

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina VI • Broj 4 (17) • Decembar 2021. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Tajnica redakcije:

Sanja Dukić

Urednički odbor:

Damir Matanović
Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-
Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar
Zvonimir Užarević

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan,
Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Dedić

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.2
UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina VI
Broj 4 (17)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, decembar 2021.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNIстика

Vildana Pečenković, Nermina Delić

IDENTITETSKA PITANJA U BOŠNJAČKOJ KNJIŽEVNOJ ZNANOSTI NA
POČETKU XXI STOLJEĆA / IDENTITY ISSUES IN BOSNIAK LITERARY
SCIENCE AT THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY 15

Ena Begović-Sokolija

LIKOVNI FRANJEVACA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ DRAMSKOJ
KNJIŽEVNOSTI: PRILOG FENOMENU SJEĆANJA I PAMĆENJA /
FRANCISCAN CHARACTERS IN BOSNIA-HERZEGOVINIAN DRAMA
LITERATURE: ON THE PHENOMENON OF REMEMBRANCE AND MEMORY 33

Melida Travančić

POETIČKI OKVIRI I NARATIVNE PROCEDURE BOSANSKOHERCEGOVAČKIH
ROMANA O KULINU BANU / POETIC FRAMEWORKS AND NARRATIVE
PROCEDURES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA NOVELS ABOUT KULIN BAN 57

ANGLISTIKA

Aida Tarabar, Azra Hadžić

PHRASAL VERBS IN MECHANICAL ENGINEERING DISCOURSE /
FRAZNI GLAGOLI U DISKURSU MAŠINSTVA: STUDIJA SLUČAJA 75

TURKOLOGIJA

Saša Bradašević

REČI TURKIJSKOG POREKLA U DELIMA J. R. R. TOLKINA / WORDS
OF TURKISH ORIGIN IN THE WORKS OF J. R. R. TOLKIEN 93

TRADUKTOLOGIJA

Enes Karić:

ИГНАТИЈ ЈУЛИАНОВИЧ КРАЧКОВСКИЈ (IGNATIJ JULIJANOVIČ
KRAČKOVSKI) I NJEGOV PRIJEVOD KUR'ĀNA / IGNATIJ JULIJANOVIČ
KRAČKOVSKI (IGNATIJ ŪLIANOVIČ KRAČKOVSKIJ) AND HIS
TRANSLATION OF THE QUR'AN 109

ESTETIKA

Senadin Musabegović

MOĆ TEHNIKE I ODSUSTVO ČOVJEKA U FOTOGRAFSKOJ SLICI / HE POWER
OF TECHNIQUE AND THE ABSENCE OF MAN IN A PHOTOGRAPHIC PICTURE 141

HISTORIOGRAFIJA

Miljan Gogić

ISPRAVA OD 10. OKTOBRA 1365. GODINE O USTUPANJU
BENEDIKTINSKOG SAMOSTANA REDOVNICAMA SV. KLARE
U KOTORU / DOCUMENT OF OCTOBER 10th, 1365 ON THE
CESSION OF THE BENEDICTINE MONASTERY TO THE NUNS
OF ST. CLARE IN KOTOR 171

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Ahmet Alibašić

OPREČNE I PROMJENJIVE (SAMO)PERCEPCIJE BOSANSKIH MUSLIMANA /
CONFLICTING AND SHIFTING (SELF)PERCEPTIONS OF BOSNIAN MUSLIMS 191

Lamija Milišić

„QUO VADIS, AIDA?“ U VIDICIMA PROSTETIČKOG PAMĆENJA /
„QUO VADIS, AIDA?“ IN THE CONTEXT OF PROSTHETIC MEMORY 207

POLITOLOŠKE TEME

Ermin Kuka

GLORIFIKACIJA ZLOČINA I ZLOČINACA NA PRIMJERU BOSNE
I HERCEGOVINE / GLORIFICATION OF CRIMES AND
CRIMINAL (INSTANCE BOSNIA AND HERZEGOVINA) 227

Enes Pašalić

AKADEMSKI GLAS SA MARGINE O EPOHALNIM DILEMAMA KOJE
SUDBINSKI DIJELIMO / AN ACADEMIC VOICE FROM THE MARGIN
ABOUT THE EPOCHAL DILEMMAS WE FATEFULLY SHARE 245

Tope Shola Akinyetun

IDENTITY AND IDENTITY POLITICS IN NIGERIA: A REFLECTION ON THE
INDICATORS / IDENTITET I POLITIKE IDENTITETA U NIGERIJU:
OSVRT NA INDIKATORE 263

PRAVNA MISAO

Benjamin Nurkić

MARXOVO UČENJE I VLADAVINA PRAVA U KONTEKSTU USPOSTAVLJANJA
VLADAVINE PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI / MARX'S PHILOSOPHY AND
THE RULE OF LAW IN THE CONTEXT OF ESTABLISHING THE RULE OF LAW
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 289

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Dijana Gnasmüller

(RE)PRODUKCIJA NEJEDNAKOSTI U ŠKOLSKOM SUSTAVU? UPOREDBA
INOJEZIČNIH KONCEPATA HRVATSKE I AUSTRIJE / (RE)PRODUCTION OF
INEQUALITIES IN THE SCHOOL SYSTEM? A COMPARISON OF CROATIA'S
AND AUSTRIA'S CONCEPTS OF PLURILINGUALISM 309

Filduza Prušević Sadović

IMPLEMENTACIJA DIGITALNIH IGARA U NASTAVNI PROCES /
IMPLEMENTATION OF DIGITAL GAMES IN THE TEACHING PROCESS 325

Sonja Kaurin, Zlatko Pavlović

SAMOPOROCJENE KREATIVNOSTI KOD STUDENATA KOJI POKAZUJU
RAZLIČITU SKLONOST KA SPONTANOJ PRIMJENI ANALOGIJA /
SELF-ASSESSMENT CREATIVITY AMONG STUDENTS WHO SHOW
DIFFERENT TENDENCY TO SPONTANEOUS APPLICATION OF ANALOGIES 335

Ozrenka Bjelobrk-Babić, Merima Čaušević, Dragan Partalo

SPECIFIČNOSTI STRUČNOG USAVRŠAVANJA UČITELJA ZA NASTAVU
MUZIČKE KULTURE / SPECIFICS OF PROFESSIONAL TRAINING OF
TEACHERS FOR TEACHING MUSIC CULTURE 355

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Vesna Minić, Marija Jovanović, Živorad Milenović

AN ENCOURAGING ENVIRONMENT FOR THE DEVELOPMENT OF GIFTED
STUDENTS WITHIN THE KNOWLEDGE SOCIETY / PODSTICAJNO
OKRUŽENJE ZA RAZVOJ NADARENIH UČENIKA U DRUŠTVU ZNANJA 375

Шуајб Ц. Солаковић, Милка В. Стојкић

УЛОГА ПРОКРАСТИНАЦИЈЕ И ЛОКУСА КОНТРОЛЕ У ШКОЛСКОМ
УСПЈЕХУ / THE ROLE OF PROCRASTINATION AND LOCUS OF
CONTROL IN SCHOOL ACHIEVEMENT 391

Belma Duvnjak

SOCIJALNE KOMPETENCIJE KAO PREDIKTIVNI FAKTORI ZADOVOLJSTVA
ZAPOSLENIKA / SOCIAL COMPETENCES AS PREDICTIVE FACTORS OF
EMPLOYEE SATISFACTION WITH LIFE 407

Nermana Mujčinović, Nada Vaselić

SOCIJALNA PODRŠKA U LIJEČENJU HEROINSKIH OVISNIKA /
SOCIAL SUPPORT IN THE TREATMENT OF HEROIN ADDICTS 419

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Šejn Husejnfendić

PRISUTNOST FOMO-a KOD STUDENATA FILOZOFSKOG FAKULTETA U
TUZLI – (BEZ)OPASNI FENOMEN? / FOMO PRESENCE AMONG STUDENTS
OF FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES IN TUZLA –
(NON)DANGEROUS PHENOMENON? 441

Mirko Jakovljević

MEDIJI U RAZVOJU EKOLOŠKE SVESTI ZAŠTITE BIODIVERZITETA
(PRIMER BOTANIČKA BAŠTA DULOVINE KOLAŠIN) / THE IMPORTANCE
OF THE MASS MEDIA IN THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL AWARENESS
OF BIODIVERSITY PROTECTION (EXAMPLE BOTANICAL GARDEN
“DULOVINE” KOLAŠIN) 459

Tahani Komarica

ZAMKE MREŽE – RAZLOZI ZA DOPUNU DEFINICIJE MEDIJSKE
PISMENOSTI / NET TRAPS – REASONS FOR COMPLETING THE
DEFINITION OF MEDIA LITERACY 477

SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA

Jasmina Stošić

INKLUZIJA IZ PERSPEKTIVE UČENIKA S AUTIZMOM / INCLUSION
FROM THE PERSPECTIVE OF PUPILS WITH AUTISM 493

ANTROPOGEOGRAFIJA

Šime Vukman, Karlo Mak

ČIMBENICI ZADOVOLJSTVA MLADIH KAFIĆIMA I NOĆNIM
KLUBOVIMA U ZAGREBU / FACTORS OF YOUTH SATISFACTION
WITH CAFÉ BARS AND NIGHT CLUBS IN ZAGREB 509

PRIKAZI

Haris Dervišević

ZABORAVLJENA DOSTIGNUĆA ISLAMSKE CIVILIZACIJE (AHMED ESSA
I OTHMAN ALI, *STUDIJE O ISLAMSKOJ CIVILIZACIJI: MUSLIMANSKI
DOPRINOS RENESANSI*, PREVEO MUNIR DRKIĆ, CENTAR ZA
NAPREDNE STUDIJE, SARAJEVO, 2016) 535

Jasmina Omerkić

U SREDIŠTU BIOETIČKOG PROMIŠLJANJA ŽIVOTA I SVIJETA [EVANGELOS D.
PROTOPAPADAKIS, *FROM DAWN TILL DUSK: BIOETHICAL INSIGHTS INTO
THE BEGINNING AND THE END OF LIFE (OD ZORE DO SUMRAKA: BIOETIČKI
UVIDI U POČETAK I KRAJ ŽIVOTA)*, LOGOS VERLAG GMBH, BERLIN, 2019] 541

Halil Mehanović

RJEČNIK ŠIROKOG JEZIČKO-KULTUROLOŠKOG OBZORA I IZNIMNE
KORISTI ZA ISTRAŽIVAČE [MUNIR MUJIĆ, *RJEČNIK KLASIČNIH
ARAPSKIH TERMINA (GRAMATIKA, KNJIŽEVNOST, STILISTIKA, METRIKA):
ARAPSKO-BOSANSKI*, CENTAR ZA NAPREDNE STUDIJE, SARAJEVO 2019] 547

Dženan Dautović

SOLIDNA UPUTA U PROŠLOST GRADA SREBRENKA (EDIN MUTAPČIĆ,
RUSMIR DJEDOVIĆ, KEMAL NURKIĆ, *GRAD SREBRENİK DO SREDINE
XIX. STOLJEĆA, JU ZAVOD ZA ZAŠTITU I KORIŠTENJE KULTURNO-
-HISTORIJSKOG I PRIRODNOG NASLIJEĐA TUZLANSKOG KANTONA,
TUZLA, 2019)* 551

Jelena Ilić Plauc

KA POSTIZANJU I ODRŽANJU VITALNOG MODELA UČENJA STRANOG JEZIKA (MIRJANA MATEA KOVAČ, *GOVORNA FLUENTNOST U STRANOME JEZIKU*, SVEUČILIŠTE U SPLITU, FILOZOFSKI FAKULTET, SPLIT, 2020) 557

Amila Kasumović

ARHIV KAO SUBJEKT U POSTKOLONIJALNOM ČITANJU NASTANKA GRADA I FORMIRANJA GRAĐANSTVA VAREŠA (MARIO KATIĆ, *DOMORODCI I GOSPODARI: HISTORIJSKO-ANTROPOLOŠKA STUDIJA STVARANJA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG GRADA VAREŠA*, BUYBOOK, SARAJEVO – ZAGREB, 2020) 563

Indira Šabić

KAKO JE HUMO DIVANITI ZNAO – KNJIŽEVNOJEZIČNA I JEZIČNOHISTORIJSKA STUDIJA (ENISA GOLOŠ, *EKSPRESIVNA LEKSIKA U HUMINOM DJELU*, UNIVERZITET „DŽEMAL BIJEDIĆ“, MOSTAR, 2020) 567

Lejla Muratović

OD POUČAVANJA KA UČENJU (SANELA MERJEM RUSTEMPAŠIĆ, *PROJEKTNASTAVA BAZIRANA NA ISHODIMA UČENJA*, PEDAGOŠKI FAKULTET U SARAJEVU I BOSANSKA KNJIGA, SARAJEVO, 2020) 571

Meysun Gharaibeh Simonović

„NOVA POEZIJA” PESNIKA TEMUZZA: TRANZICIJA IZ RECEPTIVNOG U PERCEPTIVNI KONTEKST (MIRZA SARAJKIĆ, *PJESNICI TEMMUZA: UVOD U SAVREMENU ARAPSKU POEZIJU*, CENTAR ZA NAPREDNE STUDIJE, SARAJEVO, 2020) 577

Edina Murtić

O RATU, SMIJEHU I GRANIČNIM PITANJIMA U KNJIŽEVNOSTI I ŽIVOTU (ALMIR BAŠOVIĆ, *KALEMI I BILJEZI: O SJENKAMA RATA, SMIJEHA I GRANICE U BOSANSKOJ I HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI*, KULTURNO DRUŠTVO BOŠNJAKA HRVATSKE „PREPOROD“, ZAGREB, 2020) 583

UPUTSTVO ZA AUTORE 589

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

BOSNISTIKA

Vildana Pečenković, Nermina Delić

IDENTITETSKA PITANJA U BOŠNJAČKOJ KNJIŽEVNOJ ZNANOSTI NA
POČETKU XXI STOLJEĆA / IDENTITY ISSUES IN BOSNIAN LITERARY
SCIENCE AT THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY 15

Ena Begović-Sokolija

LIKOVNI FRANJEVACA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ DRAMSKOJ
KNJIŽEVNOSTI: PRILOG FENOMENU SJEĆANJA I PAMĆENJA /
FRANCISCAN CHARACTERS IN BOSNIAN-HERZEGOVINIAN
DRAMA LITERATURE: ON THE PHENOMENON OF REMEMBRANCE
AND MEMORY 33

Melida Travančić

POETIČKI OKVIRI I NARATIVNE PROCEDURE
BOSANSKOHERCEGOVAČKIH ROMANA O KULINU BANU /
POETIC FRAMEWORKS AND NARRATIVE PROCEDURES
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA NOVELS ABOUT KULIN BAN 57

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.15

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 02. 08. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Vildana Pečenković, Nermina Delić

IDENTITETSKA PITANJA U BOŠNJAČKOJ KNJIŽEVNOJ ZNANOSTI NA POČETKU XXI STOLJEĆA

U vremenu s kraja XX i početka XXI stoljeća bošnjačka književna znanost našla se, kao i njezina književnost stoljeće prije, u dokazivanju vlastite samobitnosti. Novija generacija bosanskohercegovačkih književnih historičara i teoretičara u brojnim studijama potvrđuje opravdanost primjene različitih književnoteorijskih koncepata u proučavanju bošnjačke književne prošlosti, pri čemu su među najvažnijim pitanja identiteta. S tim u vezi, u radu će fokus biti stavljen na dva važna pitanja. Prvo je višedecenijsko zanemarivanje bošnjačke književnosti a posljedično tome i znanstvenih istraživanja njenih strukturno-poetoloških osobnosti. Drugo pitanje, a na koje se u radu nastoji dati odgovor, postavljeno je u studiji *Književnost i identitet* Vedada Spahića. Ovaj teoretičar smatra da su najznačajniji trenuci književne znanosti oni kada ista, govoreći o književnosti, otkriva dubinske strukture čitave kulture. Pored Spahića u korpusu literature koja tretira predmetnu problematiku nezaobilazne su studije Enesa Durakovića, Sanjina Kodrića te niza drugih bošnjačkih teoretičara i historičara književnosti. Njihovi radovi nedvosmisleno potvrđuju da bošnjačka književna identitologija danas egzistira u prostorima pomjerenih granica stroge autonomije znanosti o književnosti.

Ključne riječi: bošnjačka književnost; književna znanost; identiteti

BOSANSKOHERCEGOVAČKI KULTURNI I KNJIŽEVNI KONTEKST

Svako znanstveno istraživanje započinje identificiranjem problema koji do tada nije (ili nije u dovoljnoj mjeri) bio predmet znanstvenih propitivanja. Detektiranje takvog problema traži odgovore koji će udovoljiti spoznajnim zahtjevima znanosti, proširiti saznanja i potaknuti na dalja istraživanja. Postoje, međutim, i ona pitanja u okvirima humanističkih znanosti koja uprkos brojnim studijama, činjenicama i čvrstim metodološkim osnovama i dalje ostaju otvorena. Jedno od takvih jeste pitanje uspostavljanja bosnistike kao znanstvene discipline, a unutar nje pitanje izučavanja bošnjačke književnosti kao i autoreferentne refleksije o bošnjačkoj književnoj znanosti. Put od predznanstvenih lutanja do znanstveno utemeljene koncepcije bosnistike nije bio jednostavan. Govoriti danas o bosnistici znači imati na umu dosadašnje preokupacije književnih historičara i teoretičara, pitanja o kojima su se vodile diskusije i ona na koje se nastojalo dati odgovor u posljednjih nekoliko decenija, ali jednako tako i otvoriti još niz novih.

Odgovor na pitanje šta je bosnistika, prema Kodriću (2017: 26), uključuje i čitav niz drugih pitanja, među kojima su i ona načelna koja se odnose na ukupnost književnih fenomena u Bosni i Hercegovini, statusa i identiteta, povijesnorazvojnih procesa i pojava koje ih obilježavaju. Sa druge strane ovaj autor postavljena pitanja veže za tradiciju proučavanja književnosti u Bosni i Hercegovini i za ono što je ukupnost znanstvenog bavljenja bosanskohercegovačkim književnim praksama sve do danas, a posebno za ono što su modaliteti njezina statusnog posmatranja i određenja. Svi odgovori, pokazalo se, podrazumijevaju širi, bosanskohercegovački integralni kontekst, prije svega kulturnohistorijsku i književnohistorijsku realnost supostojanja bošnjačke, hrvatske, srpske književnosti u Bosni i Hercegovini, književnosti manjina ali i književnosti autora iz dijaspore, te uže kontekste partikularnih osobitosti svake od postojećih jezičkih i književnih praksi u Bosni i Hercegovini, a prije svega bošnjačku književnost.

Za razliku od kroatistike, srbistike i drugih naučnih disciplina koje za predmet izučavanja imaju vlastiti jezik, književnost, kulturu i identitet, bosnistika i danas nailazi na relativizaciju i negiranje svoga merituma. Kompleksnost statusa bosanskohercegovačke književnosti i književne znanosti pitanje je koje je i danas aktuelno. Bosanskohercegovačku književnost moguće je predstaviti kao integralnu cjelinu u čijim okvirima supostoje i interferiraju tri književne tradicije: hrvatska, bošnjačka i srpska te uz njih još i književne tradicije manjina, poput jevrejske i romske. Ukupnost bosanskohercegovačke književne i kulturne prakse XX stoljeća moguće je podvesti

pod ono što je Dioniz Đurišin nazvao (1997: 11) „posebne interliterarne zajednice kojima su svojstveni tipološki i historijski bliski oblici udruživanja i integrisanja pojedinih nacionalnih književnosti”.¹

Modificirajući ideju preklapljenih elipsi kao modela suegzistencije i interferencije južnoslavenskih nacionalnih književnosti zasnovanog na decentriranom dvofokalnom sistemu gravitacionih centara, Spahić zastupa figuru krugova koji se međusobno preklapaju pri tome zadržavajući svaki svoj centar i periferiju. Upravo uvažavanje koncepta kompozitne integralnosti, smatra Spahić, ispostaviće se kao ključna pretpostavka razumijevanja bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta, u okviru kojeg se kulturne tradicije bosanskohercegovačkih naroda nalaze u specifičnom odnosu obilježenom stalnim osciliranjem između bosanske integralnosti i nacionalnih posebnosti (Spahić 2017: 7). Spahić smatra da ovakav pristup daje potrebnu širinu u razumijevanju nacionalnih književnih identiteta, koje ne suspendira, već naprotiv afirmira mogućnost dvojne ili višestruke pripadnosti pisca pojedinim književnostima, te isti predstavlja simbolično u vidu krugova koji se međusobno dodiruju i križaju:

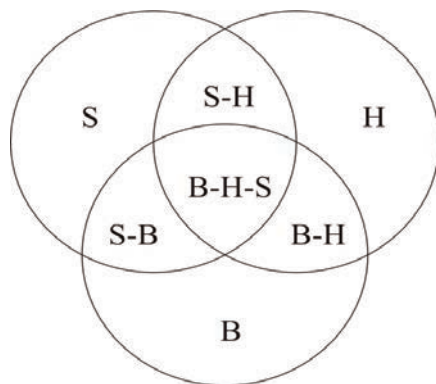

Grafikon 1. Kompozitna integralnost bosanskohercegovačke književnosti prikazana u Spahić (2017)

Na sličan način je dvije godine ranije u studiji „Kulturni identitet Bosne i Hercegovine“ Ivan Lovrenović (2015: 42) pisao o dualitetu bosanskohercegovačke duhovne i kulturne situacije koji se ogleda u tome da, na jednoj strani, u sferi visoke kulture, imamo tri zasebne kulture, obilježene visokim stepenom izolacije između tri kulturna entiteta, ali sa organskom jedinstvenosti koja se uspostavlja između svake od tri kulture u dijelovima pučke kulturne sfere, gdje je, smatra Lovrenović, aktivan zajednički

¹ Ideju interliterarnosti bosanskohercegovačke književnosti u svojim su istraživanjima zastupali Enes Duraković (2010, 2012, 2015), Nihad Agić (2010), Ivan Lovrenović (2015), Sanjin Kodrić (2017), Šehzada Džafić (2015), Vedad Spahić (2016, 2017)

fond kulturnih modela i stvaralačkih zakonitosti, čije je funkcioniranje kompleksno i događa se bilateralno, u svakoj od dvojnih kombinacija: srpsko-hrvatskoj, hrvatsko-bošnjačkoj, bošnjačko-srpskoj, ali i kroz interferencije između svih triju elemenata.

Grafikon 2. Prožimanja na razini pučke kulture shematski, Lovrenović (2015)

Do kraja XIX stoljeća (dolaska Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu) književno stvaranje se odvijalo u tri paralelna toka utemeljena na različitom religijskom identitetu: muslimanskom, katoličkom i pravoslavnom, kojima se od polovine XVI stoljeća priključuje i književno-kulturna djelatnost Jevreja. Iako povezane narodnim bosanskim jezikom, sve tradicije vlastito književno stvaralaštvo distingvirale su žanrovski, tematski, sadržajno i motivski, a kao najizrazitija karakteristika ispoljena je činjenica da je unutar srpske književne tradicije dominantno pismo ćirilica, hrvatske – latinica, muslimanske – arebica. Ipak, supostojanje različitih književnih tradicija u okviru jedne državno-teritorijalne cjeline ublažavano je duhom i idejama vremena, općom narodnom atmosferom i zajedničkim osjećajima pripadnosti bosanskom zavičajnom prostoru, što je neumitno vodilo zbližavanju i prožimanju. Stoga Lovrenović i naglašava zasebnost elitnih književnih i kulturnih tradicija za razliku od pučke kulture u kojoj dolazi do interferencije jednakih i sličnih elemenata (grafikon 2).

Svaki od predstavljenih koncepata poimanja bosanskohercegovačke kulture, u čijim se temeljima zrcali i istost i različitost identiteta, mogao bi se, prema matrici bosanskohercegovačke kompleksnosti proširiti na složene odnose bližeg južnoslavenskog prostora i neposredne uticaje iz susjedstva, kao i na šire evropsko tlo. Dakako, u svemu tome linije razgraničenja nikada nisu čvrsto omeđene, nego se granica

istovremeno promatra i kao mjesto razgraničenja i spajanja različitih kultura, civilizacija, identiteta, upravo u skladu sa Karahasanovim opisom granice kao same objektivnosti, jer su:

„...dva identiteta koja se u granici susreću jednako konstitutivna i jednako prisutna. U granici se susreću dvije jedinice prostora, ili dvije jedinice vremena, ili dvije jedinice smisla, i obje te jedinice moraju svojim identitetima biti jednako prisutne, moraju u jednakoj mjeri konstituirati granicu kao mjesto svoga susreta da bi se zaista radilo o granici. Zato je granica dramsko mjesto *par excellence* jer je mjesto napetosti i zato je tako izrazito plodna.“ (1997: 111)

Stoga, linija razgraničenja unutarnjeg i vanjskog, onog što pripada jednoj kulturi/tradiciji/identitetu nikada nije čvrsta i nepropusna, nego porozna i elastična. Iz toga proizilazi da bi se Spahićev i Lovrenovićev model bosanskohercegovačke kulture i književnosti mogli prošiti uz naglašavanje propusnosti granice unutar i van svake od navedenih tradicija, a što bi se moglo predstaviti i na sljedeći način:

Grafikon 3. Interferentnost književnih tradicija na užem bosanskohercegovačkom i širem južnoslavenskom prostoru

Na grafikonu br. 3 u fokusu je propusnost granica kao mjesta na kojima se odvajamo od drugih, ali i spajamo s njima. Tu dvosmislenost pojma granice naglašava i ruski semiotičar Jurij Lotman (2004: 202) za kojeg granica u isto vrijeme pripada

objema pograničnim kulturama, objema semiosferama koje se graniče. Takva priroda granice omogućava da i kada je jedna njezina strana čvrsto hermetizirana, druga bude otvorena prema izvanjskom. Priroda granice i identiteta koje razdvaja, a koji su u neposrednom kontaktu, takva je da u komunikaciji između njih uvijek postoji određen stepen međuovisnosti koji ne počiva samo na sličnostima (prostor i sadržaj) već više na razlikama, a razlika odnosno drugost su pretpostavka zrcaljenja, delimitacije i izgradnje identiteta. Granica je ta koja određeni identitet potvrđuje i ovjerava. Kompleksnu prirodu bosanskohercegovačke realnosti potvrđuje i činjenica da je država od najstarijih vremena bila izložena vanjskim utjecajima, a nerijetko i u samom fokusu interesa evropskih i svjetskih sila.² U ovakvoj, historijski kompleksnoj, politički nestabilnoj i različitim tradicijama isprepletenoj zemlji, nije ni čudo da njena književnost i kultura nemaju unilateralan karakter i da teže multikulturalizmu, interkulturalizmu i transkulturalizmu. Nirman Moranjak-Bamburać o tome piše kao o "jedinstvu u različitosti":

„Zato, ako želimo dokazati tezu o kulturnom sinkretizmu kao generativnom mehanizmu svih substrukturnih sastavnica, moramo tekst bosanske kulture razmotriti u njegovom udvojenom, utrojenom, u višestručenom vidu. Ideju mnoštva mora se onda uključiti u proces uzajamnog shvatanja različitih, isključivih i uzajamno pretpostavljenih duhovnih svjetova. Iz takve pokretne dijagonale, kulturna historija Bosne i Hercegovine treba da se pojavi u svom supstancijalnom vidu, kako bi njen opis prevazišao svoj mozaični karakter: jedno pored drugog, ali i jedno preko drugog, jedno u drugom – Ja i Drugi.“ (1998: 111)

Kada se iz ovog rakursa promatra bosanskohercegovačka književnost, ne čudi što se ista, za razliku od jezički i kulturalno bliskih književnosti u neposrednom okruženju, i sa mnogo više negiranja i osporavanja, ustoličavala kao književnohistorijska i

² S tim u vezi, prvi momenat povijesnog značaja je pojava „bosanske hereze“ – Crkve bosanske, koja se u Bosni zadržala skoro pet stoljeća, a koja je bila sasvim nezavisna od utjecaja rimske i vizantijske crkve. Pored toga što je izazivalo pažnju širih razmjera, ovom se pitanju i danas poklanja jednaka pažnja, jer su neke teme još uvijek nerazjašnjene i, zbog brojnih kontradiktornosti, u naučnim krugovima i dalje otvorene. Drugi značajan faktor, jedinstven u historiji osmanske ali i evropske kulture je masovno prihvatanje islama od strane Bošnjaka odmah po dolasku Osmanskog Carstva, koje je na ovim prostorima četiri stoljeća zadržalo čvrstu autoritarnu vladavinu. Treći put kada se našla u fokusu jeste rješavanje tzv. Istočnog pitanja 1878. godine, kada Austro-Ugarska dobija mandat okupacije Bosne i Hercegovine. U centru svjetske politike Bosna i Hercegovina se našla još dva puta: Sarajevskim atentatom, koji je bio povod izbijanja I svjetskog rata 1914. godine, te posljednjim sukobom i agresijom na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995). Historija, dakle, svjedoči da je ova zemlja stalno mjesto sukoba i u različitim vremenima aktivni ili pasivni sudionik širih, regionalnih ali i evropskih pitanja. (Pečenković 2014: 134)

književnoteorijska činjenica. Tokom XX stoljeća pa i danas stvari se s tim u vezi nisu suštinski promijenile, na šta, pišući o opsesivnoj potrazi za autentičnošću identiteta karakterističnoj za južnoslavenske prostore, ukazuje Nikola Petković:

„I u teoriji i u praksi, slijedeći dinamiku **ja** i **ne-ja**, u kojoj **ja** treba ograditi vlastiti prostor i iz njega odstraniti **ne-ja**, politika identiteta sebe je uvjerila da sudjeluje u pravičnoj rekonstrukciji baš onih identiteta koje je bivši socijalistički režim dekretom i preko noći, u ime zajedničke budućnosti proskribirao.“ (2020: 21)

BOŠNJAČKA KNJIŽEVNA TRADICIJA I KULTURNI IDENTITET

O identitetu i njemu srodnim fenomenima promišlja se još od antičkih vremena, no društveno-analitička upotreba ovog termina mnogo je mlađeg datuma. Međutim, kako stvari stoje, jedino što se do danas uspjelo jeste da se prevaziđe ideja o postojanosti identiteta, i to uprkos činjenici da je „‘identitet’ kao gotovo pomodan termin buknuo nakon pada Berlinskog zida i devedestih godina prošlog stoljeća u akademskim krugovima zamijenio sveto trojstvo roda, rase i klase“ (Petković 2020: 82). Nedostatak jasne koncepcije i nedvosmislenih zaključaka odnosi se na višeznačnost i pluralnost pojma identitet, koji se danas sve više tumači kao proces a ne stanje, a ta dinamička ekstenzija oblikovana je vremenom (i u vremenu):

„I baš je dimenzija vremena ta koja u proces konstrukcije «identiteta», svojim sadržajem, unosi varijante kulturnih, kulturalnih, povijesnih, geopolitičkih, političkih... elemenata koji, jedan po jedan i svi zajedno, ulaze u polje istraživanja i tako dalje kompliciraju ionako složenu podlogu na kojoj se oblikuje materijal iz kojeg se konfiguriraju «identiteti».“ (Petković 2020: 27).

Pitanja identiteta i identifikacije iznimno su važna za sva društva, posebno za ona na koja su, kao na bosanskohercegovačko, historijski preokreti ostavili značajnog traga. Identitet nije trajna kategorija nepodložna promjenama već je u stalnom kretanju. Ekspanzija pojma identitet u humanističkim i društvenim znanostima i javnom diskursu, desila se šezdesetih godina prošlog stoljeća u SAD, prvenstveno zahvaljujući radu Erika H. Eriksona, koji je u psihologiji raširio pojam identiteta i izgradio primjenljivu psihosocijalnu teoriju razvoja identiteta. Erikson je pojam identiteta smjestio u društveni i historijski okvir i na taj način povezoao intimno i

subjektivno sa objektivnim, društvenim i kulturnim.³ Razvijajući teoriju o kulturnom identitetu, njemački teoretičar Jan Assmann smatra da je neophodno razlikovati individualni i kolektivni identitet iako su i jedan i drugi u konačnici kulturni identiteti. Razlika između „ja-identiteta i mi-identiteta se, dakle, ni u kom slučaju ne bi trebalo da vidi u tome da je prvi *samonikao*, a drugi kulturna konstrukcija. *Samonikli* identitet ne postoji. No, s druge strane postoji razlika u tome da kolektivni nije, kao što je to personalni, upućen na prirodnu evidenciju tjelesnog supstrata“ (2005: 154).

O kulturnim identitetima piše i Zagorka Golubović (1998: 34) ističući da se u njima presijecaju prošlost, sadašnjost i budućnost, tradicija i zajednički život, osjećanje zajedničke pripadnosti i solidarnosti. On se postulira kao obrazac zajedničkog načina života, mišljenja i iskustva na čijoj se osnovi razvijaju saznanje i različite vrijednosti.

„Kultura izvan svake sumnje igra krucijalnu ulogu ne samo u konstruiranju i uspostavi 'identiteta' nego i u očuvanju njihove stabilnosti i osiguravanju specifičnih razlika koje 'identiteti' moraju posjedovati da bi se o njima argumentirano raspravljalo bilo kao o sumjerljivim ili nesumjerljivim kategorijama i konceptima.“ (Petković 2020: 29)

Slovenačka teoretičarka književnosti Jola Škulj (2000) smatra da se princip identiteta pojedinih kultura uspostavlja načelom drugosti ili – Bahtinovom terminologijom – principom dijalozizma. Kulturni identitet je mjesto susreta nekoliko međukulturnih implikacija, složenog višeglasnog karaktera, otvoren za vlastite promjene kako bi sačuvao vlastitost u novom kontekstu interesa. Škulj tvrdi da je kulturni identitet intertekst izražen u mnogim slučajevima u i putem tekstova o kulturi, uključujući književnost. Stoga se trajno interpretirani kulturni identitet nesumnjivo odnosi na područje istraživanja međukulturnih interakcija, dok se sa stajališta književnih studija pitanje kulturnog identiteta prvenstveno odnosi na književni identitet zajednice kojoj pripadamo. Škulj se u svom istraživanju poziva na Bahtinovo tumačenje kulturnog identiteta, prema kojem je književnost neodvojivi dio ukupnosti kulture i ne može se proučavati izvan ukupnog kulturnog konteksta. Književnost nije moguće izdvojiti od ostatka kulture niti izravno povezati (zaobilazeći kulturu) sa socijalno-ekonomskim ili drugim faktorima. Ti faktori utiču na kulturu u cjelini i samo kroz nju i zajedno s njom utiču na književnost.

³ Zasluga Eriksona je i u tome što je napravio distinkciju između pojmova identitet i identifikacija, smatrajući da je identifikacija prva faza u konstituiranju identiteta i da se ista ne može izjednačiti sa pojmom identitet. Da bi se mogla osjetiti vlastita samosvojnost, identitet razlike pretvara u drugost i na taj način drugost postaje konkretizacija razlike.

Sama problematika kulturnog identiteta uvijek upućuje na pitanje među kulturalnih interakcija. Književnost jednog naroda ne može postojati kao izoliran događaj i ne može se razumjeti bez kontakata s kulturom i književnosti drugih nacionalnih zajednica. Stoga se može zaključiti da je književnost međukulturni fenomen nastao pod utjecajem više različitih kultura (sa kojima dijelimo veze i različite odnose) ali i na koju utiče recepcija međusobne drugosti.

Govoreći o identitetu i njegovoj konstrukciji Petković posebno naglašava zapanjujuće sličnosti kultura bivše Jugoslavije, čije se singularne nacionalne povijesti, jezik/jezici, tradicije, sjećanja prepliću i koje su verzije jednog ako ne identičnog, onda jako sličnog narativa.

„Mi, Hrvati, Srbi, Bosanci, Crnogorci..., jedni smo drugima jako slični i to je nemala prepreka za forsiranje naših (u kuhinjama nacionalizama preporučljivo nepremostivih) nacionalnih, jezičkih, kulturnih razlika – razlika čija je uloga biti temeljem svakoga pojedinačnog forsiranja svake pojedinačne neponovljivosti i svake pojedinačne orginalnosti.“ (Petković 2020: 39)

Kao kontinuirani proces, proces nastajanja i nestajanja, koji se stvara u razlikovanju, identitet je u stalnom uspostavljanju identiteta sebe u odnosu na druge, kao i na prepoznatu drugost u vlastitom ja. Identitet se uvijek tumači u odnosu na drugog, a njegova konstrukcija podrazumijeva neprestanu borbu i težnju za samovrednovanjem.

Značajan doprinos ovoj oblasti dao je i kulturolog Stuart Hall (2001: 219) koji smatra da se identiteti konstituiraju u procesu reprezentacije, najčešće pripovjednim posredovanjem jastva, ali isto tako se konstrukcija identiteta vrši kroz proces ispoljavanja razlike. Identitet se konstituiraju samo preko odnosa s Drugim, prema onome što mu nedostaje, onome što Hall naziva *konstitutivna izvanjskost*.

Spoznaja drugosti kao izvorišta identiteta u fokusu je istraživanja i francuskog filozofa Jacquesa Derrida (1999) koji u djelu *Drugi smjer* tematizira pitanje identiteta. Derridaova je postavka da je svaki identitet u sebi aporetičan i da se, sam po sebi, nikad ne može identificirati bez protivrječja. Kako su protivrječja uvjetovana postojanjem Drugog, Drugi postaje ono što određuje subjekt. Derrida na ovaj način izriče tezu o drugosti kao osnovnom izvoru identiteta. Kao kulturni problem, identitet u ovakvom tumačenju implicira dvostruku razliku, vanjsku i unutrašnju, tj. onu u odnosu na druge, te onu u odnosu na vlastitu drugost. U tom smislu identitet uvijek ostaje otvoren i podložan re/konstrukciji.

U procesu nastanka i razvitka, mijena i transgresije, bosanski identitet zasnovan je na postavci kulture kao trodimenzionalne mreže, čija je konfiguracija podložna konstantnim izmjenama.

„Slijedeći tu slikovitu definiciju kulture, možemo utvrditi da za definiranje recepcije kulturnog naslijeđa od sintagme ‘složeni identitet’ više odgovara sintagma ‘zamršeni identitet’, koja odražava nemogućnost njegovog jednostavnog analiziranja, razumijevanja i prezentiranja. Riječ ‘zamršeni’ ovdje označava onu strukturu koja je nastala preplitanjem, vezanjem, stapanjem niti, i koja izdvajanjem ili raskidanjem bilo koje niti biva u cijelosti preoblikovana ili razorena.“ (Hadžimuhamedović 2012: 236)

Složenost i heterogenost korpusa koji je definiran pod nazivom bošnjačka književnost njeno opserviranje, tumačenje i usustavljanje pojava i problema s kojima se susretala od najstarijih vremena do danas, obilježava, prema Muhsinu Rizviću (1994: 34) pojave estetsko-idejne reverzije, povratka, obratljivosti, odnosno estetsko-emocionalnog, duhovno-ambijentalnog, tematsko-motivskog i idejnog obnavljanja, autoinspiracije u svojoj književnoj tradiciji.

Slijedeći kulturne tokove koji su dolazili izvana, književni razvitak u Bosni i Hercegovini imao je vlastiti kontinuitet, u kojem su određene faze razvoja književnosti znale „ne samo da se preklapaju već i da se javljaju u posve promjenenom redosledu u poređenju sa onim koji je slovio upravo kao pravilo za razvojne tokove zapadnoevropske književnosti“ (Konstantinović 1983: 15). U uslovima realpolitike i modus videndija jugoslavenske federacije morale su se steći specifične pretpostavke koje bi označile zeleno svjetlo za početak sistematičnog proučavanja tako kompleksnih fenomena kakvi su bosanskohercegovačka i bošnjačka književnost. Naziru se tek od početaka sedamdesetih godina kada je i bošnjački narod politički priznat kao nacionalna činjenica. U razvoju identifikacijskih procesa u Bosni i Hercegovini koje su oblikovale i oblikuju karakter savremenog bosanskohercegovačkog društva ovaj period Džafić i Krčalo (2019: 172) nazivaju ”periodom nacionalne i jezičke identifikacije sa državom”, koji je okrunjen kada je jeziku vraćen naziv bosanski a narodu historijski naziv Bošnjaci. Uporedo s tim, tokom cijelog XX stoljeća, razvitak svijesti o identitetu Bošnjaka kao samosvojnog etnikuma pratila je i ideologija antibosanstva, odnosno negiranja Bosne i Bošnjaka i nastojanje da se isti srbiziraju/kroatiziraju, da im se ospore povijest, tradicija, kultura i identitet.

U rascjepu težnji i političkih interesa, većim dijelom XX stoljeća, nije se moglo pristupiti institucionaliziranju bošnjačke književnosti, pa ista nije bila u prilici da

”narativno uobličiti vlastitu, naučno utemeljenu književnohistorijsku pripovijest” (Duraković 2012: 118). Tek nekoliko je objavljenih studija u tom periodu kojima se nastojalo dijahronijski pratiti tokove razvoja bošnjačke književnosti i naznačiti njezine osnovne poetičke postulate. Bošnjačka povijest književnosti „u počecima svoga znanstvenog formiranja, praćenog surovim osporavanjima, bila je primorana brinuti oko dijahronijskog rasporeda činjenica s obzirom na nacionalno-društvenu pa tek onda književnu vrijednost tekstova” (Spahić 2008: 86). Stoga je refleksija o književnosti bošnjačkih autora u tom periodu balansirala između pozitivizma i impresionizma, miješajući znanstveno i ideološko stajalište, baveći se više književnom kritikom, nego teorijom i povijesti književnosti.

Sedamdesete godine XX stoljeća ipak su iskristalizirale konture bošnjačkog književno-kulturnog mišljenja. Tada nastaju prve sintetičke studije o bošnjačkoj književnosti a započinje i proces kanonizacije na čijim obrisima počiva i današnji bošnjački književni kanon. U tom kontekstu od centralne je važnosti djelovanje Mithada Begića, Muhsina Rizvića i Alije Isakovića. Objavljivanje Isakovićevog *Biserja*, prve antologije muslimanske književnosti, 1972. godine, Begić je ocijenio kao ”kulturni događaj prvog reda” (Isaković 1990: 5). Afirmiranjem ove književnosti u predvečerje raspada druge Jugoslavije i njenim izdvajanjem iz hrvatske odnosno srpske književne povijesti i formalno je priznata višestoljetna bošnjačka književna tradicija. Istina, za kratko, jer će uporedo sa izbijanjem i trajanjem ratnih sukoba 90-tih godina nastaviti njeno negiranje.

Ne čudi stoga da je gotovo cjelokupno proučavanje bošnjačke književnosti tokom XX stoljeća bilo na izvjestan način u znaku dokazivanja realnosti postojanja bošnjačke književnosti i njenih osobnosti, krenuvši od Mehmed-Bega Kapetanovića Ljubušaka, odnosno Safvet-bega Bašagića pa sve do Rizvića i dalje.

„To je u suštini povijest emancipacije jedne literature, povijest nastojanja da joj se napokon osigura i realna književnohistoriografska egzistencija poput drugih južnoslavenskih književnosti, a posebno poput hrvatske i srpske književnosti kao u južnoslavenskom kontekstu dominantnih književnih praksi u osnovi istog, zajedničkog jezika, odnosno povijest u kojoj je naprije Begićev, a potom posebno Rizvićev rad njezin vrhunac i dotad najveća sinteza.“ (Kodrić 2018: 263)

Muhidin Džanko (2017) ističe da je bez Rizvićevog književnohistorijskog i književnokritičkog djela nemoguće shvatiti cjelinu bošnjačke književne historiografije, kao i njezinu genezu praćenu od početka XX stoljeća, a posebno razvoj savremene bošnjačke znanosti o književnosti. Rizvićev rad na deskribiranju bošnjačke knjiže-

vnosti austrougarskog perioda predstavljao je „prvu znanstvenu periodizaciju jednoga dijela bošnjačke književnosti koja je došla iz pera jednoga bošnjačkog književnog historičara“ (Džanko 2017: 99).

Devedesete godine XX stoljeća, uprkos najtraumatičnijim dešavanjima u savremenoj bošnjačkoj povijesti, plodonosne su kada je u pitanju djelatnost Enesa Durakovića, za kojeg je „temeljna zadaća savremenih povijesti nacionalne književnosti sadržana upravo u tom naporu saobraženja literarne poetike sjećanja, kojom se književnost u beskonačnoj intertekstualnosti palimsestske umreženosti tekstova sjeća sebe, i etnocentrične kulture pamćenja, koja i u književnosti, kao i u drugim vidovima kulturnih praksi, prepoznaje prije svega legitimaciju vlastitog nacionalnog identiteta“ (Duraković 2015: 12). Nakon što je bošnjačku književnost nastojao kanonizirati kroz nekoliko antologija i hrestomatija⁴, a što je bio prvi integralan sistemski pristup kanonizaciji bošnjačke književnosti, Duraković je iskustvo bavljenja bošnjačkom i bosanskohercegovačkom kulturom i književnosti pretočio u studije *Obzori bošnjačke književnosti* (2012) i *Bosanskohercegovački književni obzori* (2015), čime je na izvjestan način sublimirao *bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*.⁵ Konsolidacija bošnjačkog književnog korpusa na taj je način omogućila dalji razvitak bošnjačke književne znanosti i brže uklapanje u evropske znanstvene tokove.

PITANJE IDENTITETA U BOŠNJAČKOJ KNJIŽEVNOJ ZNANOSTI

Bošnjačka književna historiografija evoluirala je od početnih psudoznanstvenih do veoma raznolikih, savremenih književnoznanstvenih sistema kakvim danas svjedočimo. Poput svake znanosti i znanost o književnosti je ugrađena u društveni kontekst, a s druge strane održava vlastite unutarnje funkcionalne karakteristike. Činjenica je da se u XXI stoljeću težište znanstvene prosudbe pomjera još uvijek bez određenog preovladavajućeg teorijskog modela koji bi se sa sigurnošću mogao označiti dominantnom znanstvenom paradigmom, a višestrukost primjenjivih teorija u savremenoj znanosti o književnosti danas je recipročna temeljnoj slici predmeta nje-

⁴ *Antologija muslimanske poezije XX vijeka* (1991), *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka* (1995), *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka* (2000) – u koautorstvu s Milom Stojićem i Markom Vešovićem, *Muslimanska književnost XX vijeka*, knj. I-XXV (1991), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, I-VI (1998)

⁵ *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, naziv je studije koju je Duraković objavio 2003. godine u izdavačkoj kući Vrijeme, Zenica.

zinog proučavanja. Književni tekstovi koje označavamo pripadajućim korpusu bošnjačke književnosti, svojim poetičkim i oblikotvornim načelima su toliko disperzivni da ih je zapravo i nemoguće obuhvatiti jedinstvenim metajezičkim opisom.

Baveći se pitanjima identiteta u savremenom bosanskohercegovačkom društvu Džafić, Krčalo i Ramić (2019: 163) navode da su životni tokovi u bosanskohercegovačkom društvu obilježeni sa dva paralelna procesa: procesom postratnog ekonomskog, političkog i kulturnog konsolidovanja i procesom savremenih identifikacijskih rekonfiguracija. Riječ je o društvu koje se ne uklapa u evropski model nacionalne države zbog svojih specifičnosti, a to su struktura sačinjena po principu intrakulturnog balansa i nadogradnje vlastite kulture elementima drugih kultura, te odsustva prevlasti samo jedne konfesije ili jednog naroda. S tim u vezi je i mišljenje Vedada Spahića da je bosanska multikulturalost „i nakon raspada Osmanskog carstva bila i ostala jednom od glavnih smetnji konceptima involviranja Bosne i Bošnjaka u evropski kulturno-civilizacijski krug budući da u tom krugu takav kompozitni model vjersko-kulturne morfologije nije prepoznavan kao vernakularibilna opcija“ (2016: 24). To „višestruko kodiranje bosanske kulture“, smatra Spahić, „specifičnim autohtonim, okcidentalnim i orijentalnim obrascima, nije privilegija samo jedne, bošnjačke sastavnice, već trajna karakteristika svih etničkih tradicija ponaosob i bosanskog kompozituma kao cjeline, koja svoju semiozu osigurava jedino kao fenomen ukrštanja, slojevitosti i provokativnog sinkretizma“ (2016a: 93-94). Prema svom znanstveno-kritičkom fenotipu ovaj autor je začetnik jednog sasvim novog pristupa bošnjačkom identitetu, a čija ishodišta u fokusu uvijek zadržavaju kulturalnu, književnohistorijsku i književnoteorijsku perspektivu, održavajući pritom u svojim interpretacijama balans između esencijalizma i antiesencijalizma koji, kako zapaža Petković, „u bilo kojoj ozbiljnoj i profesionalno odgovornoj raspravi nisu u odnosu binarnosti: dapače, u odnosu su nadopune – suplementarnosti“ (2020: 100).

Jedan od važnijih pravaca istraživanja u savremenim humanističkim disciplinama, pa i književnoj teoriji, bavi se upravo pitanjima tvorbe identiteta, problemima identifikacije i prirode subjekta. Kulturni identitet izražen u književnosti uspostavlja se kroz složenu stvarnost povijesnih procesa i kontinuiranu interakciju s drugim kulturama i književnostima. Posebnosti poetičkog identiteta bošnjačke književnosti očite su „ne samo u tradicionalnom opisu dijahronijskog književnopovijesnog niza, nego još značajnije u prepoznavanju temeljnih kulturnomemorijskih toposa, formata i figura književne tradicije što se u savremenoj književnosti čitaju kao temeljna kulturna osnova i arhetipska potka savremenog književnog teksta. U tom smislu i bošnjačka savremena književnost, u cjelini različitih diskurzivnih praksi i etno-

kulturnog definiranja, književni identitet potvrđuje u reverzibilnosti i djelotvornosti arhetipskih obrazaca tradicije, preobražene i inovirane u savremenim vidovima kulturne produkcije“ (Duraković 2010: 50).

Škulj (2012) smatra da su područja umjetnosti i književnosti, poput znanosti, dio ljudskog kapitala, a svaki diskurs, bio on književni ili znanstveni, otvara problem transgresivne spoznaje. Književno istraživanje, smatra ova autorica, zahvaljujući svojim teorijskim i metodološkim pomacima, te konceptualnim modelima, može ozbiljno doprinijeti novoj proizvodnji znanja u transdisciplinarnim pristupima, a što korespondira sa uvodnom Spahićevom tezom da su najznačajniji trenuci književne nauke oni kada ista govoreći o književnosti otkriva dubinske strukture čitave kulture.

Saznanje da su pripovijesti svuda oko nas dovelo je do uvida da pripovijest ima centralnu ulogu u kreiranju i prikazivanju identiteta, kako pojedinačnih, tako i grupnih. Savremeno doba obilježava heterogenost, multiplicitet i otvorenost perspektiva, te za razliku od nekadašnjeg mišljenja, gdje je identitet predstavljao konstantu i homogenost kategorije, savremeni pojam identiteta upućuje na njegov interaktivni karakter i tijesnu povezanost identiteta i diskursa, odnosno identiteta i kulture. Kao višeslojna i promjenljiva kategorija, identitet se multiplicira i transformira, konstruira različitim društvenim diskursima i pozicijama koje se međusobno presijecaju, osporavaju ili potiču.

U XXI je stoljeću zanimanje za historijske, društvene i političke preduslove i posljedice književnog stvaralaštva i interpretacije pomjerilo težište sa estetske analize književnog djela na ideološku analizu diskurzivnih praksi, a što je rezultiralo i urušavanjem dotadašnjeg liberalno-humanističkog književnog kanona. Književni tekstovi izašli su iz dosadašnjih literarnih okvira i mjesto rasprave pronašli u filozofskim, sociološkim, historijskim, političkim ili ideološkim praksama. Književni tekst danas se shvata kao kulturalni proizvod koji zastupa realizirane ili potencijalne individualne ili društvene identifikacije, pa prema tome i sudjeluje u konstituiranju mogućnosti identifikacije. U tom je kontekstu uloga književnosti kao faktora formiranja tog identitetskog konstrukta multidimenzionalna.

S tim u vezi je i značajna studija Nihada Agića *Književnost i kulturalno pamćenje* u kojoj autor pojam kulture izlaže kao iskustvo kodirano u znakove i upisano u tekst pri čemu se pamćenje kulture ukazuje kao estetičko i semantičko iskustvo nastalo ili proizašlo iz teksta (2010: 13). Promovirajući znanstveni metod kulturno-povijesne naratologije čijom bi se primjenom ostvarila produktivna veza naratološkog koncepta s kulturnopovijesnim vidovima kulture sjećanja, Agić je uočio da su upravo zbog odsustva dokumentarno utemeljenih istraživanja historijskih kontinuiteta bošnjačke tra-

dicije, brojni književni tekstovi naseljeni etnokulturno semantiziranim figurama sjećanja, pa su stoga jezik i pismo postali sakralna mjesta pamćenja potisnute i zaboravljene bošnjačke kulture. „Književnost kao medij kulture sjećanja, ostvaruje se i realizira putem, metaforike i retorike pamćenja, a književna teorija i kulturalne nauke do sada su na samom početku u svojim priložima o metaforici i retorici pamćenja“ (Agić 2010: 23).

Savremena istraživanja bošnjačke književnosti predstavljaju u tom pogledu kako pokušaj etabliranja savremenih teorijskih akvizicija i procedura, tako i napor da se ostvari metodološki pomak, koji bi iste dodatno osnažio. U tom smislu, a imajući u vidu da je identitet uvijek mjesto prelamanja moći i znanja koje „postaje problem složene društveno-političke svakodnevice“ (Denić-Grabić 2010: 6), isti se propituje u obzoru tzv. nove geografije ličnosti i globalnog sistema (trans)nacionalnih mreža u teorijskim istraživanjima svih društvenih i humanističkih disciplina – teorije književnosti, historije, sociologije, političkih nauka, kulturalnih, postkolonijalnih, feminističkih studija itd. Sve ovo upućuje na važnu i dosada kod nas nedovoljno istraženu povezanost i međuzavisnost književne djelatnosti i širih socio-kulturalnih zbivanja i procesa.

ZAKLJUČAK

Bošnjačka književnost i bošnjačka znanost o književnosti su višeznačni i dinamični fenomeni. Podjednako izložene unutarnjim, lokalnim ali i vanjskim uticajima, razvijale su vlastite posebnosti u otvorenosti i otporu prema uticajima drugih, potvrđujući ključno obilježje svakog identiteta kao nestabilne strukture koja nastaje u procesu identifikacija i razlikovanja. Još uvijek u procesu samorazumijevanja, određenja strukturnih elemenata te situiranja i interpretiranja svojih sadržaja, one su danas fokusirane na prakse i životne svjetove ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u širokom krugu bošnjačke dijaspore.

Bošnjačka književna identitologija danas egzistira u prostorima pomjerenih granica stroge autonomije znanosti o književnosti. Tradicija i kultura uvijek iznova iniciraju ponovna čitanja, revizije, potvrđivanja i prevrednovanja. S novim teorijsko-metodološkim alatima iskrsavaju i nova nedefinirana mjesta i kompleksna pitanja koja zahtijevaju odgovore, a da se pri tome u Bosni i Hercegovini i dalje nosimo sa teretima i hipotekama prošlosti koje su upravo u pitanjima identiteta posebno izražene.

LITERATURA

1. Agić, Nihad (2010), *Književnost i kulturalno pamćenje*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
2. Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje*, Vrijeme, Zenica
3. Denić-Grabić, Alma (2010), *Bosanskohercegovački roman na kraju XX stoljeća*, BZK Preporod, Brčko
4. Derrida, Jacques (1999), *Drugi smjer*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
5. Duraković, Enes (2010), "Traganje za književnim identitetom (Poetika sjećanja i kritička samorefleksija)", *Pregled - Časopis za društvena pitanja*, br. 3, god. LI, 11-52.
6. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
7. Duraković, Enes (2015), *Bosanskohercegovački književni obzori*, KDBH Preporod, Zagreb
8. Džafić, Adnan, Nezir Krčalo (2019), "Bosanski identitet – razaranje paradigme multilateralosti?", *DHS - Društvene i humanističke studije*, god. 2, br. 8, 169-184.
9. Džafić, Adnan, Nezir Krčalo, Edin Ramić (2019), *Zov (post)modernih sirena: Identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
10. Džafić, Šeherezada (2015), *Interkulturni kon/tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*, Dobra knjiga, Sarajevo
11. Džanko, Muhidin (2017), "Na marginama jednog 'terminološkog čišćenja'", *DHS – Društvene i humanističke studije*, god. 2, br. 2. str. 97-108.
12. Đurišin, Dioniz (1997), *Šta je svetska književnost?*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stjanovića, Novi Sad
13. Erikson, Erik H. (2008), *Identitet i životni ciklus*, Zavod za udžbenike, Beograd
14. Golubović, Zagorka (1998), *Ja i drugi – antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, Republika, Beograd
15. Hadžimuhamedović, Amra (2012), "Raslojavanje bosanskog identiteta – kulturno pamćenje i njegova savremena interpretacija", *Godišnjak BZK Preporod*, XII, 235-254.
16. Hall, Stuart (2001), "Kome treba 'identitet'?", *Reč*, br. 64, 215-233.
17. Isaković, Alija (1990), *Biserje. Antologija muslimanske književnosti. II dopunjeno izdanje*, IRO Otokar Keršovani, Opatija

18. Karahasan, Dževad (1997), *Dosadna razmatranja*, Durieux, Zagreb.
19. Kodrić, Sanjin (2017), "Bošnjačka književnost i kulturalna bosnistika: književnoteorijski i književnohistorijski aspekti", u: *Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Zbornik radova, Naučni skup, Brčko, 15-16. 10. 2016, BZK Preporod, Brčko, 25-42.
20. Konstantinović, Zoran (1983), "Teorija sistema i modela u proučavanju jugoslovenskih književnosti u prvoj polovini XX stoleća", u: *Komparativno proučavanje jugoslovenskih književnosti*, Zavod za znanost o književnosti filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb
21. Lotman, Jurij M. (2004), *Semiosfera (U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija)*, prevod s ruskog Veselka Santini, Svetovi, Novi Sad
22. Lovrenović, Ivan (2015), "Kulturni identitet Bosne i Hercegovine", *Identiteti – Kulture – Jezici*, god.1, br.1, 31-52.
23. Moranjak-Bamburać, Nirman (1998), "Prema problemu kulturnog sinkretizma u Bosni i Hercegovini", *Dijalog - časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, br. 2-3, 97-122.
24. Pečenković Vildana (2014). "Kolonijalni diskurs, evropeizacija i proces kulturnog pre/kodiranja (austroougarsko razdoblje) ili skromno Pismo, ali ne iz 1920..."", *Zeničke sveske - časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku*, br.19/14, 134-145.
25. Petković, Nikola (2020), *O čemu govorimo kada govorimo o identitetu?*, Disput, Zagreb
26. Rizvić, Muhsin (1994), *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo
27. Spahić, Vedad (2008), *Prokrustova večernja škola*, BosniArs, Tuzla
28. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ, Tuzla
29. Spahić, Vedad (2016a), "Status bosanskohercegovačke književnosti unutar B/H/S/C interliterarne zajednice danas", *Bosanski jezik*, br.13, 91-106.
30. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse: studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
31. Škulj, Jola (2000), "Comparative Literature and Cultural Identity" CLCWeb: *Comparative Literature and Culture*, vol. 2.4, <https://doi.org/10.7771/1481-4374.1088> (dostupno 12. 01. 2021)
32. Škulj, Jola (2012), "Kompleksnost, literatura, znanost: o diskurzu in dialogu". *Primerjalna književnost*, god. 35, br. 2, 15-25.

IDENTITY ISSUES IN BOSNIAK LITERARY SCIENCE AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Summary

In the period between the end of the 20th and the beginning of the 21st century, Bosniak literary science found itself, like its literature a century earlier, in proving its own identity. The recent generation of Bosnian-Herzegovinian theorists confirms in numerous studies the validity of the application of different literary-theoretical concepts in the study of the Bosniak literary past, with identity issues in literature being among the most important. In this regard, the paper will focus on two important issues. The first is the decades-long neglect of Bosniak literature and, consequently, the scientific exploration of its structural-poetic features. The second question, which the paper will attempt to answer, was raised in the study 'Literature and the Identities' by Vedad Spahić. This theorist believes that the most significant moments of literary science are when it reveals the deep structures of the whole culture while talking about literature. Apart from Spahić, the corpus of literature includes the studies by Enes Duraković, Sanjin Kodrić, and other theorists of the 21st century. Their works confirm that Bosniak literary identity today exists in areas distorted borders strict autonomy of literary science.

Keywords: Bosniak literature; literary science; identities

Adrese autorica
Author's address

Vildana Pečenković
Nermina Delić
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
vildana.pecenkovic@unbi.ba
nerminadelic31@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.33

UDK 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 30. 09. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ena Begović-Sokolija

LIKОВИ ФРАНЈЕВАЦА У БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКОЈ ДРАМСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ: ПРИЛОГ ФЕНОМЕНУ СЈЕЋАЊА И ПАМЋЕЊА

U sedam dramskih tekstova šestero bosanskohercegovačkih autora – Borivoja Jevtića, Štefe Jurkić, Nikole Šopa, Naska Frndića, Nade Đurevske i Dževada Karahasana – iz perspektive umijeća pamćenja prati se konstruiranje književnog imaginarija na primjeru trojice bosanskohercegovačkih franjevaca: Anđela Zvizdovića, Matije Divkovića i Ivana Frane Jukića. Razmatra se odnos povijesne zbilje i fikcije u kojem je povijest bila inspirativnim poticajem za dramske tekstove, kojima su *individualni* pripadnici franjevačkog reda učinjeni *kolektivnim* mjestom pamćenja traume. Za taj osviješteni rad na kulturnom pamćenju zaslužne su kako historija sjećanja i pamćenja (mnemohistorija) tako i poticajne asocijativne slike koje se u književnosti i književnoj historiografiji pojavljuju već dulje od stoljeća.

Ključne riječi: bosanski franjevci; dramski mirakul; poetska drama; historiozofska drama; drama ratne traume; sjećanje; pamćenje; mjesta pamćenja

1. FENOMEN SJEĆANJA I PAMĆENJA U KNJIŽEVNOSTI

U drugoj polovini 20. stoljeća fenomen sjećanja i pamćenja postao je važnim predmetom istraživanja humanističkih i društvenih nauka. Nakon autora poput Mauricea Halbwachsa, Pierrea Nore, Jana Assmanna, Aleide Assmann, Dominicka La Capre ispostavilo se da konstrukti individualnog i kolektivnog sjećanja kao i individualnog

i kolektivnog pamćenja značajno određuju odnos pojedinca prema njegovoj prošlosti. Naime, individualno pamćenje definirano je kao “psihološki proces usvajanja i zadržavanja novih sadržaja”, a sjećanje kao “obnavljanje predodžbe o prošlosti u svijesti” (Brkljačić, Prlenda 2006: 17). Također, ako je kolektivno sjećanje “skup uspomena što ga dijeli određena zajednica” (ibidem), onda je kolektivno pamćenje praksa oblikovanja i reorganiziranja sjećanja, odnosno rad na tom sadržaju.

Imajući na umu četiri tipa kolektivnog pamćenja koja predlaže Assmann (2005: 22-24): mimetičko, materijalno (pamćenje stvari), komunikativno i kulturno, analizirane dramske tekstove možemo smatrati primjerom kulturnog kolektivnog pamćenja, koje podrazumijeva prenošenje značenja i smisla iz prošlosti.

Premda je preobrazbom narativa koji prenose pamćenje sve češće riječ o medijski posredovanoj prošlosti i s tim u vezi *prostetičkim pamćenjem*¹, i kao takvo ono je prečitavanje prošlosti i preobrazba kulturne povijesti kroz kolektivnu memoriju. U nastavku se u sedam dramskih tekstova šestoro bosanskohercegovačkih autora (Borivoj Jevtić, Štefa Jurkić, Nikola Šop, Nasko Frndić, Nada Đurevska i Dževad Karahasan) iz perspektive umijeća pamćenja prati konstruiranje književnog imaginarija na primjeru ličnosti/likova trojice bosanskohercegovačkih franjevaca (Anđela Zvizdovića, Matije Divkovića i Ivana Frane Jukića) kao svojevrsni osviješteni “rad na kulturnom pamćenju”². Bosanski franjevci izlazeći izvan okvira paradigme katoličkog i hrvatskog puka u Bosni i Hercegovini narastaju do nove, svebosanske paradigme. Tako postaju mjesta legitimiranja, kontinuiteta, povijesnog trajanja, pamćenja traume.

U strukturiranju drame iznimno je važna namjena / namjera za koju je ona pisana, odnosno, Halbwachsovim jezikom rečeno, “interesi sadašnjosti određuju verzije prošlosti” (detaljnije: Ćurković Nimac, Sever 2014: 418). Naročito je znakovito da drame s povijesnom tematikom i povijesnim likovima (historiozofske drame³), u ovisnosti o društvenom kontekstu pa čak i o povodu u kojem nastaju, imaju specifičan odnos prema prošlosti ali i prema savremenoj stvarnosti. Za obljetnice se tako uvijek vežu određene kulturnomemorijske strategije. Nije nevažno npr. da Karahasan dramsku sliku *Kotač svete Katarine* piše za konkurs u povodu proslave 700 godina od dolaska franjevaca u Bosnu a *Kušnje fra Anđela Zvizdovića* povodom 500. obljetnice fratrove smrti, ili da Štefa Jurkić “dramsku sliku iz života I. fra Frane Jukića” piše za članove

¹ Pregledan tekst o medijski posredovanom (prostetičkom) pamćenju i njegovim učincima na kolektivnu memoriju kroz pozivanje na prošlost i preobrazbu povijesti napisale su Jasna Ćurković Nimac i Irena Sever (2014).

² Sintagma je aluzija na knjigu Aleide Assmann *Arbeit am nationalen Gedächtnis* iz 1993. godine (*Rad na nacionalnom pamćenju*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2002).

³ Termin pozajmljujem od Ivice Bakovića (2011: 329), a zapravo je posrijedi njegova prilagodba termina Lade Čale Feldmann iz 1996. godine.

“Omladine sv. Ante” povodom njihove godišnje akademije, ili da glumica Nada Đurevska piše dramsku predstavu *Korak do Bosne*, prema romanu Ivana Lovrenovića *Putovanje Ivana Frane Jukića*, za svečanu akademiju u Beču pod nazivom “Homage Ivanu fra Frani Jukiću” a u povodu postavljanja spomen-ploče u počast ovom franjevcu.

Nisu zanemarivi ni Jevtićevi i Frndićevi razlozi. Naime, Jevtićeva “dramska hronika” *Fra Jukićevo znamenje* drugi je dio njegove zamišljene pentalogije koja je trebala obuhvatiti burno 19. stoljeće historijskog života Bosne. Za Jevtića jedan od reprezenata te “tamne, burne i uspenušene” epohe očigledno je bio ovaj bosanski franjevac, pa svoj tekst i definira kao “istorijski dokument u dramskom obliku” (Jevtić 1982: 265). Još jedna “dokumentarna drama iz prošlosti Bosne”, Frndićeva o Omerpaši Latasu, naslanja se na povijesne i književne dokumente (Frndić 2005: 7-8). Premda je dovršena tek deceniju kasnije, ideja za dramu začela se u proljeće 1994. godine kada je autor Nasko Frndić, u jeku Agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995, zaključio da mora „napisati dramu o genocidu Omer-paše Latasa nad Bošnjacima 1851-1852. kako bi dokazao da su duboki korijeni bosanske državnosti, za koju su Bošnjaci svojim žrtvama uvijek plaćali najskuplju cijenu, i da je nedavni rat u Bosni bio samo nova paklena provjera hoće li ti ljudi izdržati još jedan genocid, ili će biti istrijebljeni i uništeni!?” (2005: 6)

Ima li podesnijeg žanra od dramskog za oslikavanje dramatičnih trenutaka povijesti i društvenih lomova!? Trojica konkretnih fratara u analiziranim dramskim tekstovima učinjeni su svjedocima (kontinuiranog) povijesnog stradanja i kolektivnim mjestom pamćenja traume!

I premda smo kao recipijenti upoznati sa susretom fra Anđela Zvizdovića i Mehmeda el Fatiha na Milodražu prilikom osmanskog osvajanja Bosne 1463. godine, ili sa značajem štampanja *Nauka krstijanskog* Matije Divkovića 1611. godine kao prve knjige na narodnom jeziku, ili s Latasovim vezirskim namjesnikovanjem u Bosni 1850-1852. godine punim krvoprolića i njegovim “prijateljavanjem” s Ivanom Franom Jukićem – u analiziranim tekstovima događa se nešto na što upozorava Pfister (1998: 81): pretpovijest se, na manje ili više detaljan način, uvijek iznova rekapitulira uprkos prethodnoj informiranosti publike. I prilikom te rekapitulacije, trojica pripadnika franjevačkog reda u osmanskoj Bosni, dakle, religijski, društveno i politički određeni Drugi postaju kulturno i civilizacijski nadređeni, te narastaju do figura tolerantnog pregovarača, misionara, odnosno pobunjenika, stradalnika i izgnanika.

Postupkom semantiziranja dramska mjesta u analiziranim dramskim tekstovima postaju *mjesta pamćenja* onako kako ih razumijeva Pierre Nora (2006: 36 i dalje): ta

su mjesta prirodna i umjetna, neposredno iskustvena, ali i plod apstraktne obrade; u isti su mah *materijalna, simbolička i funkcionalna*, samo se razlikuju po stupnjevima tih značenja. Konstituiraju ih igra pamćenja i povijesti. Ali, kako tvrdi Nora, nužno je postojanje volje za pamćenjem bez koje bi mjesta pamćenja bila obična povijesna mjesta. Volja za pamćenjem argumentirana je iznad činjenicom da su analizirani dramski tekstovi nastajali o obljetnicama ili posebnim povodima. Tako su igrama pamćenja i povijesti Fojnica, Varcar, Jajce, Sarajevo, Travnik, potom samostanska, fratarska ćelija i zatvorska ćelija, s jedne strane, a dramski mirakul kao pamćenje žanra, *Ahdnama* i zvjezdani plašt, s druge strane, postali mjesta pamćenja.

Također, Nora izdvaja dva tipa događaja, koji mogu postati mjestom pamćenja: „utemeljujući događaj” i „događaj-spektakl” (2006: 40). Premda takvi događaji u svoje vrijeme mogu biti i beznačajni, jedva primjetni, budućnost im retrospektivno dodjeljuje veličinu i status izvorišta. Nije li se upravo to u bosanskohercegovačkoj književnosti i književnoj historiografiji dogodilo s *Ahdnamom*, a ona je, zapravo, „gledano iz šire historijske perspektive islamskih država, rezultat životne filozofije, vjerskog svjetonazora i doktrine, ali i političke strategije” (Bešlija 2018: 36), koja se kod Osmanlija označavala terminom *istimâlet*. Dakle, riječ je o višestoljetnoj praksi i islamskom stavu prema nemuslimanima na osvojenim teritorijama a ne o nekoj osobitoj privilegiji.

2. BOSANSKI FRANJEVCI KAO KULTUROLOŠKI FENOMEN

Iako 1291. godine u Bosnu dolaze kao stranci, drugi i drugačiji od onih koje su zatekli, franjevci kroz gotovo sedam i po stoljeća svog prisustva na ovim prostorima *postaju* tkivo koje gradi bosanskohercegovačku kulturnu i književnu tradiciju, zapravo *ostaju* „živa tradicija” utkana u različitim oblicima i diskursima, između ostaloga, i u savremenu književnost Bosne i Hercegovine. U kulturnoj geografiji Bosne i Hercegovine franjevce možemo dovesti u vezu i s nečim što je Nora nazvao „lokalitetom sjećanja” (prema: Atkinson 2008: 194), podrazumijevajući pod tim specifična mjesta gdje se proizvode, usaglašavaju i ukorjenjuju i formalna i pučka sjećanja.

Jedno od takvih mjesta obuhvaćeno je sintagmom *franjevačka Bosna*, koju, između ostalih, njeguje i promovira Ivan Lovrenović (2010: 10), iznoseći tezu da „nema nijednoga primjera u Evropi i u svijetu, da se između zemlje, njezine povijesti i kulture s jedne, i franjevaca s druge strane, razvio tako specifičan odnos i tako neraskidiva simbioza, kao što je slučaj s Bosnom, *franjevačkom Bosnom*, kako je odavno nazvana u historiografskim spisima”. I dalje: „Poznati su i relativno pouzdano istra-

ženi i osvijetljeni historijski procesi dugoga trajanja, te glavne političke i društvene okolnosti, u kojima se stvorio taj posve osobit profil *bosanskoga franjevca* i model *bosanskoga franjevaštva*.”

Navedeni primjer njeguje ustaljene predodžbe o posebnosti bosanskih franjevaca u odnosu na službenu crkvu, ali i u odnosu na “svoj” narod kao i u odnosu (naročito u tom odnosu!) na vlast i na Druge. A takve predodžbe djeluju! Primjerice, Karahasan u jednom eseju tvrdi da su nakon posljednjeg rata „bosanski (...) franjevci nastojali zadržati distancu prema političkoj moći i njezinim nosiocima kakvu su imali i u komunizmu, pa su ostali bez moći i bogatstva. Ali to vrijedi samo za franjevce i samo za bosanske” (2014: 240). Kao što ćemo vidjeti u nastavku, istu predodžbu Karahasan njeguje i u književnoumjetničkom tekstu, jer ne zaboravimo Fischerovo upozorenje da razrađena predodžba čini tek „strukturni element koji se često pojavljuje u obliku alegorije, mita, parabole itd., no koji se može interpretirati samo u skladnoj cjelini književne umjetnine” (2009: 43).

S druge strane, treba imati na umu da su pripadnici franjevačkog reda bili najznačajniji kulturni djelatnici među katolicima u Bosni do početka 20. stoljeća. Time su imali i moć upravljanja narodnom kulturom, monopol nad stvaranjem stereotipa, autpredodžbi i heteropredodžbi. Navedeno je Roth (2000: 45) nazvao “kulturnim menadžmentom”, za čiju su provedbu odgovorne tri skupine: *crkva i crkvene elite, intelektualna elita i političke elite*. A upravo su franjevci u to vrijeme bili crkvena i intelektualna elita među katoličkim stanovništvom u Bosni i Hercegovini.

Pri analizi građe u nastavku teksta imamo na umu i jednu od postavki aachenskih imagologa (koju najgorljivije zastupa Joep Leerssen)⁴ o diskurzivnom, intertekstualnom karakteru predodžbi i o promašenosti svakog pokušaja njihovog upoređivanja s pretpostavljenom povijesnom stvarnošću. Postavlja se onda pitanje kako pomiriti književnost i povijest u imagološkim istraživanjima, a zaključak su implicitno ponudili upravo predstavnici Aachenske škole: iako dokumenti izvanknjiževne stvarnosti ne služe potvrdi vjerodostojnosti književnih predodžbi, oni upućuju na okolnosti nastanka i upotrebe tih predodžbi (Detaljnije: Dukić 2009: 17). S druge strane, francuski imagolog Paugeaux ne samo da ne gaji strah od povijesti, primjetan u Aachenskoj školi, već je, po njegovom mišljenju, jedna od razina imagološke analize izlazak iz analize teksta u povijesni kontekst, odnosno traganje za poljem društvenog znanja i moći u koje se analizirani tekst i njegove predodžbe smještaju (v. Paugeux 2009: 140).

⁴ „Imagološko je čitanje strogo *tekstno* utoliko što ostaje unutar (inter)tekstualnih granica percepcije i reprezentacije” (Leerssen 2009a: 89).

3. POVIJESNE LIČNOSTI KAO KNJIŽEVNI LIKOVI

Nakon Ive Andrića, koji je prvi u južnoslavensku interliterarnu zajednicu uveo bosanske franjevce kao književne likove, pisanje o njima postalo je gotovo kanonom. A općepoznato je da tekstovi koji uživaju kanonski status u književnosti imaju dulji vijek trajanja i veću rasprostranjenost, pa time i predodžbe formulirane u takvim tekstovima ostaju dulje djelotvorne u kulturnom sistemu. Andrićev utjecaj i književna vrsnoća Andrićevog umjetničkog djela, odnosno njegov estetski kanon, igrali su u ovom slučaju važnu ulogu. Jer, kako podsjeća Karl Ulrich Syndram, pozivajući se na tezu Renea Welleka i Austina Warrena iz njihove kultne *Teorije književnosti* (1949), fikcionalni tekstovi djeluju unutar sistema književnih referencija i unutar kulturnih sistema koji djelimično determiniraju način njihovog razumijevanja; estetsko je značenje, dakle, uvijek povezano s kulturnom vrijednošću (Syndram 2009: 71). Također, književni izvori, kako podsjeća Leerssen (2009b: 178), ovisno o njihovoj kanoniziranosti, imaju dugotrajnu vrijednost i aktualnost. A veza između Andrića i bosanskoga franjevaštva nudi i raznovrsnost, jer se može pratiti na razini najmanje tri modela citatnih odnosa: i kao pamćenje teksta, i kao pamćenje žanra, i kao figure sjećanja.

Stoga ne treba čuditi da je u najmanje trideset sedam poetički i generički raznovrsnih književnoumjetničkih tekstova savremene bosanskohercegovačke književnosti zapamćeno četrnaest franjevaca – povijesnih ličnosti: Anđeo Zvizdović, Matija Divković, Ivan Frano Jukić, Antun Knežević, Grgo Martić, Juraj Dragišić, Matheus Bartl, Marijan Bogdanović, Marijan Šunjić, Martin Nedić, Mijo Sučić, Miroslav (Tomislav) Filipović / Majstorović, Ljubo Hrgić i Ivo Marković. Prva trojica zapamćena su i u dramskim tekstovima, koji će biti predmetom analize u ovom radu.

Nije naodmet podsjetiti na odnos povijesne zbilje i fikcije: povijest u ovom slučaju jeste inspirativan poticaj, dramski tekst postaje sredstvo njenog artikuliranja, ali ne gubeći iz vida „ontološku razliku između fiktivnih likova i realnih karaktera” (Pfister 1998: 240), jer kada povijesna ličnost jednog od naša tri bosanska franjevca uđe u fiktivni kontekst dramskog teksta, ona postaje fiktivni lik.

Analizirane drame ulaze u korpus tekstova koji sudjeluju u radu na kulturnom pamćenju, koristeći pritom potencijal “simboličkog i kulturnog kapitala”⁵ (Pierre Bourdieu) franjevačkog reda u Bosni i njegovih istaknutih članova te potvrđujući tezu da je bosanskohercegovačka književnost, od Andrića naovamo, ogromnom većinom *fratrolfska*. Poneki izuzetak (Hamza Humo, Zaim Topčić, Alen Ćorović) po-

⁵ Sintagmu usvajam u značenju u kojem ju je u humanističke teorije uveo Pierre Bourdieu (v. Hörisch 2007: 55-58).

tvrduje pravilo, ali to je već tema za neka druga istraživanja.

O genezi narativa i modelima pamćenja Zvizdovića, Divkovića i Jukića u književnosti i književnoj historiografiji već je pisano (V. Begović-Sokolija 2014, 2020a, 2020b), ali u ovome radu težište je na dramskim tekstovima bosanskohercegovačke književnosti u kojima su trojica franjevacu postali likovi unutar *dramatis personae*, doduše, negdje kao “glavni” ili “noseći likovi”, a drugdje kao “sporedni”, “epizodni” i “pomoćni likovi” (Pfister 1998: 247). Koristeći terminologiju Vincenta Jouvea za kategorije intertekstualne transpozicije likova, možemo uočiti “personarij-efekt”, gdje je lik kao pijun podređen planu koji mu daje smisao, a čitanje se temelji na igri predvidljivosti (Jouve 2000: 495), te “osoba-efekt”, pri čemu je čitatelj uhvaćen u zamku referencijalne iluzije zbog lika osobe (Jouve 2000: 502).

Na koncu ovog potpoglavlja utvrdimo još razliku između govorećeg subjekta i autorske pozicije u tekstu, posluživši se Bašovićevim zaključkom:

„Autor je dakle – ma kako ga definirali – uvijek osoba, a govoreći subjekt pripada svijetu književnosti i on je uvijek književna funkcija. Autor pripada stvarnosti, on je uvijek stvaran, govoreći subjekt pripada svijetu fikcije, i on je uvijek – fikcionalan. Ovakvo definiranje govorećeg subjekta i autora upućuje na to da je njihov odnos moguće razmatrati kao granicu između stvarnosti i književnosti, kao granicu između neke stvarne osobe koja piše i nekog fikcionalnog govornika koji ne postoji izvan prividne stvarnosti književnog djela.” (2015a: 51)

4. FRA ANĐEO ZVIZDOVIĆ ZAOGRNUT PLAŠTOM MNEMOHISTORIJE

4.1. Poetska drama *Bosanska trilogija* Nikole Šopa prvi put je objavljena 1980. godine. U tekstu izrazitih književnih, ali još nepoznatih kazališnih vrijednosti, između ostaloga i stoga što nije namijenjena dramskom izvođenju, Šop pomjera granice realnog i irealnog, tragičnog i komičnog. Imajući na umu ostatak njegovog opusa, usudujem se kazati da ovaj dramski tekst ponajviše poštuje metafizičku logiku, nadahnutu teologijom, filozofijom i kosmologijom.

Opisujući razmjerno ograničen broj povijesnih situacija u kojima se veza između stiha i drame uopće pojavljuje, Pavao Pavličić ukazuje na to da je ta veza osobito važna i očita u graničnim situacijama, primjerice, „kada se književnost svjesno i intencionalno odriče svoje društvene funkcije. Upotreba stiha tada nije signal uzvišenosti i društvene važnosti sadržaja, nego signal njegovoga literarnog karaktera,

njegove konvencionaliziranosti, njegove pripadnosti zatvorenome svijetu estetskih vrijednosti” (1986: 275). Upravo takvu “povijesnu situaciju” prepoznajemo i u Šopovoj *Bosanskoj trilogiji*. Naime, premda opisuje pad Bosne pod osmansku vlast 1463. godine, papinu izdaju jer nije poslao kralju Stjepanu iščekivani novac za plaćanje danka sultanu, pokušaj fratarskog podmićivanja⁶ osmanskih predstavnika vlasti, kao da se odviše astralni Šop svojim tekstom i na strukturnoj i na semantičkoj razini izdigao iz prašine povijesnih i političkih igrica, a sam lik fra Andela, kao što ćemo u nastavku vidjeti, uzdigao do zvijezda. Zvezdani plašt, koji mu je prema predaji (Dragić 2002: 117) dao načiniti sultan, uz *Ahdnamu* i susret na Milodražu poticajne su asocijativne slike koje se u književnom i kulturnom pamćenju vezuju uz ime ovog franjevca.

Osim Vrandela u Šopovoj dramskoj poemi pojavljuju se i likovi fra Dida (franjevac i bogumil ujedno?), fra Joze i neimenovanih fratara, koji od uhoda traže utočište kod bogumila: „Oj, pobogu bogumili,/ primite nas pod svoj krov,/ beskućnici fratri mi smo”, na što pripadnici Crkve bosanske odgovaraju: „Baš nam dobro naidoste,/ oj patnici, fratri Bosne/ (...) / raskriljeno primamo vas/ mi u goste” (2004: 29). Stihovima su potvrđene predodžbe o siromaškoj i zlopatničkoj sudbini franjevačkog reda u Bosni, ali i iznevjerene one o bogumilsko-kršćanskoj netrpeljivosti. Iako su jedni drugima Drugi, tek stranci kao Treći (papinska država, Osmansko carstvo) unose nemir. Stoga upravo fra Dido objašnjava papinom poslaniku da je papinska država krivac što će u Bosni biti rata. Bježeći iz Bosne pred nagovještajem tamnih oblaka (fantazmagorijska slika dolaska Osmanlija) poslanik savjetuje kralja Stipu, sada već i samog prosjaka, da se skloni kod fratara, jer „premudri su to ljudi” (2004: 39). Ne bez ironijskog prizvuka u drugom dijelu trilogije saznajemo da je posljednji bosanski kralj poslušao papinskog izaslanika i u sakristiji franjevačke crkve „prerušio se u kostur, u najsigurnije preoblačenje i sad miruje u sarkofagu” (2004: 43).

U posljednjem dijelu trilogije pod naslovom *I Bosna šaptom pade* pojavljuje se lik fra Andela, književno rekonstruiran stereotipima o koščatom prosjaku, pustinjaku, i potvrđen historiografskim mjestom pamćenja „ikone fratra kao tolerantnog pregovarača” (Džaja 1994: 35), jedinog dostojnog da iziđe pred padišaha: „A jel’ to onaj pravednik Vrandeo? Neka samo dojde. Odavno se ja već spremam da ga pozdravim. Čuo sam o njemu najlipše. A to je biva Bosna preda me izišla u fratarskim dronjcima. E, beli, pozdravit ću Vrandela. Asli još ne videh ovalikog prosjaka” (2004: 77). “Sve-

⁶ Aksiološke atribucije turskih predstavnika vlasti, čak i sudske, u osmanskoj Bosni uvriježene su i u književnosti i u književnoj historiografiji. Evo jedan primjer iz franjevačke književne tradicije: „Kadii dobro mito podaj, oli muftii, da si najkrivlji, imačeš pravo” (Baltić 2003: 235).

moćni elfatih” poklonio je fratrau plašt, zahvaljujući kojem Vrandeo od malopredašnjeg miša postade arslan. Prisutni kadija veli: „E nije vala/ neg on je arslan i prije bio, jer samo je arslan/ prid arslana izići smio” (2004: 78). Riječ je o spominjanom “događaju-spektaklu” (Nora 2006: 40), naizgled beznačajnom, ali koji postaje mjesto pamćenja i zadobiva status izvorišta. U drami se sultanova svita (kadije, mujezin i muftija) plaši da se Vrandeo sada ne osili i ne zatraži veću vlast i čast, ili da na plaštu skrušeno ne kleči kao vjernik musliman na svojoj serdžadi.

Zbio se treći, neočekivani scenarij: mujezin je vidio Vrandela kako „u dolami padašaha svoju misu misi” (2004: 84), čime su opravdane još dvije predodžbe: o fratrau misionaru i fratrau mirotvorcu.⁷ Pojavljuje se Vrandeo i izgovara posljednju repliku: „Evo me, elfatihe, pobratime,/ cinjeno budi tvoje ime.// Vraćam ti tvoj svemoćni plašt,/ vidiš da ohol nisam ni tašt.// Noseć ga o kocu vrbovom rosnom,/ zavladah ja tako cilom Bosnom,/ jer svakog je svuda obuzimao strah/ svak mišljaše da prolazi padašah.// Uzmi svoj plašt jer u njem ti je vlast/ a, Mehmede, beli, vlast nije čast.// I tako ti Alaha, moj narod uvike štiti,/ a ja odoh da živim u kostriti” (2004: 85), nakon koje padašah ponovno šalje potjeru za njim: „Vratite mi Vrandela./ Vratite mi div čovika./ Vratite mi jedinog insana” (2004: 86). I dok je u drami kralj Stjepan pobjegao i od kukavičluka se smanjio prerusivši se u kostur, fra Anđeo je od svog čina hrabrosti narastao gotovo do zvijezda.

S likovima u ovoj drami dogodilo se upravo ono što je opisala Kosi:

„Prve destrukcije dramskoga karaktera počinju se javljati već u poetskoj drami, kada dramski lik postaje sve više nositeljem raspoloženja i atmosfere, a manje dramskih događaja, i time se sve više približava lirskom subjektu. (...) Konačno, lik gubi svoj karakter kad više nije nositelj smislaonoga govora.” (2004: 132)

4.2. Kušnje fra Anđela Zvizdovića (1998) Dževada Karahasana dramska je slika kojom autor fingiranim tehnikom drame u drami naslovnog protagonistu stavlja u unutarnja i vanjska iskušenja, o kojima fra Anđeo kazuje “bratu Petru”⁸. Semantizir-

⁷ Zapravo, takav književni imaginarij isprepleten je s mnemohistorijom. Evo šta o tom susretu petsto godina kasnije promišlja Mile Babić, a sama historija sjećanja i pamćenja obremenjena je ovakvim i sličnim kvalifikacijama: „Tim susretom fra Anđela i sultana označena je nova paradigma u odnosima između različitih religija, kultura i civilizacija, paradigma koja isključuje nasilje, a zagovara dijalog i sporazumijevanje što znači da zagovara pluralizam (raznolikost) religija, kultura i civilizacija kao pretpostavku uzajamnog obogaćivanja i punijeg života” (1998: 210).

⁸ “Brat Petar” predstavlja sv. Petra, koji u ikonografiji zapadnog kršćanstva na vratima Raja dočekuje blažene (visoke crkvene dostojanstvenike, kraljeve, redovnike, djevice itd.) (detaljnije: *Leksikon...* 2006: 509) budući da se i sam Zvizdović u franjevačkom redu časti kao blaženik i štuje 7. jula, na datum kada je i umro u Fojnici 1498. godine.

ranje vremena, onako kako ga tumači Pfister (1998: 395), omogućuje da određivanje vremena u dramskom tekstu nije samo u službi mimetičkog odnosa prema zbilji nego ima semantičko-konotativne implikacije i sociokulturne uvjetovanosti.

Tako, naime, kada fra Anđeo kazuje sv. Petru: „Mi smo imali smjelosti opstati i ostati ondje gdje nas je dragi Bog postavio a to je jako smetalo mnogima što su se za nas brinuli. (...) I još sam ti htio reći da sam se uvjerio, da sam potpuno siguran, kako su moje kušnje dolazile izvana, sasvim izvana” (Karahasan 1998/1999: 204), to je poruka i recipijentima u postratnoj Bosni i u kršćanskoj Evropi. Ili kada odolijeva Strahu, Beznađu i Bijesu, a kasnije i Ravnodušnosti, Razočarenju, Razumu, Sumnji, što su u ljudskim obličjima dolazili da ga muče i iskušavaju, pokušavši ga nagovoriti da bježi iz Bosne pred “turcima” ili da ratuje protiv njih, koristeći negativnim aksiološkim atribucijama obremenjene slike, tipične za antiturski imaginarij ranonovjektivne književnosti (nabijanje na kolac, guljenje kože, raščetvorenje...) – fra Anđelov odgovor potpuno je u duhu njegovog imena i franjevačkog učenja: „Ništa lakše od toga (bijega, op. E. B-S.) (...) Ali treba graditi svoju kuću i čuvati je, treba zaslužiti svoju kuću na ovom i na onom svijetu. A nećeš je zaslužiti odlazeći” (Karahasan 1998/1999: 203). Dakako, pripadnik reda čiji je *credo* “mir i dobro” na ratničku buku i bijes: “Nema mira i nema razgovora među vjerama”, odgovara da “vjere ne služe smrti nego životu” (Karahasan 1998/1999: 204).

A kada ga Beznađe uvjerava da su bosanska brda i magle među najgorim dijelovima svijeta i da je u tuđini ljepše, fra Anđeo odgovara: „Mene je zapalo ovo i moje je da se oko ovoga trudim.⁹ Ako sam dovoljno dobar i od ovoga ću ja vrt napraviti, pravi vrt.” (1998/1999: 204) Navedeno imagotipsko mjesto o Božijoj njivi od koje bismo trebali napraviti svoj vrt zapravo je Karahasanov pogled na bosanskohercegovački etnički (kulturni) identitet! Naime, u esejističkoj zbirci *Knjiga vrtova* (2004) Karahasan iznosi tezu da ljudi svoj *zemaljski vrt* (svoju kulturu) žele pretvoriti u *rajski Vrt*, a kako je vrt granični prostor između ovoga i onog svijeta, vidljivoga i tajne, materijalnoga i apsolutnog, tako je i „dio onoga svijeta kojim on zadire u ovaj ili dio ovoga svijeta kojim on zadire u onaj ili u one svjetove” (2004: 21). Prema tome, zaključuje autor, što čovjek s više vjere i nade uređuje svoj zemaljski vrt, to će biti spremniji na priznanje drugih zemaljskih vrtova, dakle drugih kultura.

⁹ Ovu misao prepoznajemo kao metapredodžbu odnosnu repliku misli Andrićeva lika – bosanskog franjevca: „(...) ovdje te čeka kriva bosanska brazda i fratarska muka i sirotinjski bir i teška služba, a s druge strane, može biti, kolaj i svaka ljepota. Ali, šta ti vrijedi kad to nije tvoja strana! I da odeš tamo, ne bi ti ništa koristilo. Cijelog vijeka bi ostao ono što si. Ko te nikad ranije nije čuo ni vidio, samo kad te pogleda rekao bi odmah: Otkud ova fratrina ovdje?” (Andrić 1977: 153-154)

Poruke dramskog subjekta znakovitije su jer su ispisane perom bošnjačkog i bosanskohercegovačkog autora nakon netom proživljenog traumatičnog ratnog iskustva. Tako se Karahasan poigrava vremenskim planom, ukazujući na univerzalni karakter franjevačkih “kušnji” na ovim prostorima – kakve su bile *prije petstotinjak* godina, takve su i *sada*. U drami više nije riječ ni o izvanscenskom ili unutarscenskom komprimiranju ili razvlačenju vremena, nego prepoznamo ono što je Pfister (1998: 398-400) nazvao dokidanjem vremena.

5. MATIJA DIVKOVIĆ U KARAHASANOVOM DRAMSKOM MIRAKULU

Prema Karahasanovom dramskom mirakulu *Kotač svete Katarine* u Narodnom pozorištu Sarajevo 20. marta 1992. godine praižvedena je drama *Čudo u Latinluku*, čiji mi je rukopis poslužio kao građa. Ovo je jedno od triju Karahasanovih djela¹⁰ u kojima možemo pratiti model intertekstualnih premrežavanja i dijalogiziranja franjevačke književne tradicije sa savremenom bosanskohercegovačkom književnošću (usp. Spahić 2005). Zapravo, analiziranu građu u ovom radu možemo smatrati oblicima *književnog pamćenja*, „... gdje se, prvenstveno s naročitim vrstom dijahronijskog interesa, književnost razumijeva kao osobeni oblik ‘samopamćenja’, pa temeljna pitanja ovdje jesu pitanja poput intertekstualne mnemonike ili kulturalnomemorijske repozitornosti književnih žanrova, odnosno pitanja književnog kanona i književne historije kao institucionaliziranih oblika literarnog kulturalnog pamćenja” (Kodrić 2012: 45).

Stoga nije iznenađujuće da Karahasanovo djelo Divkovića, u književnoj historiografiji zapamćenog kao jednog od utemeljitelja bosanskohercegovačke kulture pismenosti,¹¹ pamti kao umjetnika i reditelja, prosvjetitelja, neshvaćenog anticipatora, jer je i lik svete Katarine, o kojoj legendu Divković pokušava uprizoriti u Karahasanovoj drami, u evropskim književnostima sve do prosvjetiteljstva bio iznimno popularan „... upravo po tomu što ona nije samo lijepa i mlada mučenica plemenita roda nego je i vrlo obrazovana te se hrabro suprotstavlja samomu rimskom caru i upušta u učenu raspravu s pedeset poganskih mudraca, koje uspijeva uvjeriti da prime kršćansku vjeru” (Grmača 2019: 45).

¹⁰ Uz prethodno analizirani dramski tekst *Kušnje fra Anđela Zvizdovića* (1998), Karahasan je napisao i roman *Stidna žitija* (1989), odnosno *Stid nedjeljom* (1990), čiji je protagonist franjevac i u kojem dekonstruira žanr franjevačke hronike.

¹¹ Počasni naziv “oca bosanskohercegovačke književnosti” Matija Divković dobio je zbog štampanja prvih knjiga na narodnom jeziku u Bosni i Hercegovini, *Nauka krstjanskog za narod slovinski i Sto čudesa aliti zlamenja blažene i slavne Bogorodice, Dvice Marije* 1611. godine.

Radnja Karahasanovog dramskog mirakula „događa se u Sarajevu novembra (studenog), šabana, 1609. (1018) godine”, ističući i ovakvim vremenskim određenjem sličnosti i razlike između dva svijeta onovremene sarajevske čaršije, a imajući na umu povod i vrijeme pisanja teksta – i “multikulturalnost” Karahasanove savremenosti. Lik Matije Divkovića u sukobu je i s mecenama (dubrovačkim trgovcima, povijesnim ličnostima u drami) i s aktualnom osmanskim vlasti (kadijom, muftijom, pašom), pa čak i s prijateljima koji mu nedovoljno srčano pomažu postaviti mirakul, ali najviše sa samim sobom. No, jedino u što ne sumnja je Ljubav [prema Bosni – muftiju naziva “svojim” misleći da je iz Bosne; prema svom puku, želeći mu sačuvati pamćenje a time i identitet; prema Anici – neostvarenoj ljubavi iz mladosti, koja mu dolazi kao vizija; prema svim ljudima, zapravo – kad je saznao da će kadija hajduka Miju Kutlešina dati pogubiti zbog silnih zločina, nudi se: „ja ću ga ispovjediti, svejedno čiji je”. (1992: 29)]. Pitanje vlasti uvedeno je u tekst drame implicitnom kritikom njene univerzalne nepravедnosti¹², a pitanje granice i rata primjerima njihove besmislenosti.¹³

Intertekstualnost je jedan od oblika književnog pamćenja u Karahasanovoj drami. Počevši od samog naslova *Kotač svete Katarine*, što je pamćenje srednjovjekovnog žanra mirakula, u kojem sudbinu Katarininu i njeno odricanje od ovozemaljske ljubavi uspoređuje sa svojom i Anicinom neostvarenom ljubavlju, a koji treba pokazati da ponavljanje ima snagu Istine: „Ono što se samo jednom dogodi, može biti slučaj ili glupost, ono što se desi samo jednom čovjeku, slobodno se moglo i ne desiti, ali ako se dešava mnogima, ako se ponavlja kroz naraštaje – sigurno je istina” (1992: 23). Potom je u drami prisutno pamćenje teksta *Ahdname*, za koji Divković veli: „Ima zlih ljudi, ima nasilnika, a mi smo slabi i nezaštićeni. Svakom smo na udaru (...) Pa prepisujemo, gledamo da u svakom samostanu imamo sultanski ferman i njegovu visoku zaštitu” (1992: 9), kao i Jukićevih *Želja i molbi*¹⁴. Naime, paša tvrdi za franjevce: „Ne odustaju oni od svoga, do Porte su oni dolazili sa svojim žalbama i molbama” (Karahasan 1992: 40).

¹² „Oni će naći povod za ono, što su odlučili (...) Zaustavi rukama vjetar! Isplači iz očiju rijeku! Tako ćeš zaustaviti vlast, kad krene u nasilje nad pukom. Čuda se ne dešavaju, moj Matija, ona su lijepa i nemoguća.” (Karahasan 1992: 57-58)

¹³ „Tako miševi rade (...) Svaki od njih ima svoj prostor (...) Nikakve se granice ne vide, ali ih oni dobro osjećaju, i kao svetinju poštuju. (...) Dok je sve u redu, oni drže svaki svoj prostor (...), poštuju granice, i žive lijepo. Ali ako ponestane hrane, ili se nešto drugo poremeti, oni krenu jedan na drugoga, pa pobjednik prisvoji prostor (...) pobijedenoga.” (Karahasan 1992: 44-45)

¹⁴ Riječ je, dakako, o anahronizmu, budući da Ivan Frano Jukić *Želje i molbe kristjana u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdul-Medžidu* upućuje na Portu tek 1. 5. 1850. godine.

Zahvaljujući tehnici drame u drami primarna fikcionalnost, kako definira Pfister (1998: 322), potencira se sekundarnom: Divković je reditelj prikazanja o svetoj Katarini u Karahasanovom mirakulu o Divkoviću, a kao ravnoteža kršćanskoj legendi uveden je orijentalni teatar sjena (karadžoz) *Lejla i Medžnun*, kojim se igra muftijina žena Ajša, uspoređujući svoju sudbinu s Lejlinom.

Karahasanov tekst iznevjerava prethodnu informiranost naslovom, očekivanjem vrste pa čak i temom, potvrđujući da „... iznevjeravanje očekivanja povećava napetost, povisuje informacijsku vrijednost odstupajućih elemenata, a može proizvesti i ironiju u kontrastu između očekivanoga i realiziranoga” (Pfister 1998: 80).

Pobrojimo još neka izraženija mjesta citatnog dijaloga: motiv odrublivanja glave (Katarini u legendi, hajduku Miji Kutlešini kod Karahasana); razgovor s “mudracima” druge vjere – u ovom slučaju s predstavnicima osmanske izvršne i vjerske vlasti; Divkovićev razgovor s čavkama i s grmljem neodoljivo asocira na razgovor utemeljivača njegovog reda sa svim Božijim stvorenjima; prikazanje kao odgovor na molitve (istina, ne Majke Božije i Isusa kao u hagiografiji, ali majka Josipa i djevojka Anica javljaju se fratru). Pišući o sjećanju, Aleida Assmann (2011: 20-21) kaže da je porodica egzistencijalni osnov koji možemo različito uobličavati, ali kojim ne možemo raspolagati po vlastitoj volji, te da je to paradigmatička zajednica koja inkorporira svoje mrtve, makar se na tom zadatku uvijek iznova lomila. Trenutak Divkovićevog prisjećanja jelaškog rodnog kraja, mladalačke ljubavi Anice, jemeka koje mu je spremala a o kojima razgovor između njih dvoje (u sjećanju) postaje “puten” i “napet”, da se objasniti sljedećim zaključkom: „Sjećanje u drami uvijek jeste emocijom lika obilježeno vrijeme, sjećanje je uvijek važno dramaturško sredstvo za izražavanje unutrašnjeg života dramskog lika” (Bašović 2015b: 290).

Na koncu, Karahasanov dramski mirakul ipak razara “legendu” o Divkoviću¹⁵ i legendu kao žanr te ispisuje vlastitu antilegendu u kojoj se obavezno čudo ne događa. Čudo je nemoguće, i u tradicionalnom smislu (usrdnom molitvom učiniti da hajdukova odrubljena glava progovori jer nije okajala grijeha) i u savremenom smislu (pomiriti različitosti, razumjeti Drugost, učiniti da masa razumije pojedinca-umjetnika). Krug se zatvara jer se Divković u drami upravo odlučio na prikazivanje čuda ne bi li individualno pamćenje učinio kolektivnim:

„A zašto sve to? Da sačuvam pamćenje sirotinji, nesklonoj da pamti, da se ta sirota stvorenja, pritisnuta sa svih strana, ne odrode, da ne zaborave ko su; da ne izgube svoje

¹⁵ „Dobra je molitva, ne valjam ja” (Karahasan 1992: 31); “Nisam ja, znači, izabran, nego sam najstarije dijete u siromaškoj kući” (Karahasan 1998: 48).

mrtve, i da svoj boravak u vremenu ne svedu na ovaj trenutak. Zašto je čovjek različit od svih drugih Božjih stvorenja? Zato što je njegovo vrijeme uvijek šire od njegovog života, zato što boravi i u onom vremenu, u kojem nije živio, boravi preko pamćenja, boravi preko svojih mrtvih” (1992: 47).

Upravo za fenomen spomena na mrtve Jan Assmann (2005: 72) veli da je riječ o „izvorištu i središtu onoga što bi trebala biti kultura sjećanja”. Ili, kako kaže Nora (2006: 35), „... pokušavamo dešifrirati ono što jesmo preko onoga što više nismo”.

Karahasanovi franjevci, i Zvizdović¹⁶ i Divković, nakon što su iskušani i unutar-njim i vanjskim kušnjama, zapamćeni su bezmalo kao sveci. Na okosnice dramske radnje ovih dvaju tekstova mogla bi se primijeniti konstatacija Aleide Assmann kojom u vezi s pamćenjem upozorava na važnost žrtve: „Razlikovanje pobjednika i pobjedjenih s jedne strane, i žrtava i počinitelaca s druge, danas je neophodan osnov za poređenje nacija i njihovih problema u ophođenju s vlastitom prošlošću” (2011: 85). Schivelbusch (prema: Assmann 2011: 83-84) ide još dalje tvrdeći da su psihohistorijskim i mitomotričkim strategijama kolektivnog pamćenja gubitnici nakon poraza kadri sačuvati obraz i iskustva poniženja pretumačiti u mitove o uznesenju, što nije bez osnova. Jer, ne zaboravimo, „... riječ ‘žrtva’ (sacrifice) doslovno znači ‘sakraliziranje’, činjenje svetim. (...) Da bi prešla iz jednog stanja u drugo, stvar mora proći kroz proces smrti i rastvaranja (...). Žrtva se odnosi na prijelaz unižene stvari iz poniženja u moć”, kako podsjeća Eagleton (2006: 123). Na slične načine upamćen je i Ivan Frano Jukić u sljedeća tri (od ukupno četiri) dramska teksta bosanskohercegovačke književnosti u kojima se njegov lik pojavljuje.

6. ITINERAR JUKIĆEVOG STRADANJA

Kao što je to učinio Ivan Lovrenović u romanu *Putovanje Ivana Frane Jukića* (1977), tako i troje dramatičara (Borivoje Jevtić i Nada Đurevska više, Štefa Jurkić manje) preuzimaju shematizirane događajne linije Jukićevog životopisa. U konkretnim primjerima zapravo bi se mogla upotrijebiti teško prevodiva historiografska kovanica Haydena Whitea iz knjige *Metahistorija – emplotment* (plot = zaplet), a pod kojom ovaj autor podrazumijeva „niz istorijskih događaja objedinjenih u jednu naraciju kroz svojevrzni zaplet” (2011: 10). Naime, dramska radnja vremenom i mjestom prati neke

¹⁶ Karahasan konstruira književni lik mučenika i sveca pripisujući fra Anđelu misli: „... tako sam eto popustio taštost pomisli da sam pravi mučenik” i “kako sasvim razumijem kušnje kojima su bili izloženi neki davni sveci” (1998/1999: 201).

od Jukićevih važnih životnih postaja: nesuglasice sa sabraćom u sutješkom i fojničkom samostanu zbog Jukićevog, Josićevog i Kovačevićevog neuspjelog pokušaja dizanja bune u Bosni nakon povratka iz Vesprima; izgnanstvo u samostan u Dubrovniku dok se sve ne zataška; Jukićev rad na prosvjećivanju kršćana – otvaranje škole i podučavanje i katoličke i pravoslavne djece u Varcaru; “prijateljavanje” s Omerpašom Latasom, koji ga potom žrtvuje kako bi sprao ljagu sa sebe zbog šurovanja s Jelačićem o Iliriji i da zatvoriti u Đulaginom hanu u Sarajevu, gdje nervno rastrojeni fratar pokuša samoubistvo; potom progon u Đakovo te smrt u bolesničkoj postelji u Beču.

6.1. Petočinka Borivoja Jevtića *Fra Jukićevo znamenje*, praižvedena 1932. godine u Zagrebu a štampana naredne godine, potvrđuje barem dva moguća tumačenja riječi znamenje (prasl. znamenę): i kao ukupnost znakova kao simbola čega i kao predznak, pretskazanje.¹⁷ Upravo je brojka pet simbol pet Kristovih rana dok je pet postaja u drami ukupnost znakova koji simboliziraju Jukićev “križni put”. Svi predznaci u drami vodili su ka takvom Jukićevom kraju, kojim je učinjen simbolom stradanja i mjestom pamćenja traume. Naročito je značenjem bremenita intertekstualna refleksija na 23. poglavlje Evandjelja po Luki, u kojem Isus, raspet na križu, moleći od Boga oprost za grešnike, vapi: „Oče, oprostimi, ne znaju što čine!” Replika koju izgovara Jukić, nakon što narod porekne da je od njega primio novce iz državne hazne povjerenne mu od Latasa, konstruira Jukićev lik dostojnim “križa” koji nosi: „Što se tiče suda, moj nije ovdje, moj je na nebesima! (...) To je moj puk čemerni, tminama neumitnim pritisnut, znam ga ja! (...) Neprosvijetljeni, neprosvijećeni (...) Gospodin će njemu oprostiti, vjerujem, jer ne znade šta uradi! – A naše je da trpimo!” (Jevtić 1982: 229) Također, kada ga u zindanu, bolesnog, hvata beznade, hrabri samoga sebe riječima: „Na žrtvu se prinesimo kao Isus: vidim, vidim to znamenje za puk moj ilirski!” (1982: 242). I premda ga provincijal Šunjić, preplašen i oprezan, strahujući za interese reda, ostalim franjevcima u fojničkom samostanu želi predstaviti “beskućnikom, jadnikom i čemernikom”, Blaž Josić njeguje predodžbu o Jukiću kao mučeniku, idealu koji treba nasljedovati, simbolu fratarskome: „I naš mučenik, naš prognanik dragi, najdraži našem srcu, naš ideal, naše znamenje” (1982: 247).

Jevtićev Jukić sagorijeva¹⁸ jer su mu oduzeti nada u oslobođenje Bosne od osmanske vlasti i podrška reda [u prvom činu, smještenom u fojnički samostan 1840. godine,

¹⁷ <http://hjp.znanje.hr/>

¹⁸ Metaforička predodžba o Jukiću kao o „leptirici koja oko goruće svijeće vrsla i leta dok se ne sažeže” (Lovrenović 2005: 62) postala je opće mjesto u književnosti [v. pjesmu Ive Lendića *Sagorjena krila* (Ivanu Frani Jukiću) iz 1937. godine] i književnoj historiografiji (v. Kecmanović 1953 i Karamatić 2007).

provincijalom je bio Marjanović, koji za Jukića i dvojicu drugih fratara kazuje: „Bunu da dižu! Turaka da se oslobodavaju! Veliki posao – djeca nezrela! Sjeme đavolovo!” (1982: 182)]; jer je nepravedno optužen i zaslužjen (iako su svjedoci na medžlisu potvrdili da Jukić nije pronevjerio novce, te je javno oslobođen krivnje, Latas naređuje da ga iste noći askeri krišom zatvore u zindan); jer je ostao bez domovine [“Jao, jao! – Ni komad zemlje ilirske mi više mi ne daju! Ni blagoslov ilirski!” (1982: 261)]; jer mu je pomuće nostanje svijesti [“I što je to? Zašto se mrači? – Neko mi je oblak nadnio nad oči!” (1982: 261)]; jer su mu oduzeti čak i muškost i tjelesno obličje [dok ga njeguju na samrtničkoj postelji, jedna časna sestra veli drugoj: “On nije muškarac; on je samo težak bolesnik!” (1982: 258)], a umalo i habit [provincijal Šunjić mu prijeti: „Ili pokornost, ili – habit dole!” (1982: 254)]. Zapravo, kako dramski tekst od početka navješćuje, on je stalno, i na simboličkoj i na narativnoj razini, raspet između “zemaljskog i nebeskog” (1982: 193), što je ujedno i naziv drugog čina.

Jevtić se dosljedno držao povijesnih izvora o Jukićevom životu koje i sam navodi (v. Jevtić 1982: 266). Njegova umjetnička nadgradnja u prostoru je psihološke karakterizacije i unutarnje drame likova. Zato njegov Jukić, dok umire u tuđini, ima osmijeh na usnama uz posljednje riječi o ilirskom ujedinjenju. Znakovito je da je drama, premda autor tvrdi kako je do toga došlo sasvim slučajno (Jevtić 1982: 265), prvi put igrana u Zagrebačkom kazalištu na dan stogodišnjice ilirskog pokreta.

6.2. Godine 2005. Nada Đurevska dramatisirala je i režirala tekst Lovrenovićevog romana *Putovanje Ivana Frane Jukića* u sedam scena prateći, također, itinerar Jukićevog stradanja u dramskoj predstavi čežnjivog naslova *Korak do Bosne*. Sva drama dala bi se zbiti u jednu rečenicu protagoniste romana, koji joj je poslužio kao proto-tekst: “čini se da mi je do smrti vrtiti se oko Bosne, a nikad u nju zaviriti!” (Lovrenović 2005: 102; Đurevska 2020: 348).

Ovo je još jedan od tekstova u kojem se zbiva redeskripcija Jukićevog života kroz fikciju. U vezi s “narativnim identitetom” Paul Ricœur, koji je i skovao taj termin, promišlja ovako: „Zar ne smatramo ljudske živote čitljivijim kad su objašnjeni u pričama koje ljudi pričaju o sebi? I, zar te životne priče ne postaju razumljivije kad se na njih primene narativni modeli – intrige – pozajmljene iz istorije (...) ili fikcije (drame ili romana)?” (prema: Burzynska i Markowski 2009: 199). Tako i dramski narativ, koji uglavnom vjerno prati romaneskni, prečitava dostupnu dokumentarnu građu o Jukiću (služeći se i njegovim pismima, građom iz *Bosanskog prijatelja* čijim je urednikom bio Jukić, Alaupovićevom monografijom o Jukiću, Jelenićevom studijom o bosanskim franjevcima...) te učitava u bosanskog fratra skepsu i sumnju modernog čovjeka, prepuštenog samome sebi jer misli *drugacije*: „Ne može valjati ako

misliš kako mi ne mislimo, jer nas je puno i svi jednako mislimo” (Đurevska 2020: 328; Lovrenović 2005: 23).

I dok se taj “serasker u habitu”, kako su ga sabrača posrpdno nazvala, potucao po surgunstvima vapeći „izvan Bosne meni nije mjesto” (Đurevska 2020: 326), taj mu je vapaj ostao neostvaren – pokopan je u zajedničku siromašku grobnicu na groblju St. Maxer Friedhof u Beču. Dakle, i u smrti na “korak do Bosne”.

6.3. Upravo o *Jukićevom rastanku s Bosnom* (1937) piše i Štefa Jurkić u istoimenoj dramskoj slici. Radnja se odigrava u sutješkoj samostanskoj ćeliji 1854. godine, noć uoči Jukićevog novog progonstva, netom nakon povratka iz carigradskog sužanjstva. Na samo nekoliko stranica teksta autorica je uspjela, i na leksičkoj i na narativnoj razini, konstruirati predodžbu o fratru kao kulturnom pregaocu u borbi za očuvanje identiteta [„Fra Marijane! Da mi nisi zapustio djecu – treba da znadu tko su i šta su. (...) Da im otvoriš i oči i uši, da vide dalje i čuju bolje. Oni će nastaviti borbu (...) Svak svoje gleda i brani, a zar mi da šutimo i polagano zaboravimo i tko smo i što smo?” (1937: 240-241)] te autopredodžbu sveca i žrtve u simboličnoj posljednjoj slici kada se ovaj sin Bosne, gledajući u Propetoga, uspoređuje sa Sinom Božijim a njegovu borbu sa svojom: „Ti – Ti – ovako prikovan za slobodu naše duše – Uvijek – Uvijek se sloboda otkupljuje razapinjanjem (...) Eto – i ja sam razapet Kriste moj – i ja – ali Tvoje je drvo bilo usađeno u tlo domovine Tvoje” (1937: 244-245). U vezi s recepcijom lika u književnosti podsjetimo da i Jouve (2000: 529) zamjećuje da je uz intimnost lika vezana tema patnje: “Izgleda da nam se pojedinac može sasvim predati samo kroz svoju bol”.

6.4. U još jednoj drami u kojoj je konstruiran književni lik Ivana Frane Jukića možemo govoriti o semantiziranju vremena onako kako ga definira Pfister (1998: 395), pokazujući da određivanje vremena u dramskom tekstu nije samo u službi mimetičkog odnosa prema zbilji nego ima semantičko-konotativne implikacije i sociokulturne uvjetovanosti.

Frndićevu dramu *Krvava sablja Omer-paše Latasa ili Bosna između Istoka i Zapada*, osim što označavam povijesnom i političkom dramom, usuđujem se nazvati i dramom ratne traume, u kojoj je vidljiv neposredni, iskustveni pristup traumatičnom događaju iz povijesti.¹⁹ Riječ je o identitetu utemeljenom na posredovanom pamćenju, koje subjektu omogućuje kontinuitet i samoprepoznavanje.²⁰

¹⁹ Premda ova odrednica može zazvučati paradoksalno, poticaj za pronalazak iskustva autorove ratne traume u događajima dramskih likova kojima autor nije mogao neposredno svjedočiti pronašla sam i kod američke znanstvenice koja se smatra začetnicom “Trauma Studies” (usp. Tal 1996).

²⁰ Detaljnije o prostetičkom pamćenju v. Ćurković Nimac, Sever (2014).

Historijski okvir drame povezan je sa političkim strategijama Istoka i Zapada, kako i stoji u naslovu, a u takvoj konstelaciji „fratar Ivan Franjo Jukić hrvatski (je) pandan zapadnih političkih pretenzija u begovsko-aginskoj Bosni i Hercegovini polovinom 19. stoljeća” (Frndić 2005: 10). I premda se suprotstavlja srbijanskim pretenzijama na Bosnu u raspravi s kaluderom, poričući da je Bosna „samo odvojeni deo Srbije bila oduvek i biće opet” (2005: 54), bosansku srednjovjekovnu državu proglašava hrvatskom [„U mome zemljopisu jasno piše da je Bosna s Hercegovinom sve do turskog dolaska 1463. godine bila hrvatska država, kojom su upravljali Šubići i Kotromanići, a najmoćniji hrvatski vladar Bosne bio je Tvrtko” (2005: 54).].

Zapravo, premda nije glavni lik u drami, Jukića možemo smatrati nosećim sporednim likom drame (v. Pfister 1998: 247), posredstvom kojega se njeguju i potvrđuju unutartekstni stereotipi fratra kao čuvara povijesnog kontinuiteta “multikulturalne” Bosne [“Mi franjevci ovdje s njima dijelimo život preko 400 godina. I jedni smo se na druge obiknuli, kao Božji ljudi pod istom nebeskom kapom. To što smo različiti, čini mi se Božjom milošću” (Frndić 2005: 42).], ali i čuvara Latasovih tajni (vojskovođa želi preko Jukića dogovoriti da ga hrvatski nadbiskup i srpski patrijarh okrune ispred pravoslavne Stolne crkve u Sarajevu, jer kad paša preokrene fes – ukaže se hrišćanska kapa).

Povijesno “prijateljstvo” Latas – Jukić Frndić je u drami razriješio Latasovom sumnjom u fratra, koji je, ipak, prvenstveno “bosanski prijatelj” (2005: 82)²¹ dok Latas to, dakako, nije. Frndićeva je drama još jedan primjer pamćenja Jukića osavremenjivanjem ideje izgnanstva i zlopaćenja pod tuđinom, s tom razlikom što Jukić djeluje iz perspektive bošnjačke raje i savremenika tih zbivanja, a Frndić iz bošnjačke (u današnjem značenju riječi) perspektive i povijesne distance kao *magistra vitae*.

7. UMJESTO ZAKLJUČKA

Od Andrićevog “franjevačkog ciklusa”, u koji se ubraja deset njegovih pripovijetki nastalih od 1923. do 1951. godine, citatni dijalog s franjevcima traje u poetički i generički raznovrsnim književnim tekstovima mnogih bosanskohercegovačkih (i hrvatskih) autora. Predmetom zanimanja ovoga rada bili su dramski tekstovi, u kojima su, od Jevtićevog i Jurkićkinog mimetičkog preko Šopovog poetskog do Karahasanovog alegorijskog i Frndićevog historiozofskog modela drame, franjevci učinjeni mjestom pamćenja traume.

²¹ Jasna intertekstualna aluzija na istoimenu časopis, što ga je pokrenuo upravo Ivan Frano Jukić, iskorištena je kao oblik pamćenja prvog časopisa u Bosni i Hercegovini.

Također, Andeo Zvizdović, Matija Divković i Ivan Frano Jukić kao likovi *dramatis personae* primjeri su veze između stereotipa i mita, jer, kako podsjeća Roth: „Mitovi su stereotipne, ustaljene predstave o istoriji” (2000: 280). Naime, premda je funkcija mita, s jedne strane, tumačenje pojava koje su u davnim vremenima izmicala racionalnom objašnjenju, ona je, s druge strane, potvrđivanje i legitimiranje temeljnih vrijednosti i normi, ideja i načina ponašanja, slike svijeta, ali i identiteta grupe. U prijelomnim vremenima, društvenim lomovima, pri rušenju starih mitova, na njihovo mjesto dolaze novi, ali utemeljeni na još starijim mitovima, inspirirani tradicijom i baštinom, prilagođeni novostvorenim društvenim okolnostima.

Tekstom se pokušalo pokazati kako fenomeni sjećanja i pamćenja mogu biti poticajni za istraživanje određenih tema u bosanskohercegovačkoj književnosti. Na primjeru analize sedam dramskih tekstova iz perspektive umijeća pamćenja nametnuo se zaključak da su za nastanak književnog imaginarija o bosanskim franjevcima zaslužne kako historija sjećanja i pamćenja (mnemohistorija) tako i poticajne asocijativne slike, odnosno ponavljajuće iste reprezentacije, koje se u historiji [od Batinića (1881, 1883, 1887) pa nadalje] i književnoj historiografiji [od Alaupovića (1907) pa nadalje] njeguju već dulje od stoljeća. Ili, riječima Pierra Nore (2006: 43), čija je znanstvena misao bila inspirativnom za ovaj rad: „Pamćenje je, zapravo, oduvijek poznavalo samo dva oblika legitimiteta: historijski i književni”. Ako tome pridodamo prilagođenu definiciju prostetičkog pamćenja Alison Landsberg (v. Ćurković Nimac, Sever 2014) koja se, doduše, odnosi na medijskim tehnologijama posredovano pamćenje, možemo zaključiti da, premda je riječ o neindividualnom, “neautentičnom pamćenju”, koje nije realno doživljeno, ono omogućava stvaranje kolektivnog, javnog pamćenja posredovanog navedenim historijskim, historiografskim i književnoumjetničkim narativima i njihovim interpretacijama.

IZVORI

1. Andrić, Ivo (1977), “Čaša”, u: *Žeđ*, Svjetlost – Sarajevo, Mladost – Zagreb
2. Baltić, Jako (2003), *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni 1754 – 1882.*, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Andrija Zirdum, Synopsis, Sarajevo – Zagreb
3. Đurevska, Nada (2020), *Korak do Bosne* (2005), *Colloquia franciscana*, II, Sarajevo, 317-348.

4. Frndić, Nasko (2005), *Dvije drame iz prošlosti Bosne (Krvava sablja Omer-paše Latasa i Alibegovo pismo Europi i Americi)*, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske "Preporod", Zagreb, 13-84.
5. Jevtić, Borivoje (1982), *Fra Jukićevo znamenje*, u: *Izabrana djela*, knj. 2 (Pripovijetke, drame), Svjetlost, Sarajevo, 173-266.
6. Jukić, Ivan Frano (1953), *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo
7. Jurkić, Štefa (1937), *Jukićev rastanak s Bosnom*, *Glasnik sv. Ante Padovanskog*, Starješinstvo Bosne Srebrene, 32, 7/8, Sarajevo, 240-245.
8. Karahasan, Dževad (1992), *Čudo u Latinluku / Kotač svete Katarine* (rukopis; praižvedba: NP Sarajevo, 20. 3. 1992.)
9. Karahasan, Dževad (1998/1999), *Kušnje fra Anđela Zvizdovića*, *Bilten franjevačke teologije – Sarajevo*, XXVI/1, 200-204.
10. Lendić, Ivo (1937), "Sagorjena krila (Ivanu Frani Jukiću)", *Glasnik sv. Ante Padovanskog*, 32, 7/8,
11. Lovrenović, Ivan (2005), *Putovanje Ivana Frane Jukića*, Zadužbina "Petar Kočić", Banja Luka – Beograd
12. Šop, Nikola (2004), *Bosanska trilogija*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo

LITERATURA

1. Alaupović, Tugomir (1907), *Ivan Frano Jukić. (1818.-1857.)* (Separatni otisak iz dvadesetprvog izvještaja Velike gimnazije u Sarajevu), Zemaljska štamparija, Sarajevo
2. Asman, Alaida (1999), "O metaforici sećanja", *R. E. Č. Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 56(2), Beograd, 121-135.
3. Asman, Alaida (2011), *Duga senka prošlosti (Kultura sećanja i politika povesti)*, Biblioteka XX vek, Beograd
4. Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica
5. Assmann, Aleida (2002), *Rad na nacionalnom pamćenju*, Biblioteka XX vek, Beograd
6. Atkinson, David (2008), "Baština", u: *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*, David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washbourne (ur.), Disput, Zagreb, 189-199.

7. Babić, Mile (1998), “Bosanska paradigma: fra Andeo Zvizdović (1498.–1998.)”, *Bilten franjevačke teologije* – Sarajevo, XXVI/1, 209-210.
8. Baković, Ivica (2011), “Kazalište kao mjesto pamćenja u *Hrvatskom Faustu* Slobodana Šnajdera”, *Dani Hvarskog kazališta: Eseji i građa o hrvatskoj drami i teatru*, 37, HAZU, Zagreb – Književni krug, Split, 323-341.
9. Bašović, Almir (2015b), “Sjećanje i pamćenje na primjeru Feldmanovog *Zeca* i Krležine *Galicije*”, *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 41 (1), 283-297.
10. Bašović, Almir (2015a), *Maske dramskog subjekta. Govoreći subjekt i autorska pozicija na primjeru drame s kraja XIX i početka XX stoljeća*, Buybook, Sarajevo – Zagreb
11. Batinić, Mijo Vjenceslav (1881, 1883, 1887), *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, I-III, Zagreb
12. Begović-Sokolija, Ena (2014), “Pamćenje Divkovića u savremenoj bosanskohercegovačkoj i hrvatskoj književnosti”, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Matija Divković i kultura pisane riječi*, Franjevačka teologija Sarajevo – Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Sarajevo, 267-282.
13. Begović-Sokolija, Ena (2020a), “Fra Andeo Zvizdović u književnom i književnohistorijskom pamćenju (U povodu 600. obljetnice rođenja)”, *DHS – Društvene i humanističke studije*, 3(12), 13-30.
14. Begović-Sokolija, Ena (2020b), “Pamćenje I. F. Jukića u bosanskohercegovačkoj i hrvatskoj književnosti i književnoj historiografiji”, *Colloquia franciscana*, II, Sarajevo, 149-173.
15. Bešlija, Sedad (2018), “*Ahdnama* u svjetlu odnosa prema ‘drugom’ i ‘drugacijem’ u historijsko-civilizacijskom kontekstu 15. stoljeća”, u: *Poruke ahdname. Sloboda vjere u multireligijskoj Bosni i Hercegovini*, Dževada Šuško (ur.), Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 18-50.
16. Biti, Vladimir (2000), *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Matrica hrvatska, Zagreb
17. Brkljačić, Maja, Sandra Prlenda (2006), “Zašto pamćenje i sjećanje?”, u: *Kultura pamćenja i historija*, Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (prir.), Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 9-18.
18. Burzynska, Anna, Michal Pawel Markowski (2009), *Književne teorije XX veka*, Službeni glasnik, Beograd
19. Curtius, Ernst Robert (1998), *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Naprijed, Zagreb

20. Ćurković Nimac, Jasna, Irena Sever (2014), “Mediji i pamćenje. Prostetičko pamćenje i njegova uloga u stvaranju nove globalne zajednice”, u: *Kultura, društvo, identitet – Europski realiteti*, Zbornik radova I. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa (Osijek, 20. – 21. Ožujka 2013), Odjel za kulturologiju – Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera / Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Osijek – Zagreb, 416-432.
21. Dragić, Marko (2002), “Povijesne predaje i legende o franjevcima u Bosni i Hercegovini”, *Hrvatska misao*, VI/22, 113-120.
22. Dukić, Davor (2009), “Predgovor: O imagologiji”, u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 5-22.
23. Džaja, Srećko M. (1994), “Svijet politike i franjevaštvo u Europi 14. stoljeća”, u: *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291–1991*, Zbornik radova, Samobor, 27-36.
24. Eagleton, Terry (2006), *Sveti teror*, Naklada Jesenski & Turk, Zagreb
25. Fischer, Manfred S. (2009), “Komparatistička imagologija: za interdisciplinarno istraživanje nacionalno-imagotipskih sustava”, u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 37-56.
26. Grmača, Dolores (2019), “Mali Nauk krstjanski fra Matije Divkovića”, u: *Bosanskohercegovački slavistički kongres II*, knj. 2, Slavistički komitet, Sarajevo, 40-55.
27. Hejden, Vajt (2011), *Metahistorija. Istorijska imaginacija u Evropi 19. vijeka*, CID, Sarajevo
28. Hörisch, Jochen (2007), *Teorijska apoteka. Pripomoć upoznavanju humanističkih teorija posljednjih pedeset godina, s njihovim rizicima i nuspojavama*, Algoritam, Zagreb
29. Jolles, André (2000), *Jednostavni oblici*, Matica hrvatska, Zagreb
30. Jouve, Vincent (2000), “Složenost lik-efekta”, u: *Autor, pripovjedač, lik*, Cvjetko Milanja (prir.), Svjetla grada, Osijek, 479-573.
31. Karahasan, Dževad (2004), *Knjiga vrtova*, Connectum, Sarajevo
32. Karahasan, Dževad (2014), “Tri koraka k vragu – Slučaj Balkan: kraj političkog društva”, *Sarajevske sveske*, 45-46, Sarajevo
33. Karamatić, Marko (2007), “Čovjek koji je vidio dalje: Ivan Frano Jukić (1818-1857)”, *Bosna franciscana*, XV/27, 241-258.
34. Kecmanović, Ilija (1953), “Ivan Frano Jukić (1818-1857)”, *Ivan Frano Jukić. Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo
35. Kodrić, Sanjin (2012), *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo

36. Kosi, Tina (2004), "Dramski lik u suvremenoj slovenskoj i hrvatskoj dramatici – raspad ili vraćanje realizmu", *Kazalište: časopis za kazališnu umjetnost*, VIII (17/18), 132-134.
37. Kovačić, Anto Slavko (1991), *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene. Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture*, Svjetlost, Sarajevo
38. Leerssen, Joep (2009a), "Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru", u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 83-97.
39. Leerssen, Joep (2009b), "Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled", u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 99-124.
40. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (2006), Anđelko Badurina (ur.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb
41. Lovrenović, Ivan (2010), "Proizvodnja kulture iz zauzetosti za život", *Bosanski franjevci – život, vjera, kultura*, posebni prilog, *Svjetlo riječi*, Sarajevo, 10-12.
42. Nora, Pierre (2006), "Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta", u: *Kultura pamćenja i historija*, Maja Brkljačić, Sandra Prlenda (prir.), Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb
43. Paugeux, Daniel-Henri (2009), "Od kulturnog imaginarija do imaginarnog", u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 125-150.
44. Pavličić, Pavao (1986), "Stih u drami i drama u stihu", *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 12 (1), 264-276.
45. Pfister, Manfred (1998), *Drama. Teorija i analiza*, Hrvatski centar ITI, Zagreb
46. Prins, Džerald (2011), *Naratološki rečnik*, Službeni glasnik, Beograd
47. Rot, Klaus (2000), *Slike u glavama (Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi)*, Biblioteka XX vek, Beograd
48. Spahić, Vedad (2005), *Vrt Bašeskija: Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije u suvremenoj bosanskohercegovačkoj književnosti i književnoj znanosti: intertekstualne i metatekstualne relacije*, BosniaARS, Tuzla
49. Syndram, Karl Ulrich (2009), "Estetika alteriteta: književnost i imagološki pristup", u: *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 71-81.
50. Tal, Kali (1996), *Worlds of Hurt: Reading the Literature of Trauma*, Cambridge University Press, Cambridge

FRANCISCAN CHARACTERS IN BOSNIAN-HERZEGOVINIAN DRAMA LITERATURE: ON THE PHENOMENON OF REMEMBRANCE AND MEMORY

Summary:

In seven dramatic texts written by six Bosnian-Herzegovinian authors – Borivoje Jevtić, Štefa Jurkić, Nikola Šop, Nasko Frndić, Nada Đurevska and Dževad Karahasan – from the perspective of the art of memory we follow the construction of literary imaginaria on the examples of three Bosnian-Herzegovinian Franciscans (Andeo Zvizdović, Matija Divković and Ivan Frano Jukić).

The paper examines the relationship between historic reality and fiction, where in history was an inspirational incentive for dramatic texts, with individual members of the Franciscan order transformed into a collective place of traumatic memory. For this conscious work on cultural memory we are to thank both the history of remembrance and memory (mnemohistory) and the motivational associative images that have been cultivated in literature and the historiography of literature for more than a century.

Keywords: Bosnian Franciscans; dramatic mystery play; poetic drama; historiosophic drama; remembrance; memory; places of memory

Adresa autorice
Author's address

Ena Begović-Sokolija
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ena.begovic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.57

UDK 821.163.4(497.6).09-31

Primljeno: 20. 09. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Melida Travančić

POETIČKI OKVIRI I NARATIVNE PROCEDURE BOSANSKOHERCEGOVAČKIH ROMANA O KULINU BANU

Rad prikazuje literarne konstrukcije ličnosti Kulina bana u savremenoj bosanskohercegovačkoj književnosti na primjeru tri romana: Zlatko Topčić *Kulin* (1994), Mirsad Sinanović *Kulin* (2007) i Irfan Hrozović *Sokolarov sonet* (2016). Tema navedenih romana jesu stvarni historijski događaji i historijska ličnost, a nastojimo predstaviti način/e pripovijedanja i oblikovanja slike prošlosti, te način kako funkcionira trougao prošlost – historija – književnost. U odnos između faksije i fikcije u romanu se nerijetko upliće i dokumentarni diskurs. Ipak, što je vidljivo iz sva tri romana, posrijedi je subjektivni govor o pecepciji Kulina bana danas i periodu njegove vladavine, periodu koji bi se mogao okarakterizirati kao mimetičko vrijeme u kojem se događaju velike, nagle i radikalne promjene. Ako su poetičke krajnosti postmodernističke proze s jedne strane koketiranje sa trivijalom, a s druge sofisticirani meta- i intertekstualni prosedei, onda bosanskohercegovačko romansiranje ličnosti Kulina bana u punoj mjeri potvrđuje upravo takav opseg stilsko-narativnih sklonosti pripovijednih tekstova današnje epohe.

Ključne riječi: Kulin; Casamaris; prošlost; historija; književnost; roman; religija

Naracija o prošlosti, o historijskim događajima i ličnostima ostvaruje se u mnogim i različitim diskurzivnim žanrovima; prije svega tu je imaginacija koja se oblikuje posredstvom književnog teksta, zatim historiografija, ideologija, politika, religija..., da bi se, na koncu, svi ovi diskursi objedinili u nadsvođujućem prostoru kulture koja kolektivu pruža identifikacijsko polje za oblikovanje identiteta. Tako tema srednjovjekovne Bosne i vladavine Kulina bana nije samo historijska i književna nego i kulturološka tema koja u svoj simbolički centar postavlja vladara iz prošlosti.

Historija a nerijetko i književnost jesu priča o identitetu koja počinje od percepcije sebe, svog naroda i svoje prošlosti. Romani savremene bosanskohercegovačke književnosti *Kulin* (1994) Zlatka Topčića, Mirsada Sinanovića *Kulin* (2007) i Irfana Hrozovića *Sokolarov sonet* (2016) prošlost i za nju vezane aspekte kolektivnog identiteta pretvaraju u svoju i našu pripovijesti.¹ Koliko god da istražujemo prošlost i povijest srednjovjekovne Bosne, uvijek su neki dijelovi tog perioda neistraženi ili nedovoljno istraženi. Upravo takve praznine privlače romanopisce koji u banu Kulinu pronalaze inspiraciju. Jedan značajni historijski period u sva tri romana ima zajedničku polaznu tačku, a to je dolazak papinog izaslanika Ivana Casamarisa koji istražuje pravovjerje bosanskih krstjana optuženih za herezu.² Težište radnje je različito, tako Sinanović bana Kulina uvodi u radnju posredstvom ljubavne priče, te u roman nerijetko upliće i elemente usmene književnosti (legende), Horozović radnju postavlja kao putovanje (i metafizičko i stvarno) kroz koje se spoznaje Svijet i *ja* u tom svijetu, dok Topčić postmodernim narativnim procedurama prepliće prošlost i sadašnjost. Percepcija Kulina bana danas i njegove vladavine percepcija je perioda koji bi se mogao okarakterizirati kao mimetičko vrijeme u kojem se događaju neke velike, nagle i radikalne promjene. Polazište sva tri romana o Kulinu jeste Bilinopoljska izjava iz 1203., nastala kao izraz nastojanja Rima da se okonča etapa njima neprihvatljivog uređenja vjerskog života zajednice na području vlasti bosanskoga bana Kulina. Naspram takvih historijskih zbivanja i procesa pozicionira se pojedinac, i koji god stav pripovjedač odabere radnja romana ostaje udaljena od „zvanične“ verzije historije ili barem od insistiranja na njoj. Stoga prošlost prikazana u romanima Topčića, Sinanovića i Horozovića podstiče na refleksiju o odlukama i

¹ Andrea Zlatar to objašnjava kroz različite razine prošlosti kolektiva i pojedinca naglašavajući da se one pojavljuju kao „različiti glasovi unutar formalno jednog ja, koje predstavlja mrežu tih unutarnjih vremenskih i psihičkih slojeva. Prošlost subjekta ne postoji sama po sebi, ona postoji jedino u narativima, diskurzivnim tvorbama. Umjesto sa činjenicama mi se u tekstu susrećemo sa scenama i slikama, a prošlost se, kao faktična i stvarna događajnost, otkriva kao diskurzivno uobličena i simbolična, na razini teksta fiktionalna stvarnost. Stoga govorenje o prošlosti nije sumacija onoga što se dogodilo, nego intervencija u prošlost: ispovjedne strategije vremena stvaraju diskontinuitet i nezavisne efekte, umjesto kontinuiteta i kauzalnosti“ (2004: 27).

² Ivan Casamaris, papin izaslanik, dolazi u Bosnu da ispita navode o bosanskim krstjanima kao pripadnicima Crkve Bosanske. Njegov dolazak ukazao je na nepovjerenje pape Inocentija III prema bosanskoj vjerskoj zajednici. Prema navodima Majnarića „Papinski predstavnici trebali su u stvarnim okolnostima samo prosuditi pomažu li i štite li Kulin, obitelj mu i njegovi ljudi i dalje neke stvarne heretike i utvrditi koje karakteristike bosanske vjerske zajednice, krstjana, nisu bile u skladu s naukom Crkve te ih valja reformirati. Odnosno, u pitanju više nije bila pravovjernost bosanske vjerske zajednice – premda njezin nauk nije bilo u potpunosti u skladu sa stajalištima Kurije – već je ponajprije bilo potrebno iz te zajednice presudom izdvojiti one koji su njezinu pravovjernost narušavali. Tako se s jedne strane pastoralnom brigom nova zajednica privodila bliže središnjim strujanjima Crkve, a s druge strane djelovalo protiv heretika te oštrim kaznama napose protiv njihovih pomagača“ (2008: 11-12).

izborima, ne samo Kulina, nego i drugih, malih marginalnih ljudi koji su nemoćni zaustaviti historijske procese, a kojih se ti procesi itekako tiču mijenjajući njihove živote i čineći od njih žrtve povijesti.

HISTORIJSKI ROMAN I ROMAN O PROŠLOSTI

U eseju „Povijest kao književnost“ (2008) Saftich piše da ne možemo govoriti o odnosu historije i književnosti a izostaviti teškoće vezane za utvrđivanje istine o prošlosti. Još od Aristotela³ i njegove *Poetike* historija je definirana kao ono što se zbililo dok književnost predstavlja ono što se moglo zbiti u namjeri da prikaže univerzalno. Saftich navodi da „... ako je aristotelovska koncepcija književnost poistovjećivala s pričom (mimozom), a historiografiju s diskurzom (diegezom), u postmodernom načinu razmišljanja (a tu glavni pokretač novog načina mišljenja je Hayden White) historiografija preuzima položaj priče, a njegova teorija književno-modalizacijski privilegij diskurza. Dakle povijest kao književnost, to jest fikcija? Književnost se ne može tako lako riješiti povijesti, povijesnog konteksta, dok povijest neminovno mora voditi računa da je usko vezana uz narativ“ (2008: 106). Međutim, treba imati na umu i to da je diskurs „povijesti iz današnje perspektive suočen s nizom kompleksnih izbora i nezahvalnih odluka. On mora definirati stajalište s kojeg će recipirati glasove prošlosti, mora artikulirati subjekat i žanr vlastita govora, a mora razmišljati i o tome kome se svojim izlaganjem obraća“ (Biti 2000: 28).

Odabrani romani tematiziraju događaje za koje zvanična historija još nema sasvim precizne podatke⁴, a to nas uvijek podstiče da postavimo pitanje: Šta je to prošlost? Prema Saftichu

„... prošlost predstavljamo kao priču i prošlost rekonstruiramo uglavnom na osnovu priča. Ovime smo ukratko opisali povijest kao istraživačku, znanstvenu djelatnost i jasno predočili njenu povezanost s pričom odnosno pripovijedanjem. Povijest kao takva nije prošlost; ona tek opisuje, prepričava prošle događaje. Ni prošlost, naravno nije priča, dok povijest to jest; na taj način kida se veza povjesničarske djelatnosti i njenog predmeta – prošlih zbivanja, veza koju

³ Ovdje je važno napomenuti na koji način Aristotel govori o odnosu historije i književnosti (koji i danas skoro da nije promijenjen), te navodi da historija prikazuje posebne događaje i ličnosti, dok književnost prikazuje univerzalne događaje i gradi nove likove. Stoga je smatrao da je književnost značajnija od historije.

⁴ Zbog nedostatka primarnih i sekundarnih historijskih izvora iz vremena srednjovjekovne bosanske države, posebno iz perioda vladavine Kulina bana, sa sigurnošću se ne mogu iznijeti tvrdnje o pojedinostima kako njegovog dolaska na vlast, tako i njegove vladavine. Ono s čim raspoložemo su tek nekoliko spomenika, usmena predanja i oprečna mišljenja stručnjaka. Vidjeti Jalimam (2019).

povjesničar u pravilu uzima kao samu po sebi razumljivom. Tekstovi o povijesti u jednakoj mjeri kao i podučavanje povijesti nastoje prenijeti neizvjestan i privremen karakter njezine interpretacije te nužnost stalnih provjera u usporedbi s dokumentarnim materijalom koji služi kao dokaz. Upravo zbog toga je važno da ne poistovjetimo ono što se dogodilo s načinom na koji smo to doznali... Razgovor o povijesti sam po sebi ne rekonstruira povijest. Najviše što možemo jest smatrati ga našim pokušajem predstavljanja povijesti.“ (2008: 107)

Postavimo li tri analizirana romana u kontekst Safticheva promišljanja mogli bismo ih prije označiti kao romane o prošlosti nego historijske romane, jer o prošlosti se može pisati a da se ne piše historijski roman. „Prošlost je, čini se, šira od istorije, bar u smislu u kojem se ovaj termin uobičajio (...) Prošlost kao da je suverena subjektivna oblast prepuna lirskih i dramskih akcenata i imeprfektnog epskog proticanja, nešto kao kozmička maglina, za koju da bi se razaznala, i danas, pored svih komplikovanih aparatura, preostaje najzad samo mašta. Mašta i san“ (Petrović 1992/1996: 10). Topčić, Sinanović i Horozović u romanima vješto vode priču o prošlosti i na različite načine stvaraju galeriju historijskih likova podrivajući 'historijske istine', ali ne proizvode nove verzije prošlosti, već samo koriste historijski događaj kao polazište za priču o prošlosti. Prema Sladojeviću „građa, tj. tema, nije presudna u definiranju historijskog romana, nego prije postupanje sa građom“, jer historijski roman se ne bavi (samo) „određenom građom i određenim idejama, on rekonstruira ili simulira, ili sam konstruira slike i mirise minulog vremena“ (1992/1996: 234). Odnos prošlosti i historije u ovim romanima možda se najpribližnije da opisati Petrovićevim zapažanjem da „prošlost vraćena u shemu istorije neizbežan je, možda i jedini način kako se o njoj da govoriti. Jer svi mi (...) odnosimo se prema prošlosti, mahinalno, kao i prema istoriji i služimo se njome da bismo što objasnili, razumeli, opravdali (...)“ (Petrović 1992/1996: 14)

Iako za ove romane ne možemo tvrditi da su historijski⁵ u užem žanrovskom smislu, njihovi autori u historiji traže (i nalaze) razloge da jezikom književnosti govore o prošlosti. U sva tri se udvajanjem fabule uporedo sa pričom o prošlosti razvija i ljubavna priča. U „veliku“ historijsku priču Sinanović upliće trivijalne elemente (melodramatika, ubistva, otmice...). Topčić specifičnim prepletom romana

⁵ Slavnić primjećuje da historijski roman nema jednu općeprihvaćenu definiciju. Tako navodi dvije preovladavajuće definicije: s jedne strane je „lakonska definicija po kojoj je istorijski svaki onaj roman čija se radnja dešava u prošlosti“, dok je, s druge strane, historijski roman „svaki onaj roman u kome su u prvom planu ili bar u pozadini radnje prikazani neki stvarni istorijski događaji, odnosno u kome se, bilo kao glavni ili sporedni protagonisti, pojavljuju stvarne istorijske ličnosti i čija se radnja dešava bar dvije do tri generacije (najmanje 40 do 60 godina) prije vremena pisanja“ (Slavnić 1992/1996: 210). Po obje ove definicije romani Topčića, Sinanovića i Horozovića imaju karakteristike historijskih.

i drame (drama je umetnuta u roman) te različitih vremenskih perspektiva (kritički odnos prema socijalističkom društvu) fabulu također impregnira elementima ljubavnog romana, dok je kod Horozovića ljubav data samo u naznakama, više je kao čežnja bez osnove da bude ostvarena. Ovo je za romane sa historijskom tematikom uobičajen postupak kojim se historija humanizira i naturalizira u ravni životne svakodnevice običnoga čovjeka čiju ulogu u pravilu preuzimaju nehistorijske ličnosti. Ali to ni za roman ni za historiju ne predstavlja ništa problematično jer, kako navodi Linda Orr: „Povijest i književnost nisu definirane neovisno jedna o drugoj u smislu da bi se jedna mogla poistovijetiti sa činjenicom, a druga s fikcijom. One se naprotiv definiraju u međusobnom odnosu s pomičnom crtom razdvajanja. Ta se crta pomiče u skladu sa suradnjom i antagonizmom među njima. Ona prema tome služi kao preinačiva i nepreinačiva pregrada između činjenice i fikcije, istine i privida, znanosti i ludila“ (prema Biti 2000: 34). Romani prikazuju likove iz svih slojeva društva, od stvarnih historijskih ličnosti kakav je Kulin ban, svećenik Ivan Casamaris do vitezova, putnika, uhoda, zavodnica i vila, što ukazuje na ono za historijski roman tipično nastojanje da se prikaže utjecaj historije na pojedinca te prožimanje historijskih i privatnih aspekata života, jer historiju „ne čine samo događaji nego i ono što se o njima govori i piše“ (Vuković 1992/1996: 199)

Period u koji je smještena radnja romanā nije dug, sve je povezano sa dolaskom Casamarisa, jer od njegovog izvještaja (kasnije potvrđenog Bilinopoljskom izjavom) zavisi sudbina pripadnika zajednice. Uz razgranatu političku, religijsku i diplomatsku aktivnost pisci iz različitih aspekata nastoje ocrtati i lik i djelo Kulina bana koji je uvijek tu, ali ne možemo kazati da je i glavni protagonist ijednog od ovih romana (uprkos činjenici da su dva od tri romana i naslovljena njegovim imenom). On jeste prisutan, ali ne direktno (kod Horozovića je posebno naglašeno njegovo odsustvo, ili, preciznije, minus prisustvo). Kulin kao da progovara iz sjene, najčešće nije prisutan na „sceni“. Razapet je između uslova koji mu je postavio Rim i straha za budućnost svog naroda, pritisnut ljudskim porivima (želja za nasljednikom u Sinanovićevom romanu). Kulina je središte kruga ljudi i događaja koje pokreće (često već samim svojim postojanjem), prikazan je kao „nepokretna tačka kretanja“.⁶

⁶ U romanima nije posvećena posebna pažnja opisu Kulina, nego je njegov lik ocratan tek u nekoliko poteza, kao npr. kod Sinanovića: „(...) pred svojim narodom Kulin nikad nije nosio bansku odoru, da ne bude drugačiji od nas, niti su ga njegovi vitezovi čuvali, ako nije u dvorcu, samo bi govorio glasno: “Kuline, veliki si i snažan, ali ne možeš visinom i odorom planinu nadvisiti, a ni zemlju snagom i odorom probiti, tvoje je da budeš sa narodom!”“ (2007: 16). Horozović je još kraći, te izdvaja: „Svijetlio je [Kulin] kao prividnje u sobi ispunjenoj svijećama. Nisam ga najbolje vidio. Ali činio se stasit i jak. Izgledao je kao stari prijatelj kojem sam došao u posjetu“ (2016: 30), dok kod Topčića ovakvih opisa nema, sve o Kulinu saznaje se kroz radnju drame koja je vješto upletena u roman.

Naizgled on je pasivni posmatrač s pomirljivim odnosom prema svijetu, ali kako radnja odmiče shvatamo da ta pasivnost ima psihološku i političku svrhu – njome on postiže, u konačnici, mir i prosperitet, jer bilo koja druga reakcija (srdžba, bijes) značila bi rizik od konfrontacije koju želi izbjeći. Djelovanje iza zastora i diplomatska rješenja izbor je vladara koji u igru ne ulazi sa bijelim figurama, odriče se bogumilstva i prihvata katoličanstvo formalno „pred svijetom“, dok je duboko u sebi ostao bogumil i tako izbjegao (stvarnu) izdaju.

„KULIN: (Gorko, s blagim patosom) Zar voda prestaje biti voda kada je sunce ispije? Ne vrati li se ona sebi s prvim suzama dobrog Boga? Zar sam, onda, prestao biti bogumil jer sam, pod Emerikovim i Papinim nožem, odrekao da jesam ono što zaista jesam? Zar sam samim tim prestao vjerovati, sine? Bilino polje jeste moj grijeh, mjesto moje nesreće. Mogao sam odbiti i umrijeti ili prihvatiti i ostati živ. Da im je dovoljna moja smrt, dao bih im je. Ali, dosta je bilo krvi, sine. Odrekao sam se nečega što nije bilo moj izbor, što mi je dato s prvim plaćem. Nesretniji je onaj koji nožem vjeru širi, sumnja će ga progutati kao što on guta nas. Ali, sada mi ovaj život liči na smrt, sine. Hoće li vrijeme koje ide, hoće li djeca naše djece, i djeca tvoje djece, moći shvatiti moje razloge i oprostiti. Hoćeš li? (...)

Dobri Bog će shvatiti da smo mu vjerni ostali... da smo zarad zemnog treptaja, lažno ga se odrekli, vrijeđajući nebesku vječnost i oprostit će čovjeku slabost... Ali ja... Sebi, hoću li moći?“ (Topčić 1996: 161)

„Nakon bana potpisaše i njegovi prvaci: Dragiša, Ljubin, Vladoš, Radoš i Pribiša. Veliki i tvrdi papir starac Žunbor odnese svećeniku Ivanu Kazamarisu da i on potpiše. I arhidakon Marin.

- Šta će biti s nama? - upita u strahu starac Žunbor bana Kulina, kada sjede.

- Kako, šta će biti, Žunbore? Svećenik Ivan Kazamaris ide, a mi ostajemo. S nama će biti kako mi hoćemo. (...)

Je li ovo smrt?

Kada se duša odvoji od srca, eto smrti. Nije li tajna života i smrti u srcu, Bože?

Otkako ostarjeh sve zaboravljam, a kada mi duša izlazi ja i ne vidim zidine oko sebe, ne jaučem, a sve me razdire.“ (Sinanović 2007: 148-149, 151)

„Bio je [Kulin] nekako zagledan u sebe i nikako se na njegovom licu nije moglo pročitati o čemu razmišlja. Možda mu je bilo dosta ratovanja. Nekad, dok je bio mladi, jahao je čak sam protiv Istočnog carstva i ličio je na istinskog viteza. Minule su otad godine.

Sad je bio samo umorni ban kojemu je stalo do mira u njegovom prostoru i do obične ljudske sreće njegovih običnih ljudi čijim se predvodnikom i glasnikom predstavljao.“ (Horozović 2016: 68)

TOPČIĆEV *DOUBLE CODING*

Dva od ovih romana – Topčićev i Horozovićev – napisani su na inovativan način. Tako npr. kod Topčića riječ je o kombinovanju romaneskne i dramske radnje koja započinje u predvečerje raspada Jugoslavije i agresije na BiH, a u čijem je središtu književnik i profesor Tvрко, suočen s harangom vlasti zbog svoje drame o Kulinu banu u koju se učitava (kroz kritički članak u glasilu SK „Komunist“) tobožnji nacionalistički diskurs, te se navodi da ona iskrivljuje historijske istine i da se u njoj afrimišu reakcionarne građanske ideje „sa natruhama recidiva muslimanskog nacionalnog romantizma“ (1996: 61). Slučaj sa dramom prouzrokovat će Tvrtkovo materijalno i moralno posruće, materijalno jer gubi posao i društveni status, a moralno budući da zahvaljujući njoj pronalazi ljubav(nicu) Amelu, koja radi diplomski rad na studiju književnosti upravo o njegovoj drami, a što će dovesti do bračnog brodoloma. Linija historijskog fabuliranja odvija se oko pitanja odbrane Kulinove časti, dostojanstva i opravdanja, pred sobom i narodom, za svoje odluke⁷. Preplitanje vremena je preplitanje sudbina: i Kulin i Tvrtko dovedeni su pred svršen čin – Kulin potpisujući Bilinopoljsku izjavu odriče se bogumilstva, a Tvrtko vraća „malu crvenu knjižicu“ (1996: 68) odričući se društvenog statusa, kasnije i životne partnerke. Upisivanje drame u roman izvedeno je inovativnim procedurama metatekstualnosti, odnosno metafikcije koja osvještava fikcionalnost teksta. Od svojih početaka kada je definirana kao autorski komentar o literarnim postupcima metatekstualnost je postala jednom od glavnih odlika postmodernog romana. Danas „uočavanje i poštivanje metatekstualnosti u narativnom diskursu preduvjet su za valjano interpretiranje svijeta teksta. (...) Metatekstualni diskurs nesmiljeno razotkriva svoju semantičku postavu i pripovjednu strukturu koju vrlo često obogaćuje detaljnim kritičkim komentarom, a istodobno od čitatelja eksplicitno zahtijeva punu i kreativnu

⁷ Efektan je razgovor dijaka Radoje i Kulina na početku drame, koji zvuči i kao razgovor bana sa sobom, jer je dijak ovdje postavljen kao njegova savjest, te ban pred njim nastoji da opravda svoje odluke i na konstataciju dijaka: „To znači da ste donijeli odluku da Bosnu prepustite Svetom ocu u ruke i da bogumilstvu okrenete leđa“, Kulin će odgovoriti prikladno modificiranom intertekstualnom replikom čuvenog Hasanova monologa iz Selimovićevog romana Derviš i smrt: „To znači da sam između života i smrti valjda odabrao život. (...) Papa sa zapada, Emerik sa sjevera, Vizant s istoka... Strah me je, bićemo najusamljeniji narod na svijetu, između nešto i ništa, na pola puta stali, nedorečeni, sa sumnjom u sebe i u druge, svakom na smetnji a ni sebi u korist. Narod smo za porugu i čuđenje, narod za letve i podsmijeh, pred čijim se najboljim tuđi najgori osjećaju većim. Tuđi i sebi i drugima, dvostruko drugačiji, s teretom nejasnog grijeha na leđima, nesvjesni oblika krivice a sigurni da ona postoji i da je nosimo. Spremni da se za naklonost drugih odrednemo sebe – mi, pravi krstjani, bogumili. (...) Zar misliš da sam sretan zbog ove muke? Nije u meni baš toliko mržnje prema sebi, ni ludosti. Da sam mogao birati, zaista ne bih izabrao ovo što jesam, ni ovdje“ (1996: 31-32).

suradnju, čime tematizira temeljnu potrebu svakog književnog teksta za dijalogom kao jedinim načinom uspostave teksta kao znaka“ (Tadić-Šokac 2018: 9).

Kulin Zlatka Topčića je kombinacija dva žanra, roman u kojem se kombinira kritički i literarni diskurs te ima sve odlike metafikcije ili, kako se još naziva, metaproze. U romanu se ostvaruje „predočavanje dela kao tekstualnog tkiva, koje uspostavlja beskonačne, složene veze sa korpusom drugih tekstova“ (Jovanov 1999: 98). Preplitanjem prošlosti i sadašnjosti „ne kroz priču u priči, kako je uobičajeno, već kroz dramu u priči, gradi se Topčićev intertekstni komentar na historiju Bosne, a sama struktura romana je oneobičena i osimboličena“ (Hažizukić 2016: 208).⁸ Metatekstualnost je ovdje u funkciji konstruktivnog načela. S tim u vezi je odabir profesionalnog profila glavnog protagonista – umjetnika Tvrтка, što olakšava naturaliziranje esejističkog pisma (posebni dijelovi u kojima se promišlja ili s drugima debatuje o književnom djelu i njegovim interpretacijama). Epštejn kaže da se roman „esejizirao ne zbog toga što je esejistika uticala na njega sa spoljašnje strane, nego u procesu vlastitog izlaženja u susret stvarnosti koja je prešla, jednu po jednu, sve granice tradicionalne uslovnosti“ (1997: 51). I historijski roman se zahvaljujući navedenim poetičkim iskoracima mogao osloboditi svoje opsesivne vezanosti za „veliku“ prošlost. Otvaranjem ka refleksiji i autorefleksiji, iskazno „ja“ nastupa ne više samo kao subjekt nego i kao objekt. Tako Tvrtko promišlja o svom životu i umjetnosti, dok, s dramom koja obilježava prijelomne trenutke njegovog života u referencijalnom smislu i dramom koja se metatekstualno udijeva u roman, postaje i objekt analize od strane *drugih*.⁹ Drama kao zbilja i tekst u/o tekstu određuje njegov život i postupke – da nema drame ne bi bilo ni romana. Tvrtko govori o njenom nastanku, značaju i različitim tumačenjima od studentice književnosti kojoj je promjenila svjetonazore i učinila je ponosnom na slavnu prošlost. Interpretacije idu

⁸ Hažizukić u tekstu koji se bavi pitanjem identiteta u Topčićevom romanu *Kulin* primjećuje da ovaj roman pored viktimoške i testimonijalne otvara još jedno polje identiteta, „a to je pitanje sazrijevanja samosvijesti o sebi i vlastitoj religijskoj (ne)pripadnosti. Nekadašnji komunista sada sve češće zaziva Boga. Najprije je to psihološki refleks direktno ugroženog života, a onda i prihvatanje „krivice“ koju ima u očima četnika. Pred Bogom se zakleo da će svjedočiti i pisati, da nikada neće zaboraviti (...)“ (2016: 209)

⁹ Jedna od indikativnih scena je ona kada se Tvrtko, koji se inače „brani“ šutnjom, pred prijateljem Kerimom brani svoje stavove i objašnjava svrhu pisanja drame *Kulin*:

„- Postoje stvari koje neko mora da kaže, uzdahnuo je Tvrtko, govoreći tiho, kao za sebe. (...)

- Osjetio si se izabranim. Umislio si da je tvoj glas Božiji dar posvećen istini. Ko ju je želio čuti?! I šta s njom da radimo, sada kada je konačno znamo?! Misliš da smo zbog toga bolji, da nam je zbog nje lakše?! Zadovoljena je, sinko, samo tvoja mazohistička sujeta – rekao je Kerim a lice mu je dobilo grimasu velike boli.

- Ovo je vrijeme da konačno shvate da postojimo! – objasnio je Tvrtko. – Da ponese moju zaboravljeno ime, da se sjetimo sebe! mi, Bošnjaci. (...) - Oni su naši djedovi a mi smo njihova djeca koja su se počela prisjećati...“ (Istaknula M. T.) (1996: 118, 119)

sve do opasnih političkih intencija, na koncu i do autointerpretacija (opaske književnoteorijske i književnokritičke naravi) kojima se pokušava odgovoriti na pitanja vlastitog identiteta i smisla umjetnosti, književnosti prvenstveno. Na koncu romana, u magnovenom trenu, događa se susret protagonista Tvrtka i Kulina u čemu prepoznajemo postmodernističkim autorima omiljen postupak prekoračenja konvencionalne narativne logike, tzv. metalepsu. Topčić nas je sa pozicije „primarne stvarnosti pripovedanja pomerao ka sve dubljim, dakle drugostepenim iluzijama, ali tako da se u jednom trenutku nađemo upravo na onom (primarnom) stupnju pripovedne strukture od kojeg smo i krenuli“ (Jovanov 1999: 96-97). A to je u ovom slučaju sam početak pisanja drame u Kulinu (pogledati podvučeni dio teksta u citiranom odlomku koji slijedi). Dijalog koji vode je zapravo Tvrtkovo suočavanje sa sobom.

- Isti smo, Kuline. Svaki nesrećan na svoj način i u svom vremenu. (...)
- Zašto si ušao u svoju dramu? Misliš da je ta opsjena jedini put, da je izlaz koji tražiš? - upita Kulin i prekrsti ruke.
- Ovi listovi nisu stvarni život, iako si im ga posvetio. Oni ti ne mogu uzvratiti ljubav koju im daješ. Ove korice koje nas omeđuju, kao rođenje i smrt, kao početak i kraj mogućeg života, jesu tako male i krhke da bi ga zamijenile. Pogledaj koliko je mnogo iznad njih, prije i poslije, ispod i iznad, u nedogled. Ne postoji ništa što može obuhvatiti sve, ništa toliko veliko i vječno što može odgonetnuti čitavu tajnu. Zašto, onda?
- Ja sam te učinio patetičnim – uzdahnu Tvrtko. - Kriv sam. U životu, pamtim, nisi bio takav. Bio si tvrdi i gori, meni duguješ oreol. (...)
- Vidim, živiš svoju dramu, sine. Pišeš je sobom; opisuješ me, zagledan u ogledalo potoka. Sada si u mojoj koži, sada si ja – reče Kulin – teže je nego što si mislio, život boli više nego njegovo oponašanje. Sada si tek trebao početi pisati, sada kada zaista znaš (Podvukla M. T.). (...)
- Tvrtko, ti si ja a ja sam ti. (...) Naša sudbina je žalosno ponavljanje. (1996: 238, 239)

Povezujući period srednjovjekovne Bosne i vladavinu Kulina bana sa devedesetim godinama prošlog stoljeća i posljednjim ratom (Tvrtkovo zarobljeništvo i pisanje dnevnika bilješki) Topčićev *Kulin* ostvaruje svojevrsni *double coding*. Davno historijsko vrijeme važno je ne samo za etnoidentitske konstrukcije kolektivnog pamćenja već i kao platforma za narativ o univerzalnosti ljudske nesreće od koje nije moguće pobjeći.

SINANOVIĆEVA POETIKA SEHARE

Kulin Mirsada Sinanovića sastavljen je od petnaest priča koje su povezane i čine tematsku cjelinu, ali isto tako svaka od njih može funkcionirati i odvojeno. U ovom romanu ne dolazi do iznevjeravanja žanra historijskog romana, ali su uočljiva izvjesna pomeranja unutar žanra. Riječ je o policentričnom tekstu satkanom od slika i priča sa snažnim uplivom usmene književnosti. Naglašena je autorova sklonost ka igri mašte, zadovoljstvu u pripovijedanju te nastojanje da se poništi linija između stvarnosti i fikcije (što autoru ipak ne polazi uvijek za rukom). Nadrealni elementi i čudesni događaji (kameni svatovi, Crna stijena, nepobjedivi Crni vitez, žene koje nestaju) sudjeluju u tvorbi zbilje ali su i važan konstituens (samo)svijesti likova romana.

Autor tekstualnu cjelinu pokušava otvoriti za interepohalni dijalog evocirajući sadržaje iz daleke ilirske prošlosti (I stoljeće n. e.), npr. pripovijest o Batonu, vladaru Desidijata i njegova unutarnja rascijepljenost između mogućih odluka koje treba donijeti suprotstavljajući se Rimljanima. Međutim, ovakvi dijelovi nisu dovoljno naturalizirani, narativno razrađeni, niti čvršće povezani sa glavnom radnjom, pa više narušavaju nego što učvršćuju strukturu teksta. Fabulativna osnova roman donosi nekoliko ljubavnih priča, onu iz legende o Dobroti i Dragoti, priču o Vlkoslavu i Ljubeni kao inačicu narodnog predanja o preduzimljivoj djevojci, opis Kulinovog intimnog prostora, pojavljivanje žene-vile, utvare koja bi mu mogla roditi nasljednika. Kulin ima različite *aktancijalne funkcije*, on je i prisutan i odsutan sa historijske scene, i u neprestanim je unutrašnjim borbama, ali nije sam, tu je mudrac Žunbor (alter ego) koji, na koncu, uspijeva razriješiti njegove dileme. Roman trpi od stereotipnog predstavljanja junaka, kojima se pripisuju skoro pa nadnaravne sposobnosti. Shematski i prazni modeli priče nastoje se ispuniti atraktivnim sadržajima (jednog od junaka pobjeđuje žena i time ga „dobija“ kao premiju, dok drugog žena proganja, zaslijepljena nekom imaginarnom ljubavlju). Sinanovićev roman zapravo je konstantno na granici da pređe u trivijalnost, a nerijetko se to i događa jer unutar koncepta „shematizacije kao načela struktuiranja teksta (...) zaplet ne služi rasvetljavanju događaja ni interpretaciji epohe, već su istorijski događaji povod za stvaranje shematizovane fabule“ (Jovičević 1992/1996: 283, 184). Veliki broj likova, epizodične radnje, autorova sklonost ponavljanju, uvođenjem apokrifnih podataka i nepouzdanih izvora (usmena književnost), jasno diferencirani likovi (dobri zli), s porukama da dobro uvijek pobjeđuje (što se najbolje ogleda o dijelu kada odlazi Casamaris), eskapizam, autorov konformizam – sve su tu više nego dovoljni razlozi da ovaj roman bude smješten u klišeji-

ziranu literaturu, mada mu to (skloni smo vjerovati) nije bila prvobitna namjera. Radi se o djelu pisanom za široku publiku koje korespondira sa „... u nas sve izraženijim trendom fikcionalizacije historijskih ličnosti i događaja koji nesmiljeno koketira s onim poetikama – navlastito (pseudo)romatičarskom i trivijalnom – koje u najvećoj mjeri mogu udovoljiti popularizatorskim pa i populističkim ciljevima autora ovih tekstova. Mislimo pri tome na pojavu trivijalizacije, mitologizacije, identitetskog inženjeringa i opsesije povijesnim kontinuitetom (...), karakterističnu za cijeli jedan odvojak bošnjačke romaneskne produkcije od kraja devedestih do danas a koji pripada onom redu veličina što ga je, s uočljivom dozom ironije, Enes Duraković označio sintagmom ‘poetika sehare’¹⁰ (Spahić 2018: 202-203).

POETIČKA DIHOTOMIJA KAO KULTUROLOŠKA SINTEZA U HORZOVIĆEVOM ROMANU SOKOLAROV SONET

Irfan Horozović svojim romanom o Kulinu donosi jedan inovativan pristup historiji, koja jeste podloga za pisanje i jesu pojedini historijski događaji okosnica radnje, ali glavna tema je putovanje i otkrivanje nepoznatog svijeta. Horozović „nikad dublje ne poseže za povijesnom faktografijom. Njemu su važniji psihizam glavnog lika u njegovu okruženju na putu. Možda zato nailazimo na one introspekcije koje nam govore što glavni akter, čovjek s dva vida, nalazi iza stvari koje vidimo („Bio sam vjetar. Vidio sam iznutra...“) (Begović 2016: 177). *Sokolarov sonet* je heterogeno, autentično i originalno djelo u kojem se isprepliću epizode iz života (prvi narativni plan) sokolara Vira, sedamnaestogodišnjeg dječka koga Ban odabire da umjesto njega (jer ga godine i obaveze sprečavaju) ide na put i upozna svijet. Vir je zapravo sve ono što Kulin nije ili što se nije usudio da bude. Roman ispituje granice žanra i mogućnosti interžarovskih geminacija, miksajući elemente historijskog, avanturističkog, kriminalističkog i ljubavnog romana, te putopisnog žanra koji u modernoj književnosti njeguje svojevrsnu dihotomiju putovanja (pogl. Duda 1998): stvarnog putovanja, uz opise mjesta kroz koja subjekt putpisnog diskursa prolazi i ljudi koje na tom putu sreće, te unutrašnjeg (fikcionalnog) putovanja i beskrajnih imaginativnih mogućnosti koje se inspirirane viđenim i doživljenim u njemu otvaraju.

¹⁰ Prema Durakoviću riječ je o djelima koja “pseudohistorijskom gestom konstrukcije kolektivnog identiteta uporno obnavljaju onu vrstu simboličkog kulturnog imaginarija u kojem bi “zeleno busenje” i “svijetli grobovi”, kao sakralni toposi i historijskog i literarnog pamćenja, trebali posvjedočiti neupitnu odanost izvanpovijesnim vrijednostima zajednice kao zaloga i potvrde nacionalnog identiteta. (...) Podređeni utilitarnoj funkciji buđenja nacionalne svijesti i konstrukcije nacionalnog identiteta, zagušeni patosom retorične apelativnosti, ovi književni tekstovi postaju čuvari i promicatelji nacionalne pedagogije, etnografskog slikanja “sehara, čilima i kapidžika” (2012: 113-114).

U formativno-identitetskom smislu ta se dihotomija ukazuje kao sinteza jer putovanje osim upoznavanja drugog i drugačijeg ima kulturološki značaj koji se ogleda u povezivanju i prelaženju granica, otkrivanju novog i sticanju iskustva. Kulin Vira, svog posebnog sokolara, šalje na put s ciljem da upozna, da prouči i da o tome pri povratku piše.

„Želim da znam kako ljudi žive drugdje, šta vide, šta sanjaju. Ponešto o tome znam s turnira i raznih drugih susreta, ali sve mi je to nedovoljno, sve je to maska, teatar, zanima me istinski život. Onaj koji ljudi doista žive, bez ratova i karnevala. Šta su za njih banovi, kraljevi, carevi, pape... hm...Naprosto, postoji li neki drugi život?! Izvan svega toga. Čekam te. I tvoju priču o tome?! (...) Ti ćeš tek učiti i otkrivati stvari o kojima dosad nisi ni slutio. Učit ćeš od samoga sebe. Od svojih grešaka i svojih nevidenih pustolovina. Priznajem da ti na tome zavidim. Lijepa je ta zavist koju osjećam. U njoj su priznanje i blagonaklonost. Zato i želim da na svom putovanju misliš na mene, ne na mene kao na jednog pomalo umornog čovjeka, nego na sve nas. Možda ćemo tvojim očima vidjeti ono što će nam u danima koji dolaze dobro doći. Ustvari, potpuno sam siguran u to...“ (2016: 34-35)

Na putovanju, između odlaska i povratka, te Kulinovog čekanja odvija se jedan (mogući) život koji se transformira u priču o nekim od najznačajnijih događaja tog davno prošlog vremena, ali istodobno i priču koja potiskuje *grand history* u korist refleksije, fantazije i Virovih pustolovina od karnevala u Dubrovniku, dolaska u Brindisi gdje susreće Vergilija i zaljublivanja u Lauru Lampidus, potom Zadra, Jeruzalema i Konstantinopolisa. Tako se putovanje ukazuje i kao fizički čin kretanja, izlaska iz jednog prostora u drugi, ali i kao simboličko, duhovno putovanje ka vrlini i ispunjenju čovjekovih težnji. Na koncu za Horozovićev roman možemo kazati da donosi jednu nekonvencionalnu avanturističku priču sa funkcionalnim metatekstualnim (nerijetko esejističkim) pasažima koji svjedoče puno (auto)poetičku svijest o vremenu koje je prošlo ali i vremenu u kojem se priča priča. *Sokolarov sonet* je roman koji je samjerio vlastitu žanrovsku strukturu sa duhom epohe u kojoj je nastao.

ZAKLJUČAK

Bosanskohercegovački romani o Kulinu banu (ili barem dva od tri o kojima je bilo riječi) propituju historiju, navode čitatelja da kritički razmišlja, te posvjedočuju da prošlost transformirana u književni diskurs može na različite i osebuje načine graditi odnos i uspostavljati veze između stvarnosti, historije i fikcije. Ako su poetičke

krajnosti postmodernističke proze s jedne strane koketiranje s trivijalom, a s druge sofisticirani meta- i intertekstualni prosedei, onda bosanskohercegovačko romansiranje ličnosti Kulina bana u punoj mjeri potvrđuje upravo takav opseg stilsko-narativnih sklonosti pripovijednih tekstova današnje epohe. U romanima Zlatka Topčića i Irfana Horozovića u prvi plan dolazi historijska metafikcija, čijom vještom upotrebom autori „uvlače“ čitatelja u tekst, izlažu ga drugačijim interpretacijama prošlosti iznudujući jedan aktivan i kretivniji čitateljski angažman. Pragmatički aspekt te dvojnosti jeste u tome što roman čitaoca podstiče na kritičko promišljanje. Sve to uveliko ublažava pesimizam kojim nerijetko odišu odgovori na pitanje šta se događa sa romanom u postmodernizmu? Tako će npr. Marina Šur Puhlovski lamentirajući nad sudbinom romana ustvrditi: „Danas je prisutna degradacija romana kao književnog roda (...) njegov pad u ‘žanr’, u trivijalnost – a to možda znači da je na pomolu novo iskustvo kojem roman kao književna forma više nije dostatan: trebat će iznaći nešto drugo“ (2005: 162). Da dokaznoga materijala za ovakvu tvrdnju na manjka pokazalo je naše istraživanje u ovome radu (Sinanović), ali, hajmo uzvratiti s kontrapitanjem: šta „drugo“ mimo romana oboružanog postmodernim alatima može pružiti benefite podriivanja homogenih i hegemonih, unisonih i isključivih, te kao takvih uvijek manje ili više suspektnih metanaracija (velikih historijskih priča) (Topčić, Horozović)?

IZVORI:

1. Topčić, Zlatko (1994), *Kulin*, Svjetlost, Sarajevo
2. Sinanović, Mirsad (2007), *Kulin*, Svjetlost, Sarajevo
3. Horozović, Irfan (2016), *Sokolarov sonet*, Stav, Sarajevo

LITERATURA:

1. Begović, Sead (2016), „Roman o povijesti koji pulsira kao pjesmovni krvotok“, u: Horozović, Irfan, *Sokolarov sonet*, Stav, Sarajevo, 175-180.
2. Biti, Vladmir (2000), *Strano tijelo pri/povijesti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
3. Duda, Dean (1998), *Priča i putovanje*, Matica hrvatska, Zagreb
4. Duraković, Enes (2012), *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo

5. Epštejn, Mihail (1997), *Esej*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd
6. Hadžizukić, Dijana (2016), "Žrtva i svjedok zločina: Pitanje identiteta u romanima *Kulin*, *Košmar* i *Gola koža* Zlatka Topčića", u: *Zbornik radova Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji / konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, BZK „Preporod“, Sarajevo – Brčko, 207-216.
7. Jalimam, Salih (2019), *Kulin. Veliki ban Bosne*, Udruženje za zaštitu intelektualnih i kulturnih vrijednosti, Zenica
8. Jovanov, Svetislav (1999), *Rečnik postmoderne*, Geopoetika, Beograd
9. Jovićević, Tatjana (1992/1996), "Istorijski roman kao vid trivijalne književnosti u srpskoj literaturi XIX veka", u: Miodrag Maticki (ur.), *Istorijski roman*, Zbornik radova, Institut za književnost i umetnost Beograd, Institut za književnost Sarajevo, Beograd – Sarajevo, 283-291.
10. Majnarić, Ivan (2008), "Papinski kapelan Ivan od Cazamarija i Bilinopoljska abjuracija 1203. Papinski legat koji to u Bosni nije bio?", *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, sv. 50/2008., 1–13.
11. Petrović, Branko (1992/1996), "Sećanje na istorijski roman", u: Miodrag Maticki (ur.), *Istorijski roman*, Zbornik radova, Institut za književnost i umetnost Beograd, Institut za književnost Sarajevo, Beograd – Sarajevo, 9-27.
12. Saftich, Dario (2008), "Povijest kao književnost", *Metodički obzori*, 3(1), 105-119.
13. Sladojević, Ranko (1992/1996), "Historijski roman – problem žanra", u: Miodrag Maticki (ur.), *Istorijski roman*, Zbornik radova, Institut za književnost i umetnost Beograd, Institut za književnost Sarajevo, Beograd – Sarajevo, 233-237.
14. Slavnić, Ivo (1992/1996), "Istorijski roman – definicije i dileme", u: Miodrag Maticki (ur.), *Istorijski roman*, Zbornik radova, Institut za književnost i umetnost Beograd, Institut za književnost Sarajevo, Beograd – Sarajevo, 209-221.
15. Spahić, Vedad (2018), "Roman o Gradaševićima - prvaj i posljednjoj šansi trojedne bosanske nacije: Okvir za interpretaciju romana "Kobno raspuće" Halida Kadrića", *DHS – Društvene i humanističke studije*, 3(6), 201-210.
16. Šur Puhlovski, Marina (2012), *Smisao tradicije*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
17. Vuković, Đorđije (1992/1996), "Ka poetici istorijskog romana", u: Miodrag Maticki (ur.), *Istorijski roman*, Zbornik radova, Institut za književnost i umetnost Beograd, Institut za književnost Sarajevo, Beograd – Sarajevo, 181-208.
18. Tadić-Šokac, Sanja (2018), *Roman o samome sebi*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka
19. Zlatar, Andrea (2004) *Tekst, tijelo, trauma*, Ljevak, Zagreb

POETIC FRAMEWORKS AND NARRATIVE PROCEDURES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA NOVELS ABOUT KULIN BAN

Summary:

This paperwork presents the literary constructions of Kulin Ban's personality in contemporary Bosnian literature on the example of three novels: Zlatko Topčić *Kulin* (1994), Mirsad Sinanović *Kulin* (2007), and Irfan Hrozović *Sokolarov sonnet* (2016). The themes of these novels are real historical events and historical figures, and we try to present the way(s) of narration and shape the image of the past and the way the past-history-literature triangle works. Documentary discourse is often involved in the relationship between faction and fiction in the novel. Yet, as can be seen from all three novels, it is a subjective discourse on the perception of Kulin Ban today and the period of his reign, a period that could be characterized as a mimetic time in which great, sudden, and radical changes take place. If the poetic extremes of postmodernist prose are on the one hand flirting with trivia, and on the other sophisticated meta- and intertextual prose, then the Bosnian-Herzegovinian romance of the personality of Kulin Ban fully confirms just such a range of stylistic-narrative tendencies of narrative texts of today's era.

Keywords: Kulin; Casamiric; past; history; literature; novel; religion

Adresa autorice

Author's address

Melida Travančić

Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj

travancicmelida@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Aida Tarabar, Azra Hadžić

PHRASAL VERBS IN MECHANICAL ENGINEERING DISCOURSE /

FRAZNI GLAGOLI U DISKURSU MAŠINSTVA: STUDIJA SLUČAJA 75

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.75

UDK 811.111'373.7

Primljeno: 04. 10. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Aida Tarabar, Azra Hadžić

PHRASAL VERBS IN MECHANICAL ENGINEERING DISCOURSE: A CASE STUDY

Countless research studies have been carried out covering wide range of aspects associated with phrasal verbs. However, little has been done when it comes to phrasal verbs in the mechanical engineering discourse, more so in the ESP teaching in the B/C/S context. This paper was aimed at investigating the role of phrasal verbs in the technical discourse, identifying the most frequent phrasal verbs within mechanical engineering register and determining the level of familiarity with such structures among the students at the Faculty of Mechanical Engineering in Zenica.

Key words: ESP teaching; engineering discourse; phrasal verbs: one-word equivalent; phrasal verb avoidance tendency

1. INTRODUCTION

It is a well-known fact that over the past several decades the English language has become the lingua franca – language used for everyday communication, not only in the Anglo-Saxon world but also around the globe (Crystal 2012). At the same time, the innovations of the modern age have led to a plethora of developments in science and technology, communication, and many other aspects of life, most of them resulting in an increased necessity of dealing with English which is used for specific and professional purposes (ESP). Consequently, more and more universities opted for introducing some of the content-based language approaches in their curricula. The state of affairs at universities in Bosnia and Herzegovina mostly allows for ESP

courses of obligatory and elective type although some of them, such as University of Zenica, have recently introduced activities related to some other approaches such as CLIL (Content and Language Integrated Learning).

ESP, the most present approach, has always been allotted a small number of classes. Hence, there has always been an effort to economise, that is, to identify the language phenomena that need to be insisted upon. One of them refers to phrasal verbs. As language structures, phrasal verbs have long been a part of ELT curricula and have always found their place in the foreign language textbooks. However, the use of phrasal verbs is quite specific and, as such, a topic of many discussions over the necessity of their introduction into the foreign language syllabi. Namely, some authors (Bolinger 1971; Celce-Murcia and Larsen-Freeman 1983; Cornell 1985; Meyer 1975; etc.) claim that phrasal verbs have a dimension of informality considering them characteristic of informal (out-of-school) rather than formal (in-school) communication. On the other hand, Pye (1996: 699) argues that “it is misleading to emphasise this [informality] as one of their most distinctive features... In fact, a phrasal verb is very often the normal or neutral way of expressing something.” While discussing the relevance of these structures some authors maintain that fluency in English is directly dependent on the frequency in use of formulaic structures as phrasal verbs. That is, the higher the proficiency and fluency, the more frequent are the phrasal verbs and collocations with idiomatic meaning (Bjelajac 2017).

Nonetheless, the vast number of the studies related to the relevance of phrasal verbs refers to the phrasal verbs in general English, giving less attention to phrasal verbs across different registers. The present paper focuses on the use of phrasal verbs in technical discourse, more precisely, in mechanical engineering register. Namely, a research was carried out at the Faculty of Mechanical Engineering in Zenica, aimed at investigating the role and significance of phrasal verbs in the aforementioned register by identifying their frequency across different genres (instruction manuals, scientific papers, textbooks) as well as by determining the level of their usage among mechanical engineering students. The results were intended to help upgrading the ESP curriculum at this Faculty. The research which was done against the relevant theoretical background included several phases from corpus creation to data analysis.

2. LITERATURE REVIEW

The importance of prepositions and prepositional verbs dates back to the times when English language saw drastic changes, one of them being the drop of the grammatical

case. In those processes, prepositions have assumed a new role of carrying a certain semantic weight, which helped in construction of new lexical items – phrasal verbs. These verbs were produced and used almost extensively even in the Shakespearean time (Blake 2002). As a result, phrasal verbs were propelled into prominence and have long been regarded as one of the most characteristic features of the English language.

Structurally, a phrasal verb is a formation that consists of two components, a verb and a particle. They are orthographically considered as two separate words. However, semantically, the verb and the particle are fused together. The particle is almost always homonymous with an adverb or a preposition that carries a number of semantic, syntactic and prosodic characteristics (Thim 2012). It can be said that native speakers are very much aware that “the system underlying phrasal verbs is semantically complex and that combinations display very different levels of idiomaticity... However, using their unconscious knowledge native speakers have no problem in decoding them [phrasal verbs]” (Armstrong 2004: 215). On the other hand, these verbs are considered as one of the most notoriously challenging issues to non-native speakers due to the broad spectrum of syntactic and semantic varieties in which they occur (Gardner & Davies 2007). At the same time, piecemeal approaches to teaching and learning phrasal verbs make the processes even more daunting, resulting in poor abilities of students to use them (Strong 2013). Further problems arise due to the neglecting of cognitive approaches and their presumptions in teaching these verbs. Namely, cognitive linguistics recognises the meaning of a phrasal verb as a result of dynamic processes between lexis and grammar (Thom 2017). Consequently, such processes created a wide spectrum of meanings which phrasal verbs assume. According to Becker (2004: 3) „one reason for the difficulty in mastering the use of phrasal verbs can be explained by the fact that phrasal verbs can belong to different semantic categories, which are not always apparent to L2 learners”. In that sense, Riguel (2014) states that the meanings of phrasal verbs may range from spatial to directional, literal or transparent to aspectual, completive to non-compositional, opaque or idiomatic. Phrasal verbs with idiomatic meanings may well be the most complex ones for learners of English because of the mismatch between the idiomatic meaning and the meanings of the individual words that make up the phrasal verb.

According to some authors (Bolinger 1971; Darwin & Gray 1999; Kovitz 2003), the productivity and frequency of phrasal verbs in English comes from their flexibility feature. Thus, Bolinger’s seminal study (1971: xiii) defines phrasal verbs as being „the most prolific source” of new words in English. A change of an element in the

phrasal verb construction brings about completely different meaning allowing for easy creation of a completely new lexical item (Kovitz 2003).

According to a study carried out by Li et al. (2003), phrasal verbs form about one third of verb vocabulary in English, which confirms that they are a frequent part of the English language and as such are of a great importance to the learners of English (Pye 1996), including the ESP ones. In that respect, Brady (1991: 2) confirms the significant role of phrasal verbs in the technical discourse while maintaining that "... phrasal verbs are in some way integral to technical context... they are legitimate objects of ESP study, for in technical contexts they are often more precise than their single word synonyms".

Notwithstanding the productivity, frequency, and flexibility of phrasal verbs, there is a substantial number of studies (Dagut & Laufer 1985; Hulstijn & Marchena 1989; Laufer & Eliasson 1993; Irujo 1993; Liao & Fukuya 2004; Becker 2014; Yildiz 2016; Haute 2017) proving that EFL students seem to resort more readily to one-word verbs thus avoiding phrasal verbs. Reasons can be related to distinctive semantic and syntactic challenges related to phrasal verbs. The first research into the learners' avoidance of phrasal verbs was carried out by Schachter (1974) who determined the avoidance as a linguistic phenomenon in the realm of second language acquisition. Each of the aforementioned studies proposes different reasons, one of them noting that "avoidance is the reverse side of negative transfer, since learners tend to avoid using in L2 those structures that have no parallel in their L1 and therefore provide them with no pattern to transfer" (Dagut & Laufer 1985: 73). In other words, 'avoidance' implies that the learner is familiar with a certain structure but is not confident enough to freely use it. As Laufer & Eliasson (1993) put it, avoidance is actually one of the strategies that learners turn to when they want to overcome a communicative difficulty because "if a student finds a particular construction in the target language difficult to comprehend, it is very likely that he will try to avoid producing it" (Schachter 1974: 213). On the other hand, a long-term experience of one of the authors of this paper gained at the Faculty of Mechanical Engineering in Zenica has shown that many students make use of phrasal verb patterns that they are familiar with to make *ad hoc* solutions in communication.

Considering the complexities related to phrasal verbs as well as the fact that the students seem to be prone to incorrectly use phrasal verb patterns, it seemed necessary to carry out a research. In the light of the previously mentioned economisation in an ESP classroom, the research was aimed to identify the level of phrasal verb significance in the said context by determining their frequency within the mechanical engineering register and by testing the students knowledge on phrasal verbs against

the backdrop of the currently used textbook. Finally, the prime purpose of the research was to indicate whether the focus in the ESP course at the Faculty of Mechanical Engineering in Zenica should be intensified with respect to the phrasal verbs.

3. METHODOLOGY

3.1. Research Questions

The research was carried out at the Faculty of Mechanical Engineering in Zenica at the end of the 2020/2021 academic year. It was guided by the following research questions (RQ):

RQ1 How significant is the role of phrasal verbs in the mechanical engineering register?

RQ2 Do the phrasal verbs covered by the current ESP syllabus at the Faculty of Mechanical Engineering meet the requirements of the profession?

RQ3 Should the focus on teaching phrasal verbs be intensified following the results on their avoidance among the students?

3.2. Research participants

The participants were students enrolled in the third and fourth year of study. The third year students (74 in total) made a junior student group that, at the time of the research, had already received a year long instruction in Technical English. On the other hand, the fourth year students (23 in total) made the senior student group. These students received two year long instruction in Technical English.

3.3. Instruments and procedures

The research was conducted in three phases. *The first phase* was the corpus creation phase. The *second phase* was reserved for data collection and the analysis of the data was done in the *third phase*.

Since there was no ready-made corpus that could have met the requirements of the research, a specialised corpus was created on the basis of texts collected from relevant scientific journals, instruction manuals, and from the ESP textbook which is currently in use at the Faculty of Mechanical Engineering in Zenica. Texts were chosen to cover the fields related to mechanical engineering, such as mechanical design, environmental engineering, production engineering, and maintenance. The instrument

used in the *first phase* was a resource tool called WordSift designed by the Stanford doctoral students, science teachers and SERP (Strategic Education Research Partnership)¹. All phrasal verbs found in the corpus were sifted in terms of the most frequent occurrence and a list of the 20 most frequent phrasal verbs was established.

In the *second phase*, the data were collected concerning both the familiarity of the students with the previously provided most frequent phrasal verbs and their readiness to use them. For this purpose, two separate Google Forms questionnaires were designed and distributed to the participants. In order to eliminate any frustration that students as participants of this type of study might develop as well as to create a comfortable atmosphere, students were informed that the questionnaire would not be graded, that the content of questionnaire was directly related to the contents familiar to them, and that the aim of the research was the improvement of the ESP classes at the Faculty. Having in mind that they are making contribution to the language classes for the future generations, students were motivated to participate.

The *third phase* of the research was dedicated to a quantitative analysis of the data collected in the previous phase. The results of the analysis were double-checked by a statistical program PSPP².

4. RESULTS AND DISCUSSION

In the *first phase* of the research and upon the consultations with mechanical engineers working as professors at the University of Zenica, a number of texts from different technical genres were selected. The selection included approximately 100,000 words which served as a corpus for the research (Table 4.1). The scientific articles covered 62 037 words. Out of that number 388 verbs (0.63%) were phrasal verbs. The instruction manuals covered 30 466 words. Among them, 394 phrasal verbs (1.29%) were detected, showing a much bigger presence of phrasal verbs in this genre than in scientific journals (almost twice as much). In the corpus of 15 000 words of the ESP textbook, 171 phrasal verbs were found (1.14%). The analysis proved that the smallest occurrence of the phrasal verbs was in scientific journals (0.63%) whereas the occurrence of these verbs in manuals and a textbook was somewhat higher (1.29% and 1.14%, respectively).

¹ Available on <https://wordsift.org>

² PSPP is a free-of charge alternative to SPSS.

Table 4.1 Corpus analysis with respect to the occurrence of phrasal verbs

Corpus materials	No. of words	Total no. of phrasal verbs	Percentage (%)
scientific journals	62037	388	0.63
instruction manuals	30466	394	1.29
ESP textbook	15000	171	1.14

Once the presence of phrasal verbs in technical texts was determined, the whole lot of the identified phrasal verbs was sifted by the *WordSift* tool. The aim was to isolate the most frequent ones within the totality of the corpus. The sifted verbs (20 in total) were subsequently searched for within the texts of each genre. Table 4.2 shows these verbs in order of their frequency within the corpus as well as their distribution across the genres.

Phrasal verbs	ESP textbook	Journals	Manuals
switch off			✓
agree with		✓	✓
put on			✓
refer to	✓	✓	✓
put into			✓
depend upon/on	✓	✓	✓
shut down		✓	✓
lead to	✓	✓	✓
come from		✓	
carry out		✓	✓
convert into	✓		
result in	✓	✓	✓
account for		✓	
bring about	✓	✓	
pull out			✓
turn on			✓
switch on		✓	✓
focus on		✓	
screw on			✓
derive from	✓	✓	

Table 4.2 The list of the 20 most frequent phrasal verbs and their distribution across the genres

Out of the 20 most frequent verbs, 14 verbs (70%) occur in instruction manuals, 13 (65%) in scientific journals and 7 verbs (35%) in the ESP textbook. A very high occurrence of the phrasal verbs in the texts related to manuals and journals proves

their significance within the mechanical technical discourse. At the same time, the overlaps in the distribution of phrasal verbs across the genres identified the phrasal verbs which occurred in majority of the texts, making thus their common denominator. They are: *refer to*, *depend upon/on*, *lead to* and *result in*. Consequently, these phrasal verbs should be regarded as an inevitable part of any ESP syllabus related to mechanical engineering. It should be noted that almost all phrasal verbs isolated from the textbook were found in the texts from other two genres. In other words, the selection of phrasal verbs that are currently being taught at the Faculty of Mechanical Engineering is justified. However, there are the verbs in the list, such as *agree with*, *shut down*, *carry out* and *switch on*, that were not found in the textbook but their occurrence overlapped in the scientific journals and manuals. These verbs should definitely be treated as a priority in mechanical engineering ESP classes, and along with the other ones from the list, included in the syllabi.

In the next, *second phase* of the research two separate questionnaires were designed, one for junior student group and another for seniors. As already noted, they were aimed at determining the level of students' familiarity with 20 most frequent phrasal verbs and their readiness to use them. Each item in both questionnaires was an incomplete sentence to be filled with multiple choice answers. The choice always included a correct phrasal verb, a semantically corresponding one-word verb and two other incorrect verbs serving as distracters. The rationale behind offering a phrasal verb as well as its one-word equivalent was to identify the more preferable form for the students and thus determine the level of phrasal verb avoidance.

In the *third phase* of the research the analysis of the results was done. The results are shown in the Table 4.3.

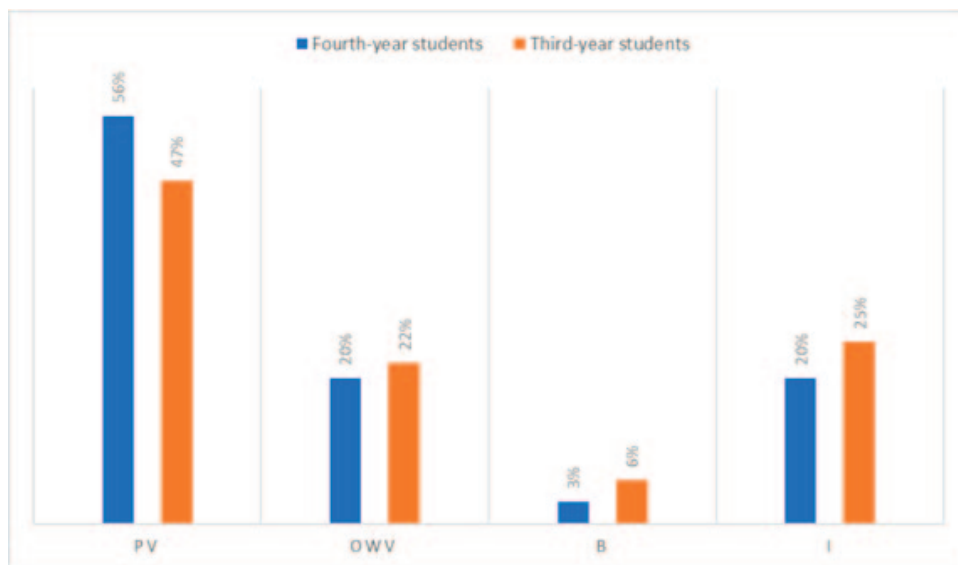
Table 4.3 The list of the 20 most frequent phrasal verbs and their distribution across the genres

Phrasal verbs	Senior students				Junior students			
	<i>PV</i>	<i>OWV</i>	<i>B</i>	<i>I</i>	<i>PV</i>	<i>OWV</i>	<i>B</i>	<i>I</i>
switch off	65%	9%	0%	26%	46%	35%	9%	11%
agree with	22%	22%	4%	48%	26%	19%	4%	51%
put on	43%	0%	0%	57%	45%	1%	4%	47%
refer to	87%	4%	4%	4%	36%	65%	8%	1%
put into	91%	4%	0%	4%	39%	0%	3%	58%
depend upon	87%	9%	0%	4%	68%	0%	0%	32%
shut down	96%	4%	0%	0%	55%	14%	8%	23%
lead to	74%	9%	9%	4%	62%	27%	0%	11%
come from	74%	4%	0%	17%	27%	11%	1%	59%
carry out	17%	48%	4%	26%	14%	58%	20%	7%
convert into	87%	9%	4%	0%	92%	0%	5%	1%
result in	30%	43%	13%	13%	39%	32%	7%	31%
account for	26%	30%	0%	43%	30%	47%	1%	22%
bring about	17%	78%	0%	4%	23%	54%	1%	22%
pull out	43%	48%	4%	4%	28%	38%	23%	11%
turn on	52%	26%	13%	9%	93%	1%	4%	1%
switch on	61%	22%	9%	9%	68%	20%	12%	0%
focus on	83%	4%	0%	13%	93%	3%	1%	3%
screw on	9%	0%	0%	91%	9%	0%	0%	91%
derive from	78%	4%	0%	17%	59%	1%	1%	38%
Average	56%	20%	3%	20%	47%	22%	6%	25%

Four columns in each group (juniors and seniors) present four different types of students' answers. Thus, the *PV* column relates to the percentage of answers in which students used correct phrasal verbs, the *OWV* column – to the answers in which students opted for one-word verbs, the column *B* shows the percentage of students who used both the phrasal verbs and one-word verbs, whereas the column *I* refers to the students who provided incorrect verbs (distracters) as their answers.

The data analysis has shown that both groups provided a significant number of correct answers when phrasal verbs are concerned. Around half of the students from each group have opted for a correct phrasal verb. In that respect, seniors reached 56% and juniors 47% of correct answers. Obviously, seniors outperformed juniors by 6% (Fig. 4.1).

Fig. 4.1 Questionnaire results

The lack of familiarity with phrasal verbs or even the reluctance in using them as a sign of a possible avoidance tendency is obvious from the data showing the number of students who provided answers with only one-word verbs. In that sense, the results were rather unified in both groups. More precisely, the students from the senior group were the ones who used one-word equivalents less (20%) than the students from the junior group (22%). Similarly, unified results in both groups were found in terms of incorrect answers. Again, senior students made less mistakes (20%) than the junior ones (25%). The least percent of correct answers in both groups (3% in the senior group and 6% in the junior group) belonged to the students who chose both phrasal verbs and their one-word equivalents. Those are the students who may well be insecure in the best solution. Seniors, with the longer received instruction in Technical English seemed to be more confident (only 3% of the students gave such answers) than the students from a junior group (6%). Yet, all the students who opted for such answers added to a total number of students familiar with phrasal words (PV + B) showing that 59% of students in the senior group and 53% of them in the junior group are using phrasal verbs correctly with a varying level of confidence.

Although significant in terms of students' familiarity with phrasal verbs, the results were not completely satisfactory. Namely, there was still a solid cohort of students in each group who showed that they were not familiar with phrasal verbs, be it because

they used only one-word verbs or because they provided incorrect answers (OWV + I). Compared to the number of such students in the junior group (47%), the students in the senior group showed better results (40%). This is most probably owing to the longer instruction in ESP that these students have received. Nevertheless, it is pretty alarming to realize that the students from both groups have rather poor knowledge on some quite ordinary phrasal verbs typical of this type of discourse, such as *screw on*, *bring about* and *carry out* (Table 4.3).

Finally, all results were additionally double-checked by using the t-test in PSP (Table 4.4).

Table 4.4 The list of the 20 most frequent phrasal verbs and their distribution across the genres

	Mean	Std. Deviation	S. E. Mean
PV 4 – PV 3	0.90	2.32	0.52
OWV 4 – OWV 3	-0.25	1.80	0.40
B 4 – B 3	-0.35	0.63	0.14
I 4 – I 3	-0.65	2.05	0.46

As the reason behind the research was a possible upgrading of the ESP curriculum at the Faculty of Mechanical Engineering in Zenica, the answers to the research questions posed at the very beginning of the research offered certain solutions. Namely, the answer to the first question (*How significant is the role of phrasal verbs in the mechanical engineering register?*) is that the research has proven the significance of these verbs, particularly in terms of preparing young engineers to use instruction manuals where these verbs seem to be most present. Although their occurrence in the totality of the corpus (around 100 000 words) seems to be average varying from 0.63% (630) phrasal verbs in scientific journals to 1.29% (1290) ones in instruction manuals their share in the total number of verbs in the corpus related to mechanical engineering would show much higher results. Another research in that direction would definitely provide more information and good grounds for a comparison with the study carried out by Li et al. (2003) claiming that phrasal verbs form about one third of verb vocabulary in general English. In any case, phrasal verbs should have their place in the ESP curricula, particularly for their prolific nature in creating new meanings.

Finally, it was necessary to determine if *the phrasal verbs covered by the current ESP syllabus at the Faculty of Mechanical Engineering meet the requirements of the profession*, which, in fact, was the second research question. Almost all of the verbs

from the ESP textbook currently used at the Faculty which were found among the most frequent verbs in the corpus related to mechanical engineering were also found in the texts from another two genres (scientific journals and instruction manuals). The fact proves that they do meet requirements of the profession. However, they cover only one third of the most frequent verbs. This means that the current ESP curriculum at the Faculty of Mechanical Engineering should be intensified in terms of teaching phrasal verbs. The insufficient coverage of the ESP textbook in terms of the most prominent phrasal verbs relevant for mechanical engineering as well as the fact that a significant number of students still avoid using phrasal verbs at all (approx. 20 percent of students in each group) provides the affirmative answer to the last research question – *Should the focus on teaching phrasal verbs be intensified following the results on their avoidance among the students?* Not only should the focus be intensified in teaching the phrasal verbs which already exist in the textbook but it should be extended to the rest of the most frequent verbs found in the corpus which were not identified in the ESP textbook, primarily the ones that the questionnaire results showed as the least familiar to the students. In that way, the insecurities related to the students' use of phrasal verbs would hopefully be diminished which would help building their foreign language confidence.

5. CONCLUSION

English phrasal verbs are one of the most important issues in theoretical study and practical mastery of English language. Their significance, usage and complex nature has always been a subject to discussion. It is a well known fact that one of the prerequisites for fluency in a foreign language is a good command of formulaic expressions and structures, which native speakers have at their unconscious disposal. The facts, that there is a pattern in the structure and that the meaning of the structure is often different from the particular meanings of individual words, make phrasal verbs resemble such expressions.

However, due to the peculiarities often associated with these verbs, research has often been a challenge, particularly in the realm of teaching English for Specific Purposes. Compared to the number of studies on phrasal verbs in general English a little has been done on phrasal verbs in engineering English, particularly in the B/H/S context. Therefore, it was expected that the paper aiming to investigate the role and significance of phrasal verbs in the mechanical engineering register should give its contribution in that respect.

The research carried out at the Faculty of Mechanical engineering addressed the issue by identifying the frequency of phrasal verbs across the engineering texts from different genres (instruction manuals, scientific papers, textbooks) as well as by determining the level of their usage among mechanical engineering students. The research data intended to help upgrading the ESP curriculum at this Faculty proved that phrasal verbs have an important role in mechanical engineering register, particularly in terms of instruction manuals usage. Also, the analysis of the data revealed that the students at the said Faculty who receive instruction in English for Specific Purposes, varying from a year to two years, show significant results in using some of the most frequent verbs typical of this register. However, the fact that almost half of the students do not use these phrasal verbs, or use them incorrectly, implies that the ESP curriculum at the Faculty of Mechanical engineering should be reinforced with a syllabus that would include more materials and activities related to teaching at least those phrasal verbs which are, according to the research, the most frequent ones in the mechanical engineering register.

REFERENCES

1. Armstrong, Kevin (2004), "Sexing up the Dossier: A Semantic Analysis of Phrasal Verbs for Language Teachers", *Language Awareness*, Vol. 13, No. 4, 213-224.
2. Becker, Anthony (2014), "Avoidance of English Phrasal Verbs: Investigating the Effect of Proficiency, Learning, Learning Context, Task Type, and Verb Type", *English Language Teaching*, 24, 1-33.
3. Bjelajac, Sanda (2017), "Uloga formulaičkih segmenata u fluentnosti govora na engleskom kao stranom jeziku", *Aktuelnosti: časopis za društvena pitanja*, 37, 33-47.
4. Blake, Norman Francis (2002), "Phrasal Verbs and Associated Forms in Shakespeare" *Atlantis*, Vol. XXIV, No. 2, 25-39.
5. Bolinger, Dwight L. (1971), *The Phrasal verb in English*, Harvard University Press, Cambridge MA
6. Brady, Brock (1991), *The function of phrasal verbs and their lexical counterparts in technical manuals*, MA Thesis, Portland State University
7. Celce-Murcia, Marianne, Diane Larsen-Freeman (1983), *The Grammar Book: An ESL/EFL Teacher's Course*, Newbury House

8. Cornell, Alan (1985), "Realistic goals in teaching and learning phrasal verbs", *IRAL*, 23, 269-280.
9. Crystal, David (2012), *English as a Global Language*, 2nd Edition, Cambridge University Press, Cambridge
10. Dagut, Menachem, Batia Laufer (1985), "Avoidance of Phrasal Verbs – a Case for Contrastive Analysis", *Studies in Second Language Acquisition*, 7(1), 73-79.
11. Darwin, Clayton M., Loretta S. Gray (1999), "Going after the Phrasal Verb: An Alternative Approach to Classification", *TESOL Quarterly*, 33, 65-83.
12. Gardner, Dee, Mark Davies (2007), "Pointing Out Frequent Phrasal Verbs: A Corpus-Based Analysis", *TESOL Quarterly*, Vol. 41, No.2, 339-359.
13. Hautte, Jolien Vanden (2017), *Avoidance of Phrasal Verbs in Learner English: A Study of Flemish and Italian Students of English*, MA Thesis, Faculteit Letteren & Wijsbegeerte, Universiteit Gent
14. Hulstijn, Jan H., Elaine Marchena (1989), "Avoidance: Semantic or Grammatical Causes", *Studies in Second Language Acquisition*, 11(3), 241-255.
15. Irujo, Suzanne (1993), "Steering Clear: Avoidance in the Production of Idioms", *IRAL – International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 31(3), 205-219.
16. Kovitz, David Immanulel (2003), *Looking into Phrasal Verbs*, MA Thesis, California State University, San Bernardino
17. Laufer, Batia, Stig Eliasson (1993), "What Causes Avoidance in L2 Learning: L1-L2 Similarities, or L2 Complexity?", *Studies in Second Language Acquisition*, 15, 35-48.
18. Li, Wei, Xiuhong Zhang, Cheng Niu, Yuankai Jiang, Rohini Srihari (2003), "An expert lexicon approach to identifying English phrasal verbs", *Proceedings of the 41st Annual Meeting of ACL*, 513-520.
19. Liao, Yan, Yoshinori J. Fukuya (2004), "Avoidance of Phrasal Verbs: The Case of Chinese Learners of English", *Language Learning*, Volume 54, Issue 2, 193-226.
20. Meyer, George A. (1975), *The two-word verb: A dictionary of the verb preposition phrases in American English*, Mouton, The Hague
21. Pye, Glennis (1996), "Don't Give up, Look it up! Defining Phrasal Verbs for the Learner of English", *EURALEX '96 Proceedings*, 697-704.
22. Riguel, Emilie (2014), "Phrasal verbs, "the scourge of the learner"", *Papers from the 9th Lancaster University Postgraduate Conference in Linguistics & Language Teaching 2014*, Vol. 9, 1-20

23. Rodriguez-Puente, Paula (2019) *The English Phrasal Verb, 1650-Present: History, Stylistic Drifts and Lexicalisation*, Cambridge University Press
24. Schachter, Jacquelyn (1974), "An Error in Error Analysis", *Language Learning*, 24, 15-26.
25. Šestić, Lada (1994), *English for Mechanical Engineering Students, Engleski za studente mašinstva*, Univerzitet u Sarajevu, Zenica
26. Strong, Brian (2013), "A Cognitive Semantic Approach to L2 Learning of Phrasal Verbs", *The Language Teacher, JALT SIG*, Special Issue, 28-31.
27. Thim, Stefan (2012), *Phrasal Verbs: The English Verb-Particle Construction and its History*, De Gruyter Mouton
28. Thom, Daniel (2017), *A Cognitive Linguistic Approach to Phrasal Verbs: A Teacher's Guide*, An Honors Thesis, Western Oregon University
29. WorldSift (2021), A Software Tool, available on <https://wordsift.org> [accessed on 6th July 2021]
30. Yildiz, Mustafa (2016), "A Cross-Linguistic inquiry into the Potential Reasons for the Avoidance of English Phrasal Verbs: The Case of Turkish and Norwegian EFL Learners", *The Linguistic Journal*, Vol. 10, No. 1, 124-140.

FRAZNI GLAGOLI U DISKURSU MAŠINSTVA: STUDIJA SLUČAJA

Sažetak:

Provedeno je nebrojeno mnogo istraživačkih studija koje pokrivaju širok spektar aspekata koji se dovode u vezu sa fraznim glagolima u engleskom jeziku. Međutim, frazni glagoli u mašinskom inženjerskom diskursu su jako malo istraženi, posebno u nastavi engleskog za posebne namjene u bosanskohercegovačkom kontekstu. Ovaj rad je imao za cilj istražiti ulogu fraznih glagola u engleskom tehničkom diskursu, identificirati najčešće frazne glagole u registru mašinskog inženjerstva, te odrediti stepen poznavanja ovih konstrukcija među studentima Mašinskog fakulteta u Zenici..

Ključne riječi: nastava engleskog jezika struke; inženjerski diskurs; frazni glagoli; jednorječni ekvivalent; tendencija izbjegavanja fraznih glagola

Adrese autorica
Authors' address

Aida Tarabar
University of Zenica
Faculty of Mechanical Engineering
aida.tarabar@unze.ba

Azra Hadžić
Steelmin BH d.o.o.
azrahadzic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TURKOLOGIJA

Saša Bradašević

REČI TURKIJSKOG POREKLA U DELIMA J. R. R. TOLKINA / WORDS

OF TURKISH ORIGIN IN THE WORKS OF J. R. R. TOLKIEN 93

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.93

UDK 821.111'373.45

Primljeno: 03. 07. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Saša Bradašević

REČI TURKIJSKOG POREKLA U DELIMA J. R. R. TOLKINA

Dž. R. R. Tolkin je bez svake sumnje jedan od najpoznatijih pisaca epske fantastike, čija su dela prevedena na skoro četrdeset svetskih jezika. Njegova dela opisuju čitavu istoriju jednog fiktivnog sveta, od prvog trenutka njegovog stvaranja, zajedno sa stvaranjem živih bića, i prožeta su večno prisutnom borbom dobra i zla. Na suprostavljenim stranama se nalaze različite vrste humanoidnih bića, među kojima su vilenjaci, patuljci, orci, gobilini i naravno ljudi. Svi oni imaju veoma minuciozno izrađene genealogije i kulturne karakteristike. Tome je najviše doprinela autorova izuzetna lingvistička i filološka erudicija. Do sada su proučavaoci Tolkinovog stvaralaštva elaborirali povezanost Tolkinovih motiva i nordijskih mitova. To je očigledno kada se uzmu primeri mitoloških simbola i naziva. Autor je stvorio vilenjački alfabet i jezik inspirisan finskim jezikom i runama. Osim toga je izmislio još jezika oko kojih je stvorio čitave rase i kulture. Međutim, lična imena sluga tame, orka, goblina, kao nazivi mesta na kojima oni žive nisu stvorena na isti način kao i vilenjačka i nisu inspirisana skandinavskim jezicima. Prema njihovim fonetskim karakteristikama, ta imena se značajno razlikuju od vilovnjačkih i ljudskih. Tolkin je bio pristalica teorije zvučnom simbolizmu, koja je suprostavljena teoriji o jezičkom relativizmu. Zvuk reči je trebalo da nosi i smisao reči, pa ih je Tolkin stvarao u skladu sa svojim osećajem. Jedna skupina reči koja se odnosi najviše na sluge tame, po svojim fonetskim i semantičkim karakteristikama podseća na staroturški, savremeni turski, kao i na druge turkijske jezike. Sličnosti i podudaranja reči mogu navesti na zaključak da je Tolkin zaista imao uvid u turkološka istraživanja toga doba, a ne da je samo posedovao izuzetnu lingvističku intuiciju.

Ključne reči: epska fantastika, Tolkin, vilovnjački jezik, rune, orci, goblini, fonetske i semantičke karakteristike, staroturški, turkijski jezici.

Džon Ronald Reuel Tolkin (1892-1972) je nesumnjivo jedan od najčitanijih pisaca epske fantastike, čija su dela prevedena na skoro četrdeset svetskih jezika. Predavao je srednjeengleski na Oksfordu, a bio je stručnjak i za staroengleski jezik. Napisao je mnogo pripovedaka i romana među kojima su najpoznatiji: *Hobit* (1937) i trilogija *Gospodar prstenova* (1954). Radnja pomenutih romana je smeštena u alternativnu verziju našeg sveta kojeg je Tolkin nazvao Srednja Zemlja po uzoru na naziv iz srednjeengleskog. U ovom izmišljenom svetu, pored ljudi, žive i različite vrste humanoidnih bića kao što su: vilenjaci, goblini, orci, trolovi, patuljci i naravno hobiti. Tolkin je često bio osuđivan u engleskim književnim krugovima pošto je bio upoređivan sa epigonima tadašnje lepe književnosti, ali uprkos tome je stekao odanu čitalačku publiku širom sveta. Njegova dela opisuju celokupnu istoriju Srednje Zemlje, od samog početka stvaranja sveta pa do nastanka čoveka i prožeta su neprekidnom borbom dobra i zla.

Biografija J. R. R. Tolkina je sigurno poznata svim zaljubljenicima u njegovo stvaralaštvo, ali zbog teme ovog rada uputno je da se osvrnemo na neke njene delove, što bi moglo da pruži potporu za način na koji je ovaj autor davao imena u svojim delima. Tolkin je još u ranoj mladosti pokazivao veliko interesovanje i talenat kada su u pitanju klasični jezici, tako da je već sa šesnaest godina posedovao izvrsno znanje latinskog, grčkog kao i gotskog jezika. Kasnije je na studijama na Oksfordu savladao i finski jezik. Od svoje mladosti, pa kroz ceo svoj radni vek na Oksfordu, kao profesor književnosti, uvek je bio zaokupljen stvaranjem novih jezika kojima su govorile različite rase u njegovim fantastičnim pričama. Iako nije bio naročito plodan kao akademski pisac, iznedrio je literarna dostignuća koja su postala jedan od temelja moderne kulture.

Tolkinova strast za stvaranjem jednog alternativnog sveta do najsitnijih detalja, najočiglednija je na primeru jezika kojima se govorilo u Srednjoj Zemlji. Sam autor je, kao vrstan filolog, pokazivao izuzetno divljenje prema ljudskoj sposobnosti govora koja je jedinstvena u ovom svetu. Prema Tolkinovom mišljenju, nijedna reč nije slučajna niti je nametnuta. Reči se pojavljuju da bi sobom pokazale pravu suštinu objekta na koji se odnose. Prema Tolkinu, drvo nije drvo dok ga neko tako ne nazove. Stvari, tako, u nama bude imena pomoću kojih stvarima omogućavamo pravo postojanje. Ovakvo mišljenje je u suprotnosti sa postmodernističkim stavovima o jeziku, koji tvrde da su reči samo znaci koji postoje da bi se razlikovali od drugih znakova, kao proizvod ljudskog nastojanja da unese red u kaos. Tolkin je u suprotnosti sa široko prihvaćenim stavom F. de Sosira da je jezik „sistem dogovorenih znakova“. Dakle kao takva, reč nema unutrašnje značenje, arbitrarnog je karaktera i prenosi se isključivo tradicijom. Suprotno tome, po Tolkinu, jezik je naš isključivi put u realnost.

Na početku svakako beše reč, a na kraju se ona, čak i kod Tolkiena, ovaploti i postade čovek. Potreba da se stvara jezik je primetna u najranijem uzrastu kod dece. I sam Tolkin priznaje da je od najranijeg uzrasta imao sklonost ka stvaranju sopstvenog jezika kao i druga deca. Za sebe, Tolkin kaže da je pripadao generaciji Nevboš govora¹ (Tolkien 2016:11). U stvaranju novog jezika, za Tolkiena je bilo najbitnije da uspostavi što jasniju vezu između reči i njenog značenja koju je nazivao “fonetska usklađenost” (phonetic fitness) i taj zadatak nije obavljao zarad naučnog eksperimenta, već zbog ličnog zadovoljstva (Tolkien 2016:24).

Nakon ovog kratkog uvoda, znajući da je Tolkin poznavao mnoge evropske i klasične jezike i da je po uzoru na njih stvorio petnaest veštačkih jezika koje koriste u svojim delima, postavlja se pitanje u vezi sa ovim radom: Kako je došlo do toga da se u Tolkinovim delima pojave reči koje se mogu naći u staroturskom jeziku, budući da nigde nije zabeleženo da je Tolkin, osim finskog, znao i jedan jezik van indoevropske grupe? Odakle je Tolkin, u slučaju da je ova tvrdnja tačna, crpeo svoju inspiraciju, s obzirom da je i sam rekao da on nije ništa izmislio, već da je samo ponovo otkrio? U svojim delima Tolkin je koristio različite jezike. To su:

1. Vilovnjački jezici:

- prvobitni kvenja
 - avarin (najmanje šest jezika)
 - obični eldarin
 - kvenja vanjarinska
 - noldorin kvenja
 - obični telerin
 - telerin iz Valinora (dijalekt kvenja)
 - sindarin (tri dijalekta)
 - nandorinski

2. Ljudski jezici (pod uticajem avarinskog khuzdula):

- Jezici predaka Prve i Treće kuće Atanatárija
 - taliska (dva dijalekta)
 - adûnaic
 - vestron (pod uticajem sindarinskog i jezika Eriadora)
 - hobitski (pod uticajem severnjačkog)
 - crni adûnaic, Crnih Numenorejaca

¹ Nevboš kovanica od turskih reči reči nev (nov) i boš (prazan, besmislen) prim.aut.

- Jezik ljudi iz Eriadora tokom Drugog razdoblja
 - Jezici severnjaka
 - daliski
 - rohirički
 - Jezici predaka iz Druge kuće Atanatari
 - haladinski
 - dunlending
 - Drûg
 - Jezik Drúedaina iz Brethila
 - Jezik Vosa iz Drúadanske šume
 - haradrimski jezici
 - Istočnjački
 - Jezik Forodvajth Losotha
3. Patuljački:
- khuzdul
4. Jezik Enta
- Stari entski.
 - Novi entski
5. Ainura Ainur (valar i maiar)
- valarinski
 - Crni jezik, stvoren od zlog gospodara Saurona

Kada su u pitanju jezici kojima govore vilenjaci dokazan je uticaj finskog jezika, naročito finskog epa Kalevale, zatim Folsunga sage i Prstena Nibelunga. Gde se u svemu ovome može naći uticaj starog turskog jezika? Manje-više, svi Tolkinovi jezici (ima ih petnaest) su detaljno objašnjeni kada je pitanju način nastanka i leksika. Među ovim jezicima postoji jedan koji je najmanje objašnjen i kojim govore samo sile zla. To je “crni govor”, kojeg je stvorio zli gospodar Sauron i koji je iskvarena verzija valarskog jezika, kojim su govorili bogovi koji su stvorili svet. Taj crni jezik govore i razumeju samo sluge zla kao i oni koji nose zloglasni “prsten moći” oko kojeg se vrti čitava trilogija *Gospodara prstenova*. Jedini primer čistog “crnog govora” je onaj ugraviran na samom prstenu:

*Ash nazg durbatulûk, ash nazg gimbatul,
ash nazg thrakatulûk, agh burzum-ishi krimpatul.* (Tolkin 2001: 56)

*Jedan Prsten da svima gospodari, jedan za svima seže,
Jedan Prsten da sve okupi i u tami ih sveže*

Neki naučnici poput ruskog istoričara Aleksandra Nemirovskog u primeru “crnog jezika” vide uticaj drevnog huritskog jezika iz Mesopotamije koji je bio aglutinativni jezik.² U istu tu grupu jezika spada i savremeni turski jezik, pored drugih altajskih jezika. Osim ove jedne rečenice, u delima Tolkina ne postoji drugi primeri, osim vlastitih imena i toponima za koje znamo da pripadaju onima koji sasvim sigurno govore “crni jezik”. Sve druge rase su izbegavale da govore ovim jezikom jer su smatrale da on poseduje veliku negativnu moć, pa se čak i sam autor uzdržavao od navođenja drugih primera ovog govora. Kao vrstan filolog, Tolkin je za jezik sluga tame izabrao ili stvorio onaj koji je zvučao strašno, grubo i zlokobno. U tom jeziku je postojalo obilje konsonantskih grupa, što je rečima davalo oštar ton. To se vidi u situaciji kada je i sam čarobnjak izgovorio natpis sa čuvenog prstena, što je i njega samog učinilo zastrašujućim. (Tolkin 1981:331). Budući da je huritski jezik delimično dešifrovan, ne postoje čvrsti dokazi u pogledu etimologije, osim činjenice da se radi o aglutinativnom jeziku. Negoveštaj pravca u kojem se može kratati ova filološka analiza se može naći kod Toma Šipija (Tom Shippey), jednog od najvećih autoriteta za Tolkinovo stvaralaštvo. On navodi da je Tolkin bio inspirisan Gotima kada je kreirao stanovnike Rohana, koji su sebe zvali “ljudi na konjima” jer su upravo tako Goti nazivali sebe. Poznato je da su Goti nagrnuli u Rimsko carstvo, pod pritiskom Huna iz Azije (Shippey 2005:144)

Može se nagađati da je Tolkin, budući izuzetan poznavalac indoevropskih jezika, za jezik sila tame izabrao neki koji ne pripada indoevropskoj grupi, a sa kojim je naša evropska civilizacija imala kontakta tokom svoje istorije. Najpoznatiji primer za to je jedna od ključnih bitaka koje se odigrala u trilogiji *Gospodar prstenova*. Reč je o borbi za Minas Tirit (Minas Tirith), grad koji se nalazi na Pelenorovim poljima. Ova bitka je odlučivala sudbinu kraljevstva Rohan i samim time čitave Srednje Zemlje. Minas Tirit na sindarinskom jeziku znači Beli grad. Postoje izvesne sličnosti između borbe za Minas Tirit i opsade Beograda 1456. godine koju je predvodio sultan Mehmed II. Kao što se Minas Tirit nalazio južno od kraljevstva Rohan, tako je i Beograd bio južno od Ugarske koja je bila meta osmanlijskih osvajanja. Oba grada se nalaze na moćnim rekama kao što su Dunav, odnosno Rauros. Istočno od Beograda nalaze se veliki planinski lanci Karpata, u području Valahije gde je živeo, zloglasni Vlad Cepeš ili grof Drakula, na isti način na koji je smešten Mordor, prestonica zlog gospodara Saurona. Ishod bitke je bio isti u oba slučaja – iako sa malim snagama, branitelji su uspeli da odole napadima.

² Preuzeto sa: <https://folk.uib.no/hnohf/orkish.htm> (pristupljeno 16. 03. 2021.)

Kako u smislu istorijske inspiracije postoje podudarnosti sa opsadom Beograda, to nam daje za pravo da posumnjamo u to da je i ista inspiracija korišćena za govor sila tame. Jezik turskih osvajača pripada aglutinativnoj grupi, što je još jedan nagoveštaj porekla “crnog jezika”. Pisanih spomenika u vezi sa starim turskim jezikom nema mnogo, i najraniji datiraju iz perioda 8-10. veka n. e. iz doline reka Orhon i Jenisej (Академия Наук СССР 1969: 10). Ovaj sistem runa ostao je u upotrebi u Ujgurskom kaganatu, a dosta je sličan i ranom hunskom alfabetu koji se koristio u 10.veku. Prema kineskim izvorima, koji su bili jedine pisane hronike toga vremena, turska plemena se beleže još u 6. veku n. e. i okarakterisani su kao potomci Huna (Tekin, Ölmez 1999:12). Ovde je važno naglasiti tu vezu sa Hunima, budući da je Tolkin unosio karakteristike ovog naroda u likove i kolektivitete svojih dela. Kao što je prethodno rečeno, Tolkin je koristio eufoničnost, ili njeno odsustvo, da bi bolje predstavio određenu rasu. Prema njemu, zastupljenost konsonantskih grupa i zatvorenih slogova je osobina jezika koja je karakteristična za negativce (Tolkien 2016: xxiii). Za razliku od vilenjačkih i ljudskih jezika koji su koji obiluju diftonzima i otvorenim slogovima, jezik palih bića je sušta suprotnost. Vilonjački jezik Qenya (Quenya) je neka vrsta proto-jezika iz kojeg su nastali svi ostali, i kreiran je oslanjajući se dosta na elemente fonetike finskog jezika (Tolkien 2016: xvii). U nastavku ćemo dati pregled reči “crnog jezika” i ostalih Tolkinovih jezika sa mogućim interpretacijama, s obzirom na morfološku i semantičku sličnost ili potpuno podudaranje:

Ang (sindarinski) “železo”, najpoznatije kao deo imena Morgotove tvrđave pod nazivom Angband (Tolkien 1993: 55) u značenju “željezni pakao, mesto užasa”. Drugi deo ove sintagme je persijska reč *band* u značenju “brana, prepreka”, koja je bila ostala u upotrebi u osmanskome turskom jeziku. Imenica *ang* se pojavljuje i u sintagmama *Angbar* (Tolkien 1993: 178) u značenju “rudnik željeza” koji se nalazio u planinama oko ravnice Gondolin i *Gurtang* (Tolkien 1993: 276) ili “željezo smrti” koji predstavlja ime mača iskovanog za kralja Turina u Nargotrundu. Ovakve imenske sintagme su karakteristične za germanske i turkijske jezike. U staroturskom jeziku glagol *angmak* znači “vrištati” (Radloff 1893: 714). Iako se na prvi pogled ovakva etimologija čini nategnutom, ne treba smetnuti sa uma da je Tolkin u kreiranju jezika, kako smo naglasili, vodio računa o “fonetskom simbolizmu” i da je stvarao reči u skladu sa svojim estetskim osećajem (Tolkien 2016:li). Na takvo njegovo razmišljanje je uticao i stav nemačkog lingviste Blumfilda, koji je smatrao da glasovne skupine nose određena značenja (Tolkien 2016: 70). Česta upotreba guturalnih glasova kod Tolkina ima za cilj stvaranje estetskog doživljaja grubosti, okrutnosti. Pored ovog

mogućeg objašnjenja značenja, postoji u korpusu srednjeturških tekstova i sličan pridev *andband* u značenju “zaprepašten” (Radloff 1893: 738)

Ar(a) (vilovnjački) u značenju “plemenit, kraljevski” je veoma čest element u nazivima mesta i ličnih imena. Primeri ovog korena se vide u imenicama kao što su: *Aruena* (plemenita devojka), najlepša vilenjakinja koja je žrtvovala svoju besmrtnost zbog ljubavi prema smrtniku (Tolkin 1996: 210) ili *Arnor* (kraljevska zemlja) koju je osnovao Elendil u Srednjoj Zemlji nakon što je izbegao potop u Numenoru (Tolkin 1993: 381). Ova imenica je prisutna i kao titula vladara Numenora, kao što je to bio *Ar-Farazon*, poslednji kralj Numenora (Tolkin 1993: 353). U staroturškom jeziku *ar* može označavati “samopouzdanje” (Radloff 1893: 244), dok reč *ara* nosi značenje “spasenje” (Radloff 1893:244). Osim ove reči prisutna je i fonetski dosta slična reč *är* u značenju “heroj, junak” (Radloff 1893:752). S druge strane, u čagatajskom jeziku, koji je uticao na mnoge turkijske jezike i koji se govorio u Porti u 15. i 16. veku, imenica *ar* označava “sjaj, nakit” (Räsänen 1969: 22). Gledano na ovaj način, ova značenja se mogu okarakterisati kao kognati ideje o plemenitosti vilenjaka.

Azog, ime poznatog komandanta orkova iz Morije i jednog od glavnih negativaca, koji je odgovoran za smrt Trora, kralja patuljaka (Tolkin 2001: 35). Prema Tolkinu, poreklo imena Azog je nepoznato. Ova reč se može raščlaniti na glagol *azmak* u značenju “razbiti, izgubiti” i denominalni nastavak -ag, ig/-ak, ik, pa bi tako ime ovog komandanta Sauronove vojske moglo značiti “onaj koji je razbijen, izguban”, budući da je komandant orkova bio prekriven ožiljcima iz borbe i da mu je čak nedostajala leva ruka koju je izgubio u borbi sa kraljem patuljaka, Turinom Hrastoštitom (Radloff 1893: 752). S druge strane u tursko-tatarskom etimološkom rečniku prisutan je isti koren *az* koji nosi značenje “povrediti nekoga” (Vambery 1878: 10).

Bel (sindarinški) “snažan”, najčešće se može sresti u imenu Belega iz Doriata (Tolkin 1993: 203) i njegovog poznatog luka Beltrondinga (snažan odjek). U staroturškom jeziku, ispisano runskim pismom, reč *bel* označava pojas. (Radloff 1893:1606). Pojas je kod turskih plemena, isto kao i kod Avara, označavao snagu, moć i status. Avarski kagani su tradicionalno sahranjivani sa svojim skupocenim pojasom.

Cel (vilovnjački, izg. *kel*) “ići, trčati”. Najčešće se dovodi u vezu sa vodenim tokovima, pa je tako čest element u hidronimiji npr. Kelduin ili Kelon (reka, tok) ili Kelos (brzak). Reka Kelduin koja teče sa Usamljene planine ima svoj drugi naziv koji glasi “reka Trk” (Tolkin 2001: 353) U starom turskom kao i u savremenom u upotrebi je glagol sa osnovom *gel* u značenju “doći” (Radloff 1893:1110). I u

ujgurskom jeziku je pristuran identičan glagol *kelmek* sa istim značenjem (Vambery 1878: 96).

Culu (kvenja, zlato-crven) izovara se *kulu*, pojavljuje se u nazivima biljaka koje imaju crvene listove. Najpoznatije ime je *Kulurien* (crvena vatra), što je sindarinska verzija imena Laurelin, a što je naziv za jedno od dva drveta koja rastu u zemlji bogova (Tolkin 1993: 42). Ovde do izražaja dolazi fonetska sličnost sa turskom reči *gül* (ruža). Naravno, to ne mora da znači, iako se može pomisliti da je u pitanju kognat reči ruža, pa zbog toga postoji veza po asocijativnosti, pošto i sam naziv ruža znači “crveno”.

Gorthaur (užasan strah); *gor* (“strah”) + *thaur* (“stravičan”). Predstavlja ime jednog od glavnih sluga Morgota u Silmarilionu, kasnije poznatog pod imenom Sauron (Tolkin 1993: 373). U osmanskome turskom jeziku može se naći slična fonetska varijanta *gür* u značenju “grob” koja je preuzeta iz persijskog jezika (Radloff 1893: 1637). Osim toga zabeleženo je i postojanje sufiksa *-gur* (glas) koji služi za građenje onomatopejskih reči (Erdal 1991: 472), pa bi ime ovog sluge moglo da se prevede kao “stavični zvuk”.

Gorthol (kaciga užasa); *gor* (strah) + *thôl* (kaciga), po analogiji sa prethodnim primerom. Predstavlja ime koje je uzeo Turin kao jedan od dva zapovednika u zemlji Dor-Kuartol (Tolkin 1993: 270).

Mar (kuća, dom, zemlja) se pojavljuje u nazivima porodica, dinastija, prebivališta. Prisutna je sintagmi Mar-nu-Falmar (Zemlja pod talasima) kako je nazvan Numenor nakon velikog potopa (Tolkin 1993: 369). U sličnom značenju se pojavljuje reč *mar* i u stroturskom jeziku u značenju “brdo” (Radloff 1893: 2026).

Mor (sindarinški: morn) u značenju “taman, mračan”. Kao i većina jednosložnih reči, može se pratiti sve do staroturskog jezika u kojem ima isto značenje “ljubičast”, kao i u savremenom turskom jeziku (Radloff 1893: 2124). Kod Tolkina ova reč je prisutna u mnogim složenicama kao što su:

Morvena (tamna osoba) od *morn* (tama) + *gven* (žena), predstavlja ime kćerke Baragunda i majke Turina i Nijanore (Tolkin 1993: 191)

Morchant (senka) od *morn* (“tama”) + *cant* (“oblik”), predstavlja bilo kakvu senku koju baca svetlo (Tolkin 1993: 446)

Mordor (crna zemlja) od *morn* (“tama”) + (*n-*)*dor* (“mesto”). Predstavlja naziv Sauronovog kraljevstva, istočno od planina Efel Duat (Tolkin 1993: 368)

Morgai – crna ograda; *morn* (“tama”) + *cai* (= *cail* “ograda”)

Morgot (mračni neprijatelj) od *morn* (mračan) + *coth* (neprijatelj) i predstavlja drugo ime za Melkiora, kojim ga je nazvao Feanor nakon što je ukrao Silmarile (Tolkin 1993: 97)

Morgulduin (reka crne magije) od *morn* (mrak) + (*n-*)*gûl* (magija) + *duin* (reka). Ovo je naziv reke koja teče sa Mračne planine, na granici sa zemljom Mordor (Tolkin 2002: 313)

Morija (crni kanjon) od *mor* (mračan) + *iâ* (bezdan), potonji naziv Kazad-Duma, kraljevstva patuljaka, Durinovih patuljaka, koji su živeli ispod Maglovite planine (Tolkin 1993: 114).

Mormegil (crni mač) od *morn* (crni) + *megil* (mač) i predstavlja ime koje je uzeo kralj Turin za vreme svog boravka u Nargotrundu, jer je hteo da izbegne lošu sudbinu svojih predaka (Tolkin 1993: 375).

Mornedhel (tamni vilenjak) od *morn* (tamni) + *edhel* (vilenjak) i označeva sve one vilenjake koji su odbili da krenu na Veliki marš sa ostalim vilenjacima, put Valinora, Zemlje bogova (Tolkin 1993: 75)

Morikvendi (tamni vilenjak) od *morn* (tamni) + *quendi* (vilenjak), i odnosi se na sve one vilenjake koji nisu videli prvu svetlost Silmarila, već samo sunce i mesec (Tolkin 1993: 65)

Nar (vatra, plamen). Pojavljuje se u nazivu *Narja* (vatreni prsten), jednom od tri prstena vilenjaka kojeg je nosio Mitrindir (Tolkin 1993: 377) ili u imenu Narmakil (vatreni mač), sedamnaestog kralja Gondora. U Tolkienovim delima ova se reč često dovode i u vezu sa Suncem. Pa tako naziv za proleće glasi Narvinje (novo sunce, vatra). U staroturskom, a takođe i u savremenom turskom jeziku, reč *nar* znači “vatra, plamen” i ona je preuzeta iz persijskog jezika.

Feanor (duh vatre) od *faer* (duh) + *naur* (vatra). Predstavlja ime jednog od najvećih vilenjaka koji se na kraju priključio bogovima. On je najstariji sin boga Finvea i izumitelj pisma (Tolkin 1993: 71). U drugom delu njegovog imena je očigledna sličnost sa turskim rečima *nar* (vatra) i *nur* (svetlost), koje su u turski došle iz arapskog i persijskog jezika.

Ogr ili *bauk* je jedno od monstruoznih stvorenja koja se spominju u Tolkienovim delima. Po nekima to je samo drugi naziv za trolove (Tolkin 2001: 333). U starom turskom jeziku reč *ogur* upućuje na lopova ili bandita (Radloff 1893: 1110) ili *ogri* u istom značenju (Radloff 1893: 1120). Takođe, fonetski slična varijanta je glagol *ögür* u kumanskom dijalektu turskog jezika koji se nekada govorio na prostoru ruskih stepa i koja označava “režanje”, dok kao imenica ista ova reč označava “skupinu životinja” (Radloff 1893:1197).

Olog-hai su rasa unapređenih trolova, izuzetno jakih i inteligentnih ratnika. Oni predstavljaju rasu “unapređenih” trolova koje stvorio Sauron za vreme trećeg razdoblja, kako bi pokorio Srednju Zemlju. Pojavljuju se u filmskoj verziji romana

Hobit. Ime je izvedeno od naziva Sauronovog komandanta za vreme Rata prstena (Foster 2001). Na staroturskom jeziku reč *ulug* znači “veliki, unapređeni” (Radloff 1893:1698). Ovaj naziv se ne pojavljuje ni u jednoj knjizi, već samo u dodacima originalnim izdanjima gde se oni dovode u vezu sa čarobnjakom Sarumanom i Uruk-Hai (Tolkin 2001: 427).

Orci ili ponakad nazvani goblini su vojska zlog gospodara Saurona iz *Gospodara prstenova*. Oni su stvoreni od strane mračnih sila kao pešadija u borbi protiv vilenjaka i ljudi (Tolkin 1981: 444). U starom turskom jeziku reč *örök* je označavala “duha” (Radloff 1893: 1339). U Tolkinovim jezicima nema umlauta pa se ovo može smatrati fonetskom varijantom turskog originala iz kojeg su možda izvedena imena orci i uruk-hai. Fonetski slična je i reč *örük* koja u čagatajskom jeziku znači “vojni kamp” (Radloff 1893: 1223).

Saruman ili Saruman Beli je najmoćniji čarobnjak, andeoske rase Majar, koji je u Srednju zemlju poslat od samih bogova (Tolkin 1981: 44). Sam pridev “beli” upućuje na tursku reč *sarı* (žuto), koja se često koristi u značenju “beo, bleđ” ili “plavokos”. Ovaj čarobnjak je prikazan kao starac bele brade i kose, uvek odeven u belo.

Turin (tajna, sindarinski) je ime izabrano za potomka Hurina i Morvene, koji je u veličanstvenom sukobu ubio zmaja Glaurunga (Tolkin 1993: 149). U staroturskom jeziku postoji reč *törü* u značenju “uništiti” (Radloff 1893: 1254).

Tum (dolina), najčešće se koristi za duboke i hladne doline. Najpoznatija je Tumladen, koja okružuje Gondolin (Tolkin 1993: 146). U starom turskom jeziku reč *tum* označava “donji tok reke” (Radloff 1893: 1517). U ovom slučaju može se videti da obe reči imaju toponimsko značenje. Slična fonetska varijanta *dum* u kirgiskom jeziku znači “veliki” (Radloff 1893: 1822).

Uruk-hai su unapređena verzija orka koji su obitavali u Isengardu (Tolkin 2002: 45) i na crnom jeziku znači “orci”. Njih je stvorio čarobnjak Saruman kao udarne trupe u borbi protiv ljudi i vilenjaka. Na starom turskom postoji reč *urug* u značenju “udar”. Ona ima još i homonimnu varijantu koja znači “seme, narod”, a to bi se moglo dovesti u vezu sa načinom na koji su stvoreni, jer su se izlegali u zemlji poput crva (Radloff 1893: 1658). Postoji takođe i fonetska sličnost sa korenom *ürk* koji nosi značenje zastrašivanja. Zamena fonema g i k uturskom jeziku je uobičajena, budući da se radi o pravilu umekšavanja, odnosno gubitka zvučnosti na kraju reči, kao što je to slučaj u nemačkom jeziku. S druge strane, u tursko-tataskim jezicima se pojavljuje ista reč u značenju “izdanak” (Vambery 1878: 34).

* * *

Nakon svega, može se reći da postoji izvestan broj imena koja u sebi nose korene prisutne u staroturskom, osmanskome jeziku kao i drugim turskijskim jezicima. Mnoga takva imena služe za označavanje onih koji su na strani sila zla ili jednostavno imaju negativnu konotaciju. Iz gore pomenutih primera može se videti da je postojala izvesna doslednost u biranju tih naziva. Kontekst u kojim su se vodile glavne bitke u romanima i osobine koje su imali određeni likovi i stvari ukazuju na to da je Tolkin inspiraciju mogao naći u staroturskom jeziku ili radovima naučnika toga vremena koji su se bavili turkijskim jezicima budući da su već tada najstariji spomenici na turskom jeziku bili dešifrovani i da je Tolkin kao vrstan filolog i lingvista bio u mogućnosti da ima uvid u tada aktuelna lingvistička otkrića. Sa druge strane, potrebno je podsetiti se već spomenutog Tolkinovog stava da je jezike stvarao u skladu sa svojim ukusom. Obilje grlenih glasova i konsonantskih grupa koje zvuči grubo u odnosu na evropske jezike, u skladu sa svojom lingvističkom estetikom Tolkin je rezervisao za jezike palih bića i neprijatelja Srednje zemlje. U turkijskim jezicima azijskih stepa je možda pronašao uzor za nazive “sila tame”, a možda ga je njegova izuzetna lingvistička intuicija dovela do imena koja su obrađena u ovom radu.

BIBLIOGRAFIJA

1. Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden
2. Foster, Robert (2001), *The Complete Guide to Middle-Earth*, Random House Publishing Group, London
3. Tekin, Talat, Mehmet Ölmez (1999), *Türk Dilleri*, Simurg, İstanbul
4. Академия Наук СССР (1969), *Древнетюркский Словарь*, Наука, Ленинград
5. Radloff 1893:, Wilhelm (1893), *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialekte*, 1-7. band, Sanktpeterburg
6. Räsänen, Martti (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuches Der Türkschprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki
7. Shippey, Tom (2005), *The Road to Middle-Earth*, Harper Collins Publishers, London
8. Tolkien, John Ronald Reuel (2016), *A Secret Vice*, Dimitra Fimi & Andrew Higgins (ed.), Harper Collins Publishers, London
9. Tolkin, Džon Ronald Reuel (1981), *Družina prstena*, Nolit, Beograd
10. Tolkin, Džon Ronald Reuel (2002), *Dve kule*, Esotheria, Beograd
11. Tolkin, Džon Ronald Reuel (1996), *Povratak kralja*, Esotheria, Beograd
12. Tolkin, Džon Ronald Reuel (2001), *Hobit*, Solaris, Novi Sad
13. Tolkin, Džon Ronald Reuel (1993), *Silmarilion*, Esotheria, Beograd
14. Vambéry, Hermann (1878), *Turko-Tatarischen Sprachen*, F. A. Brockhaus, Leipzig
15. Wright, Joseph (1899), *Primer of the Gothic Language*, The Clarendon Press, Oxford

WORDS OF TURKISH ORIGIN IN THE WORKS OF J. R. R. TOLKIEN

Summary:

J. R. R. Tolkien is undoubtedly one of the most widely read epic fiction writers, translated into almost forty world languages. His works describe the entire history of an imaginary world, from the very beginning of its creation until the creation of man and are imbued with a constant struggle between good and evil. On the opposite sides there are different races of humanoid creatures, among which are: elves, dwarves, orcs, goblins, trolls, etc. They all have elaborate genealogies and cultural characteristics. The extremely rich philological education of the author himself contributed to that. The connections between Tolkien's work and Nordic myths have been shown in detail in science so far. This is most obvious when choosing mythological symbols and names. The author even created an elven language inspired by the Finnish language, for which he used runic alphabet. However, the names of the places where orcs, goblins and other servants of evil live, as well as their personal names, were not created after the example of elves. According to their phonetic characteristics, these names are significantly different from elven and human ones. In this paper, attention will be focused on such names, considering that they possess phonetic and semantic characteristics of the Turkish language, especially its older variants, and that they carry certain meanings that still exist in the modern Turkish language.

Key words: epic fiction, Tolkien, elven language, runes, orcs, goblins, phonetic characteristics, old Turkish.

Adresa autora
Author's adress

Saša Bradašević
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet
sasabradasevic@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TRADUKTOLOGIJA

Enes Karić:

ИГНАТИЈ ЈУЛИАНОВИЧ КРАЧКОВСКИЈ (IGNATIJ JULIJANOVIČ
KRAČKOVSKI) I NJEGOV PRIJEVOD KUR'ĀNA / IGNATIJ
JULIJANOVIČ KRAČKOVSKI (IGNATIJ ŪLIANOVIČ

KRAČKOVSKIJ) AND HIS TRANSLATION OF THE QUR'AN 109

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.109

UDK 28-234

Primljeno: 19. 09. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Enes Karić

IGNATIJ JULIJANOVIČ KRAČKOVSKI (ИГНАТИЙ ЮЛИАНОВИЧ КРАЧКОВСКИЙ) I NJEGOV PRIJEVOD KUR'ĀNA¹

Ove 2021. godine navršava se punih sedam decenija od smrti Ignatija Julijanoviča Kračkovskoga (Игнатий Юлианович Крачковский, 1883-1951), ruskog orijentaliste i jednog od autora prijevoda Kur'āna koji se ubraja u najpoznatije prijevode islamske svete knjige u svijetu. Ovaj esej bavi se Kračkovskim primarno kao prevoditeljem Kur'āna. Usputno se o Kračkovskom daju napomene kao arabisti i islamologu koji je objavio blizu pet stotina naučnih radova i knjiga, što njegovo ime uvrštava u predvodno kada je riječ o ruskoj orijentalistici. Rad na arapskoj književnosti, klasičnoj i savremenoj, na djelima iz arapske historije i geografije poslužio je Kračkovskom kao pretpostavka za rad na prijevodu Kur'āna na ruski koji je završio pred kraj života. Njegov slavni prijevod Kur'āna izišao je posthumno, 1963. godine, izdanje je podržala Ruska akademija nauka u Moskvi.

Ključne riječi: Kur'ān; prevođenje Kur'āna; islamski istok; islam; terminologija i nomenklatura prijevoda Kur'āna; teologija prijevoda Kur'āna; arapski jezik; arapska književnost; arapski rukopisi; orijentalistika

¹ Napomena 1: Mnoge podatke koje donosimo o životu Kračkovskoga temeljimo na: [https://rel.stud-hist.spbu.ru > articles > en-krackovskij-ig...](https://rel.stud-hist.spbu.ru/articles/en-krackovskij-ig...) - pristup stranici 4. august 2021. Napomena 2: U navođenju āyāta, redaka, stavaka ili versova prvi broj označava sūru ili poglavlje Kur'āna, a drugi broj označava āyat, redak, stavak, rečenicu ili vers. Napomena 3: Bosanski prijevod Kur'āna navodili smo prema našem prijevodu (1995).

1. ŽIVOT POSVEĆEN ARAPSKOM JEZIKU I KNJIŽEVNOSTI

Danas, sedamdeset godina nakon smrti Ignatija Julijanoviča Kračkovskog, postoji veliki broj izvora o njegovom životu i djelima. Rođen je u Viljnsu (Litvanija) 1883., umro je u Lenjingradu (danas Petrogradu) 1951. godine. Po završetku srednje škole Kračkovski se upisuje na Fakultet istočnih jezika (Факультет восточных языков) na Univerzitetu u Petrogradu (na tadašnji odsjek za arapski, turski, perzijski i tatarski jezik), gdje studira u periodu 1901-1905. godine.

Arapski i arapsku književnost predavali su mu znameniti profesori A. E. Schmidt, N. A. Mednikov i V. R. Rosen, perzijski jezik učio je pred V. A. Žukovskim, a turski mu je predavao P. M. Melioranski. Također, izučavao je i etiopski jezik, njegovu povijest i književnost pred B. A. Turajevim, dok je opće discipline iz povijesti slušao pred V. V. Bartholdom. Michael Kemper, u svojoj studiji posvećenoj historijatu ruskog orijentalizma (2018), tvrdi da je profesor Viktor Romanovič Rosen (ili Baron Viktor Rosen, 1864-1908) imao istaknutu ulogu u davanju smjera ruskim orijentalističkim studijama. Michael Kemper kaže:

„Rozen envisaged the Russian empire as a community of a single but multi-ethnic people, combining elements of European and Asian cultural traditions; what needed to be studied are not entities in artificial isolation but their historical interactions. This view was shared by some of Rozen’s major disciples in St. Petersburg’s Oriental Faculty, including the Central Asianist Vasilii V. Bartol’d (Wilhelm Barthold, 1869–1930), the linguist and archeologist Nikolai Ia. Marr (1864–1934), and the Indologists/Buddhologists Sergei F. Ol’denburg (1863–1934) and Fedor I. Shcherbatskoi (1866–1942). Vera Tolz therefore speaks of a “Rozen School” of Orientology in St. Petersburg at the turn of the 20th century; to this group I would add the eminent Arabist Ignatii Iu. Krachkovskii (1883–1951), of the younger generation, who carried Rozen’s convictions into the post-WWII period, and who outlined its essence in his major works on the history of Soviet Arabic and Oriental studies. Most of these scholars were of non-Russian background: Rozen, Ol’denburg and Bartol’d were Baltic Germans, Krachkovskii was of Belarussian, and Shcherbatskoi of Polish roots; Marr’s mother was Georgian and his father a Scotsman. For all of them, their engagement with Russia’s Orient was also linked to their own place in a broader Russian nation.“

„Rozen je zamišljao Rusko carstvo kao zajednicu jedinstvenog, ali multietničkog naroda, koje kombinira elemente evropskih i azijskih kultur(al)nih tradicija; ono što je potrebno proučavati nisu entiteti u izvještačenoj izolaciji, već njihove historijske interakcije. Ovo gledište dijelili su neki od najvećih Rozenovih učenika na Orijentalnom fakultetu u Petrogradu, uključujući srednjoazijanistu Vasilija V. Bartol’da (Wilhelm Barthold, 1869–1930), zatim lingvistu i

arheologa Nikolaja J. Marra (1864-1934) i indologe/budologe Sergeja F. Ol'denburga (1863-1934) i Fjodora Ščerbatskoga (1866-1942). Stoga Vera Tolz govori o 'Rozenovoj školi' orijentologije u Petrogradu na prijelazu u 20. stoljeće; ovoj grupaciji dodao bih istaknutog arabistu Ignatija Julijanoviča Kračkovskoga (1883-1951), iz mlađe generacije, koji je ovo Rozenovo uvjerenje prenio u razdoblje nakon Drugog svjetskog rata, i koji je njegovu suštinu izložio u svojim velikim djelima o istoriji sovjetskih arapskih i orijentalnih studija. Većina ovih naučnika nije bila ruskog porijekla: Rozen, Ol'denburg i Bartol'd bili su baltički Nijemci, Kračkovski je bio Bjelorus, a Ščerbatski poljskih korijena; Marrova majka bila je Gruzijka, a otac Škot. Za sve njih, angažman s ruskim Orijentom bio je povezan i s njihovim vlastitim mjestom u široj ruskoj naciji.“ (Kemper 2018).

Iz ovog navoda Michaela Kempera posve jasno vidi se istaknuta uloga i krupno mjesto koje Kračkovski zauzima u ruskoj orijentalistici. Vratimo li se njegovoj naučnoj karijeri, važno je istaći sljedeće: po završetku fakultetskih studija Kračkovski se posvećuje specijaliziranim i intenzivnim izučavanjima arapske književnosti i rukopisa. Zahvaljujući već stečenoj reputaciji mladog i perspektivnog arabiste (koji je za svoj diplomski rad pod naslovom “Царствование халифа аль-Мехдия по арабским источникам“ / “Vladavina halife al-Mahdīja prema arapskim izvorima“ dobio zlatnu medalju) (Bohdanowicz 1951), Univerzitet u Petrogradu šalje Kračkovskog u Siriju i Egipat (u godinama 1908-1910) na usavršavanja iz govornih arapskih dijalekata.

U svojoj knjizi “Над арабскими рукописями: Листки воспоминаний о книгах и людях“ / *Nad arapskim rukopisima: listići uspomena o knjigama i ljudima* (1983), opisao je, u izvanrednom literarnom stilu, svoj boravak u Kairu i Damasku, te općenito na Bliskom istoku. U periodu od 1910-1918. na Univerzitetu u Petrogradu Kračkovski je prošao nastavne i naučne graduse, od asistenta i docenta do redovnog profesora arapskog jezika i književnosti. U tom periodu Kračkovski radi i kao kurator arapskih i islamskih rukopisa, također intenzivira se njegova saradnja sa Ruskom akademijom nauka gdje rukovodi projektima iz arabistike, a bio je i sekretar Orijentalnog odsjeka Ruske akademije nauka. Također, 1921. Kračkovski je izabran za dopisnog člana Ruske akademije nauka. Od 1938. do 1945. bio je potpredsjednik Ruskog geografskog društva. Obnašao je i mnoge druge važne naučne i akademske dužnosti i položaje.

Uz prijevod *Kur'āna* na ruski (Коран. Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского, prvo izdanje posthumno 1963. u Moskvi), kao i *Nad arapskim rukopisima* Ignatij Julijanovič Kračkovski uradio je i objavio brojne druge radove, npr. “Путovanje Ibn Fadlāna do Volge“ (Ибн Фадлан 1939), “Dva južnoarapska natpisa u Lenjingradu“, a poznati su mu i radovi o historiji i filologiji kršćanskog istoka itd.

Kračkovski je uradio studije o klasičnim arapskim pjesnicima Abū l-‘Atāhiyi, al-Mutanabbīju, Abū l-Ālā al-Ma‘arrīju i drugim arapskim pjesnicima, objavljuvao je izabrane prepjeve iz njihova pjesništva. Bio je urednik prvog cjelovitog izdanja *Hiljadu i jedne noći* na ruskom jeziku, također uradio je zapaženo djelo o islamskom klasiku Abū Ḥanīfi ad-Dīnawarīju, itd. Podaci govore da je Kračkovski napisao preko četiri stotine i pedeset radova s područja arapskog jezika i književnosti te, šire uzev, islamskih studija, kao i arapske historiografije. Također, napisao je i djela u kojima je pokazao izvanredno poznavanje turskog i perzijskog jezika. Za svoj rad nagrađivan je tadašnjim visoko rangiranim nagradama (Lenjinov orden, Staljinova nagrada...).

2. OPĆESLAVENSKA RAZUMLJIVOST PRIJEVODA KUR'ĀNA OD KRAČKOVSKOG

Vrijeme je da na ovom mjestu u ovom našem prigodnom eseju, koji nastaje u znaku navršetka punih sedamdeset godina od smrti Ignatija Julijanoviča Kračkovskoga (1883-1951), obavijestimo čitateljstvo da se koristimo sljedećim izdanjima njegovog prijevoda Kur'āna na ruski: prvo КОРАН (Душанбе 1990), izdanje istovjetno onom koje se pojavilo u Minsku (1990, Rostov na Donu), kao i (gotovo posve istovjetnom) izdanju iza kojeg stoji Редакционно-издательский отдел Таджикского республиканского отделения Советского фонда культуры (1990 Без предисл. и коммент.). Napominjemo da na ovom drugom "tadžikistanskom" izdanju stoji sljedeća bilješka:

„Перевод И. Ю. Крачковского

Печатается по изданию:

Коран. М.: Издательство восточной литературы, 1963“

Ovom se napomenom jasno stavlja do znanja da je izdanje teksta prijevoda iz 1990. godine urađeno prema prvome izdanju ovog prijevoda Kur'āna iz 1963. godine u Moskvi. Kao što se iz nabranjanja ovih godina vidi, prvo izdanje ovog prijevoda Kur'āna pojavilo se nepunih trinaest godina nakon smrti Kračkovskog (1951). Iz oba izdanja koja smo koristili, isključeni su i predgovor i komentari ("Без предисл. и коммент.").

Kad je posrijedi 'jezička razumljivost' ovog prijevoda Kur'āna, očito je da se Kračkovski držao 'srednjeg puta'. U smislu glavnih intencija ovog našeg eseja, taj 'srednji put' znači sljedeće: Kračkovski je svojim jezikom nastojao postići, ili marljivo realizirati, barem tri komponente u prevođenju Kur'āna: prvo, dati štivo koje je, ruskojezički, općenito razumljivo, a da pritom nije strano kultur/al/nom osjećanju muslimana koji govore ruskim jezikom; drugo, sačuvati se od 'hristi/jani/ziranja' prijevodnog jezika, ali ponekada upotrijebiti i one riječi koje su zajedničke svjetskim

monoteističkim religijama (anđeli, sotona itd); treće, dati prijevod koji je stilski privlačan, dojmljiv i shvatljiv, sve u funkciji prohodnijeg čitanja i razumijevanja Kur'āna, ali, kao što ćemo vidjeti, i islama i islamske kulture i civilizacije.

U ovoj dionici našeg eseja oslovićemo, tek ukratko, ono što smo, vrlo uvjetno, nazvali 'općeslavenskom razumljivošću' Kračkovskijevog prijevoda Kur'āna. To se može najbolje pokazati navođenjem onih āyāta (redaka, odlomaka, stavaka ili versova) Kur'āna koji sadržavaju općečovječanske obznane.

Na primjer, āyat 2:2, obznanjuje da je i Kur'ān knjiga [ili svetoknjižna revelacija od Boga], te da „o tome nema sumnje“. K tome, Kur'ān potom oglašava i to da je on knjiga koja je „uputa za bogobožazne“. Kračkovski sažima moguće intencije arapskog izvornika “dālika l-kitāb lā rayba fīhi hudan li l-muttaqīn“ riječima:

“Эта книга – нет сомнения в том –
Руководство для богобоязненных.“

Riječi “нет сомнения в том“ (“u to nema sumnje“) u funkciji su potvrđivanja dodatne intencije, to jest, „da je i Kur'ān [Božanska] knjiga“ koja, uz Toru i Evandelja, pretendira da uputi na “pravi put“. Nadalje, u prevođenju na ruski jezik āyata 2:31., gdje se kaže da je “Bog podučio Ādema [prvog čovjeka] svim imenima, a potom ta imena [ili likove imenovanih stvari] predočio anđelima [melekima] i rekao: 'Saopćite Mi imena ovih [stvari], ako vi istinu govorite!'“ – Kračkovski daje iznimno jasan prijevod:

“И научил Он Адама всем именам,
а потом предложил их ангелам и сказал:
'Сообщите Мне имена этих, если вы правдивы'“.

I u ovom primjeru vidimo jednu općeslavensku razumljivost i prohodnost koja se nadaje iz Kračkovskijevog ruskog prijevoda Kur'āna. Da bi pokazao šta je u njegovom prijevodu “upravni Božiji govor“, on se koristi mogućnostima koje daje upotreba velikog slova. U retku:

“И научил Он Адама всем именам,
а потом предложил их ангелам и сказал:
'Сообщите Мне имена этих, если вы правдивы'“–

Kračkovski ispisuje veliko slovo zamjenica koje se odnose na Allāha ili Boga (*Он*, *Мне*).

Āyat 2:57, govori o Božanskim darovima prema Jevrejima, naime, Bog im je „natkriljenim oblacima dao hladovinu, i, k tome, manu i prepelice im spustio...“ Arapski izvornik izražava ono 'Božansko Mi' (u Kračkovskog *Мы*) koje su komentari

Kur'āna opisali kao 'vladarski' ili 'kraljevski' način strahoštonog izražavanja: „Wa zallalnā 'alaykumu l-gamāma wa anzalnā 'alaykumu l-manna wa s-salwā...“ – Kračkovski prenosi značenje āyata 2:57, na ruski ovako:

“И Мы осенили вас облаком
и низвели для вас манну и перепелов.
Питайтесь благами, которыми Мы вас наделили!”

Nema sumnje da riječi: „И Мы осенили вас облаком...“ itekako dobro prenose smisao izvornika “Wa zallalnā 'alaykumu l-gamāma“. “Sjena“, “hlad“, “hladovina“... ima svoju snažno naglašenu semantiku “Božanskog okrilja“ na stranicama Kur'āna. Detalj „Мы осенили вас облаком“ snažno ističe da je Bog podaritelj svojih blagotvornih okrilja, svježine, ugone i ljepota životne sredine.

Karakteristično je i to kako se Kračkovski prevoditeljski ophodi sa retkom 2:125, u kojem se govori o Ibrāhīmovom i Ismā'īlovom podizanju (očišćenju ili obnavljanju) Božijeg hrama ili Ka'be (u Mekki):

“И Мы заповедали Ибрахиму и Исмаилу:
“Очистите Мой дом...”“

Sintagmi “Мой дом“ Kračkovski namjenjuje ulogu prenositelja značenja iz izvornika: *baytī* (doslovno: “Moja kuća“). Ovim Kračkovski prenosi intimu kur'ānskog izvornika: *Baytī* ili “Мой дом“ znači Božiji Hram, ali ruski jezikoslovac prenosi osnovno značenje riječi *bayt* (kuća) ruskom paralelom “дом“ – što također u osnovi znači *kuća*.

Općeslavensku razumljivost i prohodnost Kračkovski je postigao i u prevođenju općih proglaša Kur'āna o čovjeku i stvarnosti /naravi/ Ovoga Svijeta općenito (onako kako tu stvarnost 'nudi' Kur'ān). Evo nekih primjera: Neminovnost smrti svakog čovjeka jeste obznana Kur'āna koja se na različite načine pomalja na stranicama temeljne islamske svete knjige. To da će svaki čovjek ili “svaka duša“ okusiti smrt – *kullu nafsin dā'iqatu l-mawti* – proglas je koji je pohranjen u retku 3:185, a Kračkovski ga prevodi naglašavajući /jedno permanentno ili kontinuirano/ sadašnje vrijeme koje se doista pomalja iz arapskog participa *dā'iqah*:

„Всякая душа вкушает смерть...”“

To jest, svaka duša, sve dok je živa (svaki čovjek, žensko ili muško, sve dok su živi) – malo po malo kušaju smrt ili su na rubu smrti kao posve sigurne izvjesnosti (*yaqīn*).

Nadalje, āyat 55:26, obznanjuje da je prolazno sve što je na Zemlji (*kullu man 'alayhā fān*). To je neumitna sudbina stvorenja, privremenost i prolaznost su samo

neki od aksioma svih stvorenja, uključujući i čovjeka. Privremenost i prolaznost su poput nepomične planine ili nesagledivo velike stijene, ne mogu se ni pomjeriti ni promijeniti. Tu alineju Kur'āna 55:26, Kračkovski prevodi riječima:

“Всякий, кто на ней, исчезнет...”

Riječi “кто на ней” (“koji su na njoj /Zemlji/”) dobro prenose značenje arapske sintagme “man ‘alayhā”, time se ističe prolaznost, privremenost, vremenitost... *svoga* ili *svih* koji su na Zemlji (pa i same Zemlje!).

U sūri *Noćno putovanje (al-Isrā, 17:15)* kaže se: *Mani 'htadā fa innamā yahtadī li nafsih* (“Ko se Pravim Putem uputi, na dobro svoje se uputio...”). Naravno, u retku 17:15, “Pravi Put” nije izričito spomenut, već se podrazumijeva u glagolu *ihtadā* (“zaputiti se /kako valja/”, “krenuti ispravno /tj. ići Pravim Putem/” i sl). Kračkovski je svjestan ove i sličnih prevoditeljskih poteškoća, te za izvornik *mani 'htadā fa innamā yahtadī li nafsih* nudi prijevod:

“Кто идет прямым путем,
тот идет для самого себя...”

“Pravi Put” (прямой путь) jeste vrlo čest motiv Kur'āna, izravno se spominje kao *aš-širātu l-mustaqīm* (npr. u 1:5), ali se podrazumijeva i u mnogim riječima kur'ānskog izvornika (kao npr. u glagolu *ihtadā*). U posezanju za “прямым путем” kao dobrim prevoditeljskim rješenjem, Kračkovskome umnogome pomažu ne samo islamska, već i kršćanska i jevrejska tradicija, ali i taoistička, kojima je, naravno, bliska “ideja Pravoga Puta” ne samo u njihovim slavenskim jezičkim tradicijama i njihovim realiziranjima, već i posredstvom općečovječanskih monoteističkih ili drugih religijskih nasljeđa iz različitih vremena. (Više u: Izutsu 1995).

To što posebno doprinosi općeslavenskoj razumljivosti prijevoda Kur'āna Kračkovskoga jeste činjenica da on, uglavnom, kur'ānsku riječ *insān* prevodi ruskom riječju *человек* (čovjek). To pokazuju mnogi primjeri. Sūra *Žene / an-Nisā* (4:28) obznanjuje da je “čovjek stvoren slabim” (kao biće koje je slabo, lomno, krhko...). U Kračkovskog tu poruku nalazimo prevedenu ovako:

....ведь создан человек слабым“.

И, pak, sūra 15:26, ističe da je “čovjek stvoren od ilovače, od gline ustajale“, u Kračkovskog tu Božansku poruku čitamo ovako:

„И Мы сотворили уже человека из звучащей,
из глины,
облеченной в форму...”

U ovom svom prijevodu Kračkovski posredno ističe “suhe izrađevine od gline“ koje, kad se u njih udara, ’šubonje’ ili proizvode zvuk (*из звучащей* – arapski: *min šalšālin*). Ovo vrlo namjerno prijevodno podrazumijevanje poručuje: Bog udahnuje “od Svoga Duha“, pa to što je postalo od suhe zemlje ili gline, potom govori, ’šubonji’, sluša, vidi, očituje se itd. Sura *Pčele / an-Naḥl* (16:4) saopćava istu poruku o stvaranju čovjeka, samo je sada riječ o tome „da je Bog čovjeka stvorio od kaplje / sjemenne tečnosti, sperme od muška i sjemenog sekreta od ženska“ (*ḥalaqa l-insāna min nutfatin...*), a u Kračkovskog taj redak na ruskom čitamo u ovakvom prijevodu: „Он сотворил человека из капли“.

I u ovom primjeru vidi se općeslavenska razumljivost ovog prijevoda Kur'āna, kao i u primjeru 21:37, gdje se obznanjuje:

„Создан человек из поспешности!“
(„Čovjek je stvoren od žurbe!“).

I redak 33:72, u kojem se ističe važan položaj čovjeka u svijetu i univerzumu, jer čovjek je prihvatio da bude nositelj pologa ili amānata (emaneta), to jest da bude “Božiji sagovornik“ i “namjesnik na Zemlji“, od čega su se ustegli nebesa, Zemlja i planine, dakle taj redak Kračkovski prevodi vrlo jasno i u brižno pronađenom stilu u ruskom jeziku:

„Мы предложили залог небесам,
и земле, и горам,
но они отказались его понести и устрашились его;
понес его человек,
- ведь он был обидчиком, неведающим...“

Završimo ovu dionicu eseja podsjećanjem da 76. sūra nosi naslov *Al-Insān* ili “Čovjek“ (kod Kračkovskog: “Человек“), prvi redak te sūre saopćen je u pitanju koje je, zapravo, jedno ’prijekorno’ Božansko podsjećanje:

„Da li čovjeka neko doba vremena pohodi
kad on vrijedan spomena ne bī?“–

Kračkovski poseže za ’slavenski’ sažetim i jasnim prijevodom:

„Разве прошел над человеком срок времени,
когда он не был вещью поминаемой...“

To kad čovjek nije bio vrijedan spomena jeste čovjekovo stanje u stadiju one kaplje komponirane od sjemena muška i plodnog sekreta ženska, kažu komenta/to/ri Kur'āna.

3. NOMENKLATURA I TERMINOLOGIJA PRIJEVODA KUR'ĀNA IGNATIJA JULIJANOVIČA KRAČKOVSKOGA

Krenemo li dalje, kad je posrijedi terminologija i nomenklatura ovog prijevoda Kur'āna, u cjelini uzev, kao da je Kračkovski imao u vidu muslimansko čitateljstvo ili svoju braću muslimane koji govore ruski jezik. Iako je legitimno (i naučno opravdano!) da se Kur'ān prevede i posredstvom pravoslavne /ruskopravoslavne/ terminologije, ipak u prijevodu Kur'āna od Kračkovskoga (uglavnom!) ne postoji namjera da se ponudi takva prijevodna realizacija.

Krenemo li jednim mogućim redo/slijedo/m, ključnu vlastitu imenicu Kur'āna, *Allāh*, Kračkovski je najčešće prevodio kao *Аллах*. Tako je *basmalu* (*bismilu*) ili uvodnu formulu za kur'ānske sūre – *bismillāhi r-rahmāni r-rahīm* – („U ime Allāha, Svemilosnog, Samilosnog!“) Kračkovski prevodio riječima:

„Во имя Аллаха Милостивого, Милосердного!“

Time je Kračkovski ostvario naročito intenzivnu *vjersku intimu* između svoga prijevoda Kur'āna i njegovog ruskog muslimanskog čitateljstva. Tek rijetko Kračkovski je posezao za iznimkama, tada kad je osjetio da će općeslavenska riječ *Bog* (*Бог*) bolje prenijeti intenciju originala. Tako Kračkovski, baveći se retkom 3:26:

„Allāhumma mālika l-mulki
tu`tī l-mulka man tašā`u
wa tanzi`u l-mulka mimman tašā`u...“

ili:

„O Allahu! O sve vlasti Gospodaru!

Ti vlast kome hoćeš daješ,

Ti vlast od koga hoćeš oduzimaš...“

daje sljedeći prijevod:

„O Боже, царь царства!

Ты даруешь власть, кому пожелаешь,

и отнимешь власть,

от кого пожелаешь...“

Nudeći prijevod (*O Боже, царь царства!*) posve je vidljivo da Kračkovski želi istaći prisnu intimu islamske dove ili molitve čovjeka u njegovoj općeljudskoj

skrušenosti. Tu ovaj zaziv “O Bože!” (a ne: “O Allāhu!”) dolazi u prvi plan i postaje integralni dio prijevoda koji pojačava ne samo njegovu koherentnost već i nabožnost i dojmljivost.

Ponekad Kračkovski imenicu “Allāh” iz arapskog izvornika (gdje stoji *allāhumma* ili, doslovno, *Allāhu naš* ili *Allāhu moj*) prevodi riječima “Боже наш!” i to onda kad procijeni da će tako efektnije istaći intendirano značenje nekog retka ili pasaža. Na primjer, u sūri 8:32, donosi se jedno urlanje /mekkanskih i arabljanskih/ pagana ili mnogobožaca:

„Allahu naš,
ako je on [Kur’ān] doista Istina od Tebe,
daj onda s neba na nas spusti kao kišu kamenje...”

Kračkovski prenosi značenje iz izvornika (8:32) na dojmljiv način:

„Боже наш!
Если это - истина от Тебя,
то пролей на нас дождь
камнями с неба...”

Ima mjesta u ovom prijevodu kad Kračkovski uz arapsku riječ *āmana /āmanū/* (vjerovati) dodaje riječ “Bog” (Бог) ili “Boga” (Бора) jer, s pravom, smatra da se ona tu podrazumijeva; to vidimo npr. u njegovom prijevodu retka iz sūre *Zidine/al-A ‘rāf*, 7:96:

„Wa law anna ahla l-qurā āmanū wa t-taqaw
lafatahna ‘alayhim barakātin
mina s-samā’i wa l-arḍi...”

„A da su stanovnici gradova vjerovali [u Boga]
i bojali [Ga] se,
Mi bismo im blagodati s neba i iz Zemlje podarili!”

„А если бы обитатели селений
уверовали и боялись Бога,
Мы открыли бы им благословения неба и земли.”

Za redak 2:163. (*wa ilāhukum ilāhun wāḥidun...*) Kračkovski daje svoj prijevod:

„И бог ваш – Бог единый,

нет божества, кроме Него,
милостивого, милосердного!“

„A vaš Bog je jedan Bog!
Nema boga osim Njega,
Svemilosnog, Samilosnog!“

Kako se vidi, Kračkovski uvodi malo slovo (бог) kad je posrijedi neki 'posesivni' odnos ljudi prema Bogu. Također, Kračkovski prevodi riječi Kur'āna *lā ilāha illā hū* svojom cjelinom:

„Нет божества, кроме Него!“ –
“Nema božanstva osim Njega [jedinoga Boga]!“

U suočenju sa univerzalnim proklamacijama Kur'āna o Bogu kao što su *lā ilāha illā 'llāh* (“Nema božanstva osim Boga!“), Kračkovski se, s posebnim marom, trudi da i on u svojim prijevodnim formulacijama zadrži isti broj riječi koliko ih je i u izvorniku. Prevodeći slavni redak, *Āyatu l-kursiyy* (ili “Obznana o Božanskom Prijestolju“, 2:255), Kračkovski upravo tako postupa:

lā ilāha illā 'llāh!
“нет божества, кроме Него!“

Praktički, kroz cijeli prijevod Kur'āna Kračkovski nastoji riječ Allāh prevoditi kao Аллах. S druge strane, kur'ānsku riječ *ilāh* (koja znači *božanstvo, Bog, bog...*, i koja u Kur'ānu ima pozitivna značenja samo onda kad stoji kao oznaka za Allāha; inače ima, sa stanovišta islamskog *Weltanschauunga*, negativna značenja i konotacije) Kračkovski prevodi riječima *божество, Бог, бог*. Uputno je ovdje navesti još dva primjera kako Kračkovski prevodi riječ *ilāh*. U sūri 25:43, kaže se:

„Da li si vidio onoga
ko strast je svoju uzeo za boga svoga?“

„Видел ли ты того,
кто своим богом сделал свою страсть...“

Birajući malo slovo u pisanju imenice *бог* Kračkovski želi signalizirati da je ta riječ *ilāh* ovdje bremenita 'negativnim značenjima'. S druge strane, u sūri 43:84,

obznanjuje se da je On (tj. Allāh) Onaj Koji je “Bog i na nebu i na Zemlji“, a Kračkovski taj āyat prevodi ovako:

„Он - тот, кто в небесах Бог
и на земле Бог...“

Dakle, u ovoj sūri 43:84, *ilāh* ima pozitivno značenje, stoga Kračkovski riječ *ilāh* /na ovom mjestu/ prevodi riječju *Бог* (sa velikim slovom).

Oslovimo li druge frekventne riječi Kur'āna (kao što su, npr. *šayṭān* /šejtan, sotona/, *ṣalāt* /namāz, molitva/, *zakāt* /zekjat ili obavezno 'vjersko' davanje imetka jadnima, ugroženima, siromašnima ili u općekorisne svrhe/, *Ġannat* /Raj, Džennet/, *Ġahannam* /Pakao, Džehennem/, itd., vidimo da se Kračkovski najčešće opredjeljuje za prijevode koji su razumljivi najširem ruskom čitateljstvu.

U Kračkovskoga uočavamo vrlo fleksibilno ophođenje u prevođenju riječi *šayṭān*. Ponekad on ostaje pri ćirilichnoj transkripciji (шайтан), stavljajući do znanja da je ta riječ svim njegovim ruskim čitateljima, ne samo muslimanima, posve razumljiva. Redak iz sūre 2:14, gdje se kaže: „A kada oni /mekkanski pagani/ ostanu sa svojim šejtanima...“ u prijevodu Kračkovskog vidimo ovako:

„А когда остаются со своими шайтанами...“

Međutim, u prevođenju riječi *šayṭān* (*šejtan* u jednini) Kračkovski gotovo uvijek poseže za riječju *sotona*. Mogući razlog koji ga je naveo da se opredijeli za takav prijevod jeste, po svoj prilici, u tome što je smatrao da nekoje kur'ānsko kazivanje koje oslovljava *šayṭāna* ima svoje opće semitske i opće monoteističke poruke (i iz Kur'āna i iz Biblije). Na primjer, āyat 2:36, glasi:

„I šejtan ih /Adema i Havvu/ obmanu
da zbog drveta pokliznu...“

u prijevodu Kračkovskog čitamo ovako:

„И заставил их сатана споткнуться о него...“

Kad su posrijedi namāz i zekāt, u Kračkovskog najčešće imamo sljedeće prijevodne cjeline: 2:3: „и выстаивают молитву“ (“i obavljaju namāz; ustaju na molitvu; uspostavljaju molitvu); 4:43: „Не приближайтесь к молитве, когда вы пьяны...“ („Ne približavajte se namāzu/molitvi kad ste pijani...“ itd. U prijevodu Kračkovskoga *молитва* ostaje dominantna riječ za ono što se na bosanskom obično označava perzijskom riječju *namāz* (Škaljić 1989: 486).

Kad smo kod riječi *zakāt* zanimljivo je da Kračkovski koristi riječ *очищение*, npr. u 2:43: “и давайте очищение“ (“i dijelite zekat“). Riječ *очищение* (“čišćenje imetka“ ili “o/čišćenje imetka“) preuzeta je pod izravnim utjecajem arapskih i drugih klasičnih komentara Kur'āna u kojima se etimologija riječi *zakāt* povezuje sa “čišćenjem /npr. imetka ili čovjekovog bogatstva/“ putem njegova dijeljenja (siromašnima, obespravljenima, ubogima, ili pak dijeljenja imetka u dobre svrhe...). Kračkovski se drži riječi *очищение* i u sljedećim primjerima:

2:83: “приносите очищение“ (“prinosite zekāt“).

2:277: “и давали очищение“ (“i /budu/ davali zekāt“).

4:77: “и давайте очищение“ (“i dajite zekāt“).

Potvrdu da riječ *очищение* dobro prevodi riječ *zakāt/zekāt* Kračkovski je mogao pronaći i u Kur'ānu, sūra *Pokajanje/at-Tawba* (9:103), gdje se zapovijeda:

„*Ḥuḍ min amwālihīm ṣadaqatan
tuṭāhiruhum wa tuzakkīhim bihā*“
(„Uzmi zekat iz imetka njihovoga
da ih njime očistiš, i čednim učiniš...“).

Taj redak Kračkovski prevodi naglašavajući da se *zakātom* vrši /moralno/ očišćenje imetka:

„Возьми с имуществ их милостыню,
которой ты очистишь и оправдаешь их.“

Džennet (Ĝannat) Kračkovski prevodi kao raj, najčešće malim slovom, npr. u 2:35. kaže se: „O Ademe! Stanujte ti i tvoja žena u džennetu...“ – a prijevod Kračkovskog glasi:

„O Адам!
Поселись ты и твоя жена в раю...“

Dakako, koristeći se prevoditeljskom slobodom, ponekada Kračkovski odustaje od riječi raj i daje svoje opisne prijevode za riječi *ĝannat* ili *ĝannāt* (bašče, vrtovi, perivoji, dženneti), npr. za sūru 32:19:

„А те, которые уверовали
и творили благое,
для них сады – пристанища...“

Riječi “сады – пристанища“ dobro prevode arapsku sintagmu *ġannātu l-ma'wā* (“vrtovi staništa“ ili “vrtovi pribježišta“, “vrtovi ugodnog /svježe prijatnog/ utočišta“, “perivoji sjajnoga uživanja“).

Sa prevođenjem riječi Džehennem (Ĝahannam) kod Kračkovskog kao da stvari stoje unekoliko drukčije. U prevođenju te riječi Kračkovski najčešće poseže za ruskom riječju “геенна“, npr. u sūri 2:206. kaže se:

„Pa, dosta njemu /silniku, zlotvoru/ džehennem!

О, грозна ли станишта!“

“Довольно же с него геенны,
и скверное она пристанище!“

Karakterističan je i primjer njegova prijevoda za sūru 4:140, gdje se veli da će

„Allah skupiti

zajedno u džehennemu

licemjere i nevjernike“:

“Поистине, Аллах соберет
лицемеров и неверных всех в геенне!“

Često se kur'ānska riječ *an-nār* (“vatra“) koristi da se označi pakao (pakleni oganj!). Kračkovski koristi “oganj“ (огонь), riječ koju dijele mnogi jezici i koja svoje porijeklo ima, najvjerovatnije, iz sanskrita. Sūra 2:24. spominje /paklenu/ vatru, ljudima se kaže da „se nje pričuavaju, jerbo gorivo njezino ljudi su i kamenje“, a Kračkovski to strašno kur'ānsko upozorenje prevodi riječima:

„...то побойтесь огня,

топливом для которого люди и камни.“

Također, sūra 3:16, sadrži jednu usrdnu molitvu Gospodaru /Bogu/ da ljude sačuva patnje u vatri, a Kračkovski tu dovu svojim prijevodom formulira riječima koje odišu vjerničkom intimom i skrušenošću pred Bogom:

„Господи наш! Мы уверовали.

Прости же нам наши грехи

и защити нас от наказания огня!“

Izlišno je i spominjati da Kračkovski smatra da ruska riječ Господь (kao ime Božije - имя Божие) jako dobro prevodi značenja kur'ānske riječi *ar-Rabb* ili *Rabb*. Praktički, kroz cijeli svoj prijevod Kračkovski za usrdna dozivanja Boga kao

Gospodara, npr. *rabbanā* (“O, naš Gospodaru“) donosi prijevod “Господи наш!“, dok *rabbi* (“O, moj Gospodaru“) prevodi riječima “Господи мой!“ Na primjer, redak sūre 20:114, gdje se donosi Muhammedova, a. s., dova „Moj Gospodaru! Povećaj moje znanje!“ – Kračkovski prevodi na način intimne dove u ruskom jeziku:

„Господи мой!

Умножь мое знание“.

Navedimo sada, sve u potvrdu izvanredne prevoditeljske osjetljivosti Ignatija Julijanoviča Kračkovskoga, nekoliko primjera gdje se vidi neizrecivo veliki trud u prilagođavanju svoga prijevoda osjećanjima muslimanskog čitateljstva koje govori ruskim jezikom. Na primjer,

21:57: “Ja se zaklinjem Allāhom...“ (“И клянусь Аллахом...“);

3:134: “A Allah zbilja voli dobročinitelje.“ (“Поистине, Аллах любит делающих добро!“);

3:3: “Allahu zbilja nije skriveno ništa, ni na Zemlji, ni na nebu!“ (“Поистине, от Аллаха не скрыто ничто на земле и на небе.“).

Na kraju ove dionice istaknimo da je Kračkovski vrlo često nastojao naći mjeru, s jedne strane, između očekivanja svojih muslimanskih čitatelja ovog prijevoda i očekivanja općeg ruskog čitateljstva, s druge strane. Jer, ponovimo, za njegov prijevod Kur'āna tvrdi se da je to ruski prijevod koji je izravno urađen sa/iz arapskog izvornika (*tarğamatu l-qur'āni l-karīmi mina l-ašli l-'arabiyyi mubāšaratan* – Ğum'ah 2019).

4. PREVOĐENJE IMENA LJUDSKIH LIKOVA KUR'ĀNA

Muslimansko “vjeruju“ dalo je mnoge 'negirajuće' i 'afirmirajuće' deskripcije i definicije temeljne svete knjige islama. Naravno, ovo muslimansko “vjeruju“ stvar je vjere. Kur'ān je vjeru ili vjerovanje u Boga dao na volju ljudima. Ko od ljudi, muškaraca ili žena, hoće – neka vjeruje, a ko hoće – neka ne vjeruje! (Usp. sūru *Pećina / al-Kahf*, 18:29), ili u prijevodu toga mjesta u Kračkovskog:

„Истина - от вашего Господа:

кто хочет, пусть верует,

а кто хочет, пусть не верует.“

Dakle, to muslimansko “vjeruju“ posredno izjavljuje: Kur'ān nije knjiga historije, filozofije, teologije..., Kur'ān nije roman, niti je zbirka *sāgā* ili zbornik priča. Kur'ān nije antologija anegdota, niti poslovice. K tome, Kur'ān nije ni kosmogon/ij/ska

knjiga, to nije ep, njegovo štivo nije mitska knjiga o junacima i herojima, itd. Muslimansko “vjeruju“ za Kur'ān tvrdi da je to Božanska revelacija ili Božiji Govor (*kalāmullāh*) i Božija Objava (*al-waḥy*). Upravo stoga, štivo Kur'āna “organizirano“ je kao zbirka (*al-muṣḥaf*) mnogolikih Božanskih a) obznana, b) proglasa, c) saopćenja, d) opomena, e) uputa, f) zapovijedi, g) zabrana, h) upozorenja, i) prijetnji, j) objašnjenja, k) blagovijesti...

Pa ipak, unatoč svemu tome, na stranicama Kur'āna (u ovim obznanama, proglasima, saopćenjima, opomenama, uputama, zapovijedima, zabranama, upozorenjima, prijetnjama, objašnjenjima, blagovijestima...) susreću se mnogi likovi, neki su povijesni (takva je većina ljudskih likova), a neki eshatološki (meleki, anđeli, sotona...), ponekada i jedno i drugo. Na stranicama Kur'āna historija i hijerohistorija se prepliću, metafizika i fizika najčešće nisu odvojene, Ovaj i Onaj svijet su kao dlan i nadlanica, tijelo i duša su kao svjetlost u staklenici ili staklenica u svjetlosti itd. K tome, neki (npr. ljudski) likovi temeljne svete knjige islama prepoznatljivi su i iz biblijske tradicije, iz biblijskih prostranstava vremena, iz tih davnina i drevnosti.

Krene li se od povijesnih ljudskih likova Kur'āna, posve jasno se vidi da Kračkovski u svome prijevodu donosi njihova imena najčešće tako kako ih izgovaraju muslimani Rusije (ili muslimani u bivšem Sovjetskom Savezu koji govore ruskim jezikom; upravo njih, prije svih drugih, Kračkovski oslovljava svojim prijevodom!). Na primjer, neke sūre Kur'āna imenovane su po Božijim poslanicima i vjeronavjestiteljima. Kračkovski zadržava njihova imena tako kako ih izgovaraju muslimani koji govore ruskim jezikom, ali i tradicionalni muslimani diljem svijeta:

Йунус = Jūnus

Худ = Hūd

Йусуф = Jūsuf

Ибрахим = Ibrāhīm

Мухаммад = Muhammed

Нух = Nūh

I znamenite likove Kur'āna, kao što je npr. Merjema, Kračkovski piše u skladu sa muslimanskim izgovorom tog imena (Марѣам = Merjem/Merjema). To je vidljivo i u pisanju imena jednog kur'ānskog mudraca Luqmāna (Lukman). Kračkovski mu ime piše kao Лукман (= Lukmān). Kako se vidi iz nekoliko izdanja njegovog prijevoda Kur'āna, pisanje ovih imena Kračkovski (ili izdavač /redaktor/ prijevoda) je ponekad dao dodavanjem dodatnih signala ili grafema za dugo ili kratko izgovaranje arapskih vokala. Tako u izdanju iz Dušanbea (1990) mjestimice imamo

primjere ćirilичne transkripcije sa dužinama i tačkama ispod slova (npr. u 21. suri ime Haruna /biblijskog Arona/ pisano je kao Хārūn). Ali, gdje god je mogao, Kračkovski je i sa stanovišta grafije svoj prijevod učinio pristupačnim, privlačnim i, reklo bi se, 'jednostavnim'.

Stranice njegova prijevoda izlaze u susret načinu, rekli bismo, općemuslimanskog izgovora imena mnogih poslaničkih likova: Лут (Lūt), Муса (Mūsā), Харун (Hārūn), Исхак (Ishāk), Ѐакуб (Jākūb), Дауд (Dāvūd), Сулайман (Sulejmān), Аййуб (Ejjūb), Исмаил (Ismāīl), Идрис (Idrīs), Зу-л-кифл (Zulkifl), Закарија (Zekerijā), Ѐахја (Jahjā)... Ako smo ustanovili da Kračkovskijev prijevod Kur'āna obiluje 'jednom općeslavenskom razumljivošću', onda se tome treba dodati da je ovaj prijevod, jednako tako, u većini svoga teksta, sačuvao i ono što bismo mogli nazvati 'opće/muslimanskom pristupačnošću'.

U Kračkovskog ne vidimo pokušaje da Зу-л-карнайна (npr. u 18:83-98) u tekstu prijevoda protumači (i odgonetne) kao Aleksandra Makedonskog, niti da imena Ѐаджудж и Маджудж (Jedžūdž i Medžūdž, Gog i Magog) 'bibli/jani/zira' ili 'hristi/jani/zira'. (Ponavljamo: Legitimno je, i sa stanovišta nauke posve opravdano, uraditi prijevod Kur'āna pod utjecajem Biblije, ili 'metodologijama' bibli/jani/ziranja i hristi/jani/ziranja. Ipak, Kračkovski se opredijelio za pravljenje mnogih poštenih i odmjerenih koraka u susret općim muslimanskim osjećanjima spram štiva Kur'āna).

Nekih jedanaest spomena Iblīsa u Kur'ānu Kračkovski prenosi doslovno: Иблис. (Sa strane Kračkovskog ne postoji pokušaj da u prijevod umetne grčku inačicu za Iblīsa – διάβολος). Kako smo vidjeli ranije, u prevođenju riječi *šaytān* (šejtan) ili *šayāṭīn* (šejtani) u sedamdesetak spomena te riječi u Kur'ānu u jednini (*šaytān*) Kračkovski se gotovo uvijek opredjeljuje za ruski ekvivalent – сатана. Na primjer, sūra *Stvoritelj/Fāṭir* (ovu sūru nekada i negdje nazivaju *al-Malā'ikah* ili *Meleki*), 35:6, oglašava:

„Zbilja je šejtan vama neprijatelj,
pa ga držite za neprijatelja!“

– Kračkovski taj proglas prevodi držeći se riječi сатана:

„Понстине, сатана вам враг,
считайте же его врагом!“

[Pažnja: Ovdje ovu riječ vrag treba razumjeti u značenju "neprijatelj", a ne *vrag* (ili *đavo*), kako se ta riječ obično ili kolokvijalno razumijeva u bosanskom, hrvatskom, srpskom, crnogorskom]. Pa ipak, u neka dva slučaja Kračkovski se

opredjeljuje da donese i riječ шайтан, što vidimo u 37:7, i u 29:38. U ovoj potonjoj sūri (*Pauk / al-'Ankabūt*) kaže se da je „šejtan (drevnim narodima) lijepim prikazivao djela njihova i odvrtao ih od Pravoga Puta, iako bijahu (čak i onda kad bijahu!) obzirni, uvidavni, brižni“. Kračkovski za 29:38, nudi sljedeći prijevod:

„И разукрасил шайтан им их деяния
и отвратил их от пути,
а были они зрячими.“

Ne znamo razlog/e zašto Kračkovski nije i u ova dva primjera riječ шайтан preveo riječju satana. Ali, prevoditeljima Kur'āna treba praštati njihove mjestimične nedosljednosti. Teško je uraditi prijevod Kur'āna a da se bude svugdje dosljedno i matematički precizno! Takav se prevoditelj još nije rodio!

Kad je posrijedi riječ *šayṭān* u pluralu (tj. *šayāṭīn* ili *aš-šayāṭīn* = *šejtani*, *sotone*, *đavoli*) u manje od njezinih dvadeset spomena u Kur'ānu Kračkovski se najčešće opredjeljuje da je preveo kao *шайтаны*. Na primjer, redak 2:102, gdje se veli da ima onih „koji se povode za onim što čitaju /pripovijedaju/ šejtani...“ – Kračkovski daje prijevod:

“...и они последовали за тем,
что читали шайтаны...”

Ali, na nekoliko mjesta množinu *aš-šayāṭīn* Kračkovski prevodi kao đavoli (дьяволы, диаволы), npr. u 19:68, iznosi se prijetnja da će Bog „sakupiti njih /neke ljude/ i šejtane, i dovesti ih u klečećem položaju /u položaju *ničice* sa koljenima na zemlji, tlu/ do pakla...“ – Kračkovski za taj āyat daje prijevod:

“Мы соберем их и диаволов,
потом Мы соберем их кругом геенны на коленях...”

Fleksibilnost koju pokazuje Kračkovski (ne samo na ovom primjeru) može se objasniti i njegovom pretpostavkom da će čitateljstvo njegova prijevoda sasvim dobro razumjeti štivo koje im nudi.

5. DUHOVNI SVJETOVI KUR'ĀNA U PRIJEVODU KRAČKOVSKOGA

O duhovnim svjetovima Kur'āna (ili *The Pneumatology of the Qur'ān*) orijentalista Alford T. Welch je davne 1969. godine odbranio doktorsku disertaciju na Univerzitetu u Edinburgu. Primjerak ovog rada (na čijoj naslovnoj korici stoji da je *A Study in*

Phenomenology – studija iz /kur'ānske/ fenomenologije), koji imamo, pisan je pišaćom mašinom i ima 359 stranica teksta i 4 stranice uvoda. (Nama nije poznato da li je ovo djelo ikada publicirano kao knjiga). Pođemo li od riječi *pneumatology*, posve je jasno da Alford T. Welch misli na “naučno /fenomenološko/ proučavanje“ duhovnih svjetova Kur'āna (usp. *pneuma*, grčki: πνεύμα, duša, duh, dah).

Sagledamo li prijevodna rješenja od Kračkovskoga u kontekstu detaljnog prikaza duhovnih svjetova (*pneumatology*) Kur'āna koji nudi Welch, dolazimo, manje ili više, do jedne pregledne komparacije. Na primjer, *malā'ika* (meleki, anđeli, angels) koji se spominju u 2:30-34, u prijevodu Kračkovskog oslovljeni su kao ангели:

„И вот, сказал Господь твой ангелам:
'Я установлю на земле наместника'“.

(„I kada /i gle!/ Gospodar tvoj reče anđelima/melekima:
'Ja ću na Zemlji postaviti namjesnika.“)

Sūra 2:98, spominje Džibrīla i Mikāla (u Welcha *Jibrīl, Mikāl*), dva u islamskoj duhovnosti (pa i eshatologiji) visoko pozicionirana bića. Kračkovski njihova imena daje u oblicima: Джибрил, Микал... Već smo vidjeli da ime Iblīsa (ili sotone koji na krivi put zavodi Adema i Havvu), Kračkovski svugdje navodi imenom Иблис. Nadalje, sūra 38:67-70, navodi 'visoki savjet /zbor/ meleka ili anđela' (*al-mala' al-a'lā*, prema Alfordu T. Welchu – *the High Council*), Kračkovski to prevodi sintagmom 'высокий сонм'. Šta su 'duhovne zadaće' ovog Visokog Savjeta, teško je znati bez komentara Kur'āna.

Džini (*al-ğinn*) jedna je od riječi Kur'āna koja također označava poseban duhovni svijet oslovljen u Kur'ānu. U odnosu na meleke/anđele i šejtane/sotone, džini su pozicionirani negdje između, a sama sura *Džini* (u Kračkovskog: Джинны), 72. po redu u Kur'ānu, spominje da su džini bića kojih

„ima i dobrih i onih koji to nisu, ukratko:
ima ih različitih /puteva, sojeva, vrsta/.“ (72:11):

„И есть среди нас благие,
и есть среди нас те, кто ниже этого;
мы были дорогами разными.“

Na neki način, Kur'ān posvjedočuje da su neki džini svojim statusom blizu ili tik anđela, dok su neki drugi džini blizu sotona ili šejtana. Za samog Iblīsa veli se (18:50):

„Kāna mina l-ğinni fa fasaqa 'an amri rabbihī.“

„On (Iblis) je bio jedan od džina,
pa se ogriješi o zapovijed svoga Gospodara“.

(Kračkovski: „Был он из джиннов
и совратился с пути Господа своего.“)

Međutim, kako to vidimo i u Welcha, u Kur'ānu se ponekad poimenice spominju neka duhovna bića čiji je identitet teško odgonetnuti (da li su ta bića anđeli/meleki, sotone/šejtani, džini itd? – ne znamo pouzdano bez komentara Kur'āna, a i tada ima mnogo odgovora).

Slučaj izvjesnog bića zvanog 'Ifrīt, koji/koje se spominje u sūri *Mravi/an-Naml* (27:39), je lakše protumačiti, jer Kur'ānom se veli da je dotični 'Ifrīt /koji je tu uzeo riječ i počeo besjediti/ bio od džina ('ifrīt mina l-ġinni, u Kračkovskog: „Сказал Ифрит из джиннов...“). Kako vidimo, Kračkovski riječ Ифрит piše velikim slovom, signalizirajući time da je to jedna osoba iz roda džinā. Međutim, arapski jezik ima množinu ove riječi – 'afārīt (ifrīti), a komenta/to/ri Kur'āna sugeriraju da je ovdje riječ o posebnoj podvrsti ili soju (ili rodu) džina.

Da pojasnimo, Kur'ānska epizoda sa 'Ifrītom u vezi je sa čudotvornim prenošenjem prijestolja vladarice od Sabe iz Jemena u Jerusalem kralju Sulejmanu (Sulaymān). 'Ifrīt je (kao jedno očito moćno duhovno /džinsko/ biće) tvrdio da on može prenijeti to vladaričino prijestolje na neobično brz način, „prije nego Sulejman ustane sa svoga mjesta.“ (U Kračkovskog /27:39/: „Сказал Ифрит из джиннов: 'Я приду к тебе с ним, прежде чем ты встанешь со своего места; я ведь для этого силен и верен'.)

Međutim, sūra *Mravi/an-Naml* (27:40) također spominje jedno tajnovito biće, ne znamo ko je ili šta je ono, ali Kur'ān kaže da to biće “ima znanje iz knjige“ (Kračkovski: “знание из книги“), i da će prijestolje donijeti kralju Sulejmanu prije nego li Sulejman “trepne svojim okom“:

„Сказал тот,
у которого было знание из книги:
'Я приду к тебе с ним,
прежде чем вернется к тебе твой взор“.

Božanska Riječ Kur'āna ne daje 'horizontalne detalje' o ovom privilegiranom biću koje ima znanje iz te, očito, vrlo važne knjige. Nemamo ni približe podatke o toj knjizi (osim, naravno, u komentarima Kur'āna). Pratimo li dalje Welcha i njegovu

The Pneumatology (usp. 137), dolazimo do dva meleka /ili anđela/, Hārūta i Mārūta. Prema Welchu, ovaj navod Kur'āna „jedan je od najtežih za tumačenje“ (one of the most difficult to interpret). Da li se radi o dva kralja u Babilonu, ili dva anđela koji su posjećivali Babilon, ili o kojim drugim bićima – sve su to pitanja koja su i komenta/to/ri Kur'āna ostavili otvorenim. O identitetu Haruta i Maruta Kračkovski mnogo ne dvoji: on, kao i drugdje, slijedi prvo jasno pojavljivanje kur'ānskog štiva iz stavka sūre *Krava / al-Baqara*, 2:102:

„A Sulejman nije bio nevjernik,
šejtani su nevjernici
učeci ljude vradžbini,
i onom što je poslano dvojici meleka u Babilonu,
Harutu i Marutu...“

„Сулайман не был неверным,
но шайтаны были неверными,
обучая людей колдовству и тому,
что было ниспослано обоим ангелам в Вавилоне,
Хārūt и Mārūt...“

Za Kračkovskog ova dva duhovna bića, Hārūt i Mārūt (Хārūt и Mārūt), jesu meleki ili anđeli. Kao i drugdje, Kračkovski slijedi većinsko muslimansko razumijevanje Kur'āna (*ahlu s-sunna wa l-ğamā'a*), on poseže za prvim jasnim slojem Kur'āna. U ruski prijevod on tako i prenosi prva jasna značenja (sve to u prijemčivom stilu).

Zanimljivo mjesto u Welchovoj *The Pneumatology of the Qur'ān* jeste i raspravljanje o *rūḥanā* (dosl. “Našega Duha“?) koji se javio Merjemi (Maryam), majci 'Īsā al-Masīḥa (Isusa Krista). Naime, knjiga Kur'āna na jednom mjestu (19:17) veli:

„...i Mi [Bog] smo k njoj [Merjemi]
poslali Našega Duha [Džibrīla]
i on joj se pokazao u liku muškarca lijepoga...“

Kračkovski: „Мы отправили к ней
Нашего духа,
и принял он пред ней обличие
совершенного человека...“

Kračkovski slijedi ahli s-sunnatsku konciznost i doslovnost, ostavljajući samom čitateljstvu da ono samo protumači identitet *Нашего духа*. Opsežna Welchova knjiga *The Pneumatology of the Qur'ān* upućuje nas i na, između ostalog, druge 'duhovne entitete' Kur'āna. U 4:172 spominju se *al-malā'ikatu l-muqarrabūn* (Bogu najbliži meleki/andeli), u Kračkovskoga: ангелы приближенные.

Naravno, mogao je Kračkovski ovdje posegnuti za ruskom pravoslavnom tradicijom i *al-malā'ikatu l-muqarrabūn* (ili "Bogu najbliže meleke/anđele") prevesti kao херувимы или архангелы. Ali, Kračkovski ne ide tim putem, on, u cjelini uzev, ne hristi/jani/zira svoj prijevod Kur'āna.

Privodeći ovu dionicu eseja kraju, napomenimo da Welch u spomenutoj studiji na stranicama Kur'āna detektira i ona bića ili entitete za čiju se narav iz samoga teksta Kur'āna ne može naći brzo, pogotovo ne decidno objašnjenje. Ne samo Welch, već i mnoga djela orijentalistike na engleskom, njemačkom, francuskom... donose tek transkripciju imena tih bića, ako su bića? Ili pojava, ako su pojave? Na primjer, u sūri *Skupine / az-Zumar*, 39:71, 39:73) nailazimo na *khazanah* ili *hazanah*. Ta drevna arapska riječ upućuje na osnovno značenje "čuvari", "zaštitari", "nadziratelji" u Paklu ili u Raju (u Welcha "keepers"). U 39:71, stoji:

„A oni koji nisu vjerovali –
u džehennem će u skupinama biti navedeni,
pa kad do njega dođu, vrata njegova će se otvoriti
i čuvari njegovi njima reći....“

Kračkovski:

„И погонят тех, которые не веровали,
в геенну толпами;
а когда они придут,
открыты будут двери ее,
и скажут им хранители ее...“

Jasno se vidi da sintagmu "čuvari njegovi" (*hazanatuhā* – to jest, čuvari /od/ Pakla) Kračkovski prevodi riječima *хранители ее...*

Ali, samo dva retka kasnije Kračkovski za "čuvari njegovi" (*hazanatuhā*), u ovom slučaju "čuvari Raja", daje prijevod *стражи его*:

„A oni koji su se svoga Gospodara bojali –
u džennet će u skupinama biti navedeni.
Pa kad dođu do njega, – a vrata njegova već /širog!/ otvorena –
njegovi čuvari će im povikati...“

Kračkovski:

„И погонят тех которые боялись своего Господа,
в рай толпами.

А когда они придут туда,
будут открыты врата его
и скажут им стражи его...“

Teško je ovdje odgonetnuti razloge zašto Kračkovski na istoj stranici istu sintagmu (*ḥazanatuhā*) prevodi različito (хранители ее; стражи его). Također, u samom prijevodu nema interpolacijske napomene da su to “anđeli čuvari Pakla ili anđeli čuvari Raja“.

U kur'ānskom eshatološkom vokabularu, riječ *az-zabāniya(h)* je, funkcionalno, vrlo srodna sintagmi *ḥazanatuhā*. U sūri *Zametak/al-'Alaq* (96:18) predočava se jedan strašni eshatološki prizor: Razliježe se gromka Božija prijatna zlikovcima da će sam Bog pozvati *az-zabāniye* protiv njih. Tekst, kontekst i tumačenja Kur'āna saglasni su (uglavnom!) u tome da riječ *az-zabāniya* označava “stražare kaznitelje“ u Paklu (96:17-18).

„Pa nek' [u Paklu] on [čovjek zlikovac] pozove društvo svoje,
a Mi ćemo pozvati zebanije [čuvare kaznitelje]...“

Kračkovski: „И пусть он зовет свое сборище –
Мы позовем стражей...“

Napokon, dolazimo do “Anđela smrti“ (*malaku l-mawt*). Kao i *az-zabāniya*, i *malaku l-mawt* spominje se samo jednom u Kur'ānu (*Padanje ničice / as-Sağdah*, 32:11):

„Ti [Muhammede, ti čovječe!] reci:
'Melek smrti, koji je za to vama određen,
vas će usmrtili,
potom ćete se vi svome Gospodaru vratiti!“

Kračkovski:

Скажи: “Приемлет вашу кончину ангел смерти,
которому вы поручены,
потом вы к вашему Господу будете возвращены“.

Na kraju ove dionice našega eseja treba reći da koherentnost Kračkovskijevog prijevoda Kur'āna dolazi i iz velikih, zapravo ogromnih, znanja koja je Kračkovski imao na različitim područjima arapske klasične i savremene književnosti. A izlišno je podsjećati: svim tokovima arapske književnosti Kur'ān je uvijek bio nedostižan uzor.

6. ZAVRŠNA RIJEČ: NAPOMENE O 'TEOLOGIJI PRIJEVODA' KUR'ĀNA IGNATIJA JULIJANOVIČA KRAČKOVSKOG

Na kraju ovog eseja dobro je kazati tek nekoliko riječi o Kračkovskijevoj 'teologiji prijevoda' Kur'āna. Naime, svaki prijevod Kur'āna ima 'svoju teologiju'. Štaviše, i oni prijevodi Kur'āna čiji autori u svojim prijevodima 'izbjegavaju teologiju' – imaju, da tako kažemo, neku svoju 'teologiju izbjegavanja teologije'.

U prevođenju arapskog izvornika Kur'āna događaju se višestruke redukcije, a neke od njih nikada nije moguće izbjeći. O tome sada nećemo govoriti, tek usputno skrećemo pažnju na našu knjigu "Kako tumačiti Kur'ān" (Karić 2005). Tamo smo, uspješno ili ne, opisali sa kojim i kakvim se 'prevoditeljskim mukama' susreću oni koji tumače Kur'ān na način prevođenja njegova izvornika u bosanski, srpski, hrvatski, engleski...

Kad su posrijedi teološka polazišta kojih se u svome ruskom prijevodu držao Kračkovski, na stotinama stranica njegova prijevoda Kur'āna vidi se takozvana 'teologija doslovnog razumijevanja' temeljne islamske svete knjige. Naravno, dužnost nam je da to pokažemo barem kroz nekoliko primjera.

U sūri *Noćno putovanje (al-Isrā, 17:13)* kaže se:

„Wa kulla insānin alzamnāhu ṭā'irahū fi 'unuqih.“

što, doslovno uzev, znači: „Mi [Bog] smo svakom čovjeku [na Danu Sudnjem] odredili /objesili?/ njegovu pticu na/o njegovom vratu!“ Kračkovski se drži te doslovnosti, njegov prijevod glasi:

„И всякому человеку Мы
прикрепили птицу к его шее...“

Dakako, takozvani 'nedoslovni prijevodi Kur'āna', napose tzv. 'racionalistički prijevodi', smatraju da ovaj āyat znači:

„A svakom čovjeku mi ćemo [na Danu Sudnjem] djelo njegovo
za/o vrat njegov privezati.“

Naravno, ovaj āyat govori o jednom grandioznom eshatološkom defilovanju (ili onostranoj smotri!) ljudskih bića, jerbo: Dan Sudnji se događa, Bog je, kao i uvijek, posvuda prisutan, meleki sve posmatraju 'sa tribina unaokolo', sve ljudsko se pokazalo, na svačijem vratu se jasno vidi šta je ko na Ovom Svijetu (dunjaluku!) radio ili se pretvarao da radi itd. Ukratko, ovaj āyat (*al-Isrā*, 17:13) tako oslovljava eshatološku budućnost kad će „svaki čovjek svoje djelo (ili postignuće učinjeno na Zemlji) nositi obješeno o svome vratu...“

Međutim, znajući dobro /zapravo: izvanredno!/ arapsku književnost, kao i to da je ptica u pjesništvu ili tradiciji drevnih i arhajskih Arabljana znala biti zao ili koban predznak za čovjeka, Kračkovski smatra da u svome prijevodu ne treba izbjegavati “pticu“ kao prijevodno rješenje, niti treba “pticu“ protumačiti kao “ljudsko djelo“ ili “djela“ koja će biti obješena o vrat (šiju) svakoga čovjeka, muška ili ženska! Naprotiv, Kračkovski smatra da opća atmosfera cjeline Kur'āna daje razumljivost svakom pojedinačnom dijelu Kur'āna, svakom retku ili alineji. Zato Kračkovski, u najvećem broju svojih prijevodnih rješenja, ne pribjegava nikakvim 'teološkim tumačenjskim akrobacijama' niti 'dovijanjima', gdje bi se ptica (arap. *tā'ir*) imala i trebala protumačiti kao 'prtljag čovjekovih zlih djela', već on jednostavno slijedi kur'ānski original:

„Wa kulla insānin alzamnāhu t̄ā'irahū fi 'unuqih.“

“И всякому человеку Мы
прикрепили птицу к его шее...”

I na mnogo drugih mjesta vidimo kako se Kračkovski ne ustručava da u svome prijevodu Kur'āna istakne doslovnost tzv. 'antropomorfističkih mjesta' islamske svete knjige. A, uklatko, šta su ta 'antropomorfistička mjesta' koja, s vremena na vrijeme, uočimo u Kur'ānu? To su oni odlomci ili, pak, āyati Kur'āna, gdje Bog 'opisuje Samoga Sebe u ljudskim kategorijama' (relacijama, odnosima, saobraćanjima sa Univerzumom ili Čovječanstvom). Evo nekoliko primjera tzv. 'kur'ānskog antropomorfizma'. U sūri *Skupine* / *az-Zumar*, 39:67, Božanska riječ Kur'āna poručuje ljudima da oni ne štuju i ne sude /ne kontempliraju!/ o Bogu kako bi trebalo, kako bi bilo dolično, pa im se, evo, donosi jedan prizor Dana Sudnjega: Tada (na tom strahobnom danu) Bog u Svojoj Šaci drži cijelu planetu Zemlju, a sva Nebesa drži smotana ispod Svoje Desnice'. Original Kur'āna /u transkripciji/ glasi:

„Wa mā qadarū 'llāha ḥaḡḡa qadrih,

wa l-arḍu ḡamī'an qabḍatuhū yawma l-qiyāmati,
wa s-samāwātu maṭwiyyatun bi yamīnihī..."

Kračkovski taj redak prevodi doslovno:

„И не ценили они Аллаха истинной ценой,
а земля вся в Его руке в день воскресения,
и небеса скручены Его десницей.“

Nuđenjem ovakvog doslovnog prijevoda Kračkovski ne smatra da će se čitatelj njegova prijevoda navesti na krivi put, te da će on iz upravo navedenog retka Kur'āna zaključiti da je 'Allāh jedan veliki svenebesni kip, koji se na Danu Sudnjem svojom snagom razbacuje kako mu je volja!' Naprotiv, Kračkovski ima u vidu da će čitatelji njegova prijevoda i sami moći 'pravilno razumjeti' izvornik Kur'āna, to jest da ovaj redak govori o veličanstvenosti Božijoj, o sveobuhvatnosti Božijoj, te da tu nije riječ ni o kakvom podsticanju na idolatriju.

I primjer iz sūre *Šād* (38:75) vrlo je zanimljiv kad se radi o detektiranju i prevazilaženju tzv. antropomorfizma u Kur'ānu (ili prikazivanja Boga u ljudskim prispodobama, opisima, kategorijama, relacijama...). Naime, sūra *Šād* (38:75) donosi razgovor Boga i Iblīsa (Sotone). Bog pita prokletog Iblīsa (iako, naravno, sam Bog već unaprijed zna odgovor!), zašto se nije poklonio čovjeku /Ādamu/ koga je Bog stvorio Svojim Rukama:

„Yā Iblīsu
mā mana'aka an taṣḡuda
li man ḥalaqtu biyadayya...?“

Kračkovski ovaj redak prevodi doslovno, on kao prevoditelj spominje "Božije Ruke":

„О Иблис,
что удержало тебя от поклонения тому,
что Я создал
Своими руками?“

I ovdje vidimo hrabrost Ignatija Julijanoviča Kračkovskoga, kao i njegovo prevoditeljsko polazište koje glasi: Božanska (ili Allāhova) transcendentnost zagwarantirana je, zajamčena je, cjelinom samoga Kur'āna. Niko od odgovornih

čitatelja njegova prijevoda Kur'āna u ovoj doslovnosti neće prepoznati nekakvu 'rogobatnu imanentnost Božiju', ili na to da 'Bog ima dvije ruke', da je čovjekolik i tome slično. Naprotiv, cjelina Kur'āna je ta koja će ih nagovoriti da njegov naprijed navedeni ruski prijevod pročitaju onako kako je Kračkovski preveo, ali da taj prijevod razumiju upravo ovako:

„O Iblīse!

Šta te je spriječilo pa se nisi ničice poklonio
onome [to jest: Čovjeku] koga sam Ja [Bog]
Sām Sobom stvorio?!“

Napokon, navedimo i primjer iz sūre *Krava/al-Baqara* (2:210) gdje se veli:

„Hal yanzurūna an ya'tiyahumu 'llāhu
fī zulalin mina l-gamāmi wa l-malā'katu...“

Doslovno prevedeno, taj redak glasi/znači:

„Čekaju li to oni (pagani, mnogobošci) da im Bog,
i meleki/andeli,
u tminama oblaka dođu...?!“

I Kračkovski se drži doslovnog prijevoda:

„Неужели они ждут только,
чтобы пришли к ним Аллах
в сени облаков и ангелы?!“

Za razliku od Kračkovskog, racionalistički prijevodi Kur'āna, posebno oni koji slijede mu'taziljsku teologiju (koja traži da se 'Boga Kur'āna' treba apstraktno razumijevati i recipirati!), u ovom retku Kur'āna riječ Allāh (Bog) prevode kao "Božija Snaga", "Božija Moć" itd., e da bi izbjegli prijevodno podrazumijevanje da "Bog hoda", da "Bog dolazi" i sl. Jer, naime, "Božije hodanje" (arap. *ityānuhū*) ili "Božije kretanje" (arap. *ḍahābuhū*) narušilo bi teološke postavke islama o posvudašnjoj sveprisutnosti Božijoj, kao i postavke o onom "Božanskom Svakad" i "Božanskom Svukud".

Ignatij Julijanovič Kračkovski uradio je svoj prijevod Kur'āna tako dobro da se na njegovim stranicama dostojanstvo Božije pomalja u izvanrednom ruskom jeziku i u stilu koji, na najljepši način, govori o islamu i Kur'ānu. U svome prijevodu

Kur'āna slavni Kračkovski je na izvanredan način pomirio ' imanentnost' (arap. *at-tašbīh*) i 'transcendentnost' (arap. *at-tanzīh*) Božiju. Jer, Kračkovski je uvijek polazio od proglašenja Kur'āna (u sūri *Dogovaranje/aš-Šūra*, 42:11):

„Layṭa ka miṭliḥī šay'un!“

“Ništa i niko nije kao On (Bog)!”

Или, kako bi to preveo Kračkovski:

„...нет ничего, подобного Ему!“

Napomena na kraju: Ovaj esej posvećujem pokojnom Veliboru Obradoviću, mome nastavniku u osnovnoj školi, pred kojim sam učio ruski jezik u davnim godinama 1969-1973. u Han Biloj kod Travnika. Zahvaljujem se mr. sc. Edinu Gjoniju, mome studentu i prijatelju iz New Yorka, koji mi je, za proteklih šest mjeseci, poslao pet knjiga i sedam članaka i eseja o Ignatiju Julijanoviču Kračkovskom. Zahvaljujem se prof. dr. Vedadu Spahiću koji je prijateljski prihvatio da u časopisu *DHS*, u narednom periodu, prikažem na popularan način neke od najpoznatijih prijevoda Kur'āna na engleski, ruski, njemački, slovenski, francuski... Na kraju, ali ne i najmanje važno, upućujem svesrdnu zahvalu profesoricu ruskoga jezika i književnosti dr. sc. Adijati Ibrišimović-Šabić. Poštovana profesorica je pomno pročitala ovaj moj esej i uputila mi mnoge primjedbe koje sam sa zahvalnošću prihvatio. Unoseći ispravke koje mi je sugerirala prof. Ibrišimović-Šabić, uvjerio sam se (po ko zna koji put!) u pravilo Božanske Riječi Kur'āna (12:76): „I nad svakim znalцем ima znalac veći!“ ili, kako bi to preveo Kračkovski: „ведь выше всякого обладателя знания есть знающий!“

/Esej je pisan u Sarajevu, u periodu juli – septembar 2021)

IZVORI I LITERATURA:

1. Bohdanowicz, Leon (1951), "I. Y. Krachkovsky (10th March, 1883-24th January, 1951)", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 3/4, 225-226
2. Ğum'ah, Muştafā (2019), "İgnātiyus Kratskūfskī, al-adabu l-'arabiyyu bi 'uyūni 'āşiqin rūsiyyin" (<https://www.moscobia.com/archives/1168>), (pristup 14. 08. 2021).
3. Ибн Фадлан (1939), *Путешествие Ибн Фадлана на Волгу* /Перевод и комментарии под редакцией академика И. Ю. Крачковского. М.-Л.: Издательство Академии наук СССР
4. Izutsu, Toshihiko (1995), *Sufizam i taoizam*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo
5. Karić, Enes, *Kako tumačiti Kur'ān*, Tugra, Sarajevo, 2005.
6. Kemper, Michael (2018), "Russian Orientalism", <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.297> (Pristup 7. 08. 2021).
7. КОРАН (1963), Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского (posthumno), Ruska Akademija Nauka, Moskva
8. КОРАН (1990), prijevod Крачковский, Игнатий Юлианович, ПФ "Фобос", Душанбе
9. КОРАН (1990), prijevod Крачковский, Игнатий Юлианович, <https://fa-laq.ru/quran/kraç/21>, Минск / Ростов-на-Дону,
10. Kur'an (1995), prijevod Enes Karić, Bosanska knjiga, Sarajevo
11. Kračkovski, Ignatij Julijanovič (1983), *Nad arapskim rukopisima, listići uspomena o knjigama i ljudima*, preveo sa ruskog Vladimir Osipov, Treći program Radio Sarajeva, separat
12. Škaljić. Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, "Svjetlost", Sarajevo
13. Welch, Alford T. (1969), *The Pneumatology of the Qur'ān: A Study in Phenomenology*, University of Edinburgh

IGNATIJ JULIJANOVIČ KRAČKOVSKI (IGNATIJ ŪLIANOVIČ KRAČKOVSKIJ) AND HIS TRANSLATION OF THE QUR'AN

Summary:

This year marks the seven decades of the death of Игнатий Юлианович Крачковский, (1883-1951), Russian Orientalist and one of the translators of the Qur'an. His translation is one of the most famous translations of this holy book. This essay deals with Крачковский primarily as Arabist and Islamicist who published over 500 works, and one of the foremost names in Russian Oriental Studies. His studies of Arabic literature, both contemporary and classical, as well as Arabic history and geography served Крачковский as a background for his translation of the Qur'an done at the end of his life. His famous translation was published posthumously, in 1963. The edition was supported by the Russian Academy of sciences in Moscow.

Keywords: The Qur'an; translations of the Qur'an; Islamic East; Islam; terminology and nomenclature of the translations of the Qur'an; theology of Qur'anic translations; Arabic language; Arabic literature; Arabic manuscripts; Oriental Studies

Adresa autora
Authors' address

Enes Karić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet islamskih nauka
eneskaric@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ESTETIKA

Senadin Musabegović

MOĆ TEHNIKE I ODSUSTVO ČOVJEKA U FOTOGRAFSKOJ SLICI /

HE POWER OF TECHNIQUE AND THE ABSENCE OF MAN IN A

PHOTOGRAPHIC PICTURE 141

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.141

UDK 77.01

Primljeno: 11. 10. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Senadin Musabegović

MOĆ TEHNIKE I ODSUSTVO ČOVJEKA U FOTOGRAFSKOJ SLICI

U tekstu se problematizira veza između umjetnosti i moći tehnike. Postavlja se pitanje: kako fotografija kao umjetnost, koja je nastala kao tehnički izum, može da odgovori na izazove tehničke moći, koja se manifestira kao безусловna želja za dominacijom što ne poznaje limite? Sarajevski estetičar Sadudin Musabegović je, upravo, kroz figure diobe: mimesisa – poiesisa – techne razumijevao samu moć fotografskog prikaza. Sa figurom koju je ponudio Musabegović povezuje se mišljenje Martina Heideggera o tehnici. Zapravo, kroz estetsku misao Sadudina Musabegovića daju se mogući odgovori na pitanja: kako je čovjek prisutan u samoj fotografiji, kada je čuveni filmski kritičar Andre Bazin rekao da je fotografija jedina umjetnost u kojoj uživamo zbog čovjekovog odsustva? I kakvu ulogu ima umjetnost u prevazilaženju krize koju u savremenom svijetu uspostavlja tehnika? U 'dodu masovne reprodukcije', sama umjetnost je izgubila auru, kako to navodi Walter Benjamin, a Musabegović dodaje da je i samo fotografirano biće izgubilo auru. Problem gubitka aure može se razumjeti i kao novi početak, kao 'novi izvor' za samu umjetnost. Ali za sam izvor Musabegović kaže da se on pronalazi u toku, da je on uvijek izvan sebe, zapravo, on je u preplitanju, prožimanju koja se ispoljava u dinamičnoj, reverzibilnoj i pokretnoj figuri: mimetička aktivnosti – činjenje techne – proizvođački poiesis. Cilj ovoga teksta nije samo da obrazloži i objasni značenje ove figure, koju je na originalan način Musabegović uspostavio u okviru estetike, a naročito u domenu fotografije i filma, već i da analizira njezino značenje u kontekstu demaskiranja logike moderne tehničke kontrole koja je obilježila savremeni način življenja, mišljenja i percipiranja svijeta.

Ključne riječi: mimesis; poiesis; techne; fotografija

MIMESIS, POIESIS, TECHNE

U svojoj knjizi *Mimesis i konstrukcija* (2009) Sadudin Musabegović analizira porijeklo i značaj estetskih kategorija kao što su: mimesis – μίμησις, poiesis – ποιησις i techne – τέχνη. Značenje mimesisa je povezano sa odražavanjem, podražavanjem, predstavljanjem, imitiranjem, oponašanjem, to je „... jednom riječju – udvajanje nečega što postoji i što je već stvoreno“ (Ibid. 36), dok je poiesis, kako ga definiše Platon u *Timaju*: „... ukupna snaga koja postaje uzrokom onome što prije nije bilo da kasnije nastane“ (Ibid. 68). Ili, kako ga spominje u *Gozbi*, „... kao sve ono što čini da nešto pređe iz nebića u biće“ (Ibid. 69). Dakle, poiesis je spojen sa proizvodnjom, zapravo, on kada stvara ne mora da se referira na ono što je već stvoreno, već može da aludira na samu ideju stvaranja *ex nihilo*. Klasična estetika bavila se odnosom između mimesisa i poiesisa, naime, ta veza se ogleda u spoju između forme i sadržaja, općeg i pojedinačnog, ideje i materije... Mimesis kao puka reprodukcija, imitacija, ili podražavanje stvarnosti je nepotpun da bi se kroz njega objasnila veza između umjetnosti i stvarnosti. Iako mimesis nastoji da savršeno podražava, predstavlja imitirano biće, ali njegova potencijalna težnja je da bude jednak imitiranom biću, pa i da ga zamijeni, ne može se ispoljiti u umjetničkom djelu bez poiesisa, bez kreacije koja preobražava, transformira, proizvodi. Težnja mimesisa ne mora da se odvija kroz proces približavanja, realističnog kopiranja, već se, kako to kaže Musabegović, zajedno sa poiesisom, ‘povezujući otrgnutost’, oba obraćaju samoj stvarnosti, kao nečem drugom, s kojom uspostavljaju bliskost.

PITANJE DRUGOG U UMJETNOSTI

Iako su moderni avangardni umjetnici nastojali da kroz umjetnost mijenjaju stvarnost, da uđu u nju, te da se opreka između života i stvarnosti ukine, to ne znači da je trebalo, i da je moglo, doći do izjednačavanja između života i umjetnosti kroz neki učvršćeni identitet. Naprotiv, težnja same umjetnosti je da se obrati životu kao nečemu drugome, što ne znači da je život oprečan, različit, suprotan od same umjetnosti, nego da je u temelju umjetnosti poziv ka životu kao nečemu drugom prema kojem se ona otvara. Kako bi to rekao Prohić, umjetnost je ‘figura otvorenih značenja’ (1988) u kojoj se smisao ne nalazi u zatvorenom identitetu, zaokruženoj cjelini, što ne znači da je njezin princip rasutost, haotičnost, košmar, već je ona u stalnom obraćanju spram nečega što je drugo, što je izvan nje same i ujedno u njoj samoj, a što se nikad ne može smjestiti u konačne okvire.

Tako Musabegović, komentirajući Theodora Adorna, kaže:

„... umjetnost je drugost u odnosu na empirijsku stvarnost, preumjetnički sloj, ali se njeno raslojavanje u drugosti tu ne završava. I ona sama, sve što je umjetničkom djelu, zapravo – ‘Ne samo njeni elementi, nego i njihova konstelacija, to će reći ono što je specifično estetsko, koje se obično pripisuje duhu umjetnosti, upućuje na drugost’ na njeno ospoljavanje kao nešto ‘bez čega ona uopšte ne može’.

A ako umjetničko djelo bez toga ne može, ako je drugost zahtjev njegove sopstvene imanencije, onda se ta drugost smješta u samo središte njegove vlastitosti kao njena najizvornija bit. Paradoks je potpun: u samom srcu svoje autonomije umjetničko djelo se široko otvara prema drugome i, na elementima svoje imanencije, istovremeno gradi svoju ovisnost. Postavljanje demarkacione linije između umjetnosti i stvarnosti time postaje još neizvjesnije.“ (2009: 19)

Shodno tome, umjetničko djelo ne može biti uzrok u samome sebi, zapravo, ono može biti uzrok u samome sebi jedino kada se obraća drugome, i to je njegova bit, kao i autonomija, koja se uvijek otvara ka drugome, a koji se ne nalazi samo negdje spolja, već unutar samoga djela; drugo je u njegovoj srži. Stoga, umjetničko djelo i kada se nastoji zasnovati na zakonima larplurlartizma, kada bi trebalo biti autonomno od primjesa same stvarnosti, nosi u sebi, u svojoj unutrašnjosti, jezgri, to drugo.

UMJETNOST KAO NEISCRPAN PROCES RAZMASKIRANJA

Martin Heidegger u svom čuvenom spisu *Izvor umetničkog dela* (2000) govoreći o izvoru umjetničkog djela, kritički se osvrće spram klasične dvodijelne filozofske i estetske podjele na jedinstvo i mnoštvo, subjekat i akcenciju, materiju i formu, između kojih treba da se uspostavi jedinstvo. Za Heideggera istina se uspostavlja u umjetničkom djelu kroz prijemor između zemlje, koja zatvara, čuva, skuplja i svijeta koji otvara, raskriljuje, te taj odnos ne počiva na identitetu, sintezi, prevazilaženju sukoba između ova dva suprotna određenja, već na prijeporu, sukobu koji povezuje. Stoga Heidegger kaže: „Istina je prisutna samo kao sukob između čistine i skrivanja u opoziciji sveta i zemlje. Kao sukob sveta i zemlje istina hoće da bude smeštena u delo. (...) U sukobu se osvaja jedinstvo sveta i zemlje.“ (Ibid. 45-46). Time Heidegger odbacuje klasičnu definiciju istine, koja počiva na principu *adaequatio intellectus et rei!* Naime, da bi objasnio sam smisao istine u umjetnosti, Heidegger se vraća samom izvornom značenju istine – *aletheia*, ἀλήθεια – a koja znači biti u neskrivenom, otvaranje. Naime, istina ne počiva na principu identiteta između misli i same stvari, ili pak, predstave i same stvari, ili *poiesisa* i *mimesisa*. Ona je u samoj otvorenosti, u

stalnoj procesualnosti, postojanju, što se uvijek odmotava, stoga on kaže da istina sebe uspostavlja u umjetničkom djelu.

U tom kontekstu možemo parafrazirati Friedricha Nietzschea, koji kaže da svaki istinski i stvaralački duh posjeduje potrebu za maskom, koja ne znači samo sakrivanje, već i otkrivanje, otvaranje, što se osvjetljava kroz samu preobražavajuću moć umjetnosti. Stoga, iza jedne maske ne nalazi se prosijavanje konačne istine, već se nalazi druga maska, što može da znači da je istina 'maska u maski'. To, također ne znači da je sama istina iluzija, *velo di Maja* kako bi je nazvali relativisti. Zacijelo, samouspostavljanje istine u umjetničkom djelu je proces skidanja maske, odmotavanja onoga što je skriveno u neskriveno, kretanja iz jedne maske u drugu, što ne znači proces neprestanog sakrivanja, zatvaranja neke konačne definitivne istine pod velom maske, naprotiv, istina je sam proces neprestanog otvaranja, *aletheia* – ἀλήθεια, iza kojeg se neće ukazati definitivno mesijansko otkrovenje, već stalno obraćanje drugome. Također, samouspostavljanje istine u umjetničkom djelu ne koristi umjetnost kao sredstvo kako bi se konačni smisao otjelovio u konačnom posjedovanju drugog.

To drugo je stalni poziv, zov na koji se umjetnost neprestano odziva i ono može biti svijet u svim svojim aktualnim i potencijalnim oblicima, može biti apsolut, nedokučivi Bog, može biti samo ništavilo sa kojim se svakodnevno susrećemo, zapravo, to drugo je u samom umjetničkom djelu i to drugo omogućava nespustani proces otkrivanja, osvjetljavanja onoga što je skriveno. Uglavnom, to drugo nije određivo kao neki prepoznatljiv oblik, ono samo je dinamička struktura što se uvijek iznova stvara i uobličava kroz život sam koji se uspostavlja u nepredvidljivim i mnogolikim oblicima dok se obraća ništavilu, beskonačnosti, prolaznosti, tragediji, zanosu, igri... Ukratko, to drugo nikako nije bijeg od života, nije otuđenje od njega, već njegovo neiscrpno ispoljavanje. Ono je u samome temelju i izvoru umjetničkog djela koje se otkriva u vlastitom toku, slivu, pa i viru. Jer izvor, kako to kaže Sadudin Musabegović u eseju „Sliv i vir” (2000), otkriva se u toku, u slivu, dakle, izvor sebe otkriva u slivu, on sebe ne susreće na mjestu iz kojeg izvire, već u samome toku, u nečemu što je drugo od izvora.

POIESIS U MIMESISU I MIMESIS U POIESISU

Dakle, umjetnost je otrgnuta od stvarnosti upravo zbog poiesisa, principa koji proizvodi, koji nastoji da ni iz čega stvori nešto. Ali, isto tako je povezana sa stvarnošću zbog samog mimesisa koji počiva na principu podražavanja stvarnosti.

Odnos između mimesisa i poiesisa ne počiva na principu sinteze, dijalektičkog jedinstva, da, naprimjer, funkcionišu kao teza i antiteza koja se transformiše u sintezi. Njihov odnos počiva na principu 'povezujuće otrgnutosti'. Jer poiesis, kada se udaljava od stvarnosti, on joj se približava, dok mimesis, približavajući se stvarnosti, transformiše je. Iako izražavaju različite tendencije: jedna je da umjetnost kroz poiesis stvori svoja vlastita pravila nezavisna od samog svijeta, svoj vlastiti unutrašnji kosmos, a druga je da mimesis oponaša samu stvarnost, da joj se približi ili da je zamijeni, što bi se reklo modernim jezikom medicine, da je klonira. Obje ovo tendencije ogledaju se jedna u drugoj, obje sadrže jedna drugu, upravo kroz 'povezujuću otrgnutost'.

U kontekstu odnosa između ove dvije suprotne tendencije odvija se neprestani prijemor u historiji umjetnosti između onih koji zagovaraju veći udio mimesisa u umjetničkom djelu i onih koji zastupaju veću samostalnost poiesisa. Tako je, naprimjer, filmski teoretičar André Bazin u tekstu „Razvoj filmskog jezika” (1977) napravio podjelu između filmova i reditelja koji su dosljedni principu slike i onih koji su dosljedni realnosti. Naime, on je zagovarao poetiku filma koja predstavlja realnost, mimesis, a ne toliko sliku, a slične tvrdnje je iznio i Siegfried Kracauer (1972), koji je smatrao da odlika filma kao medija jeste da predstavi realnost u svojoj sirovosti, nepredvidljivosti, beskonačnosti, neudešenosti... i da se omogućiti približavanje i osvjetljavanje haotičnog 'toka života' kroz filmsku sliku, koja treba da je što realističnija.

Nasuprot njima, Rudolf Arnheim (1967) smatra da je poetika filmske slike u razlici ili nesličnosti koja postoji između dvodimenzionalnog filmskog platna i trodimenzionalne realnosti, dakle, on smatra da se filmska poetika zasniva na tome da film kao mediji ne treba da se podvrgne zakonima mimesisa, realizma, već insistira na preobražavajućim mogućnostima filmske slike.¹ Podjelu između poiesisa koji, označavajući stvaranje, što je povezano sa subjektivnim unutrašnjim svijetom, i mimesisa koji nastoji da što vjernije uhvati principe stvarnosti, možemo prepoznati kao različite tendencije u dva likovna pravca: romantizam i realizam. Naime, prvi, prema nekoj gruboj podjeli, nastoji da se prepusti samim unutrašnjim fantazijama, koje su oslobođenje od bilo kakvog pravila koje nameće realnost, a drugi nastoji da samu unutrašnju svijest stvaraoca podredi realnosti. Ali, iz Musabegovićeve perspektive, odnos između poiesisa i mimesisa nije razlučen nekom oštrom granicom, podjela nije dekartovski jasna i distinktivna. Jer i kada dominira poiesis, kao u slučaju

¹ Doduše, ta podjela, u njihovom mišljenju, kako to navodi Musabegović, povezana je s ulogom i tehne, koja je dobrano uticala na poetiku filma i fotografije, naročito zbog uloge koju ima filmska i fotografska kamera.

romantizma, tada je u samom poiesisu prisutan mimesis ili, pak, kada dominira mimesis, kao u slučaju realizma u njemu samom prisutan je poiesis. Tako da i apstraktna umjetnost, također, u sebi sadrži mimesis, i onda kada je on odsutan. Zapravo, on je i u odsustvu prisutan, a prisutan je u samom poiesisu.

BINARNA OPREKA

U onome što smo do sada naveli, naglasili smo da poiesis i mimesis nisu jasno razgraničeni, da se oni i kroz isključenje uključuju! Ali da li se sama dinamika umjetnosti, njezino otvaranje, može postaviti kroz bipolarnu podjelu, kroz dvojstvo? Zacijelo, mišljenje u binarnim opozicijama je dobrano obilježilo teoriju umjetnosti. Ne samo da se binarna opozicija u klasičnoj estetici izrazila kroz podjelu na duh i materiju, formu i sadržaj, ideju i stvarnost, beskonačno i konačno, unutrašnje i vanjsko... već i kroz modernu estetiku. Naprimjer, kod Heinricha Wölfflina u knjizi *Osnovni pojmovi istorije umjetnosti* (1974), dok se govori o formalnim analizama slike i dok se naglašavaju stilističke razlike između renesanse i baroka, podjela se pravi između zatvorenog – otvorenog; jedinstva – mnoštva; plošnog – dubinskog; jasnog – nejasnog; linearnog – slikarskog. A kod Wilhelma Worringera u knjizi *Duh apstrakcije* (1999) historija likovne umjetnosti oscilira od težnje ka apstrakciji, s jedne strane, ka naturalizmu, s druge strane. Pa, i za ranog Friedricha Nietzschea u knjizi *Rođenje tragedije* (1983) duh umjetnosti počiva na podjeli između apolonskog i dionizijskog.

I, upravo, u slučaju Nietzschea se otvara pitanje: kako je mislilac, koji je nastojao promišljati izvan binarnih opozicija, kao što je dobro i zlo, istinito i lažno, poradi afirmiranja obilja životnih snaga u kojima se pojedinac kroz umjetnost gubi u okeanskom osjećaju života, koji se ogleda u heterogenim i mnogolikim oblicima samoga svijeta, prihvatio u svome mladalačkom spisu binarnu opreku: apolonsko – dionizijsko.

Na to pitanje odgovara Gilles Deleuze, koji je, inače, kao nasljednik Nietzscheovog mišljenja u svojoj filozofiji problematizirao binarne opozicije, te govori o 'stalnom postojanju', 'kretanju kroz rizomu', 'nepokretnom putovanju, migracijskom nomadi-zmu kao strukturi mišljenja' – tvrdeći u knjizi *Niče i filozofija* (1999) da je prava distinkcija kod Nietzschea između Dionizija i Arijadne, a ne između Dionizija i Apolona. Naime, odnos između Apolona i Dionizija je za Deleuzea proces dijalektičke afirmacije i negacije, a proces obraćanja Dionizija i Arijadne odnos je između afirmacije i afirmacije, u kojem se oni međusobno gube dok se zajedno

prepliću u mnogostrukosti labirinta. Tako Deleuze navodi: „Dionis saopštava Arijadni svoju tajnu: pravi lavirint je sam Dionis, prava nit je nit afirmacije. ‘Ja sam tvoj lavirint’. Dionis je lavirint i bik, nastajanje i biće, ali nastajanje koje je biće samo ukoliko je njegova afirmacija i sama afirmacija. Dionis ne traži od Arijadne samo da sluša, već da afirmiše afirmaciju ...“ (Ibid. 221-222.) Dakle, ne radi se o binarnoj opoziciji koja počiva na principu suprotnosti, afirmacije i negacije, već o binarnom odnosu u kojem se otvara mnoštvo, u kojem se ne teži stabilnom identitetu, već podrhtavanju, kreaciji unutar samoga labirinta, stvaranju, neprestanom skidanju maske.

Možemo postaviti pitanje kako je Musabegović prevazišao binarnu opreku između mimesisa i poiesisa? On ne želi da je ukine, da misli izvan mimesisa i poiesisa, već uvodi treći elemenat, a to je techne. Ali techne nije nešto što je izvan samog umjetničkog djela, i nešto što je tek tako artificijelno uvedeno. Nju prepoznavamo u Aristotelovoj *Poetici* dok govori o sredstvima, načinima i ciljevima oblikovanja umjetničkog djela i povezujemo je često s vještinom uobličavanja, kao i sa znanjem i umijećem zgotovljavanja. Ali tehnika se, kako ističe Musabegović, u klasičnoj estetici smatrala dijelom poiesisa, dijelom stvaralaštva.

Ono što je Musabegoviću omogućilo otkrivanje uloge techne jeste pojava fotografije, ustvari, uloga tehnike u dobu masovne reprodukcije o kojoj govori Walter Benjamin u tekstu „Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije“ (1986). Što ne znači da tehnika nije postojala, niti da je ona bila isključena u klasičnoj estetici. Zacijelo, ona je postojala, samo je bila u pozadini, da bi s pojavom fotografije sam poiesis smjestila u pozadinu. Da naglasimo i ovo, pozicija pozadine ili direktne neuključenosti, potisnutosti ne znači da je nešto marginalizirano, u podređenom planu, već, naprotiv, da je kroz odsustvo, ili direktno ne-prisustvo, uključeno, prisutno, te da je u procesu razmjene, komuniciranja sa ona dva elementa koja su direktno uključena.

Tako Musabegović uvodi strukturalnu figuru koja objašnjava same mehanizme na kojima počiva odnos mimesisa, poiesisa i techne. Ta struktura je utemeljena na principu diobe, u kojoj niti jedan član ne posjeduje svoju apsolutnu autonomiju. Musabegović kaže: „U strukturi koja funkcionira kao dioba i razmjena ciljeva i sredstava, povlašteno mjesto mimetičke aktivnosti, činjenja techne ili proizvodilačkog poiesisa ne predstavlja, sljedstveno tome, potčinjavanje, niti, pak isključivanje, bilo kojeg od njih...“ (2009: 101) [Da napomenemo, Musabegović koristi izvorna helenska značenja: mimesis (μίμησις) – mimetička aktivnost; techne (τεχνη) – činjene techne, poiesis (ποίησις) – proizvođački poiesis. Unutar ovog teksta autor će se nekad

pridrživati ovih odredbi, zavisno od smisla koji se gradi u samome tekstu.] Dakle, naprimjer, ako u stilskim odredbama realizma u književnosti, slikarstvu i filmu prevladava mimetička aktivnost, to ne znači da je ona potčinila proizvođački poiesis, pa ni činjenje techne. Jer osim što je u samoj mimetičkoj aktivnosti sadržan proizvođački poiesis i činjenje techne, a u samom činjenju techne je sadržan proizvođački poiesis i mimetička aktivnost, te u samom proizvođačkom poiesisu je činjenje techne i mimetička aktivnost, a, isto tako, bilo koji potisnuti od ta tri elementa djeluju iz pozadine. Tako, ako je jedan od njih u pozadini, kao što je u muzici, naprimjer mimetička aktivnost, onda je ona uključena kroz sam proizvođački poiesis ili kroz činjenje techne. Ta figura diobe, također, ne počiva na principu ili-ili, dakle, ne radi se o tome da je neka umjetnost zasnovana na principu isključenja jednog člana, kao, naprimjer, da su negdje prisutni proizvođački poiesis i činjenje techne, a da je isključena mimetička aktivnost. Stoga on kaže:

„... umjetnička proizvodnja nije samo ni mimetička aktivnost, ni samo činjene techne, ni samo proizvodilački poiesis, nego i mimetička aktivnost i činjenje techne i proizvodilačke aktivnost, njihovo zajedničko tkanje. Proizvođenje, činjenje, aktivnost u tom zajedništvu nalaze tačku na kojoj mogu ustanoviti razlike između sebe i, istovremeno, precizirati svoje mjesto i ulogu u djelovanju strukture, koja bi samo izostankom jednog od njih bila bezlična, otvoreni proces udvajanja bez kraja i početka“ (Musabegović 2009: 104).

Dakle, struktura diobe je pokretna, dinamična, ali ne na taj način da se brišu razlike između njezinih elemenata, niti da ih ona odozgo sintetizira, podređuje, diktira im uloge. Tako da on umjesto podjele na ‘ili – ili’, uvodi princip ‘ni-i’.

PROBLEM TEHNIKE SAVREMENOM SVIJETU I U SAMOJ UMJETNOSTI

Musabegović u tekstu „Techne u modernoj i posmodernoj umjetnosti“ (2000) dok govori o odnosu između moderne i postmoderne umjetnosti i tehnike kaže:

„Nekoć je techne označavalo također ono raskrivanje koje je ‘pro-iz-vodilo istinu u sjaj onoga što sija’ (Heidegger) – koja je, sada u savezništvu s naukom, istakla svoje izuzetne realizatorske mogućnosti u izmjeni i napredovanju svijeta života i proizvodnji tehničkog bića. Naime, tehnika, koja je, kako je to istakao Marcuse ‘ostala preoblikovanje zbiljskog svijeta života’, ponudila je umjetnosti koja je bila ‘osuđena na imaginarno oblikovanje i preoblikovanje’ svoje ‘usluge’ u

dovršavanju procesa njene autonomije – konstrukciju, istraživanje, montažu, inovaciju – jednom riječju, tehnička izražajna sredstva koja su trebala da i umjetnosti omoguće da se i ona uključi u preoblikovanje zbiljskog svijeta života, ili, pak, da i sama proizvodi novu stvarnost.“ (2000: 55)

Dakle, u modernom svijetu tehnički moderni napredak je omogućio da se umjetnost, koja je bila osuđena na ‘imaginarno oblikovanje i preoblikovanje’, uključi u preoblikovanje samoga života i da proizvede novu stvarnost. U tom kontekstu možemo se pitati ko je htio da preoblikuje stvarnosti, da li sama umjetnost ili tehnička moć? Ako je umjetnik nastojao da se iz imaginarnog preoblikovanja spusti na stvarnosno preoblikovanje i da promjeni svijet, onda možemo reći da je tehnika samo omogućila umjetniku ili posudila, kako kaže Marcuse, svoja sredstva, da realizira svoj prastari san: da umjetnost mijenja sam život, da ga popravi, emancipira. Mnogi su umjetnici na početku dvadesetog vijeka i smatrali da umjetnost može promijeniti život, kao, naprimjer, Sergej Ajzenštajn, koji je vjerovao da se kroz ‘montažu atrakcije’ (1964), koja počiva na sudaru između dva kadra, može stvoriti nova svijest o svijetu i sam novi svijet. Dakle, kroz ‘konstrukciju, istraživanje, montažu i inovaciju’ može se izmijeniti ravnodušna i inertna realnost, te stvoriti novi čovjek, štaviše da se revolucionarno konstruiše novo i pravednije društvo zasnovano na proleterskoj solidarnosti, da se izgradi raj na zemlji – komunizam.

S druge strane, iz današnje perspektive znamo da je projekat izgradnje novog proleterskog čovjeka propao, te da umjetnost nije baš promijenila svijet. Zapravo, vjerovanje u ‘novi i pravedni svijet’ ponukano je kroz moć tehnike, koja je svoj nalog uputila samom umjetniku i on ju je izvršavao. Dakle, nije to vjerovanje u novi svijet nastalo iz umjetničke uobrazilje i kreativnosti, već je sama tehnika zasnovana na montaži, istraživanju, konstrukciji, inovaciji njemu naložila da preoblikuje stvarnost, da njome ovlada, a da njen nalog on poima kao kreativni čin stvaranja novog i pravednog života. Ovu tezu o moći i uticaju tehnike smatramo preradikalnom, ali sigurno možemo tvrditi da tehnika nije bila samo sredstvo za realizaciju umjetničkih nakana, već je i njezina realizacija bila jedan od ciljeva same umjetnosti.

Koliko je god savremena moć tehnike omogućavala čovjeku da prevladava mnoge prepreke i da se emancipira od zavisnosti prirodi, toliko se u njoj samoj nalazila opasnost upravo za čovjeka, ona ga je u temelju ugrožavala. U modernom svijetu, kako nam poručuju razni anti-modernisti, kao što je to pisac Lav Tolstoj, čovjek nije toliko gospodar tehnike, već obrnuto, tehnika je dobrono zamijenila samog čovjeka i ugrozila njegovu vezu s prirodom, moralom, Bogom, svetim, svijetom i zajednicom. Značenje moderne tehnike umnogome se razlikuje od starogrčkog značenja τεχνη. U

starogrčkoj filozofiji, kako navodi Martin Heidegger, tehnika *τεχνη* je povezana za samo pro-iz-vođenje – *ποίησις*. A za *ποίησις* Heidegger kaže:

„Bitno je da pro-iz-vođenje mislimo u svoj njegovoj širini i istodobno u smislu Grka. Pro – iz – vođenje, *ποίησις*, nije samo rukotvorno zgotovljivanje, nije samo umjetnički – spjevno izvođenje – do – sisanja – i – u – sliku. I *φύσις*, samoniklost je proizvođenje, jeste *ποίησις*. *Φύσις* je čak *ποίησις* u najširem smislu (...) Pro-iz-vođenje izvodi nešto iz skrivenosti u neskrivenost. Pro-iz-vođenje se stječe samo ako ono skriveno dolazi u neskriveno. To dolaženje počiva i stječe se u onome što mi zovemo otkrivanjem. Grci imaju za to riječ *ἀλήθεια*. Rimljani to prevode s ‘veritas’. Mi velimo istina i razumijemo je obično kao ispravno predstavljanje“ (1996: 226-227).

Potom Heidegger odgovara na pitanje: „Šta ima bit tehnike sa otkrivanjem? Odgovor: sve. Jer na otkrivanju se temelji svako pro – iz – vođenje“ (Ibid. 227). Stoga, tehnika nije samo sredstvo za čovjekove svrhe i njegovo djelo, već je ona i neki način otkrivanja. I u starogrčkoj filozofiji samo otkrivanje, zapravo, istina (*ἀλήθεια*), povezano je sa pro-iz-vođenjem (*ποίησις*) i prirodom (*φύσις*), a sve je skupčano sa tehnikom koja je još od Platona bila u sprezi s epistemom (*ἐπιστήμη*). Ta veza je rasklimana u novovjekovnoj metafizici koja nastoji da tehnički ovlada svijetom.

Ali, u grčkom svijetu tehnička moć nije superiornija od prirode. Naprimjer, za Prometeja, koji se kao Hristos žrtvovao za čovječanstvo, uređeni vječni kosmos, skrojen prema božanskim nepromjenjivim zakonima koji se očituju kroz samu sudbinu, superiorniji je od tehnike, zapravo, od ljudskog umijeća da vlada moćima vatre, a koju je Prometej prenio čovječanstvu i zbog čega je surovo kažnjen od bogova. Tehnika za stare Grke nema premoć nad prirodom. Tako Umberto Galiberti komentariše Prometejev odgovor horu na pitanje o odnosu vještine i sudbine, a koji glasi da od sudbine je vještina mnogo slabija: „... tehnika je dakle slabija od nužde koja vezuje prirodu za njenu nepromenljivost i pravilnost njezinih zakona“ (2018: 256).

Naime, u modernom svijetu sve postaje, kako kaže Heidegger, (Ge-stell) po-stav, što znači, da sama priroda, stvari, životinje, ljudi su na raspolaganju modernom subjektu da nad njima izvršava svoju bezuslovnu, instrumentalnu moć, te da prirodu koristi u svrhu skladištenja, stvaranja zaliha koje čovjek pravi za svoje potrebe. Uređujući i uspostavljajući prirodu prema sebi i ka sebi, novovjekovni subjekt tretira ‘svijet kao sliku’ (vidjeti Heidegger 2000) i kroz nacrt izvršava kalkulantsku moć programiranja, vladanja i manipuliranja nad silama svijeta. Naime, moderna tehnika provocira prirodu, izaziva kako bi njezinu energiju akumulirala, transponirala,

transformirala i kako bi je upotrebljavala kao sirovinu. Tako Heidegger pravi razliku između vjetrenjače i hidrocentrale. Klasična vjetrenjača ne akumulira struju, dok je hidrocentrala akumulira.

Isto tako, možemo napraviti razliku između svijeće koja se koristi u tradicionalnom domaćinstvu i električne žarulje u modernom domaćinstvu. Naime, dok gledamo svijeću, mi vidimo i mjesto iz kojeg plamen nastaje: vosak i fitilj koji se pred našim očima tope i pretvaraju u vijugavi plamen; ali, dok gledamo električnu žarulju, mi u njoj ne primjećujemo vodu ili ugalj čija energija se koristi u hidrocentralama ili termoelektranama. Dok organizujemo naš savremeni život pod svjetlosti žarulje, mi izvor i porijeklo njezine energije mahom i ne znamo, i samim tim se u naš bliski prostor seljava nešto izvanjsko, nešto daleko čiji izvor ne primjećujemo.

U tom kontekstu je i mogao nastati Bachelardov filozofsko-poetski zapis o 'plamenu voštanice' (1990), o poetskoj sanjariji koju ona u nama pobuđuje, te o izazovu pjesničkoj imaginaciji koji nad nju nadvija misao o sudbini svijeta. Ali Bachelard sigurno nije mogao napisati knjigu koja bi se zvala 'Poetika žarulje'. Jer plamen voštanice u svojoj neposrednosti otvara za pjesnika nove prostore, rasplamsava njegovu imaginaciju da se ona sama vine ka daljinama, beskrajnim horizontima. Neposredni plamen voštanice, koji titra u samoći pjesničke sobe, otjelotvoruje prisnost, bliskost i intimu, dok žarulja, premda crpi energiju koja dolazi iz daljine, samo magijsko osjećanje 'blizine daljine' ukida, pretvara u čisti funkcionalizam: osvjetljavanja!

Heidegger je u poetskom zapisu *Poljski put* iskazao kako je naš zavičaj, pa i mjesto u kojem stanujemo, izgubilo svoju važnost s pojavom radijskih i televizijskih aparata. Naprimjer, on za stanovnike u modernom svijetu, koji su ostali živjeti u svome zavičaju i nisu migrirali zbog ekonomskih ili političkih prilika, kaže da su postali otuđeni stranci u mjestu u kojem odvajkada borave. Razlog tome je što:

„Satima i danima potčinjavaju se radio i televizijskim aparatima. Nedeljama ih film odnosi u neubičajene, često samo obične oblasti predstava, koje lažno pred-stavljaju jedan svet koji nije svet. Posvuda 'ilustrativne novine', na dohvata ruke. Sve ovo čime moderni tehnički instrumenti za informisanje privlače, napadaju i proglašuju ljude – sve je to čoveku danas već mnogo bliže nego vlastita njiva oko kuće, bliže od neba nad zemljom, bliže od prolaženja dana i noći, bliže od običaja i navika na selu, bliže od predaje zavičajnog sveta.” (1992: 16)

Zacijelo, u modernom svijetu se izgubila relacija između blizine i daljine! Ako nam je svijet planetarno postao blizak preko moći tehnike koja prodire u sve, rastavlja,

rašćlanjuje, prenosi, akumulira, skladišti, onda nam je sve u neku ruku postalo i udaljeno. Kroz moć premošćivanja distanci postajemo ravnodušni spram izazova i same tajne koje u sebi daljina sadrži. Kako kaže Heidegger, „... naglo odstranjivanje sivih udaljenosti ne dovodi ni do kakve blizine; jer blizina se ne sastoji u tome da udaljenost svedemo na najmanju mjeru“ (1996: 199). Stoga, „unatoč svem savladavanju udaljenosti, izostaje blizina onoga što jest“ (bid. 200). Ako smo svu distancu uspjeli da svedemo na najmanju moguću mjeru, kakvo je značenje blizine ako ne postoji daljina, pita se Heidegger! Ukratko, od blizine neposrednog okuženja mjesta na kojem se nalazimo, na određen način smo izopćeni, zapravo, postajemo prema njemu ravnodušni, indolentni, ne obraćamo toliko pozornost na njegovo prisustvo.

Usljed bezuslovne moći tehnike, moderni čovjek suočava se sa vlastitom ravnodušnošću spram prirode, pa i kada se nalazi u njezinom neposrednom okruženju. Naprimjer, kada turistički obilazi tok neke rijeke brodicom i, iznenada, ugleda hidrocentralu i promatra njezinu moći da ‘oslobađa’ iz vode skrivenu energiju, koja se transformiše, pa se transformirana akumulira kako bi se kasnije prenosila i raspodijelila, onda on ne doživljava prisnost sa samim mjestom, kakvu, naprimjer, uspostavlja stari drveni most na toj istoj rijeci, koji ne spaja samo dvije obale, već i otvara samu rijeku za okolni pejzaž. Poetsko značenje, u kojem se može prepoznati božanska nevidljiva moć same rijeke, koja se osvjetljava kroz oblik Hölderlinove pjesme *Rajna* (Heidegger 2002), ne može se nazrijeti ako se sa turističkog broda gleda hidrocentrala na toj istoj rijeci. Naime, voda, zemlja, zrak, vatra nisu više poetski praelementi, već postaju za modernu tehnološku moć sirovine za obradu, provociranje, izazivanje energetskog dejstva, koje može biti pohranjeno, skladišteno.

Moderno-tehnička moć spram prirode, koja postaje razmađijana sirovina iz koje su se bogovi povukli u svoju tamu, te koja je rezultirala planetarnom ravnodušnošću i indolentnošću modernog čovjeka, ogleda se, za Heideggera, i u moći totalne države da samo ljudsko tijelo koristi kao sirovinu. Kao što tehnika obrađuje poljoprivredne kampove za proizvodnju, tako se obrađuju i ljudska tijela u logorima, u kojima su njihova tijela sirovina za proizvodnju smrti.

Dakle, ako je sam čovjek na evolucijskom početku sebe izgrađivao kroz tehniku, te se na taj način počeo razlikovati od životinje, tako što je neki štap ili kost od mrtve životinje, kao u filmu Stanleya Kubricka *Odiseja u svemiru*, koristio kao alatku, instrument, sredstvo za svoje ciljeve da nešto stvori, oblikuje i da se ujedno zaštiti od vanjskih sila koje mu prijete, tako je moderna tehnika, upravo kroz bezuslovnu vlast koju uspostavlja nad svijetom, dovela u opasnost samoga čovjeka, ugrozila ga.

Ako čitav svijet postaje objekat za kalkulantsku moć tehnike, onda i sam čovjek veoma lako postaje sirovina nje same!

Tako je Susan Sontag, poredeći moć fotografije da hvata i lovi prizore svijeta s ubilačkom tehničkom moći oružja, na duhovit način napravila distinkciju između značenja prirode u tradicionalnom i modernom smislu kroz ulogu fotografije: „Puške su se u ovoj ozbiljnoj komediji, ekološkom safariju, pretvorile u kamere zato što je priroda pristala da bude ono što je uvek bila – nešto od čega je ljudima bila potrebna zaštita. Sada je prirodi – pripitomljenoj, ugroženoj, smrtnoj – potrebna zaštita od ljudi. Kada smo uplašeni, mi pucamo. Ali kada smo nostalgični, mi pravimo slike“ (1982: 25). Što može znači da mi istovremeno pravimo slike fotografije – čija je moć povezana sa ciljanjem, gledanjem kroz nišanski otvor puške – kada treba da kroz virtuelni lovački safari predstavimo ono što je priroda oduvijek bila: razuzdana, nepredvidljiva, surova, silovita, proždrljiva i od čije moći se čovjek treba zaštititi; a, istovremeno, u modernom sumornom svijetu obilježenom brzinom, moćima tehničkog ovladavanja, nostalgično se uživljavamo u idilične fotografije prirode, kako bi i kroz nostalgiju i sentimentalni žal nad ‘izgubljenim prirodnim rajem’ potvrdili svoju moć nad istom.

MOĆ TEHNIKE I SMRT IDEJE BOGA

Za italijanskog filozofa Emanuela Severina tehnika u savremenom svijetu ima dvostruko svojstvo. S jedne strane, ona znači realizaciju čovjekovih ciljeva kako bi se sve podvrglo njegovoj volji i namjeri. S druge strane, njezina uloga sredstva, veoma često se obrće, te postaje sam cilj.² Tako da prevazilaženje prepreka u modernom svijetu proizašlo iz ‘volje za moć’ (Nietzsche) se ne odvija zbog nekog cilja, već je samo prevazilaženje cilj. Za Severina smrt ideje Boga u moderno doba je otvorila mogućnost za neprestano prevazilaženje limita kao cilj, a ne da se kroz prevezilaženje želi doseći neka svrha, spas, sigurnost, utopija ili, pak, raj.

Za Heideggera tehnika je nastavak metafizičke težnje subjekta da planetarno ovladava samim svijetom. Tendenciju metafizike da odozgo vlada svijetom možemo prepoznati u Platonovim besmrtnim i nepokretnim idejama. Također, ta težnja se nastavlja i u hrišćanstvu, a onda i sa uspostavom novovjekovnog subjekta. Naime, moć novovjekovne tehnike razvila se poslije smrti ideje Boga, kada je čovjek postao Dekartov subjekt, a svijet objekt. Heideggera na jednom mjestu u eseju „Čemu pjesnici“ (2000) kaže da sama tehnika stvara relaciju subjekt – objekt, a ne obrnuto,

² Vidjeti predavanje Emanuel Severino (2017): „Il rovesciamento tra i mezzi e fini“ <https://www.youtube.com/watch?v=A5ryKToPycA>

zapravo, sam subjekt samog sebe ne uspostavlja, samog sebe ne determiniše, već njega uspostavlja tehnika!³

Moderna tehnika je zamijenila samog bestjelesnog, transcendentalnog Boga, ali nije ukinula metafizičku težnju da se ovladava svijetom. Tako Ganni Vattimo, referirajući se na Heideggera, objašnjava vezu između metafizike i tehnike: „Tehnika svojim globalnim projektom namjenskog ulančavanja svih bića u predvidljive i ovladive kauzalne sveze predstavlja najveće moguće razvijanje metafizike“ (Vattimo 2008: 90).

Zapravo, poslije smrti ideje Boga, njegove bestjelesne, nečulne transcendentalne moći, otvara se nietzscheanska volja za moć, koja prekoračuje sve granice i limite, ne u težnji da se napusti zemaljski svijet u ime transcendentalnih ideja ili u ime monoteističkog nebeskog spasa, već u ime ovladavanja Zemljom. Postavlja se pitanje da li to ovladavanje ima neki konačni cilj, ili je ovladavanje samo u sebi cilj? Da li moderni čovjek u napasti volje za moći, vođen je njom samom, a ne svojim sopstvenim htijenjem? U tom kontekstu tehnika nije tek sredstvo u rukama čovjeka, već je ona način mišljenja, kako navodi Heidegger, kroz koji se nastoji stvoriti ordo, red, ali koji se, zapravo, nikako ne stvara!

Dakle, iako je nastojanje tehnike da kroz metafiziku ovladava svijetom prisutna još i kod Platona, a onda i u hrišćanstvu, njezina radikalna učinkovitost se uspostavlja s novovjekovnom smrću Boga i sa uspostavljanjem novovjekovnog subjekta, koji, konstituišući sebe kroz izvjesnost *cogita*, samog sebe potvrđuje u volji za moć, u bezuslovnoj vladavini nad samim svijetom koji postaje slika. Pitanje koje si možemo postaviti jeste: ko posjeduje autoritet da uspostavi limite samoj tehnici? Da li čovjek, da li neka transcendentalna ideja morala, da li, pak, neka nova ideja Boga ili povratak na staru ideju Boga? Da li se mi možda jedino tehnikom možemo zaštititi od same tehnike? Za Heideggera odgovor je da čovjek može razviti svoj autentični odnos spram svijeta kroz umjetnost, kroz pjesništvo, a i kroz slikarstvo. Ali on isto tako nije priznavao, zapravo, nije ni pisao o umjetnosti koja se koristi tehnikom – o fotografiji i filmu, a također se negativno odnosio spram apstraktne umjetnosti.⁴ Za Maljevića je rekao da se radi o bez-predmetnoj umjetnosti. A šta u tom slučaju znači bez-predmetno? Može da znači samo obrnutu moć koja se izražava u predmetnom. Jer kroz negaciju predmetnog afirmira se samo predmetno. A koja je umjetnost vezana za puko predstavljanje predmetnog, objektivnog, realnog? Upravo film i fotografija!

³ „Čak i i to da čovek postaje subjekt, a svet objekt, jeste posledica sebe smeštajuće suštine tehnike, a ne obrnuto“ (Heidegger 2000: 227).

⁴ O odnosu Heideggera prema umjetnosti vidjeti Paić (2013).

TEHNIKA I UMJETNOST

Na koji način je tehnika dovela u krizu umjetnost? Na to pitanje, između ostalog, odgovara Benjamin kada govori da je u dobu masovne reprodukcije umjetnost izgubila svoju auru, koja počiva na neponovljivosti, nezamjenjivosti, povezanosti s ovdje i sada, te je postala upravo kroz pojavu fotografije i filma reproduktivna, masovna, i može se pojaviti istodobno na različitim mjestima, što je dovelo do poljuljanog odnos između originala i kopije. Naime, sa razvojem tehnike, odnosno pojavom novih umjetnosti kao što su fotografija i film, uzdrmalna je klasična pozicija samog čovjeka, njegova imaginacija, promijenjen je njegov odnos sa svijetom, kao i poimanje vlastitog tijela.

Stoga, za Sadudina Musabegovića, upravo s pojavom fotografije tehnika dobija novu ulogu u umjetnosti, uspostavljajući novi odnos između stvarnosti i imaginacije, zapravo, između mimesisa i poiesisa. Imaginaciju, mahom povezujemo sa poiesisom, s kreativnom transformacijom stvarnosti, a fotografija počiva na vezi između mimesisa i techne, u kojoj je uloga poiesisa u pozadini, što znači, da je subjektivna imaginacija, proizvodnja stvaralačkog privida pomaknuta u zadnji plan. Nešto što je bilo sredstvo, kao što je na primjer kist za likovnog umjetnika, dobilo je novu dimenziju i uglavilo sa na mjestu poiesisa, dakle, na mjestu samoga umjetnika. Naime, kist za likovnog umjetnika može da ima ulogu nastavka slikareve ruke, ali on nije ruka. Također, slikar može da svojim pogledom reaguje na vizuelno-svjetlosne informacije i stimulanse koje dekodira njegova svijest prožeta i profilirana kulturnim kodovima i sjećanjima. Reakcija nastala u oku se proširuje na mozak, koji šalje informaciju samoj ruci što drži kist. Potom, ruka djeluje kistom po površini platna, na kojem se onda oslikavaju prepoznatljiviji i vidljivi prizori. Iako sam pokret kista može da proširi granice vidljivog, te stoga nije samo puki instrument, njegova funkcija je ipak uslovljena instrumentalnom moći koja se može jedino realizirati kroz poteze slikareve ruke.

Fotografski aparat zamjenjuje i pokret ruke i samo ljudsko oko. Dakle, fotografski aparat je zauzeo mjesto ljudskog oka, on na perfektan način mimetizira ljudski pogled. Umjesto umjetnikove imaginacije, koja je kroz odnos mimetičke aktivnosti i proizvođačkog poiesisa stvarala slika u klasičnom slikarstvu, fotografija, za Musabegovića, konstituiše novi odnos između činjenja techne i mimetičke aktivnosti. Možemo reći da je fotografisanje potisnulo ulogu i značaj ruke, njezin kreativni potencijal, jer se potez kista pretvorio u jedan pritisak na dugme fotografskog aparata. Za Henrija Focillona: „Umetnost je proizvod ruku. One su instrument stvaranja, ali,

pre svega, organ saznanja” (1964: 127). Možemo reći, da je sa pojavom fotografije i razvojem digitalnih medija stvaralačka ruka dobroano ‘atrofirala’.

ODSUSTVO ČOVJEKA

Andre Bazin u eseju „Ontologija fotografske slike” (1967) kaže da je s pojavom fotografije prvi put između svijeta i čovjeka postavljen treći element, objekat, stvar, tehnika – fotografski aparat u kojem je čovjek odsutan. Zapravo, mi u klasičnoj umjetnosti, pa i onoj najrealističnijoj koja nastoji da obuhvati stvarnost u njezinom punom odrazu, opažamo prizmu umjetnika, njegov karakter ili njegovu subjektivnost, dok iz određenog ugla gleda svijet. U fotografiji, za Bazina, uživamo u odsutnosti čovjeka:

„Prvi put između prvobitnog predmeta i njegove predstave ne posreduje ništa osim drugog predmeta. Prvi put se slika spoljnog sveta stvara automatski, bez stvaralačkog učešća čovjeka i po strogom determinizmu. Ličnost fotografa učestvuje samo u izboru, usmeravanju, pedagogiji pojave: ma, koliko bila prisutna u završenom delu, ona nije isto što i učešće slikara. Sve se umetnosti zasnivaju na čovekovom prisustvu; jedino u fotografiji uživamo u njegovoj odsutnosti.“ (1967: 10)

Dakle, na mehanički i bezličan način fotografija hvata snop svetlosti, u kojem je utisnut kalup stvarnosti. Iako je fotografija uhvatila jedan svetlosni otisak, mi u njoj ne gledamo talasasto kretanje svetla, već realnost, pa je pojava fotografije uticala, kako zapaža Bazin, da poslije slikarskog pokreta realizma nastane impresionizam. Zacijelo, impresionizam predstavlja svetlost u njezinoj titravosti, transformaciji, talasnosti u kojoj svaka naslikana stvar gubi svoju formu, dok fotografija predstavlja stvarnost u što jasnijim formama.

Možemo reći da fotografija kopira stvarnost, ona je direktno prenosi, dok je slikarstvo podražava, imitira; zapravo, u samom prezentiranju stvarnosti kroz imitaciju, podražavanje, upravo zbog prisustva čovjeka u klasičnom slikarstvu, unosi se neka razlika, nešto više od samog prizora, diferencija koja je sadržana u umjetnikovoj simboličkoj reprezentaciji, a koja, prema Kantu, treba da nagna gledaoca na razmišljanje koje se ne iscrpljuje sa samim sadržajem prezentacije. Stoga i Roland Barthes kaže: „Šta god prikazuje i na koji god način to čini, fotografija je uvek nevidljiva; zapravo ne vidimo nju“ (2011: 14). A nevidljiva je, prozirna, jer je ona neka vrsta perfektne kopije referenta koji prijanja za fotografski papir.

Tezu Severina da tehnika nastoji iz pozicije sredstva postati cilj možemo prepoznati i u ulozi fotografije, jer iako je fotografski aparat u službi čovjeka, te se

koristi kao sredstvo kako bi se stvarnost što vjernije obuhvatila, on postaje i cilj u samome sebi koji donekle zamjenjuje čovjeka! Iako je Barthes rekao da fotografija zamjenjuje ljudsko oko, a Susan Sontag smatra fotografiju 'produženom rukom svijesti', ona ipak nije samo nastavak ljudskih tjelesnih mogućnosti, jer ona, također, čak i tjelesno mutira čovjekove mogućnosti. Fotografija ima i svojstva novog mehaničkog tijela koje potiskuje i mijenja ljudsko tijelo i ljudski pogled. U njoj prebivaju tehničke mogućnosti o kojima je govorio Heidegger.

Dakle, ne ide samo uticaj od čovjeka ka kameri, već i od kamere ka ljudskom tijelu, ka ljudskoj svijesti. Možemo reći da fotografija ima dvostruku ulogu: s jedne strane je prevazišla granice ljudske optike (pogled klasičnog čovjeka mutirao je s pojavom fotografije), a, s druge strane, otkrila je neki potisnuti ljudski potencijal, koji on nije mogao razviti u svojim biološki determiniranim predispozicijama.

Tako će Walter Benjamin u tekstu „Mala istorija fotografije“ reći:

„Priroda koja se obraća aparatu drugačija je od one koja govori oku; drugačija najpre po tome što se na mestu prostora prožetog čovekovom svešću javlja nesvesno prožet prostor. Uobičajeno je već da neko, recimo, vodi računa, ma i onako grubo, o hodu ljudi; on ipak ništa više ne zna o njihovom položaju u deliću sekunde kada 'iskoračuju'. To mu omogućava fotografisanje sa svojim pomagalima, usporavanjem u vremenu ili uvećavanjem. Tek time on otkriva to optičko nesvesno, kao što to psihoanaliza čini sa nagonskim nesvesnim.“ (2010: 169)

Benjaminovu usporedbu 'optičkog nesvesnog' s 'nagonskim nesvesnim' razumijevamo kao otkriće neke mogućnosti poimanja prostora, koja je uvijek bila prisutna u samom prostoru i u 'prirodi', ali se nikad nije mogla precizno opaziti, spoznati, sve do pojave fotografije. Iako se priroda 'obraća aparatu' drugačije od 'one koja govori oku', isto tako i naše oko je uz pomoć fotografije i 'optičkog nesvesnog' otvorilo u sebi neke skrivene mogućnosti, koje je posjedovalo, ali ih nije bio svjesno!

TEHNIČKA MOĆ ZAUSTAVLJANJA VREMENA

Ukazujući na problem same fotografije u vezi s ljudskim pogledom, Musabegović se poziva na Györgya Lukácsa koji govori o dvostrukom mimesisu kod fotografije (Lukács 1980). Zapravo, prvi mimesis pripada tehnici i on je dezantropomorfan, jer ona mehanički udvaja stvarnost, a drugi pripada samom čovjeku koji podražava stvarnost. Fotografija, smatra Lukács, ne može da uhvati onaj trenutak prije i poslije, stoga je ona 'apstrakna neposrednost'. Dakle, ona ne može da uspostavi onaj odnos u kojem se pojedinačno i opće ujedinjuju, a za Lukácsa smisao umjetnost je upravo

u tome da kroz određeni pojedinačni primjer govori o općem, zapravo, da ostvari jedinstvo pojave i suštine. Stoga za njega onaj realizam koji ostaje na deskripciji pojedinačnih elemenata, u kojem se ne prepoznaje univerzalno, opće značenje, reduciran je i kao takav ne ostvaruje smisao umjetničkog djelovanja budući da ostaje na nivou reprodukcija puke pojave. Zapravo, iako je Lukács zagovornik realizma, on kritikuje onaj realizam u kojem pojavni svijet ima veću moć od umjetnikove kritične moći rasuđivanja o historijskim i klasnim konfliktima. S druge strane, apstraktna umjetnost ili larpurlartistička umjetnost koja se bavi problemima forme, ne obuhvata dijalektiku historije i njezine tokove u kontekstu klasne borbe, jer se bavi ahistorijskim, apstraktnim pitanjima, koja nisu vezana za suštinu, već za pojavu. Uglavnom, iz Lukáseve marksističke perspektive fotografija u svojoj apstrakciji ostaje prilijepljena za pojedinačno, konkretno i ne izražava genezu nekog bića kroz njegov dijalektični razvoj!

Zapravo, postavlja se pitanje: da li fotografija kao nepokretni identitet može da predstavi pokretnu stvarnost, da li ona kao isječak vremena može da predstavi samo vrijeme. O tome na jedan lucidan način govori skulptor Auguste Rodin u razgovoru sa Paulom Gsellom. Naime, Rodin problematizira realističnu prirodu same fotografije ističući da „... lica na fotografijama, mada uhvaćena usred radnje, izgledaju odjednom ukočena u vazduhu, a to je zato što su svi delovi njihovog tela tačno reprodukovani u dvadesetini, ili čak četrdesetini sekunde, pa tu nema, kao u umetnosti, postepenog odvajanja kretnje“ (Virilio 1993: 8).

Da se podsjetimo, rane fotografije u devetnaestom vijeku, naročito one Eadwearda Muybridgea, omogućile su da čovječanstvo konačno sazna kako konj trči. Da li drži sve četiri noge u vazduhu ili mu uvijek jedna noga ostaje na zemlji? Prije pojave fotografije slikari nisu bili u mogućnosti da zaustave jedan momenat konjskog kasa, kako bi vidjeli istinsku pozu kakvu zauzima konj. U kontekstu mogućnosti fotografije da zaustavi jedan djelić sekunde, Roden je komentarisao sliku Théodora Géricaulta *Trka berberskih konja*, na kojoj se epski prikazuju konji u galopu, a koji iz perspektive fotografske naučno-tehničke tačnosti izgledaju kao da s trbuhom paraju i do-tiču zemlju, jer konji sa izduženim podignutim nogama uopće ne izgledaju realistično iz perspektive fotografskog objektivnog ‘balzamiranja’ koje ukoči pokret u simultanost.

Paul Virilio objašnjava kako Rodin odgovara onima koji smatraju da je fotografska tačnost jedina realistična i istinita:

„Roden odvrća da umetnik u jednoj jedinjoj slici kondenzuje više pokreta raspodeljenih u vremenu, pa ako je njihova celina lažna u svojoj simultanosti, ona je istinita kad su njeni delovi

posmatrani uzastopno, a samo je ta istina važna, budući da mi upravo nju vidimo i da nas upravo ona iznenaduje. Pošto ga je umetnik podstakao da sledi razvoj neke radnje kroz neku ličnost, gledalac, prelazeći preko nje pogledom, ima iluziju da vidi kako se ostvaruje pokret.“ (1993: 8)

To znači da za Rodina istinitost nekog slikarskog djela zavisi od pokreta oka gledaoca, o kojem je slikar razmišljao, kao što je to radio Théodore Géricault. Zapravo, za Rodina je Géricault na nepokretnom platnu predstavio procesualnost pokreta, uhvatio ga je u njegovom preobražaju i nije ga ukočio u neki zaleđeni trenutak kao što to radi fotografija. Sama priroda sebe ne može zaustaviti u vremenu, a, isto tako, svijest ne može sebe zaustaviti u vremenu. U tom kontekstu, zaustavljanje se protivi samoj stvarnosti, realnosti, ljudskoj svijesti, jer su one uvijek u trajanju, procesu, kretanju. Stoga, možemo zaključiti da je tehnička moć fotografije nastojala da kroz anti-prirodnu logiku predstavi nešto prirodno, i da kroz ‘nepokretnu apstrakciju’ prikaže konkretnu realnost.

Iz ovoga što smo naveli o fotografiji, upravo zbog njezinih tehničkih mogućnosti, možemo reći da su klasični čovjek i njegov način gledanja izgubili svoju ulogu. Na postavljene teorijske probleme u vezi s fotografijom i njenom tehničkom moći (sublimirane u pitanjima: da li je u samoj fotografiji odsutan čovjek, da li je dezantropomorfní fotografski pogled zamijenio čovjeka, da li je moć tehnike izražena u fotografiji ugrozila samog čovjeka, da li je nepokretna moć izražena u tehnici iluzija realnosti, jer se kroz nepokretno posmatra pokretno, zapravo, kroz nepokretnu apstrakciju prikazuje prirodnu konkretnost?), Musabegović kroz svoj teorijski rad ne daje direktan odgovor. On je implicitno sadržan u spoznaji o gubljenju aure umjetničkog djela, kao i kroz objašnjenje veze koju uspostavlja tehnika u umjetnosti, kada se kroz pricip diobe povezuje sa mimetičkom aktivnosti i proizvođačkim poiesisom.

GUBITAK AURE U UMJETNOSTI

U eseju „Umjetničko djelo u doba tehničke reprodukcije“ (Benjamin 1986) kaže se da su fotografija i film, kao umjetnosti masovne reprodukcije, izgubili auru, koja je povezana s neponovljivošću, jedinstvenošću, kao i ukorijenjenošću za određeno mjesto. Musabegović dodaje da nije samo fotografija, već i fotografisano izgubilo svoju auru, te je, naprimjer, čovjek kao jedinstveno i neponovljivo biće, izašao iz svoje aure i posato biće koje boravi u fotografskom prividu. Fotografisano biće izašavši iz čahure neponovljivosti i jedinstvenosti, počelo je kao odraženo biće boraviti u

bezbroy fotografskih odraza. Pojavom fotografije i dezantropomorfne tehnike nije samo umjetnost izgubila svoju auru i svoju kulturnu vrijednost, o čemu govori Benjamin, nego je i samo biće postalo ‘pocijepano’ od nepristrasnog aparata. Fotografisano biće, ulovljeno u fotografskom okviru, boravi, ono je u njemu nastanjeno, kroz svoju drugost. Biće u fotografskom aparatu boravi u ‘drugo-bivstvu privida’ koje se ‘rasipa i opet okuplja’ oko svoje biti, kako kaže Musabegović.

S druge strane, ne možemo reći da čovjek boravi direktnim prisustvom u slici na platnu koju je naslikao klasični slikar. Portret nas samih, koji je napravio neki slikar, osim što izražava nas u tom portretu, on, isto tako izražava i samog umjetnika koji je prisutan kroz oslikani (naš) lik. Stepenn realizma u slikarstvu je nemoguće doseći kao na fotografiji! Stoga Musabegović ističe da biće u fotografskom prividu nastoji da zamijeni, da bude na mjestu samoga bića, da njegov privid zamijeni stvarnim bićem. Za Musabegovića, biće u fotografskom prividu utiče na samo biće, ali nije moguć obrnuti put. U tom kontekstu, možemo tvrditi da je i umjetnik – fotograf, koji pritišće dugme na fotografskom aparatu, izgubio auru neponovljivosti i jedinstvenosti koju je posjedovao slikar dok je predstavljao neki predio, ili dok je pravio portret, ili autoportret. Jer na slikarskom platnu se odražava njegova neponovljiva i jedinstvena reakcija ruke, koja drži kist ili tuš, u sinergiji njegovog ljudskog, a ne mašinski bezličnog, pogleda i pokreta ruke. Jer kako je rekao čuveni sarajevski fotograf Mario Pikulić u jednom kafanskom razgovoru osamdesetih godina u Sarajevu: „Ja samo kliknem i to je to!“

Musabegović je, kada govori o gubljenju aure u fotografiji dobrano svjestan da tehnička moć fotografskog privida može da ulazi u stvarnost, da je mijenja i da u neku ruku ugrozi samo fotografisano biće tako što će ga smjestiti u bezbroy fotografisanih privida. I Walter Benjamin i Martin Heidegger svjesni su dominacije i instrumentalne moći tehnike koja se uspostavlja u moderno doba, a samim tim i fotografije. Osvrćući se na Heideggerovo mišljenje o tehnici, možemo reći da fotografija kao tehničko ispoljenje iskazuje novovjekovne težnje da se svijet tretira kao slika. Kada svijet postaje slika, onda se uspostavlja relacija subjekat – objekat. A tu relaciju upravo konstituiše tehnika, a ne toliko racionalno mišljenje koje počiva na izvjesnosti subjekta *cogita*. Također, fotografija nam predstavlja nešto prisutno, premošćava distance, pa možemo postaviti pitanje: da li je ona na taj način poništila ‘blizinu daljine’, o kojoj govore i Benjamin i Heidegger? Da li ona predstavlja stvarnost kao evidenciju, kao materijalni dokaz, objekat, koji se poklapa sa slikom, pa se tako ne može desiti da dođe do samouspostavljanja istine u umjetničkom djelu, unutar principa funkcionisanja nje kao medija, jer njezina moć počiva na poklapanju,

adekvaciji, a ne na ἀλήθεια – neskrivenom i otvorenom? Doduše, Heidegger nije rekao ništa o fotografiji kao umjetnosti, ali možemo pretpostaviti da je zazirao od njezine moći, koja je otjelotvorena kroz sliku što objektivizira svijet, opredmećuje ga i tako ga čini podložnim za instrumentalnu tehničku moć, koja, također, nameće upravo kroz očitu i prepoznatljivu vidljivost same fotografije svoj vrijednosni sustav i svijet tretira kao nacrt u kojem slika dominira nad svijetom!

I Roland Barthes u knjizi *Miti d'oggi* (1994) istražuje koliko se u savremenim mitološkim prizorima otjelotvoruje ideološka moć koja se toliko i ne zapaža. Naime, u fotografiji nešto zapažamo kao prirodno, nužno, evidentno, a ne primjećujemo koliko je u njoj samoj nevidljivog udjela ideološke moći, koja ono što je historijski konstruisano predstavlja kao 'prirodno', te ono što je kontingentno predstavlja kao nužno, a ono što je apstraktno maskira se kroz krinku evidentnog, očitog i konkretnog. Victor Burgin, komentirajući Barthesove teze o ideološkoj moći koja je kroz mitologiju, na nevidljiv način prisutna u fotografijama, ističe:

„Buržoazija, 'društvena klasa koja ne želi da bude imenovana', prikazuje svoju ideologiju, ovde nazvanu 'mit', kao prirodnu. Bart pokušava da sistematski demistifikuje tu 'prirodu' zato što je mit...(…) Jedan od Bartovih primjera mitskog govora je naslovna strana magazina *Paris Match* na kojoj je prikazan mladi crnac odeven u francusku uniformu kako salutira, očiju uperenih uvis, 'nesumnjivo na trobojku'. Bart primećuje da je doslovno značenje slike (fotografije) neosporno: to je crnac koji francuski salutira. Međutim, bilo da gledam naivno ili ne, vrlo dobro vidim šta to znači za mene: da je Francuska velika imperija, da svi njeni sinovi, bez diskriminacije po boji kože, verno služe pod njenom zastavom i da nema boljeg odgovora protivnicima tobožnjeg kolonijalizma nego što je to žar s kojim ovaj crnac služi svojim takozvanim ugnjetateljima. Ovde kao da je prirodno značenje iscedeno iz slike (fotografije)“ (2016: 51-52).

Što znači prirodno značenje? Odgovor: ono se manifestira u evidentnoj činjenici, u stvarnom događaju – vojnom salutiranju – i njega Bart naziva denotativnim, jer se njegov smisao iscrpljuje u vidljivom i realnom prostoru. Ali šta je tu ideološka nevidljiva konstrukcija koja je povezana sa konotativnim značenjem? Namjera urednika časopisa i fotografa je da pošalju poruku da je Francuska velika imperija, u kojoj „svi njeni sinovi, bez diskriminacije po boji kože verno služe pod istom zastavom“. Ali ta poruka sakriva pravo lice imperijalizma, a to je bjesomučno ugnjetavanje i iskorištavanje onih koje u fotografiji predstavlja crnac koji salutira. Naime, ne radi se o tome da u francuskoj vojsci nije bilo crnaca i da je to fotomontaža. Naprotiv. Prizor je istinit! Ali i pored toga, u prizoru se zataškava stvarno lice francuskog imperijalizma, kao i politika buržoaske klase koja želi da ne bude

imenovana i čije ideološko prisustvo je nevidljivo. Stoga, ono što se manifestira kao 'prirodno' (salutiranje crnca) konstruisano je kroz ideološki mit. Događaj koji se odvija rutinski, njegova slučajnost, obično salutiranje, dobija logiku nužnosti. Vjerovatno, vojnik i nije bio svjestan da će fotografija o njemu imati apstraktno značenje, koje je povezano s idejama jednakosti i univerzalnog bratstva, koje na lažan način otjelotvoruje francuska Imperija. Stoga, za Barthesa doslovno značenje se ukršta sa stvarnom ideološkom motivacijom – „oni su stalno zahvaćeni 'ukrštenom obrnutom rampom'“ (Ibid. 54). Ako kroz moć fotografije „svaki predmet u svetu može preći iz zatvorene, nemušte egzistencije u usmeno stanje, može postati otvoren za prisvajanje društva“ (Ibid. 53), onda je i fotografska tehnička moć u sprezi sa ideološkim motivima, koji u nju upisuju društvena, a samim tim i 'usmena', govorna značenja! Jer sama tehnika je u sprezi sa ideologijom, koja sebe nastoji da manifestira kao prirodni red stvari, kao nužnost i konkretnost. I nije samo da se ideologija koristi tehnikom, već, isto tako, i fotografski aparat u svojim tehničkim mogućnostima konstruiše ideologiju. Što hoće reći, kako je nevidljivo prisustvo ideologije, tako je nevidljivo prisustvo i same tehnike, koja sebe otjelotvoruje u 'prirodnom', 'konkretnom', 'neposrednom', a samim tim i 'nužnom' prizoru!

Ali da se vratimo već gore spomenutom pitanju: kako fotografija kroz svoju tehničku moć ugrožava samog čovjeka? Već smo istakli da je on za Bazena odsutan, pa samim tim možemo pomisliti da je ugrožen njegov položaj. (Iako Bazena ne misli da je ugrožen, naprotiv, mi, po njegovom mišljenju, u fotografiji uživamo upravo u odsustvu čovjeka.) Isto tako, naglasili smo da fotografija, za Rodina, predstavlja, u svojoj naučno-tehničkoj ukočenosti, umrtvljivanje pokretljive prirode. Kao što se na anatomskom stolu prirodni organizam pretvara u objekat za anatomsko-hiruško seciranje, rezanje, tako se i sam svijet pretvara u umrtvljenu, ukočenu sliku koju secira fotografski objektiv. Dakle, problem za Rodina je što se ta slika očituje kao realistična, kao da hvata precizni kalup stvarnosti, a zapravo, ona je tehnički izum koji ukida za samu ljudsku i prirodnu svijest zasnovanu na procesualnosti, kretanju, trajanju!

Ali možemo dodati i ovo: fotografija ne ugrožava toliko čovjeka time što je zamijenila ljudsku ruku i njegov pogled, već što mu je kroz tehničku mogućnost pružila osjećanje moći da tehnički vlada svijetom. Jer čovjek dok hvata slike svijeta i dok mu se gubi aura neponovljivosti, bivajući s jedne strane fotografskog aparata, ne primjećuje da je sama moć tehnike stvorila u njemu vlastito osjećanje moći. I paradoksalno, čovjek je upravo ugrožen u svome osjećaju moći, koji mu nudi tehnika. Susan Sontag, povezujući moć tehnike sa fotografiranjem kaže:

„Kao i automobil, kamera se prodaje kao ofanzivno oružje – do kraja automatizovano i spremno za akciju. Popularni ukus očekuje jednostavnu, nevidljivu tehnologiju. Proizvođači uveravaju svoje mušterije da snimanje ne zahteva posebnu veštinu ili stručno znanje, da je aparat sveznajući i da reaguje i na najmanji poticaj volje. Ono je prosto kao okretanje ključa za paljenje ili povlačenje obarača. Kao i oružje i automobili, kamere su sprave mašte čija upotreba stvara naviku. (...) ima nečeg otimačkog u činu snimanja fotografije. Fotografisati ljude znači napastovati ih, time što ih vidimo onakve kakve oni sebe nikad ne vide, saznajući o njima ono što oni nikada ne mogu saznati; to ljude pretvara u predmete koji se mogu simbolički posjedovati. Kao što je kamera sublimacija pištolja, tako fotografisati nekoga predstavlja sublimirano ubistvo – blago ubistvo, koje odgovara tužnom, zastrašenom vremenu.“ (1982: 24-25)

I teze Susan Sontag na tragu su misli o modernoj tehničkoj moći koja stvara naviku i osjećaj veličine koja ‘reaguje na najmanji poticaj volje’, te je sama fotografija sublimacija pištolja s kojim se lovi stvarnost. Ali, treba dodati i ovo, fotografisana bića, koja su izgubila svoju auru neponovljivosti, ‘pocijepana’ od dezantropomorfnog aparata, kako navodi Musabegović, također su prožeta osjećajem moći kada su uokvirena fotografskim prizorom. Moć fotografskog prizora je stvorila model - uzor-celebrity. Fotografisana bića u suvremenom svijetu mahom imitiraju uprizorene modele predstavljene kroz senzacionalističke spektakle.

Ali i pored gubljenja aure bića, kao i umjetničkog djela, a i samoga umjetnika, ne možemo reći da je za Musabegovića čovjek samo odsutan, time što se stvorio novi odnos između čovjeka i svijeta unutar kojega posreduje tehnika. Možemo govoriti o čovjekovoj bezavičajnosti, kontigentnosti, reverzibilnosti, repetitivnosti, otuđenju, upravo kada on svoju moć potvrđuje kroz fotografiju u modernom svijetu, u kojem tehnika vlada, nastojeći da bezuslovno preovladava sve limite i da sav svijet pretvori u sirovinu! Ali i pored opasnosti koju u sebi sadrži tehnika i koju možemo nazrijeti u fotografskoj mašini, ne radi se o tome da treba vratiti poiesis na mjesto tehnike koje mu je fotografija oduzela. Zacijelo, uloga tehnike u savremenom svijetu otvorila je mogućnosti za nova poimanja kreativnosti, preobražaja, poiesisa, jer je u samoj tehnici poiesis prisutan i kada je odsutan, zapravo, kada je u pozadini. Romantičan povratak za Musabegovića je nemoguć, jer on može biti samo tlapnja unutar nacionalističkih iluzija.

Heideggerovu tezu po kojoj je u opasnosti spas, treba razumjeti i u vezi s ulogom tehnike.⁵ Jer tehnika i pored opasnosti koje sobom donosi, otvara mogućnost za novo poimanje kreativnosti, stvaranja u odnosu spram mimesisa. Ukratko, iako tehnika u

⁵ Zapravo, Heidegger u eseju „Okret“ citira Hölderlinov stih: „Ali gdje postoji opasnost, raste/također ono spasonosno“ (1996: 254).

sebi sadrži fatalnu opasnost za čovjeka, upravo kroz nju treba traži alternativu njoj samoj i treba otvoriti sve njene kreativne potencijale. Odgovor na pitanje šta može biti limit same tehnike, ako je nestala klasična ideja Boga, a time i klasična ideja čovjeka, možemo pronaći ako tehniku promatramo kroz poiesis, zapravo, kako Musabegović kaže, kroz princip diobe između mimetičke aktivnosti – činjenja techne – proizvođačkog poiesisa. Tako naziremo mogućnost da tehnika uspostavlja samoj sebi limite! Jer ako tehniku promatramo kroz figuru diobe, mi joj onda oduzimamo prevladavajuću moć s kojom je počela piramidalno, superiorno da ovladava svijetom.

A njezina moć se manifestira tako što heterogene sudbine, raznovrsne i mnogolike forme života homogenizira preko unificirajućeg modela. Kako se manifestira taj unificirajući model? S jedne strane, kako to navodi Vattimo (2008) pozivajući se na Heideggera, tehnika organizira unificirajući svijet na sistemu komande, dominacije, birokratskog funkcionalizma, organizovanja društva prema militantnim sistemima kontrole, a s druge strane, moć tehnike se očituje u tome što neprestano proizvodi senzacionalističke razlike, što se neprestano proizvodi nešto novo, spektakularno, inovativno, moderno, tako da se u toj dinamici ne primjećuje moć repetitivnog unificirajućeg modela tehnike, jer se ona maskira kao izvorna i kreativna moć samih subjekata, koji se nalaze s jedne, ili s druge strane fotografskog objektiva. U prvom slučaju povezujemo moć tehnike sa neprestanim fotografisanjem, čija nakana je da kroz policijsku prismotru kontroliše društvo, a s druge strane, kroz zabavni senzacionalizam se društvo podvrgava dobrovoljno samokontroli, koju poima kao sopstvenu moć, a ne primjećuje, kako to navodi Sontag, da je postalo predmet, objekt, koji neko drugi simbolički posjeduje i koristi.

Stoga, misleći principe tehnike, kao što su 'montaža, istraživanje, konstrukcija, inovacija' kroz mimesis i poiesis, ujedno je oslobađamo njezine dominantne, diktatorske uloge i mogli bismo reći da je demokratizujemo. Svemoć tehnike, od koje smo iznutra ugroženi, jer nam permanentno stvara osjećaj moći, jer nas isto tako i potiskuje, možemo demaskirati tako što joj vraćamo u njezin prvobitni savez s umjetnošću.

Ma kako u savremeno doba 'tehničke reprodukcije' prevladavao princip razbijanja ideje cjeline umjetničkog djela, jedinstvenog centra koji okuplja heterogene dijelove, mjere koja daje smisao i sklad, ipak kroz gubljenje centra uspostavlja se novi centar, kroz gubljenje klasične ideje o jedinstvu nastaje neko novo jedinstvo, kroz odsustvo čovjeka nastaje neko njegovo novo prisustvo. Stoga se Sadudin Musabegović u svom eseju „Paralipomena o nadrealističkom šoku i montaži” (2000) poziva na filozofiju Teodora Adorna kada princip filmske montaže prepoznaje u njegovom načinu

mišljenja, koji kroz 'negativnu dijelektiku' govori o raspadu cjeline, zapravo, one cjeline koja nastoji unutar kapitalističkih odnosa da legitimizira dehumanizirani poredak, eksploataciju čovjeka po čovjeku i kroz instrumentalnu moć kontroliše prirodu. Upravo se kroz princip montaže, a koja je izraz same tehnike, afirmira partikularnost, koja kroz sudar i šok stvara nove veze i novu cjelinu ili, kako to kaže Musabegović, virtualne centre. Zapravo, cjelina tu ne počiva na nekoj sintezi, u kojoj se partikularnosti utapaju, već se partikularizmi oživljavaju, iznutra stvaraju cjelinu.

ZAKLJUČAK

Dakle, veza između umjetnosti i tehnike može otvoriti mogućnost za spasonosno, jer nam omogućava da spoznamo sve opasnosti koje tehnika sa sobom donosi i, isto tako, da u samoj tehnici prepoznamo mjeru u kojoj je postavljena nova pozicija samog čovjeka. Što hoće reći, pojava fotografije nije samo ispoljila neke unutrašnje potencijale koje čovjek u sebi nosi, pa se tako proširila njegova moć, kao što nije ni samo potisnula čovjeka, već je stvorila novi odnos između čovjeka i svijeta, u kojem je tradicionalni čovjekov pogled na svijet promijenjen. Čovjek je izašao iz svoje mjere, pa se može misliti da je on odsutan, ali, zapravo, on je kroz odsustvo prisutan! Isto tako pojava tehnike je Musabegoviću omogućila da tradicionalne estetske kategorije razumije iz novog konteksta, iz novog ugla.

Benjamin i Adorno nisu odbacili moć tehnike. Kao marksistički mislioci oni su, itekako, vjerovali da u njoj treba tražiti i revolucionarni potencijal. Iako znamo da je vjera u revolucionarni potencijal izgubila svoju snagu s padom Berlinskog zida, to ne znači da se unutar same tehnike ne trebaju tražiti nove mogućnosti i emancipatorske snage same umjetnosti. Zapravo, Musabegović ne piše u svojoj estetskoj studiji *Mimesis i konstrukcija* (2009) na koji način je tehnika ugrozila naše živote, na koji način ona predstavlja za modernog čovjeka istodobno spas i prevaru, njegovu moć i nemoć, njegovu težnju za besmrtnost i smrtnost, ali je kroz figuru diobe: 'mimetička aktivnost – činjenje techne – proizvođački poiesis' otvorio mogućnost da se uloga tehnike u modernom svijetu demaskira, da se ona promatra u mnogolikim odnosima, iz mnoštva perspektiva, te da ona sama učestvuje u kreativnim procesima.

Produbljujući razmišljanje o figuri diobe, Musabegović će u tekstu „Sliv i vir” napisati da niti jedan od ova tri elementa ne posjeduje centralnu moć okupljanja oko sebe druga dva, što znači da niti jedan od ova tri elementa nije izvor umjetničkog djela, dapače, sva tri su u toku, u zajedničkom slivu, koji stvara vlastite granice. Što

ne znači da izvor ne postoji; on postoji, ali se prepoznaje samo u toku u kojem se slivaju ta tri elementa. Jer izvor pronalazi samoga sebe kada je izvan sebe!

„Proizvodilački poiesis, mimetička aktivnost, činjenje techne ‘uređuju’ umjetničku proizvodnju; oni čine umjetničku praksu. Sljedstveno tome: ni sama poiesis, ni sama mimesis, ni sama techne, ne mogu biti izvor – topos za koji bi se moglo pouzdano reći da je njena generična matrica. Radi se, zapravo, o tri toka koja tek u slivu dobivaju šansu da konstituišu izvor. Ali – sliv nije izvor; u njemu, da bi uopšte bio slivom, izvor je odsutan. Ili je, pak, prisutan (Sad sam tu / Bez sebe), ali je, u tome slučaju, istovremeno i izvor i ušće“ (Musabegović 2000: 13).

Što hoće reći da dinamička struktura diobe ne poznaje princip kauzalnog određenja, da je nešto prije, a nešto poslije, niti da ima svoj uzrok i posljedicu. To ne znači da se ona neartikulirano gubi u mnoštvu rasutih figura koje ne poznaju početak ni kraj. Naprotiv, dinamička struktura sliva postavlja artikulaciju elemenata, ali koji se opiru tehničkoj jednoobraznosti koja nastoji da sve postavi u fiksirane i čvrste kalupe i u kojima je sve predvidivo, proračunato, dokazivo, preko nekog principa koji se može direktno demonstrirati na nekom mjestu, toposu.

Stoga za njega i sama fotografija nije nešto što je statično, nepokretno i njezina glavna odlika nije u tome što kroz nepokretnost prikazuje pokretljivi svijet, niti se u njoj ne ukida onaj trenutak prije i poslije, već je ona dinamična struktura u kojoj se oblikuje jedan novi odnos spram drugog. Zapravo, taj drugi je sama stvarnost u svome direktnom mimesisu, koji je bio u prošlosti, te se uselila u sadašnjost koju predstavlja tehnička mogućnost na fotografskom papiru. Uglavnom, u samoj fotografiji je, i pored njenog nepokretnog identiteta, sam sliv u čijem toku se susreću prošlost, sadašnjost, a onda i budućnost, te se prepliće mimetička aktivnost – činjenje techne, a iz pozadine se pojavljuje: proizvođački poiesis.

LITERATURA:

1. Ajzenštajn, Sergej (1964), *Montaža atrakcije*, Nolit, Beograd
2. Arnheim, Rudolf (1962), *Film kao umetnost*, Narodna knjiga, Beograd
3. Bachelard, Gaston (1990), *Plamen voštanice*, August Cesarec, Zagreb
4. Barthes, Roland (2011), *Svetla komora: Beleške o fotografiji*, Kulturni centar Beograda, Beograd
5. Barthes, Roland (1984), *Miti d'oggi*, Einaudi, Torino
6. Benjamin, Walter (1986), *Estetski ogledi*, Školska knjiga, Zagreb

7. Benjamin, Walter (2010), *Izabrana dela I*, Službeni glanik, Beograd
8. Burgin, Victor (2016), *Promišljanje fotografije*, Kulturni centar Beograda, Beograd
9. Deleuze, Gilles (1999), *Niče i filozofija*, Plato, Beograd
10. Galimberti, Umberto (2018), *Mitovi našeg vremena*, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad
11. Focillon, Henri (1964), *Život oblika – Pohvala ruci*, Kultura, Beograd
12. Kracauer, Siegfried (1972), *Priroda filma I-II*, Institut za film, Beograd
13. Heidegger, Martin (1996), *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Naprijed, Zagreb
14. Heidegger, Martin (2002), *Hölderlinove himne 'Germanija' i 'Rajna'*, Demetra, Zagreb
15. Heidegger, Martin (1992), *Poljski put / Opuštenost*, Gradac, Beograd
16. Heidegger, Martin (2000), *Šumski putevi*, Plato, Beograd
17. Lukács, György (1980), *Osobnost estetskog*, Nolit, Beograd
18. Musabegović, Sadudin (2009) *Mimesis i konstrukcija*, Akademija likovnih umjetnosti u Sarajevu, Sarajevo
19. Musabegović, Sadudin (2000), *Sliv i vir*, Međunarodni centar za mir Sarajevo, Sarajevo
20. Nietzsche, Friedrich (1982), *Rođenje tragedije*, Zora, Zagreb
21. Paić, Žarko (2013), "Otvorenost i plavetilo: S Heideggerom na putu prema drukčijoj umjetnosti", *Književna republika*, 11, 1/3, 199-232.
22. Sontag, Suzan (1982), *Eseji o fotografiji*, Beograd: radionica SIC, Beograd.
23. Prohić, Kasim (1987), *Figure otvorenih značenja*, Svjetlost, Sarajevo
24. Vattimo, Gianni (2008), *Čitanka*, Tvrđa, Zagreb
25. Virilio, Paul (1993), *Mašine vizije*, Svetovi, Novi Sad
26. Wölfflin, Heinrich (1974) *Osnovni pojmovi istorije umjetnosti*, Veselin Masleša, Sarajevo
27. Worringer, Wilhelm (1999), *Duh apstrakcije: Apstrakcija i uživanje*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Predavanje na Youtubu

1. Severino, Emanuele (2017), "Il rovesciamento tra i mezzi e fini", <https://www.youtube.com/watch?v=A5ryKToPycA>

THE POWER OF TECHNIQUE AND THE ABSENCE OF MAN IN A PHOTOGRAPHIC PICTURE

Summary:

The text problematizes the connection between art and the power of technology. The question arises: how can photography as an art, created as a technical invention, respond to the challenges of technical power, which manifests itself as an unconditional desire for domination that knows no limits? The esthetician from Sarajevo, Sadudin Musabegović, understood the very power of photographic representation precisely through the figures of division: mimesis - poiesis - techne. Martin Heidegger's opinion on technique is connected with the figure offered by Musabegović. Sadudin Musabegović's aesthetic thought provides possible answers to the question: how is a man present in photography itself when the famous film critic Andre Bazin said that photography is the only art we enjoy because of an absence of a human? And what role does art play in overcoming the crisis established by technology in the modern world? In the 'age of mass reproduction', art itself has lost its aura, as Walter Benjamin states, and Musabegović adds that even the photographed being has lost its aura. The problem of losing the aura can also be understood as a new beginning, as a 'new source' for art itself. But for the source itself, Musabegović says that he finds himself in the flow, that he is always outside himself, he is in the intertwining, permeation that manifests itself in a dynamic, reversible, and moving figure: mimetic activity – making techne – productive poiesis. This text aims not only to explain the meaning of this figure, which Musabegović established originally within aesthetics, and especially in the field of photography and film, but also to analyze its meaning in the context of unmasking the logic of modern technical control, which marked a modern way of living, thinking, and perceiving the world.

Keywords: mimesis; poiesis; techne; photography

Adresa autora
Author's adress

Senadin Musabegović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
senomusa@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

HISTORIOGRAFIJA

Miljan Gogić

ISPRAVA OD 10. OKTOBRA 1365. GODINE O USTUPANJU
BENEDIKTINSKOG SAMOSTANA REDOVNICAMA SV. KLARE
U KOTORU / DOCUMENT OF OCTOBER 10th, 1365 ON THE
CESSION OF THE BENEDICTINE MONASTERY TO THE NUNS
OF ST. CLARE IN KOTOR

171

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.171

UDK 930.25

Primljeno: 29. 08. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Miljan Gogić

ISPRAVA OD 10. OKTOBRA 1365. GODINE O USTUPANJU BENEDIKTINSKOG SAMOSTANA REDOVNICAMA SV. KLARE U KOTORU*

U radu se iznosi sadržina isprave od 10. oktobra 1365. godine kojom je kotorska komuna, uz posredovanje pape Urbana V, pripadnicama redovnica Sv. Klare ustupila nekadašnji benediktinski samostan. Analiziraju se prihodi koji su tom prilikom dodijeljeni redovnicama Sv. Klare. U pitanju su bili prihodi od carine ribarnice, mesnice i trošarine na vino. Iz sačuvane građe iz sredine i kraja XV. vijeka daju se određeni podaci o sudbini nekih od navedenih prihoda.

Ključne riječi: franjevci; Sv. Klara; samostan; Kotor; Petrus Baduario

POČECI FRANJEVACA U KOTORU

Formiranje franjevačkog monaškog reda u Kotoru vezuje se za drugu polovinu XIII vijeka.¹ Prvo indirektno prisustvo franjevacu u kotorskoj sredini potvrđuje bula pape Aleksandra IV iz 1256. godine u kojoj se on obraća vjerskim starješinama dalmatinskih i zetskih crkvenih središta, uključujući tu i kotorskog episkopa.² Direktni

* Rad je nastao kao rezultat aktivnosti na realizaciji naučnog projekta „Clio MAP-Crna Gora na političkoj i kulturnoj mapi Evrope“ koji finansira Ministarstvo nauke Crne Gore.

¹ O djelovanju pripadnika franjevačkog monaškog reda na prostoru Boke Kotorske i ostalih oblasti zetskog primorja u srednjem vijeku postoji veoma obimna literature. Navešćemo najvažniju, a neka se djelimično odnosi na navedeni prostor: Fabianich (1863); Stjepčević (1940, preštampano u: *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast 2002, 11-105); Gugić (1977: 95-114); Škunca (19999; Sopta (2003: 305-322); Živković (2004: 67-85); Blehova Čelebić (2006); Živković (2010).

pomeni franjevacu u Kotoru potiču iz sredine sedme decenije XIII. vijeka. U ispravi od 15. septembra 1265. godine, sastavljenoj u Dubrovniku, zabilježeno je da su sinovi Draga de Sklepo, poklonili franjevcima kuću u Kotoru (Stjepčević 1938: 70; Živković 2004: 71; Blehova Čelebić 2006: 133-134, 449-450).³ Kraj XIII vijeka jeste doba kada se može govoriti o daljem učvršćivanju zajednica franjevačkog monaškog reda na području zetskog primorja. U okviru izlaganja o kraljici Jeleni Anžuskoj i njenom ktiitorstvu pisci crkvene istorije Ilirika saopštavaju da je na prostoru Gurdića 1288. godine sagrađen samostan sa crkvom posvećenom Sv. Franji (Farlati, Coleti 1800: 440; Stjepčević 1938: 70; Sopta 2003: 309; Blehova Čelebić 2006: 134).⁴ Pored njega u srednjem vijeku franjevački samostani u Kotoru bili su Sv. Marija i Lucija, Sv. Duh, Sv. Bernardin na Puču, Sv. Nikola i ženski samostan Sv. Klare, o kojem će biti riječi u nastavku (Sopta 2003: 308-310).

Tokom prve polovine XIV vijeka, kao ženski franjevački monaški red u Kotoru djelovao je i red klarisa, sledbenica Sv. Klare.⁵ Prvi pomeni pripadnica ovog monaškog reda u Kotoru mogu se pouzdano vezati za četvrtu deceniju XIV. vijeka. U okviru izlaganja o kotorskom episkopu Tomi (1334-1343) autori djela *Illyricum sacrum* donose tekst XVIII glave štampanog izdanja Kotorskog statuta iz 1616. godine. Ta zakonska odredba odnosi se na izbor dvojice prokuratora kotorskih samostana. U njoj, između ostalog stoji i sljedeće: "...*ut est Monasterii S. Georgii de Gulpho, Monasterii poncellarum, sive Sanctae Clarae de Catharo, et Monasterii S. Petri de Surana, et omnia alia monasteria, quae pertinent ad nostrum Communitatem etc.*" [Statuta civitatis Cathari 1616: 11, 12 (Cap. XVIII); Farlati, Coleti 1800: 446; Živković 2009: 98].⁶ Iz ove statutarne odredbe može se vidjeti da se tokom prve polovine XIV vijeka izbor prokuratora kotorskih samostana, uključujući tu i samostan Sv. Klare, nalazio u rukama kotorskih komunalnih organa.

² Tom bulom papa je crkvenim vlastima dao upustvo kako da se ponašaju prema franjevcima i ne stvaraju im teškoće u djelovanju (Fabianich 1863: 413, 414 (IV); Živković 2010: 154, 155).

³ O prisustvu franjevacu u Kotoru tokom sedme decenije XIII stoljeća svjedoči i podatak da je 1268. godine papa Kliment IV imenovao Toma Bisilijevog Kotoranina za prokuratora i sindika provincije Sklavonije (Lupis 2012: 11).

⁴ Po kazivanju pisaca crkvene istorije Ilirika kraljica Jelena Anžuska iste godine (1288) kada i u Kotoru, sagrađila je franjevačke manastire u Baru, Skadru i Ulcinju (Farlati, Coleti 1817: 12, 13, 44, 59, 188, 309; Subotić 1958: 138-140; Živković 2003: 71, 72; Blehova Čelebić 2006: 134).

⁵ O ovom redu: Blehova Čelebić (2002: 242), McNamara (1998) Mueller (2006), Bartoli (2009).

⁶ V. Živković, povodeći se za izdanjem ove isprave u jednoj ediciji (Monumenta Montenegrina VI 2001: 162, 163), saopštava da je isprava donesena u doba episkopa Rajmonda Agoutija (1331-1334). Ova odredba nalazi se među prvim statutarim odredbama, koje se odnose na izbor pojedinih gradskih komunalnih činovnika i ne sadrže datum donošenja. Te odredbe Kotorskog statuta obično se u nauci smatraju najstarijim dijelom redakcije Statuta iz prvih decenija XIV. vijeka.

Kada je u pitanju mjesto gdje se nalazio samostan Sv. Klare koja se pominje u odredbi, iznijeto je mišljenje da se on nalazio izvan grada Kotora (Živković 2009: 98). Možda bi se prema pitanju položaja ovog djevojačkog samostana (*poncellarum monasterii*) mogla iznijeti nešto drukčija pretpostavka, koja proizilazi iz sadržaja navedene statutarne odredbe. Crkve i samostani u njoj nabrojani su uz precizno navođenje mjesta, odnosno prostora gdje su se nalazili. Za samostan Sv. Đorđa kaže se da je u Zalivu, za samostan Sv. Klare stoji da je u Kotoru, dok se za samostan Sv. Petra navodi da je na Šuranju. Ostale crkve nijesu poimence nabrojane, ali se kaže da su se one nalazile na teritoriji “naše komune”. Za samostan Sv. Klare decidno se kaže da je *in Cataro*, što bi se, uzimajući način navođenja položaja ostalih sakralnih objekata u odredbi, čini se, najprije moglo protumačiti da je on bio u Kotoru, unutar gradskih zidina, kao dijela njihove komune. Djelovi te komune bili su prostor Zaliva gdje se nalazio samostan Sv. Đorđa, zatim područje Šuranja, koje se sa južne strane naslanja na kotorske zidine, gdje se nalazio samostan Sv. Petra, sâm grad Kotor unutar gradskih bedema, kao i mjesta gdje su bili drugi samostani koji u odredbi nijesu pomenuti.⁷

DODJELJIVANJE NEKADAŠNJEG BENEDIKTINSKOG SAMOSTANA KLARISAMA (1364-1365)

Nastojanje kotorske zajednice, njenih komunalnih organa, ali i pojedinaca, da poprave status franjevacu i klarisa sredinom XIV vijeka doprinijelo je poboljšanju uslova koji su se ticali njihovog položaja i djelovanja u Kotoru. Poznato je da je u januaru 1352. godine Belča, žena Tripa Buće, sa sinovima Pavlom i Dživom dodijelila određene nekretnine kapeli crkve Sv. Franje koja se nalazila u Kotoru (Arhiv HAZU, *I. d 54.*, sv. I; Gogić 2020: 21-29).

U nemirnim vremenima sedme decenije XIV vijeka, kada je politički položaj Kotora bio izuzetno složen, došlo je do poboljšanja uslova za djelovanje klarisa u kotorskoj komuni. Naime, papa Urban V, na molbu kotorske opštine 11. decembra 1364. godine zatražio je od kotorskog episkopa Dujma II (1352-1368) da o trošku grada obezbijedi samostan za opaticu i trideset redovnica. To je trebalo učiniti tako što će se obnoviti stari ženski benediktinski samostan koji je bio napušten i porušen. Kotorska opština obećala je da će obnoviti nekadašnji benediktinski samostan sa crkvom ili molionicom i sagraditi oratorijum, zvonik i sve neophodne objekte za opaticu i trideset sestara. Kotorski episkop imao je obavezu da se stara o tim

⁷ O samostanu Sv. Petra na Šuranju: Stjepčević (1940: 71), Mitrović (2015: 74-76).

aktivnostima i da jednu od redovnica postavi za opaticu koja bi upravljala samostanom [Farlati, Coleti 1800: 451; Eubel 1902: 381 (№ 926); Smičiklas 1915: 407-408 (№ 297); *Annales Minorum* 1733: 179-180 (№ XIV); Ostojić 1964: 506-507; Blehova Čelebić 2006: 111; Živković 2009: 98-99; Mitrović 2015: 170; Tolić 2016: 128-129]. Kao što ćemo vidjeti, te aktivnosti uslijedile su veoma brzo nakon ovog papinog pisma.

Prisustvo benediktinaca na prostoru zetskog primorja i njegovih gradova može se pratiti još od IX vijeka kada počinje osnivanje benediktinskih zajednica u tim krajevima. Na području Boke Kotorske njihove zajednice bile su brojne.⁸ Kada je riječ o pomenutom benediktinskom samostanu sa crkvom, koja je 1365. godine dodijeljena klarisama, pitanje njegove identifikacije u nauci nije do kraja razriješeno, ne zna se pouzdano kome je samostanska crkva bila posvećena (detaljno: Ostojić 1964: 506-507; Milanović 2003: 301). Osim njega u Kotoru se pominju još dva ženska benediktinska samostana. U kancelarijsko-notarskim spisima prve polovine XIV vijeka pominju se *moniales sancti Benedeti* i njihova opatica Rada [Mayer 1950: 415, 416, (№ 1241), 423 (№ 1270); Mayer 1980: 46, 47 (№ 187), 393 (№ 1578); Milanović 2003: 301; Mitrović 2015: 168-171].⁹ U Kotoru je postojao i ženski samostan sv. Martina koji je sredinom XIV vijeka bio zapušten i napušten, pošto su redovnice koje su boravile u njemu umrle od kuge (Ostojić 1964: 507-508; Milanović 2003: 301; Mitrović 2015: 171-172).

Poslije papinog pisma od 11. decembra 1364. godine uslijedila je obnova nekadašnjeg benediktinskog samostana. Taj čin do sada je bio poznat iz navoda koji, u nastavku pomenutog kazivanja o klarisama u Kotoru, donose pisci crkvene istorije Ilirika. U izvodu isprave predstavnici komunalnih organa saopštavaju, uz pozivanje na pismo pape Urbana V, da je komuna za potrebe klarisa sagradila samostan Sv. Klare. Određeno je da se na njegovom čelu nalazi opatica *Domina Clara de Foro Iulio*. (Farlati, Coleti 1800: 451; Živković 2009: 99).

U rukopisnom zborniku *II b 21*, koji se nalazi u Rukopisnom odjeljenju Arhiva HAZU u Zagrebu nalazi se cjelokupan tekst prepisa darovnice date samostanu Sv. Klare u Kotoru, čiji navedeni dio donose Danielle Farlati i Iacopo Coleti. Isprava je sastavljena 10. oktobra 1365. godine. To znači da se, nakon papskog pisma sa početka

⁸ O benediktinskom redu na prostoru zetskog primorja postoji veoma obimna literatura. Ovdje ćemo navesti najznačajniju: Butorac (1928), Stjepčević (1930), Stjepčević (1934), Stjepčević (1934a), Stjepčević (1941 = Stjepčević 1999), Ostojić (1964: 486-508), Milanović (2003: 291-303), Mitrović (2015), Galović, Trogljić (2018).

⁹ Autorka poistovjećuje ovaj samostan sa onim kojeg je papa Urban V 1364. godine ustupio klarisama.

decembra 1364. godine, kojim se tražilo obnavljanje nekadašnjeg benediktinskog samostana, pristupilo njegovoj intenzivnoj obnovi i vjerovatno izgradnji ostalih pratećih objekata, te da su tê aktivnosti završene za nekih desetak mjeseci. U prilici smo ovdje da iznesemo i analiziramo cjelokupan sadržaj tada dodijeljenih prihoda samostana Sv. Klare u Kotoru. U pitanju je darovnica koja je obuhvata čin obnove samostana, njegovog dodjeljivanja klarisama kao i propisivanje prihoda koji su tom prilikom ustupljeni samostanu Sv. Klare.

Na početku isprave stoji da je čin darivanja izvršen u prisustvu gradskog kneza Petra Baduaria, zatim sudija, vijećnika i pripadnika cjelokupne kotorske zajednice. U nastavku se iznose motivi koji su kotorsku komunu podstakli na taj čin. Zatim se navodi već poznati dio isprave u kojem se saopštava da je od priloga vjernika sagrađen manastir pripadnicama reda Sv. Klare, što je i traženo u pismu pape Urbana V. Istim tim pismom, kako je već kazano, zahtijevano je da se na čelo samostana postavi opatica. Za prvu opaticu određena je *Clara de Foroiulio*. U nastavku isprave, a što je do sada bilo malo poznato, navode se prihodi koji se tom prilikom ustupaju samostanu i klarisama koje u njemu borave. U pitanju je najprije bio prihod od carina ribarnice koju je do tada držala i ubirala kotorska komuna. Osim tog prihoda, samostanu i klarisama ustupljen je novčani prihod na godišnjem nivou u iznosu od dvije stotine perpera. Polovina tog prihoda dolazila je od klanice (mesnice), a druga polovina od prihoda trošarine na vino. O davanju pomenutog novčanog iznosa bili su dužni da se staraju carinici ili gabelari, odnosno lica koja su u zakup držala pomenute prihode (Arhiv HAZU, II. b 21: 166-167).¹⁰

Komunalni prihodi koji su u darovnici dodijeljeni samostanu Sv. Klare poznati su iz kotorskog Statuta štampanog 1616. godine. U nedatiranoj statutarnoj odredbi koja je vjerovatno normirana početkom XIV vijeka govori se o izboru trojice justicijara – komunalnih činovnika koji su imali zadatak da brinu o svemu što podliježe plaćanju trošarine i globe, uključujući tu i klanicu i ribarnicu [*Statuta civitatis Cathari* 1616: 8-9 (Cap. XII); Sindik 1950: 99]. Kada je riječ o prihodima od carine ribarnice, njen konkretan iznos ustupljen klarisama u toj ispravi se ne navodi. U docnijim izvorima, o kojima će biti riječi u nastavku, navodi se njen iznos, koji nije bio konstantan. Prihodi kotorske komune od klanice navedeni su u nedatiranoj odredbi Statuta gdje je detaljno izloženo koliko se plaćalo zakupniku carine za stoku koja se klala. Pri tome se pravila razlika između domaće i javne potrošnje, za ličnu upotrebu nije se plaćala carina [*Statuta civitatis Cathari* 1616: 176-177 (Cap. CCCXX); Sindik 1950:

¹⁰ Tekst ove isprave donosi se kao APPENDIX ovog rada. U prilogu se donosi i snimak dokumenta (Sl. br. 1, 2, 3). O ovom rukopisnom zborniku vidjeti: Kukuljević Sakcinski (1857: 341), Bubalo (2015: 27-28).

69]. Trošarina od vina (*gabella*), koja se pominje u ispravi kao dio sredstava ustupljenih klarisama, odnosila se na prihod od prodaje vina, u, za to, propisanim posebnim mjestima, krčmama (*taberna*) [*Statuta civitatis Cathari* 1616: 22 (Cap. XXXVIII), 188 (Cap. CCCXLVII); Sindik 1950: 73].¹¹ Kada je riječ o ustupljenim prihodima od carine ribarnice, carine mesnice i trošarine na vino, uzevši u obzir statutarne norme koje se odnose na ove prihode komune, možemo reći da se nije radilo o iznosima koji su mogli naročito oslabiti finansije komune.

U slučaju da se opatici i redovnicama ne daje novčani iznos koji je propisan, osobe koje su bile zadužene za to plaćanje bile su obavezne da od svoje imovine daju navedeni novčani iznos. Ispravu o ovom činu, u prisustvu gradskih sudija i trojice auditora, sastavio je gradski notar *Phyllippus quondam Gentilici de Auximo*. Ovaj gradski notar navodi da je pomenutom činu bio prisutan na način što je od komunalnih organa imao nalog, ovlaštenje i dopuštenje da to učini, dok je od opatice i njenih sestara bio zamoljen. Nakon ovog teksta isprave iz oktobra 1365. godine nalazi se zabilješka da je njen prepis 17. septembra 1447. godine, za potrebe mletačke vlade, gradskog kneza i kapetana Kotora, načinio *Johannes Quondam Silvestri de Luxia*, notar i kancelar kotorske komune (Arhiv HAZU, II. b 21: 167-168).

Neke ličnosti koje se pominju u ispravi poznate su iz drugih istorijskih izvora. *Petrus Baduario miles comes civitatis Catharensis* jeste osoba koja je uzimala značajno učešće u društveno-političkom životu dalmatinsko-zetskog područja tokom šeste i sedme decenije XIV vijeka. Tako u zadarskim izvorima iz 1355. i 1356. godine stoji da su one donesene u vrijeme *Petri Baduario, militis, honorabilis comitis et capitanei Jadre* [Smičiklas 1914: 287, 288 (№ 216), 325, 326 (№ 244), 335, 336 (№ 252), 346-348 (№ 261), 349-351 (№ 263)]. *Dominus Petrus Baduario miles* nalazi se među ličnostima, mletačkim podanicima, koje su navedene kao prisutne u ispravi koju je izdao mletački dužd Ioannes Delfino o proglašenju Zadarskog mira od 18. februara 1358. (25. februara 1358.) godine, kao i u onoj istog dužda o uključivanju mletačkih saveznika u isti mirovni ugovor (25. februara 1358.) godine [Brković 2009: 100-104 (№ VII), 104-105 (№ VIII)]. Titulu viteza (*miles*), koja se navodi uz njegovo ime, vjerovatno je dobio od mletačkog dužda, koji je na taj način za sebe vezivao pripadnike zadarskog plemstva.¹² Ova osoba uzela je učešća u dešavanjima koja su se u Kotoru odigrala sredinom sedme decenije XIV vijeka. Poznato je da su početkom

¹¹ Nekoliko godina prije ustupanja ovih prihoda klarisama kotorska opština je prekinula praksu davanja u zakup carine i trošarine, preuzevši u svoje ruke sve dažbine, osim trošarine na vino [*Statuta civitatis Cathari* 1616: 244-246 (Cap. CCCCXXVII); Sindik 1950: 69].

¹² Praksu dodjeljivanja viteške titule (*miles regius*) pripadnicima zadarskog plemstva sredinom XIV vijeka sprovodio je ugarski kralj Ludvig I Anžujski (Grbavac 2008).

1367. godine Dubrovčani naoružanim brodom izvlačili ovu osobu iz Kotora, u trenutku kada je ovaj grad bio pod opsadom.¹³ Njegovo prisustvo u Kotoru 1365. godine, u svojstvu gradskog kneza, dodatno osvjetljava dosadašnja saznanja o prilikama u kotorskoj komuni i nastojanjima Dubrovčana da učvrste svoju uticaj u Kotoru nakon prihvatanja vrhovne ugarske vlasti, u vrijeme kada je kotorska komuna bila ugrožena od Balšića.

Darivanje nekadašnjeg benediktinskog samostana klarisama i sastavljanje isprave o tom činu izvršeno je u prisustvu predstavnika kotorske komune. Tom činu prisustvovali su kotorske zaklete sudije Miho Mekša, Trifun Miha Buće i Brasa Abrea, pripadnici istaknutih kotorskih vlasteoskih porodica. Da sve bude zabilježeno u skladu sa važećim normama brinuli su auditori Petar Glavati, Miho Bolica i Tripo Petra Buće.¹⁴ Kotorski notari koji se pominju u ispravi, kako onaj koji ju je sastavio (*Phyllippus quondam Gentilici de Auximo*) tako i onaj koji je sredinom XV vijeka napravio njen prepis (*Johannes Quondam Silvestri de Luxia*) poznati su iz drugih izvora (Fejić 1980: 39, 45-51).

SUDBINA NAVEDENIH PRIHODA SAMOSTANA SV. KLARE (XV. VIJEK)

Iako nevelikog iznosa, prihodi koji su dodijeljeni klarisama 1365. godine svakako su predstavljali značajnu stavku među sredstvima kojima su one mogle raspolagati, pošto se radilo o redovnim godišnjim prihodima. Ženski samostani nijesu mogli imati prihode od služenja misa za duše umrlih. Oni su egzistirali od miraza koje su redovnice donosile prilikom stupanja u samostan, zatim milostinje i zavještanja, a ponekad i davanjem novca pod kamatu (Blehova Čelebić 2006: 112).¹⁵

Arhivska građa iz XV vijeka nudi neke podatke koji su se ticali uživanja prihoda dodijeljenih 1365. godine samostanu Sv. Klare. Tako u dokumentu iz 1443. godine stoji da su te godine klarise *datium pescariae* ustupile Nicoli Tolo za iznos od 150 perpera na tri godine (Blehova Čelebić 2006: 113). Značajni podaci o sudbini prihoda redovnica samostana Sv. Klare tokom prve polovine XV vijeka, dodijeljenih 1365. godine, mogu se naći u dukalu koji je mletački dužd Franciscus Foscaro izdao 15.

¹³ O političkim prilikama ovog perioda koje su se ticale Kotora: Dabinović (1958: 45-54), *Istorija Crne Gore* (1970: 3-26).

¹⁴ O vlasteoskim porodicama iz kojih su poticali ovi Kotorani vidjeti Martinović (2017).

¹⁵ Da su i klarise tokom prve polovine XV vijeka sticale prihode i imovinu zavještanjima, poklonima i davanjem novca na interes govore izvori iz tog perioda (Blehova Čelebić 2002: 262, 264; Blehova Čelebić 2006: 112, 113.).

oktobra 1447. godine, a čiji je jedan prepis zabilježen u istom rukopisnom zborniku Arhiva HAZU. Analizu te isprave započemo navodom da su opatica i monahinje ovog samostana uputile pismo mletačkom duždu u kojem je stajalo da su od ustanovljenja manastira prihodi klarisa bili dvije stotine perpera, i to od dvaju carina, odnosno gabela. Osim ovog, kako se dalje u duku navodi, klarise su imale godišnji prihod od deset dukata od carine ribarnice. U tom duku zatim je stajala konstatacija mletačkog dužda da su mletačke vlasti, kada su preuzele vlasti nad Kotorom, posebnim dukulom priznale klarisama njihove prihode. U tekstu dukala iz 1447. godine koji slijedi iznosi se da su kotorski komunalni organi nekada djelimično, nekada u potpunosti, poštovala pravo sestrinstva Sv. Klare na pomenute prihode. U tom trenutku ophođenje komunalnih vlasti prema sestrinstvu obilježile su i neke mjere koje su ugrožavale njihove pomenute prihode. Osim ugrožavanja prihoda, iz daljeg teksta dukala vidi se da su se klarise mletačkom duždu žalile i po pitanju prokuratora. One su bile nezadovoljne izborom prokuratora, koji su izabrani bez njihove saglasnosti i suprotno njihovoj volji. Mletački dužd predočava kotorskim vlastima da klarise imaju pravo da i dalje uživaju pomenute prihode od dvije stotine perpera, kao i one od carine ribarnice, i da same biraju prokurate, kako su to oduvijek činile. Za istinitost svih ovih navedenih tvrdnji i zahtjeva klarisa mletačke vlasti su dobile potvrdu kotorske komune. U tekstu dukala koji slijedi, a koji predstavlja njegov završni dio, nalazi se naredba mletačkog dužda kotorskim organima da su obavezni klarisama omogućiti navedene prihode, kako je to bilo navedeno u njihovim dukalima, kao i da poštuju njihovo pravo da same biraju prokurate svog samostana, bez prava da ih u tome sprečavaju. Ispravu koja je sadržala ovu naredbu kotorske vlasti bile su dužne da unesu u poseban registar koji je sadržao naredbe mletačkih vlasti, kao i da se, ovjerena potpisom i pečatom, ona preda opatici i redovnicama.¹⁶ Jasno je da je prepis isprave od 10. oktobra 1365. godine, sačinjen 18. septembra 1447. godine od strane Johanesa de Luxia, učinjen upravo za potrebe rješavanja navedenog problema pred mletačkim vlastima.

¹⁶ Arhiv HAZU II b 21, 168, 169. Isprava ima sljedeći naslov: *Copia privilegii Ducalis verificantis antescriptas Monasterii datas Monialibus s. Clarae*. Na margini prepisa ove isprave nalazi se zabilješka: *Confirmatio Monialium ypperperorum 200. atque doanae Pescariae: ut possint ad libitum eligere Procuratorem rerum suprascriptarum*. Prepis ove isprave nalazi se i u rukopisnom zborniku koji se nalazio u Zemaljskom arhivu u Sarajevu. U tom prepisu ispušten je uvod koji sadrži formalni dio, kao i riječ *decem* kada se u dukatima navodi iznos prihoda koju su od carine ribarnice imale opatica i njene sestre, dok je preostali dio teksta isprave identičan onom u rukopisu koji se čuva u zborniku Arhiva HAZU [Čremošnik 1923: 158 (№ XXXI); Živković 2009: 101, 102]. O okolnostima prihvatanja mletačke vlasti od strane Kotorana vidjeti: Matijević-Sokol (1982), Butorac (1999).

Kako se može vidjeti, duka iz oktobra 1447. godine iznosi historijat odnosa, kako kotorskih komunalnih organa tako i mletačkih vlasti, prema prihodima redovnica Sv. Klare, dodijeljenim 1365. godine prilikom predaje obnovljenog benediktinskog samostana. Prilikom njegove analize treba kazati da se u njemu navode prihodi koji su dodijeljeni klarisama 1365. godine, carina od ribarnice i prihodi od klanice i carine na vino. Za razliku od isprave iz 1365. godine, u njoj se precizno navodi koliki je bio prihod od ribarnice, deset dukata. Iznos koje su one dobijale od klanice i trošarine na vino bio je identičan onom koji je ustanovljen 1365. godine. U pomenutom dukalu mogu se prepoznati još neke norme koje su se ticale položaja ovog samostana i prava redovnica Sv. Klare, a koje se ne pominju u ispravi iz 1365. godine. Radi se, najprije, o pravu sestrinstva Sv. Klare da same biraju prokuratora svoga samostana. U aktu od 10. oktobra 1365. godine nema pomena o izboru prokuratora ovog samostana. Pravo redovnica da samostalno biraju prokuratore kotorske vlasti ponekad su kršile što je bio i jedan od povoda da se sestrinstvo obrati mletačkim vlastima.¹⁷ Za razliku od statutarne odredbe sa početka XIV vijeka, o kojoj je bilo riječi, a kojom je bilo propisano da komunalne vlasti biraju prokuratore kotorskim samostanima, uključujući i onaj posvećen Sv. Klari, opatica i sestrinstvo tog reda docnije su uspjele da se izbore da same biraju prokuratora.¹⁸

Iz raspoložive građe koja potiče iz druge polovine XV vijeka vidi se da je u međuvremenu došlo do nekih promjena kada se radilo o prihodu od carine ribarnice koji je pripadao sestrinstvu Sv. Klare. U dokumentu sa samog kraja tog vijeka (25. april 1499. god.) nalazi se svjedočanstvo o problemima koje su kotorski ribari imali zbog plaćanja te dažbine sestrinstvu Sv. Klare. Ribari su se žalili mletačkim vlastima zbog plaćanja te dažbine, uprkos tome što su odlukom toga bili oslobođeni. Ta norma o oslobođenju od plaćanja pomenute dažbine ukinuta je 1490. godine, te su ribari morali da je plaćaju, kao što su je plaćali prethodnih 40 godina.¹⁹

¹⁷ Pitanje upravljanja crkvenom imovinom i prokuratora bilo je predmet naročite pažnje kotorskih organa. O tome vidjeti: Sindik (1950: 143, 144), Bogojević Gluščević (1992: 129-163), Blehova Čelebić (2006: 188-199).

¹⁸ U sačuvanim izvorima prve polovine XV. vijeka navode se imena nekih prokuratora samostana Sv. Klare u Kotoru (Živković 2009: 101).

¹⁹ *II b 21*, 253; Blehova Čelebić (2006: 113).

APPENDIX

154. *Copia privilegii dotis monialium monasterii Sanctae Clarae de Catharo 1365*²⁰

In dei nomine. Amen. Anno domini millesimo trecentesimo sexagesimo quinto. Indictione tertio. Die decimo Octobris. Petrus Baduario miles comes civitatis Catharensis, iudices, consilarii, et communitas civitatis praedictae ad sonum campanae omnes unanimiter et concorditer more solito congregati universis et singulis ad quorum notitiam presens publicum instrumentum pervenerit praesentibus et futuris salutem in eo, qui est omnium uera salus. Divinae Maiestatis incitatione perquam feliciter nostrum regimus civitatem ac uelo religionis quod singulariter Sanctae Clarae habemus, ipsiusque Ordinis Sorores piis oculis prospicientes de bonis nostris adeo collantes misericorditer largimur eisdem per quae supradictae sorores in Sancta Religione manentes uberius parum debitum reddere valeant omnium creatori mereri credimus apud eum, qui suis fidelibus affluenter dona sua impendit. [Cum igitur nos et nostra Communitas cum subventionem fidelium in nostra praefata civitate aedificaverimus, et fecerimus monasterium Sanctae Clarae eiusdem Ordinis, prout nobis apostolica auctoritate per litteras sanctissimi in Christo patris et domini domini Urbani divina providentia Papae quinti est concessum. In quo Monasterio prima abbatissa Venerabilis et religiosa domina Clara de Foro iulio auctoritate praedicta extitit constituta. Ideoque nos ipsi monasterio, abbatisse, et sororibus presentibus (166) et futuris in dicto monasterio residentibus cupientes digne et rationabiliter de opportunis remediis subvenire et de necessariis providere.] Et ut pro bono statu, et conservando dictae nostrae civitatis et nostrorum salute effundere debeant pias preces. Ad Dei laudem et dicti Ordinis reverentiam et praescriptae nostrae urbis honorem dictum monasterium Sanctae Clarae de Cattaro perpetualiter dotamus ipsisque abbatissae et sororibus dicti ordinis in eodem monasterio residentibus in perpetuum concedimus et nomine dotis damus perpetuo habendum, tenendum et possidendum pacifice piscariae duannam nostri communis prout hactenus nostra communitas solita est colligere et habere. Et insuper yperperos ducentos Slauonicos qui ad praesens in Cataro fient medietatem de duana camardae sive beccariae et

²⁰ Dio teksta ove isprave koji daju pisci crkvene istorije Ilirika glasi: *Cum igitur nos Iudices, Cosilium et Communitas ex subventionem fidelium in nostra civitate aedificaverimus, et fecerimus Monasterium S. Clarae eiusdem Ordinis, prout nobis Apostolica auctoritate per litteras Sanctissimi in Christo Patris et Domini Domini Urbani divina providentia Papae V. est concessum; in quo Monasterio prima Abbatissa Venerabilis et religiosa Domina Clara de Foro Julio auctoritate praedicta extitit constituta; ideoque nos ipsi Monasterio, Abbatisse, et Sororibus presentibus et futuris in dicto Monasterio residentibus cupientes digne et rationabiliter de opportunis remediis subvenire et de necessariis providere* (Farlati, Coleti 1800: 451.). U prepisu teksta isprave koji donosimo taj dio označen je uglastim zagradama [].

reliquam medietatem de gabella vini nostri communis annuatim in perpetuum eidem monasterio per duanarios vel gabellarios dicti communis praesentes vel futuros seu per alios qui pro tempore dictas duanas seu gabellas quovis modo habebant seu tenebant aut recoligent dandos et solvandos, et assignandos abbatisse et sororibus dicti monasterii vel eorum procuratori perpetualiter in fine cuiuslibet mensis solutionem pro rata statim absque alicuius scientia, vel mandato seu alio termino vel inducio de caetero ipsis vel alicui earum faciendis. Si quis vero contrafecerit non soluendo, dando, seu assignando dictos yperperos annuatim in perpetuum eidem monasterio in fine cuiuslibet mensis pro rata, ut dictum est de proprio eorum teneant et debeant dare, et solvere praedicti monasterio, abbatissae et sororibus, vel earum procuratori absque aliqua contradictione, termino excusatione, vel requisitione aut licentia modo aliquo faciendis vel obtinendis pro praemissis vel aliquo praemissorum. Volentes omnia et singula obtinere perpetuam firmitatem. Ad cuius rei perpetuam memoriam praesens nostrae concessionis, et dotis publicum instrumentum per Phyllippum nostrum iuratum notarium infrascriptum scribi mandavimus, et in publicam formam rederi.

Actum Cathari in Platea Sancti Triphonis in pleno Arengo ad sonum campanae ut moris est congregato praesentibus nobiles et sapientibus viris dominis Miche Mexe, Triphon Miho Bucchie, et Brase Abrahae iuratis iudicibus civitatis Cathari antedictis ac Petro Glavati, Micho Bolica, ac Triphone Petri Bucchiae auditoribus dictae civitatis necnon etiam aliis pluribus fide dignatis testibus ad praedicta vocatis et rogatis.

Ego Phyllippus quondam Gentilici de Auximo imperiali auctoritate notarius et nunc communitatis Cathari iuratus notarius praesentis omnibus et singulis suprascriptis (167).

Dum sic agerentur et fierent presens interfui, et ea mandato auctoritate et licentia praedictorum dominorum comitis, iudicum generalis consilii ac totius communis Cathari, ac rogatus pro parte supra nominatae domine abbatisse, ac suarum sororum scripsi et in hanc formam publicam redegii ac signo meo solito, et nomine roboravi in testimonium praemissorum.

Ego Iohannes quondam Silvestri de Luxia de Venetiis publicus imperialis et ducatus Venetis auctoritate notarius, et notarius et cancelarius communis Cathari praedictum pariter legisem ut iacet de verbo in verbum fideliter registraui ex autentico de mandato magnifici et seniori domini Johannis Leono pro nostro illustrissimo ducali dominio Venetae honorandi comitis et capitanei civitatis Cathari. Die Venetiis XVIII Septembris MCCCCXLVII, indictione xii. (168)

(Republika Hrvatska, Arhiv HAZU u Zagrebu, Zbirka hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa: *II b 21, Catharensium miscellaneorum liber continens: informationes varias procuratorum generalium Dalmatiae et Albaniae nec non copias, regesta et excerpta antiquissimorum privilegiorum, statutorum, protocollorum etc communitatis Cathari et ecclesiarum atque monasteriorum Catharensis civitatis ab anno 809 usque ad a. 1715, 166-168.*)

BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

a) neobjavljeni:

1. Arhiv HAZU, *I. d 54.*, Zbirka starih hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa, *Memorie sulle Bocche di Cattaro concernenti il Culto*, sv. I.
2. Arhiv HAZU, *II. b 21*, Zbirka starih hrvatsko-latiničnih rukopisa i kodeksa, *Catharensium Miscellaneorum Liber continens: Informationes varias Procuratorum generalium Dalmatiae et Albaniae nec non copias, regesta et excerpta antiquissimorum privilegiorum, statutorum, protocollorum etc communitatis Cathari et ecclesiarum atque monasteriorum Catharensis civitatis ab anno 809 usque ad a. 1715.*

b) objavljeni:

1. *Annales* (1733), *Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum*, vol. VIII, Rome
2. Brković, Milko (2009), "Isprave o Zadarskom miru", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 51, 69-107.
3. Čremošnik, Gregor (1923), "Kotorski dukali i druge listine", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXXIII, XXXIV, 1-4 (1922-1923), 115-196.
4. Eubel, Karl (1902), *Bullarium Franciscanum: Benedicti XII, Clementis VI, Innocentii VI, Urbani V, Gregorii XI documenta*, VI, Collegium S. Bonaventurae ad Claras Aquas
5. Fabianich, Donato (1863), *Storia dei Frati minori dai primordi della loro istituzione in Dalmazia e Bosina I*, Zara
6. Farlati, Daniele, Jacobo Coleti (1800), *Illyricum sacrum VI, Venetiis*

7. Farlati, Daniele, Jacobo Coleti (1817), *Illyricum sacrum VII*, Venetiis
8. Mayer, Antun (1950), *Monumenta Catharensia I*, Zagreb
9. Mayer, Antun (1980), *Monumenta Catharensia II*, Zagreb
10. *Monumenta Montenegrina VI* (2001), *Episkopi Kotor i episkopija i mitropolija Risan*, Vojislav Nikčević (ur.), Istorijski institut Crne Gore, Podgorica
11. Smičiklas, Tadija (1914), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae XII*, Zagreb
12. Smičiklas, Tadija (1915), *Codex diplomaticus Regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae, XIII*, Zagreb
13. *Statuta* (1616), *Statuta civitatis Cathari*, apud Robert Meyetum, Venetiis

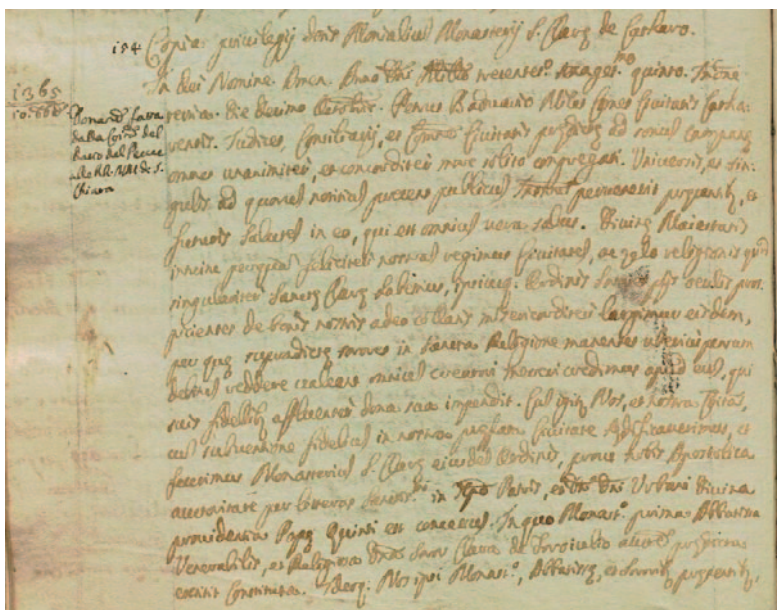
LITERATURA:

1. Bartoli, Marko (2009), *Klara Asiška*, Laudato, Zagreb
2. Blehova Čelebić, Lenka (2002), *Žene srednjovjekovnog Kotora*, CID, Podgorica
3. Blehova Čelebić, Lenka (2006), *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, Pobjeda - Narodni muzej Crne Gore - Istorijski institut Crne Gore, Podgorica
4. Bogojević Gluščević, Nevenka (1992), *Svojinski odnosi u Kotoru u XIV vijeku*, Univerzitetska riječ, Nikšić
5. Bubalo, Đorđe (2015), "Nekoliko dokumenata o zetskom vojvodi Stefanici Crnojeviću", *Istorijski zapisi*, LXXXVIII, sv. 1-2, 27-45.
6. Butorac, Pavao (1928), "Opatija sv. Jurja kod Perasta", *Bogoslovska smotra*, Vol. 16, No. 2, 163-194.
7. Butorac, Pavao (1999), *Kotor za samovlade, 1355-1420.*, NIP Gospa od Škrpjela, Perast
8. Dabinović, Antun (1958), "Politički položaj Kotora poslije Zadarskog mira (1359-1381)", *Godišnjak Pomorskog muzeja Kotor*, VII, 45-54.
9. Fejić, Nenad (1980), "Kotorska kancelarija u srednjem veku", *Istorijski časopis*, 27, 5-62.
10. Galović, Tomislav, Marko Trogljić (2018), "Benediktinci u hrvatskoj historiografiji zadnjih 50 godina (1965-2015)", *Služba Božja*, 58, br. 4, 421-442.
11. Gogić, Miljan (2020), "Jedno darovanje Franjevacu u Kotoru iz sredine XIV vijeka", *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 102, sv. 3-4, 21-29.
12. Grbavac, Branka (2008), "Zadarski plemići kao kraljevski vitezovi u doba Ludovika I Anžuvina", *Acta Histriae*, 16, sv. 1-2, 89-116.

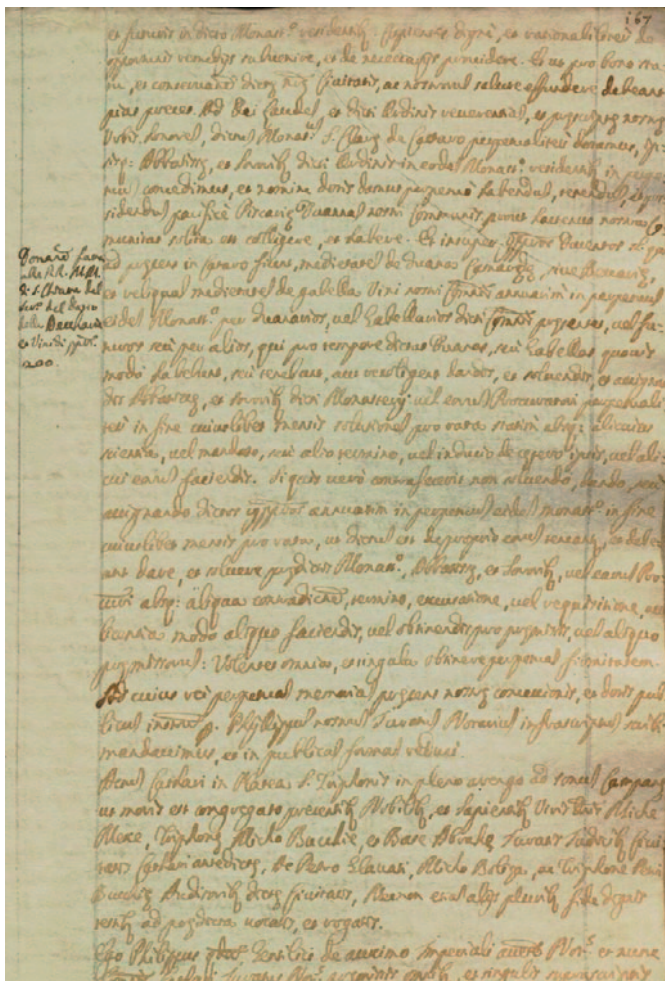
13. Gugić, Venko (1977), "Franjevci u Boki", *Separat Vjesnika provincije Sv. Jeronima za Istru i Dalmaciju*, Zadar, 95-114.
14. *Istorija Crne Gore II/1* (1970), Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd
15. Kukuljević Sakcinski, Ivan (1857), "Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim: s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine: s trimi na kamenu tiskanimi slikami / od Ivana Kukuljevića Sakcinskog", *Arkiv* 4, 305-392.
16. Lupis, Vinicije (2012), *Franjevački samostan Sv. Klare u Kotoru*, Provincijalat franjevačke provincije sv. Jeronima u Dalmaciji i Istri, Dubrovnik
17. Martinović, Jovan (2017), *Socijalno-ekonomska struktura društva u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Pomorski muzej Crne Gore, Kotor
18. Matijević-Sokol, Mirjana (1982), "Uspostava mletačke vlasti u Kotoru 1420. godine (na osnovu kotorskih notarskih isprava)", *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 12, 9-20.
19. McNamara, Jo Ann Kay (1998), *Sisters in Arms: Chatolic Nuns through Two Millennia*, Harvard University Press
20. Milanović, Jozo (2003), "Benediktinci u Boki kotorskoj", u: *Hrvati Boke kotorske*, *Zbornik Pomorskog muzeja Orebić, posebno izdanje*, Orebić, 291-303.
21. Mitrović, Katarina (2015), *Benediktinci na području Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije (9. stoljeće-1571)*, Kulturni centar Nikola Đurković, Gradska biblioteka i čitaonica Kotor, Kotor
22. Mueller, Joan (2006), *The Privilege of Poverty. Clare of Assisi, Agnes of Prague, and the Struggle for a Franciscan Rule for Women*, Pennsylvania State University
23. Ostojić, Ivan (1964), *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II., *Bendiktinci u Dalmaciji*, Tkon: Benediktinski priorat, Split
24. Sindik, Ilija, (1950), *Komunalno uređenje Kotora do početka XV veka*, Naučna knjiga, Beograd
25. Sopta, Jozo (2003), "Franjevci u Kotorskoj biskupiji", u: *Hrvati Boke kotorske*, *Zbornik Pomorskog muzeja Orebić, posebno izdanje*, Orebić, 305-322.
26. Subotić, Gojko (1958), "Kraljica Jelena Anžijska – ktitor crkvenih spomenika u Primorju", *Istorijski glasnik*, 1-2, 131-148.
27. Stjepčević, Ivo (1930), *Prevlaka*, Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb
28. Stjepčević, Ivo (1934), *Lastva*, *Historijski pregled*, Bokeška štamparija, Kotor
29. Stjepčević, Ivo (1934a), *Kotorsko propelo*, Bokeška štamparija, Kotor

30. Stjepčević, Ivo (1938), *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Štamparsko poduzeće "Novo doba", Split
31. Stjepčević, Ivo (1941), *Kotor i Grbalj*, Štamparsko poduzeće "Novo doba", Split
32. Stjepčević, Ivo (1999), *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Gospa od Škrpjela, Perast
33. Tolić, Željko (2016), "Samostani klarisa u hrvatskom srednjovjekovlju", *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, vol. 71, br. 1, 119-131
34. Škunca, Stanko Josip (1999), *Franjevačka renesansa u Dalmaciji i Istri*, Franjevačka provincija Sv. Jeronima, Split
35. Živković, Valentina (2003), "Propovednički redovi u kasnosrednjovekovnom Kotoru", *Istorijski časopis*, Vol. L, 67-85.
36. Živković, Valentina (2009), "Kult Svete Klare u Kotoru (XIV-XVI vijek)", *Istorijski zapisi*, 1-2, 97-107.
36. Živković, Valentina (2010), *Religioznost i umetnost u Kotoru, XIV-XVI vek*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd

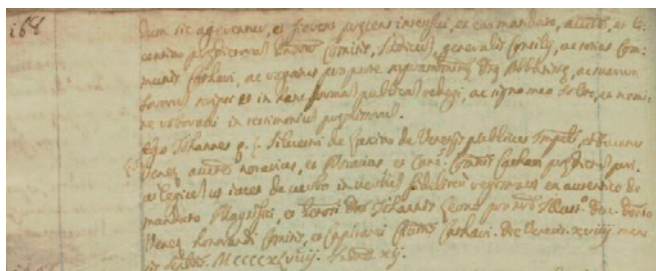
Prilozi

Sl. br. 1. Arhiv HAZU, II. b 21, 166

Sl. br. 2. Arhiv HAZU, II. b 21, 167

Sl. br. 3. Arhiv HAZU, II. b 21, 168

DOCUMENT OF OCTOBER 10TH, 1365 ON THE CESSION OF THE BENEDICTINE MONASTERY TO THE NUNS OF ST. CLARE IN KOTOR

Summary:

The first mentions of the nuns of St. Clare in Kotor date from the fourth decade of the 14th century. Their position in that commune improved in the second half of that century. In December 1364, at the request of the Kotor authorities, Pope Urban V asked the Bishop of Kotor, Dujmo II, to restore the former Benedictine monastery due to the needs of the nuns St. Clare. In the presence of the highest authorities of Kotor, on October 10th, 1365, a document on this legal action was issued. It is preserved in a transcript in the manuscript collection II b 21, held in the manuscript department of the Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb. The document contained the act of assigning the monastery to the Clarisses, prescribing the income which was given on that occasion to the monastery of St. Clare, as well as the appointment of Clare of Foro Julius as its first nun. Part of the transferred revenues consisted of communal revenues from fish market customs duties. The second part of the donation consisted of revenues in the amount of two hundred perpers, half of which came from the butcher's slaughterhouse, and the other half from customs revenue on wine. Customs officers or gabellers, ie persons who leased the mentioned revenues, were obliged to take care of the collection of those revenues. Revenues that the monastery of St. Clare received in October 1365 and are mentioned during the 15th century. Dukal of October 15th, 1447, says that the Venetian authorities after Kotor accepted their rule, recognized the right of the nuns of St. Clare on the said revenues. However, Kotor municipal authorities have occasionally challenged the right to collect assigned revenues, as well as the right to elect procurators themselves. That is why the nuns complained to the Venetian authorities, who ordered the Kotor authorities to allow them to enjoy the allocated income and the right to elect procurators themselves. The problem of paying the income from the fish market to the Clarisses was also present at the end of the 15th century, and Venetian authorities had to intervene.

Keywords: Franciscans; Saint Clare; monastery; Kotor; Petrus Baduario

Adresa autora

Author's address

Miljan Gogić

Istorijski institut Univerziteta Crne Gore, Podgorica

miljan.g@ucg.ac.me

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE TEME

Ahmet Alibašić

OPREČNE I PROMJENJIVE (SAMO)PERCEPCIJE BOSANSKIH
MUSLIMANA / CONFLICTING AND SHIFTING (SELF)PERCEPTIONS
OF BOSNIAN MUSLIMS 191

Lamija Milišić

„QUO VADIS, AIDA?“ U VIDICIMA PROSTETIČKOG PAMĆENJA /
„QUO VADIS, AIDA?“ IN THE CONTEXT OF PROSTHETIC
MEMORY 207

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.191

UDK 323.1:78(497.6)

Primljeno: 22. 08. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Ahmet Alibašić

OPREČNE I PROMJENJIVE (SAMO)PERCEPCIJE BOSANSKIH MUSLIMANA

Članak razmatra (samo)percepcije i vanjske slike bosanskomuslimanske zajednice analizirajući nekoliko empirijskih istraživanja iz posljednjih desetak godina o religioznosti i društveno-političkim stavovima bosanskih muslimana. Uočava se slika oprečnih i promjenjivih (samo)percepcija. Za neke je ova zajednica izvor nade i nadahnuća, za druge izvor brige i prijetnje. Poslije genocida, ova je zajednica zabrinuta je za svoju budućnost zbog osjećanja i mišljenja koja susjedi i globalna zajednica imaju prema njoj.

Ključne riječi: muslimani; Bosna i Hercegovina; samopercepcija; imidž

Za razliku od drugih muslimanskih zajednica približne veličine u akademskim krugovima bosanska muslimanska zajednica intenzivnije se proučava od 1992. godine. Glavni fokus ovih istraživanja jeste način na koji se ova zajednica borila da odbrani svoju domovinu i sačuva svoju vjeru. Činjenica da je to jedna stara autohtona zajednica, s višestoljetnom historijom u Evropi, dodatni je razlog zanimanja za nju. Bosanski muslimani redovno se prikazuju i u različitim globalnim pregledima muslimanskog svijeta, sigurnosnim studijama, istraživanjima osmanskog nasljeđa, diskusijama o novim trendovima u islamskoj misli i obrazovanju, o međureligijskom dijalogu, o genocidu i u mirovnim studijama. Glavne teme tog interesovanja su: (1) osmansko nasljeđe u Bosni, (2) susret bosanskih muslimana s (post)modernošću, (3) bosanska islamska tradicija i njena relevantnost za druge evropske muslimane, (4) bosanske islamske institucije i mogućnost da one negdje drugdje posluže kao

model za replikaciju, (5) religijski preporod, (6) etničko čišćenje i genocid i (7) islamofobija i radikalizacija.¹ Postoji i više antropoloških studija te mnoštvo književnih i umjetničkih djela, uglavnom filmova, koji se bave različitim aspektima života ove zajednice.²

Posebno mjesto među ovim studijama pripada empirijskim istraživanjima koja su provedena u vašingtonskom Istraživačkom centru Pew, u Međunarodnom republikanskom institutu i u okviru projekta Evropsko istraživanje vrijednosti. Ta istraživanja daju prilično pouzdan uvid u religioznost, stavove i ponašanje bosanskih muslimana u komparativnoj perspektivi, kako u odnosu na druge muslimane u svijetu tako i u odnosu na pravoslavnu i katoličku zajednicu u BiH. U prvom dijelu rada predstavimo najvažnije nalaze prethodnih istraživanja uz komentare koji će, nadamo se, pomoći da se oni bolje razumiju. Drugi dio rada posvećen je analizi kvalitativnih studija o bosanskim muslimanima. Rezultat bi trebao biti potpuniji uvid u sliku koju ova zajednica ostavlja o sebi i percepcijama koje drugi imaju o njoj.

EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA RELIGIOZNOSTI I DRUŠTVENO-POLITIČKIH STAVOVA

Anketna ispitivanja Istraživačkog centra Pew i Međunarodnog republikanskog instituta (Pew 2012; Pew 2013; Pew 2017; IRI 2017; IRI 2018) bogati su izvori podataka o stavovima bosanskih muslimana prema religiji, porodičnim vrijednostima, odnosima države i crkve, o religijskom Drugom, velikim silama i mnoštvu drugih pitanja.³ Donijet ćemo sažetak ovih nalaza, a za neke od njih pokušat ćemo dati posebna objašnjenja.

Kad je riječ o anketnom ispitivanju religioznosti, najopsežniji su noviji podaci Istraživačkog centra Pew iz 2012, 2013. i 2017. Prema ovim izvorima, bosanski muslimani, ako je suditi po tome koliko često obavljaju namaz (molitvu), koliko uče Kur'an, poste, idu u džamiju ili u Mekku, daleko su manje religiozni od Arapa, Turaka ili južnoazijskih muslimana, ali su često religiozniji od nekih istočnoevropskih ili srednjoazijskih muslimana (posebno onih iz Albanije, Azerbejdžana, Kirgistana,

¹ Za pregled istraživanja o bosanskim muslimanima pogledati Alibašić (2015).

² Bosna je tema više holivudskih filmova u kojima su nastupale holivudske zvijezde poput: Gene Hackman, Richard Gere, Angelina Jolie, Robert De Niro i John Travolta. Samo u jednom filmu, koliko nam je poznato, bosanski muslimani se prikazani kao negativci (Savior 1998).

³ U skorijoj budućnosti bit će dostupna još dva izvora: European Values Study (<https://europeanvaluesstudy.eu>, pregledano 29. marta 2020.) i IIIT Mapping the Terrain Surveys (<https://iiit.org/en/mapping-the-terrain/>, pregledano 5. aprila 2020.).

Uzbekistana i Kazahstana). Ovdje ćemo dati sažetak istraživanja iz 2012. i 2013, s povremenim uputama na istraživanje iz 2017.⁴ Nije uvijek jasno šta je u osnovi povremeno velikih odstupanja u brojčanim iznosima u samo pet godina.

Skoro svi ispitanici među bosanskim muslimanima (96%) iskazuju vjerovanje u Jednog Boga i poslanika Muhammeda. Nešto manje vjeruje u zagrobni život (83% u 2012. i 81% u 2017). Uporedne brojke za Tursku su 92% i 87%; za Rusiju 76% i 73%; za Kosovo 72% i 61% i za Albaniju 53% i 46%. Samo polovina bosanskih muslimana vjeruje u meleke/anđele, dok u Turskoj u meleke vjeruje njih 96%, u Rusiji i na Kosovu 60% i u Albaniji 42%. Ovo protivrječi standardnom islamskom učenju da se svih stubova vjere treba jednako držati.

Religija je 2012. imala veliku važnost za 36% bosanskih muslimana, što je više u poređenju sa 15% Albanaca, a manje u poređenju sa 44% muslimana na Kosovu i u Rusiji te 67% muslimana u Turskoj. Njih 59% reklo je 2017. da je religija „veoma važna“ u njihovom životu. To je više nego u Rusiji, Bugarskoj ili Gruziji. Muslimani su, također, religiozniji od obiju grupa kršćana u Bosni (Pew 2017: 47, 48, 62).

Godine 2012. 14% bosanskih muslimana izjavilo je da klanja pet puta dnevno, a još 4% da klanja nekoliko puta na dan. U 2017. godini 20% je reklo da klanja pet puta dnevno. Na isto pitanje afirmativno je odgovorilo 23% ruskih muslimana (Pew 2017: 48, 70-71). Jednom sedmično u džamiji klanja samo 30% bosanskih muslimana, u poređenju sa njih 44% u Turskoj. Ipak, u bogomolje idu češće od pravoslavnog i katoličkog stanovništva u zemlji. Broj onih koji nikada ne idu u džamiju (10%: 8% muškaraca i 13% žena) mnogo je manji nego u zemljama Istočne Evrope i Srednje Azije u kojima je vršeno ispitivanje (Turska 23%, Albanija 44%, Kosovo 33%, Rusija 33% i Uzbekistan s ogromnih 71%), što se može tumačiti kao pokazatelj relativno snažne kohezivne uloge koju religija ima u identitetu bosanskih muslimana.

Izvještaj kaže da je 2012. bilo 75% onih kojih su postili tokom ramazana, što vjerovatno ne znači da su postili cijeli mjesec, nego samo nekoliko dana. Ovaj iznos 2017. pao je na 66%. Uporedne brojke za Rusiju su 55%, Gruziju 48% i za Bugarsku 36%. Podaci iz 2017. za bosanske muslimane mogli bi navesti na pogrešan zaključak zbog načina na koji je pitanje postavljeno. Trebalo ga je precizirati, kao ono o namazu. Naime, morala se napraviti razlika između onih koji poste cijeli mjesec i onih koji poste samo tokom nekih dana.

Po izvještaju iz 2017. većina muslimana u Bosni (72%) daje zekat (obavezno davanje za potrebne kategorije), dok je manje onih koji to čine u Gruziji (61%), Rusiji

⁴ Ovo su godine objavljivanja. Sama anketna ispitivanja izvršena su u Bosni 2011. i 2015-2016.

(54%) i Bugarskoj (26%) (Pew 2017: 73). Na osnovu podataka o zekatu koje prikuplja Islamska zajednica, moguće je da mnogi ispitanici miješaju zekat i sadekatul-fitr (milostinju na kraju mjeseca posta).

Pripadnost sufijskim tarikatima marginalna je pojava (2%) u Bosni. Tako je i s konverzijom u islam. Samo 1% bosanskih muslimana nisu rođeni kao muslimani. Gledano globalno, bosanski muslimani su među najmanje sujevjernim muslimanima. Ipak, i dalje njih 21% vjeruje u vradžbine, 13% nosi hamajlije, a 16% traži pomoć religijskih iscjelitelja. To je bilo dovoljno da se omogući varalici kao što je Mekki Torabi izvođenje „seanse liječenja“ u najvećem sportskom kompleksu u Sarajevu, tokom sedam nedjelja u jesen 2010.⁵

Kao i uvijek, rezultati ispitivanja govore više kada se posmatraju u komparativnoj, multireligijskoj perspektivi. U tom smislu, bosanski muslimani su naklonjeniji multikulturnom društvu od bosanskih kršćana, pravoslavaca i katolika, iako i većina u drugim dvjema zajednicama izjavljuje da daje prednost multikulturnom društvu (Pew 2017: 43, 154). U Bosni i Hercegovini 63% muslimana izjavljuje da Kur'an treba shvatati doslovno, u poređenju sa 41% katolika i 23% pravoslavnih kršćana koji to misle za Bibliju (Pew 2017: 88). Slično tome, tri četvrtine (75%) u 2012. i skoro dvije trećine (64%) u 2017. bili su stava da je ispravno samo jedno tumačenje islama. Istog je mišljenja 53% muslimana u Rusiji a na Kosovu 52% (Pew 2012: 11). Moguće je da je ovo posljedica nastojanja Islamske zajednice da nakon 11. septembra, u vremenu kada su mnogi muslimani trebali jasnoću i otklon od optužbi za ekstremizam i terorizam, uspostavi autoritet jedinog legitimnog tumača islama u zemlji.

Kad je riječ o unutarmuslimanskim odnosima, 16% muslimana smatra da su tenzije između više i manje pobožnih muslimana veliki problem, što je blizu globalne medijane, tj. centralne tendencije. Oko trećine (36%) ima pluralističko shvatanje religije i kaže da mnoge religije vode spasenju, dok je globalna medijana za muslimane po istom pitanju 18%. Skoro dvostruko više (59%) vjeruje da samo islam može spasiti ljudsku dušu. Oni koji obavljaju namaz više puta na dan skloniji su ovom potonjem mišljenju. Trećina bosanskih muslimana smatra da je pozivanje drugih u islam religijska dužnost. Samo muslimani iz nekoliko bivših komunističkih zemalja manje podržavaju ovu tvrdnju. Skoro dvostruko više njih (59%) ne slaže se s tom tvrdnjom. Religijski sukob velikim problemom smatra 35% ispitanika, što je blizu globalne medijane. Oko jedne trećine (31%) bosanskih muslimana smatra da su

⁵ Radiosarajevo.ba, „Bio jednom Torabi u Zetri“, <https://radiosarajevo.ba/metormahala teme/bio-jednom-torabi-u-zetri-koga-sada-vara-i-sta-o-svemu-danas-kaze-ulema-u-bih/341963>, pregledano 29. marta 2020.

kršćani neprijateljski nastrojeni prema muslimanima, što ih svrstava među muslimanske zajednice koje su najsumnjičavije prema kršćanima u Srednjoj Aziji i Istočnoj Evropi. S druge strane, samo ih 14% smatra da su muslimani neprijateljski nastrojeni prema kršćanima, što je globalna medijana. Približno polovina njih kaže da zna barem nešto o kršćanstvu, što ih svrstava među muslimane koji sebe smatraju bolje informiranim o ovoj vjerskoj tradiciji. Skoro dvije trećine (59%) misli da islam i kršćanstvo imaju mnogo zajedničkog, dok 36% smatra da su to vrlo različite religije. Oni koji izjavljuju da znaju bar nešto o kršćanstvu skloniji su potvrdno odgovoriti na ovo pitanje. Međutim, 93% ispitanika izjavljuje da su svi ili većina njihovih prijatelja muslimani, što je blizu globalne medijane (95%). Slično, samo bi 15% prihvatilo da im se dijete oženi kršćankom ili uda za kršćanina, sa svega dva procenta razlike u stavu kada je to dijete sin i kada je kćerka. Skoro svaki peti ispitanik (18%) izjavio je da je prisustvovao međuvjerskim skupovima sa kršćanima, zbog čega je to jedna od zajednica koje najčešće učestvuju u takvim događajima izvan Afrike (Pew 2013: 105-126, 139).

U vezi s pitanjima modernosti, nauke i popularne kulture, većina (54%) misli da su religioznost i modernost kompatibilne, što je globalna medijana, dok 40% ne misli tako. Svega je nekoliko muslimanskih zajednica izvan Podсахarske Afrike kritičnije prema modernosti. Za Bosnu i Hercegovinu nema konkretnih informacija, ali globalno nivo religioznosti i obrazovanja, dob i rod nemaju veliki utjecaj na ovaj stav. Polovina bosanskih muslimana uvjerena je da između religije i nauke nema konflikta, što ih svrstava u grupu s ruskim i kosovskim muslimanima, ali malo ispod globalne medijane od 54%. Mnogo manje albanskih muslimana (30%) misli tako. Međutim, visoki procenat od 42% ispitanika misli da postoji sukob između nauke i religioznosti, što je, nakon Albanije (57%), najviša vrijednost u Istočnoj Evropi i Srednjoj i Jugoistočnoj Aziji. Religioznost, obrazovanje, dob i rod nemaju, čini se, utjecaja na ovo gledište. Skoro je jednak broj onih koji kažu da je čovjek evoluirao s vremenom (50%, u odnosu na medijanu od 53%) i onih koji misle da je uvijek bilo kako jeste (45%). Veća je vjerovatnoća (+19 procentnih poena) da će religiozniji ispitanici odbaciti teoriju evolucije. Skoro dvije trećine (62%) izjavilo je da im se sviđa zapadna zabava (muzika, filmovi i TV), što je među najvišim iznosima u ispitivanju, osim za Albaniju, Kosovo i Guineau Bissau. Manje od polovine (46%) misli da ova zabava ima negativan utjecaj na moral. Samo u Albaniji i na Kosovu manje muslimana ima takvo mišljenje. Bilo bi zanimljivo ispitati u kojoj mjeri dijaspora ovih triju zemalja u Evropi doprinose takvom stavu. Oni koji češće obavljaju namaz dosta negativnije ocjenjuju zapadnu kulturu, tj. +24 procentna poena (Pew 2013: 127-137).

U zemljama koje su učestvovala u jugoslavenskim ratovima 1990-ih muslimane odbacuje relativno mali broj kršćana. U Bosni i Hercegovini, naprimjer, samo 8% katolika i 12% pravoslavnih kršćana kažu da bi nerado prihvatili muslimane za komšije. Međutim, 36% katolika i 53% pravoslavnih ne bi ih prihvatilo za članove porodice (Pew 2017: 46-7, 161-2; Pew 2019).

Skoro svi bosanski muslimani ponose se svojim muslimanskim identitetom (97%), što se može porediti sa 90% ruskih muslimana i 92% bugarskih muslimana. Dvoje od troje (66%) osjeća čvrstu povezanost s drugim muslimanima, a 73% osjeća posebnu obavezu da pomaže druge muslimane. Relevantne brojke za ruske muslimane su 60% i 70% a za bugarske 54% i 39% (Pew 2017: 61).

Samo 15% bosanskih muslimana podržava ideju šerijata kao važećeg prava; uprkos činjenici da 52% njih vjeruje da je šerijat Božija riječ (a ne nešto što je stvorio čovjek na osnovu Božije riječi) sa samo jednim tumačenjem (56%). Samo albanski, turski, kazahstanski i azerbejdžanski muslimani manje podržavaju šerijat (Pew 2013: 15, 18, 42, 44). Međutim, na pitanje da li bi šerijatski suci trebali imati ovlasti da odlučuju o pitanjima porodice i vlasništva, samo je njih 6% odgovorilo potvrdno (Pew 2013: 50–51), što je najniža vrijednost u svijetu i što potvrđuje opći zaključak da su bosanski muslimani nepovratno sekularizirana zajednica i vrlo sumnjičavi prema religijskim autoritetima. Među onima koji podupiru šerijat kao važeće pravo, svaki treći ispitanik podržava tjelesno kažnjavanje, dok svaka peta osoba podržava kamenovanje za preljubu. Samo svaki sedmi podržava smrtnu kaznu za otpadništvo od vjere. Upečatljivo je da 23% bosanskih muslimana misli da su sadašnji zakoni zemlje u skladu sa šerijatom, dok 68% njih misli da nisu, a od ovih potonjih ispitanika njih 50% misli da je dobro to što nisu (Pew 2013: 52, 54, 55, 57, 58).

Samo 51% daje prednost demokratiji nad jakim vođom (47%), što nije dobra vijest za demokratiju i možda se u njoj ogleda frustracija bosanskih muslimana zbog nemoći koju su osjećali 1990-ih, kada su mnogi od njih ubijeni, raseljeni ili zlostavljani. Troje od četvero ispitanika smatra da slobodno može prakticirati svoju religiju, dok 94% misli da je dobro što i drugi imaju slobodu religije. Međutim, ovi procenti ne znače mnogo, budući da većina muslimana, nakon etničkog čišćenja i genocida 1990-ih, živi u područjima koja su pod njihovom političkom kontrolom. Muslimani koji će vrlo vjerovatno biti diskriminirani jesu oni koji žive kao manjina u entitetu Republika Srpska i u četiri kantona u kojima dominiraju Hrvati. Budući da su bosanski muslimani među onim muslimanima koji najmanje podržavaju političku ulogu religijskih vođa, samo 5% podržava njihovu veću ulogu u politici, dok 12% misli da bi religijske vođe trebale imati

određeni utjecaj. Dvoje od troje ispitanika misli da se islamske političke stranke ne razlikuju od drugih stranaka, dok 17% misli da su gore. Samo 12% misli da su bolje. U skladu s globalnom medijanom, jednu trećinu ispitanika brine muslimanski ekstremizam, dok drugu trećinu brinu i muslimanski i kršćanski ekstremizam. Dvoje od troje ispitanika smatra da se, da bi čovjek bio moralan, mora vjerovati u Boga. Obično veći procent muslimana u drugim zemljama stoji na istom stajalištu. Očekivano, oni koji kažu da češće obavljaju namaz iskazuju značajno veću podršku ovoj tvrdnji (22%, Pew 2013: 60-74).

Bosanski muslimani su prvi u svijetu među onima koji se suprotstavljaju samoubilačkim bombaškim napadima, njih 96% je protiv, od čega je 86% uvijek protiv, dok 10% opravdava takav čin u rijetkim okolnostima. Globalna medijana je ovdje 72%.⁶ Devet od 10 ispitanika (91%) protivi se prostituciji, a 83% ne odobrava homoseksualnost. Pet procenata je odobrava, dok 10% misli da to nije moralno pitanje, što je blizu regionalnoj medijani. Za njih 60% pijenje alkohola je moralno neprihvatljivo, za 16% moralno prihvatljivo, a 21% smatra da to nije moralno pitanje, što je blizu regionalnoj medijani za muslimane. Eutanaziju ne odobrava 72%, što je, opet, blisko globalnoj medijani. Abortus moralno neprihvatljivim smatra 66%, a moralno prihvatljivim 14% ispitanika, što je manje i od globalne i od regionalne medijane za muslimane. Predbračni i vanbračni spolni odnosi moralno su neprihvatljivi za 53% ispitanika, prihvatljivi za 25%, a njih 16% smatra da to nije moralno pitanje, što je niže od globalne i regionalne medijane za muslimane. Samoubistvo odbacuje 92% ispitanika, što je više od globalne i regionalne medijane za muslimane (Pew 2013: 76-81).

U porodičnim pitanjima, 19% bosanskih muslimana razvod smatra moralno pogrešnim, dok 60% kaže da je on moralno prihvatljiv, što ih svrstava među liberalnije muslimanske zajednice u svijetu. Poligamiju ne odobrava 85% ispitanika, što je najviša vrijednost među 37 zemalja u kojima je rađena anketa. Kao moralnu prihvata je svega 4%, daleko manje u poređenju sa 49% Malezijaca i 86% Senegalaca, naprimjer. Približno polovina ispitanika planiranje porodice smatra moralno ispravnim, 18% ne misli tako, a ostali pretpostavljaju da to nije moralno pitanje. Oni

⁶ Ovo je podatak iz Pew Research centra (Pew 2013: nalaz 29). Međunarodni republikanski institut (IRI 2018) daje donekle drugačije podatke: 2% kaže da je samoubilački bombaški napad često opravdan, a još 11% njih kaže da se ponekad može opravdati; 23% smatra da se rijetko može opravdati, a 60% smatra da se nikada ne može opravdati. Zbog činjenice da su Srbi odgovorni za oko 85% ratnih zločina 1990-ih, podatak da većina (70%) ispitanika među njima izjavljuje da se nasilje nikada ne može opravdati pobuđuje znatiželju. Mogao bi to biti znak promjene u kolektivnim vrijednostima, ali se vjerovatnije može objasniti kao davanje društveno poželjnih odgovora (IRI 2018: 129).

su među muslimanskim zajednicama koje se najviše suprotstavljaju ubistvu iz časti (79%), neovisno o tome ko je počinio zločin (Pew 2013: 82-89).

O pitanjima koja se odnose na žene, bosanski muslimani u većini podržavaju žensko pravo na izbor nošenja marame u javnosti (92%) i na razvod (94%), u većem broju nego ijedna muslimanska grupa kojoj je postavljeno ovo pitanje. Međutim, 45% ih misli da se žena treba pokoravati svom mužu. Samo Albanci i Kosovari ovaj stav podupiru u nižim brojkama (40% Albanci i 34% Kosovari). Oni koji podupiru šerijat kao važeće pravo vjerovatno će za 34 procentna poena manje iskazivati ovakav stav. Jednaka nasljedna prava podržava 79% bosanskih i 88% muslimana u Turskoj. Manje je vjerovatno da će se oni koji podržavaju šerijat složiti s ovom tvrdnjom (18%). Nema velike razlike u ovim iznosima između muškaraca i žena, iako žene nešto više podržavaju jednaka prava u nasljeđivanju (Pew 2013: 92-98).

Bosanski muslimani, više nego bosanski katolici ili pravoslavni kršćani, slažu se s iskazom da je održavanje čvrstih veza sa EU (91%), Njemačkom (90%), Turskom (84%) i sa SAD-om (76%) bosanskohercegovački nacionalni interes. Međutim, samo njih 55% to misli za odnose s Rusijom. Oni su 2017. smatrali da su Turska i Njemačka najveći bosanski saveznici (43% za Tursku i 29% za Njemačku). Brojke su se 2018. promijenile: 51% misli da je Turska najveći bosanski saveznik, a 17% da je to Njemačka. O Sjedinjenim Državama isto misli 9% Bošnjaka (tj. bosanskih muslimana). Bošnjaci su vrlo energične pristalice članstva Bosne u NATO-u, jer 84% njih snažno ili donekle podržava to članstvo, a samo 10% se donekle ili snažno protivi tome. Ove brojke su blizu onima za katolike, ali se značajno razlikuju od onih za pravoslavne kršćane. Samo 9% pravoslavaca podržava prijem u NATO. Kao što se i može očekivati, Bošnjaci su najveće pristalice ulaska Bosne u EU (89%). Hrvati su sljedeći (86%), a samo 53% Srba podržava taj projekt (IRI 2017: 31, 37; IRI 2018: 34).

Iako je ovo očekivano, s obzirom na ulogu NATO-a 1990-ih, neke bi mogli iznenaditi uporedni podaci o onima koji se slažu s iskazom da „BiH pripada Zapadu“. Skoro trećina bosanskih muslimana slaže se s ovom tvrdnjom, dok se samo 17% bosanskih katolika i 15% bosanskih pravoslavaca slaže s istom tvrdnjom. Većina u svetri zajednice misli da Bosna ne pripada ni Zapadu ni Istoku (59% muslimana, 72% katolika i 62% pravoslavnih).

Čak i manje očekivan mogao bi biti stav triju zajednica prema sekularnoj državi. Često se tvrdi da su muslimani rezervirani prema sekularnoj državi.⁷ Međutim,

⁷ Kao čest predavač posjetiocima iz zapadno-evropskih zemalja redovno dobijam pitanja o tome koliko bosanski muslimani prihvataju sekularnu državu.

rezultati ispitivanja pokazuju da, iako tri religijske zajednice u Bosni imaju slične stavove, muslimani nešto snažnije podržavaju sekularnu državu. Religijska država ima podršku 13-17% ispitanika u svetri zajednice. Podaci za muslimane u skladu su s brojem muslimana koji podržavaju šerijat kao važeće pravo (15%) iz istraživanja Pew centra.

Ispitanici svih triju zajednica skoro podjednako vrednuju uspješnu ekonomiju (43%) i demokratiju (46%). Katolici više vrednuju demokratiju (57%) nego ekonomski napredak (36%), dok pravoslavni vrednuju ekonomski napredak mnogo više (67%) od demokratije (25%) (IRI 2017: 111-12). Sveukupno, 46% Bosanaca i Hercegovaca preferira demokratiju, znatno više u poređenju sa samo 25% građana Srbije (Pew 2017: 40).

Konačno, rezultati istraživanja o neformalnim (često koruptivnim) praksama na Balkanu u okviru Horizon 2020 projekta INFORM⁸ naveli su autore da zaključe da je „... konfesija povezana sa opravdavanjem nelegalnih i nelegitimnih praksi i da muslimani odobravaju te prakse u manjoj mjeri od drugih” (Krstic, Dinic i Gavrilovic 2018: 12).

SUPROTSTAVLJENE I PROMJENJIVE PERCEPCIJE

Izvan empirijskih istraživanja, predstave o bosanskim muslimanima razlikuju se. Za neke, kao što je visoki predstavnik Christian Schmidt, oni su izvor nade da se islam može kontekstualizirati; nadahnuće, primjer i uzor koji bi drugi evropski muslimani trebalo da oponašaju. Tako je nedavno poručio: „... svima preporučujem koji se bave islamom i ekstremizmom da dođu ovdje i vide kako postoji jedno vrlo otvoreno shvatanje religije“ (Patria 2021). Da bi to bilo moguće, potrebno je uraditi više istraživanja o njihovoj islamskoj misli i praksi (što važi i za Albance i Tatara). Radikalizacija među njima smatra se ozbiljnim problemom, ali je, zapravo, manja prijetnja od ostalih formi radikalizacije u regiji, kao što su supremacionistička ili nacionalistička. U prilog ovoj tvrdnji idu statistički podaci UN-ovog Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju prema kojima su te druge forme ekstremizma 1990-ih proizvele 96% ratnih zločina (Cohen 1995: A1; Waller 2002: 276-277; Kennedy 2002: 252).

Drugima su bosanski muslimani prihvatljivi zato što se *razlikuju* od ostalih muslimana, bilo zato što su autohtoni ili zato što su sekularizirani. U oba slučaja, ovaj je stav problematičan, budući da se bosanski muslimani predstavljaju kao

⁸ <https://www.ucl.ac.uk/ssees/research/funded-research-projects/inform>, pregledano 8. 10. 2021.

pozitivni kulturni izuzetak, postavljen kao suprotnost drugim muslimanima, za koje se pretpostavlja da su nekompatibilni s Evropom. Xavier Bougarel ispravno primjećuje:

„Spremnost da se bosanski islam predstavi kao neka vrsta pozitivnog kulturnog izuzetka ponekad za posljedicu ima zamisao ovog „evropskog i tolerantnog“ islama kao homogenog i kao jedinstvenog, postavljenog nasuprot drugom, implicitnom islamu koji se smatra „netolerantnim, budući da nije evropski“, a koji se nalazi iza Bosfora i Gibraltarskog moreuza ili nasuprot onom predstavljenom „neautohtonom“ muslimanskom populacijom koja živi u Zapadnoj Evropi. Zato takvom upotrebom bosanskog primjera nije dekonstruirana ideja o nepremostivom antagonizmu između Evrope i islama, nego samo prigušena, tek da bi negdje drugdje nastavila trajati.“ (2007: 97).

U istom tonu, Piro Rexhepi piše:

„Islamska zajednica Bosne i Hercegovine, koju su formalno osnovali Habsburgovci 1882, pokazala se kao jedna od najtrajnijih od svih habsburških kolonijalnih ostavština (...). S vremenom će postati habsburška institucija u BiH koja najduže djeluje (...). Dva su upečatljiva obilježja u pozivima koje predstavnici Islamske zajednice Bosne upućuju bosanskim muslimanima da djeluju kao uzori i kao nadglednici evropskog islama: jedno je povezano s potvrđivanjem njihove evropske pripadnosti, a drugo s porijeklom institucije same Islamske zajednice. U prvom slučaju, neprekidno ponavljanje da su muslimani Bosne zapravo Evropljani – za razliku od, recimo, muslimana Bliskog istoka ili Sjeverne Afrike – ukazuje na to da se oni nužno i ne opažaju kao takvi. U drugom slučaju, vjerodostojnost institucije Islamske zajednice i njene modernosti proizlazi iz njenih kolonijalnih korijena (...). Dakle, sama po sebi, ideja o ranjivom i potencijalno opasnom balkanskom islamu na granici Evrope malo govori o pogledu na svijet različitih zajednica o kojima je riječ. Ipak, ta je ideja postala određujući okvir za mišljenje o Zapadnom Balkanu kao duboko problematičnom političko-teološkom prostoru.“ (2019: 479-480, 482, 484)

Posebno je problematična činjenica da su *neki* bosanski muslimani usvojili ovu sliku, što ljuti mnoge druge muslimane u Evropi (Behloul 2012: 7-26; Jegić 2019). Međutim, kako pokazuje studija „Religijsko uvjerenje i nacionalna pripadnost u Srednjoj i Istočnoj Evropi“, većina bosanskih muslimana ne slaže se s tim i solidariše se s ostatkom globalne muslimanske zajednice (Pew 2017: 61).

Kao odgovor na tvrdnju o posebnosti bosanskih muslimana može se ponuditi argument da je pogrešno tvrditi da su bosanski muslimani neka vrsta izuzetka, iako su kulturne razlike između bosanskih i drugih muslimana danas neosporne. Te razlike

više su pitanje kulturne evolucije nego neke suštinske posebnosti „bosanskog islama“. Bosanski muslimani su se 1875. godine vrlo malo razlikovali od drugih osmanskih muslimana. Sve razlike koje se danas uočavaju posljedica su historijskog iskustva koje obuhvata posljednjih 140 godina, tokom kojih je ova zajednica imala mogućnost da svoje tumačenje i prakticiranje islama kontekstualizira i prilagodi evropskoj kulturi. Ključna za ovo iskustvo bila je neprekinuta administrativna, intelektualna i obrazovna tradicija, ma kako u nekim momentima bila slaba. Nema ničeg izuzetnog kod bosanskih muslimana. To je pitanje adaptacije. Što se tiče činjenice da su autohtoni, to, samo po sebi, ne znači mnogo. Bez obzira na težnju da se danas, u kontekstu debata o stranim islamskim utjecajima, ta karakteristika ističe, moramo se sjetiti da ona nije imala značaja 1990-ih. Sve žrtve srebreničkog genocida bili su autohtoni bosanski muslimani ali ih ta osobina nije spasila.

Treća percepcija je ona islamofobna o „bijeloj Al-Qaidi“, koja je prijetnja Zapadu i njegovoj civilizaciji. Bosanski muslimani tu nisu Evropljani u civilizacijskom smislu, ili barem još nisu Evropljani u potpunosti. U jednoj studiji tipičnoj za ovu vrstu, Leslie S. Lebl piše:

„Iako su nivoi islamskog terorizma i separatističkih pokreta uporedivi s onima bilo gdje u Evropi, oni su u Bosni posebno problematični iz dvaju razloga. Prvo, visokopozicionirani politički i religijski bošnjački (muslimanski) lideri imaju dugotrajne veze s Muslimanskom braćom i islamskim terorizmom, uključujući one s Al-Qaidom i Iranom, koje uopće nisu voljni raskinuti. Drugo, islamizam značajno doprinosi disfunkcionalnosti Bosne kao države. Pozivi da se ponovo uvede islamski vjerovodstvo, ili šerijat, podstiču protivljenje bosanskih Srba i Hrvata, a podstiču ga i nostalgija za Osmanskim carstvom i islamskim hilafetom, koja je zajednička bošnjačkim političkim liderima, Organizaciji islamske saradnje (OIC) i turskoj vlasti“ (Lebl 2014).⁹

Kako jedan istraživač primjećuje, čak i međunarodni službenici u Bosni postavljaju granice koje održavaju različitost:

„Kako pokazuje istraživanje Kimberley Coles o Evropljanima zaposlenim u međunarodnim organizacijama koje djeluju u Bosni i Hercegovini, bez obzira na to što „međunarodni službenici svjesno pokušavaju postaviti Bosnu i Hercegovinu i Bosance na njihovo ‚pravo‘ mjesto u novoujedinjenoj Evropi“ i, k tome, bez obzira što „posmatraju Bosnu kao geografski ‚u‘ Evropi

⁹ Leslie S. Lebl je saradnica Američkog centra za demokratiju i direktorica konsultantske kuće Lebl Associates. Bila je službenik Američke službe za vanjske poslove. Tokom karijere u Službi vanjskih poslova, 1990-ih, gđa Lebl je radila kao politički savjetnik zapovjednika Stabilizacijskih snaga (SFOR) u BiH, prvo u Američkom sektoru u Tuzli, a potom u Glavnom štabu SFOR-a u Sarajevu. Za više sličnih mišljenja pogledati Kohlmann, Evan, *Al-Qaida's Jihad in Europe: The Afghan-Bosnian Network* (Oxford, UK: Berg 2004. i Schindler, John R., *Un holy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad* (St. Paul, MN: Zenith Press 2007).

i što eksplicite rade u cilju njenog političkog, društvenog i ekonomskog uključivanja u zajedničku, ujedinjenu, posthladnoratovsku Evropu“, oni, ipak, „postavljaju granice koje održavaju razlike. Pomicanje granica kategorički odvaja Bosance, kao neevropljane (ili još nepotpune Evropljane), kao nekog kome nedostaju određene – u nekim slučajevima suštinske – neophodne karakteristike kozmopolitskog panevropskog mentaliteta“ (2007: 257-258; Atanasoski 2015).

Ova slika je, čini se, vrlo prisutna u najvišim političkim krugovima Evrope. Vrlo često, ovaj ili onaj istaknuti evropski političar oživi ovu sliku.¹⁰ Dodjela Nobelove nagrade za književnost 2020. Peteru Handkeu, austrijskom poricatelju genocida i braniocu Slobodana Miloševića, „... za utjecajno djelo koje je jezičkom domišljatošću istražilo periferiju i osebnost ljudskog iskustva“, za mnoge Bosance bila je upozorenje da je u evropskim kulturnim krugovima ova slika još vrlo snažna. Tokom 1990-ih takva percepcija odgađala je međunarodnu intervenciju, po cijenu desetina hiljada muslimanskih žrtava. Historičar predsjednika Billa Clintona, Taylor Branch, piše u djelu *Clinton Tapes* (Clintonove trake):

(...) međutim, u četiri oka, predsjednik je rekao da ključni saveznici prigovaraju da bi neovisna Bosna bila „neprirodna“, kao jedina muslimanska država u Evropi (...). Rekao je da je predsjednik Francuske François Mitterand bio posebno direktan u izjavama da Bosni nije mjesto u Evropi, a i britanski zvaničnici također su govorili o bolnoj, ali realističnoj obnovi kršćanske Evrope (2009: 9-10).

ZAKLJUČAK

Obuhvatna slika o bosanskim muslimanima koja se nazire iz empirijskih istraživanja – kada se porede s drugim muslimanima i s nemuslimanima u Bosni – jeste da je to jedna vjerujuća, ali ne i prakticirajuća zajednica, koja se snažno suprotstavlja nasilju, koja ne podržava šerijat kao pozitivno pravo, koja je manje sujevjerna od mnogih drugih muslimana, ali još uvijek podložna manipulacijama varalica, relativno sumnjičava prema nauci, koja je za sekularnu državu, usmjerena proevropski i prema NATO-u te oprezna prema namjerama svojih susjeda.

¹⁰ Dostupno na: <https://www.aljazeera.com/news/2019/11/french-president-calls-bosnia-ticking-time-bomb-191108053518237.html>; <https://www.jpost.com/Opinion/Croatian-presidents-Islamophobia-masks-historical-revisionism-598266>, pregledano 29. marta 2020.

Izvan empirijskih istraživanja, dominantne su tri slike o bosanskim muslimanima. Prva je ona o njima kao modelu otvorenog islama prikladnog za evropski kontekst. Druga je slična osim što insistira na različitosti ove zajednice u odnosu na druge, evropske i neevropske muslimane. Konačno, treća slika je tipična islamofobična koja sve muslimane smatra opasnim pa i one bosanske.

Sama zajednica bosanskih muslimana još uvijek je zabrinuta za svoju budućnost zbog osjećanja i mišljenja svojih susjeda i zbog svog položaja u širem evropskom društvu i globalnoj muslimanskoj zajednici. Očekivanja su različita i teško je svima udovoljiti. Kao žrtve genocida i iskreni nosioci evropskih vrijednosti u Bosni, oni se ne osjećaju uvijek prihvaćenim. Zbog svega toga, oni su stvorili utisak da su za Zapad i za svoje komšije previše muslimani, a da su za druge muslimane nedovoljno muslimani.

LITERATURA

1. Alibašić, Ahmet (2015), "Bosnia and Herzegovina", u: Jocelyne Cesari (ur.), *The Oxford Handbook of European Islam*, Oxford University Press, Oxford, 429-474
2. Atanasoski, Neda (2015), "The Muslim Mediterranean: Islam and the Contradictions of 'Europe' in Bosnia and Herzegovina", *Journal of Mediterranean Studies*, 24(2), 231-248.
3. Behloul, Samuel M. (2012), "Negotiating the 'Genuine' Religion: Muslim Diaspora Communities in the Context of the Western Understanding of Religion", *Journal of Muslim in Europe*, 1(1), 7-26.
4. Bougarel, Xavier (2007), "Bosnian Islam as 'European Islam: Limits and Shifts of a Concept", u: Aziz Al-Azmeh, Effie Fokas (ur.), *Islam in Europe: Diversity, Identity and Influence*, Cambridge University Press, Cambridge, 96-124.
5. Branch, Taylor (2009), *The Clinton Tapes: Wrestling History in the White House*, Simon & Schuster, London
6. Cohen, Roger (1995), "C.I.A. Report on Bosnia Blames Serbs for 90% of the War Crimes", *The New York Times*, 9 Mar. 1995, p. A1, dostupno na: <https://www.nytimes.com/1995/03/09/world/cia-report-on-bosnia-blames-serbs-for-90-of-the-war-crimes.html>, posjećeno 26. 4. 2020.

7. International Republican Institute (IRI) – Center for Insights in Survey Research (2017), "Bosnia and Herzegovina: Attitudes on Violent Extremism and Foreign Influence, January 4 – February 3, 2017", https://www.iri.org/sites/default/files/iri_bosnia_poll_february_2017.pdf, posjećeno 5. 4. 2020.
8. International Republican Institute (IRI) – Center for Insights in Survey Research (2018), "Bosnia and Herzegovina: Understanding Perceptions of Violent Extremism and Foreign Influence, March 29, 2018 – April 12, 2018", https://www.iri.org/sites/default/files/march_28-april_12_2018_bih_poll.pdf, posjećeno 5. 4. 2020.
9. Jević, Denijal (2019), "The problem with the Bosnian responses to Macron", <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/problem-bosnian-responses-macron-191122100828687.html>, 22. 11. 2019, posjećeno 5. 4. 2020.
10. Kennedy, Michael D. (2002), *Cultural Formations of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation and War*, University of Minnesota Press, Minneapolis
11. Kohlmann, Evan (2004), *Al-Qaida's Jihad in Europe: The Afghan - Bosnian Network*, Berg, Oxford
12. Krstic, Nemanja, Jelena Dinic, Danijela Gavrilovic (2018), "Religiosity and Informal Economic Practices in Southeastern European Societies", *Religions*, 9, 295, 1-28.
13. Lebl, Leslie S. (2014), *Islamism and Security in Bosnia-Herzegovina*, Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, Carlisle Barracks, Pennsylvania
14. Patria (2021), "Schmidt: Mirno razilaženje je opasna iluzija, teritorijalni integritet BiH mora biti osiguran", https://nap.ba/news/84722?fbclid=IwAR3cTDgc_w_YsWLSQZ_LtlMeDyrUXzZtJsvF0mKULTpyJ8ZwrdoSLX_cPGI, pregledano 8 okt. 2021.
15. Pew Research Center (2012), *The World's Muslims: Unity and Diversity*, 9 aug. 2012, <https://www.pewforum.org/2012/08/09/the-worlds-muslims-unity-and-diversity-executive-summary/>, posjećeno 5. 4. 2020.
16. Pew Research Center (2013), *The World's Muslims: Religion, Politics and Society*, 30. april 2013, <http://www.pewforum.org/Muslim/the-worlds-muslims-religion-politics-society.aspx>, posjećeno 19. 4. 2020.
17. Pew Research Center (2017), *Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe*, 10 May 2017, <https://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/>, posjećeno 5. 4. 2020.

11. Pew Research Center (2019), *Eastern and Western Europeans differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues*, 2 okt. 2019, <https://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/>, posjećeno 12. 4. 2020.
12. Radio Sarajevo (2019), "Bio jednom Torabi u Zetri", 26 juni 2019, <https://radiosarajevo.ba/metromahala/teme/bio-jednom-torabi-u-zetri-koga-sadavara-i-sta-o-svemu-danas-kaze-ulema-u-bih/341963>, posjećeno 29. 3. 2020.
13. Rexhepi, Piro (2019), "Imperial inventories, "illegal mosques" and institutionalized Islam: Coloniality and the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina", *History and Anthropology*, 30(4), 477-489.
14. Schindler, John R. (2007), *Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*, Zenith Press, St. Paul, MN
15. Waller, James E. (2002), *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*, Oxford University Press, Oxford

CONFLICTING AND SHIFTING (SELF)PERCEPTIONS OF BOSNIAN MUSLIMS

Summary:

The article discusses the self-perceptions and outside images of the Bosnian Muslim Community by looking at a selection of recent scholarly works on the topic. The emerging picture is one of conflicting and shifting (self)perceptions. To some, this community is a source of hope and inspiration, and to others, it is a source of concern. In the aftermath of genocide, the community itself is uncertain about its future and its place in the hearts and minds of its neighbors and global community.

Keywords: Muslims; Bosnia and Herzegovina; Self-perceptions; Images

Adresa autora
Author's address

Ahmet Alibašić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet islamskih nauka
ahmet.alibasic@fin.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.207

UDK 791.43:316.774

Primljeno: 06. 09. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Lamija Milišić

„QUO VADIS, AIDA?“ U VIDICIMA PROTETSKOG SJEĆANJA

Istraživanje za ovaj rad inicijalno je potaknuto uvidima Alison Landsberg (*Prosthetic Memory* 2004) o razvoju tzv. protetskog sjećanja, odnosno fenomena lično doživljenih sadržaja putem masovnih medija – i idejom da se isti uvidi primijene na film “Quo Vadis, Aida” (2020) rediteljke Jasmile Žbanić, a imajući u vidu relevantnost njegove teme o genocidu u Srebrenici 1995. godine za savremeno društvo. U radu se analiziraju: razlika između kolektivnog i protetskog sjećanja, emocionalni angažman u odnosu na proces identifikacije prilikom sticanja historijskog znanja i protetskog sjećanja, te elementi filma kojima isti podstiče epistemološku nesigurnost i, stoga, potencijalno razvija historijsku svijest i odgovornost. Cilj rada bio je pokazati potencijale masovnih medija, čiji je konkretan primjer film “Quo Vadis, Aida?”, u razvoju protetskog sjećanja, koje za učinak ima promišljanje o drugom iz sadašnje perspektive, a time potiče moralnu odgovornost i kritičku svijest.

Ključne riječi: sjećanje; protetsko sjećanje; identitet; film; masovni mediji

PROTETSKO VS. KOLEKTIVNO SJEĆANJE¹

Pojam “protetsko sjećanje”² skovala je i njegov koncept prvi put elaborirala A. Landsberg u knjizi *Prosthetic Memory* (2004). Landsberg je na izučavanje procesa

¹ U ovom tekstu koristim termine “pamćenje” i “sjećanje” prema sljedećim definicijama: „(...) po tezi tzv. radikalnoga konstruktivizma, treba razlikovati **spontano utjelovljeno nepregledno pamćenje**, koje pohranjuje svako proživljeno iskustvo, od **aktivno ustrojena sjećanja**, koje u tu neuhvatljivu mrežu tragova nastoji unijeti nekakav red“ (naglasila L. M, u: pamćenje. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 20. 10. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=46352>>). Od ovog određenja izuzeti su, naravno, pojedini citati u tekstu, koji se ne rukovode navedenim definicijama.

² Izvorna sintagma je “prosthetic memory”.

sjećanja podstaknuo odnos pojedinca sa *masovnim medijima* i iskustveni procesi polučeni iz tog odnosa. Kako navodi Purgar (nd), termin “masovni mediji” popularizovan je nakon Drugog svjetskog rata, usljed širenja televizije diljem Sjedinjenih Američkih Država, Engleske i velikog dijela Evrope (Purgar nd: 148). Purgar napominje i na mogućnu negativnu konotaciju pojma, budući da su termin “masa” politički ekonomisti (uključujući K. Marxa) prihvatili za opis „nediferenciran[e] skupin[e] ljudi s malom osobnošću i širok[e] publik[e] za medije, sastavljenu od pojedinaca koji pasivno prihvataju i nekritični su prema medijskim aktivnostima i porukama“ (Ibid. 148). Međutim, s pojavom različitih medija, i sama publika se počinje interno dijeliti u različite skupine, time mijenjajući karakter spomenute “nediferencirane mase”. Na početku svoje studije o protetskom sjećanju, Landsberg poziva na novu vizuru izučavanja masovnih medija postavljajući pitanja:

„U kojoj se mjeri moderne tehnologije masovne kulture, kakav je film, podrazumijevajući njihovu sposobnost transportovanja pojedinaca kroz prostor i vrijeme, ostvaruju kao **memorijske tehnologije**? Na koje načine ove tehnologije masovne kulture utiču na razliku između pojedinca i kolektivne memorije?³ (2004: 1; naglasila L. M.)

Ideja proučavanja masovnih medija kao “memorijskih tehnologija”, te proučavanje načina na koji “masa” publike sadržaj takvih medija pohranjuje ne samo u ličnu, već i kolektivnu memoriju, odnosno način na koji se putem masovnih medija ukazuje put za rasprave u javnom prostoru, a time i mijenjanje kolektivnog sjećanja, može se povezati sa Purgarovom napomenom da mediji nisu *neutralna* sredstva prenosa poruke i da međusobno komentiraju jedni druge (Purgar nd: 148). Prugar ovdje aludira i na poznatu tvrdnju M. McLuhana “Medij je poruka” (2008: 13) – u smislu zavisnosti poruke o samom (masovnom) mediju koji je oblikuje i prenosi, te uticaju medija na *sadržaj* poruke. Prepoznajući masovne medije kao “memorijske tehnologije”, Landsberg poziva na analizu načina na koji se pomenute, medijski uvjetovane poruke ostvaruju kao kolektivno i inividualno *sjećanje*.

Analiza procesa nastanka i razvoja protetskog sjećanja poseban naglasak stavlja na razliku između efekta protetskog u odnosu na onaj kolektivnog sjećanja, a u kontekstu izgradnje inividualnog/kolektivnog identiteta. „Pamćenje čovjeku prirasta tek u procesu njegove socijalizacije. Istina, uvijek je pojedinac taj koji *ima* pamćenje,

³ Prevela L. M. Izvorni tekst: „To what extent do modern technologies of mass culture, such as film, with their ability to transport individuals through time and space, function as technologies of memory? In what ways do these technologies of mass culture challenge the distinction between individual and collective memory?”

ali njegovo pamćenje je kolektivno oblikovano“, navodi J. Assmann (2005: 42), dodajući da kolektivi nemaju sjećanje⁴, ali da određuju sjećanje svojih članova.

Kao jednu od glavnih odrednica kolektivnog sjećanja J. Assmann navodi “identitetsku konkretnost”, odnosno činjenicu da je kolektivno sjećanje isključivo vezano za stajalište neke “zbijske i živuće grupe” (Assmann 2005: 46). U tekstu „Kolektivno sećanje i kulturni identitet“, “učvršćivanje identiteta” J. Assmann povezuje sa Nietzscheovim “ustrojstvom horizonata”: „Zalihe znanja koje su zbrinute u kulturnom sećanju odlikuje oštra granica između onih koji pripadaju i onih koji ne pripadaju nečemu, odnosno između sopstvenog i stranog“ (2015: 65).

U prethodnom navodu pomenuto je *kulturno sjećanje*, koje A. Assmann naziva jednim od oblika kolektivnog sjećanja. Naime, A. Assmann predlaže da se pojam kolektivnog sjećanja zamijeni preciznijim terminima koji predstavljaju različita gledišta sa kojih se razvoj sjećanja na nivou kolektiva može promatrati, naime terminima “društveno”, “političko” i “kulturno” sjećanje (2015: 84). Kako naglašava Landsberg, kolektivno sjećanje se značajno počelo vrednovati i razvijati u XIX vijeku, a sukladno jačanju pojma nacije u tada dominantnim društvenim ideologijama (2004: 6). Terminu “kolektivno sjećanje”, na način na koji ga ovdje koristi Landsberg, odgovara pojam “političko sjećanje”, tačnije njegov oblik “kolektivno nacionalno sjećanje”, kako ga opisuje A. Assmann u tekstu „Sećanje, individualno i kolektivno“ (2015: 79). Političko sjećanje učestvuje „u formiranju ideologije i konstruisanju kolektivnih identiteta koji se usmeravaju ka političkoj akciji“ (A. Assmann 2015: 76), a kolektivno nacionalno sjećanje „prijemčivo je za istorijske momente pobjede i poraza samo ako se oni mogu integrisati u semantiku herojskih ili mučeničkih narativa“ (Ibid. 79).

Opis ove vrste kolektivnog sjećanja djelomično se veže za pomenutu, negativnu konotaciju pojma “masovni mediji”, utoliko što načelno teži “nekritičnoj masi” koja će “herojske ili mučeničke narative” na jednak/homogen način protumačiti i artikulirati u svom ponašanju/učešću u socijalnoj sferi, ili pak inicirati udružene, političke akcije. Međutim, *kulturno sjećanje* kao oblik kolektivnog sjećanja, razlikuje se od političkog utoliko što podrazumijeva pridavanje kulturnog *smisla* svrsishodnim mimetičkim rutinama (Assmann 2005: 23-4). Čim se u procesu pohranjivanja sjećanja javlja instanca *smisla*, dolazi do propitivanja samog sadržaja koji se pohranjuje (a time potencijalno i do kritičke distance spram istog): „Dok se političko sećanje odlikuje visokim stepenom homogenosti i neizbežnom dopadljivošću, kulturno

⁴ Ovdje koristim pojam “sjećanje” koji referira na “pamćenje” iz navoda. Način na koji koristim termine “sjećanje” i “pamćenje” objašnjen je u fusnoti (1).

sećanje je kompleksnije, jer uključuje umetnička dela koja zadržavaju veću notu ambivalentnosti i pružaju mogućnost za različita tumačenja“ (A. Assmann 2015: 83). Budući da Landsberg pominje kao jednu od tehnologija memorije i *film*, kao masovni medij, ali i kao (u određenim slučajevima) oblik umjetnosti koji je u mogućnosti proizvesti *kulturni smisao*, masovni mediji u tom kontekstu se mogu prepoznati i kao učesnici u razvoju kulturnog sjećanja. Drugim riječima, masovni mediji ipak bi se pokazali kao učesnici u izgradnji *kolektivnog* sjećanja, s tim da ne pretendiraju isključivoj homogenosti svoje publike s obzirom na *ambivalentnost* njihovih sadržaja.

Međutim, kako navodi Purgar, postoji teorijska koncepcija masovnih medija prema kojoj je njihova namjera da „masovno emitiranje, uz svoju sposobnost istovremenog dopiranja do velikog broja (sic) ljudi, jača *usklađenost s dominantnim idejama o politici i kulturi*“ (nd: 150; kurziv L. M.). Iako Purgar podsjeća da je ovakva koncepcija opovrgnuta diferencijacijom medija (time i diferencijacijom publike), ostaje pitanje *ideologije* onog “medija kao poruke”. J. L. Wilson pristupa ovoj temi različito od Purgara, naime, iz perspektive razvoja sjećanja:

„Budući da su masovni mediji neizbježni glasnici dominantne ideologije, imaju značajnu ulogu u kolektivnom pamćenju. Kako Lowenthal (1985a) ističe, tehnološki napredni mediji današnjice čine prošlost lako dostupnom, ujedno neodoljivom (...) Mediji (djelomično) stvaraju naša sjećanja, no također, savremeni oblici medija čine vjerovatnijim nestanak prošlosti.⁵ (2014: 43)

Pored masovnih medija kao vjesnika nestanka prošlosti, Wilson ističe i stav M. Colea (Wilson 2014: 43), o *zavisnosti o medijima*, koja nastaje usljed rapidnosti historijskih događaja, koje pojedinac/ka ne može prikladno artikulirati u svakodnevnom iskustvu, već posredstvom masovnih medija uvodi događaje u svoje iskustvo i sjećanje. Coleovu tezu o *zavisnosti*, iz ovog Wilsoninog navoda, možemo tumačiti kao sugestiju da je publika masovnih medija potpuno pasivna i nekritična, te podređena okviru unutar kojeg ti mediji oblikuju dati sadržaj s obzirom da joj je isti nedostupan u nekom drugom obliku. Međutim, *okvir* poruke u procesu komunikacije općenito je nužan, ali i u procesu pohranjivanja sjećanja. Kako će Wilson kasnije navesti (2014: 48), P. Berger je opisao ovaj okvir pojmom “selektivna percepcija”: „... u svakoj situaciji primjećujemo samo one stvari koje su korisne za

⁵ Prevela L. M. Izvorni tekst: „Because the mass media are inescapable promulgators of dominant ideology, their role in the collective memory is significant. As Lowenthal (1985a) points out, the technologically advanced media of today make the past readily and easily accessible, as well as compelling (...) The media create (to a degree) what we remember, but also, the contemporary forms of the media make more possible the abolishing of the past.”

naše trenutačne potrebe“. Selektivnoj percepciji korespondira pojam “socijalni okvir” M. Halbwachsa, vezan za kolektivno sjećanje:

„[S]ubjekt pamćenja i sjećanja uvijek ostaje pojedinac, ali uvijek u zavisnosti od okvira koji organiziraju njegovo sjećanje (...) Kad je čovjek – i društvo - u stanju sjetiti se samo onoga što se da rekonstruirati unutar spojnih okvira neke sadašnjosti, onda se zaboravlja upravo ono za što u jednoj takvoj sadašnjosti više nema spojnih okvira“ (Assmann 2005: 43).

Dakle, sjećanja su uvijek u određenom okviru, no Cole smatra da taj okvir može biti nametnut masovnim medijima kao jedini mogući okvir na osnovu kog se percipira/pamti neki historijski događaj. Na tragu *lako dostupne i neodoljive prošlosti* koju pominje Lowenthal, ovaj okvir navodno je u mogućnosti *kreirati* prošlost koja bi bila jednoznačno protumačena u određenom kolektivu, s obzirom da istom nije data alternativna vizura te prošlosti. Upravo u kontekstu odnosa prema prošlosti iz sadašnje perspektive, te u kontekstu težnje ka identifikaciji – razlikuju se kolektivno i protetsko sjećanje, a njime Landsberg, kako ćemo vidjeti u nastavku, dokazuje *antihemonijski* potencijal masovnih medija.

Protetsko sjećanje predstavlja *lično* doživljen sadržaj, razumljen nakon dodira sa kulturalnom predstavom o prošlosti, putem masovnog medija:

„[P]rotetska sjećanja ne brišu razlike, niti konstruišu zajednička porijekla. Ljudi koji steknu ova sjećanja razvijaju vezu s prošlošću, ali isključivo da bi se sjećali savremenog trenutka u kom se i sami nalaze“⁶ (Landsberg 2004: 9).

Lično doživljen sadržaj od strane pojedinca/ke kao konzumenta/kinje masovnog medija, s jedne strane, znači da on/a zadržava svoj lični utisak o predstavljenom sadržaju i da sadržaj ne teži kolektivnom, homogenom tumačenju, odnosno ne teži pripadanju *kolektivnom, mi-identitetu* (Assmann 2005: 155). Kako pokazuje Landsberg, dostupnost/sveprisutnost masovnih medija onemogućava suzbijanje, te bilo kakvu kontrolu nad mnoštvom ličnih, pojedinačnih utisaka o (historijskom) narativu posredovanom tim medijima. S druge strane, još jedna od posljedica pomenute sveprisutnosti masovnih medija jeste i činjenica da kulturna sjećanja višu nisu autentično nečija – već *svačija* (Landsberg 2014: 11). Ovaj uvid se može protumačiti i kao različita perspektiva pogleda na isti problem koji je uočen od strane Lowenthal: kada kažemo da masovni mediji “fabrikuju” *neodoljivo dostupnu* prošlost,

⁶ Prevela L. M. Izvorni tekst: „[P]rothetic memories do not erase differences or construct common origins. People who acquire these memories are led to feel a connection to the past but, all the while, to remember their position in the contemporary moment (...).“

na to možemo gledati kao na emitovanje narativa o prošlosti u javni prostor, pri čemu se taj narativ lišava inicijalno pretpostavljenog socijalnog okvira.

Kada pojedinac/ka prosuđuje o historijskom narativu predstavljenom kroz masovne medije, život neke historijske ličnosti može izazvati empatičnu reakciju, koja se, zajedno sa tako predočenim historijskim narativom, artikulira u lično iskustvo. Uslovno rečeno, pojedinac/ka *ponovno proživljava* iskustvo predočeno posredstvom masovnog medija – utoliko to iskustvo i sjećanje za njega/nju postaje iskustvo ne samo predočene historijske ličnosti, već i pojedinca/ke, ili potencijalnog svakog konzumenta datog masovnog medija. Proces ponovnog proživljavanja može se povezati s onim što G. H. Mead naziva “pregovaranjem o značenju prošlosti” (Wilson 2014: 47) – procesom kojim se rekonstruira značenje prošlosti da bi prikladno upotpunilo značenje sadašnjeg trenutka. Svako drugo moguće značenje prošlosti se pri tom zaboravlja.

Na prvi pogled, empatija i društvena odgovornost podstaknute protetskim sjećanjem nastaju jer se pojedinac/ka saživljava, odnosno *identifikuje* sa osobama čijem životu svjedoči putem masovnog medija. Međutim, u pornijoj analizi protetskog sjećanja, u knjizi *Engaging the Past* (2015), Landsberg insistira na *neovisnosti protetskog sjećanja od procesa identifikacije*. Ovu neovisnost dokazuje u kontekstu historijskog filma koji ima potencijal stvaranja protetskog sjećanja: „[T]a filmska sredstva i strategije, koji ruše ili se miješaju u procese besciljne identifikacije sa likovima prošlosti, su doslovno oni koji omogućuju surovu i kompleksnu historiju na filmu mogućom“⁷ (2015: 26).

Kontekst historijskog filma odgovara i naslovnoj temi ovog rada, naime, analizi filma Jasmile Žbanić „Quo Vadis, Aida?“ (2020) o genocidu u Srebrenici počinjenom 1995. godine. Ovdje je bitno napomenuti da pod *historijskim filmom* Landsberg podrazumijeva “narativizaciju prošlosti” (tj. nekog prošlog događaja) u audiovizuelnom mediju (2015: 29), pri čemu film prezentuje i proizvodi znanje o prošlosti i približava dati prošli događaj publici bez da je izlaže identifikaciji s likovima (Ibid. 30).

Landsberg insistira na neovisnosti o identifikaciji u razvoju protetskog sjećanja budući da ga, kao iskustvo narativa o prošlosti predstavljenog putem masovnoga medija, želi dokazati zapravo kao oblik *historijskog znanja*. Na tragu Landsberginog povezivanja jednog oblika sjećanja sa historijskim znanjem, vrijedno je uporediti šta

⁷ Prevela L. M. Izvorni tekst: “[T]hose filmic devices and strategies that break or interfere with a kind of seamless identification with characters of the past are quite literally what make rigorous and complex history on film possible.”

o tom odnosu kaže J. Assmann: „... postoji, istina, puno kolektivnih pamćenja, ali samo jedna historija, koja je odbacila svaku vezu s nekom grupom, s nekim identitetom i specifičnom spojnom tačkom pa prošlost rekonstruira u *tableau* koji je *identiteski apstraktan*“ (2005: 50). Dakle, protetsko sjećanje bi – kao oblik sjećanja koji je (kako ćemo vidjeti u idućem odjeljku) lišen imperativa načela identifikacije – prema Landsberg, bilo predodređeno premostiti ovu razliku između historije i sjećanja.

2. EMOCIONALNI ANGAŽMAN VS. IDENTIFIKACIJA

Da bi bilo historijsko *znanje*, protetsko sjećanje se nužno mora odlikovati *samo-sviješću* o sticanju istog, odnosno kritičkom distancom spram sadržaja / historijskog narativa koji usvaja (Landsberg 2015: 6). Jedna od spornih stvari vrijednih razmatranja kada su posrijedi Landsbergine ideje o sadržaju masovnih medija, npr. historijskom filmu, kao historijskom znanju – bila bi razlika u tački gledišta, s jedne strane, identitetski apstraktnog historijskog narativa, koji teži objektivnosti i sveobuhvatnosti, te s druge strane, historijskog filma, koji artikulira subjektivnu tačku gledišta ili pak pojedinačna svjedočanstva u filmski narativ. Landsberg argumentuje potencijal historijskog filma za sticanje historijskog znanja pozivajući se na J. Rancièrea i njegov koncept *estetike* historijskog narativa, koja podrazumijeva prilagođenost istog društvenom/političkom trenutku u kom je napisan:

„Područje estetike je bitno za Rancièrea utoliko što ga on razumije kao korpus termina koji se izgovaraju i razumiju u određenom društvu i u određenom historijskom trenutku. Ovdje je estetika “razgraničenje prostora i vremena, vidljivog i nevidljivog, govora i zvuka, koje simultano određuje prostor i postavlja politiku kao oblik iskustva”.⁸ (2014: 12)

Dakle, historijski narativ je zavisan od konteksta u kom nastaje, štaviše, on u krajnjoj mjeri i nastaje da bi se pokušao razjasniti i artikulisati, obremeniti *smislom* sadašnji trenutak. U *značenje* historijskog narativa na koncu ulazi i njegov odnos sa sadašnjošću. Historijski film (ili bilo koji sadržaj posredovan masovnim medijem) posjeduje okvir, čije granice predstavljaju (potencijalno relevantan) politički teritorij.

⁸ Prevela L. M. Izvorni tekst: “The aesthetic realm is important to Rancière because he understands it to set the terms for what can be said and understood within a particular society at a particular historical moment. Aesthetics, here, is ‘a delimitation of spaces and times, of the visible and the invisible, of speech and noise, that simultaneously determines the place and the stakes of politics as a form of experience.’”

U pogledu pomenutih individualnih svjedočanstava od kojih historijski film gradi svoj narativ – Landsberg ističe da je historija kada je kolektivnoj traumi riječ pokazala nuždu za isticanjem individualnih glasova, koji pomažu objašnjenju historijskih događaja i trauma te proširuju značenje historijskih narativa u sadašnjem trenutku. Landsberg u tom kontekstu spominje stav S. Friedländera, prema kom „individualni glasovi *probijaju samopouzdanje* pisanih historijskih zapisa“⁹ (Landsberg 2014: 163; kurziv L. M.).

Odnos pojedinca/ke sa sadržajima masovnih medija je dvojak: to može biti odnos identifikacije, ali može biti i odnos zasnovan na tzv. *emocionalnom angažmanu*¹⁰ (Landsberg 2015: 25-61). Pod ovim pojmom Landsberg podrazumijeva stanje empatije ili neke druge emocionalne reakcije koju npr. lik u historijskom filmu može izazvati kod gledatelja/ke, bez da se ta(j) gledatelj/ka identifikuje s likom. Štaviše, emocionalna reakcija nastala tom prilikom može podstaći osobu da pokuša sagledati stvari iz tuđe perspektive, te time o njima kritički promisli – u tom smislu, osoba je na tragu sticanja znanja o temi o kojoj promišlja.

Također, ni sama identifikacija prilikom gledanja historijskog filma nije usredotočena na junaka/inju, odnosno samo na jedan lik. Naprotiv, insistira Landsberg, identifikacija je *fluidna*, tokom filma se može identificirati s jednim likom pa ga/ju se zanemariti zarad nekog drugog lika s kojim se stupa u identifikaciju. U odnosu na ranije obrazloženo kulturno sjećanje, protetska forma sjećanja također teži formiranju kulturnog smisla, ali ne nužno i mi-identiteta, već *fluidnosti* istog:

„*Prosthetic Memory* iznosi stav da tehnologije masovne kulture i kapitalističke ekonomije, čiji su dio, otvaraju svijet slika izvan individualnog proživljenog iskustva, stvarajući prenosiv, fluidan i neesencijalistički oblik memorije.“¹¹ (Landsberg 2004: 18)

Upravo ova fluidnost omogućava istovremeno emocionalan angažman, ali i svijest o tom angažmanu. Posljedično se ostvaruje *distanca* spram likova historijskog filma, a samim tim i kritička misao.

⁹ Prevela L. M. Izvorni tekst: “(...) individual voices pierce through the complacency of written historical accounts (...)”. Landsberg ovdje referira na knjigu *The Years of Extermination*, vol. 2 of *Nazi Germany and the Jews* S.Friedländera.

¹⁰ Ovdje, radi jasnoće, doslovno prevodim pojam koji Landsberg naziva „affective engagement“.

¹¹ Prevela L. M. Izvorni tekst: „*Prosthetic Memory* argues that the technologies of mass culture and the capitalist economy of which they are a part open up a world of images outside a person’s lived experience, creating a portable, fluid, and nonessentialist form of memory.“

3. „E SAD ĆETE FILM GLEDAT’!“

Snagu filmske poetike „Quo Vadis, Aida?“ čine i svijest o filmu kao masovnom mediju te ustrajno propitivanje mogućnosti filmskog medija/jezika koji se bavi historijskom temom / društvenom traumom. Još važnije, „Quo Vadis, Aida?“ propituje vlastitu ulogu u stvaranju historijskog narativa, odnosno propituje uticaj na historijsku svijest i odgovornost koju kao film u tom kontekstu posjeduje. Shodno svojoj samosvijesti „Quo Vadis, Aida?“ zauzima kritički stav ne samo prema svojoj temi, već i prema sebi – samom filmskom mediju koji od te teme čini vizuelnu predstavu. Kako bismo ovu tvrdnju argumentovali i u konačnici pokazali zašto je „Quo Vadis, Aida?“ film pogodan za razvoj protetskog sjećanja (a ne kolektivnog – kom se i suprotstavlja), potrebno je sagledati nekoliko aspekata ovog filma.

Prvi od njih svakako je historijski događaj na koji film referira, te koji od projekcije filma dijeli dvadeset i pet godina. Jasno je da se ne radi o prevelikoj vremenskoj distanci i stoga se u slučaju „Quo Vadis, Aida?“ može ponovno pozvati u fokus Rancièreova *estetičnost* filmskog narativa o prošlosti. Budući da je film okružen društvenim kontekstom podijeljenog/neusaglašenog javnog mnijenja na području BiH, a i ostalih država bivše Jugoslavije (osporavanje genocida čak i nakon presude Haškog tribunala) – u svrhu provokativnosti i kritičkog stava – može se postaviti pitanje da li se radi o nekoj vrsti *propagande* koja se filmom želi postići u društvima koja se još nose s posljedicama genocida u Srebrenici i koja se još uvijek nalaze u stanju traume. Da bismo odgovorili na to pitanje neophodno je razmotriti najprije pojmove propagande i kolektivne traume, te njihov međusobni odnos.

„Propaganda pokušava okružiti čovjeka svim mogućim stazama, kako na polju emocija tako i ideja, poigravajući se njegovom voljom ili potrebama, kroz njegovo svjesno i nesvjesno, napadajući ga u privatnom i javnom životu. Oprema ga cjelovitim sistemom objašnjavanja svijeta, te podstiče na akciju. Ovdje imamo posla sa organiziranim mitom koji nastoji posjedovati osobu u cijelosti.“¹² (Ellul 1973: 11)

¹² Prevela L. M. Izvorni tekst: "Propaganda tries to surround man by all possible routes, in the realm of feelings as well as ideas, by playing on his will or on his needs, through his conscious and his unconscious, as sailing him in both his private and his public life. It furnishes him with a complete system for explaining the world, and provides immediate incentives to action. We are here in the presence of an organized myth that tries to take hold of the entire person."

Jedna od “kulturnosjećajućih funkcija” književnosti¹³ koje navodi N. Agić jeste “remedijalna/terapeutska funkcija”: „... književnost obrađuje bolna i mučna kolektivna sjećanja (...) događaji u prošlosti, koji se doživljavaju kao kolektivna sramota i/ili rana u samoslici grupe, re-evaluiraju i integriraju u pozitivni kolektivni identitet“ (Agić 2010: 50). Dakle, ovdje Agić povezuje kolektivnu traumu sa stanjem *kolektivne sramote*. Kada govorimo o kolektivnoj sramoti, govorimo o aspektu koji se prema A. Assmann ne može integrisati u kolektivno nacionalno sjećanje, budući da trenuci sramote i krivice „ugrožavaju i ruše izgrađenu pozitivnu sliku o samom sebi“ (A. Assmann 2015: 79). Međutim, ukoliko “organizirani mit” propagande uvedemo u kontekst društva koje trenutačno trpi kolektivnu traumu, propaganda bi prevashodno uticala na razrušeni kolektivni identitet, mijenjajući ga novim mi-identitetom, ali ne razrješavajući traumatsko pitanje. Ne bi bilo re-evaluacije identiteta, već bi se desila izgradnja nove, pozitivne slike kolektiva.

Ovaj aspekt odnosa propagande, kolektivne traume i kolektivnog nacionalnog sjećanja nam je od koristi u razrješenu pitanja eventualne propagandne naravi filma „Quo Vadis, Aida?“. Film je dijelom nastao prema knjizi *Pod zastavom UN-a: (Međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici)* (2005) svjedoka genocida u Srebrenici 1995. godine i prevoditelja Hasana Nuhanovića. Dakle, za osnovu filmskog narativa o historijskom događaju izabran je *iskaz svjedoka*, što možemo povezati sa ranije objašnjenom funkcijom individualnih glasova koji preispituju “samopouzdanje pisanih historijskih zapisa”. Navodeći forme sjećanja na primjeru Shakespeareovog *Hamleta*, A. Assmann u knjizi *Errinerungsraeume (Prostori sjećanja)* opisuje “pamćenje svjedoka – etiku sjećanja” u odnosu na historijsko pamćenje: „[H]istorijsko pamćenje – traži historijsko znanje o prošlosti, a pamćenje svjedoka traži znanje usmjereno u budućnost“ (Agić 2010: 23). Prema tome, svjedočenje je iskaz koji sjećanje uokviruje u smisao *svrsishodan* za budućnost. Zasnivajući filmski narativ o prošlosti na *svjedočenju*, režiserka Jasmila Žbanić *kulturni smisao* tog narativa ostvaruje kroz, takoreći, *samosvjesno* sjećanje. Naravno, samo svjedočenje kao individualni glas povezano je sa *okvirom* pripadajućeg kolektiva:

„S grupnim karakterom kolektivnog pamćenja povezano je i jedno drugo njegovo obilježje: njegova rekonstruktivnost. Taj pojam znači da se ni u jednom pamćenju prošlost ne uspijeva sačuvati kao takva, nego da od nje ostaje ono “što društvo u svakoj epohi može rekonstruirati u skladu sa svojim spojnim okvirima” (...). Kako kaže filozof H. Blumenberg, ne postoje “čisti fakti sjećanja”.“ (Assmann 2005: 47)

¹³ Književnost ovdje uzimamo kao jednu od formi kulturnog sjećanja i stoga je obuhvaćamo istim kontekstom u kom se nalazi i (historijski) film.

S ovim navodom možemo povezati i misao H. Bergsona: kako uopće egzistira prošlost ukoliko je ona prosto opis onoga što više ne egzistira? Utoliko što je prošlost zapravo obilježena težnjom da bude *korisna* sadašnjosti, a kako bi proizvela smisao sadašnjeg trenutka (Bergson 1990: 149). Dokle god prošlost pronalazi nove načine korisnosti, ona se zapravo rekonstruiše unutar aktualnih socijalnih okvira. „Quo Vadis, Aida?“ je jedan od načina te rekonstrukcije. Pitanje njegove propagandnosti zavisi od toga da li se ostvaruje isključivo u domenu političkog (koje proizvodi “udruženu političku akciju”) i kulturalnog (koje proizvodi arbitrarno shvaćen “kulturni smisao”), dakle kolektivnog sjećanja – ili pak – zalazi u domenu protetskog sjećanja. Ukoliko se ostvaruje samo kao sredstvo izgradnje kolektivnog sjećanja, film teži izgradnji kolektivnog identiteta. S jedne strane, taj mi-identitet bi se mogao ostvariti preko pomenute “remedijalne funkcije” i ostvarenjem kulturnog smisla, re-evaluacijom identiteta i prevazilaženjem traume. S druge strane, mi-identitet bi se mogao propagandno nastojati uklopiti u kolektivno nacionalno sjećanje, a koje ne trpi traumu i koje bi ju nastojalo prevazići – nudeći nov, cjelovit mi-identitet, koji “podstiče na akciju”. Dakle, u oba slučaja, cilj je izgraditi kolektivni identitet na, kako je pokazano, potpuno različite načine. Međutim, ukoliko „Quo Vadis, Aida?“ uspije podstaći protetsko sjećanje, onda taj film ne teži mi-identitetu, već fluidnosti identiteta. Utoliko, taj film na nepropagandan način analizira kolektivnu traumu, zasnivajući narativ o prošlosti na individualnom glasu svjedoka. Tada bi film ostvario ono što Purgar opisuje kao “protuhegemonijske snage” masovnih medija:

„[V]iše ne postoji jedna masovna publika. Umjesto toga, stanovništvo je podijeljeno između niza kultura i zajednica od kojih neke odgovaraju na umjetnost i medije na načine koji izazivaju odnosno preoblikuju dominantna značenja koje je stvorila “mainstream” industrija kulture. (...) Način na koji mediji funkcioniraju u području društvenog i političkog ovisi velikim dijelom o načinu na koji ćemo iskoristiti te medije unutar svojih specifičnih zajednica i kultura.“ (Purgar nd: 154).

Navedene različite module korištenja medija omogućava, prema Landsberg, upravo protetsko sjećanje, a što je povezano sa fenomenom koji je Landsberg opisala kao kulturna sjećanja koja višu nisu autentično nečija, već svačija. Upravo metodom *svačijih* kulturnih sjećanja “narušava” se koncept pomenute isključive težnje za mi-identitetom.

Postojale su nesuglasice između Nuhanovića i režiserke Žbanić¹⁴, budući da je svjedočenje adaptirano u ne-dokumentaran filmski narativ. U svakom slučaju, film je prikazan iz perspektive protagonistkinje, prevoditeljice Aide Selmanagić, a sama njena prevoditeljska profesija u filmu je iskorištena autorefleksivno kao sredstvo prevazilaženja pojedinačne, subjektivne perspektive, a ta autorefleksivnost je potom proširena na film kao cjelinu. O protagonistkinji će biti više riječi u idućem dijelu ovog odjeljka – za sada ostaje još jedan aspekt analize filma kao ekraniziranog historijskog događaja. Naime, iako je film snimljen u društvenom kontekstu još uvijek nerazriješene traume, on upravo zbog te blizine traumatskog događaja inicira stanje *emocionalnog angažmana*, odnosno aktivnog sudjelovanja *tijela*, kao instrumenta sjećanja, prilikom gledanja filma. Spontana reakcija tijela na film trenutačan je i suveren dio gledalačkog iskustva. Ovaj fenomen Landsberg povezuje sa “potragom za neposrednošću”¹⁵ (2015: 6), odnosno potragom za prošlošću koja je taktilno i vizualno prisutna. Tjelesna reakcija je nepredvidljiva i na direktan način *uprisućuje prošlost* te, što je najvažnije, moguća je bez čina identifikacije.

Tako dolazimo do izravne veze filma „Quo Vadis, Aida?“ sa protetskim sjećanjem: uprisutnjivanjem prošlosti dopušta se *nepredvidljivim* tjelesnim reakcijama gledateljstva da utiču na mišljenje o samom filmu i o njegovom sadržaju, odnosno historijskom događaju na koji referira. Spontanost tjelesne reakcije uspostavlja izravan odnos sa prošlošću koja ju je izazvala, a da bi se gledateljstvo iznijelo sa njom potrebno je osvijestiti ga kao mogućnost propitivanja te prošlosti, odnosno sticanja znanja o istoj. Za takvu historijsku svijest i autorefleksivnost u „Quo Vadis, Aida?“ suštinski je odgovoran izbor i način portretiranja protagonistkinje filma.

*

„Quo Vadis, Aida?“ kroz lik Aide Selmanagić i njen prevodilački rad problematizira razliku između kolektivnog i protetskog sjećanja. Prisjetimo se prethodno rečenog: kolektivno sjećanje briše granice među pojedincima i teži mi-identitetu; protetsko sjećanje održava, čak potencira, granice među pojedincima, ne uživljavajući ih u historijski narativ, već održavajući *čvrstu vezu sa sadašnjošću*. Dakle, iako „Quo

¹⁴ Više o tome na: <https://www.bljesak.info/kultura/film-tv/autor-knjige-redateljici-kako-ti-mozes-znati-jesu-li/291829>. Iz ovih nesuglasica bismo mogli zaključiti da se iskazu svjedoka, kao “individualnom glasu” koji govori o prošlosti, pridružuje sam film, koji svojim jezikom nastoji oblikovati svjedočenje i u javnom prostoru govoriti o kolektivnoj traumi. Kako su naveli režiserka i njen suprug u navedenom članku: „Glavni lik Aida nije postojala u stvarnosti. Pričajući priču o povijesnom događaju preko kreiranog dramskog lika, želimo da govorimo o svim žrtvama ovog jezivog ratnog zločina, a da istovremeno zaštitimo privatnost stvarnih pojedinačnih žrtava“.

¹⁵ Ovdje, opet radi jasnoće, doslovno prevodim frazu Raphaela Samuela - „quest for immediacy“.

Vadis, Aida?“ uprisućuje prošlost, film to radi sa ciljem da se tjelesnom reakcijom shvati onaj *drugi*, odnosno da se *iz sadašnje perspektive promisli o drugom*, a ne da se (puko, sentimentalno) identificira sa njim/njom. Granice se održavaju, a da je tome slučaj dokazuje nam i Aida Selmanagić kao lik prevoditeljice, kao simbol granice, simbol konstantnog stanja medijatorstva. Obitavati na granici znači nužno biti u stanju neprestanog propitivanja, u stanju obaveze sticanja znanja i trezvenog, kritičkog svjetonazora.

Aidin posao kroz čitav film sastoji se u prevođenju sa engleskog na naš jezik i obrnuto – ona je svojevrstan arhetip glasnika, koji ljudima u skloništu prevodi vijesti o njihovoj sudbini. Pri tom, ona i njena porodica su također privremeno nastanjeni u istom skloništu. Ova nam činjenica biva jasna već na početku filma – Aida je glasnik čije se poruke tiču i nje same; ona istovremeno obitava u unutrašnjoj, *okupiranoj*, i vanjskoj, *slobodnoj*, teritoriji, te nema povlašten položaj kao prevoditeljica.

Prevoditeljica zapravo *nije učesnik razgovora* – i to je ključna značajka Aidinog karaktera koji joj određuje sudbinu. Ona je svjedokinja koja dapače *nije legitimna*, čija uloga *nije predviđena* za učešće u razgovoru. Ona je prisutna kao prevoditeljica i odsutna kao civil-svjedokinja rata: upravo u tom *paradoksu protagonistkinje*, koja je istovremeno i prisutna i odsutna u sobi u kojoj se govori/odlučuje o kursu historije oslikava se njen pogranični, medijatorski usud. Još važnije, upravo u tom paradoksu prevodilačkog identiteta (istovremeno odsutnog i prisutnog) oslikava se ideja protetskog sjećanja, koje se kritički odnosi prema procesu identifikacije, ovakvim paradoksalnim glavnim likom onemogućene, ili barem dovedene u pitanje, posebno s obzirom na historijski događaj na koji film referira i u kom je bilo nužno identificirati se prema etničkoj pripadnosti. U ovom paradoksu protagonistkinje oslikava se stav režiserke filma o mogućnostima dramskog lika kakva je Aida, naveden u fusnoti (23).

„Quo Vadis, Aida?“ predstavlja gledateljstvu filmski lik koji većinu vremena izgovara tuđe riječi – lik posredstvom čijeg glasa se historija izriče i nepredvidljivo mijenja svoj tok, ali koji nema nikakvog uticaja na nju. Time je prikazan slučaj “individualnog glasa” kom se osporava *korisnost* i proizvodnja smisla koji bi artikulirao stvarnost. Prikazan je glas čije se svjedočenje obezvrjeđuje.

Takovsrni glasovi se sabiru u sceni u kojoj srpski general Ratko Mladić poziva nekoliko predstavnika lokalne zajednice i Ujedinjenih nacija na pregovore. Predstavnici su pozvani načelno u ulozi individualnih glasova koji će da posvjedoče o trenutnom stanju, a pri tom Aida ne učestvuje u pregovorima jer „Mladić ima svog prevodioca“. Iz te okolnosti možemo iščitati i komentar na političku ulogu prevodioca

u ratnom stanju – prevodilačka medijacija u ovom slučaju nije neutralan glas kojem je osporen status svjedoka – već demonstracija moći, u rukama onog koji dovodi “svog” prevodioca, pokazujući da posjeduje i određuje uslove komunikacije. Jedan od predstavnika Srebreničana je Aidin suprug Nihad, profesor historije. Navodi da nije imao nikakvu političku funkciju i identificira se kao *civil*, kao i ostali prisutni predstavnici. U trenutku kada Mladić govori kako će obezbijediti civilima odlazak i da „garantuje sigurnost za svakog nevinog“, što će kasnije rezultirati genocidom, okreće se Nihadu i govori mu „Istoričar! Opusti se, čoveče!“ Dakle, u ovoj sceni fluidnost identifikacije sa likovima se ostvaruje kroz polarizaciju likova prisutnih u sceni na civile i vojna lica. Scenu je moguće gledati istovremeno se identificirajući sa svim civilima, koji se nalaze u stanju podređenosti i nemoći. Među njima se ističe lik ekonomistkinje, koja poznaje jednog od Mladićevih vojnika, budući da su pohađali istu školu. Tu se već uspostavljaju uslovi za emocionalni angažman evokacijom zajedničke prošlosti i usporedbom sa sadašnjim stanjem, koje sjećanje na tu prošlost ne smatra *korisnim*. Također, lik historičara poziva na sebe ne toliko identifikaciju s likom (u ovoj konkretnoj sceni), koliko činioca pregovora koji posjeduje historijsko znanje, stoga unekoliko priziva onu identitetsku apstraktnost i svijest o okviru aktuelnog historijskog trenutka. Historičar bi se *trebao opustiti* jer se ta historijska svijest ne uklapa u Mladićev narativ o “zaštiti civila” – znanje o prošlosti u ovom slučaju opet – *nije korisno*. Ovu scenu je također moguće sagledati iz perspektive vojnih lica – ne samo radi dominantnog Mladićevog glasa, već i zbog kamere koju drži pripadnik njegove vojske i iz čije perspektive je snimljeno nekoliko kadrova. Time njen gornji rakurs, pogled vojnih lica na civile, neizbježno usvaja i sama publika filma, bar na nekoliko trenutaka.

*

Zaključni aspekt analize filma „Quo Vadis, Aida?“ u kontekstu protetskog sjećanja odnosi se na već pomenutu metapoziciju odnosno *samosvijest* filma. Jasmila Žbanić koristi činjenicu da je Mladića često pratila kamera, snimajući različite ratne operacije i pohode. Vrijednost „Quo Vadis, Aida?“ je što i sam priznaje da je film, i što u vezi s tom činjenicom osvještava i tjera gledateljstvo na propitivanje. Shodno tome, u filmu je prikazana Mladićeva filmska kamera, kojom se svjesno nagoni na pomisao: šta „Quo Vadis, Aida?“ razlikuje od jednog snimka sa Mladićeve kamere – zar film Jasmile Žbanić nije „samo još jedan film“, zar se ona ne koristi istim medijem? Međutim, „Quo Vadis, Aida?“ ne bježi od ograničenja/mogućnosti filmskog jezika, te od činjenice da koristi filmski *medij* za predstavljanje historijskog narativa.

Ova okolnost dolazi u prvi plan scenom u kojoj se muškarce-civile uvodi u dvoranu, a potom ih se strijelja kroz visoke prozore isturenim puškama. Netom prije strijeljanja, jedan od vojnika govori „E sad ćete film gledat’!“ i time gotovo doslovce obistinjuje Landsbergino načelo protetskog sjećanja, naime ono po kom protetsko sjećanje uvijek vraća pojedinca u sadašnji trenutak i tjera na refleksiju o prošlosti iz sadašnjosti, prkoseći konceptu mi-identiteta i potičući na propitivanje istog. Pomenuta rečenica vrlo je jednostavno sredstvo kojim se izravno proziva gledateljstvo filma „Quo Vadis, Aida?“ na iskušavanje vlastite, *zaštićene* pozicije, kojom se sa distance može emotivno angažovati, ali kojom se istovremeno poziva na odgovornost pri sticanju historijskog znanja. Artikulacija ove odgovornosti u životu kolektiva kod A. Assmann se može prepoznati u pojmu “zajedničkog sjećanja”, koje “Quo Vadis, Aida?” postiže:

„U prošlim vremenima, ova suprotnost između pobjednika i poraženog mogla se prevazići jedino dogovorom o međusobnom zaboravljanju (...) Ipak, ova formula se pokazala pogrešna kada je reč o suprotnosti između žrtava i počinitelja zločina nakon historijske traume. Ove dve grupe više se ne vezuju jedna za drugu međusobnim obavezama. Formula za međusobni zaborav pretvorila se u formulu zajedničkog sećanja. (...) Zaborav i oprostaj više nisu povezani, jer nema ljudskog aktera ili svetske institucije koja može da ima autoritet nad iskupljenjem. Isto tako, sećanje i osveta nisu povezani, jer se osveta više ne posmatra kao vrsta osnaživanja oštećenih, već pre kao oslabljivanje. Stoga, posle traumatičnih događaja nema više političkog imperativa da se zaboravi, već etičkih zahteva za zajedničko sećanje koje je izabrano da bude održiva osnova za buduće međusobne odnose.“ (A. Assmann 2015: 81).

Na koncu, kako kaže Landsberg, najuspješniji u proizvodnji historijskog znanja je onaj film koji pobuđuje *epistemološku nesigurnost* (2015: 59), a takav je, kako je ovaj tekst težio pokazati, „Quo Vadis, Aida?“. Samosviješću o vlastitom mediju, autoreferentnošću, metarefleksijom i poticanjem fluidnosti identifikacije sa vlastitim likovima (koja počiva, kako smo vidjeli, na perspektivi jedne svjedokinje/prevoditeljice kao osovini za sticanje kritičke svijesti o posvjedočenim događajima), “Quo Vadis, Aida?” podstiče identitarnu apstraktnost i time otvara put historijskom znanju. Svim tim vrednotama ovaj film ostvaruje jednu od najvažnijih uloga medija u savremenoj kulturi, a to je senzibiliranje „društvene sfere za javnu raspravu i aktivnost“ (Purgar nd: 149).

IZVORI I LITERATURA

1. Agić, Nihad (2010), *Književnost i kulturalno pamćenje*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
2. Assmann, Aleida (2015), "Sećanje, individualno i kolektivno", u: Sladeček, Michal, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović (ur.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Zavod za udžbenike - Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 71-87.
3. Assmann, Jan (2015), "Kolektivno sećanje i kulturni identitet", u: Sladeček, Michal, Jelena Vasiljević, Tamara Petrović Trifunović (ur.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Zavod za udžbenike - Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 61-71.
4. Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica
5. Bergson, Henri (1991), *Matter and Memory*, Zone Books, New York
6. Connerton, Paul (1989), *How Societies Remember*, Cambridge Universities Press, Cambridge
7. Ćurković Nimac, Jasna, Irena Sever (2014), "Mediji i pamćenje. Prostetičko pamćenje i njegova uloga i stvaranju nove globalne zajednice", u: *Kultura, društvo, identitet - Europski realiteti*, Zbornik radova I. međunarodnog interdisciplinarnog znanstvenog skupa (Osijek, 20. – 21. Ožujka 2013), Odjel za kulturologiju – Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera / Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Osijek – Zagreb, 416-432.
8. Docea, Vasile (2010), "History, Ideology and Collective Memory: Reconstructing the Identities of Timișoara by Means of Monographies and Street Names during the Communist Regime (1947-1989)", *Acta Universitatis Sapientiae European and Regional Studies*, vol. 1, no. 1, 83-102.
9. Ellul, Jacques (1973), *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, VintageBooks, New York
10. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <<http://www.enciklopedija.hr>>
11. Landsberg, Alison (2004), *Prosthetic Memory: The transformation of American remembrance in the age of massculutre*, Columbia University Press, New York
12. Landsberg, Alison (2015), *Engaging the past: Massculture and the production of historical knowledge*, Columbia University Press, New York

13. McLuhan, Marshall (2008), *Razumijevanje medija*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb
14. Nuhanović, Hasan (2005), *Pod zastavom UN-a: (Međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici)*, BZK "Preporod", Sarajevo
15. Purgar, Krešimir (nd), *Vizualne komunikacije. Zbirka tekstova s pitanjima*, <https://www.academia.edu/8524581/Vizualne_komunikacije._Zbirka_tekstova_s_pitanjima>
16. Wilson, Janelle L. (2014), *Nostalgia: Sanctuary of Meaning*, University of Minnesota Publishing, Minneapolis
17. Žbanić, Jasmila (2020), *Quo Vadis, Aida?*, igrani film, Deblokada Film, Digital Cube, Coop99 Filmproduktion, N279 Entertainment, Razor Filmproduktion, Extreme Emotions, IndieProd, Tordenfilm, TRT

„QUO VADIS, AIDA?“ IN THE CONTEXT OF PROSTHETIC MEMORY

Summary:

The research for this paper was initially prompted by the insights of Alison Landsberg (*Prosthetic Memory*, 2004) on the development of prosthetic memory, namely the phenomenon of personally experienced content through the mass media – and the idea to apply the same insights to the film "Quo Vadis, Aida" (2020) directed by Jasmila Žbanić, because of the relevance of its topic on the Srebrenica genocide in 1995 for modern society. This paper analyzes the difference between collective and prosthetic memory, affective engagement concerning the process of identification in acquiring historical knowledge and prosthetic memory, and the elements of the film that encourage epistemological uncertainty and therefore potentially develop historical awareness and responsibility. Given the example of the film "Quo Vadis, Aida?", this paper aims to show the potential of mass media in developing prosthetic memory, which consequently brings to thinking about the other from the current perspective, thus encouraging moral responsibility and critical thinking.

Keywords: Memory; prosthetic memory; identity; film; mass media

Adresa autorice

Authors' address

Lamija Milišić

PEN Centar BiH, Sarajevo

lamce95@yahoo.de

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Ermin Kuka

GLORIFIKACIJA ZLOČINA I ZLOČINACA NA PRIMJERU BOSNE
I HERCEGOVINE / GLORIFICATION OF CRIMES AND
CRIMINAL (INSTANCE BOSNIA AND HERZEGOVINA) 227

Enes Pašalić

AKADEMSKI GLAS SA MARGINE O EPOHALNIM DILEMAMA KOJE
SUDBINSKI DIJELIMO / AN ACADEMIC VOICE FROM THE MARGIN
ABOUT THE EPOCHAL DILEMMAS WE FATEFULLY SHARE 245

Tope Shola Akinyetun

IDENTITY AND IDENTITY POLITICS IN NIGERIA: A REFLECTION
ON THE INDICATORS / IDENTITET I POLITIKE IDENTITETA
U NIGERIJJI: OSVRT NA INDIKATORE 263

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.227

UDK 341.322.5(497.6)

Primljeno: 22. 05. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Ermin Kuka

GLORIFIKACIJA ZLOČINA I ZLOČINACA NA PRIMJERU BOSNE I HERCEGOVINE

U današnjem vremenu sve je više prisutna glorifikacija zločina i zločinaca, kao i negiranje počinjenih zločina. Time se žele relativizirati zločini, falsificirati historijska dešavanja, a u konačnici izjednačiti zločinca i žrtvu. Slavljenje, revizionizam, poricanje sve više dobijaju na važnosti. Zločinci i njihova nedjela se predstavljaju svijetu kao herojska, spasiteljska, mitska, uzorita... Predstavljaju se kao vođe, predstavnici i "najbolji sinovi" naroda iz kojeg dolaze. Umjesto stida i suočavanja društva sa zločincima i njihovim zločinima, oni se od strane pojedinaca i nekih društvenih skupina, pa i nosilaca najvažnijih društvenih i političkih funkcija slave, uvažavaju i uzdižu na pijedestal najviših ljudskih vrijednosti. Radi se o paradoksu savremenog svijeta. Analizom relevantne dokumentacione građe, kao što su dokumenti tzv. Vojske Republike Srpske, presude ICTY-a, referentne literature iz predmetne oblasti, kao i primjenom metode studije slučaja, nastojat će se detaljnije elaborirati tematika glorificiranja te ponuditi rješenja mogućeg otklona od glorificiranja zločina i zločinaca koje je postalo izazov savremenog doba.

Ključne riječi: glorifikacija, negiranje, zločinci, zločini, mogući otklon, Bosna i Hercegovina

1. UVOD – TERMINOLOŠKO ODREĐENJE

Termin glorifikacija je ušao u znanstvenu upotrebu u relativno novije doba. Iako ovaj termin ima svoje korijene u latinskom jeziku, šira upotreba se veže za novije doba. Termini koji su se mnogo više koristili i u znanstvenoj, a osobito široj društvenoj

upotrebi, bili su slavljenje, veličanje, hvaljenje, hvalisanje, uzdizanje... Da ovaj pojam ima svoje povijesne korijene, najbolje potvrđuju izvori iz riječnika i leksikona stranih riječi i izraza. Tako, primjerice, u *Leksikonu stranih reči i izraza*, spominju se izrazi: glorifikator; glorifikacija; glorificirati; glorifikovati. Prema ovom Leksikonu, pod odrednicom glorifikator stoji „(l. glorificare slaviti, veličati, fr. Glorificateur) onaj koji nekoga ili nešto slavi i veliča, slavilac, uznosilac“. Pod odrednicom glorifikacija stoji „(nl. glorificatio) slavljenje, proslavljanje, veličanje, obožavanje, uzdizanje hvalama“ (Vujaklija 1954: 182). Konačno, pod odrednicom glorificirati stoji „(nl. glorificare) slaviti, veličati, uzdizati hvalama.“

Slične odrednice za pojam glorifikacija navedene su i u *Rječniku stranih riječi – tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze*, gdje se navodi sljedeće: „glorificirati (lat. glorificare) slaviti, veličati, uzdizati hvalama glorifikacija (lat. glorificatio) slavljenje, proslavljanje, veličanje, obožavanje, uzdizanje hvalama glorifikator (lat. glorificare slaviti, veličati, fr. glorificateur) onaj koji nekoga ili nešto slavi i veliča, hvalitelj, slavitelj“ (Anić et al. 2002: 502).

Glorifikacija je „povezana s poricanjem kolektivne krivnje i odgovornosti grupe za nepravdu“ (Li et al 2017). Glorifikacija se odnosi na „uvjerenje da je nečija skupina superiornija u odnosu na druge u raznim dimenzijama. Glorifikacija se usredotočuje na superiornost grupe nad ostalim skupinama i naglašava odanost i poslušnost grupi. Glorifikacija se bavi očuvanjem slike (navodno nadređene) grupe. Prijetnje takvoj napuhanoj slici vjerojatno će rezultirati raspoređivanjem strateških obrambenih snaga. Stoga, „proslavitelji vjerojatno vide manje potrebe za ponovnim uspostavljanjem pravde, a odgovaraju na zločine vlastite grupe subjektivnim umanjivanjem utjecaja radnje grupe i derogacijom žrtava“ (Leidner et al. 2010: 1116). Sekulić smatra da „veličanje vlastitih zločina i prezir prema žrtvama drugih česta je pojava i nazivnik sociopolitičkog postojanja u postjugoslavenskim društvima“ (2020: 52).

Upotreba termina glorifikacija u novije doba se sve više veže za rat i njegove ishode, mada je prisutna i u drugim oblastima društvenog života. Ipak, istraživanje u okviru ovog rada će se fokusirati na pitanja i problematiku glorifikacije vezane za rat, kao i za posljedice (ishode) rata, u kontekstu činjenice da se zločinci proslavljaju kao heroji i spasioци, a izvršeni masovni i pojedinačni zločini u toku oružanih sukoba, kao i zločini protiv čovječnosti, usljed iskrivljenog sistema vrijednosti i normi, slave kao uspjesi.

2. GLORIFIKACIJA I NEGACIJA

Negacija je, također, pojam koji se sreće u rječnicima i leksikonima stranih rječi i izraza. Tako u *Rječniku stranih riječi – tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze*, pod odrednicom negacija se navodi: „(lat. *negatio*) nijekanje; gram. niječna riječ; supr. afirmacija; fil. Hegel: ‘... da se proturječno ne razrješava u nulu, u apstraktno ništa, nego u negaciju svog određenog sadržaja’; zakon negacije negacije kao jedan od triju zakona dijalektike: jedinstvo proturiječnosti i jedinstvo suprotnosti; ‘Istina bića kao i ničega jest otuda jedinstvo obojega; ovo jedinstvo je nastajanje.’“ (Anić et al. 2002: 941). Negacija (negiranje) znači osporavanje, nijekanje, pa i namjerno falsificiranje stvarnih događaja i činjenica. Radi se o svjesnom postupanju, usmjerenom na postizanje određenih osobnih ili skupnih interesa i ciljeva.

U teoriji i praksi je, pored ostalog, razvijen i pristup koji se odnosi na negiranje počinjenih zločina. Smatra se kako je negiranje počinjenih zločina „svojstveno (je) svakoj organizovanoj zločinačkoj grupi, ali i pojedinačnim delinkventima“ (Mulagić 2014: 45), odnosno zločincima. Više je različitih povoda i poriva koji uzrokuju postupanje usmjereno na negiranje počinjenih zločina, a oni najčešći su „bježanje od osjećaja krivice i izbjegavanje krivičnog gonjenja“ (ibid.).

Kolektivno i pojedinačno negiranje počinjenih zločina, uključujući i najteži oblik zločina, zločin genocida, „neprihvatanje – odbijanje prihvatanja činjenica o izvršenom genocidu je, prema istraživanjima poznatih naučnih autoriteta holokausta i genocida, posljednja faza genocida, koja uvijek prati taj najteži oblik zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i može trajati (veoma) dugo nakon izvršenog genocida“ (Čekić 2011: 35).

Suština razlikovanja negiranja i glorificiranja je u tome da su to međusobno odvojeni procesi, koji se mogu odvijati paralelno. Primjerice, nakon što ostvarenje projekta stvaranja “Velike Srbije“ nije uspjelo, postratni period u Bosni i Hercegovini obilježen je „kontinuiranim naporima prevrednovanja i minoriziranja stravičnih zločina, uz medijsko-populističko promovisanje najvećih zločinaca, pa čak i onih osuđenih, u ‘nacionalne heroje’“ (Muratović 2014: 14). Negiranje može imati „zajednički vokabular kojim se brutalnost počinjenog zločina eufemizira minimiziranjem i reinterpretacijom“ (Mulagić 2014: 58). Na tim osnovama, Edina Bećirević predstavlja mehanizam romantiziranja počinjenih zločina u srpskoj obitelji, navodeći sljedeće: „Da bi bilo efektivno negiranje ranijih zločina, u ovom slučaju genocida nad Bošnjacima, moralo se smjestiti unutar herojske vojničke prošlosti. Radi se o specifičnoj vrsti negiranja koje zlo predstavlja kao dobro, a ovaj proces se dešava kroz nacionalnu kulturu i po-

rodičnu tradiciju, dakle, uvijek na nivou zajednice“ (Bećirević 2009: 244-247). Tako se, primjerice, u Izvještaju o negiranju genocida u Srebrenici 2020, pored ostalog, navodi da je „slavljenje ratnih zločinaca i slavljenje genocida kroz institucije i popularnu kulturu pretvorilo (je) zaostavštinu genocida u naslijeđeno ‘kulturno dobro’ u zajednicama počinitelja” (Green Hanson 2020: 34).

Budući da su učinjeni nedostatni napori, to otvara još veći manevarski prostor svima koji teže glorificiranju. „Reakcije demokratskih društava na ove pojave su veoma različite i kreću se od polemičkih i kritičkih suprotstavljanja, preko javne osude i naučno utemeljenog odbacivanja sve do pravnog sankcionisanja svih oblika rasizma, ksenofobije, negiranja holokausta, genocida i drugih najtežih ratnih zločina“ (Zgodić 2005: 230). Do jula 2021. godine kada je visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini Valentin Inzko nametnuo dopune Krivičnog zakona. Bosne i Hercegovine kojima se zabranjuje i kažnjava negiranje genocida i ratnih zločina, kao i veličanje ratnih zločinaca Bosni i Hercegovini je nedostajalo upravo to pravno sankcioniranje, tj. zakonsko normiranje kazni i odgovornosti (sankcioniranje pozitivnim pravnim propisima) za glorificiranje zločina i zločinaca. Prije Inzkove intervencije imali smo stanje u kojem, „ne samo da je moguće da se otvoreno poriče da su se ratni zločini, utvrđeni u sudskim postupcima, desili, odnosno desili u takvoj težini, već se osuđene ratne zločince glorificira bez ikakvih sankcija – čak se često dešava da državne institucije, političari, zvanični predstavnici aktivno učestvuju u poricanju, minimiziranju, manipuliranju narativom, čime se javno legitimizira poricanje i održava sukob“ (Gačanica, Finkeldey 2019: 6). To je davalo podstrek negatorima, ne samo da negiraju, već i da idu korak dalje, tj. da glorificiraju i slave zločine i zločince.

Ipak, „kultura poricanja nije nešto jedinstveno za Bosnu i Hercegovinu, slične situacije mogu se naći kod poricatelja kada se govori o genocidu u Ruandi i holokaustu. Pravni status tih sukoba, međutim, rezultirao je kriminalizacijom djela poricanja i glorifikacije, što još uvijek nije slučaj u Bosni i Hercegovini za rat od 1992. do 1995. godine“ (Softić 2019: 53).

3. GLORIFIKACIJA I MITOLOGIZACIJA NA PRIMJERU BOSNE I HERCEGOVINE

Mitovi i mitologije sastavni su dio tradicija mnogih naroda i civilizacija. Međutim, instrumentalizacija mitova u svrhu ostvarenja određenih interesa i ciljeva na štetu, prvenstveno, drugih i drugačijih, može postati nešto najopasnije i najzlotvornije.

Prema *Rječniku stranih riječi i izraza*, pod pojmom mit stoji „(grč. mythos) lit. bajka, pripovijetka o događajima iz života natprirodnih i božanskih bića, u kojoj se ta božanska bića spuštaju na zemlju, žive i rade kao ljudi, s kojima se često druže i zajedno s njima čine mnoge čudnovate i junačke podvige (najljepše primjere mita imamo u staroj klasičnoj, osobito grčkoj mitologiji)“ (Anić et al. 2002: 903).

Mitologizira se, dakle, povijesna stvarnost, te se, primjerice, kosovska bitka politički instrumentalizira, s ciljem propagiranja ideje o Srbiji kao “carstvu nebeskom” za koje svaki Srbin treba žrtvovati svoju najveću vrijednost – život, da bi se navodno spasilo pravoslavlje od muslimana i islama, po uzoru na Lazara Hrebeljanovića i Miloša Obilića (Kobilića):

„Jedno od zapaženijih mesta zauzima i mit o Srbima kao nebeskom narodu. U njegovom karikaturnom širenju pored režimskih medija učestvovao je i jedan deo sveštenstva SPC, izvitoperavajući suštinu teološkog pojma nebeske Srbije, stavljajući ga u kontekst političke borbe i nacionalističke propagande. (...) ...Mitska uloga nacionalnog vođe, takođe je svojstvena srpskoj kolektivnoj uobrazilji. Veliki deo naroda u Srbiji, Slobodana Miloševića je u prvo vreme njegove vlasti doživljavao kao mesijanskog vođu koji treba da Srbiju i srpski narod izvede iz viševjekovne zaostalosti i porobljenosti. Kao čoveka koji konačno Srbima treba da donese dugo sanjanu i patanjama otkupljenu slobodu. ‘Slobu’ su mase pozdravile kao heroja i sveca, a u skladu sa svojom novom ulogom modernog spasitelja, on je na proslavu doleteo helikopterom i doslovce se spustio s neba“ (Gavrilović et al. 2009: 64-65).

Dizdarević smatra da srpski agresori na Republiku Bosnu i Hercegovinu „lažima održavaju mit o sebi kao ‘nebeskom narodu’, o sebi kao ‘neporočnom’, ‘miroljubivom’, i ‘pravednom narodu’, o svojoj ‘neustrašivosti’ i, iznad svega, o svojoj ‘nepobjedivosti’. U velikim svjetskim događajima, u dostignućima i ratovanjima oni vide svoje uloge ne kako stvarno jeste već kako oni misle da jeste. Tvrde da oni imaju najveću zaslugu u rušenju dviju najvećih svjetskih imperija – Osmanlijskog carstva i Austrougarske monarhije, te fašističke Njemačke“ (1998: 35).

Zgodić pledira tezu da „emancipatorski orijentirana znanost budi *opasni gnjev* upravo zbog toga što djeluje osvješćujuće. Demistificiraju porijeklo i karakter te masovne srpske, hipnotički snažne nesvjestice” (2005: 231). A ta hipnotički snažna nesvjestica uzrokom je i povodom, između ostalog, snažne i djelatne glorifikacije zločinaca i zločina. U tome je najizraženija povezanost mitologiziranja i glorifikacije. Jer, s nesvjesticom i glorifikacijom „srpski neonacizam prikriva vlastita zlodjela. Maskiran u patriotske fraze na smrt bolesnom patetikom i s bestidnim ganućem prikazuje svoje zločine kao čin nacionalne uzvišenosti, trijumf srpskog svjetsko-povijesnog po-

slanja i pobjedu emancipatorskog srpstva“ (Zgodić 2005: 231). Prema riječima američkog povjesničara Roberta Donije (Robert Donia), „slavljenje zločinaca je znak da je nacija ostala bez dobrih ljudi. Praznici, slavlja i spomenici su stoljećima pravljene kako bi slavili ‘velike’ i ‘dobre’ pojedinih nacija“ (Donia 2020).

U želji za glorificiranjem svojih zločinaca i zločina nad Bošnjacima, „soldati ‘bosanskog Napoleona’ generala Ratka Mladića žele da zločine nad nedužnim prikažu kao pobjedu nad ‘ljutim’ i ‘dobro naoružanim Turcima’, da uvjere svijet da su oni ‘časni ratnici’, da su srčani branioци ‘hrišćanske Evrope’ od najezde ‘islamskog fundamentalizma’“ (Dizdarević 1998: 35). A trebalo je mnogo vremena da se zapadni svijet urazumi, da proradi zdravorazumska misao i pokrenu aktivnosti na zaustavljanju zločinačkog agresorskog pohoda na Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake. Trebalo je mnogo rada i uvjeravanja Zapada u stvarne namjere agresora i zločinaca.

Ohrabruje činjenica da se savremena, emancipatorski orijentirana znanost bori da demaskira ta i takva mitologiziranja i instrumentaliziranja mitova u svrhu, između ostalog, i glorifikacije zločina i zločinaca. Tako se „čuva pseudoznanstvenih konstrukcija“ (Zgodić 2005: 231). Tu se posebno izdvajaju autori poput Adriana Hastingsa, Pola Viljamsa (Paul Williams), Roja Gatmana (Roy Gutman), Normana Cigara, Bartola i Slavena Letice, Marije Todorove i drugi. Emancipatorski orijentirana znanost aktivno sudjeluje u „destrukciji tog *najotrovnijeg samoljublja* kojim se mimikriraju zločini genocida“ (Zgodić 2005: 231). Stati na kraj povezivanjima mitologije i glorifikacije svakako će i u budućnosti biti zahtjevan zadatak, kako znanosti, tako i šire društvene javnosti. Jedino takvim emancipatorskim pristupom moguće se sačuvati iracionalnosti i destrukcije do koje ta iracionalnost vodi.

4. NEKI PRIMJERI GLORIFIKACIJE ZLOČINACA U VIŠEGRADU

Niz je primjera iz prakse, kako onih iz dalje, tako i onih iz bliske prošlosti, gdje se zločin(c)i glorificiraju i mitologiziraju. U narativima koji se često koriste na Balkanu u tome se naročito ističu primjeri glorificiranja i mitologiziranja srpskih zločinaca, gdje posebnu ulogu ima Srpska pravoslavna crkva (Tomanić 2001). Nezaobilazno je prisustvo pravoslavne ikonografije kod dočeka presuđenih zločinaca, kao i prisustvo crkvenih velikodostojnika. Crkveni velikodostojnici su predvodnici liturgija i vjerskih obreda posvećenih zločincima koji više nisu među živima. Osveštaju se mjesta gdje su im podignute i otkrivene spomen-biste. Otvoreno slave zločince kao navodne spasioce srpskog naroda i “vjekovnih srpskih prostora“.

U Bosni i Hercegovini postoji na desetine primjera glorificiranja presuđenih ratnih zločinaca kroz davanje naziva ulicama ili javnim prostorima i institucijama po njima, a sve s ciljem održanja revizionističkih narativa. O ovoj vrsti kulture sjećanja posebno su pisali autori poput Jana Asmana (Jan Assmann), Aleide Asman (Aleida Assmann), te u Srbiji Todor Kuljić. Kuljić u tom kontekstu naglašava da „instrumentalna martirologija danas je upadljiva kod novih poslesocijalističkih režima gde upozorenja na zločine nad vlastitim narodom dominiraju ne samo u spomenicima nego i u literaturi. Neraskidivu vezu ličnog iskustva žrtve sa autentičnošću mesta stratišta zamenjuje muzej. Tu se doživljaj postvaruje, sećanje postaje umetnički oblikovano, ali otuđeno, a živu istoriju zamenjuje posredovana. U istoriografiji ovo posredovanje prate planska, ali i spontana iskrivljavanja. Nove mlade države grade iznova ili revidiraju odozgo prošlost, koja se prelama kroz izmenjene vizije poželjnog društva novih generacija” (2006: 122). Isti autor zaključuje da, u kontekstu balkanskih država, „masovnu proizvodnju novih oslobodilačkih tradicija prati masovno dizanje javnih spomenika i rušenje starih. Minulo sećanje na slavnu antifašističku istoriju zamenjuje drugo, ne manje ponosno novo nacionalno sećanje. Slavna istorija postupno prelazi u antikvarnu. Opasnostima slavne i antikvarne istorije, Niče suprotstavlja koristi kritičke istorije. Potpuno poricanje prošlosti jeste opasno, jer vodi poricanju odgovornosti. Ali zato treba rušiti slavne i antikvarne nacionalne vizije prošlosti“ (2006: 189).

S obzirom na trajnost, Asman (Jan Assmann) razlikuje dvije vrste kolektivnog pamćenja: „(1) komunikativno pamćenje koje se prenosi usmeno i obuhvata najviše tri generacije, iza kojeg leži ‘siva zona’ (porodično, generacijsko sećanje) i (2) kulturno pamćenje u kom se sadržaji prošlosti institucionalizuju u objektiviranu kulturu i opstaju znatno duže u vremenu (spomenici, praznici, muzeji)“ (Echterhoff, Saar 2002: 6). Prema istom autoru, „kulturno pamćenje usmerava se na fiksne tačke u prošlosti. Ni u njemu se prošlost kao takva ne može održati. Prošlost se ovdje štaviše zgrušava u simboličke figure za koje prijanja sjećanje. Pripovijest o očevima, egzodus, selidba kroz pustinju, osvajanje zemlje, egzil, neke su od figura sjećanja, koje se o svetkovinama javljaju u liturgijskom obliku, osvjetljavajući trenutnu situaciju sadašnjosti. I mitovi su figure sjećanja: razlika između mita i historije je ovdje dokućnuta. Za kulturno pamćenje nije bitna faktična već prisjećana povijest. Moglo bi se i reći da u kulturnom pamćenju faktična historija biva transformirana u prisjećanu a time i u mit“ (Assmann 2005: 61).

Pišući o individualnom pamćenju, Aleida Asman (Aleida Assmann) kaže da se „sjećanja grade i učvršćuju tek u komunikaciji, u jezičnoj razmjeni sa drugim ljudima, a teško je u toj konstataciji ne prepoznati sličnost sa dramom kao formom koja živi

od ljudskog dijaloga.“ Nadalje, ista autorica upozorava na „moć sjećanja kao onoga što ljude čini ljudima“ (Assmann 2011: 23).

Prethodne teorijske napomene neophodne su da bi se osvijetlio fenomen glorifikacije u izopačenoj kulturi sjećanja koja kao neupitne “nacionalne junake“ i “čuvare srpstva“ slavi i glorificira Dražu Mihailović, popa Momčila Đujića, Radovana Karadžića, Ratka Mladića... „Vlasti iz političkog entiteta Republike Srpske i dalje negiraju genocid i veličaju osuđenog ratnog zločinca Karadžića. Tretiraju ga kao heroja, dodjeljuju se medalje... Europski parlament najoštrije je osudio genocid u Srebrenici i odbacio ‘svako poricanje, relativizaciju ili pogrešno tumačenje’. Akcije vlasti Republike Srpske štete sjećanju na žrtve i izgledima za pomirenje u Bosni i Hercegovini“ (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-8-2019-001878_EN.html)

Ovom prilikom, fokusirat ćemo se samo na neke od primjera zločinaca koji se i danas slave i veličaju kao heroji i to na primjeru grada Višegrada kao studije slučaja.

Svakako, u samom vrhu takvih zločinaca je Dragoljub Draža Mihailović, vođa Ravnogorskog četničkog pokreta u Drugom svjetskom ratu. Svake godine se u Višegradu okupljaju i postrojavaju pripadnici i simpatizeri Ravnogorskog četničkog pokreta na godišnjicu hapšenja (13. mart) ovog četničkog generala i zločinca iz Drugog svjetskog rata. To predstavlja još jedan u nizu dokaza da su četnička ideologija i politika još uvijek žive i da imaju svoj kontinuitet. Nakon postrojavanja u samom centru grada, poklonici odlaze u mjesto Dobrun kod Višegrada, na lokalitet Draževina. Tu se nalazi spomen bista zločinca Mihailovića. Na okupljanju i postrojavanju pripadnika Ravnogorskog četničkog pokreta 10. marta 2019. godine na Trgu palih boraca u Višegradu, jedan od pripadnika tog pokreta je uzeo gusle i, zajedno sa još nekoliko pristasa, počeo pjevati četničku pjesmu kojom se direktno poziva na buduća klanja i ubijanja Bošnjaka. Stihovi pjesme glase:

Biće opet pakao i krvava Drina

Evo idu četnici sa srpskih planina

(https://www.youtube.com/watch?time_continue=16&v=YPo4naTUrb0)

Svi prisutni su bili obučeni u tradicionalne crne četničke uniforme, koje mnoge preživjele Bošnjake podsjećaju na vremena stravičnog stradanja.

Zločinci - četnici Dragoljuba Draže Mihailovića su ubili preko 3.000 Bošnjaka-Muslimana na području Višegrada u periodu od 1941. do 1945. godine. U kontinuitetu su nad Bošnjacima vršeni brojni zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava, a što, pored ostalog, dokazuje i slučaj Hasana Tufekčića. Četnici Draže Mihailovića su „1943. godine, na istom mjestu i u isto vrijeme, na Višegradskoj ćupriji,

ubili čak desetero djece i suprugu višegradskog Bošnjaka Hasana Tufekčića, rođenog 1905. Ubili su mu pet sinova i pet kćeri. Od petero djece iz drugog braka, srpski zločinci su mu 1992. ubili troje, koja su nosila imena ubijene braće i sestara u Drugom svjetskom ratu. Dakle, u dva rata (Drugom svjetskom ratu i agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu) četnici su ubili trinaestero djece i suprugu Hasana Tufekčića“ (Kuka 2019: 31). Sam čin postrojavanja pripadnika Ravnogorskog četničkog pokreta u Višegradu i pjevanje uz gusle pjesama koje pozivaju na nove pokolje, praćeno nezaobilaznom četničkom ikonografijom (kokarde, ordeni, zastave, amblemi) očigledan je pokazatelj slavljenja navedenog, ali i svih drugih počinjenih zločina nad Bošnjacima.

Jedan od najvećih zločinaca koji je odgovoran, pored ostalog, i za spaljivanje preko 120 živih civila bošnjačke nacionalnosti u Višegradu je Milan Lukić, u Haškom tribunalu osuđen na doživotnu kaznu zatvora (ICTY, Predmet br. IT-98-32/1-A). Spaljivanje civila u Pionirskoj ulici i na Bikavcu u Višegradu sudije Haškog tribunala su okarakterizirali kao „najgore oblike nečovječnih postupaka jednog čovjeka prema drugom“ (ICTY, Predmet br. IT-98-32/1-T). Međutim, i pored takvih okrutnosti i monstroznosti koje je osobno činio, Milan Lukić se slavi u današnjoj Srbiji i entitetu Republika Srpska kao jedan od najvećih srpskih junaka. Naime, „njegova se knjiga promovira u hramu Svetog Save u Beogradu i u Kulturnom centru Pale (Istočno Sarajevo) i naveliko reklamira s namjerom dokazivanja kako nije kriv. Na internetu se veličaju njegov ‘lik i djelo’ uz poznatu četničku pjesmu ‘Beli or’o’, naziva ga se ‘Herojem Višegrada’“ (Pinter 2017: 1). Izdavač knjige je Srpska radikalna stranka u Srbiji, s ciljem i motivom “preispitivanja presude“. U Srbiji je promocija knjige održana u parohijskom domu Hrama Svetog Save u Beogradu (https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija_milan_lukic_knjiga_promocija_ratni_zlocini_visegrad/24288165.html). Evidentno je kako je Crkva dala punu podršku ovom činu.

Milan Lukić nije jedini monstrum i zločinac iz Višegrada koji se u tom gradu i širom entiteta Republika Srpska, pa i Republike Srbije, slavi i glorificira. Rame uz rame u vršenju zločina nad Bošnjacima u Višegradu bio je i Mitar Vasiljević. Njega je Haški tribunal pravosnažno osudio za krivično djelo zločina protiv čovječnosti na kaznu zatvora u trajanju od 15 godina. (ICTY, Predmet br. IT/P.I.S./825-t). On je nakon 10 godina odslužene kazne pušten na slobodu. Po povratku iz zatvora u Višegradu je dočekan kao heroj, uz pripremljen i organiziran masovan doček i prepoznatljivu četničku ikonografiju, pjesme i javne govore (https://www.slobodnaevropa.org/a/visegrad_vasiljevic_zlocin/2051078.html).

Višegrad je postao prepoznatljiv po slavljenju zločinaca zahvaljujući i Dragiši Masalu, profesionalnom oficiru JNA i general-potpukovnik tzv. Vojske Republike Srpske. Odlikovan je Medaljom za vojne zasluge, Ordenom za vojne zasluge sa srebrnim mačevima, Ordenom rada sa srebrnim vjencem i Ordenom Karađorđeve zvijezde drugog reda. Preminuo je u martu 2017. godine. Posebno je ostao upamćen po genocidnom naređenju za daljnja agresorska djelovanja u operaciji “Zvijezda 94“, od 11. aprila 1994. godine, kada je ispoštovao naredbu ratnog zločinca Ratka Mladića u kojoj je između ostalog stajalo “Gurajte energično naprijed, ne osvrćite se na ovo što se oko nas dešava. Turci moraju nestati sa ovih prostora“ (AIIZ, Inv. br. 2-3960). Ova naredba je samo jedan u nizu dokaza o tome kako se Masal predano uključio u najokrutnije zločine i progon nesrpskog stanovništva iz doline Drine. Masovna ubistva, sistematično protjerivanje lokalnog stanovništva i plansko uništavanje njihovih kulturno-povijesnih spomenika i vjerskih objekata obilježili su njegov ratni put. Većina tih zločina je učinjana upravo u vrijeme dok je Dragiša Masal obavljao dužnost komandantna Taktičke grupe “Višegrad“. Njemu u čast, u Gornjem Vardištu kod Višegrada, u kompleksu “Krstića dvori“ Vojkan Krstić, načelnik Centra za spašavanje Srbije, je 2019. godine podigao spomen bistu.

Sva navedena ponašanja i postupci potvrđuju da „muzeji, arhivi, praznici i spomenici jesu mesta sećanja na kojima se stalno iznova kombinuju materijalni, funkcionalni i simbolički aspekti prošlosti i time reguliše prisustvo prošlosti u sadašnjici. Spomenici, crkve i nazivi ulica imaju naročit simboličan smisao i služe kao prostorne koordinate osećaja pripadnosti. Pažljivijom analizom ovih simbola može se odgovoriti na pitanja ko želi čega da se seća i zašto? U BiH se od 1990-ih nacionalni prostori Srba, Hrvata i Bošnjaka sve upadljivije obeležavaju crkvama. Na delu je novi simbolički restaurativni udar. Ljudi stvaraju nova mesta sećanja, vezuju za njih lični nacionalni identitet, pravdajući pravo na prostor izmišljanjem tradicija u sklopu najsloženije izmišljene idejne tvorevine – hrišćanstva. Na taj način vlastita zajednica raspoznaje se preko mesta sećanja, pa se osobene istorije naroda integrišu u osobene geografije naroda. Štaviše, prostori postaju sveti, identitetski neotuđivi. Koreografija vlasti smešta se u izmišljenu nacionalnu i versku istoriju i uklapa u imaginarnu geografiju“ (Kuljić 2006: 118).

U nizu poteza kojima se glorificiraju zločini počinjeni u Višegradu veliku pažnju je privuklo dodijeljivanje “Velike nagrade Ivo Andrić“ Peteru Handkeu, austrijskom književniku i dobitniku Nobelove nagrade za književnost 2019. godine. Radi se o čovjeku koji je svojim pisanjem i djelovanjem direktno stao na stranu režima Slobodana Miloševića, te kasnije u svojim djelima negirao presude međunarodnih sudova da je

u Srebrenici izvršen genocid nad Bošnjacima. Indikativno je da je baš Višegrad izabran kao mjesto slavljenja negatora zločina i genocida nad Bošnjacima, a nagradu mu je uručio reditelj Emir Kusturica.

O otvorenom negiranju zločina i podršci režimu Slobodana Miloševića od strane Petera Handkea pisala je još 2007. godine francuska spisateljica i scenaristica Luis Lambriš (Louise L. Lambrichs). Ona, pored ostalog, naglašava da „kao eho i kao ogledalo poricanja stvarnosti, što se može pročitati u djelu Handkea, *Nikad više nećemo vidjeti Vukovar* omogućuje da se čuje kolektivno poricanje, na kome je zasnovana srpska nacionalistička propaganda, i oko koga se artikulirao evropski i svjetski scenarij o ovome ratu, poricanje koje također djelomično objašnjava, ali ipak ne opravdava, neprilagođene reakcije Evropljana i Amerikanaca“ (Lambrichs 2007: 26-27). U ovom primjeru Višegrad je detektovan kao mjesto gdje se u postratno doba, kada bi se trebao afirmirati suživot, dobri međunacionalni i međuljudski odnosi, glorificiraju ne samo počinioци nego i negatori počinjenih zločina.

Ovo su samo neki od primjera kako se na mikrolokaciji grada Višegrada slave zločinci kao heroji srpstva i srpskog naroda, kako oni koji nisu više živi, tako i oni koji su još živi.

5. MOGUĆNOSTI ODMAKA OD ZLOČINA I ZLOČINACA

Da bi se uopće govorilo o mogućnostima i šansama odmaka od zločina i zločinaca, neophodno je odgovoriti na nekoliko pitanja, a to su: da li se i koliko radi na odmaku od zločinaca i zločina; koliko su pojedinci spremni biti izvan toga okvira nametnutog od strane politike, ideologije, pa i religije; koliko i da li uopće država radi na tome; kako se obrazuju i usmjeravaju mlađe generacije, da li ima napretka u tom pogledu? Sve su ovo pitanja prisutna u društvima koja se suočavaju s prošlošću, pa tako i bosanskohercegovačkom društvu.

Izrazito je važno napraviti „mentalni odmak od zločina i zločinaca i ne dopustiti da opterećuju cijeli kolektivitet. Nema naših i njihovih zločina. Postoje samo zločini i zločinci (dakako, uz sagledavanje svih okolnosti, uzimajući kao jedino mjerilo istinu i činjenice – bilo da je riječ o djelima pojedinaca ili cjelini događaja i procesa)“ (Pinter 2017: 2).

Međutim, kada su u pitanju predstavnici Srba u entitetu Republika Srpska, kao i vlasti u susjednoj Republici Srbiji, primjećuje se kako su oni još uvijek na početku, kao da se rat vodi i u miru, samo s drugim sredstvima. Permanentno se radi na negiranju istine, negiranju počinjenih zločina, uključujući i haškim presudama dokazani

genocid nad Bošnjacima u “sigurnoj zoni UN-a“ Srebrenici, jula 1995. godine. Ne priznaju se ni „elementarne istine o naravi rata koje su već odavno činjenično dokazane i toliko očite da ih je gotovo suvišno ponavljati, pa kako onda očekivati bilo kakav objektivan odnos prema drugim aspektima tog sukoba, pa i prema zločinima koji su evidentno i bez ikakve dvojbe počinjeni u ime srpskog naroda, Srbije i pravoslavlja?“ (Pinter 2017: 2).

Zabrinjava činjenica da su glavni kočničari odmaka od zločina i zločinaca kod srpskog naroda, pored vodećih političara, i vjerski poglavari Srpske pravoslavne crkve. Umjesto da budu nosioci duhovnog preobražaja i zagovornici osudivosti i krivice svih zločinaca ma kom narodu pripadali, oni su sve više nosioci glorificiranja zločina i zločinaca. To se može najbolje vidjeti iz njihovog praktičnog djelovanja i ponašanja. Pokazalo se da su prognoze onih koji su vjerovali i nadali se da će vrijeme ipak “učiniti svoje“ i doprinijeti da se dođe do odmaka od zločina i zločinaca, barem do sada, neodržive i netačne. A nije mali i zanemariv period koji je prošao nakon agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (više od 25 godina). Najbolji dokaz za to jeste upravo mikrolokacija grada Višegrada. Je li stoga očekivati da će u dogledno vrijeme i presuđeni zločinac Milan Lukić u Višegradu dobiti svoju bistu.

Dosadašnje aktivnosti koje su usmjerene na razvoj i afirmiranje kultura dijaloga i međusobne tolerancije, koje su se pokušavale nametnuti kao mogući instrumenti, nisu se u konačnici pokazali dovoljno jakim i efikasnim odgovorima na glorifikaciju zločina i zločinaca. Nije uspio ni Haški tribunal. Barem ne u sredinama poput Višegrada, ali i nizu drugih mjesta širom entiteta Republika Srpska i države Srbije. Očigledno je da su mnogo jače snage i ideje koje se stalno reanimiraju mitovei u tu svrhu organizuju događaje, okupljanja, govore... Od suštinskog je značaja da se „sankcionira poricanje i minimiziranje svih ratnih zločina koje su sudovi potvrdili. Da niko ne može glorificirati nijednog osuđenog ratnog zločinca. Da su žrtve, bez obzira na njihovo porijeklo, prepoznate, i da je zločin, bez obzira na to gdje je počinjen, prihvaćen, shvaćen i da se smatra pogrešnim, bez izgovora, bez ‘ali’“ (Gačanica, Finkeldey 2019: 6).

Moguće rješenje bi trebalo tražiti kroz obrazovni sistem i akademsku zajednicu. U tome značajnu podršku mogu pružiti i međunarodne organizacije i institucije, kroz aktivno učešće u stvaranju uvjeta da se buduće generacije i naraštaji obrazuju za otklon od zločina i zločinaca. Sistemski razrađenim pristupom to bi se moglo i postići. Iako podijeljen, obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini bi mogao postati platforma izgradnje nove budućnosti, vođene idejama prakticiranja zajedništva i tolerancije, a ne glorifikacije zločina i zločinaca iz krvavih ratova. Demokratska obrazovna politika

i emancipatorski orijentirana akademska javnost trebaju postati voljnom i sposobnom u osmišljavanju institucionalnog obrazovnog i istraživačkog okvira za preveniranje zlotvornih ambicija, uključujući i glorifikaciju i negaciju zločina i zločinaca. Demokratska obrazovna politika i akademska zajednica trebaju, također, biti nosioci društvene kritike pojava glorificiranja i poricanja, negacije i kreiranja putanja za otklon od takvih zločinačkih ponašanja i djelovanja.

6. ZAKLJUČAK

Vrijeme u kojem živimo je vrijeme sveprisutnih narativa i ponašanja koji bestijalno i bestidno počinjene zločine i njihove izvršioce (zločince) glorificiraju, hvale, prikazuju uzorima i nacionalnim herojima. I poslije sveg zla koje su za sobom ostavili, stvara se atmosfera kontinuiranog glorificiranja zločinacai počinjenih zločina. Od strane značajnog broja pojedinaca i skupina u redovima srpskog naroda u entitetu Republika Srpska i u Republici Srbiji se planski i sistemski radi na afirmiranju 'herojstva' zločinaca. U tu svrhu se koriste provjereni instrumenti poput glorifikacije zločinaca, dehumaniziranja žrtava... Kroz prezentiranu studiju slučaja – primjer Višegrada, kao jednoj mikrolokaciji/gradu u kome je od strane srpskog agresora i zločinaca počinjen genocid nad Bošnjacima u periodu 1992-1995, pokazano je kako se u mirnodopsko vrijeme koriste navedeni instrumenti. To se, kako smo vidjeli u prethodno opisanim primjerima i djelovanjima pojedinaca i skupina iz reda srpskog naroda, čini uz učešće političkih i vjerskih dužnosnika i institucija. U tako ukorijenjenom i uraslom nacionalnom ponašanju, gotovo pa je nemoguće raditi na stvaranju otklona od počinjenih zločina i zločinaca. Činjenica je da se radilo i radi na tome, ali rezultati su gotovo zanemarivi. I dok se očekivalo da će se s protekom vremena svijest koja glorificira zločine i zločince blijedjeti i nestajati, ipak stvarnost pokazuje sasvim drugačijusliku. Uz pomoć institucija, medija, navodnih nevladinih organizacija i udruženja, kao i neformalnih skupina, permanentno se radi na glorifikaciji zločina i zločinaca. Ono što do sada nije dovoljno iskorišteno kao mogući odgovor na takvo stanje, jeste obrazovanje, tj. obrazovni sistem i akademska zajednica. Mada ionako sam po sebi podijeljen i rasparčan, uz adekvantnu međunarodnu podršku, sistem obrazovanja i akademska zajednica bi se mogli unaprijediti. Ozbiljnim nastupom, uz ključnu ulogu međunarodnih aktera i države, obrazovni sistem i šira emancipatorski orijentirana zajednica u Bosni i Hercegovini bi mogli postati mjestom i izvorom ideja zajedništva, tolerancije i konačnog otklona novih generacija od zločina i zločinaca. Neophodno je proaktivno raditi na državnoj demokratskoj obrazovnoj politici i an-

gažmanu akademske zajednice, kao alternativama i vlastitom odgovoru na djelovanja koja sa sobom nosi glorifikacija i negacija. To podrazumijeva usvajanje obrazovnih zakona na državnom nivou, zajedničkih obrazovnih programa, implementiranje zajedničkih neformalnih oblika edukacije, identificiranje i afirmiranje zajedničkih i do-dirnih tačaka, kao i potporu, posebno organizacijsku, koordinacijsku i finansijsku od strane međunarodnih institucija.

LITERATURA

1. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu – AIIZ, Inv. br. 2-3960, *Naređenje za dalja dejstva u operaciji "Zvijezda 94"*, Komanda TG "Višegrad", str. pov. br. 01-198/94, 11.04.1994. godine.
2. Anić, Šime et al. (2002), *Rječnik stranih riječi – tuđice, posuđenice, izrazi, kratice i fraze*, Sani-Plus, Zagreb
3. Assmann, Jan (2005), *Kulturno pamćenje. Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica
4. Assmann, Aleida (2011), *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, Biblioteka XX vek, Beograd
5. Badurina, Marino (2013), "Nacionalni mitovi i nekritički historizam u jugoslavenskom i postjugoslavenskom kontekstu", *Essehist*, 5, 83-89.
6. Bećirević, Edina (2009), *Na Drini genocid*, Buybook, Sarajevo
7. Čekić, Smail (2011), "Negiranje genocida u Bosni", *Korak*, 23, 34-40
8. Dizdarević, Ismet (1998), *Barbari su bili bolji*, Compact-E, Sarajevo
9. Donia, Robert (2020), "Slavljenje zločinaca je znak da je nacija ostala bez dobrih ljudi", [online] dostupno na: <<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/donia-slavljenje-zlocinaca-je-znak-da-je-nacija-ostala-bez-dobrih-ljudi>> [27.12. 2020.]
10. Gačanica, Lejla, Carolice Finkeldey (2019), *Nazivanje ratnih zločina pravim imenom*, Forum ZDF – TRIAL International, Sarajevo.
11. Gavrilović, Darko et al. (2009), *Mitovi nacionalizma i demokratija*, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje Novi Sad – Fakultet za evropske pravno-političke studije Sremska Kamenica – Grafomarketing, Novi Sad
12. Green Hanson, Monica (2019), *Izveštaj o negiranju genocida u Srebrenici 2020*, Memorijalni centar Srebrenica-Potočari: Spomen obilježje i mezarje za žrtve genocida iz 1995. godine, Srebrenica.

13. ICTY, Predmet br. IT/P.I.S./Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Mitra Vasiljevića, *Presuda*, 25. februar 2004.
14. ICTY, Predmet br. IT-98-32/1-T, Pred Pretresnim vijećem III, Tužilac protiv Milana Lukića i Sredoja Lukića, *Presuda*, 20. juli 2009.
15. ICTY, Predmet br. IT-98-32/1-A, Pred Žalbenim vijećem, Tužilac protiv Milana Lukića i Sredoja Lukića, *Presuda*, 4. decembar 2012.
16. Kuka, Ermin (2019), *Genocid nad Bošnjacima u Višegradu 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
17. Kuljić, Todor (2006), *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja, Beograd
18. Lambrichs, Louise L. (2007), *Efekt leptira*, ArmisPrint, Sarajevo
19. Leidner, Bernhard et al. (2010), "Ingroup glorification, moral disengagement, and justice in the context of collective violence", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36 (8), 1115-1129.
20. Li, Mengyao et al. (2017), "The role of retributive justice and the use of international criminal tribunals in post-conflict reconciliation", *European Journal of Social Psychology*, Vol. 48, No. 2, 133-151.
21. Mulagić, Elvedin (2014), *Negiranje genocida nad Bošnjacima*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
22. Muratović, Rasim (2014), *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlesena*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
23. Pinter, Zlatko (2017), *Srpska rehabilitacija najvećih zločinaca XX stoljeća*, [online] dostupno na: <<https://portal.braniteljski-forum.com/blog/novosti/slavljenje-zlocina-i-zlocinaca-sastavnim-je-dijelom-srpske-tradicije>>[27.12. 2020.].
24. Echterhoff, Gerald, Martin Saar (Hg.) (2002), *Kontexte und Kulturen des Erinnerns: Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnis ses*, UVK, Konstanz,
25. Sekulić, Branko (2020), "Beauty is in the Eye of the Oppressor: Glorification of Crime and Contempt for the Victims as the Ultimate Challenge to Christianity in Post-Yugoslav Societies", *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, Vol. 40, Iss. 5, Article 5, 52-68.
26. Softić, Adna (2019), "A diplomatic graveyard: Genocide denial and glorification of war criminals in Bosnia and Herzegovina", [online], Civil Right

- Defenders, Dostupno na: <<https://crd.org/wp-content/uploads/2019/11/EUTH-BiH-Genocide-Denial-and-Glorification-of-War-Criminals-Adna-Softic%CC%81-.pdf>> [31.03. 2021.]
27. Tomanić, Milorad (2001), *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd
 28. Vujaklija, Milan (1954), *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd
 29. Zgodić, Esad (2005), *Politike fantazija – o ratu protiv Bosne i Hercegovine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
 30. https://www.slobodnaevropa.org/a/visegrad_vasiljevic_zlocin/2051078.html
 31. https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija_milan_lukic_knjiga_promocija_ratni_zlocini_visegrad/24288165.html
 32. https://www.youtube.com/watch?time_continue=16&v=YPo4naTUrB0
 33. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-8-2019-001878_EN.html

GLORIFICATION OF CRIMES AND CRIMINALS (INSTANCE BOSNIA AND HERZEGOVINA)

Summary:

Glorification is more and more present nowadays, also like denial crimes committed. Thereby they want to relativize crimes, falsify all historical events, and ultimately try to equalize criminals with the victim. Glorification, revisionism, and disclamation become so important. Criminals and their bad deeds are presented as heroic, mythical, and ideal. They introduce themselves as leaders, representatives, and sons of the best from the nation where they come from. Instead of shame and confrontation society with criminals and their crimes, they are celebrated, respected, and elevated to the greatest human values. This is a paradox of the modern world. The analysis of relevant documentation (documents of the so-called Army of republic Srpska ICTY, judgments, reference literature in the subject area...) will be an attempt to explain the topic of glorification. Offering solutions to possible deviations from the permanent glorification of crimes and criminals has become a challenge of the modern age.

Keywords: glorification; denial; criminals; crimes; Bosnia and Herzegovina

Adresa autora

Authors' address

Ermin Kuka

Univerzitet u Sarajevu

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava

ermin.kuka@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.245

UDK 316.74:2

Primljeno: 22. 09. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Enes Pašalić

AKADEMSKI GLAS SA MARGINE O EPOHALNIM DILEMAMA KOJE SUDBINSKI DIJELIMO

**(kritičko promišljanje o temama i priložima Zbornika radova sa
Naučnog skupa „Religija, politika, sekularizam“, Tuzla, 2020)**

Centar za kulturu i edukaciju „Logos“, Institut za religijska i društvena istraživanja i Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli organizovali su 2020. godine naučni skup „Religija, politika, sekularizam“ na kojem su učestvovali naučnici iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Razmatranje historijske veze religije i politike, posredstvom razumijevanja sekularizacije, smisaono nas kontekstualizira u epohu moderne na čijim marginama se može očitati smisao i značenje povijesne sudbine BiH i njenih socijalnih, religijskih, konfesionalnih, nacionalnih i kulturnih subjekata. Od jedanaest priloga sa ovoga naučnog skupa samo jedan (Tadić, Šljivo 2020) eksplicite, i tri implicate (Krivak 2020, Pešić 2020, Hodžić 2020) kontekstualiziraju svoj predmet istraživanja u uži okvir zadane teme: „religija, politika, sekularizam“. Ostalih sedam priloga premda, teorijski i metodološki, van (auto)referencijalno osviješćenog epohalnog odnosa religije, politike i sekularizacije, osvjetljavaju aspekte predmetne problematike na svoj način i katkad iz sasvim neočekivanih rakursa.

Ključne riječi: religija; politika; sekularizam; postsekularizam; moderna; postmoderna; smrt Boga; sveto; vjera; islam; kršćanstvo.

Centar za kulturu i edukaciju „Logos“ u saradnji sa Institutom za religijska i društvena istraživanja i Filozofskim fakultetom Univerziteta u Tuzli organizovao je 2. i 3. oktobra 2020. naučni skup „Religija, politika, sekularizam“ na kojem su učestvovali naučnici iz BiH, Hrvatske i Srbije. Prilozi sa ovoga skupa su štampani u posebnom broju časopisa za filozofiju i religiju Logos (br. 1, 2020, urednik Rusmir Šadić). Ovo je jedan od rijetkih pokušaja da se u BiH naučno sagledaju i objasne uzroci „povratka religije“ u javni prostor, kao i konsekvence (društvene, kulturne, religijske, političke) toga povratka, u kontekstu epohalnog odnosa religije, sekularizacije i politike.

Možda je prikladniji redosljed pojmova u nazivu skupa biti religija-sekularizacija-politika jer je sekularizacija ta koja povezuje druga dva pojma (religiju i politiku) otvarajući obzor onoga što je bio epohalno-povijesni novum koji nazivamo moderna (Kistner 2016: 92). Temelji modernog doba zasnivaju se na sekularizaciji koja konstituira taj epohalni (moderni) odnos religije i politike.

Razmatranje povijesne veze religije i politike posredstvom razumijevanja sekularizacije smisaono nas kontekstualizira u epohu moderne na čijim marginama se može očitati smisao i značenje povijesne sudbine Bosne (BiH) i njenih socijalnih, religijskih, konfesionalnih, nacionalnih i kulturnih subjekata. Tek u tom povijesnom kontekstu, koji je još uvijek na djelu, mogu se razumjeti ne samo razlozi povijesnog povratka religije u javni prostor, nego i predočiti povijesno trajanje Bosne i njenih konstituenata, kao i (ne)umnost njihovih politika.

Ako se ovome nizu religija-sekularizam-politika doda pojam post-sekularizam, ili se pojam sekularizma dopuni određenjem „post“¹, jer je došlo do promjene modela sekularizacije kojimse izmijenila genetička distinkcija između religije i sekularnog (političkog), otvaramo horizont suvremenosti koji se naziva postmoderna i koja se očitava kao raskrsnica moderne ili „multiple modernities“. Na toj postmodernoj raskrsnici susreću se zahtjevi za radikalnim odbacivanjem moderne i povratkom na predmoderne forme života izvorne tradicionalnosti koja stvara osjećaj sigurnosti, kao i tumačenje postmoderne kao radikalnog prekida sa „metanarativima progresa“ (Lyotard 2005), afirmacijom pluralizma „jezičkih igara“, ali i zahtjevi za očuvanjem emancipacijskog potencijala modernog sekularnog razuma (Habermas 2009: 102).

Da bi razumjeli ko smo i šta treba da radimo kako ne bismo skončali na „smetljiju povijesti“, moramo razumjeti povijesni okvir sopstvene egzistencije koja je upravo

¹ Prefiks „post“ u postsekularizmu ne treba shvatiti u temporalnom značenju nego kao kritičku svijest o relaciji sekularnog i religije. (Lahav 2019).

određena nizom religija-(post)sekularizam-politika u kojem ključno mjesto ima pojam sekularizacije kojim se legitimira moderno doba (Blumenberg 2004).

SEKULARIZACIJA

Sekularizam, u općeprihvaćenom značenju, je pogled na svijet koji u prvi plan stavlja svjetovno, materijalno, egoistično, kao nereligijsku alternativu religijskom načinu života, te kao takav pogled na svijet je ideologijska osnova sekularizacije, odnosno praktičnog posvjetovljenja socijalnog, kulturnog, a posebno političkog života u kojem religijsko gubi na značaju (Quack 2017: 2-4).

U osnovi pojma sekularnosti je izraz sekularno (ne-sveto) i njegovi derivati – sekularnost (odsustvo religijskog), sekularizam (pogled na svijet), sekularizacija (isključivanje religijskog) (Zuckerman, Shook 2017), kojima je u osnovi konstitutivni binarizam religijskog i sekularnog koji im daje značenje (Voogt 2020). Sekularno je u opoziciji sa religijskim, kao što je religijsko u opoziciji sa sekularnim. Sekularno se ne može tretirati kao koncept koji objektivno određuje vrijednosti i identificira neke objekte kao sekularne. On performativno efektuira funkcionalne relacije koje retroaktivno upućuju iz sekularnog u religijsko polje, i obratno (Voogt 2020). I religija i sekularno svoje značenje izvode iz ove opozicije. Ta opozicija se uzima kao konstitutivni aspekt moderne (Zuckerman, Shook 2017).

Razum je u osnovi samorazumijevanja i samoafirmiranja moderne i svojim kapacitetom generira istinu po sebi i za sebe. Dekartov Cogito, oslobođen diktata religije, je jemstvo samom sebi (Blumenberg 2004: 31). Epistemološki sekularizacija je odvajanje znanja i ideja od izvora zasnovanog na vjeri i uputa na samogeneriranje ljudskih kapaciteta rezonovanja (Kistner 2016)

Genealogija razumijevanja i primjene pojma sekularizacije može se svesti na tri bitna značenja:

1. Sekularizacija (lat. *saeculum*) označava period ovostranog vremena koji završava našom smrću i koji se razlikuje od onostrane vječnosti. Ova dihotomna struktura se izražava kroz opoziciju vječno-sekularno, transcendentno-imanentno, ovostrano-onostrano (Voogt 2020: 10);
2. Srednjovjekovno značenje sekularnog nije više suprotnost ovostranog-onostranog nego je kategorija primjenljiva na ovosvjetovne institucije i ljudsku aktivnost. Tako se razlikuju svećenici koji obavljaju svoju dužnost u svakodnevnicima ovoga života (sekularni) i svećenici koji se povlače iz svakodnevnice ovoga života u manastire (Voogt 2020: 11-13);

3. Moderno značenje sekularnog je jurističko-političko i odnosi se na razlikovanje crkve i klera u odnosu na politiku, prije svega državu. Država prisvaja crkveno, prvo imovinu, a onda i ostale izvedenice religijskog i crkvenog. Svjetovno, prije svega javni prostor politike i države, se distancira od religije. Religija postaje ne-svjetovna, a svijet oslobođen religijskog i crkvenog postaje svjetovan, profan i konačan (Voogt 2020: 14-21). Ova binarna opozicija religijskog i sekularnog se u 19. st. dodatno radikalizira i politizira.

Opozicioni pojmovni par religija-sekularno najčešće izražava jedno od ova tri značenja. Hermeneutika sekularnog treba da kroz ove tri dijadne opozicione strukture sekularnog-svetog, sekularnog-religijskog, sekularnog-crkvenog odgovori na pitanje kako se sekularizacijom iz polja (svijeta) svetog, božanskog, transcendentnog, spiritualnog prelazi u polje (svijet) ovosvjetovnog, imanentnog, vremenitog.

Ovaj binarni odnos religije i sekularnog ima tri modaliteta. Prvi, tranzicioni model sekularizacije ukazuje na mogućost transmisije religijskog u sekularno. Neko A je sekularizirano B ili učenje o spasenju je sekularizirano religijsko učenje o spasenju, što zagovaraju Lowith i Schmitt. Drugi model sekularizacije ukazuje na mogućnost prožimanja religijskog i sekularnog. Svjetovno se transformira u skladu sa duhovnim, što je temelj Hegelovog učenja. Treći, netranzicioni model ukazuje na mogućnost povlačenja (degradacije, razčarenja, potiskivanja) religijskog i pojave sekularnog, a da uzroci te pojave sekularnog nisu religijske prirode, što tvrdi Blumenberg.

DEBATE

Rasprave Lowitha, Blumenberga i Schmitta, svaka na svoj način, ekspliciraju modele sekularizacije koji su u osnovi konstitucije moderne. Schmitt smatra „da svi pregnantni pojmovi moderne teorije države jesu sekularizirani teološki pojmovi“ (2001: 107). Tako suverenitet Boga zamjenjuje suverenitet države i naroda. Svemogući Bog postaje omnipotentni zakonodavac, čudo u teologiji postaje vanredno stanje, monaška askeza postaje radna etika. Lowith (1949) smatra „napredak“, kao temeljno određenje moderne, sekularizovanim kršćanskim učenjem o eshatologiji. U ovoj tranziciji sekularnih pojmova onostranog, božanskog, spiritualnog u sekularne pojmove ovostranog, imanentnog, ljudskog, sekularni pojmovi se izvode iz teoloških. I Schmitt i Lowith drže da legitimacija novog doba ne može nastati iz ništa, te da proces sekularizacije ide od transcendencije (onostranog, Boga) ka imanenciji (svjetovnom, ovostranom, ljudskom).

Hegel smatra da je historijski cilj kršćanstva u svjetskoj historiji da realizuje Božanski duh, odnosno ideju slobode, ne na nebeskom, nego na ovome svijetu. Božanska ideja se mora realizirati u ovostranosti modernog svijeta što govori o povezanosti svetog i sekularnog. Za Hegela veza religije i sekularnog izražava njihove esencijalne tendencije koje idu ka ujedinjenju svetog i sekularnog, transcendentnog i imanentnog, pomirenju Božanskog i ljudskog svijeta na principu slobode. Hegel kaže: „Bog je Bog samo kao samospoznaja: Njegova samospoznaja postaje samosvijest u čovjeka i ljudsko znanje Boga koje napreduje do ljudske samospoznaje u Bogu“ (1987: 470). Ova povezanost Božanskog i ljudskog omogućena je „kenotičkim žrtovanjem kroz inkarnaciju“², samootkrivanjem Boga u konačnom (ljudskom), kao njegovom suštinom (Jackson 2004). Živučje jedinstvo Božanskog i ljudskog je etički život (Sittlichkeit), smatra Hegel, u kojem vječno i temporalno imaju svoje jedinstvo na principu „jedinstva-u-razlikama“ svetog i sekularnog. Božji Duh je nastanjen u samosvijesti individua i naroda, a njegova sekularna realizacija u političkoj državi konstituiranoj je na principima objektivne slobode (Jackson 2004: 162-170).

Blumenberg smatra da ako je sekularno moderno doba izvedeno iz religije (tranzicioni model), ključna odrednica modernosti – autonomija razuma – time bi bila dovedena u pitanje. Ukoliko sekularne odrednice modernog doba ovise od nesekularnih (religijskih) uslova, tada rezultati sekularizacije ne mogu sekularizirati proces iz kojeg su nastali. Blumenberg smatra da moderno doba nije rezultat transpozicije kršćanstva u sferu sekularnosti (Voogt 2020: 33). Moderno doba izvodi svoju legitimaciju iz sopstvenih (sekularnih) principa, mada to ne znači da ne postoji veza između sekularizacije i religije. Nova epoha nastaje na krizi stare nudeći nove odgovore na stare probleme i potrebe koji su postali dio kolektivne svijesti, smatra Blumenberg (2004).

Ovdje ćemo pojmu sekularizma dodati prefiks „post“ koji u bitnome modificira odnos religijskog i sekularnog i uvodi nas u postsekularno doba.

POSTSEKULARIZAM

Postsekularna debata, u kojoj su, pored ostalih, učestvovali Vattimo, Taylor i Habermas, problematizirajući religijsko-sekularnu binarnost dovela je u pitanje mono-linearni sekularni narativ o nestanku religije. Binarna struktura odnosa religije

² Kenoza je izvedena iz gr. KENOSIS koje označava pražnjenje, u širem značenju učiniti nešto neaktivnim. Krist je ispraznio, učinio neaktivnim svoje Božanske odredbe, koje su nespojive sa konačnom ljudskom prirodom, kako bi postao u potpunosti human (Bubbio 2014).

i sekularnog dobila je novu strukturu sa novim sadržajem (Sjoerd 2020). Postsekularizam je ukinuo barijere između tranzicione i netranzicione upotrebe koncepta sekularizma jer su novi podaci negirali netranzicionu sekularnu tezu o religiji kao prošlosti koja nestaje u moderno doba.³ Teza o sekularizaciji kao nestanku religije u moderno doba empirijski se pokazala kao lažna (Berger 1999). Postsekularizam netranzicionu opoziciju religije i sekularnog (nestanak religije) mijenja u komplementarnost pluralnosti religija i sekularnog.

Caputo glavnu karakteristiku postsekularnog doba vidi u „smrti smrti Boga“, odnosno prelaz od transcendentnog Boga ka imanentnom Bogu ljubavi (Caputo 2001: 57-67). Za postsekularizam sekularno „ubistvo Boga“ ne znači gubitak svetosti svijeta nego otvaranje vrata novom razumijevanju Boga. Smrt Boga je u krucijalnom smislu upisana u kršćansko identificiranje Boga i Logosa (Smith 2011), koji dobija formu Razuma, Čovjeka i drugih imitacija teoloških kategorija (Watkin 2011). Na pretpostavci povratka svetog nakon smrti Boga, postsekularizam je, u najširem smislu, otvorio mogućnost integracije načela proizašlih iz „povratka svetog“ sa javnim interesima i tako otklonio dilemu moderne o mogućnostima uticaja religije na institucije modernog doba. O povratku religije u javni prostor ilustrativno pišu Vattimo, Taylor i Habermas.

Vattimo (2002) religiju u postsekularnom dobu tretira kao povrat Boga nakon „smrti Boga“ čime je nadvladana metafizika i obnovljen autentični povratak kršćanstva. Bog nije samo van, nego je i unutar univerzuma, uspostavljajući kontinuitet između Boga i svijeta, Boga i čovjeka, bivajući prisutan u jeziku, kulturi i ljudskom životu. Otjelovljenje (inkarnacija) Boga u Kristu donosi poruku prijateljstva sa Drugima (Vattimo 1996). Vattimo odbija vertikalnu transcendenciju (metafizički apsolutizam) uvodeći horizontalnu transcendenciju i otvarajući tako vrata pluralitetu interpretacija (Vattimo 2002)

Taylor mijenja generičku distinkciju između religije i sekularnog u pluralnost moralnih i kulturnih izvora, ukidajući sekularni razum kao jedini pouzdani izvor moralnog i političkog opravdanja. Redefinišući sekularnost, Taylor smatra da je ona pomak od društva u kojem je vjera u Boga neupitna u društvo u kojem je vjera samo jedna od mnogih opcija. Religija nije nestala, nego je postala izbor (Taylor 2007). Povratak religije u javni prostor treba da otvori vrata pluralističkoj interpretaciji različitih interesa sekularnih i religioznih građana. Taylor odbacuje Habermasovu privilegiranu poziciju sekularnog diskursa u odnosu na religijski. Javni prostor mora

³ Postsekularnu tezu o povratku religije Casanova naziva „deprivatizacija religije“, Graf „povratak bogova“, Beck „ponovno začenje svijeta“, Berger „desekularizacija“ (Pollack 2015).

biti oslobođen od bilo kakvih transcendentálnih konotacija, pa i sekularizma kao transcendentálne doktrine, kako bi odgovorio na iskustvo pluralizma (Taylor 2011). No, Taylorov pluralni javni prostor ostaje bez čvrste osnove, nestabilan i podložan stalnoj redefiniciji fundamentalnih principa dijaloga sa upitnim konsenzusom (Kaltsas 2019).

Habermas se zalaže za kritičko prisvajanje religijske supstance od strane sekularne racionalnosti koja ostavlja religijski izvor netaknutim, ali uz uslov da se religijske ideje „prevedu“ u sekularnu racionalnost, tako da te ideje ipak ostane unutar granica razuma. Ne samo religijske, nego i etničke i nacionalne zajednice, treba da uspostave reflektivnu konekciju sa univerzalnim principima sekularne države, smatra Habermas. Samo na taj način javna sfera može biti otvorena i za nesekularne argumente, zaključuje Habermas (Kaltsas 2019), a što Taylor odlučno odbija jer se pravi epistemioški rez između sekularnog i religijskog diskursa.

Tako postsekularizam, izražavajući protivvrječnosti moderne, nudi odgovore kuda (post) moderni svijet ide. Temeljno pitanje sa povratkom religije u postsekularno doba jeste šta se dešava sa religijom i sekularnim u procesima tranzicije. Da li dolazi do supstancijalne transpozicije religije u sekularno ili se radi o strukturalnoj analogiji, simboličkim ili funkcionalnim vezama preoblikovanja, preobražaja, prevođenja religijskog u sekularno putem sekularizacije (Griffiven 2020).

Sekularizacija svoje ishodište ima u bazičnoj dihotimiji religije i sekularnog, samo je pitanje šta se u tom odnosu podrazumijeva pod religijom, a šta pod sekularnim. Religiju treba razlikovati od svetog⁴, vjere⁵ i konfesije⁶. Teološki elementi u procesu sekularizacije mogu se odnositi na sveto, ali i na religiju, kao i na konfesiju (crkvene organizacije). Isto tako sekularni element u procesu sekularizacije može se odnositi na javnu ili privatnu sferu, na društvenu sekularizaciju, odnosno sekularizaciju javne sfere – politike i države.

Važno pitanje za BiH jeste da li je sekularizacija moguća samo u kršćanskom svijetu, ali ne i u islamskom? Dilema sa kojom se suočava suvremeni svijet je da li

⁴ Patočka navodi da „religija nije sveto, niti direktno proizlazi iz iskustva sakralnog; ona je tamo gdje je sakralno kao demoničko prevladano. Sakralno iskustvo prelazi u religijsko čim se pojavi pokušaj da se uvede odgovornost svetog, da bi se time reguliralo sveto“ (1996: 101).

⁵ Newman navodi da je vjera često, ali ne i nužno, religiozna. Prije nego što smo religiozni ili nereligiozni mi već raspolazemo vjerom (Newman 2004).

⁶ Rodrigues kaže da se konfesionalizacija javlja u rano moderno doba sa ciljem najdetaljnijeg, javno razumljivog, definisanja dogmatskih sadržaja vjere (standardizacija i uniformizacija) od strane novih vjernika koji, ne samo da učestvuju u kultu i sakramentu, nego i podučavaju vjeru kao profesionalni vjernici (Heumann 1980)

islam raspolaže sa unutrašnjim potencijalom za sekularizaciju, odnosno da li muslimanski narodi imaju sposobnost za autentičnu modernizaciju?⁷

Islam je najbolji pokazatelj da sekularizam, shvaćen kao opadanje uticaja religije, univerzalno ne važi. Znači li to da pošto se islamska politika svodi na stav da islamski principi i vrijednosti upravljaju svim aspektima života, te da je šerijat okvir za sve ljudske aktivnosti u javnoj i privatnoj sferi, onda ideja modernosti (sekularizacija) nije ostvariva u islamskim društvima? Tako bi se potvrdili Asadovi navodi da se suvremeni problem sekularizacije svodi isključivo na odnos sa islamom (Esposito 1998). To otvara pitanje modernizacije i sekularizacije BiH, posebno Bošnjaka-muslimana i njihovog odnosa spram demokratske sekularne države.

U kontekstu razmatranja temeljnih modaliteta sekularizacije za nas se otvara pitanje: gdje smo mi u to (post)modernu (postsekularno) doba? Da li možemo razumjeti znakove našeg (post)modernog vremena kako bismo stekli znanje i pametno prilagodili sopstvenu poziciju tom vremenu? Samo razumijevanjem bitnih znakova (post)modernog doba, a koji sadržani u pojmovnom nizu religija-sekularizam-politika, možemo izbjeći površan prizor koji nam se nudi i razotkriti dublje tendencije vremena, kao i svoje mjesto u tom vremenu, da bi nam sopstveni ciljevi postali jasniji, a naponi njihove realizacije bili djelotvorniji. Na ta i slična pitanja odgovore je trebao ponuditi naučni skup „Religija, politika, sekularizam“.

Od jedanaest priloga sa ovoga naučnog skupa, samo jedan (Tadić, Šljivo 2020) eksplicite, i tri implicite (Krivak 2020), Pešić (2020) i Hodžić (2020) kontekstualiziraju svoj predmet istraživanja u okvir zadane teme „religija, politika, sekularizam“. Ostalih sedam priloga, teorijski i metodološki, van (auto)referencijalno osviještenog epohalnog odnosa religije, politike i sekularizacije, osvjetljavaju aspekte predmetne problematike na svoj način i katkad iz sasvim neočekivanih rakursa. Prilozi ovih bosanskih autora bave se islamom, Bošnjacima, Bosnom, demokratijom, unutar ili van (post)modernog konteksta legitimiranog sekularizacijom u kojem islam, Bošnjaci, Bosna i demokratija... tek dobijaju svoje pravo mjesto i značenje.

Prilog Tadića i Šljive „Krizna značenja pojmova religija i sekularnost u diskursu humanističkih i društvenih nauka“ (2020) je izvrstan teorijsko-metodološki uvod u temu „religija, politika, sekularizam“ vrijedan posebne pažnje. Autori su svjesni, ako hoćemo da znamo o čemu se govori, da se najprije moraju definisati pojmovi, pri čemu eksplicite razlikuju pojmove svetog, religije i vjere. Pri tome uočavaju važnost različitih metodičkih pozicija (teološka/svjetovna) u razumijevanju i definiranju

⁷ Postoji bitna veza između kršćanstva, sa njegovom centralnom slikom inkarnacije kao kenotičkim žrtvovanjem Krista, i pojave epohe moderne i ideje slobode (Bubbio 2014: 17).

sekularizacije, tj. odnosa religije i sekularnog, svetog i profanog. Razabiranjem osnovnih pojmova autori povezuju sekularizaciju i modernu, ističući da je u (post)sekularnom, (post)modernom dobu „sveto“, koje je „semantički, ontološki i normativno-epistemološki različito od pojma religije“ (Tadić, Šljivo 2020: 127,147), dobilo nove forme svoga ispoljavanja.

Slijedeći Rudolfa Otta, „sveto“ definiraju kao „egzistencijalu“, kao nešto „predkategorijalno“, dok je religija povijesna manifestacija hipostaza hijerfanije u nekom konkretnom obliku“, što otvara raspravu o tome da li se i kako može razumjeti i percipirati „sveto“ (Dadosky 2001). Iskustvo svetog kao „misterium tremenduma“ zasniva se na onim postmodernim stavovima po kojima religijska intuicija treba imati istu vrijednost kao i osjetilna, matematička i logička intuicija u konstituciji pogleda na svijet. Istovremeno autori osporavaju tezu da nema predlingvističkog iskustva i da je svako iskustvo posredovano kulturnim filterima (Griffin 1989: xiv i 4).

Pri razlikovanju religije od vjerovanja, autori vjerovanje tretiraju kao „nestabilan pojam, kao lični odnos pojedinca prema transcendenciji što ne može biti predmet znanstvene verifikacije“ (Tadić, Šljivo 2020: 125), što opet otvara pitanje kako je transcendenciju uopće moguće shvatiti bez vjerovanja. Ili, kako primjećuje Neebuhr (1993), diskurs o objektivnoj stvarnosti (Bogu, svetom) ne može se apstrahirati od diskursa o subjektivnoj aktivnosti vjerovanja, koje opet nije vezano isključivo za religiju i Boga. No, bez obzira na moguće upite ovaj prilog je sjajan uvod u teme „religija, politika, sekularizacija“.

Jedan od oblika sekularizacije svetog (religije) i njegovo pojavljivanje u svjetovnim formama može se otčitati u odrednici „kapitalizam kao religija“ Waltera Benjamina⁸. Tako Krivak (2020) u svom prilogu „Kapitalizam kao religija“ na tragu Benjaminovog pregnantnog fragmenta sagledava vezu između teologije i filozofije, te mogućnosti upotrebe sile izvan mitske strukture prava. Kapitalizam se može posmatrati kao religija jer odgovara na iste strepnje, brige i nemire na koje je ranije pokušala odgovoriti religija, smatra autor, na tragu Benjamina. Pri tome slijedi Agambenovo etimologijsko porijeklo pojma religija od RELEGERE, a ne od RELIGARE, koji semantički upućuje na POKORAVANJE. To „pokoravanje“ kao vjerovanje u „posvjetovljeno sveto“ dešava se u moderno doba u vidu zbližavanja teologije i filozofije (politike) putem političke teologije suspendiranjem etičkog u logici kapitala. Tako se u doba „kapitalizama kao religije“ gleda sa osudom na one koji ne zarađuju dovoljno, kao na nevjernike i pripadnike drugih vjera, zaključuje

⁸ Struktura kapitalizma je ne samo religiozno ulovljen fenomen, nego je suštinski religiozni fenomen (Benjamin 1996: 288)

autor u svom živućem primjeru odnosa teologije, politike i sekularizacije u moderno doba kao „logike kapitala“.

Već sam naslov priloga Boška Pešića „Nietzscheov religiozni život kao tjelovanje beskonačnosti“ (2020) ukazuje na paradokse modernog sekularnog svijeta u kojem je objavljena „smrt Boga“, da bi se onda tražio smisao života pitajući se kako je moguć religiozni život bez religije. Autor na tragu Nietzschea propituje smisao života mišljen iz najdubljeg egzistencijalnog iskustva „nereligijski religijskog života“. To vodi temeljnom čovjekovom odnosu, odnosu čovjeka i Boga i mogućnosti njihovog zajedništva, što otvara pitanje statusa svetog. Slijedeći Nietzschea, Pešić akcentira potrebu sagledavanja istine Bitka izvan metafizičkih okvira. Događaj objave vijesti o smrti Boga, koja ukazuje na iscrpljenost metafizičke koncepcije onostranog svijeta, otvarajući horizont beskrajne slobode ovostranosti koja vodi Nietzschea novom religioznom osjećaju najdubljeg instinkta života, instinktu Dionizija, instinktu tijela kao vodilji svake interpretacije svijeta. No, slušanjem tijela mogao bi se čuti „krik u nevolji“ jer ono tjelesno neumitno mora da odumre, što ponovo otvara horizont beskonačnosti. Stoga se na istini modernog doba ne može preživjeti i zato se poseže za laži i umjetnošću, što su egzistencijalni modaliteti modernog doba zasnovani na sekularizaciji.

Prilog Dželaludina Hodžića „Pojam dostojanstva u raspravi o genetičkom inženjerstvu: religijski, bioetički i pravni diskurs“ (2020) impregniran multidisciplinarnim pristupom uvodi nas u mefistofelovski nukleus (post)modernog svijeta zasnovanog na antropocentričkoj vjeri u moć Razuma koji treba da spozna samoga sebe (gnothi seauton), a ta samospoznaja se u konačnici svela na spoznaju genske strukture. Spoznaja genske strukture dovela je do radikalne promjene slike svijeta tako da naše radosti, sanje, snovi, naši identiteti, naša budućnost ne ovise više od onostranog, nego od genske strukture nervnih ćelija i molekula. Genetički inženjering koji je imao za cilj ljudsko usavršavanje, na kraju objektivizira u želji za „dostizanjem ljudske besmrtnosti“. Ovo čovjekovo samoslavljeno oponašanje Boga, posredovano tehnološkim moćima, vodi POSTLJUDSKIM VIZIJAMA, jer čovjek više ne potpada ni pod „jus humana“, ni pod „jus divinum“, nego postaje jedna od stanica u evoluciji, tako da više nije riječ o modernom, nego o postmodernom dobu (Roberts 2004) koje uvodi genetički inženjering u religijski, bioetički i pravni diskurs. Temeljno pitanje koje autor otvara jeste kako u takvim uslovima sačuvati ljudsko dostojanstvo.

Rusmir Mahmutćehajić u prilogu „Antropokozmološki vidici bića, svijesti i ljepote“ (2020) modernom sekularnom antropocentričkom svijetu u kojem valja umrijeti bez vjere u transcendentno i vječno, suprotstavlja antropokozmološke vidike

čovjekovog puta ka Jednom, na učenjima islama. Metodički, on ne kritizira, ne dekonstruira modernu građansku epohu svedenu na princip subjektivnosti, homocentrizma i logocentrizma, nego je misaono destruiira, prezirući ljudsku tjelesnost kao najnižu osliku Božanskog. Za Mahmutćehajića je epoha sekularne moderne epoha aberacije temeljnog odnosa čovjeka i Boga. On, poput Tailhard de Chardina, svoje antropokozmološke vidike izvodi iz primordijalnog odnosa čovjeka i kosmosa, sabirući ljudsko postojanje u beskrajnoj i neupitnoj predanosti Bogu, kao ishodištu i čovjeka i kosmosa. Čovjek se može ozbiljiti samo u voljenju Znanog i znanju Voljenog, u zajednici, neograničenoj prostorno, vremenski, rasno, jezički, kulturno i politički, onih koji robuju Bogu. Njegovo zalaganje za zajednicu Božjih robova je transhistorijsko, noumenalno, vanvremensko i vanprostorno, bez uvažavanja povijesnih tekovina razvoja ljudskog duha koje predstavljaju zajednički pozadinski kontekst značenja koji uslovljava naše interpretacije, naše djelovanje, naše vjerovanje. Pri tome, paradoksalno, on svoje vehementno zalaganje za zajednicu onih koji robuju Bogu izvodi iz temeljnog modernog egzistencijala, iz ljudske konačnosti i straha od smrti, koju želi prevladati otvaranjem dimenzije vječnosti ugovorom o robovanju Bogu.

Šaćir Filandra u svom prilogu „Proturječnosti reislamizacije Bošnjaka“ (2020) bavi se nacionalnim identitetom, kao jednim od glavnih sekularnih oblika kolektivnog identiteta. U postsekularno moderno doba na mjesto transcendentnog Boga stupilo je imanentno sveto (nacija).⁹ On propituje postsocijalističke (postsekularne) promjene u identitetu Bošnjaka s povratkom religije u javni prostor, pojavom nove političke elite i religijskim obrazovanjem mladih. Iz mnogih primjera koje navodi Filandra – kadrovski diskontinuitet kod Bošnjaka promocijom nedemokratske inteligencije, miješanje religije i politike, reafirmacija vjernika kao društvene, kulturne i političke vrijednosti, vjersko obrazovanje u javnim institucijama, miješanje džamije i škole – može se zaključiti da je došlo, bar jednim dijelom, do retradicionalizacije Bošnjaka i njihovog vraćanja na predmoderne forme identiteta, ponašanja i vjerovanja. Međutim, Filandra smatra da se radi o pojedinačnim slučajevima koji ne remete liberalno-demokratski i sekularni karakter društva i države BiH, što je upitno.

Pri tome ne propituje da li je moderni nacionalizam ikada bio i da li je danas ideologija Bošnjaka, posebno zbog toga što je „specifica differentia“ identiteta Bošnjaka islam čiji je potencijal za sekularizaciju i transformaciju transcendentnog

⁹ Ovaj prelazak transcendentnog u imanentno, vezu Boga i nacije Andrian i Apter sažeto izražavaju formulacijom: „Nema drugog vladara ovdje osim vladara “svete francuske nacije““ (Amdrain & Apter 1995: 197).

u imanentno (naciju i nacionalnu državu) otvoreno pitanje.¹⁰ Izostala je i analiza postsekularnih modaliteta percepcije islama kod Bošnjaka u vremenu ekspanzije radikalnog islamizma, kao i „religije bez Boga“.

Jedna od bitnih odrednica islama je da ne teži stvaranju nacionalnih zajednica zasnovanih na etničkom porijeklu nego na zajednici vjernika (umma). Amir Karić, autor priloga „Mit o bošnjačkom panislamizmu: pokušaj nametanja kolektivne stigme“ (2020), istražuje da li postoji realna osnova stigmatizacije Bošnjaka tokom 19. i 20. st. zbog navodne ideologije političkog panislamizma. I pored odjeka među Bošnjacima, prije svega duhovnog, a ne političkog panislamizma, autor zaključuje da takva stigmatizacija Bošnjaka nema realnu osnovu. Ipak, ne treba gubiti iz vida da ideja panislamizma svoj potencijal nalazi u samim osnovama islama, tako da je uvijek pitanje konkretnih uslova kada će se taj potencijal aktualizirati.

Prilog Fahire Fejzić-Čengić „Propitivanje religijskog bez dovoljnog znanja“ (2020) polazi od neupitnog stava da je moderna, u svojoj aroganciji, agresivnosti i umišljenosti, radikalnim suprotstavljanjem religiji lažima i obmanama, prikrivala Univerzalnu Istinu. Stoga je neophodno, smatra autorica, uključiti svo „istinsko znanje“ kako bi se nastavio put ka potpunoj Istini koja se sastoji od sedam stanica. Za taj zadatak sposobna je samo „duhovna aristokracija“ „kojoj ne treba ni država, ni metodi upravljanja, ni kontrola misli i znanja“ („religijske zajednice“), koja je od Boga izabrana kako bi se poništile tekovine ove moderne zapadne civilizacije, zaključuje autorica. Svaki pokušaj kontekstualiziranja ovoga priloga u teorijski okvir zadane teme „religija, sekularizam, politika“ čini se nemogućim jer se radi o radikalnom teološkom predmodernom pristupu koji koristi slabosti moderne da bi afirmirao srednjovjekovnu teološku sliku svijeta.

Jedan od modaliteta sekularizacije koji vodi do profanizacije¹¹ religije i religijskih sadržaja njihovom akomodacijom na forme popularne kulture (muzika, ples, film, internet, društvene mreže...) istražuje Zarfa Hrnjić Kuduzović u svom prilogu „Implikacije medijizacije religije: Transformacija, hibridizacija i spektakularizacija“ (2020). Autorica posebnu pažnju posvećuje „medijizaciji“ religije koja vodi transformaciji religijskih sadržaja i simbola tako da se može govoriti o novom obliku, ne sekularizacije, nego profanizacije i banalizacije religioznosti.

¹⁰ Smatra se da je moderna nacionalna država kršćanske provenijencije. Tako Hastings tvrdi da je „Biblija obezbijedila za kršćanski svijet originalni model nacije. Bez toga i kršćanske interpretacije i implementacije nacije i nacionalizam nikada ne bi egzistirali“ (Hastings 1997:135).

¹¹ Profano treba razlikovati od sekularnog. Sekularno u procesu sekularizacije održava vezu s religijom i religijskim, dok profanizacija uništava sakralno i svodi ga na profanu svakodnevnu upotrebu (Voogt 2020: 60-62).

U prilogu „Aporije demokratije“ autor Bernard Harbaš (2020) pokazuje da demokratija kao bitna odrednica modernih sekularnih društava sadrži čitav niz protivurječnosti koje dovode u pitanje legitimitet čitavog modernog poretka. Time što omogućava svima da učestvuju u političkom odlučivanju, demokratija formira svog potencijalnog neprijatelja koji odbacuje samu demokratiju (Derrida). Demokratija je stanje neodređenosti i nepredvidivosti (Butler), koje vodi mnoštvu samovoljnih odluka (Badiou). Formalna jednakost, kao temeljni princip demokratije, nastaje iz mnoštva razlika koje se ne mogu svesti na jedinstvo (Nancy), budući da je agonistički karakter demokratije razliku (protivnika, neprijatelja) promovirao u uslov demokratskog poretka (Mouffe). Ove aporije demokratije ukazuju na manjak legitimiteta modernog demokratskog poretka jer produciraju učinke koji dovode u pitanje same osnove moderne.

Jedan od temelja modernog demokratskog društva – odvojenost religije i države (politike) – biva, nakon sloma socijalizma, ustoličenjem novog političkog establišmenta, poljuljan direktnim prožimanjem religije i politike (države). Elma Huruz Memović u svom prilogu „Religija i političke stranke u BiH“ (2020) analizom programske orijentacije političkih stranaka u BiH i njihovog političkog djelovanja, dolazi do zaključka da se političke stranke u BiH mogu svesti na „tri etno-partijska podsistema“ koji imaju izraženu vezu sa tri vjerske zajednice, što umnogome podsjeća na miletski sistem iz vremena vladavine Osmanlija u BiH.

Vedad Spahić u članku pod nazivom „Narativ o kaleidoskopu“ inovativnim pristupom pokušava pratiti dovršetak nacionaliziranja Bošnjaka na osnovama islama 90-ih godina kroz rezonancu tog procesa u književnom stvaralaštvu. Životne krajnosti, istaknute u BiH tokom rata, uslovile su da dođe do specifične identifikacije Bošnjaka sa islamom koja je našla svoje mjesto u literaturi iz ratnog perioda. U književnosti se zrcale u ratu nametnute forme formalne islamizacije. Tako su svi poginuli borci postali šehidi, mada znatan broj njih nisu bili vjernici, religioznost je postala društveno, kulturno i politički poželjna i isplativa, organizuju se raskošni javni religijski skupovi, dok istovremeno ima sve manje religije u privatnoj sferi... Sve ovo i drugo autor naziva instrumentalnom identifikacijom, mada bi, svemu tome isto tako pristajala Bodrijarova odrednica identiteta kao simulakruma.

Anes Makul u prilogu „Krizna demokratije i zloupotreba slobode govora“ (2020) ukazujući na krizu liberalne demokratije analizira uzroke sve veće vidljivosti na političkoj sceni EU desnih populističkih aktera koji, zloupotrebljavajući slobodu govora, kreiraju „novu realnost“ čija je bitna odrednica povećana opasnost od rasta nasilja i domaćeg terorizma.

Naučni skup „Religija, politika, sekularizam“ je događaj vrijedan pažnje koji je ponudio jedan broj vrijednih priloga, ali u svojoj ukupnosti on nije, niti to može biti cilj ijednog okupljanja akademskih profesionalaca društvenih i humanističkih orijentacija, teorijski zaokružio elaboracije važne teme koja otvara dileme epohe, čiju sudbinu, na marginama ali vrlo neposredno, i mi dijelimo.

LITERATURA

1. Andrain, Charles F., David E. Apter (1995), *Political Protest and Social Change: Analyzing Politics*, MacMillan, London
2. Benjamin, Walter (1996), *Capitalism as Religion*, in: Benjamin, Walter, *Selected Writings, 1, 1913-1926* (Eds. M. Bullock, M. W. Jennings), Belknap Press, 288-292.
3. Berger, Peter L. (1967), *The Sacred Canopy, Elements of Sociological Theory of Religion*, Doubleday & Company, New York
4. Berger, Peter L. (1999), *The Desecularisation of the World: A Global Overview*, in: Peter L. Berger (ed.), *The Desecularisation of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, USA, 1-19.
5. Blumenberg, Hans (2004), *Legitimnost novog veka*, Izdavačka knjižarnica Zoran Stojanović, Sremski Karlovci - Novi Sad
6. Bubbio, Diego (2014), "God, Incarnation and Metaphysics in Hegel's Philosophy of Religion", *Sophia*, 53(4), 515-533.
7. Caputo, D. John (2001) *On Religion*, Routledge, London
8. Dadosky, John Daniel (2001), *The structure of religious knowing, a dialectical reading of Eliade's notion of the sacred through Lonergan's theory of consciousness*, University of Toronto
9. Derrida, Jacques (1995), *The Gift of Death*, The University of Chicago Press, Chicago
10. Esposito, John L. (1998), "Rethinking Islam and Secularism", *ARDA GUIDING PAPER*, 1-26.
11. Fejzić-Čengić, Fahira (2020), "Propitivanje religijskog bez dovoljnog znanja", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 75-91.
12. Filandra, Šaćir (2020), "Proturječnosti reislamizacije Bošnjaka", *Logos časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 49-62.
13. Gordon, E. Peter (2008), "The Place of Sacred in the Absence of God: Charles Taylor's A Secular Age", *Journal of the History of Ideas*, 69(4), 647-673.

14. Griffin, David Ray (1989), *God and Religion in the Postmodern World*, State University of New York Press
15. Habermas, Jürgen (2009), "Moderna – nedovršen projekt", *Politička misao*, 46(2), 96-111.
16. Harbaš, Bernard (2020), "Aporije demokratije", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 149-160.
17. Hegel, Georg W. F. (1987), *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo
18. Hastings, Adrian (1997), *The Constitution of the Nation: Ethnicity, Religion, Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge
19. Hodžić, Dželaludin (2020), "Pojam dostojanstva u raspravi o genetičkom inženjerstvu: religijski, bioetički i pravni diskurs", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 207-235.
20. Hrnjić Kuduzović, Zarfa (2020), "Implikacije medijizacije religije: Transformacija, hibridizacija i spektakularizacija", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 93-107.
21. Huruz Memović, Elma (2020), "Religija i političke stranke u Bosni i Hercegovini", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 179-188.
22. Jackson, Francis L. (2004), "Hegel on Secularity and Consummated Religion", *Animus*, 9, 149-171
23. Jonas, Hans (1987), "The Concept of God after Auschwitz: a Jewish Voice", *The Journal of Religion*, 67(1), 1-13.
24. Kaltsas, Spyridon (2019), "Habermas, Taylor, and Connolly on Secularism, Pluralism, and the Post-Secular Public Sphere", *MDPI Religions*, 10, 460, 1-19.
25. Karić, Amir (2020), "Mit o bošnjačkom panislamizmu: pokušaj nametanja kolektivne stigme", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 63-74.
26. Kistner, Urlike (2016), "The ill legitimacies of the modern age : Carl Schmitt and Hans Blumenberg in correspondence", *Acta Germanica: German Studies in Africa*, Vol. 44, No. 1, 206-218.
27. Krivak, Marijan (2020), "Kapitalizam kao religija", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 109-119.
28. Lahav, Hagar (2019), "Postsecular Theology 1", in: Justin Beaumont (ed.), *The Routledge Handbook of Secularity*, Routledge, London and New York
29. Lowith, Karl (1949), *Meaning of History*, The University of Chicago Press, Chicago and London

30. Lyotard, Jean-Francois (2005), *Postmoderno stanje: Izvještaj o znanju*, Ibis, Zagreb
31. Mahmutćehajić, Rusmir (2020), "Antropokozmološki vidici bića, svijesti i ljepote", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 9-48.
32. Makul, Anes (2020), "Krizna demokratije i zloupotreba slobode govora", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 237-247.
33. Neebuhr, Richard H. (1993), *Radical Monotheism and Western Culture*, Harper, New York
34. Newman, Leanne Lewis (2004), "Faith, Spirituality, and Religion: A Model for Understanding the Differences", *College Student Affairs Journal*, 23(2), 102-110.
35. Pešić, Boško (2020), "Nietzscheov religiozni život kao tjelovanje beskonačnosti", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 161-177.
36. Pollack, Detlef (2015), "Varieties of Secularization Theories and Their Indispensable Core", *The Germanic Review*, 90, 69-79.
37. Roberts, Richard H. (2004), "Nature, Post/Modernity and the Migration of the Sublime", *Journal for the study of religion, nature, culture, ecotheology*, 9, 276-294.
38. Rodrigues, Rui Luis (2016), "Confessionalization processes and their importance to the understanding of Western History in the Early Modern period (1530-1650)", *Revista Tempo*, Vol. 23, No. 1, 1-21.
39. Quack, Johannes (2017), "Identifying (with) the Secular: Description and Genealogy", in: Phil Zuckerman and John R. Shook (eds.), *The Oxford Handbook of Secularism*, Oxford University Press, 35-58.
40. Sjoerd, Griffiven (2020), *Contested Modernity*, University of Groningen
41. Smith, John (2011), *Dialogues Between Faith and Reason: The Deth and Return of God in modern German Thought*, Cornell University Press
42. Spahić, Vedad (2020), "Narativ o kaleidoskopu", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 189-205.
43. Šmit, Karl [Carl Schmitt] (2001), *Norma i odluka*, Filip Višnjić, Beograd
44. Tadić, Tomislav, Kenan Šljivo (2020), "Krizna značenja pojmova religija i sekularnost u diskursu humanističkih i društvenih nauka", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 8, br. 1, 121-149.
45. Taylor, Charles (1996), *A Catholic Modernity?*, The University of Dayton
46. Taylor, Charles (2007), *Secular Age*, The Belknap Press of Harvard University Press

47. Taylor, Charles (2011), "Why we need a radical redefinition of secularism", In: E. Mandieta and J. V. Antwerpen (eds.), *Butler, Habermas, Taylor, West: The Power of Religion in the Public Sphere*, Columbia University Press, New York 34-59.
48. Voogt, Arien (2020), *Toward a Hermeneutics of Secularisation*, Radboud Universiteit Nijmegen
49. Vattimo, Gianni (1996), *Believe, Cultural memory in the Present*, Stanford University Press
50. Vattimo, Gianni (2002), *After Christianity*, Columbia University Press, New York
51. Watkin, Christopher (2011), *Difficult Atheism*, Edinburgh University Press
52. Zuckerman, Phil, John R. Shook (2017), "Introduction: The Study of Secularism", in: Phil Zuckerman and John R. Shook (eds.), *The Oxford Handbook of Secularism*, Oxford University Press

AN ACADEMIC VOICE FROM THE MARGIN ABOUT THE EPOCHAL DILEMMAS WE FATEFULLY SHARE

Summary

The Centre for Culture and Education "Logos" in cooperation with the Institute for Religious and Social Research and the Faculty of Philosophy of the University of Tuzla organized a scientific conference: "Religion, Politics, Secularism" on the 2nd and 3rd October 2020., with the participation of scientists from Bosnia and Herzegovina (B&H), Croatia and Serbia. The consideration of the historical connection between religion and politics, through the meaningful understanding of secularization, contextualizes us on the margins of the modern era where one can read the meaning and significance of the historical destiny of B&H and its social, religious, confessional, national and cultural subjects. From eleven contributions from this scientific conference, only one of them (Tadić, Sljivo 2020) explicitly, and three of them implicitly (Krivak 2020, Pešić 2020, Hodžić 2020) contextualize the subject of their studies in the narrow framework of the given theme: "Religion, Politics, Secularism". The other seven contributions, although theoretically and methodologically outside of the (self)referenced, conscious epochal relationship of religion, politics, and secularization, illuminate the aspects of the problems in question in their own way, and sometimes from a quite unexpected angle.

Keywords: religion; politics; secularism; post-secularism; modern; postmodern; death of God; holy; faith; Islam; Christianity

Adresa autora
Authors' address

Enes Pašalić
Samostalni istraživač
Brčko
pasalicenes@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.263

UDK 323.1(669)

Primljeno: 21. 05. 2021

Pregledni rad
Review paper

Tope Shola Akinyetun

IDENTITY AND IDENTITY POLITICS IN NIGERIA: A REFLECTION ON THE INDICATORS

Nigeria is a nation with plural ethnic, religious, lingual and cultural identities that are constantly exploited by the political class to promote their selfish interest. Although not a determinant for conflict, diversity in Nigeria has unjustifiably sparked identity-based conflicts which necessitates separatism, insurgency and ethnic restiveness – among others, which threatens to drive the country to a perpetual state of fragility. This paper thence sought to assess Nigeria's tortuous experience with identity and identity politics with particular reference to ethnic, religious and lingual challenges. The paper furthers the discussion on identity politics in Nigeria to proffer practicable solutions. It argues that identity consciousness has overtaken national consciousness and engendered a relationship characterized by domination, superiority and hegemony by the various groups. It reveals that the currency of politics is an ethnic-hegemony-rivalry sentiment that threatens national integration. The paper reviews available literature on the subject matter from peer-reviewed journal articles, reports of reputable international organisations, working papers and newspaper articles. It concluded that identities have become powerful manipulative instruments in the hands of the political elites used to divide the Nigerian populace. It recommended the promotion of justice, equity and fairness in governance to ameliorate the chances of identity dissension and identity-based conflicts.

Keywords: conflict; diversity; ethnic; identity; identity politics; religion

INTRODUCTION

Nigeria is a multicultural nation with diversities in ethnic, religious, cultural and lingual identity. The nation has been challenged by recurring ethnic and religious conflicts that have led to the wanton destruction of life and property. The political elite – in a bid to capture power – has reconstructed these identity groups to promote antagonism. The result of this political remodelling has been an ingrained ethnic identification that makes peaceful politics all but impossible. Resource allocation – among other issues – engenders violent contestation according to identity formation. The issues that create the most savage contentions are those viewed as fundamental to the legitimacy and continued existence of the state, over which contending groups espouse a winner-take-all strategy in their political relations (Osaghae & Suberu 2005). Canci & Odukoya (2016) observe that ethnic and religious conflict makes up the most constructed difference in identity in Africa. Akinyetun & Bakare (2020) corroborates that the spate of post-independence conflicts in African countries like DR Congo, Chad, Sudan, Somalia, Rwanda, Liberia, Ethiopia, Nigeria and Sierra Leone attests to the differences of the various identity groups that make up most African states.

The conflicts arising from ethnic identification are centred on power contestation, unequal allocation of resources, economic decline, ethnoreligious differences and citizenship issues. The result is weak national cohesion, instability and underdevelopment. Uzodike & Whetho (2011) note that ethnoreligious conflicts in Nigeria has been incessant and permeates almost all the regions in the country, especially, the Middle belt, North west and the Niger Delta. Following the incidence of over five hundred cases of communal clashes, more than 11,000 lives were lost between 1999 and 2013.

Multiculturalism does not necessarily engender conflict. Instead, it is the fanaticism of identity groups that exasperate distress. Fearon & Laiton (2003) and Kwaja (2009) aver that identity-based conflicts are coterminous with preexisting conditions of communal clashes, uprising, widespread poverty, persistent unemployment, a weak economy, territorial disputes, electoral rivalry and the inability to manage diversity.

Turaki (2013) opines that the nature of Nigerian politics, social crises, clashes and ethnoreligious riots is occasioned principally by Nigeria's primordial orientation and sentiments. Nigerians have reconstructed tribal/ethnic myths to project their views, esteem and feelings about their origin, fate and value. Nigerians have utilized (1) tribalism/ethnicity, (2) culture (3) religion and (4) land, which are the essential human values, as instruments and weapons of conflict, violence and viciousness in the course

of relating with one another. Thus, it is the utilization of primordial identities and structures to promote personal interest, sustain an unfairly advantageous position, or maintain a negative political position that comprises a faulty logic. Turaki further observes that the pattern of relationship between the major ethnic groups in Nigeria is evidenced in one or more of the following:

- (1) there is a pattern of superiority-inferiority relationship between the groups as a result of ethnicity, culture and religion;
- (2) there is a configuration of the politics of disparity, domination or exclusion between the groups.

Religion and ethnicity cannot be isolated from the political discourse in Nigeria; they hardly exist or function separately. Instead, they function with each other in a multifaceted, yet opposing way. This informs the adoption of the term ethnoreligious identity to capture the borderline between ethnicity and religion, especially as it influences violence and conflict in Nigeria (Egwu 2001). Despite the positive relevance that religion holds in fostering development in a country, it has destructive tendencies when not cooperatively managed. The major religious groups in Nigeria; Christianity and Islam, have been used to influence politics negatively – creating a history filled with struggle as well as viciousness. This encompasses the war of words and doctrinal correctness engaged in by the various religious practitioners (Falola 2001).

Violence often starts with criticism, dehumanization and denigration of others. It happens in groups, which Falola categorizes as sidelined and self-reproachful groups - the Islamic majority, Christian minority, Christian Intelligentsia, Southern Northern Moslem scholars, Interreligious groups and State establishments. These groups are fairly permanent, and their fierceness could be of importance to the emancipation from oppression or perceived endangerment of their sociopolitical disposition (Falola 2001). This form of variation, stigmatization and dehumanization of one group by another are insidiously capable of entrenching fragility and instability. Bongmba (2006) and Caleb & Danjuma (2018) note that plurality in identity evidenced in a diverse ethnic, religious, cultural and lingual group increases the chances of conflict due to the internal contradictions among these groups. The consequent internal wrangling and conflicts arising from the hostile relationship between and among these groups are attributable to the heterogeneous formation of the country and the characterization of diversity as the currency of politics.

It is thus impracticable to engage in any sociopolitical discourse bothering Nigerian politics and the corollary of violence without recourse to the identity-based

components that ignite it. It is on this premise that this paper explores identity and identity politics with specific attention to its indicators and manifestation in Nigeria. Using a descriptive method and relying on secondary sources of data, the paper appraises primordialism as the theoretical framework and further reflects on identity and identity politics. It also assesses the various indicators of identity politics in Nigeria. The paper also suggests practicable solutions that will help douse the tension and scourge of identity and identity politics in Nigeria.

THEORETICAL PERSPECTIVES

Primordialism

The core argument of primordialism is the ascriptiveness of ethnicity which emphasizes the permanent assignment of membership and identity at birth. Primordialism presumes that an individual's ethnic characteristics are basic, fixed during childbirth and is therefore permanent; identity is attached to language, religion, race or location. This emerges because family relationship gatherings are commonly delimited by regular frontiers, for example, waterways, forests and mountains which separate people. This limitation characterizes the psyche of one or more ethnic groups. Primordialism posits that the membership of such grouping is fixed and is passed down from one generation to another. Therefore, ethnic membership and/or differences are ancestral just as the resultant ethnic conflicts are (Geertz 1973; Joireman 2003; Williams 2015). In this manner, primordialism speaks to the foundation of ethnic character and its vast implications for individuals; of ancient and modern times. Primordialists regard nations as primordial entities that are established in historical antiquity and human biology. Thus, ethnic or national identity is predetermined during childbirth by the ethnic characteristics of the parents which are unalterable.

Primordialism is one of the earliest and prominent thoughts for explaining identity, yet, it has become one of the most attacked theories in explaining ethnicity (Muro 2015). According to Coakley (2018), even though primordialism has been dismissed as inadequate in explaining ethnicity, the theory continues to offer a significant explanation of the phenomenon. The squeezing out of primordialism has given room for a massive subscription to the constructivist view of ethnicity. Yet, a recent overview of nationalism studies has continually recognized the significance of the primordial interpretation. Primordialism as reflected in the works of Pierre van den

Berge, Clifford Geertz, Edward Shils, Richard Jenkins and Thomas Eriksen describes group accord which is derived from the cords that bind people together, either through hereditary traits or cultural affinities such as religion, language, kinship and territory. The most ideal theory that explains identity politics in Nigeria as perpetuated by the various ethnic groups is primordialism. It calls attention to the cultural features that bind a group together. For instance, the various identity groups in Nigeria are grouped according to religion (Christian, Muslim and African Traditional Religion), ethnic group (majorly, Yoruba, Igbo and Hausa/Fulani), and language (majorly Yoruba, Ibo and Hausa). These various groups command a high level of solidarity that makes politics of identity the norm – which forms the crux of the argument. The primordial perspective on ethnicity is associated with affinity or blood ties. One of the proponents of this theory, Edward Shils opine that social life hovers mainly around several kinds of ‘primary group’ relationships. For Shils, the feeling of attachment that one has for one’s kin is indescribably attributed to blood ties, and not just a function of social interaction (Shils 1957).

Geertz (1963) opines that a primordial attachment is that which bears root in an individual’s ‘givens’ or put differently, in the social existence of such individual. Givenness could be a result of the religion an individual is born into, the family ties, ethnic group, community, language, culture, or a shared social value. Geertz’s argument is hinged on the presumption that an individual’s blood ties, belief, attitude, language and customs are acquired at birth and therefore overpowering. The individual is bound to his group by an acquired or given attribute which surpasses the individual’s affection, interest or feeling of fulfilling an obligation. Weinreich et al. (2003) define primordialism as a sentiment-filled set of beliefs towards an ancestry, a group or a set of individuals in a particular geographical space. For Ozkırımlı (2017), primordialism generally describes the belief that identity is innate as is the sense of smell, sight or speech.

The primordialists argues that people support their kin in a way that embraces the wellness or survivability of the kinsfolk in hostility to other ethnic groups. At the point when people support their kinsfolk in social relationships, they make it versatile compared with other people who don’t have a place and it is just the strong family that is probably going to endure the procedure of natural selection. This is because it is kin groups that have advanced into ethnic groups. It gives us a biological clarification for the nearness of ethnocentrism. This explanation is key in understanding the hostility between the various ethnic groups in Nigeria. To be sure, such hostility has not had a preference for the status of the groups. Put differently, the ethnic

clashes between and among the major and minor ethnic groups in Nigeria can be seen from this lens. In other words, members of various ethnic groups tend to favour their kinsfolk in social relationships and exhibit social resilience towards others who do not belong to their group. Yet again, this form of social exclusion, apprehensiveness and resentment – rooted in identity – is capable of widening the crack between the various groups in Nigeria, increase the calls for secession, and invariably drive the country into an abyss of instability.

To grasp the potency of primordialism in explaining identity and identity politics in Nigeria, it is imperative to appraise its major strands i.e. cultural and lingual primordialism.

CULTURAL AND LINGUISTIC PRIMORDIALISM

The cultural primordialism viewpoint emphasizes culture as the basic tie that binds people together. As Eriksen (2001) argues, ethnicity accentuates cultural diversity by sharing a strong, yet complex bond. This view held by Geertz (1963), stresses that each person is naturally introduced to a specific culture that structures his convictions and his personality and it is peoples' claim to these structures that make it a fundamental identity. In this way, the association that ties more distant family people transcends ties of blood. Along these lines, different factors, such as custom, religion and language serve to motivate people into the formation of an ethnic group. It is this connection that gives people common interests and basic political goals sooner or later which can be pursued to the detriment of other people who do not impart these qualities to them. Geertz presumed that people give their ties of origin, a familial area, kith and kinfolk a value which dislodges all others in building up their identity and because of its fixed position, it is consequently the main source of the ties that bind people together.

As a form of primordialism, culture is unarguably another binding factor that has decisively affected the identity and relationship between and among the ethnic groups in Nigeria. The cultural distinctiveness of these various groups in Nigeria remains unflinching and each group has persisted in pursuing its cultural dominance with resolute determination.

The desire by one cultural group to play a dominant role in the Nigerian political scenery is another precursor to identity politics. As expected, this is often met with resistance from other groups who also seek relative relevance even if it means resorting to violence. Grillo (2014) contends that ethnicity is a false and pretentious

construct used by political leaders to cynically secure their desire. This was corroborated by Taoheed (2016), that bloody violence experienced in Nigerian politics arises from the manipulation of identity groups by the elite to achieve a political end. The challenge is how to reconstruct diversity and identity from serving violent ends to promoting unity, a sense of belonging and security among the people. Sofolah (2016) notes that Nigerians have not exhibited enough capabilities to cross-examine cultural elements before adoption, which is corroding the culture and growth space in the country. Policies and efforts targeted at development are usually adopted without paying enough attention to traditional and indigenous cultural values that invariably determine policy outcomes in the nation.

Duruji (2010) submits that India is a classic example of a country where language has been used in identity formation and shaping of the culture and character of a group of people in the constitution-making process and where it was also decided that the sub-unit ought to choose its own most widely used language. Another point of view of primordialism is the one that offers prominence to relations arising from the myth and history of a typical nation as opposed to cultural heritage and blood ties. As it were, ethnic identification from this view-point is emotional and psychological instead of biological. This point of view has been buttressed fundamentally by Connor (1994) that the most critical part that hauls people together is normal convictions and myths of heritage. For example, Connor (1994) characterizes a nation as a gathering of people who are persuaded that they are genealogically related. The conviction of common origin is essential and has been a catalyst to different issues, such as the importance of hereditary social issues and native land.

Bodomo (1996) notes that a constantly neglected area of the challenges in Africa is the multiplicity of language. Language is a dominant indicator of group membership and social identity. This is due to its relevance in fostering social relations and promoting customs. As a crucial distinctive feature of ethnic identity, language differentiates one ethnic group from another and strengthens identity (Egenti 2015). Despite the advantages, language can also be a bane of cohesion especially in a multilingual nation like Nigeria where politics of exclusion is pervasive. Ndiribe & Aboh (2020) argue that multilingualism is a divisive factor in Nigeria because it emphasizes marginalization between the various dominant groups due to the inability to develop an indigenous language from the various languages. Besides, because the speakers of these various languages are caught in a web of ethnic contestation, they adopt the language as another basis of division. Agheyisi (1984) classify Nigerian languages into major, minor and minority languages. He identified nine major lan-

guages viz: Yoruba, Hausa, Igbo, Edo, Fulani/Fulfude, Tiv, Kanuri, Efik/Ibibio and Ijaw – with the first three being the main major languages. These three main major languages correspond with the major ethnic groups that are locked in a recurring pattern of superiority-inferiority relationship. As such, the conflicts can be said to also have a lingual colouration. After all, the fight for dominance by one ethnic group is a fight for the supremacy of its language. Akinnaso (1990) stress the above submission that language in Nigeria is caught up in politics and the resulting language politics is confronted with a two-faced challenge of trying to overcome the legacies of colonialism and representing the interest of indigenous ethnic groups in the fight for domination. More so, there is the challenge of minor ethnic and lingual groups against domination by the larger groups.

IDENTITY AND IDENTITY POLITICS: A REFLECTION

Identity has in recent times become more popular in analyzing conflicts. Identity is a sociopolitical precept that has both an independent and aggregate significance. Lapid (1996) affirmed that in its singular form, identity is basic, continuous, particular and fundamental to the possibility that identities (plural) are built and reproduced through sociopolitical doings. Consequently, identities are emergent and constructed; not fixed, polymorphic, intuitive and substance like. Thus, identity, rather than conceived as arrival at a foreordained endpoint, is a departure. Du Plessis (2001), opined that the idea of identity expounds on the idea of oneself (against the other) as established by society. In like manner, people have allegiance to a group that they are collectively affiliated to and to which they have a place and social ties resting on the formation of social distinctiveness bolstered by collective action and group cohesion. This creates a distinction between and among various groups, where members identify themselves with certain groups and classify others as not belonging to the social milieu.

Erickson (cited by Okpanachi 2010) sees identity as a notion located at the core of the person and situated at the nuclei of his locale culture. It can be characterized as an individual's feeling of having a place with a group that impacts his political conduct. Identity is persistent and continuously emphasized in psychological givens and social roles. Such characteristics include the trust an individual has in a group and the love shown to other members of the group. In addition to this is the passionate loyalty a member has for a group and the commitment to a particular cause. The concept of identity is a broad term that encompasses several other strains such as per-

sonal, social, tribal, ethnic, state, national and transnational identities (Du Plessis 2001). Identity indicates the development of significance based on a social characteristic, or an interconnected arrangement of sociocultural qualities, which takes precedence over the other sources of significance. As such, an individual or a group might have diverse identities. However, such a multiplicity can confer on the individual, stress and inconsistency, especially in taking a social action or in self-representation. After all, identities attract role sets (Giddens 1991).

Castells (2004) submits that identities become pronounced when and if political actors build their importance around them and internalize them. Meanwhile, there is a distinction between identity and role set. When identity signifies importance, role sets connote function. Therefore, identities are more grounded sources of significance. Identity reinforces itself and self-continues over time. It is not stable or uniform, rather, it is dynamic and adapts with time. The quality and significance of identity differs according to the group and may vary much after some time. Thus, identity is powerful and mirrors the changing roles in society thus influencing resource allocation and political participation. Therefore, identity consciousness is a major factor in identity politics whereby the multiple identities of members of various groups influence their political behaviour in society. Eriksen (2001: 44), refers to identity politics as the use of identity to represent a groups' belief and interest. He takes it to mean "the political ideology, organization, and action that openly represents the interests of designated groups based on 'essential' characteristics such as ethnic origin or religion, and whose legitimacy lies in the support of important segments of such groups." He argues that the conflict is often associated with identity politics as in the case of Yugoslavia, Fiji and India.

DRIVERS OF IDENTITY CONSCIOUSNESS

Ethnic diversity and multiculturalism is not anathema to nation-building. The experience of multicultural and plural populations like the UK, Asia, South Africa, Canada, Netherlands, USA, Belgium and Brazil are ample examples of this premise. The challenge of ethnic identity in Nigeria has been explained from several perspectives. Akinyetun (2020), argues that the colonialists' desire to subdue the political system and further its imperialistic agenda necessitated the merger of hitherto diverse groups whose opinion on the amalgamation was not sought. This became the basis of political dissonance, ethnic tension and national disintegration. Meredith (2011) added that Sir Abubakar Tafawa Balewa stressed that Nigerian unity is an illusion of the British

colonialists, given that Nigerians are inherently different. Advancing a contrary opinion, Okpan & Otega (2019) maintain that Nigeria's experience with ethnic diversity is dismal because of the state and political elites' manipulation of ethnic identity for pecuniary and selfish benefits. The desire to capture and hold on to power has led the elite to emphasize ethnic differences in their campaigns. The result of this has been ethnic-based conflicts and recurring identity-induced electoral violence.

More so, systemic inequality pervades the Nigerian political system and denies members of the various ethnic groups access to resources. This is made clear given Nigeria's petrodollar economy that attracts a rush to the centre by each ethnic group. In the course of jostling for access to this largesse or 'national cake', leaders of the ethnic groups espouse conflict thus raising identity consciousness. As Jenkins (2000) argue, ethnicity and identity are not sufficient to compel people to act in certain ways. Rather, it is the prevailing economic and political conditions that explain their actions. Therefore, to grasp ethnicity, it must be interpreted in line with group members' pursuit of material benefits. When contextualized in Nigeria, it is the local material interests that various ethnic groups seek to achieve that fuels their actions. That is, the three major ethnic groups; Igbo, Hausa and Yoruba, are concerned with who benefits what and how, and when these interests clash, conflict and violence is engendered.

Grillo (2014) opines that ethnicity emphasizes categorization and differences that are not stable or permanent. Ethnicity expresses political, social and economic interests. For instance, the categorization of the Hausa (north) in Oyo state (west) among the Tijaniyya Islamic group is majorly to protect their economic interest of cattle rearing. More so, the organization of the Igbo (east) in Lagos (west) especially in areas such as Ikeja, Alaba and Ladipo market is to advance economic trade, while the collectivity of the Hausa (north) in Alaba rago Lagos (west) is for economic reasons. Meanwhile, this organization to promote economic activities has carried with it political incursions as these people have organized themselves according to their ethnic groups in their host communities to contest for power and several political positions, as well as to collectively influence political decision making.

As Okpanachi (2010) observes, in the struggle, rivalry or competition for resources and societal assets, particularly in circumstances of shortage, demand will, in general, be predicated on communal interests, which will, in general, be dependent on psychological attributes or, as is all the more regularly the case, on mutual multicultural identities. In this manner, identity politics is simply the mutually strengthening interchange between identities and the quest for material profits in the area of competitive politics. As it were, while identity fundamentally reflects an emotional and

affective character of people dependent upon genuine social involvement, identity politics, is likewise essentially politics that begins from or is aimed at the assumed identity of their nationalists and heroes who fought their political battles for continued access to the state's resources and means of resource aggregation and acquisition. It includes the emphasis on propagating identity consciousness to create a large base of political support for the political elite, in their ethnic-superiority contestations. More so, identity politics stems from the quest by an identity group to create a political, economic and cultural communication network that favours its members against others. Such cultural components incorporate language, cultural image and a common history (Ibid).

EFFECTS OF IDENTITY CONSCIOUSNESS

Identity or its changes can either be constructive or broken. Concerning the resurgence of negative types of identity politics, Kofi Annan (cited by Jega, 2000: 11) opined that:

“This particularistic and exclusionary form of identity politics has intensified in recent years within and among nations... It is responsible for some of the most egregious violations of international humanitarian law and, in several instances, of elementary standards of humanity... Negative forms of identity politics are a potent and potentially explosive force. Great care must be taken to recognize, confront and restrain them lest they destroy the potential for peace and progress that the new era holds in store.”

However, identity consciousness can likewise be positive. Osaghae (1995) gives insight into the positive role of identity mobilization as used by the state to create a surplus that is never adequate to fulfil the needs of its citizens particularly the disregarded rural part. Alger (2002) submitted that the scholarship on ethnoreligious identity has underlined the constructive role of religion in peacebuilding. Meanwhile, its utilization has shown that many groups have used religion to create strife while religious scholars are being recruited to provide unprecedented legitimacy for conflict, violence, war and insurgency. Commenting on this pattern, the Tanenbaum Center for Interreligious Understanding Program on Religion and Conflict Resolution (2007) referred to Kofi Annan's 2002 report on the counteractive action of armed conflict wherein he confirmed that religious assemblies can assume a role in forestalling armed conflict due to the ethical influence they wield in their numerous communities.

He also notes that specific religious groups and their leaders are better positioned to prevent conflict and emphasize unity. Due to their traditional positions, they can preach a broad-based adherence to peaceful elective methods for communicating disputes before the outbreak of violence.

Nations, where separatist and divergent inclinations exist, are regularly casualties of brutal identity-based conflicts. To be sure, the existence of diverse identity groups in such a society is a significant determiner of hostility and an enabler of identity-based conflicts. Identity politics, therefore, is the decisive political action of different religious, ethnic and cultural groups in demanding greater political, social and economic rights; including secession and self-determination (Osaghae & Suberu 2005). It claims to speak to and tries to propel the awareness of specific groups, whose members frequently unite around the common knowledge of apparent economic inequality and relative deprivation, in comparison with the general public of which they are part of (Ambe-Uva 2010). This generally creates a political premise in which they may come together and start to advocate for themselves in the public eye (Zweiri & Zahid 2007). Thus, identity politics implies more than the mere acknowledgement of ethnic, religious or cultural identity. Indeed, it tries to convey these identities beyond simplistic selfhood, to a political system dependent on that identity. This paper hereby turns to assess the various manifestations, indicators and pointers of identity politics as it threatens political stability in Nigeria. This will be done by emphasizing the ethnic and religious conundrum.

IDENTITY AND IDENTITY POLITICS IN NIGERIA: THE INDICATORS

Adamu and Ocheni (2016) aver that the persistent political instability and recurring aggravation that portray the Nigerian Fourth Republic is occasioned by unwavering sentiments of marginalization by different ethnic groups. All things considered, upon acknowledgement by these excluded ethnic groups that the language they speak, their religious faith or that their cultural beliefs do not represent their ethnic identities in the larger society, the feeling of deprivation and exclusion becomes evoked. Such a group begins to seek to gain recognition in the sharing and control of resources by appealing to the sensitivity of its group members through aggressive agitations. This is evidenced in the insecurity that characterizes the northeast part of Nigeria; where Boko Haram continues to hold sway and the incidence of banditry in the northeast. This has also been responsible for the calls for disintegration and secession by the southeast part of the country.

According to Osai (2010), ethnicity has attracted enormous attention in the social relationships among the distinctive ethnic groups in the country. Every significant national discourse in Nigeria is given an ethnic colouration, so much that political issues are seen from an ethnic lens first. This trend has necessitated destructive ethnocentric judgments and remains a typical feature of the national treatise in Nigeria. According to Taoheed (2016), ethnic tension and chauvinistic apprehension are dominant indicators of conflict in West Africa since after the Cold War.

The Conundrum of Ethnicity

The reality of ethnicity in Nigeria is that most Nigerians owe allegiance and loyalty to their ethnic groups first. They think about themselves, initially, as individuals belonging to a distinct ethnic group, before identifying with a particular state and then, as Nigerians in that regressive order. While the presence of ethnocultural particularities and peculiarities, for example, traditions, language, religion, and other primordial requisites create difficulties for national solidarity, they need not block the plausibility of such solidarity. It is the misapplication of these primordial sentiments for disruptive ends by the political class and – more often than not – traditional leaders of the various groups that is the basis of the problem. With this negative use, the pursuit for public office is regarded as a means to advance the social and economic gains of one ethnic group against the others in an atmosphere of persistent inter-ethnic competition for political and economic supremacy. The result of this is that nationalism has offered an approach to parochialism or, best case scenario, sectionalism, all under the guise of ethnicity (Osai 2010).

Ethnicity in Nigeria has been a burden since independence and has led to series of conflicts that have claimed several lives and led to the destruction of many properties. To be more specific, identity-related conflicts in Nigeria has claimed more lives than imagined. According to Nigeria Watch (2020), the majority of the ethnic clashes and deaths took place in fourteen states of the country i.e. Adamawa, Bauchi, Benue, Borno, Delta, Kaduna, Kano, Kwara, Nasarawa, Niger, Ondo, Plateau, Taraba and Yobe states – Benue state had the highest occurrence of ethnic-related deaths. This is a clear indication that ethnicity in Nigeria is being used to perpetuate violent conflicts.

The Conundrum of Religion

According to McCaslin (2019), the challenge of religious polarity in Nigeria is pervasive and continues unabated. The Federal Government of Nigeria is struggling to curtail the excesses of Boko Haram and at the same time, deal with conflicts in the Middle Belt. As observed by Omilusi (2015), politics and religion make up important parts of the life of the same people. For instance, citizens from the secular society still make up members of the various religious groups. Meanwhile, these twin identities get complex. Religious beliefs have moral relevance, which makes it imperative for religious practitioners to express such by participating in the political order as citizens. The way moral views are established in religion doesn't exclude them from the political sphere. Albeit, they don't have common legitimacy simply because they are thought by their types to be religiously approved. They should be contended for through appropriate political and social means with the consciousness of national values. The mind-boggling connection between politics and religion is most unmistakable in a plural and multicultural society like Nigeria where everybody in the nation intensely identifies with two of the religious groups in the country; Islam and Christianity. Today, the Nigerian populace is partitioned almost similarly among Muslims and Christians.

In deeply divided societies like Nigeria, ethnoreligious attachments appear permanent and severely infiltrating thereby determining who will gain access to political power and the state's resources. Often, religious and ethnic groups have mounted political pressure on the government and have exerted great influence on Nigeria's political activities. By so doing, the line between politics and religion have become blurred, thus explaining why identity-based conflicts have become a unit of political and economic relations between and among the various groups. In a bid to pervade the political environment for group-based benefits, the identity groups in Nigeria often promote political antagonism, ethnic resentment and tribal antipathy among themselves. While doing this, a common narrative of propaganda is the accusation and counter-accusations of perceived marginalization, relative deprivation, inequality, injustice and social exclusion of a particular group. The result of this has been the persistent politicization of religion and ethnicity as well as the wanton death that follows it (Nnoli 1978; Caleb & Danjuma 2018). Nigeria Watch (2020) claims that religious-related clashes have claimed more lives than ethnic-related clashes in Nigeria, with 2010 having the highest number of deaths (564). More so, these clashes and consequent deaths took place in thirteen (13) states of the country: Sokoto, Adamawa,

Plateau, Bauchi, Borno, Taraba, Edo, Gombe, Kaduna, Yobe, Kano, Niger, and Zamfara states. Meanwhile, the majority of the deaths is attributable to Plateau state.

Both ethnic and religious groups are responsible for most of the number of deaths witnessed in the country between 2006 and 2020. Afolabi (2015) argued that from May 1992, more than 10,000 individuals have died from communal-religious conflicts. States with the highest number of casualties are Benue, Taraba, Borno and Plateau states. Consequently from 2001, occurrences of Christian-Muslim conflicts have turned out to be increasingly recurring and gorier. Conflicts among Muslims and Christians in Nigeria has taken a significant number of lives in the last decade. This reignited again in February 2006 when Muslims were offended at the cartoons of the prophet Muhammad (SAW) which prompted a slaughter of many Christians in the northern part of the country and followed by backlash killings of Muslims by Christians in the south. Over 150 individuals were executed and various holy places and mosques were demolished. More so, due to the influence of religion on politics, people have abandoned merit for identity. Voting behaviour has become more influenced by the religious affiliation of the candidate rather than by leadership capability (Okafor 2011).

RISING ABOVE IDENTITY POLITICS IN NIGERIA

Given the devastating effect of identity politics in Nigeria, this paper hereby proposes the following as practical solutions to mitigate the effects of the indicators. Since the fear of being continually deprived and marginalized is a major factor that drives groups to engage in violent conflicts, it is thus imperative that a visionary leader with the acumen to place the citizens at the centre of the Nigerian political project without a penchant for ethnic chauvinism is advocated for. The country needs a leader who will not capitalize on the differences of the people for political gains. One who will not fan the embers of diversity to serve sectional interests, but to serve collective interest without ethnic or religious inclination. This will not only quell accusations, counter-accusations and mutual suspicion of one ethnic group against another but will also raise national consciousness in the people to transform their ethnic cum religious loyalty to the advancement of national interest. Needless to say that doing this, will lead to a reduction in ethnic conflicts and a quest for ethnic and religious domination.

Beyond this, it is also pertinent to note that the entrenchment of justice, equity and fairness in governance will further ameliorate the chances of identity dissension

and identity-based conflicts in Nigeria. Indeed, the government should not only preach fairness or romanticize democratic values, rather, but this should also be vigorously accentuated and pursued through equitable distribution of resources and broad-based, all-inclusive governance. Sectional appointments should be discontinued and the recommendations of the Federal Character Commission should be followed to the letter. The representation of all sub-nationalities – of course, based on merit – irrespective of ethnic, religious or cultural affiliation in governance will no doubt, spur a sense of belonging in the various groups, and thus, see the need to work assiduously towards achieving developing Nigerian project.

It is further proposed that the Federal Government of Nigeria should move to establish a 'National Identity Commission'. The commission will be saddled with the responsibility of making research into the underlying challenges faced by the several identities in their bid to coexist peacefully in the country. This commission will be subdivided into several units i.e. Ethnic, Cultural, Religious and Lingual Identity Departments, will the aim of recommending to the government, positive steps to be taken to synthesize the inherent diversity of the various groups in Nigeria, towards forming a national identity. This Commission will be responsible for policy formulation and implementation, especially as it concerns identity and national identity formation and development in Nigeria.

If development involves the ideal change of the political, economic and socio-cultural frameworks of the general public, and language is viewed as a repository and a device for the articulation and communication of these structures, then, an effective conceptualization and promotion of the cultural change must be encouraged through the use of the mother-tongues of the dialects indigenous to the general public. Hurskainen (cited by Waya 2008) pointed that, the level through which Nigerian development approached the interrelation between language and improvement is no doubt a matter of concern. In that capacity, the Nigerian slow-paced development is a significant clue on how language can be an essential device for societal transformation.

Although the number of languages spoken in Nigeria is not clear, figures from the 2006 census reveal that there are 390 indigenous languages spoken by various ethnic groups across the country. As a result, cross-boundary communication in Nigerian indigenous languages is extremely impaired because these languages are largely spoken within their geographical areas of origin. This has also led to a colossal inter-ethnic linguistic rivalry which hinders the development of a national language policy. This explains why no indigenous language can emerge as a national language in Nige-

ria. More so, with the multiplicity of languages comes cultural pluralism which makes curriculum development and implementation a daunting task. For emphasis, all of these indigenous languages cannot be taught in schools and neither can any emerge as the national medium of instruction. Therefore, these languages merely exist in the spoken form in the various areas of origin, while the English language remains the sole language of documentation in Nigeria (Ezema 2009).

Language conveys the identity of its speaker; it is an unmissable social part of any society. Meanwhile, the depreciation of an indigenous dialect leads to the depreciation in the local information (value system and ethos) contained in such a dialect (Roy-Campbell 2006). Therefore, the inability to develop an indigenous national language has not only eroded the sensibilities of Nigerians but has also impeded national cohesion as a result of a weakened value system. As Roy-Campbell (2006), further argues, an abundance of indigenous information is being carted away in these dialects and is continuously being lost as the overseers of this learning pass on. It is because of this that Bodomo (1996) proposes a localized trilingual model that recognizes the concurrent use of indigenous language and a recognized national language to carry out domestic and international relations. This, he argues, will create a linkage between these diverse languages at the educational, administrative and political levels and engender cohesion. This is because when applied to the Nigerian context, the theory implies that an individual from a particular ethnic group is obliged to speak his indigenous language alongside that of other groups and the national language in daily communication.

According to Ayeomoni (2012), in Nigerian multilingual society, the roles accorded a language is a function of the extent of its development. For instance, Igbo, Yoruba, Efik, Edo and Hausa are subjects offered in secondary school and at the National Examination Council and West African Examination Council, due to their level of development. Adegbija (2004) maintain that, by and large, the historical and political antecedent tradition tends to attract greater roles to a language. For instance, Igbo, Yoruba, and Hausa represent the indigenous language of the three major ethnic groups in Nigeria, as assigned national functions. Meanwhile, the institutional policy of government immensely contributes to the determination of language functions. Mostly, languages backed up by government policy tend to function more while those without institutional blessing are weakened. For instance, the elevated indigenous languages in Nigeria; Yoruba, Hausa and Igbo, are backed up by government policies. It is therefore advisable that the government recognizes the various indigenous languages by incorporating them into the school curriculum to be offered in the respective states.

Finally, it is equally important that community policing is promoted in Nigeria. When each community has its police equipped with up-to-date intelligence-gathering gadgets, it will be easy to combat violence as they erupt in various communities. The major advantage community policing has over central policing is majorly in the area of language and communication. Since members of the community police are recruited from within the community, it will be easy to not only identify but to mediate between various opposing groups before it festers.

Going forward, the Nigerian government must pay dire attention to democratic tenets and principles in such a way that the voice of every group in a system is heard and cherished whilst ensuring that various groups with strong religious loyalties are enlightened on the need to compromise. In the same way, serious attention must be paid to the incidence of ethnic and religious differences through the establishment of a Conflict Management Commission that will take into account the root causes of ethnoreligious conflicts in the country and how these can be managed. The commission will also identify the role that religion and culture play in conflict escalation and proffer traditionally based solutions through mediation and reconciliation which involves Councils of Elders to arbitrate disputes.

Meanwhile, in the case of external mediation, emphasis should also be placed on the economic framework. The Federal Government of Nigeria should address the economic inequalities, uneven distribution of wealth and economic antagonism in the political system and ensure that nonviolent use of third-party Civil Society Organizations to maintain peace among belligerents identity groups is adopted and sustained.

CONCLUSION

The foregoing narrative buttresses the fact that identity consciousness in Nigeria has spiralled in the past years and has undoubtedly become a front-burner issue in practically almost all the political discourse identifying with the country. To be very sure, Nigerians have turned out to be progressively mindful of whom they are or not, particularly as it identifies with ethnic, religious, cultural and lingual identities. This is attributable to the political elite who have utilized each opportunity available to turn Nigerians against one another along these lines, to further their savage gathering forms and to reuse themselves in places of intensity. This paper has demonstrated that identity and identity politics has become a major theme in Nigerian politics with each group; ethnic, lingual, religious and cultural, striving for domination and hege-

mony. As further argued in the paper, identities are not detrimental in themselves, but the fault is in the primordial sentiments attached to these identities and how they have come to be powerful manipulative instruments in the hands of the political elites to divide and conquer the unsuspecting populace; the majority of whom have bought into the hoax and made it a way of life of life.

REFERENCES

1. Adamu, Abdulrahman, Danladi Ocheni (2016), "Ethnic politics and the challenges of national integration in Nigeria", *International Journal of Politics and Good Governance*, 7(7.2), 1-20.
2. Afolabi, Oluwaseun Olawale (2015), "The role of religion in Nigerian politics and its sustainability for political development", *Net Journal of Social Sciences*, 3(2), 42-49.
3. Agheyisi, Rebecca N. (1984), "Minor languages in the Nigerian context: Prospects and problems", *Word*, 35(3), 235-253.
4. Akinnaso, F. Niyi (1990), "The politics of language planning in education in Nigeria", *Word*, 41(3), 337-367.
5. Akinyetun, Tope Shola (2020), "Identity politics and national integration in Nigeria: The sexagenarian experience", *African Journal of Inter/Multidisciplinary Studies*, 2(1), 114-126.
6. Akinyetun, Tope Shola, Kolawole Muheeb Bakare (2020), "Identity crises and national development in Africa: An exploratory example of Nigeria and Sudan", *International Journal of Political Science and Development*, 8(1), 1-14.
7. Alger, Chadwick F. (2002), "Religion as a peace tool", *The Global Review of Ethnopolitics*, 1(4), 94-109.
8. Ambe-Uva, Terhemba Nom (2010), "Identity politics and the Jos crisis: Evidence, lessons and challenges of good governance", *African Journal of History and Culture*, 2(3), 42-52.
9. Ayeomoni, Moses Omoniyi (2012), "The languages in Nigerian socio-political domains: Features and functions", *English Language Teaching*, 5(10), 12-19.
10. Bodomu, Adams B. (1996), "On language and development in Africa: The case of Ghana", *Nordic Journal of African Studies*, 5(2): 31-51.
11. Bongmba, Elias K. (2006), *The study of African religions: A sketch of the past and prospects for the future. In the study of Africa*, Council for the Development of Social Science Research in Africa, Dakar

12. Caleb, Ayuba, Ismaila A. Danjuma (2018), "Identity conflicts as a challenge to political stability in West Africa", *African Journal of Political Science and International Relations*, 12(4), 42-53
13. Çancı, Haldun, Opeyemi Adedoyin Odukoya (2016), "Ethnic and Religious Crises in Nigeria: A specific analysis upon identities (1999-2013)", *African Journal on Conflict Resolution*, 16(1), 87-110.
14. Castells, Manuel (2004), *The power of identity*, Blackwell, London
15. Coakley, John (2018), "Primordialism in nationalism studies: theory or ideology?", *Nations and nationalism: Journal of Association for the Study of the Ethnicity and Nationalism*, 24(2), 327-347
16. Connor, Walker (1994), *Ethnonationalism*, Princeton University Press, NJ
17. Du Plessis, Anton (2001), "Exploring the concept of identity in world politics", in: *Politics of Identity and Exclusion in Africa: From Violent Confrontation to Peaceful Cooperation*, Senate Hall, University of Pretoria, 13-25.
18. Duruji, Moses Metumara (2010), *Ethnic militias and sub-nationalism in Nigeria: A Comparative Study of MASSOB and OPC*, PhD thesis, Covenant University
19. Egenti, Martha Chidimma (2015), "Multilingualism and the ethnic identity of the Ette people", *Mgbakoigba: Journal of African Studies*, 4, 1-11
20. Egwu, Sam (2001), *Ethnic and religious conflicts in Nigeria*, AFRIGOV, Abuja
21. Eriksen, Thomas Hylland (2001), "Ethnic identity, national identity and intergroup conflict", In: R. Ashmore, L. Jussim & D. Wilder (eds.), *Social identity, intergroup conflict, and conflict reduction*, Rutgers: Oxford University Press, 42-68.
22. Ezema, Pius A. (2009), "The English language, politics and the issue of multiethnicity in Nigeria", *Bassej Andah Journal*, 2, 115-123.
23. Falola, Toyin (2001), "Violence in Nigeria: The crises of religious politics and secular ideologies", *Canadian Journal of African Studies*, 35(3), 601-603.
24. Fearon, James D., David D. Laitin (2003), "Ethnicity, insurgency and civil war", *American Political Science Review*, 97(1), 75-90.
25. Geertz, Clifford (1963), "The integrative revolution: primordial sentiments and civil politics in the new states", In: C. Geertz (Ed.), *Old societies and new states: The quest for modernity in Asia and Africa*, Free Press, New York, 105-157.
26. Geertz, Clifford (1973), *The interpretation of cultures*, Basic Books, New York

27. Giddens, Anthony (1991), *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*, Polity Press, Cambridge
28. Grillo, Ralph D. (2014), "Multi-ethnic societies", In: Sasaki, M. et al. (eds), *Concise encyclopedia of comparative sociology*, Brill, Nijhoff, 144-153.
29. Huntington, Samuel (1998), *Clash of civilization*, Touchstone Books, New York
30. Jega, Attahiru (2000), "General introduction. Identity transformation and the politics of identity under crisis and adjustment", in: Jega, A. (ed.), *Identity transformation and identity politics under Structural Adjustment in Nigeria*, Nordiska Afrikainstitutet and Centre for Research and Documentation, 15-23.
31. Jenkins, Richard (2000), "The limits of identity: ethnicity, conflict, and politics", Being a paper delivered at the 1st International Symposium on Ethnic Identities and Political Action in Post-Cold War Europe, the Democritus University of Thrace, Xanthi, Greece. https://www.sheffield.ac.uk/polopoly_fs/1.71447!/file/2jenkins.pdf
32. Joireman, Sandra F. (2003). *Nationalism and political identity*, Continuum, London
33. Kwaja, Chris M. A. (2009), "Strategies for [Re] building state capacity to manage ethnic and religious conflict in Nigeria", *The Journal of Pan African Studies*, 3(3), 67-79.
34. Lapid, Yosef, Friedrich Kratochwil (eds.) (1996), *The return of culture and identity in IR Theory*, Lynne Rienner, Boulder
35. McCaslin, Jack (2019), "Conflict in Nigeria is more complicated than "Christians vs. Muslims"", *Council on Foreign Relations*, retrieved from: <https://www.cfr.org/blog/conflict-nigeria-more-complicated-christians-vs-muslims>
36. Muro, Diego (2015), "Ethnicity, nationalism and social movements", in: D. P. Donatella and D. Mario (eds), *The Oxford Handbook of Social Movements*, Oxford University Press, Oxford, 185-199.
37. Nigeria Watch (2020), *Absolute number of deaths by ethnic and religious groups*, retrieved from <http://www.nigeriawatch.org/index.php?urlaction=evtStat>
38. Ndiribe, Matthew Onyebuchi, Sopuruchi Christian Aboh (2020), "Multilingualism and marginalisation: A Nigeria diversity approach", *International Journal of Multilingualism*, 1-15.

39. Okpan, Samuel, Okinono Otega (2019), "Ethnicity, ethnic identity and the crisis of national development In Nigeria", *International Journal of Health and Social Inquiry*, 5(1), 61-81.
40. Okpanachi, Eyene (2010), *Ethno religious identity and conflict in northern Nigeria: understanding the dynamics of Sharia in Kaduna and Kebbi States*, Institut Français de Recherche en Afrique (IFRA), Nigeria
41. Omilusi, Mike (2015), "Diagnosing the interplay of religious identity, elite hypocrisy and political leadership ascendancy in Nigeria's Fourth Republic", *International Journal of Politics and Good Governance*, 6(6.1), 1-19.
42. Osaghae, Eghosa E. (1995), *Structural adjustment and ethnicity in Nigeria*, Nordiska Africa Institute Research, Monograph No. 98.
43. Osaghae , Eghosa E., Rotimi T. Suberu (2005), "A history of identities, violence, and stability in Nigeria", *CRISE Working Paper*,6, 1-27.
44. Osai, O. Jason (2010), "Nigeriana: portraiture on ethnicity and elitism in Nigeria", *Journal of Nigeria Studies*, 1(1), 1-32.
45. Ozkırımlı, Umut (2017), *Theories of nationalism: A critical introduction*, 3rd ed., Palgrave, London
46. Roy-Campbell, Zaline Makini (2006), *Selected proceedings of the 36 annual conference on Nigerian linguistics*, Penberton, Somerville
47. Shils, Edward (1957), "Primordial, personal, sacred, and civil ties", *British Journal of Sociology*, 8, 130-145.
48. Sofolah, Olusoga (2016), "Nigeria cultural diversity", *Scouts*. Retrieved from <https://www.scout.org/node/198461>
49. Tanenbaum Center for Interreligious Understanding Program on Religion and Conflict Resolution (2007), "Introduction: the peacemakers in action, profiles of religion in conflict resolution", in: Little, D. (ed.), *Peace Makers in Action: Profiles of Religion in Conflict Resolution*, Cambridge University Press, Cambridge
50. Taoheed, Adedaja (2016), "Challenges of identity politics in Africa: The Nigerian example", Retrieved from <http://thehopenewspapers.com/2016/04/challenges-identity-politicsafrica-nigerian-example/#>
51. Turaki, Yusufu (2013), "Historical roots of crises and conflicts in Nigeria with reference to Northern Nigeria and Kaduna State", being a paper delivered at Jos ECWA Theological Seminary, Jos, September 22nd-23rd, 2013.
52. Nwabufu (Ufo), Okeke Uzodike, Ayo Whiteho (2011), "Exhausted nationalism: (Mis)governance and ascendant pentecostalism in Nigeria",

Loyola Journal of Social Sciences, 25 (2), 217-237.

53. Waya, David T. (2008), "The need for language and national development: Nigerian situation", *Journal of Public Administration and Policy Research*, 4(1), 101-111.
54. Weinreich, Peter, Viera Bačová, Nathalie Rougier (2003), "Basic primordialism in ethnic and national identity", in: P. Weinreich & W. Saunderson (Eds.), *Analysing identity: Cross-cultural, societal and clinical contexts*, Routledge, Hove, 115-169.
55. Williams, Dodeye Uduak (2015), "How useful are the main existing theories of ethnic conflict?", *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 4(1), 147-152,
56. Zweiri, Mahjoob, Mohammed Zahid (2007), "Religion, ethnicity, and identity politics in the Persian Gulf", *Research Institute for European and American Research*, 111(1), 127-136.

IDENTITET I POLITIKE IDENTITETA U NIGERIJII: OSVRT NA INDIKATORE

Sažetak:

Nigerija je država s mnoštvom etničkih, religijskih, jezičkih i kulturnih identiteta koje politička klasa neprestano iskorištava za promociju svojih sebičnih interesa. Iako nije determinanta za konflikte, različitost je u Nigeriji neopravdano izazivala etničke, društvene i religijske konflikte koji su posljedično rezultirali stvaranjem separatizma, secesionističkih pokreta, pobuna, široko rasprostranjenog siromaštva, marginalizacije, podjela, nejednakosti i etničkih nemira, a sve su to prijetnje koje mogu odvesti zemlju u stanje neprestane nestabilnosti. Ovaj rad stoga nastoji procijeniti mučno iskustvo koje je Nigerija imala s identitetom i politikama identiteta uz poseban osvrt na etničke, religijske i lingvističke izazove. Rad daje doprinos diskusiji o politikama identiteta u Nigeriji kako bi ponudio praktična rješenja. Rad tvrdi da je svijest o identitetu nadjačala nacionalnu svijest te je iznjedrila odnose koji se odlikuju dominacijom, superiornošću i hegemonizmom različitih grupa. Rad otkriva kako su sredstva politike sentimenta zasnovani na etničkom, na hegemoniji i rivalstvu, što predstavlja prijetnju nacionalnoj integraciji. Rad daje pregled dostupne literature o ovoj temi koja uključuje članke iz recenziranih časopisa, izvještaje renomiranih međunarodnih organizacija, radne dokumente i novinske članke. U zaključku se kaže da su identiteti postali snažni instrumenti manipulacije u rukama političkih elita koje ih koriste za stvaranje podjela među stanovnicima Nigerije. Rad preporučuje promoviranje pravde, nepristranosti i poštenja u vlasti kako bi se umanjile šanse za pojavu konflikata zasnovanih na pitanjima identiteta.

Ključne riječi: konflikt; različitost; etničko; identitet; politika identiteta; religija

Adresa autora
Authors' address

Tope Shola Akinyetun
Adeniran Ogunsanya College of Education
Department of Political Science
Oto/Ijanikin, Lagos State, Nigeria
akinyetuntope@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PРАВNA MISAO

Benjamin Nurkić

MARXOVO UČENJE I VLADAVINA PRAVA U KONTEKSTU

USPOSTAVLJANJA VLADAVINE PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI /

MARX'S PHILOSOPHY AND THE RULE OF LAW IN THE CONTEXT

OF ESTABLISHING THE RULE OF LAW IN BOSNIA AND

HERZEGOVINA 289

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.289

UDK 141.82:340.12

Primljeno: 29. 06. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Benjamin Nurkić

MARXOVO UČENJE I VLADAVINA PRAVA U KONTEKSTU USPOSTAVLJANJA VLADAVINE PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

U radu se razmatra odnos Marxovog učenja i vladavine prava. Klasični pogled na marksizam i vladavinu prava nam govori da su to opozitni pojmovi. Nasuprot klasičnom marksističkom pogledu na vladavinu prava, autor u ovom radu izlaže drugačija stajališta o odnosu Marxovog učenja i vladavine prava. Također, autor pokazuje kako Marxovo razumijevanje vladavine prava nužno ne mora biti u potpunoj suprotnosti sa modernim konceptom vladavine prava, te također, Marxovo razumijevanje vladavine prava dovodi u vezu sa problemom izgradnje vladavine prava u Bosni i Hercegovini. Autor Marxovu kritiku 'prava' prenosi u savremeni kontekst kao kritiku procesa izgradnje vladavine prava u Bosni i Hercegovini. Osim toga, autor pokazuje da Marxova kritika 'prava' nužno ne predstavlja prepreku za implementiranje modernog koncepta vladavine prava.

Ključne riječi: Marx; vladavina prava; pravni pozitivizam; marksizam; Bosna i Hercegovina; kritika vladavine prava

1. UVODNE NAPOMENE

Recepcija Karla Marxa (dalje: Marx) kroz prizmu vladavine prava nije uobičajena pojava, kako u međunarodnoj, tako naročito u domaćoj literaturi. Uobičajena interpretacija Marxovog učenja je koncipirana u smjeru negiranja vladavine prava kao društveno vrijedne kategorije. Općenito, marksistička teorija vladavinu prava

poima kao iluziju ili privid, koja ima za cilj legitimizirati volju vladajuće klase. Prije samog tumačenja odnosa Marxa i modernog koncepta vladavine prava, bitno je napomenuti da Marx nije bio teoretičar prava, te u tom smislu nije ni koncipirao neki jasan pravni poredak (Sundberg 1987: 824). S tim u vezi, Marxova ideja pravnog poretka i samo poimanje prava uveliko su determinisani načinom razumijevanja Marxa od strane marksističkih autora, što je uveliko doprinijelo pogrešnom razumijevanju odnosa Marxa i vladavine prava. Sekelj navodi da se država u Marxovim djelima pojavljuje u tri oblika: kao instrument klasne vladavine, kao uslov klasne represije i potčinjavanja te kao oblik otuđenog života (1981: 13). Vladavina prava u klasičnom marksizmu samo je jedan od ideoloških mehanizama kojim je vladajuća klasa u mogućnosti da opravda vlast nad sredstvima za proizvodnju i izvorima blagostanja (Zimmermann 2011: 17). Prikaz koji na najbolji način oslikava položaj vladavine prava u marksističkoj teoriji nalazimo kod Evgenya Pashukanisa¹:

„Ustavna država (Rechtsstaat) je fatamorgana, ali ona koja odgovara buržoaziji, jer zamjenjuje uveliku vjersku ideologiju i prikriva činjenicu hegemonije buržoazije iz očiju masa. Ideologija ustavne države još je prikladnija od religijske, jer iako ne odražava u potpunosti objektivnu stvarnost, i dalje se zasniva na ovoj stvarnosti. Moć kao ‘kolektivna volja’, kao ‘vladavina prava’, ostvaruje se u buržoaskom društvu do te mjere da ovo društvo predstavlja tržište. Sa ove tačke gledišta, čak i policijski propisi mogu predstavljati utjelovljenje Kantovske ideje slobode ograničene slobodom drugih“. (Pashukanis 2003: 146)

Klasično poimanje vladavine prava u marksističkoj misli je negativno. Takvo što nije samo produkt Marxovog promišljanja, nego i pogrešnog razumijevanja Marxa od strane marksističkih teoretičara, a kako smo i naveli, inicijalni problem kod tumačenja Marxovog mišljenja o vladavini prava je taj što Marx nije dao jasan odgovor šta smatra optimalnim modelom pravnog poretka. Zbog toga u ovom radu nastojimo dokazati da klasični marksistički pristup proučavanja odnosa Marxa i vladavine prava je pogrešan i da Marx, iako ne eksplicitno, u velikoj mjeri svojim učenjem i razumijevanjem države i prava, imajući u vidu savremeni kontekst, podržava moderni način koncipiranja vladavine prava. Također, pokazat ćemo da Marxova kritika dotadašnjih teorija države i prava može podržati i kritiku izgradnje vladavine prava u Bosni i Hercegovini (dalje: BiH). Riječju, Marxov način razumijevanja države i prava, u određenoj mjeri, odgovara modernom konceptu

¹ Evgeny Pashukanis je jedan od važnijih teoretičara marksizma i svojim radom je uveliko odredio način razumijevanja Marxa. Pashukanis je vladavinu prava smatrao samo maskom koja treba da prekrije hegemoniju buržoaske klase (Zimmermann 2011: 36).

razumijevanja vladavine prava, i u tom smislu Marxovo učenje može poslužiti kako bi se ideja vladavine prava implementirala u BiH.

Vladavina prava ne predstavlja unificirano definisan princip te je bitno na početku kazati sa kakvim konceptom vladavine prava ćemo dovesti u vezu Marxovo učenje. Prije svega vladavina prava, u savremenom kontekstu, predstavlja univerzalni princip koji štiti pojedinca od samovolje državne vlasti. Drugim riječima, gdje postoji vladavina prava država treba funkcionisati u interesu građana.² U odnosu na Marxovo učenje analizirat ćemo tri elementa vladavine prava: jednakost pred zakonom, kontrolu birokratske vlasti te kritički pristup prema pozitivnopravnim normama. Ali ono najbitnije zbog čega je princip vladavine prava i nastao, i što ćemo dovesti u vezu sa Marxovim učenjem, jeste funkcionisanje države u interesu građana (čovjeka), što je prvi i osnovni element vladavine prava.

2. MARKSISTIČKA TEORIJA – VLADAVINA PRAVA ILI VLADAVINA POMOĆU ZAKONA (*THE RULE OF LAW OR RULE BY LAW*)?

Najprije ćemo objasniti razliku između vladavine prava (*the rule of law*) i vladavine pomoću zakona (*rule by law*) kako bismo mogli odrediti kojem principu je marksistička teorija bliža. Moustafa i Ginsburg vladavinu pomoću zakona definišu kao sistem koji ima izgrađen institucionalni model sa formalno koliko-toliko neovisnom sudskom vlasti koja zapravo služi za: održavanje društvene kontrole i borbu protiv političkih neistomišljenika; legitimiziranje i legaliziranje postupaka vladajućeg režima; kontrolu rada administrativnih službenika i održavanje kohezije među vladajućom elitom; ispunjavanje obaveza u ekonomskoj sferi, to jest, prikazivanja države sigurnom za investicije (Moustafa, Ginsburg 2008: 1-13). U takvom sistemu postoji obaveza poštivanja ustava i zakona, dok se te iste norme ne ispituju u suštinskom smislu kao kod principa vladavine prava, gdje nije dovoljno da se poštuje ustav i zakon nego postoje i dodatni zahtjevi zadovoljenja pravde i poštivanja individualnih prava. U tom smislu Tushnet ističe da vladavina prava može postojati samo u pravnom poretku unutar kojeg su institucije specifično raspoložive da podrže vladavinu prava. Istina, Tushnet ne daje odgovor na pitanje u kakvim sve institucionalnim postavkama vladavina prava može postojati, ali navodi da vladavina prava ne može postojati u bilo kakvoj institucionalnoj postavci (2014: 91-92). Upravo

² Detaljnije o definisanju vladavine prava pogledati u Bingham (2011).

u tome je i bitna razlika između vladavine prava i vladavine pomoću zakona jer vladavina prava može postojati samo u pravnim porecima gdje institucije postoje i djeluju u svrhu zaštite interesa građana, dok, sa druge strane, vladavina pomoću zakona postoji u bilo kojem pravnom poretku koji funkcioniše na osnovu ustava i zakona, a u kojem institucije ne funkcionišu u interesu građana nego u interesu vladajuće klase.

Marksistička interpretacija Marxa ide u smjeru negiranja vladavine prava kao društvene vrijednosti, te je posmatra kao paravan za samovolju vladajuće klase. U marksističkoj percepciji ne postoji razlika između države bazirane na vladavini prava, ustavne vladavine i demokratskih načela te neustavne nedemokratske despotske države, jer, kako ističe Vincent, oba oblika su eksploatatorski klasno bazirane države. Drugim riječima, vladavina prava je klasični primjer pravnog fetišizma gdje se pravu daje lažna autonomija od ekonomske i klasne realnosti, ili, kako Vincent veli, „kapitalistička država će pojavom prve krize rezati blagostanje radničke klase“ (1993: 385).

Jedan od problema razumijevanja vladavine prava od strane marksističkih teoretičara jeste što pravo posmatraju kroz državu, za razliku, primjerice, od Hansa Kelsena koji državu posmatra kroz pravo (Grebo 1979: 200). Konsekventno navedenom marksisti državu posmatraju kao sredstvo represije i porobljavanja radničke klase, pa se samim time i pravo razumijeva kao oblik represije i porobljavanja radničke klase, a vladavina prava samo kao jedan od oblika tog porobljavanja (Sekelj 1981: 15). Sam Marx ističe da pravo nije ništa drugo do „... oblik organizacije koji buržoazija po potrebi usvaja i za unutrašnje i za vanjske svrhe kao uzajamno jamstvo svoje imovine i interesa“ (Gueguen 1986: 281). U tom smislu, na osnovu ovog i sličnih Marxovih stavova se razvijala marksistička teorija prava, na način da pravo razumijeva kao sistem normi isključivo stvoren od strane države u interesu vladajuće klase.

Pojednostavljeno, glavno pitanje koje pokreće pitanje prava i vladavine prava, a na koje marksizam daje odgovor opozitan principu vladavine prava jeste: da li je pravo samo ideološki žirant institucija koje utjelovljuju zabrane podržane silom radi zaštite određenog vladajućeg režima baziranog na privatnom vlasništvu u državi gdje postoje antagonističke klasne podjele? Ili je pravo skup objektivnih pravila stvorenih da osiguraju svim građanima osjećaj sigurnosti i mogućnost mirnog rješavanja sporova među pojedincima (Aarons 2009: 127)? Definitivno, drugi način definisanja vladavine prava je u skladu sa modernim konceptom, gdje se vladavina prava smatra višim principom i od samih pozitivnopravnih normi kao što su ustav i zakon, odnosno meta principom na koji države i pojedinci ne mogu utjecati, i koji je kritički orijentiran

prema pozitivnopravnim normama u cilju zaštite pojedinca od, prije svega, samovolje države (Hayek 1998: 181).³ *Vice versa*, marksistička teorija prava postulira pravo kao koncept isključivo determinisan voljom vladajućeg režima. Jedino je pozitivističko shvatanje prava usklađeno sa marksističkom teorijom prava gdje državni službenici primjenjuju pravne norme bez obzira da li su te pravne norme ispravne ili pogrešne, i gdje izostaje kritički odnos prema pravnim normama, njihovoj opravdanosti i mjerodavnosti (Leiter 2015: 1188).⁴ Tamo gdje je marksistička teorija bila vodeća teorija postojao je sistem baziran na vladavini pomoću zakona. Lenjin je smatrao da država treba prestati vršiti vojnu supresiju i nastaviti supresiju administrativnim putem, pa u skladu s tim tvrdi da je „sud instrument za usađivanje discipline“ (Krygier 1990: 637). Stoga su se države komunističkog bloka nakon pada Berlinskog zida morale suočiti sa reformama koje su vodile usvajanju vrijednosti vladavine prava.⁵ Pravna ideologija jednopartijskih socijalističkih društvenih sistema svodila se u tom pogledu na ‘praznu tautologiju’ (Haverić 2013: 6), na konceptualiziranje Marxovog učenja u smislu pravnog pozitivizma i vladavine pomoću zakona, što, kako ćemo pokazati, i nije bila izvorna Marxova ideja, budući da on nije pravo tumačio kao produkt volje zakonodavca nego ga je smatrao produktom različitih ekonomskih i socijalnih okolnosti (Grebo 1979: 204).⁶

3. MARX IZMEĐU PRIRODNOPRAVNE TEORIJE I PRAVNOG POZITIVIZMA

Već smo istakli da moderni koncept vladavine prava predstavlja, kako Hayek to naziva, metapravo, pravo više i od ustava i od zakona. Slično Hayeku, Grebo ističe

³ Kako ističe Friedrich Hayek: „Vladavina prava, svakako, pretpostavlja potpunu zakonitost, ali to nije dovoljno: ako je neki zakon vladi dao neograničenu vlast da čini ono što joj se prohtije, sve njene radnje će biti zakonite, ali sigurno neće biti pod vladavinom prava. Stoga je vladavina prava i više od konstitucionalizma: ona zahtijeva da svi zakoni budu u saglasnosti s određenim načelima“ (1998: 181).

⁴ Marksistička jurisprudencija ovakav stav bazira na ‘Manifestu Komunističke partije’, djelu u kojem Marx zajedno sa Engelsom kritikujući buržoaski sistem, navodi: „Same vaše ideje proizvod su buržoaskih odnosa proizvodnje i svojine, kao što je vaše pravo samo u zakon pretvorena volja vaše klase, volja čija je sadržina data u materijalnim uslovima života vaše klase. Zainteresovano shvatanje, po kome vi vaše odnose proizvodnje i svojine pretvarate iz historijskih odnosa, prolaznih u toku proizvodnje, u vječite zakone prirode i razuma, zajedničko vam je sa svim propalim vladajućim klasama. Ono što podrazumijevate pod antičkom svojinom, što podrazumijevate pod feudalnom svojinom, više ne smijete da uzimate za buržoasku svojinu“ (Marx, Engels 2008: 53).

⁵ O tome detaljnije pogledati u ediciji Czarnota, Krygier, Sadurski (2005).

⁶ Kako ističe Zdravko Grebo, za Kelsena je pravo jednako pravna norma. Norma je ‘sadržaj voljnog akta’. Sve van ovog sadržaja, za Kelsena, nije pravo. Za razliku od Kelsena, za Marxa je pravo uslovljeno ‘metajuridičkim’ činjenicama, to jest, materijalnom uslovljenošću društva.

da Marx postulira pravo kao produkt 'metajuridičkih' činjenica (1979: 204). Marx u svom učenju nije postulirao ni prirodno pravo kao pravo koje nastaje i postoji mimo volje pojedinca, niti je pravo posmatrao kao isključivi produkt volje zakonodavca. Marx nije bio ni zagovornik prirodnopravnog koncepta prava ni pravnog pozitivizma. Ustvari, za Marxa realni odnosi stvaraju pravo, a ne država, jer realni odnosi tvore državu, pa samim time i pravo (Grebo 1979: 204-205). Realni odnosi ili, kako ih Grebo naziva, 'metajuridičke' činjenice (1979: 204), nisu po Marxu plod prirodnog prava, već plod proizvodnih odnosa koji određuju formu i sadržaj prava (Abela 1984: 47). Prema tome, za Marxa, pravo je određeno klasnim proizvodnim odnosima, a ne (samo)voljom zakonodavnog tijela, kako smatra Kelsen (Grebo 1979: 212).⁷ U tom kontekstu, gledano sa prirodnopravne teoretske strane, ljudska prava su koncept koji vrijedi zbog urođenog dostojanstva čovjeka i čine dio prirodnog pravnog poretka, nepromjenjiva su i pripadaju svim pojedincima. *Vice versa*, za marksiste su ljudska prava plod borbe buržoazije za vlastite interese, tako da ne predstavljaju prirodna prava čovjeka (Kolakowski 1983: 83-84). U kontekstu prirodnog prava i ljudskih prava, prema mišljenju Lukesa,⁸ marksizam je opozitan konceptu ljudskih prava, ali se postavlja pitanje da li je i samo Marxovo učenje u kontradikciji sa prirodnopravnim izvoristom koncepta ljudskih prava. Ustvari, Marx ne negira slobodu misli, slobodu govora i udruživanja. Ono što kritizira jeste način na koji se ta prava razumiju i u stvarnosti ograničavaju (Lacroix, Pranchère 2012: 50). Slično kao i u konceptu prirodnog prava, centar Marxove filozofije je čovjek, ali, za razliku od koncepta ljudskih prava, ne kao individua, nego kao član kolektiva (Gueguen 1986: 280). Marx je smatrao da „... takozvana prava čovjeka, *droits de l'homme* za razliku od *droits du citoyen* nisu ništa drugo do prava člana građanskog društva, to jest, egoističnog čovjeka, čovjeka koji je otuđen od čovjeka i zajednice“ (1843: 74). To, *per se*, ne podrazumijeva da je Marxova filozofija bila suprotna konceptu ljudskih prava, jer suštinski, Marx je kao i prirodnopravni teoretičari smatrao da čovjeku pripadaju određena prava, ali za razliku od ostalih prirodnopravnih teoretičara ne atomizira pojedinca unutar društva. Sve to govori da je Marx bio protiv koncepta ljudskih prava koji je postojao u njegovom vremenu, pa je tako pogrešno tumačiti Marxa kao protivnika ljudskih prava *en général*.⁹ Lacroix i Pranchère se pitaju:

⁷ Također, o Kelsenovom pogledu na vladavinu prava i prirodno pravo pogledati u Lukina (2020). Kako navodi Lukina, prema Kelsenu, država nema 'bjanko ček' za donošenje bilo kakvih zakona, što znači da zakonodavna vlast nema pravo na samovolju u donošenju zakona.

⁸ O ovome pogledati detaljnije u: Lacroix, Pranchère (2012: 47).

⁹ Marx se protivio razlici koja je postojala u njegovo vrijeme između prava 'čovjeka' i prava 'građanina' (Lacroix, Pranchère 2012: 52).

„Može li marksist vjerovati u ljudska prava? Ako je ‘marksist’ neko ko Marxa čita doslovno, odgovor zasigurno ostaje ‘ne’. Ako je ‘marksist’ neko ko vjeruje da je teorija „prepuštena greškama u detaljima, čak i [ima] osnovne konceptualne nedostatke, ali ipak ostaje neizmjereno plodna u svojoj ukupnoj koncepciji“, kao i neko „ko može da pronađe porijeklo njegovih najvažnijih vjerovanja još od Marxa“, odgovor postaje: da, to je moguće. A u stvarnosti bi to i trebao biti slučaj“. (2012: 64)

Ali Marxa ne možemo smatrati teoretičarem prirodnog prava, jer, kako ističe Grebo, proizvodni odnosi ili ‘metajuridičke’ činjenice koje Marx smatra izvorom prava nemaju karakter prirodnog prava (1979: 208-209). Također, Marxovo učenje nije ni pravni pozitivizam, iako se reduktivnim interpretiranjem Marxa od strane marksista, marksizam stopio sa konceptom pravnog pozitivizma. Marx se kao i ostali prirodnopravni teoretičari kritički odnosio prema pozitivnopravnim normama smatrajući da one nemaju legitimitet samo zato što je to bila volja zakonodavca. S tim u vezi bio je vrlo kritičan prema zakonskoj regulativi štampe u tadašnjoj Kraljevini Pruskoj (Prussian Press Bill) koja je, prema mišljenju Marxa, mogla na arbitraran način ograničiti slobodu govora, te je upozorio:

„Od dana kada ovaj prijedlog zakona postane zakon, službenici mogu nekažnjeno vršiti bilo koje proizvoljne radnje, bilo kakve tiranske ili nezakonite radnje. Oni mogu mirno izvoditi premlaćivanja ili ih narediti, uhapsiti i privesti ljude bez saslušanja; štampa, jedina efikasna kontrola, učinjena je neefikasnom. Na dan kad ovaj zakon postane zakon, birokratija će možda proslaviti festival: postat će moćnija, manje suzdržana i jača nego što je bila u predmartovskom periodu“ (prema Shoikhedbrod 2019: 182).

U skladu s tim jasno je da je Marx bio bliži prirodnopravnoj teoriji nego pravnom pozitivizmu, uz bitnu napomenu da Marx nije smatrao da postoji metapravo u smislu kako to postulira Hayek. Ipak, slično Hayeku, Marx postavlja ‘metajuridičke’ činjenice kao izvore prava, što ga svakako odvaja od teorije pravnog pozitivizma. Iz tog razloga Marx se, kako ćemo pokazati u nastavku, pogrešno interpretira kao protivnik vladavine prava budući da je smatrao kako pozitivni pravni poredak nije determinisan vrhovnom voljom zakonodavca nego višim pravom, bilo to proizvodni odnosi ili metappravni principi.

4. PREISPITIVANJE ODNOSA MARXA I VLADAVINE PRAVA

Prema mišljenju Krygiera, Marx nema ništa dobro da kaže o vladavini prava (Zimmermann 2011: 25). Deklarativno, Krygier je u pravu, ali suštinski Marx je bliži vladavini prava nego što mu to klasično razumijevanje pripisuje. Kako ističe Collins, u marksističkoj teoriji postoji neriješena kontradikcija u pogledu vladavine prava koja se ogleda u zabrinutosti marksista za zakonitost i slobodu kao elemente vladavine prava. Zaštita osnovnih političkih sloboda kroz zakonske mehanizme može biti dozvoljena zbog mogućih instrumentalnih dobitaka za radničku klasu, ali svako drugo postuliranje u smislu ideologiziranja vladavine prava vodi ka zamagljivanju klasne dominacije (Collins 1982: 146).

Jednu od većih prepreka za dovođenje Marxovog učenja u vezu sa vladavinom prava predstavlja 'diktatura proleterijata', jer vladavina prava ne može postojati istovremeno sa bilo kojom vrstom 'diktature'. Marx je, međutim, navedeni pojam razumijevao kao privremenu prijelaznu fazu zamjene političkog režima kontrolisanog od strane zemljoposjednika (Aarons 2009: 135) ka potpunoj demokratiji, koja bi se ostvarila u komunističkoj državi kao 'demokratskoj socijalizaciji sredstava proizvodnje' (Lacroix, Pranchère 2012: 53). Ako na tom tragu općenito marksizam razumijemo kao nauku o socijalizmu, a socijalizam kao radikalnu demokratizaciju, umanjujemo i poteškoće u razumijevanju negativnog odnosa marksizma prema 'pravu'. Marx kritikuje 'pravo' koje je postojalo u njegovo vrijeme, prvenstveno koncept pravnog poretka koji je ograničavao biračka prava pojedinaca, ponajviše na osnovu imovnog cenzusa, što nije argument da se Marxa smatra protivnikom svakog 'prava'. S tim u vezi, kako pojašnjava Shoikhedbrod, trenutni politički kontekst Marxovu kritiku liberalne pravde čini svezvremenskom ali također daje priliku za preispitivanje odnosa marksizma prema vladavini prava. Kako dalje obrazlaže Shoikhedbrod, sve veći jaz između liberalizma i kapitalizma nudi prostor za ponovno koncipiranje stava prema vladavini prava, u smislu da konstitucionalizam može poslužiti kao pokretač progresivnih promjena unutar savremenog kapitalističkog društva (2019: 10). Jedan od glavnih problema nerazumijevanja odnosa između Marxa i vladavine prava zapravo je površan pristup, ne samo, kako smo već pokazali, Marxovom učenju, nego i razumijevanju same vladavine prava. Vladavina prava se poistovjećuje sa zaštitom privatnog vlasništva i ekonomskim slobodama, u toj mjeri da se svaka kritika ovih vrijednosti izjednačava sa protivljenjem vladavini prava, a da pri tom ostaje po strani njena osnovna svrha zaštite pojedinca od samovolje izvora prava, tj. volje zakonodavca.

4.1. Kritika pozitivnopravnih normi kao osnovni element vladavine prava – elementi savremenog koncepta vladavine prava u Marxovoj filozofiji

Pretpostavka za ostvarivanja vladavine prava, povrh zaštite individualnih prava, nezavisne sudske vlasti, postojanja jasnih, predvidivih i poznatih pravila, odsustva arbitrarnosti, funkcionisanja države u interesu građana, jednakosti pred zakonom,¹⁰ jeste kritički pristup prema pozitivnopravnim normama. Za razliku od Kelsena, koji svako promišljanje o pravu izvan pravnih normi smatra nelegitimnim, moderni koncept vladavine prava upravo implicira kritički pogled na pozitivnopravne norme. Marxova filozofija definitivno se zasniva na kritičkom pogledu na pozitivnopravne norme. Kako Zdravko Grebo objašnjava, pratiti Marxa znači tragati za realnom sadržinom koja daje odgovor na pitanje ‘zašto treba?’ (1979: 205-207). U tom smislu kritika prava i sloboda koju Marx promišlja u skladu je sa modernim konceptom vladavine prava. Osim kritičkog pristupa prema pozitivnopravnom poretku, kod Marxa nalazimo još dva bitna elementa vladavine prava, a to su jednakost pred zakonom – preciznije, univerzalizacija biračkog prava, te kritika birokratskog aparata koji bi, po Marxu, trebao funkcionisati u interesu građana (Fine 2002).

Marx je po uzoru na Hegela podržao ideju racionalne države koja se bazira na univerzalnosti i odsustvu partikularnih interesa, ali, za razliku od Hegela, odbija da racionalnu državu poistovjeti sa Kraljevinom Pruskom (Fine 2002: 67-70). Marx također osporava Hegelovu koncepciju ustavne države prepoznajući u njoj vid ‘otuđenosti’ pravnog sistema od čovjeka (Dinić 1981: 423). Hegel je smatrao da je ustav iznad čovjeka koji ga je stvorio, dok Marx smatra da ustav treba služiti volji naroda koji ga je i stvorio (Fine 2002: 69-73). Na tom tragu, Marx drži da je opća volja samo privid i da se iza nje kriju partikularni interesi vlasti, odnosno vladajuće klase (Sekelj 1981: 13).¹¹ Jedan od glavnih uzroka otuđenosti države od naroda, po mišljenju Marxa, je birokratska vlast, jer birokratija državu drži zarobljenom kao da je privatna svojina i lažno vlastite privatne interese predstavlja kao opće interese društva. U tom smislu Marx sumnja u mogućnost postojanja opće volje, s obzirom da država, a prije svega birokratija, funkcionišu u vlastitom partikularnom interesu. Marx detektira problem birokratske vlasti, ali rješenje koje daje je općenito: da birokratija treba funkcionisati u interesu naroda (Fine 2002: 70-71). Na koncu, poput

¹⁰ Bingham u knjizi *Vladavina prava* (2010) pokušava sjediniti sve elemente vladavine prava, iako u tom pogledu treba biti oprezan, budući da unificirana definicija može suziti doseg modernog koncepta vladavine prava. Ali ono što Bingham navodi kao elemente vladavine prava, okvirno, su gore navedeni principi.

¹¹ Za Marxa je apstraktna općost države ideološka iluzija (Sekelj 1981: 15).

predviđanja nestanka države, Marx je predviđao i nestanak birokratije pogrešno smatrajući da birokratija nema nikakvu društvenu ulogu, nego da je ona plod klasne rascijepanosti društva, ali je i sam kasnije bio primoran da prizna određene vitalne društvene funkcije birokratije (Sekelj 1981: 16). Osim birokratije, Marx oštro kritikuje i otuđenost parlamenta od naroda, ističući da 'parlamentarna sloboda' prije znači slobodu parlamenta od naroda nego slobodu naroda kroz parlament, jer, kako navodi, parlamentarni oblik predstavljanja naroda omogućava članovima parlamenta da se od momenta kada su izabrani oslobode zavisnosti od svojih birača, te umjesto da odgovaraju svojim biračima, oni odgovaraju samo parlamentu. Također, smatrao je da aktivno i pasivno biračko pravo treba pripadati svima, to jest bio je protiv ograničenja ovih prava na osnovu imovnog stanja (Fine 2002: 76). S tim u vezi, zaista u Marxovoj filozofiji postoje elementi koji odgovaraju savremenom konceptu vladavine prava.¹²

Postoje i Marxova razmišljanja koja nisu u skladu sa vladavinom prava. U prvom redu to se odnosi na uvođenje univerzalnog biračkog prava s kojim će, kako smatra Marx, doći do uspostavljanja potpunog demokratskog poretka, što će dovesti do nestanka države kao forme. Država je, međutim osnovna pretpostavka postojanje vladavine prava. Iako vladavina prava ograničava državu u njezinoj samovolji, za implementiranje vladavine prava potrebna je 'snažna' država koja će, upravo vladavinom prava štiti interese pojedinca. Drugi problem, više sa marksističkim interpretacijama nego sa samim Marxom, jeste jednakost pred zakonom. Marx iznosi kritiku jednakosti pred zakonom, ali ne kao koncept koji treba odbaciti, nego ga treba unaprijediti. U realnom svijetu za socijalno determinisane individue jednakost pred zakonom je jednakost samo u apstraktnoj formi. Drugim riječima, jednako tretiranje nejednakih individua neće dovesti do stvarne jednakosti. Marksistička teorija, međutim, pogrešno tumači jednakost pred zakonom kao produkt buržoaske klase koji treba bezuslovno odbaciti. U bliskoj vezi sa promišljanjem odnosa države, prava i socijalnih nejednakosti je i Marxova neopravdana kritika prava privatnog vlasništva, koja također nije u skladu sa modernim konceptom vladavine prava (Fine 2002: 92-129; Sekelj 1981: 18).¹³

¹² ogleđati i usporediti u Hayek (1998: 196-198) i Fine (2002: 122-123). Kao i Hayek, tako i Marx smatrao da birokratska ili upravna vlast moraju biti ograničene odlukama zakonodavne i sudske vlasti. Marx se zalagao za neovisnost sudske vlasti, koja po njegovom mišljenju se treba birati narodnom voljom, ili bolje kazano, voljom zakonodavnog tijela, kako bi sudska vlast predstavljala protivtežu birokratiji ili izvršnoj vlasti, jer po mišljenju Marxa, ako se sudska vlast bira voljom izvršne vlasti, tada će ona predstavljati protivtežu narodnoj volji.

¹³ O neopravdanosti Marxove kritike privatnog vlasništva pogledati detaljnije u: Fine (2002: 92).

4.2. Fineova interpretacija Marxove kritike ‘prava’

Iako se bavio pitanjima pravne teorije, Marx prevashodno nije bio filozof prava. Filozofijom prava, kao i ostalim društvenim naukama, bavio se u mjeri bitnoj za njegovo učenje. Kritika vladavine prava kakvu susrećemo u marksističkoj teoriji prava uglavnom nije plod izvornog Marxovog razmišljanja, nego interpretacija marksističkih teoretičara, za koje su imali dosta slobodnog prostora budući da Marx nije ponudio cjelovitu kritiku vladavine prava. Prema Fineovim riječima, fokus Marxove kritike ‘prava’ kao forme je prije svega u indiferentnosti ‘prava’ spram potreba ljudi. Prema Marxu, ističe Fine, pravo pretpostavlja da sve individue posjeduju volju i da su sve slobodna i jednaka ljudska bića, ali problem ‘prava’ je što u želji da stvara jednakost, u zbilji stvara nejednakost između sudija i suđenih, tamničara i zatvorenih. ‘Pravo’ zapravo stvara antagonizme i neprijateljstva između različitih klasa. Fine navodi da je srce kontradiktornosti u ‘pravu’ između apstraktne jednakosti i podjele društva, između apstraktne jednakosti i opće prinude, između apstraktnog razuma i suspenzije rezonovanja koje nije u skladu sa principom privatnog vlasništva, između pravne zaštite individue kao vlasnika imovine i prirodne forme individue kao proizvođača, potrošača i kao društvenog bića sa stvarnim individualnim potrebama. I ovaj aspekt Marxove teorije prava sukladan je sa modernim konceptom vladavine prava.

Stoga, Marxa kao filozofa koji se nije ustručavao kritike društvenih konstrukta, uključujući i ‘pravo’, trebamo smatrati filozofom čije učenje u solidnoj mjeri predstavlja osnov modernog koncepta vladavine prava. Jer, kako smo u uvodu istakli, sama kritika društvenih konstrukta u interesu čovjeka predstavlja bazu vladavine prava. Uprkos Hayekovoj opasci da „... su mnogi zahtjevi vladavine prava također ideali, za koje se možemo nadati da ćemo im se jako približiti ali ih nikad nećemo u potpunosti ostvariti“ (1998: 182), ostaje neupitan osnov vjerovanja u ideju vladavine prava, a to je kritički odnos prema pravnim konstruktima, koji i Marxa plasira među prominentne filozofe vladavine prava.

5. MARX I IZGRADNJA VLADAVINE PRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

BiH je država u kojoj je marksizam imao važnu ideološku ulogu, te je također ostavio snažan trag u pravnoj kulturi. Kao i druge postkomunističke države BiH se suočila i dalje se suočava sa problemom izgradnje državnih institucija na temeljima vladavine

prava. Vladavina prava, kako smo pokazali, u marksističkoj pravnoj teoriji ne predstavlja pozitivnu vrijednost, pa tako i u BiH, dok je bila dio Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (dalje: Jugoslavije), vladavina prava nije predstavlja princip koji je bio prihvaćen unutar pravnog sistema. Trenutni Ustav BiH, koji je dio međunarodnog mirovnog ugovora, prvi put u pravnoj historiji BiH navodi termin vladavina prava.¹⁴ Problemom implementiranja ovog ustavnog principa u BiH je povezan sa nepostojanjem moderne pravne kulture. Prethodno razvijana pravna kultura, kao dio pravne kulture bivše Jugoslavije, kako navodi Fikret Karčić, bila je inspirisana marksističkom ideologijom, a teoretski bazirana na Kelsenovom učenju.

Stoga se, kako ističe Karčić, u BiH razvila pravna kultura nekritičnosti prema pozitivnopravnim normama (2020: 7-17). Dubina problema je u pravnom pozitivizmu kao modelu koji je najprikladniji za marksističku pravnu teoriju, a što je vodilo pogrešnim interpretacijama Marxa kao teoretičara koji 'pravo', navodno, posmatra kao isključivu volju vladajuće klase. Nastojali smo dokazati da, ako Marxa razumijevamo kao kritičara pozitivnopravnih normi, njegovo učenje ne predstavlja prepreku za implementiranje vladavine prava. Ono što zaista predstavlja prepreku za implementiranje vladavine prava jeste pravni pozitivizam koji treba razdvojiti od Marxove filozofije prava. Štaviše, Marxovo učenje u određenim aspektima predstavlja bazu za uvođenje i razvoj vladavine prava. U kontekstu izgradnje vladavine prava u BiH, tri su bitna elementa Marxovog učenja: kritički pristup pozitivnopravnim normama, funkcionisanje države u interesu naroda i univerzalizacija biračkog prava.

Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava, u javnosti poznat kao Pribeov izvještaj, (dalje: Izvještaj)¹⁵ pokazao je da BiH mora učiniti nužne reforme koje će poboljšati funkcionisanje države u interesu građana i naroda. Upravo Marx adresira kao obavezu na sudske i zakonodavne vlasti da funkcionišu u interesu naroda, te potencira kontrolu izvršne vlasti od strane zakonodavne i sudske vlasti. I drugi od Marxa markiran problem – univerzalizacija biračkog prava aktuelan je u BiH, jer trenutni Ustav BiH ograničava pasivno biračko pravo građana BiH koji nisu pripadnici konstitutivnih naroda u smislu kandidovanja za Predsjedništvo BiH i Dom naroda BiH, što je u suprotnosti sa međunarodnim standardima ljudskih prava kako

¹⁴ Ustav BiH je dio Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH, te se nalazi u Aneksu IV navedenog sporazuma. U službenoj verziji Ustava BiH, koja je na engleskom jeziku, u članu I (2) stoji: „Bosnia and Herzegovina shall be a democratic state, which shall operate under the rule of law and with free and democratic elections“. Dostupno na: https://www.ustavnisud.ba/uploads/documents/constitution-of-bih_1611220759.pdf

¹⁵ Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava u Bosni i Hercegovini. Dostupno na: http://europa.ba/wp-content/uploads/2019/12/ExpertReportonRuleofLawissuesinBosniaandHerzegovina.pdf?utm_source=Klix.ba&utm_medium=Clanak.

je potvrdio i Evropski sud za ljudska prava presudama u slučajevima *Sejdić i Finci protiv BiH*, *Zornić protiv BiH*, *Pilav protiv BiH* te *Šlaku protiv BiH* (Banović 2021: 4-9; Begić 2016: 13-15). Bez implementacija ovih presuda vladavinu prava u BiH nije moguće ostvariti. Premda je prisutna razlika u meritumu – u Marxovo vrijeme se ograničenje biračkog prava baziralo na ekonomskom statusu, dok se ograničenja biračkog prava u BiH baziraju na pripadnosti određenoj etničkoj grupi – ne postoji razlika u suštini diskriminacije, tako da Marxovo zalaganje za univerzalizaciju biračkog prava predstavlja teorijsku podlogu i u kontekstu ostvarivanja potpune demokratije u BiH.

Najbitniji teorijski element vladavine prava u Marxovom učenju jeste kritički pristup prema pozitivnopravnim normama. U BiH ne postoji kritički odnos prema pozitivnopravnim normama (Karčić 2020: 17), od strane, prvenstveno, sudske vlasti, što je posljedica ukorijenjene pravne kulture građene na temeljima pravnog pozitivizma i ideologije marksizma.¹⁶ Marx i pravni pozitivizam samo se pogrešnim tumačenjima mogu dovesti u istu ravnu. Štaviše, Marx je bio među najoštrijim kritičarima pravnog pozitivizma, te je konstantnim kritikama pravnih konstrukta pokazao da nijedan pravni konstrukt ne može biti pošteđen kritike. Ustav BiH dopušta kritički pristup prema pozitivnopravnim normama. Konkretnije, Ustav BiH dopušta redovnim sudovima BiH kada posumnjaju u ustavnost ili zakonitost zakona koji trebaju primijeniti u konkretnom slučaju da zaustave postupak, te takav zakon prosljede Ustavnom sudu BiH na ocjenu ustavnosti. U ustavnopravnoj teoriji i praksi ovakav način kontrole ustavnosti naziva se konkretna kontrola ustavnosti, i dio je američke pravne tradicije koja omogućuje redovnim sudovima u SAD da kritički pristupaju pozitivnopravnim normama. I u BiH redovni sudovi imaju mogućnost da na osnovu člana VI/3(c) Ustava BiH odbiju primijeniti određeni zakon u konkretnom slučaju ako sumnjaju, ne samo u ustavnost ili zakonitost, već i u usklađenost sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i temeljnim slobodama i općim pravilima međunarodnog javnog prava, te da zakon u čiju ustavnost sumnjaju prosljede Ustavnom sudu BiH na ispitivanje ustavnosti (Nurkić 2021: 98-99). Međutim, takvu mogućnost redovni sudovi ne koriste usljed nekritičkog ili, bolje kazano, pozitivističkog pristupa primjeni zakona.¹⁷

¹⁶ Kako navodi Karčić (2020), pravna kultura građena na temeljima marksističko-lenjinističke ideologije je jedna od prepreka za implementiranje vladavine prava.

¹⁷ Uvidom u podatke dostupne na oficijelnoj stranici Ustavnog suda BiH, broj pokrenutih zahtjeva za ocjenu ustavnosti od strane sudova od momenta donošenja Ustava BiH pa zaključno sa 2020. godinom je 37. O tome pogledati detaljnije u Nurkić (2020: 138-139).

U savremenom konceptu vladavine prava i ustavne države, kako smo naveli, na prvom mjestu je čovjek i njegova prava, pa tek onda primjena zakona, jer ako se zakonima krše prava zagaranovana ustavom, tada ne možemo govoriti o vladavini prava. Primjena ustavne vladavine podrazumijeva prevlast ustava nad zakonima što znači da institucije, tačnije sudovi, imaju pravo ali i dužnost odbiti primjenu bilo kojeg zakona za koji posumnjaju da je neustavan (Nurkić 2020: 140). Očito, u bosanskohercegovačkom pravosuđu, redovnim sudovima je bitnija primjena zakonskih odredbi od zaštite prava pojedinca. U tom smislu, pristup bosanskohercegovačkih sudova u primjeni pravnih normi ima korijene u Kelsenovom učenju koje fetišizira (samo)volju zakonodavnog tijela. U spomenutom Izvještaju se navodi da za mnoge oblasti u BiH postoje zakoni usklađeni sa evropskim i međunarodnim standardima, ali praksa je pokazala da je pozitivističko i formalističko ponašanje nosilaca javnih funkcija prepreka realizaciji zakona u punoj mjeri.¹⁸ Stoga, je od presudnog značaja razvijanje upravo od strane Marxa afirmisanog kritičkog pristupa kod nosilaca sudske vlasti ali i kod drugih nosilaca javne vlasti. U tom pogledu Marxova filozofija predstavlja koristan, i suštinski važan, temelj u primjeni pravnih normi, a samim time i za razvoj pravne kulture, te naposljetku izgradnje institucionalnog sistema baziranog na vladavini prava.

6. UMJESTO ZAKLJUČKA

Povezivanje Marxa i vladavine prava u pozitivnom svjetlu, kako na globalnom nivou, tako i u bosanskohercegovačkom kontekstu, je, kako smo pokazali u ovom radu, bitno ne samo za drugačije razumijevanje Marxa, već i za afirmisanje same ideje vladavine prava kao univerzalnog koncepta. Kako objašnjava Habermas, prevladavanjem hegemonije finansijskog kapitala na globalnom nivou i demokratskog deficita u međunarodnim finansijskim institucijama, narodni suverenitet slabi, dok se vladavina prava podriva po nalogu korporativne moći (Shoikhedbrod 2019: 158). S tim u vezi, Marx kao filozof koji se na kritički način odnosio prema društvenim konstruktima zapadne civilizacije, pripada tradiciji mišljenja koja je iznjedrila moderni koncept vladavine prava, premda ne spada u red onih koji su eksplicitno podržavali vladavinu

¹⁸ Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava u Bosni i Hercegovini. Dostupno na: http://euro.pa.ba/wpcontent/uploads/2019/12/ExpertReportonRuleofLawissuesinBosniaandHerzegovina.pdf?utm_source=Klix.ba&utm_medium=Clanak.

prava. Stoga je bitno revidirati klasični pogled marksističke teorije na vladavinu prava, zamračen slijepim mrljama reduktivne interpretacije klasnog društva.¹⁹

Vladavina prava, u tom kontekstu, se treba konstruktivnije tumačiti kao zaštitna barijera protiv proizvoljne moći i vrijedna platforma za društvenu kritiku u klasno podijeljenim društvima. Iako je ideja vladavine prava, kako navodi Shoikhedbrod, slijepa za materijalnu nejednakost uzrokovanu kapitalističkom akumulacijom i nije vjesnik radikalnih društvenih promjena, ona ipak pruža sredstvo kojim se možemo oduprijeti proizvoljnom vršenju vlasti i osporavati nepravedne zakona u uslovima ekonomske nejednakosti i dominacije (Shoikhedbrod 2019: 209). Vladavina prava predstavlja princip kompatibilan sa Marxovom filozofijom, a, *mutatis mutandis*, i marksistička pravna teorija mogla bi uspostaviti kompatibilnost sa principima vladavine prava ako bi svoga rodonačelnika razumjela kao filozofa koji se kritički odnosio prema društvenim konstruktima.

LITERATURA:

1. Aarons, Eric (2009), *Hayek versus Marx: And today's challenges*, Routledge, New York
2. Abela, Toni (1984), "The changing face of law: a marxist perspective", *Id Dritt*, 11, 43-51.
3. Banović, Damir, Saša Gavrić, Mariña Barreiro Mariño (2021), *The Political System of Bosnia and Herzegovina*, Springer, Cham.
4. Begić, Zlatan, Zlatan Delić (2013), "Constituency of peoples in the constitutional system of Bosnia and Herzegovina: Chasing fair solutions", *International Journal of Constitutional Law*, 11(2), 447-465.
5. Bingham, Tom (2011), *The Rule of Law*, Penguin Group, London
6. Farrall, Jeremy (2009), "Impossible expectations? The UN Security Council's promotion of the rule of law after conflict", u: Bowden, Brett, Hilary Charlesworth, Jeremy Farrall (ur.), *The role of international law in rebuilding societies after conflict: great expectations*, Cambridge University Press, New York, 134-157.
7. Collins, Hugh (1982), *Marxism and Law*, Oxford University Press, New York

¹⁹ Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija je nakon Hladnog rata i pada Berlinskog zida vladavinu prava označilo kao vodeći princip u iznalaženju rješenja za mnoge političke i ekonomske probleme. (Farrall 2009)

8. Czarnota, Adam, Martin Krygier, Wojciech Sadurskiur (2005), *Rethinking the Rule of Law after Communism*, Central European University Press, Budapest/New York.
9. Dinić, Dragana (1981), "Prilog Marksovom shvatanju slobode", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 21, 415-428.
10. Fine, Bob (2002), *Democracy and the Rule of Law: Liberal ideals and Marxist critiques*, The Blackburn Press, New Jersey
11. Grebo, Zdravko (1979), *Marx i Kelsen: Kritička analiza Kelsenove kritike naučne osnovanosti Marxovog shvatanja društva, države i prava*, Svjetlost - Službeni list SRBiH - Republički zavod za javnu upravu Sarajevo, Sarajevo
12. Gueguen, John (1986), "Origins: Karl Marx on Justice and Law", *Persona & Derecho*, 14, 279-285.
13. Haverić, Tarik (2013), "Vladavina prava ili vladavina zakona?", *Sveska za javno pravo*, 13, 37-42.
14. Hayek, Friedrich (1998), *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad
15. Izvještaj stručnjaka o pitanjima vladavine prava u Bosni i Hercegovini. Dostupno na: http://europa.ba/wpcontent/uploads/2019/12/ExpertReportonRuleofLawissuesinBosniaandHerzegovina.pdf?utm_source=Klix.ba&utm_medium=Clanak.
16. Karčić, Fikret (2020), *A Study on Legal Formalism in the Former Yugoslavia and its Successor States*, Centre for Integrity in the Defence Sector
17. Kolakowski, Leszek (1983), "Marxism and Human Rights", *Daedalus*, 112(4), 81-92.
18. Krygier, Martin (1990), "Marxism and the Rule of Law: Reflections after the Collapse of Communism", *Law & Social Inquiry*, 15(4), 633-663.
19. Lacroix, Justine, Jean-Yves Pranchère (2012), "Was Karl Marx truly against human rights?: Individual emancipation and human rights theory", *Revue française de science politique*, 62(3), 433-451.
20. Leiter, Brian (2015), "Marx, Law, Ideology, Legal Positivism", *Virginia Law Review*, 101, 1179-1196.
21. Lukina, Anna (2020), "Opening the Pandora's Box: Kelsen and the Communist theory of law", *Jurisprudence*, 11(4), 530-551.
22. Mandel, Michael (1986), "Marxism and the Rule of Law", *UNB Law Journal*, 35, 7-34.
23. Marx, Karl (2019), *On the Jewish Question*, Blurb, San Francisco

24. Marx, Karl, Friedrich Engels (2008), *The Communist Manifesto*, Pluto Press, London
25. Moustafa, Tamir, Tom Ginsburg (2008) "Introduction: The Functions of Courts in Authoritarian Politics", u: Tom Ginsburg, Tamir Moustafa, (ur.), *Rule by law: the politics of courts in authoritarian regimes*, Cambridge University Press, New York, 1-22,
26. Nurkić, Benjamin (2020), "Konkretna kontrola ustavnosti pred Ustavnim sudom Bosne i Hercegovine", *Revija za pravo i ekonomiju*, 21(2), 126-144.
27. Nurkić, Benjamin (2021), "Legal positivism: An obstacle in the process of strengthening the rule of law in Bosnia and Herzegovina", *Journal of Liberty and International Affairs*, 7(1), 94-105.
28. Pashukanis, Evgeny (2003), *The General Theory of Law & Marxism*, Transaction Publishers, New Jersey
29. Sekelj, Laslo (1981), "Komunizam i država u delu Karla Marxa", *Revija za sociologiju*, 11(1/2), 13-23.
30. Shoikhedbrod, Igor (2019), *Revisiting Marx's Critique of Liberalism: Rethinking Justice, Legality and Rights*, Palgrave Macmillan, London
31. Sundberg, Jacob (1987), "On Marxism As a Legal Practice", *Wash. U. L. Q.*, 65, 822-838.
32. Tushnet, Mark (2014), "Rule by Law or Rule of Law?", *Asia Pacific Law Review*, 22(2), 79-92.
33. Ustav BiH, dostupno na: <https://www.ustavnisud.ba/en/constitution-of-bosnia-and-hercegovina>.
34. Vincent, Andrew (1993), "Marx and Law", *Journal of Law and Society*, 20(4), 371-397.
35. Zimmermann, Augusto (2011), "Marxism, Communism and Law: How Marxism led to Lawlessness and Genocide in the Former Soviet Union", *The Western Australian Jurist*, 1-60.

MARX'S PHILOSOPHY AND THE RULE OF LAW IN THE CONTEXT OF ESTABLISHING THE RULE OF LAW IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

The paper discusses the relationship between Marx's philosophy and the rule of law. The classical view of Marxism and the rule of law tells us that these are opposite notions. In this paper, the author presents different views in the context of the relationship between Marx's philosophy and the rule of law in relation to the classical Marxist view of the rule of law. Also, the author in this paper shows that Marx's understanding of the rule of law does not necessarily contradict the modern concept of the rule of law, and also, Marx's understanding of the rule of law is related to the problem of building the rule of law in Bosnia and Herzegovina. The author conveys Marx's critique of 'law' as a critique of the process of building the rule of law in Bosnia and Herzegovina. In addition, the author shows that Marx's critique of 'law' is not necessarily an obstacle to the implementation of the modern concept of the rule of law.

Keywords: Marx; rule of law; legal positivism; Marxism, Bosnia and Herzegovina, critique of the rule of law

Adresa autora
Author's address

Benjamin Nurkić
Univerzitet u Tuzli
Pravni fakultet
bnurkic@bih.net.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Dijana Gnasmüller

(RE)PRODUKCIJA NEJEDNAKOSTI U ŠKOLSKOM SUSTAVU?
UPOREDBA INOJEZIČNIH KONCEPATA HRVATSKE I AUSTRIJE /
(RE)PRODUCTION OF INEQUALITIES IN THE SCHOOL SYSTEM?
A COMPARISON OF CROATIA'S AND AUSTRIA'S CONCEPTS OF
PLURILINGUALISM 309

Filduza Prušević Sadović

IMPLEMENTACIJA DIGITALNIH IGARA U NASTAVNI PROCES /
IMPLEMENTATION OF DIGITAL GAMES IN THE TEACHING
PROCESS 325

Sonja Kaurin, Zlatko Pavlović

SAMOPOROCJENE KREATIVNOSTI KOD STUDENATA KOJI
POKAZUJU RAZLIČITU SKLONOST KA SPONTANOJ PRIMJENI
ANALOGIJA / SELF-ASSESSMENT CREATIVITY AMONG
STUDENTS WHO SHOW DIFFERENT TENDENCY TO
SPONTANEOUS APPLICATION OF ANALOGIES 335

Ozrenka Bjelobrk-Babić, Merima Čaušević, Dragan Partalo
SPECIFIČNOSTI STRUČNOG USAVRŠAVANJA UČITELJA ZA
NASTAVU MUZIČKE KULTURE / SPECIFICS OF PROFESSIONAL
TRAINING OF TEACHERS FOR TEACHING MUSIC CULTURE 355

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.309

UDK 37.014.5:371.214.1(497.5+436)

Primljeno: 07. 06. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Dijana Gnasmüller

(RE)PRODUKCIJA NEJEDNAKOŠTI U ŠKOLSKOM SUSTAVU? UPOREDBA INOJEZIČNIH KURIKULARNIH KONCEPCIJA U PRAKSI I ZAKONSKIM NORMATIVIMA HRVATSKE I AUSTRIJE

U odgojno-obrazovnim sustavima Hrvatske i Austrije inojezični učenici odavno „uživaju“ status prioritetne skupine, i time se odaje dojam spremnosti u suočavanju s „problemom“ dinamike kao najvećeg izazova svih društava – bilo da se radi o nacionalnim manjinama ili učenicima koji kao izbjeglice u pratnji roditelja ili bez njih dolaze u jednu od navedenih država u potrazi za boljim životom. U obje države razvijeni su koncepti i usvojeni zakoni koji za cilj imaju što žurnije ključivanje inojezične djece u redovne razredne odjele, potičući ih najprije na učenje jezika većinskog stanovništva, pritom zanemarujući njihove pozadine i potencijal koji ista nose sa sobom. Pregledom i uporedbom kurikularnih koncepcija, zakona i pravilnika koji se bave svim aspektima fenomena inojezičnosti – počev od ustroja i načina raspodjele inojezične djece u razredne odjele, preko izobrazbe nastavnika koji ih poučavaju, do slike istih u društvu, rad će pokušati dati odgovor na pitanje da li su i u kojoj mjeri navedene države spremne za mnogojezičnu stvarnost koja nas okružuje.

Ključne riječi: drugi jezik; učenik; inojezična politika; izobrazba nastavnika; kurikulum

UVOD

Teško je previdjeti da se svijet u kojem živimo mijenja: razvoj novih tehnologija, globalizacija, povećana mobilnost, te potraga za poslom u inozemstvu samo su neke od pojava koje odlikuju 21. vijek. Kulturalna heterogenost odlika je društva koje nas okružuje, a uzme li se u obzir da su se područja van (sopstvenih) državnih granica – u mnogim slučajevima drugog jezika i druge kulture – kroz povijest oduvijek, nasilno ili nenasilno, osvajala i naseljavala, postaje jasno da nijedno društvo po sebi nikad i nije bilo sasvim homogeno (Schader 2012).

Promjene u društvu odražavaju se i na odgoj i obrazovanje, te neminovno utiču i na razvoj i promjene istih, što se u velikoj mjeri odražava na ulogu škole i nastavnika.¹ Nastava u okruženju u kojem, uz sve navedeno, djeca ne govore hrvatski, odnosno jezik države primateljice, i gdje raspon njihovih pozadina kao osnova za socijalizaciju prevazilazi dimenzije kulture okruženja, stavlja nastavnike pred veliki izazov. Otvo- renost prema drugim kulturama, kompetencija preorijentacije, kao i brzo reagiranje, te planiranje sadržaja u skladu sa promjenama, samo su neki od njih (Schader 2012). No ipak, ma koliko izazovna bila, data situacija nudi i mnoge šanse i otvara nove mogućnosti. Učenici² u takvom okruženju mogu da postanu stručnjaci za sopstvenu kulturu i porijeklo, a uz nekoliko njih u razrednom odjelu moguće je neposredno pov- lačenje paralela među različitim kulturama i sagledavanje situacije iz potpuno novog ugla, dok se školama pruža mogućnost da prevaziđu svoje “jednojezične navike” (Gogolin 1994; de Cilia 2010) i usmjerenost ka prototipnim predstavnicima jedne kulture i jezika, te osmisle i implementiraju programe koji će se zasnivati na načelu prihvatanja drugog i drugačijeg, a koji će aktivno uključiti svu djecu u nastavni proces.

OSNOVNI POJMOVI RADA

Višejezičnost je sposobnost govorenja više od jednog jezika. Primjer kada dijete unu- tar obitelji u kojoj je otac govornik jednog jezika (J1), a majka govornica drugog (J2), ili kad oboje govore jednim jezikom (J1a) koji se razlikuje od jezika okruženja u kojem žive (J3 odn. J2a)³, od početka odrasta uz dva jezika, smatra se primjerom vi-

¹ Autorica pod pojmom “nastavnik” podrazumijeva sve odgojno-obrazovne djelatnike (učitelje, nastavnike, profesore) koji rade u osnovnoj i srednjoj školi. Pojam „nastavnik“ vrijedi za oba roda.

² Pojam “učenik” vrijedi za oba roda.

³ J1, J2 i ostali označavaju redosljed učenja jezika („J“ je oznakaza „jezik“), no ne i vrijednost jezika za poje- dinca. Oznaka „a“ u tekstu se koristi u svrhu lakšeg razumijevanja materije.

šjezičnog (*pluriligvalnog*) djeteta. Učenjem dodatnih (stranih) jezika (J4 + J5) u školi, recimo, to isto dijete postaje *mногоjezično* (*multilingvalno*), a pošto je riječ o jezicima koji se eventualno, no ne nužno, razlikuju od jezika okruženja (J3odn. J2a/J4/J5), onda se svi ti jezici skupa nazivaju “inima” (Deutsch 2016; Jelaska 2007, 2012).

Ciljem usvajanja jezika smatra se usvajanje svih njegovih razina (značenjske, rječničke, izrazne i drugih) u svrhu lakšeg sporazumijevanja. Gotovo sva djeca svijeta su u stanju da ovladaju najmanje jednim jezikom ako nisu spriječeni nedostatkom osnovnih sposobnosti ili okolnosti (Jelaska 2012: 10).

U zavisnosti od starosne dobi djeteta tokom učenja drugog jezika, učenje dodatnog jezika može da poprimi crte dvojezičnosti (*bilingvalnosti*) ukoliko je proces istovremenog učenja dvaju jezika započet prije treće godine (tzv. “osjetljivo razdoblje”). Tada govorimo o simultanoj dvojezičnosti. Kada je učenje drugog jezika započeto nakon treće godine, jezik poprima karakteristike učenja “stranog” jezika i govorimo o konsektivnoj dvojezičnosti⁴. Pri tome razlikujemo rani period, za učenje započeto između 3. i 6. godine života, te kasno stjecanje jezika započeto nakon 6. godine života. Svako učenje jezika nakon 6. godine nalikuje učenju stranog jezika (odstupanja su uvijek moguća). Razlog tomu je plastičnost dječijeg mozga, odnosno činjenica da isti prilikom ranog stjecanja koristi poseban centar za pohranjivanje jezika koji mu omogućava unos drugih jezika uz manji napor (Brocino područje – obrada podataka i jezična reprodukcija, Wernickeovo područje – razumijevanje i semantička obrada), pa dijete brže i lakše uči (Franceschini et al. 2002, u Riehl 2014: 35ff). Korištenje navedenih centara u kasnijoj dobi samo je djelimično moguće, pa osobe koriste druge centre koji zahtijevaju veći napor prilikom učenja, dok osobe čija su navedena područja u mozgu razvijena, koriste ista za svaki slijedeći jezik.

Materinski jezik definiše se kao jezik koji dijete uči (“naslijeđuje”) od roditelja. On se često poistovjećuje s prvim jezikom, iako to nije uvijek slučaj. Naime, ukoliko dijete odrasta u okruženju u kojem se govori drugi jezik, njegovo poznavanje materinskog jezika će usljed rijetkog korištenja oslabiti, pa su velike šanse da mu drugi jezik postane prvi. Osim materinskog i prvog jezika važno je razlikovati i ini jezik, koji je ranije spomenut, a koji se pojavljuje kao nadređenica drugom jeziku.

⁴ Dvojezičnost ili bilingvalnost podrazumijeva poznavanje i govor dvaju jezika na približno istoj razini. Ukoliko su oba jezika na približno istoj razini govorimo o uravnoteženim govornicima, ukoliko nisu, riječ je o neuravnoteženim govornicima. U većini slučajeva su jezična i komunikacijska kompetencija dvaju jezika različite, te je jedan dominantniji, bez obzira na to da li je simultano usvojenili ne, jer zavisi od količine unosa („govora roditelja“) odn. količine korištenja (Ivanković 2017).

Ini jezici su: *strani jezik*, podrazumijeva sustavni oblik učenja jezika (u školi ili na tečaju), *drugi jezik*, kojim se ovladava nakon usvojenog materinskog jezika, a kojemu su govornici⁵ izloženi od početka usvajanja ili sustavno početkom školovanja, te *nasljedni jezik* koji se usvaja u obitelji ili užoj jezičnoj zajednici, useljeničkoj ili manjinskoj, ali je podređen glavnom jeziku. Govornik nasljednog jezika po pravilu je usvojio govorni jezik, no ne i standardni.

UČENICI KOJI NE ZNAJU ILI NEDOVOLJNO POZNAJU JEZIK ZEMLJE PRIMATELJICE

Program hrvatskoga jezika za pripremnu nastavu namijenjen učenicima koji ne znaju ili nedovoljno poznaju hrvatski jezik (MZOŠ 2011; u nastavku “Program”) je zakonski okvir koji u obliku nadopune Zakona o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi u Republici Hrvatskoj (u daljem tekstu: Hrvatskoj) regulira uključivanje inojezičnih učenika u nastavni proces. On predviđa ovladavanje hrvatskim jezikom tokom jedne školske godine s ciljem što skorijeg uključivanja inojezičnih učenika u redovan nastavni proces, te uz “Pravilnik o provođenju pripreme i dopunske nastave za učenike koji ne znaju ili nedostatan znaju hrvatski jezik i nastave materinskoga jezika i kulture države podrijetla učenika” (MZOŠ 2013) predstavlja nezaobilazan dokument za jezičnu integraciju istih. Ovaj zakonski akt obuhvata učenike sa statusom nacionalnih manjina kojima je „hrvatski drugi jezik, ali ga neki od njih slabije ili vrlo slabo poznaju jer se (gotovo) isključivo služe materinskim jezikom, i u domu i u okolini gdje žive“ (MZOŠ 2011). Drugu vrstu učenika koji su obuhvaćeni ovim programom čine učenici koji su se nedavno doselili u Hrvatsku i kojima je hrvatski strani jezik, dok su treća vrsta učenici nasljedni govornici koji „u nekome stupnju poznaju hrvatski, barem u pojedinim jezičnim djelatnostima“ (MZOŠ 2011). Program traje 70 nastavnih sati, namijenjen je za pripremnu nastavu i učenici koji njime brže ovladaju uključuju se potpuno ili djelimično u redovnu nastavu, što ga čini prilagodljivim i smatra ga se temeljem za izradu individualiziranih programa za svakog učenika. Po završetku programa vrši se testiranje, a izvješće o postignutim rezultatima dostavlja se nadležnome Uredu za školstvo, koji donosi odluku o tome da li je učenik spreman pratiti redovnu nastavu ili se upućuje na ponovno pohađanje programa (Bogdan, Lasić 2013: 209).

⁵ Pojam “govornik” vrijedi za oba roda.

Uz navedene akte, pred veliki priljev migranata iz afričkih i azijskih zemalja, 2014. godine donesena je Odluka o programu učenja hrvatskoga jezika, povijesti i kulture za azilante i strance pod supsidijarnom zaštitom radi uključivanja u hrvatsko društvo (MZOŠ 2014). Prema navedenoj Odluci učenici se, bez obzira na starosnu dob ili životne okolnosti, uključuju u posebne razredne odjele s ciljem ovladavanja hrvatskoga jezika, a u svrhu poboljšanja sopstvenih mogućnosti porastom pokretljivosti, zapošljivosti, te mogućnosti ravnopravnog prikupljanja informacija i participacije. Program traje četiri do devet mjeseci, dok se nastava odvija dva do tri puta tjedno po 6 do 7 sati inojezičnoga hrvatskoga. Prva cjelina, koja je obavezna za sve, sastoji se od 70 nastavnih sati, dok ukupni minimum sati iznosi 280. Prema Zakonu o izmjenama i dopunama Zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju (Hrvatski sabor 2013), kako navodi Lujčić (2016: 107), „predškolske ustanove imaju mogućnost organiziranja programa ranog učenja stranog jezika za djecu predškolske dobi, no ne navode se kriteriji odabira jezika niti važnost njihova usklađivanja s osnovnoškolskim ustanovama s određenog upisnog područja“.

U Republici Austriji (u daljem tekstu: Austrija) učenje njemačkog kao drugog jezika započinje još tokom predškolskog odgoja u obaveznoj jednogodišnjoj posjeti dječijeg vrtića, nakon čega slijedi testiranje⁶ u obliku posmatranja, a u svrhu upisa u školu. Ukoliko budući učenik zadovolji kriterije, uključuje se u redovnu nastavu, a ukoliko ne – u zavisnosti od stupnja poznavanja jezika – obavezan je posjećivati dopunske sate njemačkog jezika ili, slično kao i u Hrvatskoj, godinu dana (a najviše dvije) učiti jezik u okviru pripreme nastave. Ova odluka se ne odnosi na učnike pripadnike nacionalnih manjina. Njima je pravo na učenje i uporabu materinskog jezika (“nasljednog” po funkciji) zajamčeno mnogim međunarodnim dokumentima i zakonima u Hrvatskoj (Blažević-Simić 2014: 168) i Austriji⁷ (u Hrvatskoj manjine su: Albanci, Bošnjaci, Bugari, Crnogorci, Česi, Mađari, Makedonci, Nijemci i Austrijanci, Poljaci, Romi, Rusi, Rusini i Ukrajinci, Slovaci, Slovenci, Srbi, Talijani i Židovi, a u Austriji: Slovenci u Koruškoj, Hrvati u Gradišću, te Česi, Mađari, Romi i Slovaci), dok je ostalim inojezičnim skupinama – strancima, u koje se, naprimjer, ubrajaju izbjeglice koje su emigrirale na područje Austrije u toku ratnih zbivanja u 1990-tim godinama ili ranije u okviru Sporazuma o angažiranju radne snage iz

⁶ Testiranje “MIKA-D”. Preuzeto 29. rujna 2020. s: „Sprachstands feststellung mit MIKA-D“: https://www.bmbwf.gv.at/Themen/schule/schulpraxis/ba/sprabi/mika_d.html

⁷ Nacionalne manjine u Austriji: <https://www.bundeskanzleramt.gv.at/themen/volksgruppen.html>, te Schulorganisations gesetz (SchOG, 1962) “Zakon o ustroju škole”. Bundesblatt/Državni list 267/1962 – 19/2021. Preuzeto 3. veljače 2021. s <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10009265>,

bivše SFRJ ili Turske, kao i azilanti i stranci pod supsidijarnom zaštitom porijeklom s Bliskog istoka (Sirija, Palestina, Irak, Afganistan) i afričkog kontinenta (Somalija) koje su naselile područje Zapadne Europe u posljednjih nekoliko godina, učenje obiteljskog jezika samo *preporuka*, a nastava se ne održava redovito usljed nedostatka resursa.

Općenito govoreći, kada je riječ o obrazovanju nacionalnih manjina Blažević-Simić (2014: 168) navodi da „pripadnici nacionalnih manjina [u Hrvatskoj] svoje ustavno pravo na odgoj i obrazovanje na svom jeziku i pismu ostvaruju trima osnovnim modelima, te posebnim oblicima školovanja“. Prema modelu A cjelokupna nastava održava se na jeziku i pismu nacionalne manjine, uz obavezno učenje hrvatskog jezika u istome broju sati u kojem se uči jezik manjine, model B podrazumijeva dvojezičnu nastavu, pri čemu se društvena skupina predmeta izvodi na jeziku manjine, a prirodoslovna skupina predmeta na hrvatskom jeziku, dok se prema modelu C cjelokupna nastava izvodi na hrvatskom jeziku, a nastava jezika i kulture manjine izvodi se na jeziku manjine u trajanju dva do pet školskih sati tjedno. Sva tri modela su u manjoj ili većoj mjeri zastupljena na području Hrvatske, a evidentan je i napredak na polju usklađivanja školske dokumentacije, tiskanja udžbenika, polaganja ispita na jezicima manjina i slično (ibid. 169f). U Austriji se nacionalne manjine obrazuju na jedan od slijedeća dva načina: Prema prvom modelu cjelokupna nastava se izvodi na jeziku manjine, ali je obavezan predmet njemački jezik u iznosu od šest nastavnih sati tjedno, dok je drugi model zastupljen u takozvanim dvojezičnim školama ili odjelima u kojima se nastava iz svih predmeta izvodi naizmjenično na njemačkom i jeziku manjine. Polaganje materinskog jezika u okviru (centralne) mature također je moguće, no odnosi se isključivo na osobe koje vode porijeklo iz datih područja i koje imaju austrijsko državljanstvo (princip teritorijalnosti).

Za ostale inojezične skupine bez statusa nacionalnih manjina (azilanti i stranci pod supsidijarnom zaštitom, kao i ostali stranci) u Austriji nastavu materinskoga jezika moguće je organizirati na dobrovoljnoj osnovi za sve učenike od petog razreda osnovne škole u mješovitim grupama, uglavnom po završetku redovne nastave i u trajanju od najmanje dva školska sata tjedno. Polaganje mature ne nekom od datih jezika, za razliku od jezičnih manjina, nije moguće. Školske 2019/2020. godine Ministarstvo obrazovanja Austrije ovlastilo je pedagoške fakultete za izradu kompetencijskog profila nastavnika materinskog jezika koji je završen u prosincu 2020. godine, a koji su do završetka školske 2024/2025. godine svi nastavnici materinskog jezika, za koje do tad nisu postojali jasni kriteriji izobrazbe ili zapošljavanja, obavezni dodatno apsolvirati u svrhu stjecanja potrebnih kompetencija za rad, te usklađivanja

kriterija pri zapošljavanju.⁸

Važnost učenja materinskog jezika za razvoj ličnosti i jezičnih sposobnosti naglašavaju mnogi stručnjaci, a među njima i Brizić (2007), koja u skladu s tim skicira “model jezičnog kapitala“ (2007: 82ff). Tragajući za razlozima lošeg školskog uspjeha inojezičnih učenika porijeklom iz Turske u Austriji, dolazi do zaključka da je isti u najvećoj mjeri posljedica izostanka upravo pomenutog sustavnog učenja materinskog jezika i/ili stigmatizacije istog kod prve generacije doseljenika (do školske godine 2012/2013. učenje kurdskog jezika u turskim školama bilo je zabranjeno) što objašnjava njihov skroman jezični kapital koji u istoj (nepotpunoj, skromnoj) mjeri prenose i na slijedeću generaciju. Sve to se negativno odražava na njihovo opće obrazovanje i izgradnju samopouzdanja koje je usko vezano za izgradnju (jezičnog) identiteta. Do sličnih rezultata dolazi i Penya(2017) koji opisuje situaciju u kojoj majka i kćerka razgovaraju o različitim oblicima „prijateljstva“ za što u materinskom jeziku, koji majka preferira, postoji više izraza, pa time i više dimenzija, dok kćerka, „prijateljstvo“ definira u skladu s jezikom kojim se više identificira – jezikom okoline, što za majku djeluje zbunjujuće i dovodi do (jezičnih) nesuglasica. Stoga bi zadatak svakog društva trebalo da bude i bavljenje navedenim.

“KURIKULUM INOJEZIČNOST” I PREPORUKE STRUKE U AUSTRIJI

U doba kada je na manjine – bile one zakonski priznate ili ne – potrebno gledati kao na jednakopravne članove društva, politički akteri rješenje problema vide u usredotočenju na učenje jezika kao najlakšu i, za početak, jedinu soluciju. Stručnjaci su suglasni do mjere u kojoj je učenje jezika, odnosno usredotočenje na stjecanje osnovnog vokabulara, neminovno na početku obrazovanja (predškolski odgoj i obrazovanje, te razredna nastava⁹) u svrhu povećanja šansi za bolje obrazovanje, no u daljem kontekstu učenje jezika treba da poprimi oblik poznat kao “academic language”¹⁰ ili “academic discourse”, a koji podrazumijeva korištenje različitih jezičnih registara,

⁸ MUKompP, Kompetenz profil für Lehrpersonen des Muttersprachlichen Unterrichts – Kompetencijski profil nastavnika materinskog jezika. Preuzeto 3. veljače 2021. s <https://kommm.phwien.ac.at/mukompp/>

⁹ Austrijski sustav obrazovanja podijeljen je na slijedeći način: predškolski odgoj i obrazovanje (godina dana pred upis u školu je obvezna), razredna nastava / “Volksschule“, 1-4. razred, zatim predmetna nastava / “Sekundarstufe I“, 5-8. razred, srednja škola / “Sekundarstufe II“ (u zavisnosti od vrste škole), 9-(12)13. razred.

¹⁰ Godine 1979. kanadski pedagog Jim Cummins u polje inojezičnosti uveo je pojmove BICS (basic interpersonal communicative skills), govorni jezik i osnovna pismenost koji se stječu tokom osnovnoškolskog obrazovanja, i CALP (cognitive academic language proficiency), standardni ili strukovni jezik.

odnosno jezičnih ostvarenja koja su proizveli isti govornici govoreći isti jezik u različitim situacijama (na primjer korištenjem varijacija na metajezičnoj razini; umjesto “posmatraj” – “usmjeri pogled na bitno” i slično) (Gogolin et al. 2011: 14f), a koji se odnosi na sve učenike-vršnjake istovremeno i zajednički. U hrvatskom govornom području taj izraz bi odgovarao pojmu *standardnoga jezika*, dok je u njemačkom govornom području isti poznat kao “Bildungssprache”, a definira se kao „način uporabe jezika koju odlikuju tradicija, zadatak i namjere ustanove u kojoj se poučava, a koja istovremeno ukazuje na potrebu izgradnje novog shvatanja jezične izobrazbe usmjerene na adekvatno ophođenje sa inojezičnošću” (Gogolin et al. 2011: 16f). Škola, prema Gogolin et al. (2011), treba da prevaziđe svoje “jednojezične navike” i prihvati činjenicu da se potrebne jezične osnove ne usvajaju van škole, niti implicitno, te da ih se iz tog razloga učini “vidljivima” i dostupnima svoj djeci – bez obzira na status i ne samo u sastavu jednog školskog predmeta. Jer, nasuprot uvriježenom mišljenju da se jezikom ovladava isključivo na nastavi jezika, ovladavanje istim zadatak je svih školskih predmeta na svim razinama.¹¹

Vodeći se idejom takve kontinuirane jezične izobrazbe koju proklamiraju Gogolin et al. (2011) i radeći po nalogu ministarstva obrazovanja, Krumm i Reich (2013) predlažu koncept pod nazivom „Curriculum Mehrsprachigkeit“ („Kurikulum inojezičnost“) kako bi jezičnom odgoju dodijelili veći značaj, a inojezičnost integrirali u postojeće planove i programe. „Kurikulum inojezičnost“ se zalaže za izoštravanje sopstvene jezične biografije povezivanjem (svih raspoloživih) prvih jezika s drugim jezicima u svrhu ostvarenja općejezične spoznaje. Na taj način bi se (zastarjelo) gledište s dualizma između materinskog i drugog jezika usmjerilo na višejezičnost u kojem bi i “jezici van austrijskog jezičnog kanona” profitirali (Krumm, Reich 2013: 10f). Njihov prijedlog je da se cilj navedenog kurikuluma – predmet pod nazivom „inojezičnost“ – uvrsti u postojeće programe, podijeljen u tri dijela kojim bi se poticali individualni, socijalni, kognitivni i afektivni aspekti višejezičnog obrazovanja: 1) opažanje i savladavanje mnogojezičnih situacija, 2) znanje o jeziku, te 3) usvajanje strategija za učenje jezika. Pritom se autori oslanjaju na stupnjeve austrijskog obrazovnog sustava i obraćaju pažnju na kognitivni i jezični razvoj djece (Krumm, Reich 2013: 14f). Učenici razredne nastave na taj način bi se upoznali sa različitim jezičnim registrima, koristili bi ih u nastavi regularno ili aditivno kroz različite aktivnosti (učeci druga pisma ili pozdrave na drugim jezicima) i doživljavali bi višejezičnu stvarnost

¹¹ Projekat pod nazivom „Förderung von Kindern und Jugendlichen mit Migrationshintergrund“ je od 2004. do 2009. godine proveden na području Hamburga i okoline, no za potrebe ovog rada pružen je samo kratak uvid u isti isključivo u svrhu boljeg razumijevanja načela kontinuirane podrške pri jezičnoj izobrazbi, što predstavlja jedan od ciljeva „Kurikuluma inojezičnost“ u nastavku.

u svome direktnom okruženju (Krumm, Reich 2013: 16). Prelaskom na predmetnu nastavu učenici bi se počeli baviti uporedbom jezika i savladavanjem tehnika i strategija učenja stranog jezika. U prva dva razreda bavili bi se gramatičkim, značenjskim i uporabnim značenjem jezika, a kasnije biografskim, kulturalnim i geografskim odnosima (npr. čitanjem tekstova europske politike, bavljenjem temama poput ekskluzije, konflikta, suradnje ili jezicima na tržištu rada). U srednjoj školi pitalo bi se autonomno učenje i kritičko razmišljanje vođenjem diskusija o jezičnoj politici uz eventualnu uporabu višejezičnih registara ili čitanjem višejezičnih tekstova (Krumm, Reich 2013: 16).

„Kurikulum inojezičnost“ u svojim dijelovima vodi se načelom dvojezične nastave, poznatim pod kraticom CLIL (Content and language integrated learning)¹², jer se prema istome ostvaruju ciljevi Kurikuluma inojezičnost. Nadalje, zasniva se na reformističkom stajalištu „language awareness“ (svijest o jeziku)¹³, te se vodi načelima interkulturalnog učenja i glotodidaktike, i iako još uvijek nije implementiran u važeći kurikulum, određene zamisli i ciljevi su preuzeti ili se proučavaju u okviru izobrazbe nastavnika.

IZOBRAZBA NASTAVNIKA NA POLJU INOJEZIČNOSTI U HRVATSKOJ I AUSTRIJI

Kada je riječ o poučavanju inojezičnih učenika, stanje u Austriji dijeli se na dva razdoblja: do školske 2018/2019. godine Dopuna¹⁴ važećeg Kurikuluma za osnovne (razredna i predmetna nastava) i srednje škole u Austriji (u nastavku: Kurikulum) činila je osnov za učenje i poučavanje njemačkog kao inog jezika u sastavu nastavnog predmeta „Njemački jezik“ u redovitoj nastavi. Navedena Dopuna nije predviđala podjelu sadržaja po razredima, nego je činila temelj za izradu individualiziranih programa za svakog učenika (s obzirom na dob, poznavanje jezika / predznanja i slično), a nastavnici su se u skladu s načelom interkulturalnog učenja pripremali za nastavu i jezični

¹² CLIL je pristup učenju jezika pomoću (nekog) drugog jezika, pri čemu se uči ne samo drugi jezik nego i sadržaji koji se njime prenose.

¹³ „Language Awareness“ je koncept engleskog jezikoslovca Erica Hawkinsa koji predlaže uvođenje predmeta pod nazivom „The study of language“ u škole kako bi učenici stekli uvid u način učenja jezika, bavili se analizom jezičnih predrasuda ili sami dolazili u doticaj s drugim jezicima, a sve s ciljem senzibilizacije okoline za više-, mnogo- i inojezičnost (Hawkins 1999).

¹⁴ Izvorno: Lehrplanzusatz „Deutsch für Schülerinnen und Schüler mit nichtdeutscher Muttersprache“ u sastavu kurikuluma nastave „Deutsch, Lesen, Schreiben“ odn. „Deutsch, Lesen“ u „Lehrplanbestimmungen für Deutsch als Zweitsprache (DaZ) prvi put stupio na snagu 1992. godine (prva verzija). Preuzeto 21. kolovoza 2020. s: https://pubshop.bmbwf.gv.at/index.php?article_id=9&sort=title&search%5Bcat%5D=53&pub=283

odgoj i obrazovanje. Nedostatak ovog razdoblja su razredni odjeli s velikim brojem učenika koji su nastavnike sprečavali da se u potpunosti posvete individualiziranom radu s inojezičnim učenicima, što su potvrdili niski rezultati na međunarodnim istraživanjima, kao i činjenica da mnogi nastavnici tokom inicijalnog obrazovanja nisu imali priliku da steknu potrebne kompetencije za rad u takvim uvjetima. Školske 2018/2019. godine dolazi do obrata na političkoj sceni koji ujedno vodi i do promjene Zakona o obrazovanju i važećeg Kurikuluma, te se učenici, djeca azilanata i stranaca pod supsidijarnom zaštitom, kao i djeca ostalih stranaca čije znanje jezika ne zadovoljava kriterije za praćenje redovite nastave, uključuju u posebne odjele („Deutschförderklassen“) odnosno upućuju na sate dopunske nastave njemačkog jezika („Deutschförderkurse“). Time situacija u Austriji u 2018. godini postaje slična situaciji u Hrvatskoj. Standardiziranim praćenjem napretka učenika u toku nastave¹⁵ omogućava se pravovremeno donošenje odluke o tome da li je učenik spreman za praćenje redovne nastave ili ne, te se u skladu s time i djeluje.

Kada je riječ o obrazovanju nastavnika u Austriji, važno je spomenuti studijski modul „Njemačkog kao drugog i stranog jezika“ koji je namijenjen studentima koji u budućnosti žele poučavati djecu i/ili odrasle u oblasti njemačkog kao drugog i stranog jezika, te u okviru istog budući nastavnici stiču kompetencije potrebne za rad sa navedenom skupinom. U Hrvatskoj modul „Hrvatskog kao drugog i stranog jezika“, iako na prvi pogled sličnog naziva, namijenjen je isključivo stranim državljanima koji se žele upisati na neku visokoškolsku ustanovu u Hrvatskoj, stranim studentima koji žele poboljšati jezične kompetencije i polaznicima koji nemaju status redovitih studenata.¹⁶ Kolegije koji se bave glotodidaktikom i koji buduće nastavnike osposobljavaju za poučavanje hrvatskog kao inog jezika nude mnoga hrvatska sveučilišta u okviru studija hrvatskog jezika, naprimjer Filozofski fakultet u Zagrebu koji nudi kolegije “Uvod u materinski i inojezični hrvatski”, te “Poučavanje hrvatskoga kao nematerinskoga jezika”, kao i Filozofski fakulteti u Splitu, Zadru ili Rijeci, no ne i u okviru ostalih studija i predmeta. Pored toga, 2006. godine Filozofski fakultet u Zagrebu pokrenuo je Poslijediplomski doktorski studij glotodidaktike u svrhu usavršavanja sopstvenog kadra na tom polju, a 2020. godine pokrenut je i specijalistički studij “Obrazovni pristup hrvatskom kao inom jeziku u ranom odgoju i obveznom obrazovanju” usmjeren na edukaciju polaznika o cjelovitome pristupu obrazovanju

¹⁵ Izvorno: USB DaZ – Unterrichtsbegleitende Sprachstandsbeobachtung Deutsch als Zweitsprache, instrument za praćenje napretka učenika na polju usvajanja njemačkog jezika. Preuzeto s https://www.bmbwf.gv.at/Themen/schule/schulpraxis/ba/sprabi/usb_daz.html dana 30. kolovoza 2020. godine

¹⁶ Opis modula Hrvatskog kao drugog i stranog jezika na stranici Croaticuma: https://croaticum.ffzg.unizg.hr/?page_id=3270&lang=hr

djece i učenika inojezičnih govornika hrvatskoga jezika. Godine 2012. Agencija za odgoj i obrazovanje, koja je ovlaštena ustanova za osposobljavanje nastavnika koji će poučavati hrvatski kao strani jezik, organizirala je stručni skup za učitelje i nastavnike hrvatskoga jezika koji poučavaju hrvatski kao strani jezik, koji se sastojao od četiri modula, a po završetku istoga izdat je priručnik “Inojezični učenik u okruženju hrvatskoga jezika” koji objedinjuje teorijska i praktična iskustva sa skupa.

U Austriji također, pored već pomenutog modula kao neobaveznog dodatka redovnom studiju svih usmjerenja, moguće je apsolvirati i master-studij, kao i jedno od mnogih stručnih usavršavanja koja nude svi učiteljski fakulteti, a kojim se stječu kompetencije potrebne za rad u oblasti obučavanja njemačkog kao drugog i stranog jezika.¹⁷Razlog i motiv tomu je činjenica da se poučavanje nekog jezika iz perspektive izvornih govornika razlikuje od poučavanja nekog jezika kao drugoga jezika jer je jezik pri tom ujedno i sredstvo i cilj poučavanja, isto kao što se poučavanje nekog jezika kao stranog jezika razlikuje od ostalih, s obzirom na činjenicu da je učenje nekog jezika kao stranog jezika uglavnom usmjereno na ostvarivanje praktične komunikacije. Jindra (2012) i drugi (Brizić 2007; Busch 2013; Hoffmann et al. 2017; Ivanković 2017) stoga naglašavaju da kompetencije nastavnika koje se odnose na poučavanje nekog jezika kao drugog i stranog jezika igraju bitnu ulogu, te je “važno da svi nastavnici, neobavezno o nastavnom predmetu, prođu obavezno temeljno obrazovanje na području Njemačkog kao drugog jezika” (Jindra 2012: 59), a na čemu se radi proteklih godina, no i dalje u nedovoljnoj mjeri i na dobrovoljnoj osnovi. U međuvremenu, kako navodi Češi (2012: 49), ostali nastavnici koji „nisu mogli steći kompetencije za poučavanje inoga jezika tijekom inicijalnog obrazovanja, iskustvo [stječu] u neposrednom odgojno-obrazovnom radu, [a] želja da pomognu i omoguću učeniku da pronade svoje mjesto u novoj sredini i da bude motiviran za komunikaciju sa svojim vršnjacima, omogućila im je otkrivanje načina, metoda i strategija učenja i poučavanja inojezičnih učenika.“

ZAKLJUČAK

Iako su učinjeni vidni pomaci na polju inojezičnog obrazovanja, te rada s inojezičnim učenicima, uporedba kurikularnih koncepcija ukazuje na to da još uvijek nedostaje nekoliko ključnih koraka. Dok pripadnicima nacionalnih manjina pripada niz prava koja im omogućavaju ne samo očuvanje kulturalnih specifičnosti, nego i tradicija,

¹⁷ Studij je moguć na svim fakultetima filološkog usmjerenja u: Beču, Grazu, Klagenfurtu, Salzburgu te Linzu (samo kao dodatni modul u trajanju od dva do tri semestra).

jezika i identiteta, te im se osigurava participacija u svim procesima na svim (političkim) razinama, djeca azilanata, stranaca pod supsidijarnom zaštitom kao i ostalih stranaca u Austriji i dalje se suočavaju sa neravnopravnošću, iako znamo i vidimo da nije riječ o fenomenu koji je nastao preko noći. Iskustvo etabliranja i uključivanja nacionalnih manjina u nastavni proces model je na kojem bi se mogla zasnivati i inkluzija azilanata i stranaca pod supsidijarnom zaštitom jer jedino on se ne kosi s načelima nediskriminacije i prihvatanja drugog i drugačijeg. Puko deklarativnim prihvatanjem raznolikosti, te pod izgovorom da jezici djece azilanata i stranaca pod supsidijarnom zaštitom nisu srodni jezicima Zapada, pa ih isti stoga teže savladavaju – pritom zanemarujući činjenicu da su ista samo u rijetkim slučajevima alfabetizirana na materinskome jeziku, što ih stavlja u poziciju „ostalih“ početnika, stvara se jaz među djecom odašiljući poruku da su njihovi jezici i načini življenja „pogrešni“, što kod pomenute djece stvara osjećaj straha i nelagode prilikom komunikacije na jeziku zemlje primateljice, a koji se naposljetku svodi na reprodukciju po potrebi (u školske svrhe) i obično je slabije razvijen usljed nedostatka mogućnosti interakcije s vršnjacima i komunikacije na istom koja je uvjetovana odvojenim razrednim odjelima. Onemogućavanje žurnijeg uključivanja pomenute skupine u redovni nastavni proces ugrožava njihov razvoj u skladu sa njihovim (kognitivnim) mogućnostima i sposobnostima, te koči njihovu integraciju u društvo.

Na polju izobrazbe nastavnika u obje države vidljiv je napredak, no i dalje se nameće slika i osjećaj improvizacije u radu s inojezičnim učenicima kao jedinom mogućem rješenju jer i dalje veliki broj nastavnika nije imao priliku na stjecanje potrebnih kompetencija tijekom inicijalnog obrazovanja, a povremena stručna usavršavanja na dobrovoljnoj bazini pošto nisu dovoljna za ostvarivanje cilja kojemu škola teži – poučavanju za cjeloživotno obrazovanje (u sastavu svih nastavnih predmeta). I dok je, kako navode Bogdan i Lasić (2013: 210) u Hrvatskoj obavezno apsolvirati stručno usavršavanje na polju poučavanja hrvatskog kao inog jezika, u Austriji je to i dalje samo preporuka.

Dalje, potrebno je osmisliti i programski razraditi nastavne sadržaje u školama i predškolskim ustanovama koji imaju u vidu čimbenike za učenje drugoga jezika: prilagoditi kurikulume novonastaloj situaciji ili razmotriti postojeće – poput „Kurikuluma inojezičnost“, opremiti škole sredstvima za rad (naprimjer, prilagoditi udžbenike načelu „svijesti o jeziku“, smanjiti razredne odjele), te proširiti ustroj odgoja i obrazovanja – bez obzira na smjer i stupanj – za dimenziju migracija, uz čiju pomoć bi se (budućim) nastavnicima ukazalo na pomenutu problematiku, kao i dimenziju refleksivnosti, koja ne bi obuhvatala samo ponašanje nastavnika u skladu s odrednicama koje pro-

klamiraju multi- i interkulturalno obrazovanje, već i prenošenje znanja o istim kao kategorički imperativ takozvanih “migracijskih društava” (Karakaşoğlu, Mecheril 2019).

LITERATURA

1. Blažević-Simić, Ana (2014), “(Ne)vidljivost obrazovanja manjina u Republici Hrvatskoj“, u: Hrvatić, Neven (ur.), *Interkulturalno obrazovanje i europske vrijednosti*, Odsjek za pedagogiju – Filozofski fakultet u Zagrebu i Visoka škola za menadžment u turizmu i informatici u Virovitici, Zagreb-Virovitica, 166-178.
2. Bogdan, Nives, Josip Lasić (2013), “Pripremna i dopunska nastava na hrvatskome jeziku za inojezične učenike“, *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, 2(16), 206–218
3. Brizić, Katharina (2007), *Das geheime Leben der Sprachen. Gesprochene und verschwiegene Sprachen und ihr Einfluss auf den Spracherwerb in der Migration*, Waxmann Verlag, Münster, Njemačka
4. Busch, Brigitta (2013), *Mehrsprachigkeit*, Facultas Verlags und Buchhandels AG, Beč, Austrija
5. Češi, Marijana (2012), “Strategije u učenju i poučavanju hrvatskoga kao inoga jezika“, u: Mićanović, Miroslav, Marijana Češi, Marijana Cvikić, Sanja Milović (ur.), *Inojezični učenik u okruženju hrvatskoga jezika: Okviri za uključivanje inojezičnih učenika u odgoj i obrazovanje na hrvatskome jeziku*, Teovizija, Zagreb, Hrvatska, 43-49.
6. De Cilia, Rudolf (2010), “Mehrsprachigkeit statt Zweisprachigkeit – Argumente und Konzepte für eine Neuorientierung der Sprachenpolitik an den Schulen“, u: De Cilia, Rudolf, Helmut Gruber, Michal Krzyzanowski, Florian Menz (ur.), *Discourse – Politics – Identity. Diskurs – Politik – Identität*, Stauffenburg, Tübingen, Njemačka, 245-255.
7. Deutsch, Bettina (2016), *Mehrsprachigkeit durch bilingualen Unterricht? Analysen der Sichtweisen aus europäischer Bildungspolitik, Fremdsprachendidaktik und Unterrichtspraxis*, Peter Lang, Frankfurt am Main, Njemačka
8. Gogolin, Ingrid (1994), *Der monolinguale Habitus der multilingualen Schule*, Waxmann Verlag, Münster, Njemačka
9. Gogolin, Ingrid, İnci Dirim, Thorsten Klinger, Imke Lange, Drorit Lengyel, Ute Michel, Ursula Neumann, Hans H. Reich, Hans-Joachim Roth, Knut Schwippert (2011), *Förderung von Kindern und Jugendlichen mit Migration-*

- hintergrund - För-Mig: Bilanz und Perspektiven eines Modellprogramms:*
Waxmann Verlag, Münster, Njemačka
10. Hawkins, Eric (1999), "Foreign language study and language awareness", *Language Awareness*, 8 (3-4), 124-142.
 11. Hoffmann, Ludger, Shinichi Kameyama, Monika Riedel, Pembe Şahiner, Nadja Wulff, (ur.), (2017), *Deutsch als Fremdsprache. Ein Handbuch für die Lehrerbildung*, Erich Schmidt Verlag GmbH, Berlin, Njemačka
 12. Hrvatski sabor (2013), *Odluka o proglašenju Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o predškolskom odgoju i naobrazbi*, preuzeto 30. kolovoza 2021. godine s <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Obrazovanje/Predskolski//Zakon%20o%20izmjenama%20i%20dopunama%20Zakona%20o%20predskolskom%20odgoju%20i%20naobrazbi%20NN%2094-2013.pdf>
 13. Ivanković, Iva (2017), *Interkulturalne odrednice dvojezičnog obrazovanja*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb
 14. Jelaska, Zrinka (2007), "Ovladavanje jezikom: izvornojezična i inojezična istraživanja", *Lahor*, 1 (3), 86-99.
 15. Jelaska, Zrinka (2012), "Ovladavanje materinskim i inim jezikom", u: Mićanović, Miroslav, Marijana Češi, Marijana Cvikić, Sanja Milović (ur.), *Inojezični učenik u okruženju hrvatskoga jezika: Okviri za uključivanje inojezičnih učenika u odgoj i obrazovanje na hrvatskome jeziku*, Teovizija, Zagreb, Hrvatska, 19-33.
 16. Jindra, Silvia (2012), "Razvijanje interkulturalnih kompetencija u školskoj svakodnevnicu. Kakav doprinos pruža obrazovanje nastavnika u Austriji?", u: Mićanović, Miroslav, Marijana Češi, Marijana Cvikić, Sanja Milović (ur.), *Inojezični učenik u okruženju hrvatskoga jezika: Okviri za uključivanje inojezičnih učenika u odgoj i obrazovanje na hrvatskome jeziku*, Teovizija, Zagreb, Hrvatska, 57-60.
 17. Karakaşoğlu, Yasemin, Paul Mecheril (2019), "Pädagogisches Können. Grundsätzliche Überlegungen zu LehrerInnenbildung in der Migrationsgesellschaft", u: Cerny, Doreen, Manfred Oberlechner (ur.), *Schule – Gesellschaft – Migration: Beiträge zur diskursiven Aushandlung des schulischen Lern- und Bildungsraums aus theoretischer, empirischer, curricularer und didaktischer Perspektive*, Barbara Budrich Verlag, Opladen, Njemačka, 17-31.
 18. Lujčić, Rea (2016), "Dvojezično i višejezično obrazovanje u Republici Hrvatskoj u svjetlu hrvatske jezične politike i planiranja", *Metodički ogledi*, 23(2), 99-120.

19. Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2011), *Odluka o programu hrvatskog jezika za pripremu nastave za učenike osnovne i srednje škole koji ne znaju ili nedovoljno poznaju hrvatski jezik*, NN 151/11, preuzeto 20. kolovoza 2020. s www.propisi.hr/print.php?id=11512
20. Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2013), *Pravilnik o provođenju pripreme i dopunske nastave za učenike koji ne znaju ili nedostatan znaju hrvatski jezik i nastave materinskoga jezika i kulture države podrijetla učenika*, NN 15/2013-252, preuzeto 20. kolovoza 2020. godine s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2013_02_15_252.html
21. Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2014), *Odluka o programu učenja hrvatskoga jezika, povijesti i kulture za azilante i strance pod supsidijarnom zaštitom radi uključivanja u hrvatsko društvo*, NN 154/2014-2920, preuzeto 30. kolovoza 2021. godine s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_12_154_2920.html
22. Peña, Tomas (2017), *Sprachbiografien und sprachliche Identität in erfolgreich migrierten Familien*, doktorski rad, Pädagogischen Hochschule Freiburg, Njemačka
23. Reich, Hans H, Hans-Jürgen Krumm (2013), *Sprachbildung und Mehrsprachigkeit: Ein Curriculum zur Wahrnehmung und Bewältigung sprachlicher Vielfalt im Unterricht*, Waxmann Verlag, Münster, Njemačka
24. Riehl, Claudia Maria (2014), *Mehrsprachigkeit: Eine Einführung*, WBG Verlag, Darmstadt, Njemačka
25. Schader, Basil (2012), *Sprachenvielfalt als Chance: 101 praktische Vorschläge*, Orell Füssli Verlag, Zürich, Švicarska

(RE)PRODUCTION OF INEQUALITY IN THE SCHOOL SYSTEM? A COMPARISON OF CROATIA'S AND AUSTRIA'S CONCEPTS OF PLURILINGUALISM

Summary:

In Croatia's and Austria's educational systems, plurilingual students have long had the status of a priority group, and thus give us the impression of readiness in facing the "problem" of dynamics of society as the greatest challenge of all – whether as national minorities or students who, as refugees in accompanied or without parents, come to one of these countries in search of a better life. In both countries, concepts have been developed and laws aimed at integrating plurilingual children into regular classes as soon as possible, encouraging them to learn the language of the majority population first, while neglecting their backgrounds and the potential they carry. By reviewing and comparing concepts, laws, and regulations that deal with all aspects of the phenomenon of plurilingualism – from the structure and manner of distribution of plurilingual children in classrooms, through the training of teachers who teach them, to the image of them in society, the paper will try to answer the question to what extent these states are ready for the multi- and plurilingual reality that surrounds us.

Keywords: second language (acquisition); student; politics of plurilingualism; teacher training; curriculum

Adresa autorice
Authors' address

Dijana Gnasmüller
Private Pädagogische Hochschule der Diözese Linz
dijana.gnasmueller@ph-linz.at

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.325

UDK 371.39:004

Primljeno: 03. 06. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Filduza Prušević Sadović

IMPLEMENTACIJA DIGITALNIH IGARA U NASTAVNI PROCES

Živimo u vreme intenzivnih društvenih načinima. Tehnologija svakodnevno napreduje i vodi ka novim načinima rešavanja problema, načina rada, kao i načinima dolaženja do znanja. Digitalne igre kao deo savremene tehnologije, pored toga što su zabavne, nude mogućnost drugačijeg koncepta učenja. Igranje digitalnih igara, ako se pravilno implementiraju u nastavni proces, može imati višestruke pozitivne efekte. Ako želimo da sagledamo nastavu budućnosti ne možemo to učiniti gledajući nastavu kakva je sada. Moramo posmatrati decu dok igraju video igre. Videćemo da su angažovani, uzbuđeni, aktivni dok uče prelazeći jedan nivo igre za drugim. Digitalno okruženje je dovelo do pojave da današnja deca usvajaju informacije na drugačiji način nego što su to činili njihovi roditelji. Umesto da informacije primaju pasivno od početka do kraja, što su omogućavale prethodne tehnologije učenja kao što su knjige, štampani materijali, televizijske emisije, današnja deca su u interaktivnom odnosu sa tehnologijama učenja. Primena digitalnih igara u nastavi omogućava podsticanje kreativnosti kod dece, što je u suprotnosti sa aktuelnim načinom rada u školama u kojima se učenicima uglavnom nude gotova rešenja. Učenje kroz igru predstavlja kontrolisan proces lične aktivnosti učenika kroz koju se pronalaze rešenja i odgovori na određena pitanja. Cilj ovog rada jeste da ukaže na uticaj digitalnih igara na efekte učenja, na motivaciju učenika, kao i načine njihove implementacije u nastavni proces. Želimo da ukažemo na činjenicu da se svakodnevno iskustvo učenika u igranju digitalnih igara, stečeno van školskih ustanova, može iskoristiti u svrhu prenošenja i usvajanja novih znanja.

Ključne reči: aktivnost; digitalne igre; interaktivna nastava; učenje

UVOD

Igra je prirodna aktivnost dece. Žan Pijaže (Jean Piaget) kao i Džerom Bruner (Jerome Bruner), smatrali su da je igra dečiji rad. Najbolji način za učenje jeste putem praktičnog rada. Međutim, u našem sistemu obrazovanja nastavnici je teško da implementiraju igru u akademsko vreme predviđeno nastavnim planom i programom. Uvođenjem igre u nastavni proces kao sredstva i okruženja za učenje, ovaj pristup se može promeniti. Digitalne video igre podstiču povećanje prisustva određenih hormona u srednjem mozgu, što olakšava skladištenje i prizivanje informacija stečenih na ovaj način (Howard-Jones 2015).

Igranje je alat koji deca koriste za učenje o svetu i društvu. Kroz igru, njihove socijalne i kognitivne potrebe se mogu zadovoljiti i razvijati. Igra je način na koji deca stupaju u interakciju sa okruženjem u kome žive i stiču iskustva neophodna za razumevanje društva i odnose među ljudima.

Učenje kroz igru nije nova pojava. Prema Bredšou i Louenstajnu (Bradshaw i Lowenstein 2007) korišćenje igara za učenje je prilično drevna tehnika. Na primer, igre su korišćene kao sredstvo kojim su trenirani vojnici za rat. Igra je od suštinskog značaja za razvoj jer doprinosi kognitivnom, fizičkom, društvenom i emocionalnom blagostanju dece i mladih. Igra omogućava deci da stvaraju i istražuju svet koji ih okružuje, suočavajući se sa sopstvenim strahovima, glumeći uloge odraslih, igrajući se sami, sa drugom decom ili sa odraslima (Ginsburg 2007). Igra pomaže deci da samostalno rešavaju probleme, jer tokom igranja deca stvaraju i rešavaju situacije koje podsećaju na stvarne. Kada se od deteta zatraži da reši školski ili stvarni, realni problem, ono će koristiti veštine koje praktikuje tokom igre. Igra doprinosi razvijanju ličnosti deteta u potpunosti. Kroz igru se razvijaju i jačaju kreativnost deteta, fizičke i kognitivne sposobnosti. Korišćenje igre kao alata za učenje u ranom detinjstvu doprinosi potpunijem pristupu nastavnim sadržajima i omogućava sveobuhvatan razvoj ličnosti svakog deteta. Igra omogućava deci da koriste svoju kreativnost dok razvijaju maštu, spretnost i fizičku, kognitivnu i emocionalnu snagu. Igra je važna za zdrav razvoj intelekta (Ginsburg 2007).

Kroz igru, deca mogu sintetizovati i lakše shvatiti informacije koje su naučila. Posle obrade lekcije, deca kroz igru prenose informacije koje su upravo naučila u zamišljene „stvarne“ situacije. Ako se igranje ne može koristiti u okviru obrade novih sadržaja, onda je važno koristiti igru nakon što se sadržaj obradi, kako bi učenici bili u prilici da lakše shvate sadržaj koji su upravo učili. Vigotski je insistirao na značaju igre kao sredstva koje utiče na dečji razvoj. Prema njegovoj teoriji, igra ima značajnu

ulogu u razvoju dečjeg govora i pismenosti. Vigotski smatra da igra ima značajnu ulogu u prelazu od egocentričnog govora do sledećeg stupnja u razvoju kod deteta uzrasta od tri do sedam godina. Takođe, tvrdi i da se kroz igru razvijaju kulturne vrednosti kod deteta, zahvaljujući različitim iskustvima kroz koja deca prolaze tokom igre. Vigotski je verovao da se razvoj jezika odvija u kulturnom i društvenom okruženju. Igra je bitan element u ranom detinjstvu, jer deci pruža priliku da (1) izraze svoje ideje i svoja osećanja, (2) prepoznaju i testiraju svoje znanje o stvarnosti i (3) steknu dobru osnovu za predškolsko i školsko učenje (Saracho 2012).

Najviše nejasnoća vezanih za definiciju igre odnosi se na činjenicu da u literaturi o razvoju dece pojam igra označava najveći deo društvenih i samostalnih aktivnosti deteta, bez obzira na to da li je to zaista igra ili nije (Pellegrini 2009). Da bi neka aktivnost bila označena kao igra ona mora posedovati sledeće komponente (Saracho 2012):

- a) ne postoje strogo određena pravila aktivnosti
- b) simuliraju se realne emocije
- c) prisutna je unutrašnja motivacija
- d) postoji slobodan izbor.

Postojanje navedenih komponenti igru razlikuje od posla, navika, rituala i aktivnosti koje su povezane sa igrom, kao što su istraživanje i imitacija (Saracho 2012).

ULOGA DIGITALNIH IGARA U NASTAVNOM PROCESU

„Digitalne igre u obrazovanju obezbeđuju platformu za aktivno učenje, tj. one omogućavaju učenje putem iskustva i otkrića, prilagođavaju se potrebama korisnika, njihovim predznanjima i interesovanjima, obezbeđuju trenutnu povratnu informaciju o nivou postignutog uspeha i mogu doprineti razvoju novih metoda učenja, poučavanja i razumevanja“ (Ristić, Mandić 2017: 124)

Iako je igranje digitalnih igara deci i mladima dobro poznato, u okviru formalnog obrazovanja pojedinci ih i dalje smatraju neozbiljnom aktivnošću pa njihove mogućnosti nisu u potpunosti otkrivene i iskorišćene. Učenje korišćenjem digitalnih igara može biti zasnovano na rešavanju vrlo jednostavnih zadataka, do rešavanja problema koji zahtevaju visok nivo sposobnosti. Digitalne igre mogu biti akcione, avanturističke, igre borbi, slagalice, igranje uloga, sportske i strategijske. Interaktivnost digitalnih video igara stimuliše učenje i podstiče učesnike igre da

postizu nove rezultate ili usvajaju nova znanja. One takođe, učenicima omogućavaju razvijanje kompjuterskih veština neophodnih u društvu koje se neprekidno tehnološki razvija (Griffiths 2002).

Postoje određeni kriterijumi o kojima moramo voditi računa prilikom odabira igre koju ćemo predstaviti učenicima u nastavnom procesu (Deubel 2006):

- uzrast učenika, njihove karakteristike, pol, takmičarski duh i prethodno iskustvo sa digitalnim igrama
- prilagođenost cilja uzrastu učenika
- da li učenici sa posebnim potrebama mogu da učestvuju u igri?
- da li se u igri pojavljuju naznake polne ili rasne uvrede za neku grupu učenika?
- broj učesnika u igri; koliko učenika može igrati u isto vreme i da li veliki broj učenika ostaje po strani?
- uloga nastavnika: pasivni posmatrač ili aktivni učesnik igre.

Deubel (2006) takođe smatra da postoji nekoliko bitnih činilaca koji utiču na efektivno učenje pomoću digitalnih igara. Igre moraju podsticati učenje i aktivnost učenika na visokom nivou. Pravila i ciljevi su takođe bitne komponente dobre organizacije nastave uz korišćenje digitalnih igara. Nastavnici treba da obezbede jasne i vidljive rezultate igre i brzu povratnu informaciju. Od učenika se očekuje da nema samo interaktivnu ulogu u odnosu sa igrom već i sa ostalim učenicima.

Prilikom implementacije digitalnih igara u nastavni proces treba voditi računa o sledećem:

1. Utvrditi svrhu upotrebe digitalne igre u nastavnom procesu. Kada postanemo svesni svrhe upotrebe određene igre lakše nam je da odlučimo koju igru da uključimo u nastavni proces. Digitalne igre mogu biti korišćene sa ciljem da se učenicima olakša usvajanje nastavnog sadržaja, da se sadržaj pojednostavi i prilagodi mogućnostima učenika. Takođe, digitalne igre možemo koristiti sa ciljem da obogatimo nastavni proces. Na ovaj način nastavni sadržaj predstavljamo putem različitih medija što učenike osposobljava da dolaze do izvora znanja na različite načine. Digitalne igre mogu nam, takođe, poslužiti kako bi se kroz njihovo korišćenje dopunili, osvežili nastavni sadržaji. Igranje igara u parovima i grupama, omogućava razvijanje nekih veština i sposobnosti koje učenici ne usvajaju kroz druge modele nastavnog rada, takmičenje među grupama, osvajanje visokih rezultata, a sve to utiče na motivaciju i takmičarski duh kod učenika.

2. Nastavnik mora, pre nego se odluči da igru koristi u nastavnom procesu, igru odigrati sam i uveriti se da li je ona u skladu sa ciljevima učenja. Kada nastavnik napravi odgovarajući izbor igre, prilikom igranja treba da obrati pažnju na sledeće elemente: da li igra omogućava kontrolu od strane nastavnika. Pojedine digitalne igre omogućavaju nastavniku da sadržaje prilagođava individualnim potrebama učenika. Digitalne igre takođe moraju biti jednostavne i odgovarajuće za intuiciju učenika, što znači da za njihovo korišćenje učenicima neće trebati dodatna objašnjenja i uputstva. Na osnovu sadržaja i načina na koji je on prezentovan, nastavnik može predvideti da li će igra biti zanimljiva učenicima ili ne. Ukoliko je igra zanimljiva, učeničko angažovanje će biti veće, a samim tim će i rezultata tog angažovanja reflektovan kroz znanje biti bolji. Nastavnik igrajući igru može da sagleda da li su sadržaji predstavljeni na različite načine kako bi se zadovoljile različite potrebe i načini učenja učenika. Isti sadržaj može biti predstavljen i kroz grafikone, fotografije, tekst i na druge načine. Igra bi, takođe, trebala da bude kreirana tako da kroz nivoe težine problema sadržaj može biti prilagođen različitim mogućnostima učenika, njihovim prethodnim iskustvima i znanjima. Ukoliko nastavnik vodi računa o svim nabrojanim segmentima digitalne igre biće u mogućnosti da odluči da li je igra pogodna ili nije za korišćenje u nastavnom procesu, odnosno da li zadovoljava ciljeve i zadatke nastave.
3. Komunikacija učitelja i nastavnika sa roditeljima je bitna u svim segmentima školskog života. Kada nastavnik odluči da uvede digitalne igre u nastavni proces, jako je bitno da roditelji budu obavješteni o njegovim postupcima, kako ne bi imali pogrešan utisak da njihova deca igraju beznačajne igrice za vreme nastave. Nastavnik mora objasniti roditeljima svrhu i vrednost igara koje uvodi u nastavni proces.
4. Povremeno igranje igara u nastavi neće dovesti do efekata koji se potiču ako su igre kroz raspored časova planirane redovno. Postoji pozitivna korelacija između redovnog 40-minutnog svakodnevnog igranja digitalnih video igara i razvoja brzine misaonih operacija kao što su pamćenje i sposobnost rešavanja problema (Chuang & Chen 2009).
5. U zavisnosti od broja raspoloživih kompjutera, digitalne igre možemo uključiti u nastavni proces na više načina. Digitalne igre mogu biti implementirane kao aktivnost u uvodnom delu časa sa ciljem da se učenici uvedu u novu nastavnu jedinicu ili u završnom delu časa kao način da se sumiraju rezultati časa. Takođe, igranje igara u parovima ili grupama učenike osposobljava za timski rad.

6. Digitalne igre omogućavaju nastavniku da prati napredovanje učenika tokom igre. Na osnovu problema na koje učenici nailaze tokom igre i načina na koji ih rešavaju, nastavnik planira sledeće nastavne postupke, na koje sadržaje učenja više obratiti pažnju, šta su nejasnoće i slično. Pojedine digitalne igre sadrže na kraju izveštaje o postignuću učenika. Nastavnik je u mogućnosti da na osnovu određenih grafikona vidi odgovore i uspeh učenika u određenim sadržajima igre. Takođe, učenike treba podsticati da prate sopstveno napredovanje i rezultate koje postižu u igri. Nakon završetka igre, nastavnik organizuje diskusiju u odeljenju kako bi učenici razmenili iskustva o poteškoćama, uspesima i rezultatima. Na ovaj način nastavnik dobija povratnu informaciju kako bi unapredio naredne nastavne korake predupređujući greške i probleme koji su se javljali do tada i izgrađujući osnovu za sticanje novih znanja.

EFEKTI DIGITALNIH IGARA

Digitalne igre omogućavaju savremen pristup nastavnom procesu. One pred učenike postavljaju optimalne, odgovarajuće izazove na koje oni treba da odgovore. Svojom dizajnom i izgledom podstiču motivaciju kod učenika te učenici uče kroz zabavu. Takođe, pravovremena, konstantna povratna informacija i prilagođenost različitim mogućnostima učenika digitalne igre čini da učenik ima želju da preuzme inicijativu u učenju, da bude onaj koji će aktivno učestvovati u procesu dolaženja do znanja. Da bi digitalna igra bila deo nastavnog procesa, odnosno sredstvo učenja i poučavanja, mora zadovoljiti četiri elementa iz metode *4C connect, construct, contemplate, continue*, odnosno ona mora biti logički povezana sa sadržajima, ciljevima i zadacima učenja, njen sadržaj i građa moraju odgovarati uzrastu, mogućnostima, nivou znanja učenika, njen sadržaj treba da podstiče učeničku misaonu aktivnost, da utiče na razvoj logičkih struktura i misaonih operacija, i da sama igra predstavlja nastavak i nadgradnju nastavnog procesa. Britanska obrazovna agencija za komunikaciju i tehnologiju (BECTA 2001), kao i Kompanija za vrednovanje obrazovne multimedije (TEEM 2002) obavile su istraživanje u kome su McFarlane i saradnici došli do saznanja da digitalne igre u nastavi kod učenika pozitivno utiču na: rešavanje problema, sekvencijalno učenje, zaključivanje i memorisanje. Takođe, istim istraživanjem se došlo i do zaključka da digitalne igre doprinose ličnom i društvenom razvoju učenika, razvoju jezika i pismenosti, razvoju kreativnosti, matematičkog mišljenja, motorike, kao i razvoju znanja i razumevanja sveta (Ristić, Mandić 2017).

Digitalne igre motivišu učenike zato što su maštovite, pune izazova, bude znatiželju i angažuju sva čula, čime se povećava njihova pažnja i interesovanje (Malone 1981; Garis 2002).

Igranje digitalnih igara prolazi najčešće kroz sledeće faze:

Start ili početak – bitan element obrazovnog sadržaja jeste da izazove interes kod učenika i podstakne motivaciju za učenje. Kroz digitalne igre u kojima su animacije vrlo živopisne, deci zanimljive i podstiču veliki broj čula, učenici doživljavaju sadržaje igara bliskije nego kada su isti sadržaji predstavljeni na neki drugi način.

Izrada zadatka, rešavanje problema – nakon inspirativnog ulaska u svet igre, učenici prolazeći kroz nivoe igre, napreduju prema cilju igre i na taj način izgrađuju znanje, stiču veštine predviđene ciljem i zadacima nastave. Učenici dolaze do novih saznanja sopstvenim radom i koristeći postojeća znanja.

Promišljanje rešenja – učenici isprobavaju više načina za prevazlaženje datog problema. Na ovaj način se stečeno znanje proverava, utvrđuje.

Digitalne igre u obrazovnom procesu nailaze na različite prepreke. Prema European Schoolnet istraživanju nastavnici su rangirali devet prepreka na koje nailaze prilikom korišćenja digitalnih igara: previsoka cena digitalnih igara i problemi sa licenciranjem, problem uklapanja digitalnih igara u nastavni plan i program, nedostatak adekvatnih digitalnih igara, negativni stavovi nastavnika, nedostatak obuke i podrške za nastavnike, neusklađenost sadržaja digitalne igre sa kurikulumom, briga o eventualnom negativnom uticaju igara, nedostatak informacija o obrazovnim potencijalima digitalnih igara, ograničenja vezana za vrednovanje učenika (Wastinau et al. 2009: 43).

Nastavnici najčešće koriste digitalne igre u nastavi matematike, istorije, geografije, stranih i maternjih jezika. Jedan broj digitalnih igara, koje nastavnici mogu koristiti u toku realizacije nastavnih sadržaja, možemo pronaći na internetu. Primeri takvih igara su:

Fast English, www.gamestolearnenglish.com/fast-english, igra koja podstiče učenje engleskog jezika u najranijem predškolskom i školskom uzrastu. Igra poseduje bazu od 500 reči.

Matematičke igre, www.math-play.com, koje nude besplatne matematičke igre za osnovce razvrstane prema sadržaju, uzrastu i vrsti igre.

Storybird, www.storybird.com, web alat za pričanje ili dopisivanje priča na zadate teme gde deca ulaze u svet pisanja i stvaranja.

Boowa and Kwala, www.boowakwala.uptoten.com/kids/boowkwala-home.html, sajt poseduje 800 igara namenjenih učenicima mlađeg školskog uzrasta, kao i deo za vaspitače, nastavnike i roditelje.

Zabavne mozgalice, www.funbrain.com, sajt koji je 2010. godine izabran za jedan od najboljih sajtova za decu, a sadrži igre, knjige i stripove.

ZAKLJUČAK

Prisustvo digitalnih sredstava omogućio je nastanak velike industrije digitalnih igara koje imaju široku primenu u različitim aspektima ljudskog života i rada. One svoje mesto nalaze, osim u obrazovanju, i u ekonomiji (složene ekonomske igre simulacije na poslovanju na berzi), u vojsci (simulatori letenja, simulatori za izviđanje i ometanje), medicini (bio-medicinske simulacije u hirurgiji), u arhitekturi, dizajnu vozila, vazduhoplova i brodogradnji (Ristić, Radovanović, 2016: 110). Poslednjih nekoliko decenija digitalne igre su postale neizostavan deo odrastanja savremene dece. Vrednosti digitalne igre za dečji razvoj su višestruke i nedovoljno istražene. Kroz igru deca upoznaju i istražuju svet i društvo u kome žive. Rešavajući problemske situacije i rešavajući zamišljene konflikte razvijaju veštine rešavanja problema koje se mogu koristiti u realnom životu. Kroz digitalnu igru kod dece se razvijaju kognitivne veštine kao što su kreativnost, mašta, a utiču i na emocionalni razvoj jer kroz igranje uloga proživljavaju različita osećanja. Ono što digitalnim igrama daje prednost u odnosu na klasične igre koja deca igraju vekovima unazad jeste vizuelni i interaktivni aspekt ovih igara. Interaktivni aspekt digitalnih igara omogućava onima koji igraju aktivnu kontrolu što odgovora deci i mladima. Iako postoji otpor jednog dela nastavnika prema ovoj tehnologiji učenja, kao ni drugi ni ovaj tehnološki val se ne može zaustaviti, pa je svrsishodnije razmišljati na koji način integrisati prednosti i mogućnosti iste u nastavni proces, nego se boriti protiv nje.

LITERATURA:

1. Bradshaw, Marta, Arlene Lowenstein (2007). *Innovative teaching strategies in nursing and related health professions*, Jones & Bartlett Learning, Burlington, MA
2. Chuang, Tsung-Yen, Wei-Fan Chen (2009), "Effect of Computer-Based Video Games on Children: An Experimental Study", *Educational Technology & Society*, 12 (2), 1-10.
3. Deubel, Patricia (2006), "Game on!", *T.H.E. Journal (Technological Horizons in Education)* 33 (6), 30-35.

4. Garris, Rosemary, Robert Ahlers, James E. Driskel (2002), Games, motivations and learning: A research and practice model, *Simulations and Gaming*, 33(4), 441-467
5. Ginsburg, Kenneth (2007), "The Importance of Play in Promoting Healthy Child Development and Maintaining Strong Parent-Child Bonds", *Pediatrics*, 119(1), 182-191.
6. Griffiths, Mark (2002), "The educational benefits of videogames", *Education and Health*. 20 (3) 47-51.
7. Howard-Jones, Paul, Michela Ott, Theo van Leeuwen, Bert De Smedt (2015), "The potential relevance of cognitive neuroscience for the development and use of technology-enhanced learning, Learning", *Media and Technology*, 40:2, 131-151.
8. Malone, Thomas W. (1981), *What makes things fun to learn? A study of intrinsically motivating computer games*, Pipeline, 6(2), 50.
9. Pellegrini, Anthony D. (2009), *The role of play in human development*, Oxford University Press, New York
10. Ristić, Miroslava, Danimir Mandić (2017), *Obrazovanje na daljinu*, Učiteljski fakultet u Beogradu, Beograd
11. Ristić, Miroslava, Ivica Radovanović (2013), *Internet u obrazovanju*, Učiteljski fakultet u Beogradu, Beograd
12. Saracho, Olivia N. (2012), *An integrated play-based curriculum for young children*, Routledge, New York
13. Wastiau, Patricia, Caroline Kearney, Wouter Van den Berghe (2009), *How are digital games used in schools?*, European Schoolnet, Belgium

On line izvori:

1. Fast English, www.gamestolearnenglish.com/fast-english, pristupljeno 12. 6. 2021.
2. Matematičke igre, www.math-play.com, pristupljeno 12. 6. 2021.
3. Storybird, www.storybird.com, pristupljeno 12. 6. 2021.
4. Boowa and Kwala, www.boowakwala.uptoten.com/kids/boowkwala-home.html, pristupljeno 12. 6. 2021.
5. Zabavne mozgalice, www.funbrain.com, pristupljeno 12. 6. 2021.

IMPLEMENTATION OF DIGITAL GAMES IN THE TEACHING PROCESS

Summary:

We live in a time of intense social change. Technology is advancing every day and is leading to new ways of solving problems, ways of working, as well as the way of coming to knowledge. Digital games as part of modern technology, in addition to being fun, offer the possibility of a different learning concept. Playing digital games, if properly implemented in the teaching process, can have multiple positive effects. If we want to see the teaching of the future, we cannot do that by looking at the teaching of what it is now. We have to watch the children during they play video games. We will see that they are engaged, excited, active as they learn by crossing one level of the game after another. The digital environment has led to the phenomenon that today's children adopt information in a different way than their parents did. Instead of receiving information passively from beginning to end, which was made possible by previous learning technologies such as books, printed materials, television shows, today's children are in an interactive relationship with learning technologies. The application of digital games in teaching enables the encouragement of creativity in children, which is in contrast to the current way of working in schools in which students are mostly offered ready-made solutions. Learning through play is a controlled process of the personal activity of students through which solutions are found and answers to certain questions. The aim of this paper is to point out the influence of digital games on the effects of learning, on the motivation of students, as well as the ways in which they can be implemented in the teaching process. In this way, students' everyday experience in playing digital games, acquired outside of school, could be used for the purpose of transferring and acquiring new knowledge.

Keywords: activity; digital games; interactive teaching; learning

Adresa autorice
Authors' address

Filduza Prušević Sadović
Univerzitet u Beogradu
Učiteljski fakultet
filduza@yahoo.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.335

UDK 37.015.3:159.922.8

Primljeno: 08. 08. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Sonja Kaurin, Zlatko Pavlović

SAMOPROCJENE KREATIVNOSTI KOD STUDENATA KOJI POKAZUJU RAZLIČITU SKLONOST KA SPONTANOJ PRIMJENI ANALOGIJA

Primjena analogija u nastavi i učenju može značajno poboljšati njihove ishode. Zato je pedagoški važno poznavati različite faktore od kojih zavisi učestalost i način primjene analogija. Među takve faktore spada i kreativnost. Odnos između kreativnosti i analogija može se posmatrati iz više uglova. U ovom radu smo se bavili povezanošću između samoprocjene kreativnosti i sklonosti ka primjeni analogija u pedagoškom kontekstu. Na uzorku od 305 studenata primijenjena je Kaufmanova skala domena kreativnosti (K-DOCS) i inventar za mjerenje sklonosti ka spontanoj primjeni analogija. Rezultati sugerišu da postoji veza između samoprocjene kreativnosti i sklonosti ka primjeni analogija, ali i da je priroda te veze složena. Povezanost je registrovana sa dvije oblasti ispoljavanja kreativnosti (lično-svakodnevnna i akademska oblast), dok sa ostalim oblastima veza nije registrovana. Prodiskutovan je smisao i pedagoški značaj dobijenih rezultata.

Ključne riječi: analogije; kreativnost; samoprocjene kreativnosti; spontana primjena analogija

1. UVOD

Problemi koji prate obrazovanje i nastavu uglavnom su povezani sa složenijim oblicima učenja kojima je cilj da učenici formiraju kompleksnije strukture znanja, odnosno da razviju modele različitih segmenata stvarnosti o kojima uče. Uspjeh u ostvarivanju tog cilja najčešće izražavamo pojmom *razumijevanje* – cilj je postignut

kada su učenici razumjeli sadržaj koji uče. Zato su dobrodošla sva sredstva koja mogu olakšati razumijevanje. Jedno od takvih sredstava su analogije. Veliki je broj istraživanja koja ukazuju na pozitivne efekte primjene analogija u učenju (Dagher 1999; Orgill i Bodner 2006; Wilbers i Duit 2006; Ugur, Dilber, Senpolat i Duzgun 2012; Spezzini 2010; Paris i Glynn 2004; Glynn i Takahashi 1998).

Najopštije rečeno, suština analogija je u procesu identifikacije sličnosti između dva pojma. Smith i Ragan navode primjer analogije u kojoj se vojnici, koji štite državu od napada spolja, upoređuju sa bijelim krvnim zrnima, koja štite organizam od spoljašnjih mikroorganizama: „Analogije tipično imaju oblik ‚X je kao Y‘, gdje se X generalno odnosi na nepoznate, često apstraktne informacije koje treba naučiti (npr. bijela krvna zrnca), a Y je poznata, često konkretna odrednica (npr. vojnici)“ (Smith i Ragan 1990: 61). Olakšica koju analogije pružaju u učenju ogleda su u tome što one učenicima pomažu da: „... uspostave smislene relacije između onoga što već znaju i onoga što treba da nauče“ (Glynn i Takahashi 1998: 1130). Pritom je važno naglasiti da nije svako ukazivanje na sličnosti jednako korisno u učenju. Kod analogija je prvenstveno riječ o relacionim, a ne o pojavnim sličnostima. Zamislimo da npr. objašnjavamo učenicima strukturu atoma i odnose među njegovim dijelovima i da upotrijebimo sljedeću analogiju: „Ako bi jezgro atoma bilo veličine ping-pong loptice i nalazilo se na sredini fudbalskog stadiona, elektroni bi bili veličine glava čioda i kružili bi po tribinama“. U toj analogiji su ključne sličnosti u relacijama. Između glave čiode na tribinama i ping-pong loptice na centru stadiona postoje relacije *kruži oko, jako udaljena, mnogo manja*. Iste relacije postoje i između atomskog jezgra i elektrona. To su sličnosti koje su ključne za razumijevanje odnosa veličina. Proces ukazivanja na takve relacione sličnosti naziva se *mapiranje*. Mapiranje se odnosi na prepoznavanje zajedničkih relacionih struktura između dvije situacije ili pojave i generisanje zaključaka na osnovu tih relacionih struktura koje su prepoznate kao zajedničke (Gentner 1983; Holyoak i Thagard 1989). Mapiranje relacija kao suštinsku odliku analogija istakla je Gentner (1983) svojom teorijom strukturnog mapiranja u kojoj je osnovna postavka to da se u analogijama dominantno mapiraju relacije među objektima, a ne pojedinačna svojstva objekata.

Uobičajeno je da se za označavanje pojma koji je nepoznat i koji je predmet objašnjavanja koristi termin *cilj* ili *ciljni domen*, a za označavanje pojma koji je poznat i koji se upoređuje sa prethodnim koristi termin *baza* ili *bazni domen* (Glynn 1991, 2008). Umjesto termina *bazni domen*, ponekad se koristi termin *izvor* (Holyoak i Thagard 1995). Tako se može reći da se u analogiji vrši mapiranje relacionih sličnosti sa baznog na ciljni domen.

Analogije počivaju na misaonim procesima, pa je razumljiva njihova veza sa inteligencijom. Prema Sternbergu, rješavanje klasičnih zadataka koji počivaju na analogijama ($A : B = C : D$; npr. stranica : knjiga = latica : _____) počiva na induktivnom rezonovanju (Sternberg 1977). Subjekt mora odrediti ključnu relaciju između stranice i knjige (*dio od*), pa prenijeti tu relaciju na drugi par u kojem jedan član nedostaje. Onda u memoriji traga za objektom koji je sa prvim članom drugog para u istoj relaciji i nalazi rješenje – cvijet.

Ako je veza analogija sa inteligencijom relativno jasna, složenije je pitanje njihovog odnosa sa kreativnošću. Iako postoji saglasnost da je kreativnost njenih članova od izuzetnog značaja za svaku zajednicu, naučnici se i dalje spore oko prirode te sposobnosti. Analizirajući literaturu, Treffinger (1996) je registrovao preko 100 definicija kreativnosti. Ono u čemu se većina autora slaže jeste da se suština kreativnosti ogleda u iznalaženju novih rješenja za različite probleme (Mumford 2003; Runco i Jaeger 2012).

Slično kao i sa inteligencijom, i u oblasti kreativnosti postoji nedoumica da li je riječ o jedinstvenom konstrukt (opšta kreativnost) ili se može govoriti o kreativnosti u različitim oblastima (specifične kreativnosti) (Ivcevic 2007). Tretiranje kreativnosti kao opšte sposobnosti povezano je sa psihometrijskim pristupom mjerenja individualnih razlika (Plucker 2004), dok je pogled na kreativnost koji je vezuje za specifične oblasti karakterističan za sociokulturni pristup (Sawyer 2006) i proučavanje ponašanja ljudi tokom rješavanja problema (Weisberg 2006).

Složenost konstrukta i dileme u pogledu njegovog određenja reflektuju se i na planu mjerenja kreativnosti. Razvijeno je više pristupa u mjerenju, a jedan od njih počiva na samoprocjeni subjekata o sopstvenoj kreativnosti. Osnovni problem kod takvog pristupa je to što ispitanici ne moraju uvijek imati tačan uvid u svoje kreativne potencijale (Priest 2006; Reiter-Palmon, Robinson-Morrall, Kaufman i Santo 2012). Razvijeno je više instrumenata za samoprocjenu kreativnosti. Takva je i Kaufmanova skala oblasti kreativnosti (2012) koju smo primijenili u našem istraživanju.

Analogije mogu biti sredstvo koje podržava sklonost ka sagledavanju stvari na nov i neuobičajen način, što i jeste suština kreativnosti. U klasičnom Dankerovom istraživanju (1945) ispitanici su rješavali zadatak kako omogućiti da se zračenjem liječi tumor, a da se pri tom ne ošteti okolno tkivo. Ispitanici su bili znatno uspješniji ako su dobili pomoć u vidu priče o vojskovođi koji vojsku dijeli navije jedinica, kako bi neprijatelja napao iz više pravaca. Nakon što bi čuli priču, ispitanici su po analogiji lakše rješavali svoj problem, jer su ga restrukturirali, sagledali na nov način. Analogije mogu igrati važnu ulogu upravo u restrukturiranju problema. Kekule je svjedočio da je do otkrića strukture

benzena došao zahvaljujući slici zmije koja grize sopstveni rep, što ga je navelo na misao da bi, umjesto linearne, benzen mogao imati cikličnu strukturu (Goldschmidt 2001). U literaturi se sreće povezivanje analogija sa kreativnošću (Finke 1995; Gentner 1982). Među tehnikama koje su namijenjene podsticanju kreativnog mišljenja su i takve koje počivaju na analogijama, npr. sinektika (Pečjak 1989).

Da nam analogije mogu pomoći u zauzimanju kreativnog odnosa prema svijetu kada nam na neki način stoje na raspolaganju ili smo podstaknuti da ih koristimo (npr. kad se Dankerovim ispitanicima stavlja na raspolaganje odgovarajuća analogija) uglavnom je jasno. Zanimljivo pitanje je šta je sa situacijama kada one nisu na raspolaganju, kada subjektu niko ne sugeriše primjenu analogije, nego on mora sam doći do takve analogije koja će ga voditi ka kreativnom rješavanju problema. Da li se razlike između više i manje kreativnih ogledaju i u sklonosti da samostalno i spontano pronalaze analogije? Ovo je pedagoški zanimljivo pitanje, jer se nastavnici redovno nalaze pred svojevršnom problemskom situacijom, moglo bi se reći da redovno rješavaju *nastavni problem*. Njegova suština je u sljedećem: kako postići da učenici shvate nastavne sadržaje. Analogije povećavaju uspješnost u rješavanju najrazličitijih problema. Zato je zanimljivo pitanje o prirodi veze između kreativnosti i analogija prilikom rješavanja nastavnog problema.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

2.1. Cilj istraživanja i polazna hipoteza

Cilj istraživanja bio je utvrditi povezanost sklonosti ispitanika ka spontanoj primjeni analogija u pedagoškoj situaciji i njihovog obrazovnog profila (buduće profesije) sa njihovim samoprocjenama kreativnosti na Kaufmanovoj (K-DOCS) skali.

Pošli smo od pretpostavke da će ispitanici koji pokazuju veću sklonost ka primjeni analogija pokazivati bolje rezultate na skalama na kojima su procjenjivali vlastitu kreativnost, da će na istim skalama ispitanici koji se pripremaju za nastavnički poziv pokazati bolje rezultate, te da će postojati interakcija između varijabli sklonost ka primjeni analogija i obrazovni profil.

2.2. Uzorak i postupak istraživanja

Istraživanje je realizovano sa studentima Filozofskog i Medicinskog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu. U sastav uzorka je ušlo 305 studenata, a njegova

struktura je bila takva da su dominirali studenti ženskog pola (80% ženskih prema 20% muških), kao i studenti mlađih godina studija (75% prva i druga prema 25% treća i četvrta godina), što odgovara strukturi studentske populacije na obuhvaćenim fakultetima. S obzirom na cilj istraživanja, važna je struktura uzorka i prema vrsti studija, odnosno obrazovnom profilu studenata. Od ukupnog broja ispitanika njih 66,90% studiraju na nekom od studijskih programa nastavničkog usmjerenja i 33,10% onih koji studiraju na nekom od studijskih programa medicinskog usmjerenja.

Prikupljanje podataka realizovano je u martu i aprilu 2021. godine na časovima redovne nastave. Studenti su prvo popunjavali upitnik za prikupljanje opštih podataka, onda inventar za mjerenje sklonosti ka spontanoj primjeni analogija i na kraju K-DOCS skalu. Učešće u istraživanju je bilo dobrovoljno, a ispitanicima je naglašeno da je istraživanje anonimno i da će se podaci koristiti isključivo u naučne svrhe, odnosno da neće biti dostupni trećim licima.

Prema rezultatima na inventaru za mjerenje sklonosti ka primjeni analogija ispitanike smo podijelili u tri grupe: oni koji u objašnjenjima nisu primijenili nijednu analogiju (neanalogičari), oni koji su primijenili jednu ili dvije analogije (analogičari) i oni koji su primijenili tri ili četiri analogije (izraziti analogičari). Prema obrazovnom profilu su podijeljeni na one koji se pripremaju za nastavničku profesiju i one koji se pripremaju za medicinsku profesiju. Podaci su obrađeni u programu *Statistical package for the social sciences* (SPSS 17.0). Primijenjeno je izračunavanje korelacija, te dvofaktorska analiza varijanse različitih grupa (two-way between groups analysis of variance) i LSD test.

2.3. Varijable i istraživački instrumenti

Mjerali smo sljedeće varijable:

1. Obrazovni profil ispitanika (da li se pripremaju za nastavničku ili medicinsku profesiju);
2. Sklonost ka spontanoj primjeni analogija u pedagoškoj situaciji: bez sklonosti, sa manjom sklonošću i sa većom sklonošću;
3. Samoprocjene kreativnosti u pet oblasti njenog ispoljavanja.

Primijenjena su *tri instrumenta*: kraći upitnik za prikupljanje opštih podataka o ispitanicima, inventar za mjerenje sklonosti ka spontanoj primjeni analogija i Kaufmanova skala domena kreativnosti (K-DOCS).

Inventar za mjerenje sklonosti ka spontanoj primjeni analogija konstruisan je za potrebe ovog istraživanja. Sadrži sljedeće uputstvo za ispitanike: „Zamislite da trebate objasniti značenje nekih pojmova djetetu koje je tek završilo prvi i pošlo u drugi razred osnovne škole (ima oko 7 godina). Ono je čulo te pojmove, ne zna njihovo značenje i traži od vas da mu ih objasnite. Pojmovi čije značenje mu trebate objasniti su *semestar, gramofon, daktilograf* i *rektor*. U predviđenom prostoru napišite objašnjenja tako da ih dijete tog uzrasta može što bolje razumjeti“.

Ispod uputstva se nalazio prostor za svaki od četiri pojma u koji su ispitanici upisivali objašnjenja. Pojmovi su odabrani tako da su ispunjeni osnovni preduslovi za uspješnu primjenu analogija. Ispitanicima su dobro poznati dok su onima kojima pojmove treba objasniti daleko manje poznati. Današnjoj djeci su slabo dostupni u njihovom svakodnevnom iskustvu, bilo da su vezani za prošlost i danas se rijetko sreću (gramofon i daktilograf), bilo da su vezani za oblasti života sa kojima ona imaju malo kontakta, konkretno studij na univerzitetu (semestar i rektor). Također, nije pretjerano teško pronaći odgovarajuće bazne domene kao osnove za analogiju. Za semestar to može biti polugodište u školi, za gramofon neki od savremenih uređaja za reprodukciju zvuka, za daktilografa to može biti čovjek koji kuca tekst na kompjuteru, a za rektora direktor škole. Analiza odgovora podrazumijevala je registrovanje da li su i koliko ispitanici u objašnjenjima koristili analogije. Kao objašnjenja sa analogijama tretirani su odgovori u kojima se objašnjavana pojava upoređuje sa nekom drugom.

Primjeri odgovora koji su tretirani kao objašnjenja bez analogija:

Rektor – Prvo pohađaš osnovnu, pa srednju školu. Nakon toga možeš upisati neki od fakulteta. Postoji više različitih fakulteta kojima upravlja jedan čovjek, a to je rektor.

Gramofon – Gramofon je stari uređaj pomoću kojeg se nekad slušala muzika.

Primjeri odgovora koji su tretirani kao objašnjenja sa analogijama:

Rektor – Ako ideš u školu, tamo imaš direktora koji rukovodi školom. Rektor je isto kao direktor, samo na univerzitetu.

Gramofon – Gramofon je kao stari radio koji ima veliku ploču koja liči na CD i kada se stavi na taj radio, počinje zvuk.

Takvim simuliranjem situacije u kojoj su ispitanici bili u prilici da formulišu objašnjenja obezbijedili smo mjerenje njihove sklonosti da u pedagoškoj situaciji analogije koriste spontano. Nisu dobili nikakve naznake o tome kakva bi objašnjenja trebala biti, pa su ih formulisali potpuno u skladu sa svojim shvatanjima o najboljem načinu objašnjavanja.

Kaufmanova skala domena kreativnosti (K-DOCS) (Kaufman 2012) sastoji se od 50 aĳtema koji opisuju različite vrste ponašanja ljudi. Od ispitanika se traĳži da na skali Likertovog tipa za svako od tih ponašanja procijene koliko bi mogli biti kreativni u datom ponašanju, u poređenju sa drugim ljudima istog uzrasta i sliĳčnih ųivotnih iskustava. Oblici ponašanja su podijeljeni na pet grupa, tako da instrument mjeri samoprocjene ispitanika u pet oblasti ispoljavanja kreativnosti: liĳčno-svakodnevna oblast, akademska oblast, izvedbena oblast, tehniĳčno-nauĳna i umjetniĳka oblast. Kaufman navodi da instrument pokazuje zadovoljavajuću pouzdanost na svakoj od pet subskala. Ni jedan od Kronbah-alfa koeficijenata nije bio manji od 0,80.

Za potrebe našeg istraĳivanja originalnu skalu smo preveli i jeziĳki prilagodili. U istraĳivanjima je potvrđeno da skala zadrĳava svoja svojstva i kada se stavke prevedu na druge jezike i kada se ona primijeni na ispitanicima koji pripadaju različitim kulturnim kontekstima (Miroshnik, Shcherbakova i Kaufman 2021; Kandemir i Kaufman 2019; McKay, Karwowski i Kaufman 2017). Mi smo dobili sljedeće Kronbah-alfa koeficijente pouzdanosti za subskale: liĳčno-svakodnevna oblast: 0,71; akademska oblast: 0,80; izvedbena oblast: 0,88; tehniĳčno-nauĳna oblast: 0,87 i umjetniĳka oblast: 0,84.

REZULTATI ISTRAĳIVANJA

Ispitanici su dali ukupno 1220 objašnjenja (305 ispitanika su objašnjavali znaĳčenja 4 pojma). Od toga je bilo 394 objašnjenja u kojima su upotrijebljene analogije, (32,30%). Među 305 ispitanika, njih 65 (21,31%) nisu upotrijebili ni jednu analogiju (neanalogiĳari), 200 (65,57%) je bilo onih koji su upotrijebili jednu ili dvije analogije (analogiĳari) i 40 (13,11%) onih koji su upotrijebili tri ili ĳetiri analogije (izraziti analogiĳari).

U tabeli 1 prikazana je matrica korelacija meĳdu varijablama.

Tabela 1: Korelacije između sklonosti ka primjeni analogija i samoprocjena za oblasti ispoljavanja kreativnosti

	S-A	Lic.	Akad.	Izved.	Teh.	Umjet.
S-A		,148*	,126	-,029	,105	,056
		,035	,072	,684	,135	,427
Lic.	,175		,409**	,121	,161*	,259**
	,080		,000	,084	,021	,000
Akad.	,201*	,499**		,402**	,386**	,511**
	,044	,000		,000	,000	,000
Izved.	-,003	,200*	,407**		,532**	,437**
	,979	,045	,000		,000	,000
Teh.	-,070	,201*	,390**	,526**		,458**
	,489	,044	,000	,000		,000
Umjet.	,068	,300**	,407**	,444**	,541**	
	,500	,002	,000	,000	,000	

Napomena: S-A – sklonost ka primjeni analogija; Oblasti ispoljavanja kreativnosti: Lic. – lično-svakodnevna, Akad. – akademska, Izved. – izvedbena, Teh. – tehničko-naučna, Umjet. – umjetnička

Koeficijenti korelacije predstavljaju korelacije dobijene na poduzorku budućih nastavnika (iznad dijagonale) i budućih medicinara (ispod dijagonale). * $p < .05$, ** $p < .01$.

Kao što je iz tabele vidljivo, statistički značajne su korelacije između sklonosti ka primjeni analogija i samoprocjena kreativnosti u lično-svakodnevnoj oblasti (za studente koji se pripremaju za nastavnički poziv), te između sklonosti ka primjeni analogija i samoprocjena kreativnosti u akademskoj oblasti (za studente koji se pripremaju za medicinski poziv).

U tabelama 2 i 3 prikazani su rezultati dvofaktorske analize varijanse za skorove koje su na subskali lično-svakodnevna oblast K-DOCS skale postigli neanalogičari, analogičari i izraziti analogičari, kao i ispitanici koji se pripremaju za nastavničku i za medicinsku profesiju.

Tabela 2: Aritmetičke sredine i standardne devijacije skorova sa subskele lično-svakodnevna oblast

S-A	Ob.prof.	M	SD	N
Ne-An	Nastavnici	39,00	5,70	40
	Medicinari	39,72	4,68	25
	Total	39,28	5,30	65
An	Nastavnici	41,44	4,76	135
	Medicinari	40,74	5,39	65
	Total	41,21	4,97	200
IzAn	Nastavnici	41,10	5,13	29
	Medicinari	42,82	4,07	11
	Total	41,58	4,88	40
Total	Nastavnici	40,91	5,07	204
	Medicinari	40,71	5,12	101
	Total	40,85	5,08	305

Napomena: S-A – sklonost ka primjeni analogija; Ob. prof. – obrazovni profil; NeAn – neanalogičari; An – analogičari; IzAn – izraziti analogičari

Tabela 3: Dvofaktorska analiza varijanse skorova sa subskele lično-svakodnevna oblast

Izvor	Sume kvadrata	df	σ^2	F	P	Parc. η^2
Korig. model	260,62	5	52,12	2,05	.071	.033
Presjek	281144,28	1	281144,28	11073,72	.000**	.974
S-A	185,12	2	92,56	3,65	.027*	.024
Ob. prof.	14,14	1	14,14	.56	.456	.002
S-A*Ob. prof.	52,32	2	26,16	1,03	.358	.007
Greška	7591,13	299	25,39			
Total	516710,00	305				
Korig. total	7851,76	304				

Napomene: Skraćenice imaju ista značenja kao u tabeli 1; * $p < .05$, ** $p < .01$.

Levenov test homogenosti varijansi $F(5, 299) = .56$; $p = .729$ pokazao je da homogenost varijansi nije narušena. Time je zadovoljen uslov za primjenu analize varijanse. Nije registrovan značajan uticaj interakcije između sklonosti ka primjeni analogija i obrazovnog profila ispitanika: $F(2, 299) = 1.03$; $p = .358$. Utvrđen je statistički značajan glavni uticaj sklonosti ka primjeni analogija $F(2, 299) = 3.65$; $p = .027$, pri čemu je taj uticaj mali (parcijalni eta-kvadrat $\eta^2 = .024$). Glavni uticaj obrazovnog profila nije pokazao statističku značajnost $F(1, 299) = .56$; $p = .456$.

Naknadna poređenja vršena LSD testom pokazala su da je aritmetička sredina rezultata neanalogičara ($M = 39.28$; $\sigma = 5.30$) značajno niža od aritmetičke sredine analogičara ($M = 41.21$; $\sigma = 5.39$) i aritmetičke sredine izrazitih analogičara ($M = 41.58$; $\sigma = 4.88$) sa nivoima značajnosti $p = .08$, odnosno $p = .024$. Aritmetičke sredine analogičara i izrazitih analogičara nisu se značajno razlikovale ($p = .676$).

U tabelama 4 i 5 prikazani su rezultati dvofaktorske analize varijanse za skorove koje su na subskali akademska oblast K-DOCS skale postigli neanalogičari, analogičari i izraziti analogičari, kao i ispitanici koji se pripremaju za nastavničku i za medicinsku profesiju.

Tabela 4: Aritmetičke sredine i standardne devijacije skorova sa subskale akademska oblast

S-A	Ob. prof.	M	SD	N
Ne-An	Nastavnici	33,93	6,63	40
	Medicinari	34,76	6,78	25
	Total	34,25	6,65	65
An	Nastavnici	35,39	6,62	135
	Medicinari	34,38	7,65	65
	Total	35,07	6,97	200
IzAn	Nastavnici	37,03	7,31	29
	Medicinari	40,82	6,90	11
	Total	38,07	7,31	40
Total	Nastavnici	35,34	6,75	204
	Medicinari	35,18	7,56	101
	Total	35,29	7,02	305

Napomena: S-A – sklonost ka primjeni analogija; Ob. prof. – obrazovni profil; NeAn – neanalogičari; An – analogičari; IzAn – izraziti analogičari

Tabela 5: Dvofaktorska analiza varijanse skorova sa subskale akademska oblast

Izvor	Sume kvadrata	df	σ^2	F	P	Parc. η^2
Korig. model	560,67	5	112,13	2,33	.043	.037
Presjek	219491,86	1	219491,86	4551,97	.000	.938
S-A	504,73	2	252,36	5,23	.006	.034
Ob. prof.	61,16	1	61,16	1,27	.261	.004
S-A*Ob. prof.	169,46	2	84,73	1,76	.174	.012
Greška	14417,51	299	48,22			
Total	394718,00	305				
Korig. total	14978,18	304				

Napomena: Skraćenice imaju ista značenja kao u tabeli 3.

Levenov test homogenosti varijansi $F(5, 299) = .36; p = .875$ pokazao je da homogenost varijansi nije narušena. Time je zadovoljen uslov za primjenu analize varijanse. Ni kod akademske oblasti nije registrovan značajan uticaj interakcije između sklonosti ka primjeni analogija i obrazovnog profila ispitanika: $F(2, 299) = 1,76; p = .174$. I ovdje jeste utvrđen statistički značajan glavni uticaj sklonosti ka primjeni analogija $F(2, 299) = 5,23; p = .006$, pri čemu je i on u kategoriji mali uticaj (parcijalni eta-kvadrat $\eta^2 = .034$), a nije utvrđen značajan glavni uticaj obrazovnog profila $F(1, 299) = 1,27; p = .261$. LSD test je pokazao da je aritmetička sredina rezultata izrazitih analogičara ($M = 38,07; \sigma = 7,31$) značajno veća od aritmetičke sredine neanalogičara ($M = 34,25; \sigma = 6,65$) i aritmetičke sredine analogičara ($M = 35,07; \sigma = 6,97$) sa nivoima značajnosti $p = .006$, odnosno $p = .013$.

Kod ostale tri oblasti ispoljavanja kreativnosti nije registrovan značajan uticaj interakcije između sklonosti ka primjeni analogija i obrazovnog profila ispitanika: $F(2, 299) = .25; p = .780$ za izvedbenu oblast; $F(2, 299) = 2,17; p = .116$ za tehničko-naučnu oblast i $F(2, 299) = .22; p = .801$ za umjetničku oblast. Takođe, nije registrovan statistički značajan glavni uticaj sklonosti ka primjeni analogija: $F(2, 299) = .01; p = .994$ kod izvedbene oblasti; $F(2, 299) = .34; p = .713$ kod tehničko-naučne oblasti i $F(2, 299) = .05; p = .956$ kod umjetničke oblasti, niti je registrovan statistički značajan glavni uticaj obrazovnog profila: $F(1, 299) = .001; p = .989$ kod izvedbene oblasti; $F(1, 299) = 2,58; p = .109$ kod tehničko-naučne oblasti i $F(1, 299) = 1,09; p = .296$ kod umjetničke oblasti.

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Oko 1/3 objašnjenja koja su ispitanici u našem istraživanju formulisali sadržala su analogije. To je vrlo visok udio, imajući na umu da i profesionalci u oblasti obrazovanja prilikom objašnjavanja ubjedljivo više koriste definicije i ilustrativne primjere nego analogije (Treagust, Duit, Joslin i Lindeauer 1992). Tako visoka zastupljenost analogija vjerovatno je uzrokovana povoljnim uslovima za njihovu primjenu koji su karakterisali istraživačku situaciju u kojoj su ispitanici bili. Istraživanja o spontanoj primjeni analogija pokazuju da generisanju analogija naročito pomaže postojanje lako uočljivih sličnosti između ciljnog domena i potencijalno upotrebljivih baznih domena (Blessing i Ross 1996; Sweller 1980; Ball, Ormerod i Morley 2004). Za pojmove koje su objašnjavali našim ispitanicima je bilo lako da pronađu odgovarajuće bazne domene. Takođe, ljudi koji su eksperti u nekoj oblasti više i lakše koriste analogije kada govore o problemima iz te oblasti (Ball, Ormerod

i Morley 2004). Bar dva pojma koja su ispitanici objašnjavali (*rektor* i *semestar*) bili su iz oblasti za koju su eksperti (oblast života i rada na univerzitetu).

Rezultati na subskalama za mjerenje samoprocjena kreativnosti u izvedbenoj, tehničko-naučnoj i umjetničkoj oblasti nisu se razlikovali u zavisnosti od obrazovnog profila ispitanika ili od njihove sklonosti da koriste analogije. Kad je riječ o obrazovnom profilu, takvo stanje je i kod lično-svakodnevnne i akademske oblasti. Kod posljednje dvije oblasti sklonost ka primjeni analogija pokazala se kao značajan faktor. Analogičari i izraziti analogičari su na skali samoprocjene kreativnosti u lično-svakodnevnoj oblasti pokazali značajno bolje rezultate. Na skali samoprocjene kreativnosti koja se odnosi na akademsku oblast izraziti analogičari su pokazali značajno bolje rezultate od neanalogičara i analogičara. Nigdje nije registrovan značajan uticaj interakcije između sklonosti ka primjeni analogija i obrazovnog profila ispitanika. Prema tome, odbačen je onaj segment polazne hipoteze koji se odnosi na vezu između obrazovnog profila ispitanika i njihovih samoprocjena kreativnosti, kao i onaj segment koji se tiče interakcije između obrazovnog profila i sklonosti ka primjeni analogija. Segment hipoteze koji govori o vezi sklonosti ka primjeni analogija i samoprocjena kreativnosti potvrđen je, ali djelimično (samo kad je riječ o vezi sa dvije oblasti ispoljavanja kreativnosti: lično svakodnevnoj i akademskoj).

Većina istraživanja koja se bave vezom analogija i kreativnosti posmatra tu vezu u kontekstu rješavanja problema (npr. Duncker 1945; Bearman, Ball i Ormerod 2007; Casakin i VanTimmeren 2015; Chann i Schunn 2015). Posmatra se uloga koju analogije imaju u podsticanju kreativnog pristupa rješavanju problema, bilo da je riječ o naučniku ili inženjeru, koji rješavaju neki naučni ili tehnički problem, bilo da je riječ o učeniku koji rješava neki svoj problem vezan za učenje. U ovom drugom slučaju radi se o primjeni analogija u pedagoškom kontekstu. Mi smo se u našem istraživanju bavili tim kontekstom primjene analogija, ali iz nešto drugačijeg ugla – bavili smo se vezom kreativnosti i analogija kod budućih nastavnika i onih koji se ne pripremaju za taj poziv. Taj pristup nije suštinski različit od prethodno opisanog. Već smo pomenuli da su nastavnici u situaciji da kontinuirano rješavaju *nastavni problem*. Kada nastavnik pomaže učeniku da razumije sadržaj koji uči, i on se nalazi pred problemom. Razlika je u tome što njegov problem nije *kako da razumijem neki sadržaj*, nego se problem može formulirati: *kako da postignem da učenik razumije određeni sadržaj*. Dakle, opet se radi o rješavanju problema, samo se sada posrijedi rješavanje problema kako drugom pomoći da riješi problem. Pronalaženje analogija se javlja kao dio rješavanja problema (nastavnog problema), a te analogije onda služe

kao sredstvo koje pomaže učeniku da riješi svoj problem (razumijevanje i usvajanje sadržaja učenja). Zato su, u krajnjoj liniji, rezultati istraživanja koja se odnose na veze kreativnosti i analogija u situacijama rješavanja problema uopšte, relevantni i za naše istraživanje. Više je takvih istraživanja. Analogije se javljaju kao važno sredstvo u pronalaženju kreativnih rješenja (Holyoak i Thagard 1995), odnosno javljaju se kao važan dio kreativnih procesa (Koestler 1964). Tako je bilo tokom cijele ljudske historije. Gentnerova je sa saradnicima analizirala razvojni put Keplerovih ideja i pokazala ulogu koju su u tome imale analogije (Genter, Brem, Ferguson, Wolff, Markman i Forbus 1997). Veći broj istraživanja u kojima je registrovana veza između kreativnosti i analogija bave se primjenom analogija u oblasti dizajna i arhitekture (Verstijnen, Heylighen, Wagemans i Neuckermans 2001; Casakin i Van Timmeren 2015; Dahl i Moreau 2002; Fu, Murphy, Yang, Otto, Jensen i Wood 2015). Jones i Estes su utvrdili su da su sposobnosti za konvergentno i divergentno mišljenje, na kojima počiva kreativnost, povezane sa sposobnošću za analogijsko mišljenje (Jones i Estes 2015). Veze su registrovane i kada su ispitanici na analogijskim zadacima odgovarali biranjem ponuđenih odgovora i kada su odgovarali tako što su samostalno generisali analogne odgovore.

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da kreativnost jeste povezana sa primjenom analogija, da je ta veza prisutna i kad je riječ o pedagoškom kontekstu primjene analogija, ali sugerišu i da je priroda veze složena. O složenosti te veze govore podaci da neke aktivnosti koje se tretiraju kao ispoljavanje kreativnosti (pisanje poezije, sastavljanje sopstvenih recepata za jela i sl.) ne pokazuju povezanost sa vještinom stvaranja analogija (Jones i Estes 2015). Naši rezultati sugerišu da je, umjesto analiziranja veze između sklonosti ka primjeni analogija i opštih pokazatelja kreativnosti, opravdano analizirati veze između sklonosti ka primjeni analogija i kreativnosti u različitim oblastima njenog ispoljavanja.

Subskala koja mjeri lično-svakodnevnu oblast kreativnosti, među ostalim, uključuje i ove stavke: *Naučiti nekog kako da nešto uradi, Smišljanje novih načina pomaganja drugim ljudima, Učiniti da se ljudi osjećaju spokojno i opušteno, Planiranje putovanja ili manifestacija sa prijateljima tako da budu zadovoljene potrebe svakog od njih*. Autor instrumenta ističe da ova subskala mjeri intrapersonalnu i interpersonalnu kreativnost (Kaufman 2012). Za naše istraživanje posebno je važna interpersonalna komponenta. Ljudi koji su kreativniji u pronalaženju načina kako da uspostave dobre odnose sa drugima i kako da im pomognu kad im je to potrebno, uspješniji su i u primjeni analogija kada se one javljaju kao sredstvo pružanja pomoći u pedagoškom kontekstu. Objasniti nekome značenje njemu nejasnih pojmova

predstavlja oblik pružanja pomoći. Naši rezultati sugeriraju da ljudi koji su kreativni u interpersonalnoj oblasti imaju i razvijeniji osjećaj za mogućnosti da se u pružanju takve vrste pomoći primijene analogije.

Druga oblast ispoljavanja kreativnosti za koju se sklonost ka primjeni analogija pokazala značajnim faktorom jeste akademska oblast. Neke od stavki u okviru subskale koja mjeri akademsku oblast ispoljavanja kreativnosti su sljedeće: *Istraživanje nekog problema koristeći različite izvore i informacije koji ne moraju biti lako dostupni, Analizirati teme koje su obrađene u nekoj knjizi, Formulisanje adekvatne ocjene nekog članka nakon što ste ga pročitali*. Radi se o aktivnostima koje su od velikog značaja za akademsko postignuće. Naši rezultati sugeriraju da oni ispitanici koji pokazuju naročito izraženu sklonost ka primjeni analogija u pedagoškom kontekstu visoko procjenjuju svoju kreativnost u akademskoj oblasti. Vjerovatno se sklonost ka primjeni analogija ne manifestuje samo tokom pomaganja drugima da razumiju neki sadržaj. Subjekti koji često koriste analogije kada drugima pomažu u razumijevanju sadržaja, češće će koristiti analogije kada i sami pokušavaju da razumiju sadržaj koji uče, a primjena analogija se onda javlja kao jedan oblik ispoljavanja kreativnosti u akademskoj oblasti.

To što se sklonost ka primjeni analogija nije pokazala kao značajan faktor za samoprocjene kreativnosti u nekim oblastima, a jeste u lično-svakodnevnoj i akademskoj, u saglasnosti je sa tezom da je jedan od važnih faktora koji utiču na produkciju analogija cilj koji se njima želi postići. Holyoak i Thagard navode nekoliko faktora koji upravljaju analogijskim mišljenjem, među kojima je i svrha generisanja analogija (Holyoak i Thagard 1989). Izgleda da nastavnici pokazuju različitu sklonost ka primjeni analogija u zavisnosti od toga da li učenicima objašnjavaju pojmove ili procedure, a složenost analogija koje primjenjuju zavisi i od stepena teškoća koje učenici pokazuju u savladavanju sadržaja (Lindsey, Holyoak i Stigler 2004). Kontekst u kojem je realizovano naše istraživanje je prije svega pedagoški, a onda u određenoj mjeri i akademski. Da su ispitanici bili u situaciji da rješavaju problem koji je npr. tehnički ili umjetnički, moguće je da bi se tada razlike ispoljile u naučno-tehničkoj ili umjetničkoj oblasti kreativnosti.

PEDAGOŠKE IMPLIKACIJE

Za svaku djelatnost, pa tako i pedagošku, važno je da joj se pristupa kreativno. Jedan vid ispoljavanja kreativnosti u pedagoškoj djelatnosti jeste i primjena analogija u pedagoškim situacijama. Pritom je pojednostavljeno reći da će generalno kreativniji

budući nastavnici više i bolje upotrebljavati analogije. Izgleda da to jeste tako, ali kod onih budućih nastavnika koji pokazuju povećanu kreativnost u određenim specifičnim oblastima njenog ispoljavanja, konkretno u oblastima koje se tiču interpersonalnih odnosa i akademskog postignuća. Ljudi koji pokazuju povećan senzibilitet i izraženu kreativnost u tim oblastima imaju veću sklonost da primjenjuju analogije kao sredstvo pružanja pomoći drugima, generalno i posebno u akademskoj oblasti. Činjenica da nismo registrovali interakciju između sklonosti ka primjeni analogija i obrazovnog profila (da li se ispitanici pripremaju za nastavnički ili medicinski poziv) sugerira da na vezu između sklonosti ka primjeni analogija i nekih oblasti ispoljavanja kreativnosti ne utiče vrsta profesionalnog obrazovanja. Da li će i koliko neko primjenjivati analogije u pedagoškim situacijama više je određeno njegovom kreativnošću u odgovarajućim oblastima nego time da li se profesionalno osposobljava za nastavnički poziv ili ne.

OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA

Treba imati na umu da ostaje neriješen problem koliko se samoprocjene kreativnosti poklapaju sa realnom kreativnošću. U skladu sa tim nije sasvim jasno koliko se veze samoprocjena kreativnosti i sklonosti ka primjeni analogija poklapaju sa vezama manifestovane kreativnosti i te sklonosti.

Prisutna je još jedna dilema. Rezultati nekih istraživanja pokazuju da, iako je prisutna veza između primjene analogija i kreativne kognicije, ne može se kad je riječ o kreativnom ponašanju tvrditi da je takva povezanost prisutna (Jones i Estes 2015; Batey, Furnham i Safiullina 2010). Stvari usložnjava i to što se nije lako jednoznačno opredijeliti da li je samoprocjena kreativnosti varijabla koja se odnosi na procjenu kreativne kognicije ili procjenu kreativnog ponašanja (ispitanici sudove o sopstvenoj kreativnosti vjerovatno donose kombinujući procjene i jednog i drugog). Na osnovu sadržaja stavki u K-DOCS skali može se reći da su procjene vjerovatno ipak dominantno zasnovane na procjenjivanju kreativnosti u ponašanju. I to bi mogao biti jedan od razloga zašto nismo registrovali veze između sklonosti ka primjeni analogija i rezultata na nekim drugim od subskala K-DOCS skale.

LITERATURA:

1. Ball, Linden, Thomas Ormerod, Nicola Morley (2004), "Spontaneous analogising in engineering design: A comparative analysis of expert and novices", *Design Studies*, 25(5), 495-508.
2. Batey, Mark, Adrian Furnham, Xeniya Safiullina (2010), "Intelligence, general knowledge and personality as predictors of creativity", *Learning and Individual Differences*, 20(5), 532-535.
3. Bearman, Christopher, Linden Ball, Thomas Ormerod (2007), "The structure and function of spontaneous analogizing in domain-based problem solving", *Thinking Reasoning*, 13(3), 273-294.
4. Blessing, Stephen, Brian Ross (1996), "Content effects in problem categorization and problem solving", *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition*, 22(3), 792-810.
5. Casakin, Hernan, Arjan van Timmeren (2015), "Analogies as Creative Inspiration Sources in the Design Studio: The Teamwork", *Athens Journal of Architecture*, 1(1), 51-64.
6. Chann, Joel, Christian Schunn (2015), "The impact of analogies on creative concept generation: Lessons from an in vivo Study in engineering design", *Cognitive Science*, 39(1), 126-155.
7. Dagher, Zoubeida (1999), "Analysis of analogies used by science teachers", *Journal of Research in Science Teaching*, 32(3), 259-270.
8. Dahl, Darren, Page Moreau (2002), "The influence and value of analogical thinking during new product ideation", *Journal of Marketing Research*, 39(1), 47-60.
9. Duncker, Karl (1945), "On problem-solving", *Psychological Monographs*, 58(5), 1-113.
10. Finke, Ronald (1995), "Creative insight and preinventive forms", In: Robert, Sternberg, Janet, Davidson (eds.), *The nature of insight*, MIT Press, Cambridge, 255-280.
11. Fu, Katherine, Jeremy Murphy, Maria Yang, Kevin Otto, Dan Jensen, Kristin Wood (2015), "Design-by-analogy: experimental evaluation of a functional analogy search methodology for concept generation improvement", *Research in Engineering Design*, 26(1), 77-95.
12. Gentner, Dedre (1982), "Are scientific analogies metaphors?", In: D. S. Miall (ed.), *Metaphor: Problems and perspectives*, Harvester Press, Brighton, 106-132.

13. Gentner, Dedre (1983), "Structure mapping: A theoretical framework for analogy", *Cognitive Science*, 7, 155-170.
14. Genter, Dedre, Sarah Brem, Ron Ferguson, Philip Wolff, Arthur Markman, Ken Forbus (1997), "Analogy and creativity in the works of Johannes Kepler", In: T. B. Ward, S. M. Smith, J. Vaid (eds.), *Creative thought: An investigation of conceptual structures and processes*, American Psychological Association, Washington, 403-459.
15. Glynn, Shawn (1991), "Explaining science concepts: a teaching with analogical model", In: S. Glynn, R. Yeany, B. Britton (eds.), *The Psychology of Learning Science*, Hillsdale, Erlbaum, New Jersey, 219-240.
16. Glynn, Shawn, Tomone Takahashi (1998), "Learning from analogy-enhanced text", *Journal of research in science teaching*, 35(10), 1129-1149.
17. Glynn, Shawn (2008), "Making science concepts meaningful to students: Teaching with analogies", In: S. Mikelskis-Seifert, U. Ringelband, M. Brückmann (eds.), *Four decades of research in science education: From curriculum development to quality improvement*, Waxmann, Münster, 113-125.
18. Goldschmidt, Gabriela (2001), "Visual analogy: A strategy for design reasoning and learning", In: C. M. Eastman, W. M. McCracken, W. C. Newstetter (eds.), *Design knowing and learning: Cognition in design education*, Elsevier Science Ltd, 199-219.
19. Holyoak, Keith, Paul Thagard (1989), "Analogical mapping by constraint satisfaction", *Cognitive Science*, 13, 295-355.
20. Holyoak, Keith, Paul Thagard (1995), *Mental leaps: Analogy in creative thought*, Bradford, Cambridge
21. Ivcevic, Zorana (2007), "Artistic and everyday creativity: An act-frequency approach", *Journal of Creative Behavior*, 41, 271-290.
22. Jones, Lara, Zachary Estes (2015), "Convergent and divergent thinking in verbal analogy", *Thinking & Reasoning*, 21 (4), 473-500.
23. Kandemir, Mehmed Ali, James Kaufman (2019), "The Kaufman Domains of Creativity Scale: Turkish Validation and Relationship to Academic Major", *Journal of Creative Behavior*, 54(4), 1-11.
24. Kaufman, James (2012), "Counting the muses: Development of the Kaufman domains of creativity scale (K-DOCS)", *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 6(4), 298-308.
25. Koestler, Arthur (1964), *The sleepwalkers: A history of man's changing vision of the world*, Penguin Books, Harmondsworth

26. Lindsey, Richland, Keith Holyoak, James Stigler (2004), "Analogy use in eight grade mathematics classrooms", *Cognition and instruction*, 22(1), 37-60.
27. McKay, Alexander, Maciej Karwowski, James Kaufman (2017), "Measuring the Muses: Validating the Kaufman Domains of Creativity Scale (K-DOCS)", *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 11 (2).
28. Miroshnik, Kirill, Olga Shcherbakova, James Kaufman (2021), "Domains of Creativity Scale: Relationship to Occupation and Measurement Invariance across Gender", <https://psyarxiv.com/p6xja/>, retrieved 26. 4. 2021. Preprint DOI: 10.31234/osf.io/p6xja.
29. Mumford, Michael (2003), "Where have we been, where are we going? Taking stock in creativity research", *Creativity Research Journal*, 15(2-3), 107-120.
30. Orgill, Mary Kay, George Bodner (2006), "An analysis of the effectiveness of analogy use in college-level biochemistry textbooks", *Journal of Research in Science Teaching*, 43(10), 1040-1060.
31. Paris, Nita, Shawn Glynn (2004), "Elaborate analogies in science text: tools for enhancing preservice teachers' knowledge and attitudes", *Contemporary Education Psychology*, 29(3), 230-247.
32. Pečjak, Vid (1989), *Putevi do ideja*, samostalno izdanje, Ljubljana
33. Plucker, Jonathan (2004), "Generalization of creativity across domains: Examination of the method effect hypothesis", *Journal of Creative Behavior*, 38(1), 1-12.
34. Priest, Thomas (2006), "Self-evaluation, creativity, and musical achievement", *Psychology of Music*, 34(1), 47-61.
35. Reiter-Palmon, Roni, Erika Robinson-Morrall, James Kaufman, Jonathan Santo (2012), "Evaluation of self-perceptions of creativity: Is it a useful criterion?", *Creativity Research Journal*, 24(2), 107-114.
36. Runco, Mark, Garrett Jaeger (2012), "The standard definition of creativity", *Creativity Research Journal*, 24(1), 92-96.
37. Sawyer, Keith (2006), *Explaining creativity: The science of human innovation*, Oxford University Press, New York
38. Smith, Patricia, Tillman Ragan (1990), "Designing Visual Analogies for Instruction", *Journal of Visual Literacy*, 10(2), 60-83.
39. Spezzini, Susan (2010), "Effects of visual analogies on learner outcomes: bridging from the known to the unknown", *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*, 4(2), 1-30.

40. Sternberg, Robert (1977), "Component processes in analogical reasoning", *Psychological Review*, 84(4), 353-378.
41. Sweller, John (1980), "Transfer effects in problem solving context", *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 32(2), 233-239.
42. Treagust, David, Reinders Duit, Paul Joslin, Ivo Lindeauer (1992), "Science teachers' use of analogies: observations from classroom practice", *International Journal of science education*, 14(4), 413-422.
43. Treffinger, Donald (1996), *Creativity, creative thinking, and critical thinking: In search of definitions*, Center for Creative Learning, Sarasota, Fla.
44. Ugur, Gokhan, Dilber Refik, Senpolat Yasemin, Duzgun Bahattin (2012), "The effects of analogy on students' understanding of direct current circuits and attitudes toward physics lesson", *European Journal of Educational Research*, 1(3), 211-223.
45. Verstijnen, Ilse, Ann Heylighen, Johan Wagemans, Herman Neuckermans (2001), "Sketching, analogies, and creativity", In: J. S. Gero, B. Tversky and T. Purcell (eds.), *Visual and Spatial Reasoning in Design II*, Key Centre of Design Computing and Cognition, University of Sydney, 299-310.
46. Weisberg, Robert (2006), *Creativity: Understanding innovation in problem solving, science, invention, and the art*, First Edition, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey
47. Wilbers, Jens, Reinders Duit (2006), "Post-festum and heuristic analogies", In: P. J. Aubusson, A. G. Harrison, S. M. Ritchie (eds.), *Metaphor and Analogy in Science Education*, Springer, Dordrecht, 37-49.

SELF-ASSESSMENT CREATIVITY AMONG STUDENTS WHO SHOW DIFFERENT TENDENCIES TO SPONTANEOUS APPLICATION OF ANALOGIES

Summary:

Applying analogies in teaching and learning can significantly improve their outcomes. It is pedagogically important to know the various factors on which depend the frequency and manner of application of analogies. Such factors include creativity. We can see the relationship between creativity and analogy from several angles. In this paper, we are dealing with the connection between self-assessment of creativity and the tendency to apply analogies in a pedagogical context. On a sample of 305 students, the Kaufman Creativity Domain Scale (K-DOCS) and inventory were applied to measure the propensity to spontaneously apply analogies. The results suggest that there is a connection between self-assessment of creativity and a tendency to apply analogies, but also that the nature of that connection is complex. The connection was registered with two areas of expression of creativity (personal-everyday and academic area), while the connection with other areas was not registered. The meaning and pedagogical significance of the obtained results were discussed.

Keywords: analogies; creativity; self-assessments of creativity; spontaneous application of analogies

Adrese autora
Authors' address

Sonja Kaurin

Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet
sonja.kaurin@ff.ues.rs.ba

Zlatko Pavlović

Univerzitet u Istočnom Sarajevu
Filozofski fakultet
zlatko.pavlovic@ff.ues.rs.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.355

UDK 37.13:78

Primljeno: 29. 09, 2021

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ozrenka Bjelobrk-Babić, Merima Čaušević, Dragan Partalo

SPECIFIČNOSTI STRUČNOG USAVRŠAVANJA UČITELJA ZA NASTAVU MUZIČKE KULTURE¹

Stručno usavršavanje je dio profesionalnog razvoja i procesa cjeloživotnog učenja pojedinca. Učitelj u razrednoj nastavi ima vrlo kompleksne zadatke i veliku odgovornost u vaspitanju i obrazovanju budućih naraštaja u svakom društvu te je posebno važno cjeloživotno stručno usavršavanje. Stoga, cilj istraživanja je utvrditi nivo samoprocjene učitelja o stručnom usavršavanju za nastavu muzičke kulture, odnosno u oblasti muzičke teorije i pedagogije. Na uzorku 365 učitelja sa područja Bosne i Hercegovine primjenjena je skala Likertovog tipa u okviru koje su ispitanici iskazivali svoje procjene o oblicima, područjima i razlozima za stručno usavršavanje za nastavu muzičke kulture. Rezultati istraživanja ukazuju da učitelji visoko preferiraju različite oblike stručnog usavršavanja, da u najvećoj mjeri iskazuju potrebu za stručnim usavršavanjem u područjima sviranja i stvaralaštva, te da su najizraženiji razlozi za stručnim usavršavanjem potreba za održavanjem muzičkih kompetencija koje se s vremenom gube i rad u neuslovnom okruženju za muzičku kulturu. Na osnovu istraživačkih nalaza autori daju preporuke u vezi sa mogućim pravcima i putevima stručnog usavršavanja učitelja u oblasti muzičke teorije i pedagogije, odnosno za nastavu muzičke kulture.

Ključne riječi: učitelj; razredna nastava; muzička kultura; stručno usavršavanje

¹ Rad predstavlja prerađen i dopunjen tekst iz poglavlja doktorske disertacije *Kompetentnost, kreativnost i motivisanost učitelja za nastavu muzičke kulture*, autorke Ozrenke Bjelobrk Babić. Disertacija je izrađena pod mentorstvom dr. sc. Merime Čaušević, vanr. prof. i odbranjena 5. 6. 2020. godine na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

1. UVOD

Učitelju² kao ključnoj osobi temeljnog kvalitetnog obrazovanja neophodno je stručno cjeloživotno usavršavanje za koje je neizmjerljivo važno lično interesovanje i želja za profesionalnim rastom i razvojem, napredovanjem, ali i angažman adekvatnih institucija pa i cjelokupnog društva. Spremnost i posvećenost učitelja cjeloživotnom stručnom usavršavanju uključuje interes za napredovanje na polju znanja i vještina i u oblasti muzičke kulture (Čaušević 2009). Kvalitet realizacije nastave muzičke kulture u neraskidivoj je vezi sa izgrađenom potrebom stručnog usavršavanja kompetencija³ učitelja u oblasti muzičke teorije i pedagogije, boljim povezivanjem teorijskih i praktičnih znanja pa bismo čak mogli reći i muzičko-obrazovnom kulturom učitelja.

Sintagma *stručno usavršavanje učitelja* dovodi se najčešće u vezu sa profesionalnim razvojem učitelja. O pojmu usavršavanja izniječemo jednostavno, ali upečatljivo pojašnjenje: „... *usavršavanje* znači da je neko već osposobljen za vršenje određenih funkcija te da u daljnjem radu želi ili treba da se usavršava, kako bi ih mogao aktuelno i uspješno obavljati” (Ratković 1984: 93, prema Kundačina 2007: 282). Profesionalni razvoj je sintagma često korištena u novijoj literaturi. Određenje ovog pojma fokusirano je na stalni proces razvoja tokom radnog vijeka (Valenčić Zuljan 1999), a cilj je da se „novim ulogama” učitelja odgovori promjenama i kontinuiranom društvenom razvoju. Profesionalni razvoj učitelja je sveobuhvatniji i širi pojam od pojma stručno usavršavanje. To je dugotrajan, kontinuiran proces kroz koji učitelj prolazi u cilju unapređenja kvaliteta nastave, postizanja ishoda učenja i napredovanja tokom karijere. Dakle, *stručno usavršavanje učitelja* definiše se kao „oblik permanentnog obrazovnog procesa (vaspitača, učitelja, nastavnika pojedinih predmeta, nastavnika praktične nastave, stručnih i ostalih saradnika)” (*Pedagoška enciklopedija 2* 1989: 104), te kao „podsistem u okviru permanentnog obrazovanja prosvjetnih radnika. Počinje neposredno po završetku redovnog školovanja u formi pripravničkog staža i polaganja stručnog ispita i nastavlja se kroz raznovrsne forme samoobrazovanja i programske aktivnosti nastavničkih škola, fakulteta, prosvjetno-pedagoških službi i stručnih udruženja (seminari i stručni skupovi za vrijeme ljetnjeg i zimskog raspusta, savjetovanje u vezi sa uvođenjem novih programa, udžbenika

² U toku teksta koristiće se termin učitelj i za rodno ravnopravnitermin učiteljica.

³ Kompetencije se u ovom radu neće posebno razmatrati, ali se određeni obim i kvalitet ključnih, osnovnih i specijalnih kompetencija (Ogienko, Rolyak 2009) podrazumijevaju za učitelja sa adekvatnom stručnom spremom i kao podloga za cjeloživotno stručno usavršavanje.

itd.)” (*Pedagoški leksikon* 1996: 485). Riječ je o dodatnoj obuci nakon formalnog obrazovanja, tj. o naknadnom stručnom obrazovanju u cilju kvalitetnog obavljanja profesionalnih aktivnosti. O bliskosti, ali i o razlici između pojmova profesionalni razvoj i stručno usavršavanje Kundačina i Stamatović navode: „... profesionalni razvoj je usmjeren na nastavnikovu svijest o tome šta je njegov posao i zašto to radi, a stručno usavršavanje je dio tog procesa, usmjereno na unapređivanje rada nastavnika” (2012: 68). Još jedna sintagma, moglo bi se reći i „najmodernija” od pomenutih, a definisana slično prethodnim, jeste *cjeloživotno učenje*. O značaju ovog pitanja u posljednjim decenijama raspravlja se u najznačajnijim svjetskim organizacijama u domenu obrazovanja, kulture, ali i ekonomije. Analizirajući savremene autore Đipa i Mavrak (2018) cjeloživotno učenje objašnjavaju kao učenje procesualnog karaktera jer ono pojedincu omogućava profesionalno, dobrovoljno, samomotivišuće usavršavanje neophodno za praćenje promjena i potreba u društvu.

Na osnovu navedenog, stručno usavršavanje učitelja u oblasti muzičke kulture možemo definisati kao dio profesionalnog razvoja učitelja, dio sistema cjeloživotnog učenja, individualnu, ali i institucionalnu potrebu da se učitelj razvija u profesiji kroz različite vidove ili oblike rada u struci (profesionalne uloge). To uključuje detaljno, višestruko, permanentno učenje – obogaćivanje stečenih znanja i vještina i sticanje novih kompetencija, produblivanje interesovanja za stalno obrazovanje, inovacije, praktičnu primjenu navedenog u cilju unapređenja vaspitno-obrazovnog rada, te kontinuirano napredovanje u toku radnog vijeka. Možemo zaključiti da je *stručno usavršavanje učitelja za nastavu muzičke kulture* kontinuirani proces nadogradnje kompetencija za planiranje, pripremanje, izvođenje, inoviranje i vrednovanje u nastavi muzičke kulture.

2. PODRUČJA, SADRŽAJI I OBLICI STRUČNOG USAVRŠAVANJA UČITELJA ZA NASTAVU MUZIČKE KULTURE

Andragozi naglašavaju da se sadržaji stručnog usavršavanja učitelja i nastavnika formiraju u skladu sa njihovim obrazovnim potrebama, kao i na osnovu naučnih nalaza i dostignuća u oblasti obrazovanja (Andrilović 1973; Oljača, Kosanović 1987; Oljača 1997; Kulić, Despotović 2001; Kulić, Despotović 2005; Jorgić 2011; Đipa, Mavrak 2018). Danas, pored pedagoško-psiholoških, didaktičko-metodičkih i predmetnih područja, značajno mjesto zauzima informaciono-tehnološko područje u stručnom usavršavanju učitelja uopšte (Jorgić 2011) i svakako u nastavi muzičke kulture. Mnoge rasprave na naučnim i stručnim skupovima, konferencijama, te

segmenti relativno malog broja naučnih (Suzdilovski 2014) i stručnih radova ukazuju da je učiteljima potrebno stručno usavršavanje u svim nastavnim područjima muzičke kulture (Akšamija-Tvrtković 2015, Tvrtković-Akšamija 2016).

Sadržaj stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture trebalo bi da bude postavljen iz ugla muzičkih i metodičkih kompetencija. Iako su u nastavi muzičke kulture ove kompetencije neraskidivo povezane, s obzirom na to da su evidentne potrebe, stručno usavršavanje može da obuhvati rad na unapređivanju muzičkih kompetencija, prvenstveno usavršavanje vještine pjevanja i sviranja, što bi trebalo da se odvija u dužem periodu i uglavnom individualnim radom sa predavačem. Seminari se mogu organizovati na temu rješavanja ritmičke problematike – rad na brojalicama, kako iz ugla muzičkih tako i metodičkih kompetencija, zatim, rad na obradi pjesme po sluhu i notnom tekstu, slušanje muzike, analiza stručne i udžbeničke literature, upotreba savremene tehnologije u nastavi muzičke kulture, rad sa Orfovim instrumentima (Carl Orff, 1895-1982), organizacija vannastavnih muzičkih aktivnosti i sl. Sadržaj stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture treba da je brižljivo osmišljen, planski, strategijski postavljen, sa eminentnim predavačima, kako bi učitelji bili motivisani za prisustvo predavanjima, seminarima i radionicama ovog tipa te stečena iskustva i nadograđena znanja i vještine primjenjivali u nastavnoj praksi.

Najprisutnije vrste savremenog stručnog usavršavanja učitelja na prostoru Bosne i Hercegovine su eksterno i interno stručno usavršavanje, koje su istovremeno zastupljene i u stručnom usavršavanju učitelja za nastavu muzičke kulture. Eksterno stručno usavršavanje može biti motiv za individualno usavršavanje koje je potrebno učitelju za kvalitetnu nastavu muzičke kulture. Preplitanje ili kombinacija vrsta, oblika i metoda stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture može dati dragocjene rezultate u nastavnoj praksi.

Uvidom u literaturu o savremenom stručnom usavršavanju učitelja i nastavnika, posebno za nastavu muzičke kulture, pored niza relevantnih referenci, možemo reći da je prisutan nedostatak preciznosti ili da pojmovi nisu najjasnije teorijski određeni ili su različito objašnjeni, te da kriterijumi klasifikacije često nisu navedeni. Kad je riječ o oblicima stručnog usavršavanja, iako zvuči jasno, za čitaoca može biti zbunjujuće što, na primjer, „neki teoretičari govore o oblicima kao formama ili vidovima stručnog usavršavanja. U teoriji se spominju i različite grupacije, modaliteti i varijante oblika stručnog usavršavanja nastavnika” (Jorgić 2011: 46). Vrlo su rijetka istraživanja o potrebi stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture u razrednoj nastavi i oblicima istog. Stoga ćemo o ovom značajnom pitanju navesti

specifične oblike stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture, oslanjajući se na generalnu podjelu oblika stručnog usavršavanja nastavnika prema andragogu Jorgiću (2011).

Naime, u skladu sa pedagoškom i muzičko-metodičkom literaturom, a prema značaju sticanja muzičke kompetentnosti učitelja za nastavu muzičke kulture i/ili učestalosti primjene oblika rada u nastavi ovog predmeta, *oblike* stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture rangirali smo na sljedeći način: individualni, frontalni, grupni, rad u parovima.

Poznajući osobenosti nastave muzičke kulture, možemo sa sigurnošću reći da je *individualni oblik stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture* primarni, naime, nezaobilazni, a istovremeno i cirkularan oblik muzičkog usavršavanja učitelja jer je „polazni i krajnji cilj stručnog usavršavanja nastavnika prelazak sa usavršavanja na samsavršavanje nastavnika” (Jorgić 2011: 48). To je samostalan rad učitelja u predmetnom području, dakle u nastavi muzičke kulture, koji bi trebalo da se prioritarno odnosi na „održavanje i unapređivanje znanja, umijanja i vještina koje se stiču tokom inicijalnog obrazovanja, kroz održavanje vokalnog i instrumentalnog izvođenja, a onda i na praćenje literature, interneta, kao i konsultacije sa kolegama” (Suzdilovski 2014: 125). Prednosti permanentnog individualnog muzičkog usavršavanja ogledaju se u tome što svaki učitelj, najčešće prema svojim obrazovnim potrebama, uspostavlja tempo bavljenja određenom tematikom. Nedostatak individualnog oblika rada na podizanju muzičke kompetentnosti, kad je riječ o vokalno-instrumentalnom izvođenju, je odsustvo nadzora i konsultacija sa drugim stručnim licem, jer muzičke kompetencije, ukoliko nisu najpodrobnije stečene tokom inicijalnog obrazovanja, vremenom manje ili više opadaju, posebno ukoliko izostaje svakodnevno, kontinuirano vježbanje nakon sticanja diplome o visokom obrazovanju.

Frontalni oblik usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture je organizacioni oblik usavršavanja primjenljiv na seminarima, konferencijama, kongresima, savjetovanjima i sl. u kojem voditelj najčešće primjenjujući razne oblike prezentacije, pred auditorijumom učitelja izlaže sadržaje stručnog usavršavanja – obrazlaže, pojašnjava, razrađuje i demonstrira primjerima (ilustrativnim i zvučnim) određenu temu iz muzičke kulture / muzičke teorije i pedagogije. Kratkom interakcijom tema se „oživljava”, postaje bliža učionici. Stoga izlagač posebnu pažnju treba da posveti primjeni efekata njegovog predavanja u praksi, o čemu bi bilo dobro da ima i povratnu informaciju. Na taj način mogu da se premoste slabosti ovog oblika rada jer je voditelj najaktivniji. Prednost frontalnog oblika rada je u tome što se mnogo učitelja u isto vrijeme može informisati o inovativnim zahvatima u nastavi muzičke kulture, ali se

istovremeno mogu i razmatrati opšte pedagoške, psihološke i didaktičke teme neophodne za kvalitet nastave pomenutog predmeta.

Grupni oblik stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture je oblik u kojem su učitelji raspodijeljeni u grupe (tri i više učitelja u grupi) u kojima nadograđuju muzičke kompetencije – učvršćuju i proširuju znanje i vještine za realizaciju svih muzičkih aktivnosti koje su stekli tokom formalnog i neformalnog obrazovanja. Ovaj oblik usavršavanja može da se odvija u školi, na nastavničkom ili razrednom vijeću i stručnom aktivu, a tipičan je oblik za radioničke aktivnosti. S obzirom na to da je za rad u nastavi muzičke kulture potrebna muzička, ali i metodičko-didaktička kompetentnost, grupni rad učitelja na usavršavanju za nastavu muzičke kulture može se podijeliti na sljedeći način: grupni rad na teorijskim sadržajima (metodičko-didaktički pristup), praktični rad (reprodukcija muzike – muziciranje, pravljenje muzičkih instrumenata) i kombinacija navedena dva tipa grupnog usavršavanja kojoj dajemo prioritet u cilju muzičke kompetentnosti učitelja za nastavu muzičke kulture. Neophodno je naglasiti da ovu podjelu ne shvatamo grubo, tj. da se i grupni rad na teorijskim sadržajima treba osvježiti muzičkim primjerima. Jorgić (2011) identifikuje različite vrste grupa nastavnika koje raspodjeljuje na osnovu preciznih kriterijuma klasifikacije: grupe nastavnika početnika i grupe iskusnih nastavnika, stručni aktivisti ili grupe formirane po predmetnom području, manje (tri do pet) i veće grupe (preko pet) nastavnika, grupe konzervativnih i grupe nastavnika entuzijasta i inovatora, grupe mlađih i grupe starijih nastavnika i slično.

Tokom grupnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture mišljenja smo da bi usvajanje programa stručnog usavršavanja, kao i njegova primjena u praksi, bili najefikasniji ukoliko bi grupe učitelja bile heterogene (npr. dob, radni staž, muzičke sposobnosti), a svakako bi bilo potrebno oslušivati temperament i karakterne crte ličnosti svakog učitelja prilikom formiranja grupa. Uspješnost grupnog oblika stručnog usavršavanja, obezbjeđuje se: „... prethodnim kratkim usmenim i na očekivanim ishodima utemeljenim izlaganjima voditelja, preciznim definisanjem zadataka grupe i eventualnih individualnih zaduženja njenih članova, te blagovremenim obezbjeđivanjem povratne informacije o ostvarenosti željenih rezultata grupnog rada” (Jerković 2013: 59). Grupni rad, sa specifičnim prednostima i nedostacima prikladno je koristiti kada se prethodno planira segment programa stručnog usavršavanja u kojem će se učesnici istog, prema vlastitom interesovanju i obrazovnim potrebama, opredijeliti za vrstu muziciranja. Iako se rijetko primjenjuje, nadamo se da će muzička futurologija dati konkretne rezultate primjenom grupnog oblika stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture.

Rad u parovima ili tandemski oblik stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture je oblik stručnog usavršavanja u kojem dva učitelja savladavaju i usvajaju različite sadržaje kroz različite muzičke zadatke, ostvarujući cilj i stižući do rezultata – ishoda stručnog usavršavanja koje primjenjuju u praksi. Putem ovog oblika rada mogu se realizovati sve aktivnosti – od teorijskih promišljanja i zaključaka na određene teme stručnog usavršavanja do praktičnog rada. U okviru internog, ali i eksternog stručnog usavršavanja, učitelji mogu da kombinuju individualni i tandemski oblik stručnog usavršavanja. Iako se rjeđe primjenjuje, ovaj oblik je veoma pogodan za instruktivni rad u kojem učitelji sa radnim iskustvom u nastavi komuniciraju sa učiteljima pripravnicima. Pri planiranju tandemskog oblika muzičkog stručnog usavršavanja učitelja potrebno je obratiti pažnju da zadaci budu jasno definisani, sadržaji adekvatno prilagođeni, te da se odredi period za sumiranje i vrednovanje rezultata u cilju informacije o uspješnosti tandemskog rada. U suprotnom, mogli bismo govoriti samo o lošem ishodu ili o nedostacima ovog oblika muzičkog stručnog usavršavanja.

Svaki oblik stručnog usavršavanja nastavnika ima prednosti i nedostatke. Zbog toga bi se najbolji rezultati stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture mogli ostvariti kombinacijom različitih oblika stručnog usavršavanja, uvažavajući specifičnosti predmeta, sadržaja, tema. Kako je kombinacija svih oblika rada u nastavi muzičke kulture posebna metodička obaveza učitelja (Lekić 1993), tako je i za uspješnu realizaciju stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture, u skladu sa specifičnostima ovog predmeta, neophodno prožimanje svih navedenih oblika. Tome treba pridodati da je kombinacija oblika rada posebna metodička potreba u razrednoj nastavi muzičke kulture, te ne postoji smetnja da se i stručno usavršavanje učitelja odvija na navedeni način.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja je utvrditi nivo samoprocjene učitelja o stručnom usavršavanju za nastavu muzičke kulture, odnosno u oblasti muzičke teorije i pedagogije. Populaciju u ovom istraživanju čine učitelji u razrednoj nastavi sa prostora Bosne i Hercegovine. Istraživački uzorak je 365 učitelja iz 25 osnovnih škola (četiri regije prema lokaciji škole u kojoj su zaposleni: dobojska, banjalučka, sarajevsko-romanijska i hercegovačka regija). Prema polu, 90,3% ispitanika je ženskog pola, dok je 9,7% muškog pola. Struktura uzorka u odnosu na stručnu spremu učitelja u nastavi govori da je najviše učitelja sa visokom stručnom spremom (80%).

Tehnika skaliranja primijenjena je u cilju prikupljanja podataka u istraživanju, tj. u cilju ispitivanja samoprocjene učitelja o nivou kompetentnosti (stručnom usavršavanju) za nastavu muzičke kulture. Procjene učitelja o stručnom usavršavanju za nastavu muzičke kulture (u oblasti muzičke teorije i pedagogije) ispitali smo instrumentom Danijele Sudzilovski⁴ koji smo prilagodili ovom istraživanju. Naš adaptirani instrument *Skala samoprocjene učitelja o stručnom usavršavanju u oblasti muzičke teorije i pedagogije (SSUSUMTP) (2018)* ima 18 ajtema od kojih je 5 otvorenog tipa, dok je 13 u petostepenoj skali Likertovog tipa. Za potrebe ovog rada koristili smo podatke dobijene u tri grupe stavki koje se odnose na procjenu oblika, područja i razloga stručnog usavršavanja. Stepene slaganja sa određenom tvrdnjom ispitanici su označavali na skali od 1 = *nimalo* do 5 = *potpuno*. Primijenili smo postupak izračunavanja i analize frekvencija i procenata, koji su prikazani u odgovarajućem grafičkom obliku.

Saglasnost za provođenje istog dobivena je od direktora škola na osnovu dostavljene molbe sa preciznim izlaganjem cilja i plana toka istraživanja. Kako nije bilo naručioca istraživanja i konkretne materijalne podrške, istraživanje se obavljalo najviše uz dobru volju svih učesnika. Sakupljanje podataka predviđenim instrumentom na uzorku učitelja obavljeno je u drugom polugodištu u školskoj 2017/18. godini.

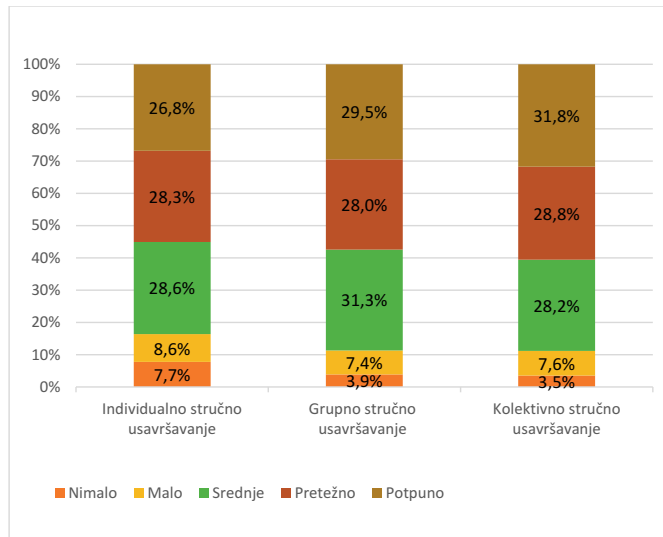
4. ISTRAŽIVAČKI REZULTATI I DISKUSIJA

Samoprocjene učitelja o stručnom usavršavanju za nastavu muzičke kulture razmotrićemo analizom njihovih odgovora na grupacije tvrdnji o oblicima stručnog usavršavanja, područjima/oblastima/aktivnostima (dalje: područja) i razlozima za stručnim usavršavanjem u oblasti muzičke teorije i pedagogije.

Analizom pokazatelja u Grafikonu 1 evidentno je da većina učitelja procjenjuje da se individualno usavršava za nastavu muzičke kulture, jer od 336 učitelja koji su dali odgovor na ovu tvrdnju 28,6% učitelja procjenjuje da se srednje usavršava, pretežno 28,3% i potpuno se usavršava 26,8% učitelja, dok svega 7,7% učitelja procjenjuje da se ne usavršava individualno za nastavu muzičke kulture. Istraživački nalazi Danijele Sudzilovski (2015) na uzorku od 411 učitelja centralne Srbije o pitanju koliko se učitelji individualno usavršavaju i koje vidove usavršavanja praktikuju u oblasti muzičke pedagogije pokazali su da se dvije trećine (63,50%) ispitanika

⁴ Instrument je, prema odobrenju autorke, preuzet iz njene doktorske disertacije (Suzdilovski 2014) te adaptiran za potrebe našeg istraživanja.

individualno usavršava i to održavanjem vještine sviranja i konsultacijom sa kolegama, dok trećina ispitanika (32,12%) ne praktikuje individualno usavršavanje, a bez odgovora je bilo 4,38 % ispitanika što nema veći značaj za ukupni rezultat.

Grafikon 1: Preferencija individualnog, grupnog i kolektivnog stručnog usavršavanja učitelja za nastavu muzičke kulture

Rezultati u Grafikonu 1 takođe prikazuju da se učitelji u Bosni i Hercegovini više opredjeljuju za grupno stručno usavršavanje. Više od polovine ispitanika izjasnilo se od *srednje* (31,3% ispitanika) do *potpuno* (29,5% ispitanika) da im je potrebno grupno stručno usavršavanje za nastavu muzičke kulture.

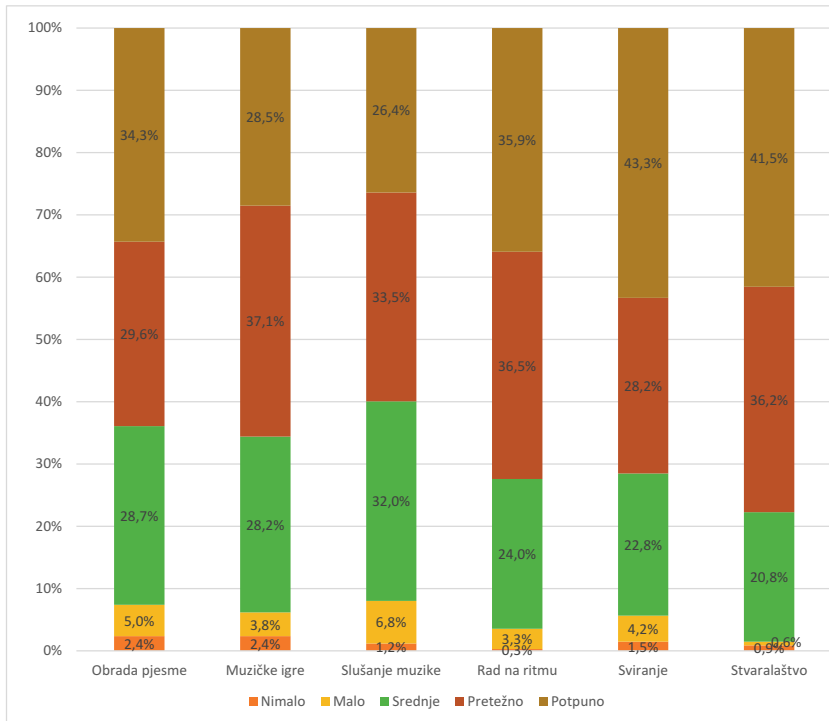
Samoprocjena učitelja o potrebi za kolektivnim stručnim usavršavanjem (takođe Grafikon 1) je dosta visoka. Da im je potpuno potrebno stručno usavršavanje za nastavu muzičke kulture misli 31,8% učitelja, da im je pretežno potrebno smatra 28,8%, što je skoro istovjetno sa procentom ispitanika koji su osrednje procijenili potrebu za ovim oblikom usavršavanja. Svega 3,5% učitelja smatra da im nimalo nije potrebno kolektivno stručno usavršavanje za nastavu muzičke kulture.

Rezultati jednog ranije provedenog istraživanja na temu stručnog usavršavanja učitelja potvrdili su „... da su programi stručnog usavršavanja učitelja i dalje previše usmjereni na one ciljeve usavršavanja, odnosno učiteljeve kompetencije, koji podupiru tradicionalan pristup vaspitanju i obrazovanju. Ispitanici naglašavaju potrebu osavremenjivanja učiteljskih kompetencija kao bitnih preduslova za

ostvarivanje savremenog obrazovnog kurikuluma i cjeloživotnog učenja” (Tot, Klapan 2008: 60). Saglasni smo sa navedenim stavovima ispitanika koji, prema našem mišljenju, svakako vode ka kvalitetu permanentnog učenja i usavršavanja, praćenjem inovativnih tokova u sferi interesovanja. Iz prethodno navedenog može se potvrditi da je učiteljima potrebno stručno usavršavanje kroz različite vidove usavršavanja u oblasti muzičke teorije i pedagogije, tj. usavršavanje za pripremu i realizaciju nastave muzičke kulture.

Na osnovu analize procenata u Grafikonu 2 dolazimo do zanimljivih rezultata koji ukazuju na to da je učiteljima potrebno stručno usavršavanje u oblasti muzičke teorije i pedagogije. Od šest područja u nastavi muzičke kulture: obrada pjesme, muzičke igre, slušanje muzike, rad na ritmu, sviranje te stvaralaštvo, pokazalo se da najviše učitelja procjenjuje da im je potpuno potrebno stručno usavršavanje za sviranje (43,3%) i stvaralaštvo (41,5%). U skladu s navedenim referiramo na rezultate sličnog istraživanja u Hrvatskoj, autorke Vesne Svaline, koji potvrđuju da od ukupnog broja anketiranih učitelja njih trećina (77) navodi da na nastavi muzike svira, ali samo jedan svira svaki dan. I u ostalim područjima skoro da je neznan procenat učitelja (u intervalu od 1,2% do 6,0%) koji smatraju da im nije potrebno ili da im je malo potrebno stručno usavršavanje (Svalina 2015). Ovi nalazi se mogu dovesti u vezu i sa još nekoliko provedenih istraživanja o muzičko-metodičkoj kompetentnosti i stručnom usavršavanju učitelja (Nikolić, Ercegovac-Jagnjić, Bogunović 2013; Rogers, Hallam, Creech & Preti 2008; Suzdilovski 2014, 2015). Naime, ukazujemo na to da učitelji procjenjuju da im je potrebna bolja muzička kompetentnost od trenutne, te iskazuju potrebu za stručnim usavršavanjem, posebno za sviranjem i stvaralaštvom.

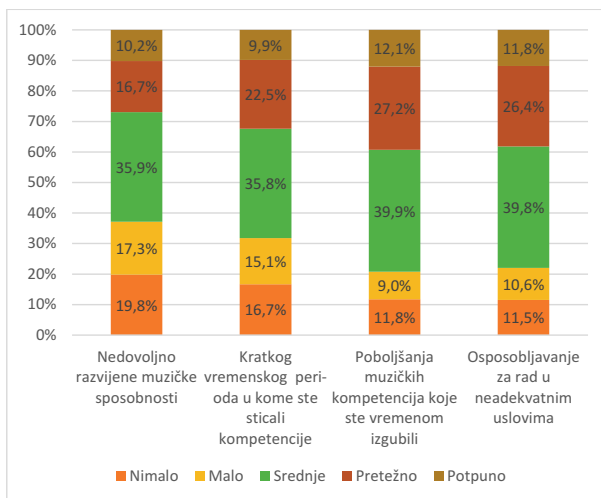
Rezultati ranijih srodnih istraživanja na temu stručnog usavršavanja nastavnika potvrdili su da se veoma malo uvažavaju potrebe nastavnika prilikom osmišljavanja programa stručnog usavršavanja (Kundačina, Stamatović 2011). Iako se možemo zapitati zašto je to tako i kome su ti programi namijenjeni, ovdje samo nagovještavamo nove istraživačke zadatke, te smo u vezi s tim smatrali neophodnim ispitati učitelje i o razlozima zbog kojih učestvuju na seminarima ponudivši im sljedeće mogućnosti za koje su određivali stepen opredjeljenja, a to su: nedovoljno razvijene muzičke sposobnosti, kratak period u kojem su sticali kompetencije, poboljšanje muzičkih kompetencija koje su vremenom izgubili i osposobljavanje za rad u neadekvatnim uslovima. Na osnovu analize rezultata predstavljenih u Grafikonu 3 evidentno je da većina učitelja najviše osrednje procjenjuje svaki od navedenih parametara (35,9%; 35,8%; 39,9%; 39,8% ispitanika), što se može shvatiti tako da

Grafikon 2. Samoprocjena učitelja o područjima kojima bi trebalo dati prioritet prilikom stručnog usavršavanja za nastavu muzičke kulture

učitelji smatraju da su im navedeni parametri osrednje bitni pri donošenju odluke za učešće na seminarima stručnog usavršavanja za nastavu muzičke kulture.

Kako bismo upotpunili istraživačke nalaze o potrebi učitelja za stručnim usavršavanjem za nastavu muzičke kulture, analiziraćemo i rezultate o samoprocjeni učitelja o ponudi stručnog usavršavanja u oblasti muzičke teorije i pedagogije na teritoriji Bosne i Hercegovine. Više od polovine ispitanika (64,8%) izjasnilo se da nisu nimalo postojali organizovani vidovi stručnog usavršavanja u oblasti muzičke teorije i pedagogije u njihovoj regiji u posljednjih petnaest godina. Takođe, učitelji su procijenili (72,9%) da u školskoj 2017/2018. godini (u kojoj smo i proveli istraživanje) nimalo nije bilo organizovanih različitih vidova stručnog usavršavanja u oblasti muzičke teorije i pedagogije, a svega 0,6% smatra da u potpunosti jesu. Većina ispitanika (64,5%) procjenjuje da na nivou regije, ali i šire (61,1% ispitanika) nimalo nije zadovoljna ponudom stručnog usavršavanja iz oblasti muzičke teorije i pedagogije. Procjenu o ponudi stručnog usavršavanja u oblasti muzičke teorije i peda-

Grafikon 3. Samoprocjena učitelja o razlozima učešća na seminarima iz oblasti muzičke teorije i pedagogije

gogije završićemo sljedećim podatkom: čak 58,6% učitelja procjenjuje da se u školi u kojoj su zaposleni ne organizuje (nimalo) interno usavršavanje iz muzičke kulture. Ovi pokazatelji mnogo govore o zanemarenosti stručnog usavršavanja iz oblasti muzičke teorije i pedagogije, te o neizbježnom „alarmu” za kvalitetniju nastavu muzičke kulture. No, za istraživačko razmatranje samoprocjene učitelja o primjeni stečenih iskustava sa seminara u praksi, na osnovu nalaza ovog istraživanja, nismo imali dovoljno pokazatelja, jer kako da učitelji primjenjuju i evaluiraju programe stručnog usavršavanja u oblasti muzičke teorije i pedagogije kojih (skoro nikako) u posljednjem periodu nema. Ipak, iz pitanja otvorenog tipa instrumenta o stručnom usavršavanju u oblasti muzičke teorije i pedagogije ovdje ćemo navesti nekoliko mišljenja učitelja o najvažnijim vrijednostima pohađanja seminara, što dokazuje njihovu osviještenost o važnosti istih: „Usavršavanje i proširivanje stečenog znanja i vještina”; „Seminari su jako bitni za nastavni proces. Vokalno-instrumentalni dio je jako važan. Seminara nije bilo”; „Skoro nikada u zadnjih 10 godina nije bilo seminara. Nama su neophodni seminari i dodatna obuka. Iako smo stekli neko znanje, ono je zaboravljeno zbog nedostatka instrumenata (muzičkih, op. a.) i uopšte slabe opremljenosti”; „Usavršavanje postojećih i sticanje novih kompetencija”; „Obnova, dopuna i poboljšanje znanja neophodnog za izvođenje nastave”; „Ne znam jer nije održavan seminar”.

Na osnovu svih analiziranih pokazatelja (preferiranje oblika stručnog usavršavanja, područja – sadržaja, te obuhvatanjem i razloga za stručnim usavršavanjem učitelja u oblasti muzičke teorije i pedagogije) potvrđujemo da postoji potreba za stručnim usavršavanjem učitelja za nastavu muzičke kulture.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Muzička kultura je jedan od predmeta u multidisciplinarnom prostoru podučavanja u razrednoj nastavi i podrazumijeva se muzičko-metodički kompetentan učitelj u tom procesu. Odgovornost za kvalitetnu nastavu muzičke kulture je prvenstveno na individui, učitelju koji svoje stečene kompetencije iz muzike ima obavezu održavati i nadograđivati tokom radnog vijeka.

Naime, polazeći od samoprocjene učitelja o oskudnoj ponudi i nedostatku akreditovanih seminara za nastavu muzičke kulture (iz oblasti muzičke teorije i pedagogije), evidentno je da je potreba za stručnim usavršavanjem učitelja za nastavu muzičke kulture izražena kroz nekoliko razloga i više segmenata (oblici – vidovi stručnog usavršavanja, sadržaji – područja, nedovoljno razvijene kompetencije, kratak period za sticanje istih, rad u neadekvatnim uslovima i drugo). Na temelju analitičkog pristupa rezultatima istraživanja smatramo, bez sumnje, da je učiteljima potrebno stručno usavršavanje za nastavu muzičke kulture, naročito u područjima sviranja i stvaralaštva. Time otvaramo i nove istraživačke relacije, posebno u odnosu motivacije i stručnog usavršavanja za nastavu muzičke kulture (istraživanje motiva koji bi učitelje podstakli na stručno usavršavanje za nastavu muzike), ali i potrebu za novim koncepcijama programa stručnog usavršavanja u oblasti muzičke teorije i pedagogije. Kako su potrebe ovog istraživanja naučno opravdane, ono ukazuje na određene nedostatke u obrazovanju i stručnom usavršavanju učitelja, kao i na mogućnosti uvođenja određenih promjena u vaspitno-obrazovni proces (prvenstveno u cilju daljeg unapređivanja nastave muzike) u osnovnim i visokoškolskim ustanovama kroz preporuke za budućnost.

Dakle, da bi se unaprijedila kompetentnost učitelja za nastavu muzičke kulture potrebno je djelovati na svim obrazovnim nivoima, krenuvši od rada u predškolskim ustanovama, osnovnim školama, srednjim školama, fakultetima, a posebno na polju stručnog usavršavanja i profesionalnog razvijanja učitelja i univerzitetskih nastavnika. To bi zahtijevalo posebnu temu i specifične prijedloge. No, potrebno je obezbijediti balans između kompetencija učitelja i potreba učenika i društva, u smislu muzičkog obrazovanja učitelja, osmisлити niz mjera zasnovanih na realnim osnovama koje mogu dati kvalitetne rezultate.

Na osnovu rečenog, u ostvarivanju cilja našeg istraživanja, otvorili smo nekoliko novih pitanja za buduća teorijska razmatranja i empirijska istraživanja. Poželjno bi bilo ispitati motivisanost učitelja za stručno usavršavanje u oblasti muzičke kulture, muzičke teorije i pedagogije, istražiti uticaj psiholoških faktora na vokalno-instrumentalno izvođenje učitelja u nastavnoj praksi te uticaj istih na realizaciju nastave, što bi svakako dodatno produbilo značaj pitanja stručnog i cjeloživotnog usavršavanja učitelja.

LITERATURA:

1. Akšamija-Tvrtković, Valida (2015), "Inovacije u muzičkom odgoju i obrazovanju – priprema za cjeloživotno učenje", *Muzika: Časopis za muzičku kulturu*, godina XIX, br. 2, 105-119.
2. Andrilović, Vlado (1973), *Osnovno opće obrazovanje odraslih i programirana nastava*, Školska knjiga, Zagreb
3. Čaušević, Merima (2009), "Mjesto učitelja u procesu muzičke edukacije", u: *Zbornik radova VI Međunarodni simpozij „Muzika u društvu“*, Sarajevo, 28–30. 10. 2008., Jasmina Talam (ur.), Muzikološko društvo FBiH, Muzička akademija, 286-289.
4. Đipa, Amina, Mirjana Mavrak (2018), "Edukometrija u andragogiji: Skala kompetencija za cjeloživotno učenje učitelja", *Obrazovanje odraslih: Časopis za obrazovanje odraslih i kulturu*, br. 11, 31-55.
5. Jerković, Ljiljana (2013), *Interaktivno usavršavanje savjetodavnih kompetencija nastavnika*, Filozofski fakultet Banja Luka
6. Jorgić, Draženko (2011), *Interaktivno stručno usavršavanje nastavnika*, Filozofski fakultet Banja Luka
7. Kulić, Radivoje, Miomir Despotović (2001), *Uvod u andragogiju*, Svet knjige, Beograd
8. Kulić, Radivoje, Miomir Despotović (2005), *Uvod u andragogiju*, Dom štampe, Zenica
9. Kundačina, Milenko (2007), "Teorijsko-metodološki pristupi proučavanju i istraživanju stručnog usavršavanja nastavnika", u: *Zbornik radova sa naučnog skupa „Obrazovanje i usavršavanje nastavnika – istorijski aspekt“*, Užice, 2007. (Vidan Nikolić, ur.), Univerzitet u Kragujevcu, Učiteljski fakultet u Užicu, 281-292.

10. Kundačina, Milenko, Jelena Stamatović (2011), *Stručno usavršavanje nastavnika i vaspitača akreditovanim programima*, Univerzitet u Kragujevcu, Učiteljski fakultet u Užicu
11. Kundačina, Milenko, Jelena Stamatović (2012), "Akreditovani programi usavršavanja nastavnika – stanje i potrebe", *Inovacije u nastavi*, 25(1), 68-78.
12. Lekić, Đorđe (1993), *Metodika razredne nastave*, Nova Prosveta, Beograd
13. Nikolić, Lidija, Gordana Ercegovac-Jagnjić, Blanka Bogunović (2013), "The Influence of Primary Teachers' Educational Models on Elements of Their Musical Competence", *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 15(4), 1033-1056.
14. Oljača, Milka, Marijana Kosanović (1987), *Andragoška profesionalna orijentacija u udruženom radu*, Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju, Novi Sad
15. Oljača, Milka (1997), *Andragogija*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad
16. Ogienko, Olena, Angelina Rolyak (2009), "Model of Professional Teachers Competences Formation: European Dimension", *Quality in Teacher Education, Teacher Education Policy in Europe (TEPE)*, Conference 2009 Umeå University, Sweden May 18-20, 146-157.
17. *Pedagoška enciklopedija 2* (1989), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
18. *Pedagoški leksikon* (1996), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
19. Rogers, Lynne, Susan Hallam, Andrea Creech, Costanza Preti (2008), "Learning about what constitutes effective training from a pilot programme to improve music education in primary schools", *Music Education Research*, 10(4), 485-497.
20. Sudzilovski, Danijela (2014), *Koncepcija stručnog usavršavanja učitelja u oblasti muzičke pedagogije*, Doktorska disertacija, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Fakultet muzičke umetnosti, Beograd
21. Sudzilovski, Danijela (2015), "Koliko i kako se učitelji individualno usavršavaju u oblasti muzičke kulture", *Nastava i vaspitanje*, 64(3), 521-529.
22. Super, Donald (1980), "Pristup profesionalnom razvoju sa stanovišta životnog veka i životnog prostora", *Journal of Vocational Behavior*, 16, 282-298; *Psihologija*, 3/81,14(3), 32-46.
23. Svalina, Vesna (2015), *Kurikulum nastave glazbene kulture i kompetencije učitelja zapoučavanje glazbe*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Osijek

24. Tot, Darija, Anita Klapan (2008), "Ciljevi stalnog stručnog usavršavanja: mišljenja učitelja", *Pedagoški istraživanja*, 5(1), 60-71.
25. Tvrković-Akšamija, Valida (2016), "Cjeloživotno učenje kao proces i obaveza u muzičkom odgoju i obrazovanju", u: *Zbornik radova 9. Međunarodni simpozij „Muzika u društvu“*, Sarajevo, 23-26. oktobar 2014. (Fatima Hadžić, ur.), Muzikološko društvo FBiH - Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu, 298-311.
26. Valenčić Zuljan, Milena (1999), *Kognitivni model poklicnega razvoja študentov razrednega pouka*, Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za pedagogiko in andragogiko, Ljubljana

SPECIFICS OF PROFESSIONAL TRAINING OF TEACHERS FOR TEACHING MUSIC CULTURE⁵

Summary:

Professional training is part of the professional development and lifelong learning process of an individual. The teacher in the classroom has very complex tasks and great responsibility in the upbringing and education of future generations in every society, and lifelong professional development is especially important. Therefore, the research aims to determine the level of teachers' self-assessment of professional development for teaching music culture, ie in the field of music theory and pedagogy. A sample of 365 teachers from the territory of Bosnia and Herzegovina used the Likert-type scale, within which the respondents expressed their assessments of the forms, areas, and reasons for professional development for teaching music culture. The research results indicate that teachers highly prefer various forms of professional development. They express the need for professional development in the fields of playing and creativity, and the most pronounced reasons for professional development are the need to maintain musical competencies that are lost over time. Based on the research findings, the authors give recommendations regarding possible directions and ways of professional development of teachers in the field of music theory and pedagogy, ie. for teaching music culture.

Keywords: teacher; class; music culture; professional development

Adrese autora

Authors' address

Ozrenka Bjelobrk-Babić
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet
ozrenka.bjelobrk-babic@ff.unibl.org

Merima Čaušević
Univerzitet u Sarajevu
Pedagoški fakultet
mcausevic@pf.unsa.ba

Dragan Partalo
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet
dragan.partalo@ff.unibl.org

⁵ The paper presents a revised and supplemented text from a chapter of the doctoral dissertation *Teacher competence, creativity and motivation in the field of musical culture teaching*, from the author Ozrenka Bjelobrk Babić. The dissertation was prepared under the mentorship of PhD Merima Čaušević, Assoc. prof. and defended June 5th, 2020 at the Faculty of Educational Sciences, University of Sarajevo.

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.375

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Vesna Minić, Marija Jovanović, Živorad Milenović

AN ENCOURAGING ENVIRONMENT FOR THE DEVELOPMENT
OF GIFTED STUDENTS WITHIN THE KNOWLEDGE SOCIETY /
PODSTICAJNO OKRUŽENJE ZA RAZVOJ NADARENIH UČENIKA
U DRUŠTVU ZNANJA 375

Шуајб Ц. Солаковић, Милка В. Стојкић

УЛОГА ПРОКРАСТИНАЦИЈЕ И ЛОКУСА КОНТРОЛЕ У
ШКОЛСКОМ УСПЈЕХУ / THE ROLE OF PROCRASTINATION
AND LOCUS OF CONTROL IN SCHOOL ACHIEVEMENT 391

Belma Duvnjak

SOCIJALNE KOMPETENCIJE KAO PREDIKTIVNI FAKTORI
ZADOVOLJSTVA ZAPOSLENIKA / SOCIAL COMPETENCES AS
PREDICTIVE FACTORS OF EMPLOYEE SATISFACTION WITH LIFE 407

Nermana Mujčinović, Nada Vaselić

SOCIJALNA PODRŠKA U LIJEČENJU HEROINSKIH OVISNIKA /
SOCIAL SUPPORT IN THE TREATMENT OF HEROIN ADDICTS 419

UDK 37.042:159.928

Primljeno: 22. 05. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Vesna Minić, Marija Jovanović, Živorad Milenović

AN ENCOURAGING ENVIRONMENT FOR THE DEVELOPMENT OF GIFTED STUDENTS WITHIN THE KNOWLEDGE SOCIETY

The aim of our paper is to conduct a theoretical and empirical analysis of the relevance of an encouraging environment in the development and progress of gifted students within the modern knowledge society. In order to ensure the highest level of sample representativeness, the research was carried out on a sample of 106 teachers working with specialized classes for talented students, and teachers who had worked with those students at their previous stage of schooling. The study was conducted in schools belonging to the areas of the City of Nis and Kosovska Mitrovica (Republic of Serbia)*, by using the scaling technique. Through factor analysis, the following 5 most prominent features (factors) of an environment that encourages the development of gifted students within the knowledge society were extracted: 1) differentiated curricula, 2) encouraging problem-based learning, 3) integrated approach to learning, 4) encouraging research-based approach to learning, 5) developing logical and creative thinking skills. This research also found that the level of schooling of gifted students significantly determines the differences in teachers' perceptions of the characteristics of an environment that encourages the development of gifted students, while school location was not a deciding factor.

Keywords: differentiated curriculum; diverse sources of knowledge; encouraging giftedness; learning society; teaching process

* This designation is without prejudice to status, and is in line with UNSCR 1244 and the ICJ Opinion on the Kosovo declaration of independence.

INTRODUCTION

The times we live in require rapid and imminent changes, both in society and in education. In order to bring education to a higher level, it is necessary to adapt to the aforementioned changes and innovation, and to eliminate numerous issues related to the teaching process. School has an abundance of potential to meet the specific needs of all students. Numerous teaching and extracurricular activities organized in school provide the opportunity to meet the needs of students who have been identified as gifted. Teaching gifted students is a popular topic in Serbian education, which many experts have been speaking and writing about. Defining giftedness has been the centre of interest of many researchers, but to this day, there has been no generally accepted definition of a gifted child. Most of descriptions agree that giftedness is a phenomenon which refers to any unusual, extraordinary behaviour that leads to achieving higher results than other individuals with similar traits. The main issue regarding the identification and development of the giftedness phenomenon in students relates to providing a stimulating and supportive environment that favourably affects outcomes and quality of giftedness. However, one of the main challenges facing teachers is the need to meet the intellectual, social, and emotional needs of each gifted child, which paves the path for flexibility, additional engagement and continuous improvement of each teacher. Bearing in mind that learning is a continuous process, the learning society phenomenon as an imperative of the 21st century, becomes the requirement for each and every participant in the process of education (Kapić 2020; Jovanović 2018). Under such conditions of rapid development of science and technology, of the fast and radical changes, the following concepts become crucial: continuing education, self-education, as well as all the other activities that are necessary for people to keep up with the changes and to be able to follow and participate in progress and in the ever-changing world (Malkić Aličković 2019; Prušević Sadović 2017).

Defining and identifying gifted students

Francis Galton was the first to study the phenomenon of gifted students as a complex pedagogical concept and tried to explain the origin and development of genius based on previous studies. Since 1920, that is, since the first thorough study of gifted students, there have been numerous longitudinal studies on this topic, with many experts explaining this phenomenon from their point of view. Giftedness implies “to have

extraordinary skill and capability in terms of creativity, intellect and/or task responsibility” (Birgili & Calik 2013: 67-77). Renzulli (2003: 79) states that there are two types of giftedness – lesson learning or “schoolhouse” giftedness on the one hand, implying students’ ability to master the learning material easily, and the creative productive giftedness on the other hand, which implies above-average ability, creativity and motivation to work. Gagne (2005: 99) believes that giftedness designates “the possession and use of untrained and spontaneously expressed natural abilities, in at least one ability domain, to a degree that places an individual at least among the top 10% of age peers”. Vukosav and Sindik (2010) state that giftedness can generally be defined as a set of traits that enable an individual to consistently achieve considerably above-average results in one or more of the activities he or she engages in. According to Koren (1989: 16), the following traits that characterize gifted students are these: general intellectual ability (high level of intelligence, curiosity, eloquence, logical reasoning ability, good memory...); creative/productive abilities (divergent thinking, imagination, flexibility, fluency, originality, deductive reasoning...); school-related abilities (special interest in learning, good memory, wide range of information...); leadership ability (quick to adapt to new situations, successful socialization, communication and collaboration skills, good organizational skills...); artistic abilities and psychomotor abilities. Dejić, Cebić, and Čučić (2011) point out that the definitions of giftedness can be divided into those that speak about giftedness in general, and those that specify an area of giftedness depending on whether they explain the area in which the giftedness is demonstrated. These authors emphasize its general indicators: giftedness is not a result of one characteristic, but rather a combination of traits, abilities and personality itself; giftedness can occur in different areas of ability, either as a single ability, or as a combination of abilities that emerge in some area of human knowledge and activity; giftedness can be manifested as productive-creative activity and results or as a potential, latent trait, which can develop into productive giftedness, that is, creativity with the support and encouragement from the environment.

Identifying or recognizing gifted students is a major challenge in modern teaching. Therefore, it is important to understand that “...gifted and talented students are not a homogeneous group. Not all of them show the same characteristics or traits, but rather a wide range of individual differences“ (George 2005: 15). Giftedness can be manifested at different stages of their lives. A child can show talent in one area (for example: painting, music) or in multiple areas at the same time. Different areas in which a student can be identified as gifted can serve as “multiple sources of information, that is, different criteria to identify gifted students”. People who collect such and

other information about students are "...parents, teachers, school psychologists and pedagogues, vocational guidance services, and others interested in talented and highly productive staff, for their professional education and employment" (Milic 2011: 114). Therefore, significant methods to identify giftedness are teacher, parent and peer assessment, as well as student self-assessment. Farral & Henderson (2015) state that significant ways in which gifted behaviour can be identified include samples of children's work, participation in competitions, solving certain tasks, auditions, etc.

According to Djordjevic (1998: 22), a high level of intellectual ability is a prerequisite for giftedness, since it shows a high degree of abstract intelligence, but it does not yet explain the overall giftedness. Early identification of student giftedness implies a "specific type of (cognitive) abilities assessment, in which we specifically monitor the indicators that these abilities are at an exceptional level – in other words, we try to identify signs of particular speed, ease and independence in mastering the appropriate domain, compared to the results of individuals with similar prior experience" (Dimitrijevic & Tatic Janevski 2016: 50). Testing has a crucial role in identifying gifted individuals because giftedness is still identified and remains inextricably linked to intelligence testing (Brown et al. 2005). With regard to identifying gifted students, Pfeiffer (2013) has introduced the *Tripartite model of giftedness* which offers three different ways to identify gifted students: the first suggests viewing giftedness through a lens of high intelligence, the second suggests viewing giftedness through a lens of outstanding accomplishments, and the third one through a lens of one's potential to excel.

When it comes to gifted students, it is necessary to note that in Serbian and Croatian language two different terms are mainly used for these children: *gifted students* and *brilliant students*, while another substitute term in Croatian language is used for gifted students, and that is *highlycapable students*. The third term used is the term of foreign, Italian origin, and that is *talented students*. In pedagogical encyclopaedias and dictionaries, these terms are defined differently, which is not quite legitimate, because those are different terms that define the same term – *above-average students*. These children very early on show signs that they could develop into inventors in a scientific discipline, i.e., social or sports discipline, they progress faster than other children, solve tasks differently, and ask adults for minimal or no help at all (Milenović 2013). Due to the fact that the term *gifted students* is widely used worldwide, when approaching the problem of this research, we have decided to use this term as well.

Research Focus

The aim of this paper is to investigate the characteristics of an environment supportive of the development and improvement of students' giftedness within the contemporary knowledge society. Based on the general procedure of this research and its specific research, the research was determined by identifying teaching processes on the most common factors that determine the basis of research of Student Founders who will research student development (primary and secondary school), school location (Nis or Kosovska Mitrovica) and teaching processes within the environment as a stimulus for the development of adult students in the concept of knowledge society.

RESEARCH METHODOLOGY

The study was conducted in schools belonging to the area of the City of Nis and Kosovska Mitrovica (KM) (Republic of Serbia).

Research sample

In order to achieve the highest level of sample representativeness, the research was carried out on a sample of 106 teachers working with specialized classes for talented students, and teachers who had worked with these students at their previous stage of schooling.

Schooling level	N	%
Primary school	48	45.30%
High school	58	54.70%
Total	106	100%
School location	N	%
KM	51	48.10%
Nis	55	51.90%
Total	106	100%

Table 1. Participant structure in relation to the variable studied

The characteristics of the sample selected relative to the variables used are shown in Table 1. As the table shows, 54.70% of the survey participants are secondary schoolteachers, while 51.90% of the surveyed teachers are from the territory of the

Nis School Administration.

Instrument and procedures

The research data were collected by the Scale of influence of a stimulating environment on the development of giftedness in the context of the knowledge society (Scale: ISE-DGCKS), which was designed for the purpose of this research. It consists of 42 items with a five-point scale of agreement.

The possibility of conducting the factor analysis was determined based on the data obtained from the rating scale, on checking the factorability of the intercorrelation matrix using the Kaiser-Meyer-Olkin Test (KMO), and on the Bartlett's test values shown in Table 2.

Bartlett s Test of Sphericity df	861
Sig.	.000
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy	.756
Approx. Chi-Square	3037.046

Table 2. KMO and Bartlett's Test of Sphericity

Data Analysis

By using the factor analysis of the data collected and descriptive statistics tools such as t-test and f-test, the main characteristics of an environment that encourages the development of gifted students were identified, as well as their correlation with the level of education of gifted students and the school location.

Instrument reliability	
α	.884

Table 3. Cronbach's alpha coefficient

The reliability of the instrument was tested by Cronbach's alpha coefficient, which showed a very good value ($\alpha = .884$) (Table 3).

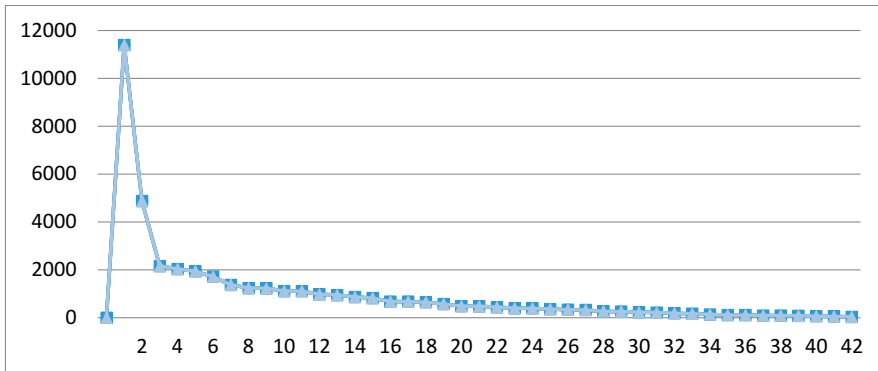
RESEARCH RESULTS

The data collected by the research were first subjected to principal component analysis by factor analysis with Varimax rotation.

Table 4. The structure of the extracted factors of an environment that encourages the development of gifted students

Component	Characteristic roots	% of Variance	Cumulative %
1.	11.394	27.129	27.129
2.	4.878	11.615	38.744
3.	2.518	5.995	44.739
4.	2.036	4.848	49.588
5.	1.941	4.621	54.209

The 5 most prominent features (factors) of an environment that encourages the development of gifted students were extracted by applying the Gutman-Kaiser criterion. Factors with a characteristic root greater than 1 that together explain more than 50% of the total variance were singled out (54.209%) (Table 4).

Graph 1. Scree plot test

Graphical representation of these factors expressed by the Scree Plot Test is shown in Graph 1. The most pronounced fracture is after the third, but also the fifth factor, so the prevailing understanding is about the selection of five factors according to the Gutmann-Kaiser criterion.

As the Graph 1 and Table 3 show, the factor value decreases from the fifth to the eleventh factor, after which the value decreasing trend is even more evident, which is why other factors were not analysed in relation to the variables in question in the later part of the study. The following features of a supportive environment for the development of giftedness were singled out: 1) *differentiated curricula*, 2) *encouraging problem-based learning*, 3) *integrated approach to learning*, 4) *encouraging research-based approach to learning*, and 5) *developing logical and creative thinking skills*. The results presented show that teachers believe that a supportive environment

for the development of giftedness is primarily characterized by differentiated curricula. Therefore, the emphasis is on differentiation and individualization based on individual student's characteristics, and on giftedness type and level of each individual student. In addition to the differentiated curriculum as a prerequisite for a supportive environment, teachers also emphasize the importance of problem-based learning, as well as an integrated and research-based approach to learning. Teachers believe that the five most important features of a supportive environment for the development of giftedness also include logical and creative thinking skills. From the perspective of the knowledge society, it is these characteristics of an educational environment that provide gifted people with the opportunity to develop their intellectual and creative capacities which they will successfully use to participate in and improve the knowledge society.

Furthermore, the teachers also believe that the following features also serve as features of a supportive environment for the development of giftedness: proper instruction materials and technical and organizational requirements, the use of diverse didactic and methodological tools, the availability and use of various sources of knowledge and stimulating learning materials, flexibility in lesson planning, and supporting team work in school and during extracurricular activities. However, although these are considered to be important features of an environment that has a stimulating effect on the development and improvement of giftedness, these elements are considered less significant than the ones initially listed above.

The analysis of the results from the aspect of the variables used shows that the teachers' attitudes on certain features of an environment that encourages the development of giftedness in the learning society vary with the schooling level (age of students) and the school location. Teachers' opinions in which a statistically significant difference was found regarding the characteristics of an encouraging environment in terms of the variables school location and schooling level (age of students) are shown in Table 5. As Table 5 shows, there is a statistically significant difference in the opinions of teachers with regard to five characteristics of an environment supportive of the development of giftedness, which are as follows: differentiated curricula, encouraging problem-based learning, integrated approach to learning, encouraging research-based approach to learning, developing logical and creative thinking skills. From the aspect of independent variables, it is evident that there is a statistically significant difference in opinions of teachers in relation to the schooling level, that is, the age of the students whom they teach, in all of the abovementioned characteristics of an encouraging environment. High school teachers emphasize almost all of these qualities

Table 5. Teachers' attitudes on the features of an environment that encourages the development of giftedness in relation to school location and schooling level (age of students)

The characteristics of an encouraging environment	Variables	M	SD	t-test	df	p
Differentiated curricula	Primary school	3.7	1.0	.382	104	.004
	High school	3.6	1.4			
	Nis	3.8	1.1	1.270		.012
	KM	3.5	1.4			
Encouraging problem-based learning	Primary school	2.6	0.7	-3.670	104	.000
	High school	3.4	1.2			
	Nis	3.1	1.1	.467		.802
	KM	3.0	1.1			
Integrated approach to learning	Primary school	2.9	1.0	-3.848	104	.025
	High school	3.8	1.3			
	Nis	3.3	1.2	-.501		.044
	KM	3.5	1.4			
Encouraging research-based approach to learning	Primary school	3.1	1.7	-1.831	104	.014
	High school	3.6	1.4			
	Nis	3.5	1.5	.501		.171
	KM	3.3	1.6			
Developing logical and creative thinking skills	Primary school	3.1	1.8	-2.055	104	.001
	High school	3.8	1.5			
	Nis	3.6	1.6	.761		.093
	KM	3.4	1.8			

more often than primary school teachers. This can be attributed to the fact that high school teachers are in a slightly different position compared to primary school teachers because they work with students who have already been identified as gifted, thus obtaining a clear picture of the students' giftedness, their capabilities and needs. On the other hand, primary school teachers pay considerable attention to the proper identification of giftedness and, from this perspective, look somewhat differently at the characteristics of a supportive environment.

No significant differences were found with respect to the school location, as was the case with the schooling level. With regard to the school location, teachers' opinions differ in relation to differentiated curricula and the integrated approach to learning, as the features of an environment encouraging the development of giftedness. Since, on the one hand, these are fundamentally different regions, and on the other hand, the differences identified are not consistent (consistency found only in relation to the two features, where in one case the teachers from Nis had more positive opin-

ions, and in the other case it was their colleagues from Kosovska Mitrovica), we believe that school location is not the determining factor to approach this issue differently. The difference identified might perhaps be attributed to the differences in the teachers' skills to recognize these qualities as important for creating an encouraging environment for the development of giftedness in a knowledge society.

DISCUSSION

The concept of *the learning society* actually implies *lifelong learning*, that is, preparation for a life in which people must "...equip themselves with useful knowledge" (Savicevic 2000: 11). As a necessity but also a consequence of the modern age, of the constant evolving changes and fast development, both lifelong learning and the learning society require a vastly different approach to individual's education. A learning society is a knowledge society, and it primarily focuses on providing learning opportunities for everyone, especially gifted students. Since a knowledge society values self-education, such gifted students are given ample opportunity to meet educational needs and develop their highest potentials. In this respect, it is important to provide motivation, that is, encouraging environment for their optimum development. The foundation of lifelong learning includes 4 types of learning: learning to know, learning to do, learning to live together and learning to be (Cros 2007). In this context, the education of gifted students and the promotion of their development largely depends on teachers and their new roles, in line with the innovations being introduced into education systems around the world. These roles expand, and the teachers become diagnosticians, therapists, planners, programmers, coordinators, etc. However, in order to successfully meet the objectives that are set before them, they need to constantly educate and improve themselves, that is, to be part of a learning society, and that includes: "culture of innovation, innovation and knowledge evaluation, collaborative and multidimensional innovation processes, learning as the crucial value of the knowledge society, diversity of learning, knowledge assessment, culture of learning..." (The UNESCO World Report: Towards Knowledge Societies 2007). A well-organized professional development of teachers should be: stimulating, functionally linked to changes occurring in the education system, complex and systematic. It provides training for various professional roles, for planning, implementing and evaluating their work, as well as for inclusion in the lifelong learning process. Only in this way can teachers help gifted students to fit into the world of change and development, to consciously, reasonably and critically act and create, to become moral, working,

sensible, and creative individuals. Teacher is the person who “...best creates and guides the overall classroom climate to stimulate creative ideas in students” (Maksic 2006: 150). The concept of the knowledge society implies a more open approach to local institutions, which provides gifted students with opportunities to better acquire knowledge, develop skills and habits, collaborate with institutions related to their interests “libraries, museums, theatres, recreation centres, work organizations, mass media” (Savicevic 1983: 8). According to Djordjevic and Maksic, as an institution vital to the development and advancement of gifted students, school should provide the opportunities and a climate for creative work, select learning materials that will encourage the growth in students’ intelligence, encourage children to ask questions and expand their ideas, encourage group work and flexibility in curricula (2005).

In order to enjoy learning and to achieve satisfactory learning results, it would be wise to align teachers, their environment, and the learning styles of their students. The curriculum should be designed so that each gifted student can learn at their own pace, to the extent of their ability, interest and learning style. It should be improved and made to enable the actual use of the lessons learned, but also to ensure the development of giftedness through extracurricular activities. Therefore, when encouraging the development of giftedness, it is important to provide necessary instruction materials, to meet the technical and organizational requirements, to provide the diverse didactic and methodological tools, to make the instruction materials and knowledge sources available, to develop proper methods and techniques that can meet the needs of gifted students, to encourage logical and critical thinking, as well as teamwork in regular school and extracurricular activities, to foster the integrated and exploratory approach in working with gifted students, as well as to ensure the conditions for the development of creativity.

CONCLUSION

At the beginning of the 21st century, giftedness is considered a social need and it is a crucial concept in the development of education of all the international, relevant institutions. Teaching students to use critical and logical thinking, to properly use sources of knowledge, and to conduct research are the main features and needs of a learning society. A knowledge society, which relies on continuing education, provides a wide range of opportunities to meet the needs, interests and potentials of all, especially gifted students. By analysing the research findings and comparing them with related, relevant theoretical studies, it could be concluded that teachers who work

with gifted children in Serbia recognize the importance and role of an encouraging environment for the development of giftedness. From the aspect of knowledge society, it is encouraging to notice that the characteristics of an environment that the teachers believed to be relevant are precisely those that only develop giftedness, but also allow gifted students to further develop through: the research-based approach to learning, problem-based learning, integrated approach to learning, logical and creative learning skills, individualization and differentiation of teaching. These values observed should be nurtured and used in the classroom, but also further enhanced through pedagogical, didactic and methodological improvement of teachers who would thus become able to improve and qualitatively enhance their educational and teaching environment, making it even more stimulating and encouraging for the development of giftedness.

Acknowledgements

This paper was written as part of three science projects which have been funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia since 2010: 1) *Kosovo and Metohija between national identity and euro integrations*, ID III-47023; 2) *Sustainability identity of Serbs and ethnic minorities in border municipalities in eastern and southeastern Serbia*, ID 179013; and 3) *Material and spiritual culture of Kosovo and Metohija*, ID 178028.

This paper was written as part of two science projects funded by the Ministry of Education and Culture of the Republic of Srpska (Bosnia and Herzegovina): 1) *The development of software for identifying talent in students*, ID 19/6-020/961- 26/1; and 2) *Software support for prediction of student success in studying*, ID 19/6-020/961-27/18.

The work is also the result of research within an internal junior science project

The contribution of doctoral studies of class teaching of the home faculty for teacher education: state, dilemmas and perspectives of classroom teaching methods, ID IJP 001, which in the period 2021 - 2022. financially supports Faculty of Teacher Education iz Prizren – Leposavic, Univeristy in Pristina – Kosovska Mitrovica.

REFERENCES

1. Birgili, Bengi, Basak Çalik (2013), "Gifted Children's Education and a Glance to Turkey", *Journal of Gifted Education Research*, 1(2), 67-77.
2. Cros, Françoise (2007), "Lebenslanges Lernen und Schulkultur – Herausforderungen und Paradoxien", In: K. Künzel (Ed), *Internationales Jahrbuch der Erwachsenenbildung*, Böhlau Verlag GmbH & Cie, Köln, 169-184.
3. Dejić, Mirko, Savo Ćebić, Dragoljub Cucić (2011), "Rad sa matematički darovitim učenicima" In: K. Špijunović (ed.), *Nastava i učenje: stanje i problemi*, Univerzitet u Kragujevcu, Učiteljski fakultet u Užicu, 519-532.
4. Dimitrijević, Ana Altaras, Sanja Tatić Janevski (2016), *Obrazovanje učenika izuzetnih sposobnosti: naučne osnove i smernice za školsku praksu [Educating students with exceptional abilities: scientific foundations and guidelines for school practice]*, Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, Beograd
5. Đorđević, Bosiljka (1998), *Daroviti učenici i (ne)uspeh [Gifted students and (in)success]*, Zajednica učiteljskih fakulteta Srbije, Beograd
6. Đorđević, Bosiljka, Slavica Maksić (2005), "Podsticanje talenata i kreativnosti mladih: Izazov u savremenom svetu" [Encouraging the talent and creativity of young people: A challenge in the modern world], *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 37(1), 125-147.
7. Farrall, Janet, Lesley Henderson (2015), *Supporting Your Gifted and Talented Child's Achievement and Well-Being: A Resource for Parents*, AISSA, Adelaide
8. Gagné, François (2005), "From gifts to talents: The DMGT as a developmental model", In: R. Sternberg & J. Davidson (Eds.), *Conceptions of giftedness*, Cambridge University Press, 98-120.
9. George, David (2005), *Obrazovanje darovitih. Kako identificirati i obrazovati darovite i talentirane učenike [Education of the gifted. How to identify and educate gifted and talented students]*, Educa, Zagreb
10. Jovanović, Natalija (2018), "Društvene i humanističke nauke i IT izazovi" [Social Sciences and Humanities and IT Challenges], *Društvene i humanističke studije – DHS*, 3, 3(6), 37-47.
11. Kapić, Emina (2020), "Vrijednosti i vrijednosne orijentacije" [Values and value orientations], *Društvene i humanističke studije – DHS*, 5, 1(10), 273-290.
12. Koren, Ivan (1989), *Kako prepoznati i identificirati nadarenog učenika [How to recognize and identify a gifted student]*, Školske novine, Zagreb

13. Malkić Aličković, Alma (2019), "Odnos socijalnih vještina učenika i kvaliteta interakcije u razrednom kolektivu" [Relationship between students' social skills and the quality of interaction in the class collective], *Društvene i humanističke studije – DHS*, 4, 1(7), 161-175.
14. Maksic, Slavica (2006), *Podsticanje kreativnosti u školi [Encouraging creativity in school]*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd
15. Maričić, Sanja M., Krstivoje Špijunović (2013), "Identifikacija učenika potencijalno darovitih za matematiku u mlađim razredima osnovne škole" [Identifying students potentially gifted in mathematics in the younger grades of primary school], *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta u Užicu*, 14(15), 221-236.
16. Marinković, Katarina, Olivera Đokić (2016), "Strategija rada učitelja sa potencijalno darovitim učenicima iz matematike – iskustva SAD, Rusije, Japana, Rumunije i Srbije" [Teaching strategy with potentially gifted students in mathematics - experiences of the USA, Russia, Japan, Romania and Serbia], *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu*, 29(2), 38-54.
17. Milenović, Živorad, Ita Lučin (2011), "Svojstva učitelja za vaspitanje i obrazovanje učenika sa iznadprosečnim sposobnostima u inkluzivnoj nastavi" [Teacher skills necessary for educating students with above-average abilities in inclusive teaching], In: T. Varjú Potrebić & J. Lepeš (eds.), *U službi talenta*, Regionalni centar za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju u Kanjiži, 203-213.
18. Milenovic, Zivorad (2013), *Teacher in inclusive education*, Andrejevic endowment, Beograd
19. Milic, Saša (2011), "Identifikovanje darovitih učenika u osnovnoj školi i rad sa njima" [Identifying gifted students in primary school and working with them], *Naša škola*, 7(1), 109-123.
20. Muratović, Lejla, Mevlisa Musić (2017), "Oblici vaspitno-obrazovne podrške potencijalima darovitih učenika u razrednoj nastavi" [Forms of educational support to the potentials of gifted students in the classroom], *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu*, 30(1), 96-107.
21. Prušević Sadović, Filduza (2017), "Integrativni pristup sadržajima učenja i poučavanja" [Integrative approach to teaching and learning facilities], *Društvene i humanističke studije – DHS*, 2(3), 253-262.

22. Rakić, Dunja, Bojan Lazić (2019), "Otkrivanje i rad sa učenicima potencijalno darovitim za matematiku" [Discovering and working with students potentially gifted in mathematics], *Norma*, 24(2), 91-106.
23. Renzulli, Joseph S. (2003), "The tree-ring conception of giftedness: Its implications for understanding nature of innovation", In: I. Shavinina (Ed.), *The international handbook on innovation*, Elsevier Science Ltd., Amsterdam, 79-96.
24. Savićević, Dušan (2000), *Put ka društvu učenja [Path to a learning society]*, Đuro Salaj – Prosvetni pregled, Beograd
25. Savićević, Dušan (1983), *Čovjek i doživotno obrazovanje [Man and lifelong education]*, Republički zavod za unapređivanje školstva, Titograd
26. Pfeiffer, Steven(2013), *Serving the Gifted*, Routledge, New York
27. Vukosav, Joško, Joško Sindik (2010), "Povezanost dimenzija tri merenja instrumenta za procjenu darovitosti i neverbalne inteligencije predškolske djece" [The connection between the dimensions of three measurements of the instrument for assessing the giftedness and nonverbal intelligence of preschool children], *Metodički ogledi*, 17(1-2), 149-175.
28. XXX UNESCO World Report - *Towards Knowledge Societies* (2007), Educa, Zagreb

PODSTICAJNO OKRUŽENJE ZA RAZVOJ NADARENIH UČENIKA U DRUŠTVU ZNANJA

Sažetak:

Cilj našeg rada je da se teorijsko-empirijskom analizom utvrdi značaj podsticajnog okruženja za razvoj i napredak nadarenih učenika u savremenom društvu znanja. Da bi se obezbedio najviši nivo reprezentativnosti uzoraka, istraživanje je sprovedeno na uzorku od 106 nastavnika koji rade u specijalizovanim odeljenjima za nadarene učenike u srednjoj školi i nastavnika koji su sa tim učenicima radili u njihovim prethodnim fazama školovanja. Studija je sprovedena u školama sa područja grada Niša i Kosovske Mitrovice (Republika Srbija)*, a korišćenjem tehnike skaliranja. Faktorskom analizom izdvojeno je sledećih 5 najznačajnijih karakteristika (faktora) okruženja koje podstiče razvoj nadarenih učenika u društvu znanja: 1) diferencirani kurikulum, 2) podrška učenju zasnovanom na problemima, 3) integrisani pristup učenju, 4) podrška pristupu zasnovan na istraživanju i 5) razvoj logičkog i veštine kreativnog razmišljanja. Ovo istraživanje je takođe otkrilo da nivo školovanja nadarenih učenika značajno određuje razlike u percepciji nastavnika o karakteristikama sredine koja podstiče razvoj nadarenih učenika, dok lokacija škole nije odlučujući faktor.

Ključne reči: diferencirani nastavni plan i program; raznovrsni izvori znanja; podsticanje darovitosti; društvo koje uči; nastavni proces

Adrese autora
Author's address

Vesna Minić
University in Pristina – Kosovska Mitrovica
Teacher Education Faculty, Kosovska Mitrovica
vesna.minic@pr.ac.rs

Marija Jovanović
University in Nis
Faculty of Philosophy, Nis
marija.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

Živorad Milenović
University in Pristina – Kosovska Mitrovica
Teacher Education Faculty, Kosovska Mitrovica
zivorad.milenovic@pr.ac.rs

* Ovaj naziv je bez prejudiciranja statusa i u skladu je sa Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 i mišljenjem Međunarodnog suda pravde o deklaraciji o nezavisnosti Kosova.

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.391

UDK 159.922:316.63

Primljeno: 02. 06. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Шуајб Ц. Солаковић, Милка В. Стојкић

УЛОГА ПРОКРАСТИНАЦИЈЕ И ЛОКУСА КОНТРОЛЕ У ШКОЛСКОМ УСПЈЕХУ

Све већи број истраживања је усмјерен на откривање фактора који учествују у остваривању школског успјеха или неуспјеха. Међу препознатим факторима су свакако локус контроле и прокрастинација. Истраживања су показала да прокрастинација и локус контроле представљају битне показатеље школског понашања, односа према обавезама, уједно и показатеље школског успјеха (Sakač 2008; Košanski 2004). Стога се у оквиру овог рада тежило утврдити у којој мјери играју битну улогу у школском успјеху. Све већа заинтересованост за испитивање школског успјеха лежи у томе што је процијењен као значајан фактор у животу дјетета. У истраживању школски успјех је одређиван постигнутим школском успјехом на крају школске године. Истраживање је обављено на 100 испитаника ученика основне школе, узорак је пригодни. Током овог истраживања анализирани су релације између наведених варијабли, за анализирање података кориштен је Анова поступак. Добијени резултати су показали да прокрастинација и локус контроле у оквиру овог узорка се нису показали као значајни фактори школског успјеха.

Кључне ријечи: локус контроле; прокрастинација, школски успјех, ученици основне школе

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ШКОЛСКОГ УСПЈЕХА

Током претраге литературе о школском успјеху примјетно је да не постоји општеприхваћена дефиниција школског успјеха која би укључивала све димензије и аспекте. У оквиру овог дијела представимо неке од дефиниција школског успјеха. Школски успјех ученика представља степен развијености способности и формирања васпитних вредности усвојених током одређених периода образовања (Bilić 2008; према Vrcelj, Kušić, Sikač 2018). Према одређеним ауторима школски успјех представља остваривање информативног, функционалног и образовног задатка наставе. Ученик се карактерише као успјешан онда када је у одређеном степену овладао знањима, вјештинама, ставовима и облицима понашања потребним за даље учење (Simić-Vukomanović, Đukić Dejanović, Đonović, Borovčanin 2012). Одређивањем школског успјеха у току васпитно образовног процеса постиже се његово регулисање и унапређивање. У оквиру англосаксонске литературе често се прави разлика између термина школски успјех, академско постигнуће и образовно постигнуће, под првим појмом се најчешће мисли на оцјене које ученик добија у школи или школски успјех на крају школске године, док се други појам повезује са успјехом на стандардизованим тестовима знања, а трећи подразумијева достигнути степен образовања. Оно што је карактеристично када се говори о ваљаности и поузданости школског оцјењивања јесте сумњичавост према оцјенама. И поред мањкавости актуелног система оцјењивања, успјех се најчешће изражава школским оцјенама и овај начин представља основни и најзначајнији показатељ образовних постигнућа ученика (Gadžić i Milojević 2009; према Kuzmanović, Vučetić 2014).

Постигнуће у васпитно-образовном процесу се обично означава као школски успјех и под њим се подразумијева првенствено успјешан развој основних животних вјештина, савладавање школских садржаја, те прилагођавање ученика социјалној средини. Са педагошког аспекта, школски успјех се односи на то да настали осјећај задовољства јача у ученику мотивацију и радни елан, побољшава самопоуздање и потиче цјелокупни развој његове особности (Rečić 2003; према Mikas 2012). Школски успјех представља значајан фактор у животу појединца. На основу оствареног школског успјеха постиже се могућност одабира жељеног занимања, што на крају снажно утиче на цијели живот (Matešić, Zarevski 2008). Може се рећи да школско постигнуће генерално

објашњавају интелектуална способност, мотивације и особине личности. Ови наведени фактори су једнако важни приликом процјењивања школског успјеха ученика (Vuljubašić Kuzmanović, Botić 2012). Школски успјех зависи од више фактора који чине један сложени систем различитих узајамних утицаја као и специфичности услова под којима се тај успјех остварује. Први документ који ученика идентификује као више или мање успјешну особу јесте општи школски успјех и свједочанство о завршеној школи. Овај документ у једном аспекту означава оцјену спремности за даље школовање и често одређује оквири у којима ученик може доносити даље одлуке о свом школовању (Havelka 2000; prema Gadžić, Milojević 2009).

У оквиру школе, дијете се по први пут сусреће са вредновањем својих школских способности, што утиче на развијање појма о школи које укључује перципирање себе и својих способности. Начин на које дијете види себе на академском и социјалном плану кључан је за његово развијање слике о себи и односа према школи. У оквиру школе по први пут се сусреће са нормама, правилима и критеријумима које треба да задовољи. Различитим методама испитивања провјерава се успјешност савладавања одређеног материјала помоћу ког се врши селекција ученика по питању постигнућа (Pahić 2008). Оцјене или постигнути школски успјех које ученик оствари у школи представљају битан фактор при формирању слике о себи, и постају мјерило којим он процјењује и вреднује своје способности, вриједности и особине личности. Искуства која ученик стекне током школовања такође имају ефекат на ниво аспирације и на његове планове и животне циљеве. Слика о себи која је изграђена на основу искустава током школовања утиче даље на залагање ученика, мотивацију, осјећај компетентности и самопоуздања, а самим тим и на боље резултате и бољи школски успјех (Sakač 2008).

Ефекти школског постигнућа могу се видјети и по менталном здрављу, школски неуспјех може бити окидач за појаву различитих психопатолошких симптома, а појава тих симптома може довести до ометања процеса учења и самим тим до школског неуспјеха. Поред слабијег школског успјеха код ученика се могу развити и различити здравствени проблеми (Burnett-Ziegler i sur. 2012 prema Vulić-Prtorić, Lončarević 2016). Школски успјех, како смо нагласили, зависи од више узајамних фактора као што су особине личности и специфични услови под којима се успјех остварује. Најчешћа класификација фактора школске успјешности је на унутрашње факторе, који су везани за самог ученика, и спољашње факторе који потичу из окружења, затим на непосредне и посредне

факторе успјешности у учењу као и субјективне и објективне факторе успјешног учења и памћења (Kuzmanović, Vučetić 2014).

У литератури се наилази на радове који такође указују на факторе школског успјеха, међу којима су емоционална зрелост, пол, интелигенција, мотивација, квалитет родитељства, личност наставника, стилови подучавања, радне навике, здравље ученика и слично. Према одређеним ауторима основни фактори који дјелују на школски успјех су: биолошки фактори, као што су нервни систем, ендокрини систем, тјелесна конституција; особине ученика, као што је интелигенција, интелектуална радозналост, самопоуздање, методе учења, радне навике, здравствено стање, мотивација за учење; социјални фактори, као што је породица, школа, вршњаци, особе са којима појединац долази у контакт, литература, медији (Rečić 2003; према Mikas 2012). Све ово указује да школски успјех треба посматрати као нешто шире од постигнућа које дијете оствари у уском наставном процесу. Компоненте школског успјеха требало би цјеловитије представити у односу на оцјену. Генерално школски успјех би се могао представљати као самосталност, способност за сарадњу, храброст при доношењу одлука, способност просуђивања, спремност за преузимање одговорности. Односно, школски успјех би се требао гледати као процес који је много комплекснији од традиционалног представљања (Hentig 1997; према Mikas 2012).

ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ПРОКРАСТИНАЦИЈЕ

Прокрастинација или одгађање извршавања задатка представља уобичајен и озбиљан адаптацијски проблем. Основна истраживачка питања приликом проучавања везана су за откривање узрока и посљедица прокрастинације. Генерално, прокрастинација се може дефинисати као особина или бихејвиорална диспозиција одгађања извођења задатка или доношења одлуке (Jurić 2004). Прокрастинација се може дефинисати и као недостатак саморегулације, или као потпуно избјегавање активности које су под контролом особе (Tuckman, Sexton 1989; према Lee 2005). Такође, прокрастинација се може посматрати и као мотивациони проблем који укључује више од онога што су слабе вјештине управљања временом. Карактеристично за прокрастинаторе јесте да се јако тешко мотивишу и из тог разлога врло вјероватно одлагаће обављање школских задатака до посљедњег тренутка (Tuckman 1998; према Senecal, Koestner, Vallerand 1995).

Оно што је примјетно јесте да иако у литератури не постоји јединствена дефиниција прокрастинације, њезино најважније и средишње обиљежје је одгађање задатака. Битно је напоменути да прокрастинација не укључује понашања која се нису намјеравала извршити, јер тада не постоји могућност јављања конфликта између намјере и стварног понашања. Такође, прокрастинација се може дефинисати и као непотребно одгађање обавезе све до оног тренутка када особа не осјети нелагоду због одгађања (Solomon i Rothblum 1984; према Šoštarić 2017). Академска прокрастинација се односи на намјерно кашњење у обављању школских задатака, и посматра се као узрок академског неуспјеха (Ozer, Demir, Ferrari 2013). Оно што је карактеристично за прокрастинацију јесте да ученици који имају склоност као одлагању обавеза чешће постижу слабији академски успјех, односно исказују мању способност да савладају школски материјал (Solomon, Rothblum 1984; према Lee 2005).

Истраживањима која су се бавила испитивањем релација између школског успјеха и прокрастинације утврђено је да прокрастинација представља снажан предиктор лоших оцјена. Оно што је карактеристично за особе које одликује одгађање јесте да започињу учење прекасно и одгађају обавезе до задњег тренутка и немају довољно времена за њихово извршавање. За ученике који одгађају карактеристично је да имају неке сличне особине као што су ниско самопоштовање, слабе вјештине организовања времена, ниска самоефикасност, висок ниво самокритичности и перфекционизма (Štuc 2016). Према спроведеним истраживањима прокрастинација представља једну од највећих пријетњи по академски успјех (Ozer 2011). Генерално, може се закључити да је школски неуспјех неријетко продукт прокрастинације, те је и већина истраживања базирана на негативне аспекте ове појаве.

ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ЛОКУСА КОНТРОЛЕ

Конструкт локус контроле је настао у оквиру теорије социјалног учења Џулијана Ротера (Julian Rotter). Локус контроле се може дефинисати као увјерење појединца које се формира на основу перцепције да ли је неко поткрепљење које се појавило повезано или није са његовим претходним понашањем. Разликује се унутрашњи и спољашњи локус контроле; под спољашњим локусом контроле се подразумијева да појединац перципира да је поткрепљење које се појавило неовисно од његовог поступка, односно да је резултат среће, случајности и судбине или под контролом значајних других. Када се ради о

унутрашњем локусу контроле појединац перципира да поткрепљење које се јавило јесте резултат његовог понашања или да је зависило од његових релативно трајних карактеристика (Brkić 2018). Локус контроле означава степен у коме индивидуа сматра да су узроци онога што му се дешава у спољашњим факторима, или степен у коме сматра да је лично одговоран за оно што му се догађа, односно особе које одликује спољашњи локус контроле себе сматрају у мањој мјери одговорним за исходе свог понашања, за разлику од особа које одликује интернални локус контроле које сматрају да су одговорне за сопствено понашање и догађаје, и обично ове догађаје интерпретирају у складу са својим способностима (Tešanović 2012). У литератури је примјетно да постоји већи број дефиниција локуса контроле. Једна од њих је: *Локус контроле је термин у психологији који се односи на увјерења особе о узроцима добрих и лоших догађаја у њеном животу. Такође се односи на генерализована очекивања индивидуе о контроле над одређеним догађајима, односно ко је или шта одговоран за оно што се догађа.* (Jagdischchandra, Vijayashree 2011: 194; prema Stojkić, Solaković 2017).

Локус контроле се може дефинисати и као начин на који особа објашњава узрок онога што се у њеном животу дешава, односно да ли особа сматра да посједује контролу над догађајима који су јој важни или сматра да те ситуације нису под њеном контролом. Односно, уколико особа сматра да има контролу над својим животом њу одликује унутрашњи локус контроле, док особе које одликује спољашњи локус контроле одликује увјерења да се ствари дешавају независно од њеног утицаја (Belić 2009). Унутрашњи локус контроле описује особу која вјерује да исходи зависе само од ње, док спољашњи локус контроле се односи на особе које нису склоне личном преиспитивању и одликује их размишљање да су дешавања око њих изван њихове контроле (Стрњковић, Стољјковић, Тодоровић 2008).

Сходно спроведеним истраживањима сматра се да особе које одликује интернални локус контроле долазе из породица у којима се истиче важност личног залагања и одговорности, док особе које одликује екстернални локус контроле обично потичу из породица које припадају нижем социоекономском статусу и које имају мањи доживљај контроле над својим животом (Anđelković 2012).

Школски успјех представља аспект који је под утицајем степена дјететовог осјећања контроле. Формирање дјететовог осјећаја контроле се одвија у раном дјетињству. Када дијете има осјећај да држи ствари под контролом, за разлику

од беспомоћности, ствара се осјећај сигурности и самопоуздања. Степен у коме дијете успијева да контролише различите аспекте живота важан је за каснији развој. Узроке оног што му се дешава индивидуа може тражити у себи или у спољашњим чиниоцима. Повезаност између локуса контроле и школског успјеха је очекивана; ова веза зависи од тога о каквој врсти постигнућа је ријеч, односно од чега стандард постигнућа објективно зависи. Сходно томе потврђено је да је локус контроле повезан са школским успјехом – висок ниво постигнућа је у релацији са унутрашњом перцепцијом контроле. Међутим, истраживање које је спровео Мандић (1987; према Сакаћ 2008) указало је да је релација између локуса контроле и школског успјеха незнатна. Оно што се може уочити јесте да у случају успјеха појединци прихватају одговорност, а када се доживи неуспјех окривљују се околности (Сакаћ 2008). Претходна истраживања наводе да се локус контроле сматра добрим предиктором школског успјеха. Интернално усмјерени ученици себе су перципирали као одговорне за постигнути успјех или неуспјех, без препуштања догађаја срећи и судбини, односно свјесни су да су сами заслужни за свој академски успјех и да ће искључиво властитим дјеловањем доћи до жељеног циља (Štuc 2016).

МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

Проблем истраживања

Проблем овог истраживања се односи на испитивање релација између локуса контроле, прокрастинације и школског успјеха дјете, односно на сагледавања фактора који доприносе школском успјеху дјете.

Циљ и задаци истраживања

Циљ истраживања се односи на анализирање релација између локуса контроле, прокрастинације и школског успјеха, односно на утврђивање да ли унутрашњи локус контроле и мањи ниво прокрастинације доприносе бољем школском успјеху. Дефинисани општи циљ истраживања могуће је одредити као теоријски и практични циљ. Теоријски циљ истраживања се односи на сагледавање релација између локуса контроле, прокрастинације и школског успјеха, кроз преглед и упоређивање добијених резултата са предметно сличним истраживањима. Практични циљ истраживања се односи на могућност бољег

сагледавања релација између локуса контроле, прокрастинације и школског успјеха дјецe, како би се добијени резултати могли користити за информисање и доприњели бољем разумијевању. У складу са циљем истраживања постављени су сљедећи задаци:

- утврдити да ли постоји статистички значајна разлика у изражености локуса контроле с обзиром на школски успјех ученика
- утврдити да ли постоји статистички значајна разлика у испољености прокрастинације с обзиром на школски успјех ученика

Хипотезе истраживања

На основу назначених задатака истраживања постављене су сљедеће хипотезе, с обзиром на претходна пронађена истраживања која су концептуално слична проблему истраживања. Хипотезе су афирмативне. Истраживања су показала да опште постигнуће дјетета, односно школско постигнуће, је под утицајем степена дјететовог осјећања контроле. Очекује се да ће посједовање унутрашњег локуса контроле водити ка бољем постигнућу у школи, из разлога што се интернално оријентисани појединци више ослањају на рад и своје способности. Висок ниво постигнућа је повезан са унутрашњом перцепцијом контроле. Интернално усмјерени ученици у већини случајева имају бољи школски успјех од ученика екстерналне оријентације, што се може протумачити да се успјешнији ученици разликују од мање успјешних у идентификовању узрока неуспјеха. Успјешнији ученици су у интерпретацији успјеха истицали улогу унутрашњих фактора, док су мање успјешни ученици свој неуспјех редовно приписивали спољашњим факторима (Sakač 2008). Резултати у оквиру спороведеног истраживања на тему односа школског успјеха и локуса контроле указују да ученици са израженијим степеном унутрашњег локуса контроле школски успјех тумаче као производ свог залагања док у мањој мјери истичу утицај спољашњих околности као што је срећа или добра воља наставника (Popadić 1986, према Sakač 2008). По питању релација између прокрастинације и школског успјеха, истраживања су указала да особе чије понашање одликује израженија прокрастинација постижу слабији школски успјех (Košanski 2004). Сходно томе хипотезе гласе:

Х1: Претпоставља се да ће постојати статистички значајна разлика у испољености прокрастинације с обзиром на постигнути школски успјех ученика. Односно, претпоставља се да ће ученике које одликује мање

испољавање прокрастинације одликовати боље школско постигнуће у односу на ученике које одликује веће испољавање прокрастинације.

X2: Претпоставља се да ће постојати статистички значајна разлика у испољености локуса контроле с обзиром на постигнути школски успјех ученика. Односно претпоставља се да ће ученике код којих је израженији интернални локус контроле одликовати боље школско постигнуће, док ће ученике које одликује екстернални локус контроле одликовати слабији школски успјех.

Мјерни инструменти

1. Упитник за прикупљање социодемографских карактеристика састоји се од пет питања помоћу којих су прикупљане информације о полу испитаника, узрасту, школском успјеху израженом кроз оцјене, разреду који ученици похађају и материјалном стању.
2. Тукманов упитник одгађања се састоји од 35 тврдњи Ликертовог типа са пет степени. Поузданост за ову верзију теста у претходним истраживањима износи 0.92, што указује на добру поузданост скале (Tuckman 1991, према Кођански 2004). У оквиру нашег истраживања Кронбах алфа коефицијент за ову скалу износи 0.75 што указује на задовољавајућу поузданост скале.
3. Скала локуса контроле - Екстерналност (Веђиновић 1988) се састоји од 10 ајтема, којима испитаник изражава степен слагања на Ликертовој скали са пет степени. Виши резултати на овој скали одражавају спољашњи локус контроле, док мањи указују на интернални локус контроле. Поузданост ове скале у оквиру претходних истраживања износи 0.89, што указује на добру поузданост скале (Anđelković 2012). У оквиру овог истраживања Кронбах алфа коефицијент износи 0.69, што указује на задовољавајућу поузданост.

Узорак истраживања

Истраживање је обављено на 100 испитаника ученика основне школе. У оквиру узорка 52% анкетираних ученика припада мушком полу, 48% анкетираних ученика припада женском полу. У оквиру узорка обухваћени су ученици узраста од 9 до 11 година. Највећи број испитаника има 13 година, укупно њих 29%,

затим слиједи испитаници са 12 година, укупно њих 26%, затим са 11 година, укупно њих 23%, са девет година, укупно 11%, и најмањи број испитаника је са осам година, укупно њих 1%. Највећи број испитаника у узорку похађа осми разред, укупно њих 31%, затим шести разред 27%, па седми разред 20%, из четвртог разреда је 12% ученика и најмањи број испитаника је из деветог разреда, укупно њих 10%. По питању школског успјеха, највећи број испитаника навело је да имају одличан и врло добар успјех, по 34%, у оквиру обухваћеног узорка 32% ученика је завршило претходну школску годину са добрим успјехом. У оквиру узорка нису обухваћени ученици са недовољним и довољним успјехом. По питању материјалног стања најмањи број ученика је своје материјално стање описао као лоше, само 2%, 11% ученика је своје материјално стање окарактерисало као средње и највећи број ученика укупно њих 87% је своје материјално стање окарактерисало као добро.

Резултати истраживања

У наредној табели представљени су дескриптивни показатељи скале за испитивање прокрастинације. Добијени резултати показују негативне вриједности асиметрије, што указује на то да је већина резултата међу већим вриједностима, односно да највећи број испитаника одликује виши степен испољености прокрастинације. Позитивне вриједности спљоштености показују да је расподјела шиљатија у односу на нормалну расподјелу.

Табела 1. Дескриптивни показатељи скале прокрастинације

N	M	SD	Скјунис	Куртозис	Распон	Минимум	Максимум
100	31.06	7.01	-.176	.129	35.00	10.00	45.00

Представљени резултати у *Табели 2.* односе се на дескриптивне показатеље скале за испитивање локуса контроле. Приказани резултати у оквиру истраживања показују на негативне вриједности асиметрије, што указује на то да највећи број испитаника одликује екстернални локус контроле. Позитивне вриједности спљоштености показују да је расподјела шиљатија у односу на нормалну расподјелу.

Табела 2. Дескриптивни показатељи скале локуса контроле

N	M	SD	Скјунис	Куртозис	Распон	Минимум	Максимум
100	31.06	7.01	-.176	.129	35.00	10.00	45.00

У наредној табели анализиране су разлике у изражености прокрастинације с обзиром на школски успјех ученика. За испитивање разлика у изражености прокрастинације с обзиром на школски успјех ученика кориштен је параметријски поступак АНОВА.

Табела 3. Разлике у изражености прокрастинације у односу на школски успјех (АНОВА)

	Сума квадрата	df	Mean square	F	Sig.
Између група	451.588	2	225.794	.882	.417
Унутар група	24833.572	97	256.016		
Укупно	25285.160	99			

На основу резултата представљених у претходној табели може се закључити да не постоји статистички значајна разлика у изражености прокрастинације с обзиром на школски успјех ученика. С обзиром на добијени резултат може се закључити да је постављена хипотеза оповргнута.

У оквиру наредне табеле анализиране су разлике у изражености локуса контроле с обзиром на школски успјех ученика. По питању испитивања разлика у изражености локуса контроле с обзиром на постигнути школски успјех ученика кориштен је параметријски поступак АНОВА.

Табела 4. Разлике у изражености локуса контроле у односу на школски успјех (АНОВА)

	Сума квадрата	df	Mean square	F	Sig.
Између група	26.353	2	13.177	.264	.768
Унутар група	4833.287	97	49.828		
Укупно	4859.640	99			

Добијени резултати представљени у оквиру табеле показују да не постоји статистички значајна разлика у изражености локуса контроле с обзиром на постигнути школски успјех ученика. Сходно добијеним резултатим почетна хипотеза се оповргава.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧЦИ

Школски успјех у оквиру овог рада је одређиван постигнутим школским успјехом на крају школске године. Тежило се утврдити на који начин ученици тумаче посљедице свог понашања, односно да ли је оно узроковано спољашњим или унутрашњим факторима, те какво понашање одликује успјешније ученике у односу од ученика са слабијим постигнућем. Према горе споменутим истраживањима код ученика које одликује бољи школски успјех више је испољен интернални локус контроле у односу на дјецу коју одликује слабији школски успјех, што се повезивало са начином васпитања у породици, формирања одговорности и начина тумачења утицаја на одређене догађаје. Поред локуса контроле, са школским успјехом разматрана је и прокрастинација, односно одгађање. Према претходном истраживању које је спровела Кошански (2004) прокрастинација је протумачена као значајан фактор школског успјеха, те се очекивало да ће постојати разлика у школском успјеху, односно да ће ученици са слабијим успјехом више испољавати прокрастинацију у односу на ученике са бољим успјехом, јер одгађањем долази до гомилања обавеза и самим тим скраћује се вријеме за њихово адекватно обављање што доводи до лошијих постигнућа.

У оквиру истраживања постављене су двије хипотезе, прва хипотеза се односила на испитивање релација између прокрастинације и школског успјеха односно тежило се испитати да ли ученици који мање испољавају прокрастинацију остварују бољи школски успјех у односу на ученике који постижу висок степен испољености прокрастинације. Добијени резултат је показао да не постоји статистички значајна разлика па хипотеза није потврђена. У раду се очекивало да ће ученици са слабијим успјехом више испољавати прокрастинацију у односу на ученике са бољим успјехом, међутим резултати су показали да не постоји разлика између ученика са бољим и слабијим постигнућем. Добијени резултат се може образложити и самом структуром узорка. Примјетно је да у узорку нису обухваћени ученици чији је успјех на крају године био довољан или недовољан, те је разлика посматрана између ученика са добрим, врло добрим и одличним успјехом. Разлог овакве структуре је што у датом моменту испитивања у школи није било ученика са довољним и недовољним успјехом. Оваква ситуација је продукт самог оцјењивања, односно критеријума по којима се оцјењивање врши. Овакав резултат такође говори у прилог томе да је школски успјех тешко процјењивати кроз оцјене на крају школске године иако су оне један од уобичајених показатеља постигнућа у школском систему.

Друга хипотеза у оквиру истраживања се односила на утврђивање релација између локуса контроле и школског успјеха, односно тежило се утврдити да ли постоји статистички значајна разлика у изражености локуса контроле с обзиром на школски успјех ученика, односно да ли особе које одликује интернални локус контроле остварују боље школско постигнуће у односу на особе које одликује екстернални локус контроле. Добијени резултати су показали да не постоји статистички значајна разлика у изражености локуса контроле с обзиром на школски успјех, стога се прва хипотеза оповргава. Разлог оваквог резултата може лежати и у томе да у оквиру обухваћеног узорка мањи је број ученика са слабијим успјехом, као и мањи број испитаника које одликује интернални локус контроле, да би се могла сагледати разлика. Добијени резултати се могу протумачити на начин да варијабла локус контроле не представља значајан фактор при објашњавању школског успјеха дјете, те да у одређивању школског успјеха учествују неки други фактори који би се могли укључити у разматрање ове варијабле, као што је перфекционизам и стратегије за превазилажење стреса. Сходно претходно представљеним резултатима до којих је Мандић (1987; према Sakač 2008) дошао у свом истраживању може се закључити да у одређивању школског успјеха учествују неки други социјални и лични фактори.

Истраживање би требало спровести на већем узорку уз укључивање додатних варијабли. Такође ограниченост овог истраживања се види у структури узорка, односно узорком нису обухваћени ученици са недовољним и довољним успјехом. Како је претходно образложено разлог оваквог избора узорка јесте у томе што у школи у моменту испитивања није било ученика са довољним и недовољним успјехом. Добијени резултат имплицира да је потребно школски успјех разматрати кроз друге факторе, а не кроз закључне оцјене. Ограничење овог истраживања се види и кроз мали узорак и немогућност генерализовања резултата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Anđelković, Andriјana (2012), *Sindrom izgaranja, lokus kontrole i motiv postignuća kod prosvetnih radnika i lekara hitne pomoći*, Master rad, Department za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu, Niš
2. Brkić, Iva (2018), *Samopoštovanje i lokus kontrole kao prediktori dobrobiti*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, Odsjek za psihologiju, Zagreb

3. Buljubašić Kuzmanović, Vesna, Tanja Botić (2012), "Однос школског успјеха и социјалних вјештина код ученика основне школе", *Живот и школа*, 27 (1/2012.), год. 58, 38-54.
4. Belić, Jelisaveta (2009), "Religioznost, sujeverje i lokus kontrole", *Petničke sveske*, 67, 459-469.
5. Crnjaković, Bojana, Snežana Stoiljković, Jelisaveta Todorović (2008), "Vaspitni stil roditelja i lokus kontrole adolescenata". *Nastava i vaspitanje*, 57(4), 514-529.
6. Gadžić, Aleksandar, Aleksandar Milojević (2009), "Školski uspjeh i status adolescenata u razredu", *Teme*, G. XXXIII, 4, 1379-1389.
7. Jurić, Daniel (2004). *Neke strategije samoregulirajuće motivacije kao prediktor akademske prokrastinacije u školskom*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb
8. Kuzmanović, Biljana, Milica Vučetić (2014), "Samoregulacija učenja iz perspektive učenika i njena povezanost sa školskim uspehom", *Nastava i vaspitanje*, 64(2), 269-283.
9. Košanski, Željka (2004), *Odgadjanje izvršavanja obaveza kao prediktor akademskog uspjeha*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju, Zagreb
10. Lee, Eunju (2005), "The Relationship of Motivation and Flow Experience to Academic Procrastination in University Students", *The Journal of Genetic Psychology*, 166 (1), 5-15.
11. Mikas, Davor (2012), "Utjecaj emocionalnih i ponašajnih problema na školski uspjeh učenika", *Pedagoški istraživanja*, 9(1/2), 83-101.
12. Matešić, Krunoslav, Predrag Zarevski (2008), "Povezanost opće inteligencije i dimenzija ličnosti sa školskim postignućem", *Metodika*, 9(17), 260-270.
13. Ozer, Bilge Uzun, Joseph R. Ferrari (2011), "Gender Orientation and Academic Procrastination: Exploring Turkish High School Students", *Individual Differences Research*, 1 (9), 33-40.
14. Ozer, Bilge Uzun, Ayhan Demir, Joseph R. Ferrari (2013), "Reducing Academic Procrastination Through a Group Treatment Program: A Pilot Study", *Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behavior Therapy*, 31 (3), 127-135.
15. Pahić, Tea (2008), "Povezanost situacijske anksioznosti s brojem opravdanih izostanaka i školskim uspjehom učenika osnovne škole", *Napredak*, 149 (3), 312-325.

16. Stojkić, Milka, Šuajb Solaković (2017), "Relacije između lokusa kontrole i sklonosti ka prevarama u ljubavnim vezama", *Godišnjak za psihologiju*, 14 (16), 7-17.
17. Simić-Vukomanović, Ivana, Slavica Đukić Dejanović, Nela Đonović, Milica Borovčanin (2012), "Psiho-medicinski i socijalni činioci školskog uspeha" *Enagrami*, 34 (1), 45-57.
18. Sakač, Marija (2008), "Neki psihološki činioci školskog postignuća", *Norma*, 13 (3), 29-36.
19. Senécal, Caroline, Robert Koestner, Richard J. Vallerand (1995), "Self-Regulation and Academic Procrastination", *The Journal of Social Psychology*, 135(5), 607-619,
20. Tešanović, Jelena (2012), "Lokus kontrole i koping strategije kod žena sa cervikalnim sindromom", *Godišnjak za psihologiju*, 9 (11), 43-56.
21. Tuckman, Bruce W. (1991), "The Development and Concurrent Validity of the Procrastination Scale", *Educational and Psychological Measurement*, 51, 473-480.
22. Vrcelj, Sofija, Siniša Kušić, Tea Cikač (2018), "Odnos srednjoškolaca prema školskom uspjehu", *Acta Iadertina*, 14 (2), 7-38.
23. Vulić-Prtorić, Anita, Ivana Lončarević (2016), "Školski uspjeh i mentalno zdravlje: Od relacija do intervencija", *Napredak*, 157 (3), 301-324.
24. Štuc, Marija (2016), *Odnos akademske prokrastinacije, lokusa kontrole i akademskog uspjeha*, Diplomski rad, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek
25. Šoštarić, Tena (2016), *Osobine ličnosti, prokrastinacija i školski uspjeh*, Diplomski rad, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek

THE ROLE OF PROCRASTINATION AND LOCUS OF CONTROL IN SCHOOL ACHIEVEMENT

Summary:

Numerous studies are focused on discovering the factors involved in achieving school success or failure. Among the recognized factors are certainly the locus of control and procrastination. Research has shown that procrastination and locus of control are important indicators of school behavior, attitudes toward obligations, and indicators of school success (Sakač 2008; Košanski 2004). Therefore, this paper sought to determine the extent to which they play an important role in school success. The increasing interest in examining school success lies in being assessed as a significant factor in a child's life. Its significance influences the development of self-confidence, satisfaction, success, and motivation. Within the research framework, school success was determined by school achievement at the end of the school year. The survey was conducted on 100 respondents of elementary school students, a sample is appropriate. During this research, the relationships between these variables were analyzed, the Anova procedure was used to analyze the data. The obtained results showed that procrastination and locus of control within this sample did not prove to be significant factors of school success.

Keywords: locus of control; procrastination; school success; elementary school students

Adresa autora
Authors' address

Шуајб Џ. Солаковић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
suajb.solakovic@ff.ues.rs.ba

Милка В. Стојкић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
milka.stojkic.zv@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.407

UDK 159.922.2:005.96

Primljeno: 30. 06. 2021

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Belma Duvnjak

SOCIJALNE KOMPETENCIJE KAO PREDIKTIVNI FAKTORI ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM ZAPOSLENIKA

Osnovni cilj našeg istraživanja bio je utvrditi predviđa li socijalna kompetentnost zadovoljstva životom zaposlenika. U online istraživanju se sudjelovalo 415 ispitanika iz različitih dijelova Bosne i Hercegovine koji rade, bez obzira na radni status. Na temelju provedenog istraživanja dobili smo rezultate koji pokazuju da samo određene komponente socijalne kompetencije predviđaju zadovoljstvo životom zaposlenika. Dok s obzirom na spol rezultati pokazuju da su socijalne kompetencije znatno manje razvijene kod muškaraca nego kod žena.

Ključne riječi: socijalna kompetencija; zadovoljstvo životom; zaposlenik

UVOD

Svako od nas je individua koja bi trebala da radi u skladu sa svojim kompetencijama kako bi bila zadovoljna poslom koji radi i općenito životom. Nastojanjima da biramo zaposlenike u skladu s njihovim kompetencijama uvećavamo izgleda za dobrobit kroz rad i na radnom mjestu, kako zaposlenika tako i same organizacije. U društvenoj zajednici neminovno se zbivaju promjene koje od pojedinca zahtijevaju veću i bržu prilagodbu. Naprimjer česta promjena posla pred nas stavlja potrebu i/ili zahtjev uspostavljanja novih odnosa. Društvo današnjice stoga obavezuje na razvoj socijalnih kompetencija kako bismo životu rekli 'Da' i promjene prihvatili 'objeručke', te kao rezultat toga imali uspješnog i zadovoljnog pojedinca. Upravo, što smo stabilniji, kompletniji kao ličnost, to ćemo imati manje blokada na svom putu ka uspjehu. recept

je u cjeloživotnom učenju, razvoju i jačanju svih vrsta inteligencije i kompetencija koje omogućuju čovjeku da spremnije korača stazama života.

1. SOCIJALNA KOMPETENTNOST

Proces socijalizacije započinje prvim kontaktom između djeteta i majke koji se ostvaruje odmah po rođenju. Samim tim i socijalna kompetencija se razvija od prvog dana života s prvom interakcijom. Uvriježena su mišljenja među laicima da socijalizacija završava sa zrelošću, no to nije tačno. Proces socijalizacije se odvija cijeli život samo su faktori socijalizacije drugačiji. Sve dok traje ovaj proces razvijaju se i socijalne kompetencije. Za nekoga reći da je socijalan to bi podrazumijevalo da je prilagodljiv, a sam termin socijalan govori o društvenosti. S druge strane, biti kompetentan znači biti vješt u nečemu. Dakle, kada ova dva termina spojimo njihovo značenje nam otkriva definiciju socijalne kompetentnosti: biti vješt u prilagodbi, društvena prilagođenost. U vokabularu naše kulture rijetko termin socijalno kompetentan ne koristi se često, a opisuje pojedinca koji je: odgovoran, prijateljski raspoložen, spreman na saradnju, usmjeren i sposoban da adekvatno upravlja svojim emocijama (Denham i sur. 2008).

Da socijalizacija traje cijeli život govore nam brojni primjeri iz svakodnevnice. Recimo, prilagodba jednog penzionera koji treba da bude smješten u dom za stara lica. Da li je on već spreman za takav korak ili se, bez obzira na godine i dosadašnje iskustvo, po prvi put susreće sa situacijom koja zahtijeva prilagodbu?! Što ranije počnemo ostvarivati uspješne socijalne interakcije i prilagodba će biti lakša. Zazor među našim ljudima od boravka u domovima za stara lica o tome mnogo govori.

Socijalne interakcije ključne su za formiranje socijalnih kompetencija od ranog djetinjstva i povezane su sa svim što će uslijediti u životu osobe. Šušak (2016: 4) navodi da je temelj socijalne kompetencije povezana interakcija djeteta – roditelj. Pozitivno roditeljstvo, ljubav, toplina i briga, poticajno djeluju na dijete u pravcu formiranja samopouzdanje i samosvjesne osobu koja je ispunjena i sigurna u sebe. Takvo dijete svakodnevne izazove i događaje doživljava manje stresnima te ih rješava na konstruktivan način. Pojedinaac koji u djetinjstvu biva okružen okolinom koja potiče i daje podršku kroz adekvatne interakcije ima veće izgleda za sticanje socijalnih kompetencija koje će olakšati proces socijalizacije u odrasloj dobi. K tome, "... socijalna kompetencija je važna za mentalno zdravlje, njen izostanak je povezan s nastankom psihopatologije u odrasloj dobi" (Marjanović 2017: 16). Prema Katz i McClellan (2005: 15) kompetentan pojedinac može iskoristiti svoje lične i poticaje

iz okruženja, te postići dobre razvojne rezultate koji omogućuju zadovoljavajuće i kompetentno sudjelovanje u grupama, zajednicama i širem društvu. “Socijalnu kompetenciju možemo označiti kao sposobnost u uspostavljanju i održavanju odgovornog i zrelog društvenog ponašanja koje je u skladu s kronološkom dobi pojedinca, a koje se očituje u ostvarivanju i afirmaciji zadovoljavajućih socijalnih (vršnjačkih) odnosa i uspješnoj realizaciji razvojnih zadataka koji se od njega očekuju” (Titlić 2016: 12).

2. SOCIJALNE KOMPETENCIJE I ZADOVOLJSTVO ŽIVOTOM

Prema Dogan i Eryilmaz (2014) činioci poput socijalne vještine, socijalne dostatnosti i socijalne inteligencije smatraju se odlučujućim činiocima sreće. Rad čovjeku omogućava ne samo stjecanje materijalnih dobara već i potvrđivanje vlastitih sposobnosti i potencijala, položaj u društvu, ostvarivanje socijalnih kontakata i odnosa, što svakako može biti izvor ličnog zadovoljstva ili pak frustracije (Kutleša 2005). Mladi danas odrastaju i žive u društvenim zajednicama koje od njih očekuju i zahtijevaju nove odnose, drugačije vrijednosti i svjetonazore, odnosno socijalne kompetencije. (Livazović 2010: 255). različiti autori navode kako opće zadovoljstvo životom kao i zadovoljstvo pojedinim aspektima života proizlazi iz interakcije ukupne psihološke strukture pojedinca s fizičkom i društvenom okolinom u kojoj živi (Lučev i Tadinac 2010), pri čemu je ono značajnije povezano s pozitivnim emocijama i optimizmom nego s osobinama ličnosti (Lucas, Diener i Suh 1996, prema Tatalović Vorkapić i Lončarić 2013).

„Ljudi koji veliku važnost pridaju ekstrinzičnim ciljevima uglavnom temelje osjećaj vlastite vrijednosti na mišljenju drugih ljudi i njihovom odobravanju, što može izazivati nezadovoljstvo. Osim toga, ovi ciljevi često otežavaju zadovoljavanje temeljnih psiholoških potreba poput bliskih odnosa s ljudima, kompetentnosti i autonomije. Nasuprot tome intrinzični ciljevi pomažu nam da zadovoljimo temeljne psihološke potrebe i usmjeravaju nas na stvari u kojima uživamo zbog njih samih“ (Rijavec i sur, 2008, prema Mihaliček 2011: 392).

Posao koji radimo treba da nam omogući razvoj i primjenu socijalnih kompetencija. Prema Miljković i Rijavec (2004) neki poslovi su takvi da doprinose našem životnom zadovoljstvu i sreći, dok drugi izazivaju više nezadovoljstva nego zadovoljstva. Posao koji obavlja utiče a nerijetko i određuje identitet osobe. Neki ljudi imaju dovoljno novca da ne bi morali uopće više raditi, ali oni i dalje rade jer je posao nešto što im je u životu važno – daje im osjećaj slobode, osobne vrijednosti i

nezavisnosti. Način na koji vidimo svoj posao, o čemu smo već pisali, utječe na zadovoljstvo poslom, dok razvijenost naših socijalnih kompetencija utječe na percepciju, odnosno način na koji gledamo na posao. Ulazimo tako u začarani krug: gdje, ko, kada, koliko utječe... no, jedno je neupitno – da ljudi sebe opisuju kroz ono što rade i obratno. Ljudi rade što vole ili vole ono što rade?! Istina ili zabluda?!

„Liječnik čini da se ljudi osjećaju bolje i ponekad im spašava život; komičar pomaže ljudima da se nasmiju i ugodno osjećaju, učitelj pomaže djeci da otkriju svoje sposobnosti. Ako se dobro obavi, svaki posao može biti dio nečega šireg, većeg, vrijednog i smislenog. U takvom slučaju ljudi ne kažu da je to njihov posao, nego da je to njihov poziv. Oni koji na posao gledaju kao na poziv, sretniji su od onih koji za ono što rade kažu – pa to je samo posao“ (Miljković i Rijavec 2004, prema Mihaliček 2011: 396).

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Problem istraživanja: Gledano u globalu jednoj organizaciji jako je bitno da su njihovi zaposlenici socijalno kompetentni. Zašto? Osobe koje su socijalno kompetentne za poziciju koju obavljaju na radnom mjestu imaju bolju, lakšu i uspješniju komunikaciju kako s kolegama, tako i sa strankama. U radnom okruženju sve treba sagledati iz dva ugla – kao radnik i kao ličnost, jer zadovoljna ličnost stvara produktivnijeg radnika. Iz tog razloga ovim radom nastojimo na jednom mjestu prikupiti podatke, istražiti i ukazati na značaj socijalnih kompetencija za zadovoljstvo životom zaposlenika. Socijalne kompetencije imaju viši značaj u istraživanjima jer ne pokazuju samo predispoziciju već ono što se događa, dakle, vidljive su u ponašanju. Uži problem istraživanja odnosi se na odnos koncepta socijalnih kompetencija i zadovoljstva životom zaposlenika.

Predmet istraživanja jeste ispitati socijalnu kompetentnost zaposlenika te provjeriti njihovu povezanost sa zadovoljstvom životom zaposlenika.

Ciljevi istraživanja: Istraživanje ima za cilj da objasni odnos socijalnih kompetencija sa sveopćim zadovoljstvom zaposlenika. Jedan od ciljeva je da ukažemo na značaj socijalne kompetencije u poslovnom okruženju.

Zadaci istraživanja:

- utvrditi da li se socijalna kompetentnost statistički značajno može povezati sa zadovoljstvom životom zaposlenika.
- provjeriti postoji li statistički značajna razlika u procjeni socijalne kompetencije zaposlenika s obzirom na spol.

Hipoteze istraživanja:

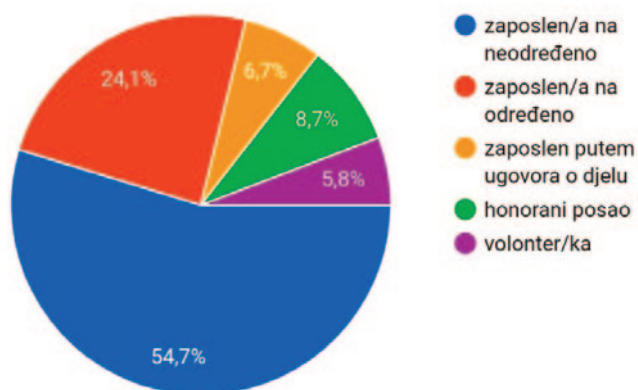
H1: Socijalna kompetentnost statistički značajno predviđa zadovoljstvo životom zaposlenika.

H2: Postoje statistički značajne spolne razliku u procjeni socijalne kompetencije zaposlenika.

Varijable istraživanja: zavisna varijabla – zadovoljstvo životom zaposlenika; nezavisne varijable u istraživanju su: spol; prediktivna varijabla: socijalna kompetencija.

Ispitanici istraživanja: U istraživanju je sudjelovalo 415 ispitanika s područja Bosne i Hercegovine. Uzorak je izabran prigodno; riječ je o zaposlenicima bez obzira na radni status (Grafikon br. 1).

Zastupljena su oba spola, ženskih 277 (66,7%), muških 138 (33,3%). Dok je uzrast ispitanika od 18 do 64 godine.

Grafikon 1. Prikaz ispitanika prema radnom statusu

Od ukupno 415 ispitanika:

- zaposleno na neodređeno je ukupno 227 (54,7%) ispitanika,
- zaposleno na određeno je 100 (24,1%) ispitanika,
- zaposleno putem ugovora o djelu je 28 (6,7%) ispitanika
- honorarni posao ima 36 (8,7%) ispitanika
- dok volinterski radi 24 (5,8%) ispitanika.

Metode i tehnike istraživanja: induktivna i deduktivna metoda, metoda sinteze, metoda apstrakcije, metoda kompilacije, metoda uzorka, survey metoda, deskriptivna

metoda, metoda teorijske analize (u okviru teorijskog dijela rada u stvaranju teorijske osnove istraživanja korištena je metoda teorijske analize s ciljem da se teorijski rasvijetli problem istraživanja i definišu predmet istraživanja, osnovni pojmovi, utvrde ciljevi, zadaci i istraživačke hipoteze.

Teorijski su analizirani stručni članci, udžbenici sa psihologije, sociologije i informatike, stručna literatura, web stranice. Također, metoda teorijske analize je korištena i u fazi interpretacija rezultata istraživanja kao i metoda statističke analize (korištena pri izvođenju zaključaka putem koje je ukazano na određenost, pravilnost i zakonitost pojava koje smo ispitali).

Instrumenti istraživanja: Opći upitnik o sociodemografskim karakteristikama sastavljen u skladu s potrebama istraživanja: spol, dob, zanimanje, zvanje, bračni status, radni status, stručna sprema, materijalno stanje i način života. Za naše istraživanje jedan manji broj pitanja iz ovog dijela upitnika nisu bila neophodna, ali smo ih ostavili kako bismo imali veću pouzdanost. Neka pitanja su bila otvorenog tipa, dok su ostala bila s ponuđenim odgovorima.

Višedimenzionalna skala socijalne kompetencije (MSCS) za mlade odrasle (Yager i Iarocci; prema Trevisan, Tafreshi, Slaney, Yager, Iarocci 2018) sastoji se od sedam domena koje predstavljaju socijalnu kompetenciju: socijalna motivacija, socijalno napredovanje, pokazivanje empatične brige, društveno znanje, vještine verbalnog razgovora, vještine neverbalnih znakova i regulacija emocija.

Svaka domena ima po 11 tvrdnji, ukupno 77. Od ispitanika se traži da ocjenjuju svaku tvrdnju na Likertovoj skali od 5 bodova, s višim rezultatima koji ukazuju na veće slaganje s određenom tvrdnjom, a samim tim i višim razinama socijalne kompetencije.

Subskale socijalne kompetencije pokazale su se zadovoljavajuće do izrazito visoke:

- Za subskalu Socijalna motivacija iznosi $\alpha = 0,79$.
- Za subskalu Socijalno napredovanje $\alpha = 0,78$.
- Za subskalu Pokazivanje empatičke brige $\alpha = 0,86$.
- Za subskalu Društveno znanje $\alpha = 0,71$.
- Za subskalu Vještine verbalnog razgovora $\alpha = 0,76$.
- Za subskalu Vještine neverbalnih znakova $\alpha = 0,67$.
- Za subskalu Regulacija emocija $\alpha = 0,78$.

Skala zadovoljstva životom (Zvezdan Penezić). Skala se sastoji od 20 tvrdnji. 17 tvrdnji se odnose na procjenu globalnog zadovoljstva, dok 3 tvrdnje služe za procjenu situacijskog zadovoljstva.

Ispitanici odgovaraju zaokruživanjem odgovarajućeg broja na skali Likertovog tipa s pet stepeni a ukupan rezultat se oblikuje kao linearna kombinacija procjena. Viši rezultat označava i više zadovoljstvo životom, a rezultati se kreću u rasponu od 20 do 100.

U ranijim istraživanjima (Penezić 1996) skala je pokazala jednofaktorsku strukturu s iznimno visokom pouzdanošću (koeficijent pouzdanosti tipa Cronbach alpha iznosio je .93), a u nekim kasnijim ispitivanjima (ovisno o dobnoj strukturi uzorka) pouzdanost se kretala između .84 i .95. Unutarnja pouzdanost skale Zadovoljstvo životom mjerena Cronbach alpha (α) pokazala se visokom i iznosi $\alpha = 0,90$.

Postupak istraživanja: Prije samog pristupanja istraživanju proveli smo postupak prevođenja skale MSCS s engleskog na bosanski jezik (prevoditelji Arap, Duvnjak 2020), te konstruisali upitnik u skladu s potrebama istraživanja. Istraživanje sprovedeno online putem Google forms zasnovano je na dobrovoljnom učešću ispitanika, uz garanciju anonimnosti podataka i rezultata, te obećanje da će isti biti korišteni u naučno-istraživačke svrhe. Samo popunjavanje upitnika trajalo je u prosjeku 20 min, no vrijeme popunjavanja istog nije bilo ograničeno. Svako pitanje je bilo označeno kao obavezano tako da su nismo imali slučaj da nije odgovoreno, tj. da je preskočen odgovor među sudionicima istraživanja, te nismo morali vršiti isključivanje pojedinačnih slučajeva. Nakon prikupljenih podataka pristupili smo statističkoj obradi istih u IMB SPSS Statistics programu 23.0.0

4. ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Hijerarhijskom regresijskom analizom smo posmatrali doprinos dimenzija socijalne kompetentnosti zadovoljstvu životom. (Tabela 1.)

Tabela1. Doprinos dimenzije socijalne kompetencije zadovoljstvu životom

		<i>B</i>	<i>Standardna pogreška</i>	<i>β</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Korak 1	Socijalna motivacija	0,41	0,09	0,27	4,74	<0,001**
	Socijalno napredovanje	-0,04	0,09	-0,02	-0,40	0,69
	Pokazivanje empatičke brige	-0,08	0,09	-0,05	-0,92	0,36
	Društveno znanje	0,09	0,13	0,04	0,69	0,52
	Vještine verbalnog razgovora	-0,07	0,09	-0,04	-0,79	0,44
	Vještine neverbalnih znakova	0,25	0,12	0,13	2,09	0,04*
	Regulacija emocija	0,30	0,08	0,21	3,96	<0,001**
	<i>R²</i>	0,17				
	<i>F</i>	11,44**				

Prema Teoriji krajnjih tačaka zadovoljstvo se postiže zadovoljavanjem osnovnih ciljeva ili potreba (Wilson 1960, prema Zlopaša 2017: 4), dok Model dinamičke ravnoteže pokazuje da, kada životni događaji narušavaju određenu ravnotežu, dolazi do promjene stanja subjektivne dobrobiti (Penezić 2006: 645, prema Zlopaša 2017: 6).

Rezultati dobiveni regresijskom analizom upućuju na pozitivan doprinos socijalne motivacije ($\beta = 0,27$), vještine neverbalnih znakova ($\beta = 0,13$) i regulacije emocija ($\beta = 0,21$) zadovoljstvu životom. Drugim riječima, zaposlenici koji imaju više izraženu socijalnu motivaciju, vještiji su u pokazivanju i prepoznavanju neverbalnih znakova te sposobniji u reguliranju emocija, zadovoljniji su životom. Time je H1 samo djelimično potvrđena jer od ukupno sedam (7) komponenti statistički značajno predviđaju zadovoljstvo životom njih tri (3). Također, ovakvi rezultati (H1) mogu ukazivati i na nedovoljno razvijenu svijest i svjesnost o socijalnim kompetencijama. Naša funkcionalnost po pitanju emocija i dobro funkcionisanje na poslu među i s kolegama dovodi do boljih i kvalitetnijih socijalnih odnosa. Pomoću kompetencija možemo razvijati i graditi kvalitetnije okruženje u kom živimo i radimo.

Razmatrajući ove mogućnosti, dolazimo do spoznaje da je potrebno više raditi na istraživanju, promovisanju i osvješćivanju pojedinaca o značaju socijalnih kompetencija.

Drugi zadatak nam je bio da provjerimo postoji li statistički značajna razlika u procjeni socijalne kompetencije zaposlenika s obzirom na spol. Kako smo u opisu ispitanika naveli u istraživanju je sudjelovalo 277 (66,6) žena i 138 (33,3%) muškaraca. Rezultati testiranja spolnih razlika zaposlenika na dimenzijama socijalne kompetencije prikazani su u Tabeli 2.

Rezultati testiranja spolnih razlika pokazuju statistički značajnu razliku zaposlenika i zaposlenica u svim dimenzija socijalne kompetencije. Kod zaposlenica su izraženiji svi elementi socijalne kompetencije u odnosu na zaposlenike, osim regulacije emocija gdje su zaposlenici bili superiorniji. Rezultati u cijelosti potvrđuju H2. Dosadašnja istraživanja koja su sprovedena na mlađoj populaciji idu u prilog našim rezultatima istraživanja. Prema Tatalović Vorkapić i Lončarić (2014) djevojčice u odnosu na dječake iskazuju značajno razvijenije socijalne vještine, samokontrolu, asertivnost, uživanje u istraživanju i emocionalnu stabilnost. U istraživanju koje je rađeno na dobi ispitanika od 6. do 9. godina također su rezultati pokazali da djevojčice iskazuju više socijalno kompetentnih ponašanja (Dražić 2016: 34). „Osobe ženskoga spola, u ranoj i odrasloj dobi, ponašaju se prosocijalnije u odnosu na osobe muškoga spola“ (Brajša-Žganec i Slunjski 2006, prema Dražić 2016: 42). Istraživanja koja su

Tabela 2. Testiranje spolnih razlika zaposlenika na dimenzijama socijalne kompetencije

N_{muškarci}= 138, N_{žene}=277	Muškarci M (SD)	Žene M (SD)	t	P
Socijalna motivacija	39,76 (8,58)	42,10 (6,38)	-2,83	0,01**
Socijalno napredovanje	42,66 (6,48)	43,94 (6,10)	-1,96	0,05*
Pokazivanje empatičke brige	41,39 (7,88)	48,30 (5,29)	-9,30	<0,001**
Društveno znanje	47,02 (5,01)	48,96 (4,28)	-4,09	<0,001**
Vještine verbalnog razgovora	40,79 (6,75)	42,37 (6,09)	-2,40	0,02*
Vještine neverbalnih znakova	42,96 (5,77)	45,40 (5,18)	-4,35	<0,001**
Regulacija emocija	38,07 (7,23)	36,14 (7,38)	2,51	0,01**

** p>0,01 *p>0,05

proveli Brajše-Žganec i Hanžec (2015) te Takšić (2003) upućuju na to da se sposobnost prepoznavanja, razlikovanja i opisivanja emocija povećava s dobi. Bit ćemo slobodni pa reći da ovakvi rezultati mogu biti posljedica samog odgoja i kulture u kojoj živimo. Djevojčice bivaju odgajane tako da su osjećajnije, dopušta im se takvo ponašanje jer se smatraju nježnijih spolom. Dok se dječaci odgajaju kao jači, otporniji spol te ih se već od malih nogu uči kontroli emocija. Takav odnos u ranoj dobi rezultira da u odrasloj dobi imamo rezultate kakve smo dobili našim istraživanjem.

ZAKLJUČAK

Na temelju provedenog istraživanja dobili smo rezultate koji pokazuju da samo određene komponente socijalnih kompetencija statistički značajno predviđaju zadovoljstvo životom, a to su: socijalna motivacija, vještine neverbalnih znakova i regulacija emocija. Dok s druge strane, rezultati pokazuju da su socijalne kompetencije znatno manje razvijene kod muškaraca nego kod žena. To nas upućuje da se socijalnim kompetencijama moramo baviti dosta ranije kako bi u odrasloj dobi ljudi bili sposobni adekvatno reagovati i funkcionisati na radnom mjestu, te samim time biti zadovoljniji svojim životom.

LITERATURA

1. Denham, Susanne A., Hideko H. Bassett, Todd Wyatt (2008), "The socialization of emotional competence", In: J. Grusec & P. Hastings (Eds.), *Handbook of socialization: Theory and research*, Guilford, New York, 614-637.
2. Doğan, Tayfun, Ali Eryılmaz (2014), "The Role of Social Intelligence in Happiness", *Croatian Journal of Education*, 16(3), 863-878.
3. Katz, Lilian G., Diane E. McClellan (2005), *Poticanje razvoja dječje socijalne kompetencije*, Educa, Zagreb
4. Kutleša, Vera (2005), *Povezanost nekih stavova prema radu s radnim učinkom i namjerom napuštanja organizacije kod znanstvenih djelatnika*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb
5. Livazović, Goran (2010), "Dimenzije odnosa medijske i socijalne kompetencije", *Pedagogijska istraživanja*, 7 (2), 255-267.
6. Lučev, Ivana, Meri Tadinac (2008), "Kvaliteta života u Hrvatskoj – povezanost subjektivnih i objektivnih indikatora te temperamenta i demografskih varijabli s osvrtnom na manjinski status", *Migracijske i etničke teme* 24, 1-2: 67–89.
7. Marjanović, Sanja P. (2017), *Povezanost ranih maladaptivnih shema sa socijalnom kompetencijom na dečijem uzrastu*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd
8. Mihaliček, Sanja (2011), "Zadovoljstvo i sreća učitelja", *Napredak*, 152 (3-4), 389-402
9. Sindik, Joško (2008), "Jesu li profesionalci u vrtiću socijalno kompetentni?", *Dijete Vrtić Obitelj*, 14 (54), 6-11.
10. Šušak, Danijela (2016), *Socijalne komeptencije*, Završni rad, Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, Odsjek za odgojiteljski studij Petrinja
11. Tatalović Vorkapić, Sanja, Darko Lončarić (2013), "Posreduje li profesionalno sagorijevanje učinke osobina ličnosti na zadovoljstvo životom odgojitelja predškolske djece?", *Psihologijske teme*, 22 (3), 431-445.
12. Titlić, Mirna (2016), *Razvoj socijalnih kompetencija u djece predškolske dobi s motoričkim teškoćama*, Završni rad, Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, Odsjek za odgojiteljski studij Petrinja
13. Zlopaša, Katarina (2017), *Zadovoljstvo životom: sociološki pogled na primjeru studenata s Jamajke*, Završni rad, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

14. Tatalović Vorkapić, Sanja, Darko Lončarić (2014), "Validacija hrvatske verzije ljestvice socioemocionalne dobrobiti i otpornosti predškolske djece", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 50(2), 102-117.
15. Dražić, Lidija (2016), *Procjena socijalno-emocionalnih kompetencija djece rane osnovnoškolske dobi*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb

SOCIAL COMPETENCIES AS PREDICTIVE FACTORS OF EMPLOYEE SATISFACTION WITH LIFE

Summary:

The main goal of our research was to determine whether social competence predicts employee life satisfaction. The online survey involved 415 respondents from different parts of Bosnia and Herzegovina who work, regardless of employment status. Based on the conducted research, we obtained results that show that only certain components of social competence overlook the life satisfaction of employees. While concerning gender, the results show that social competencies are significantly less developed in men than in women.

Keywords: social competence; life satisfaction; employee

Adrese autorice
Authors' address

Belma Duvnjak
Univerzitet u Travniku
Fakultet za menadžment i poslovnu ekonomiju
duvnjak_b@hotmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.419

UDK 159.922.27:613.83

Primljeno: 17. 06. 2021.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Nermana Mujčinović, Nada Vaselić

SOCIJALNA PODRŠKA U LIJEČENJU HEROINSKIH OVISNIKA

Heroinska ovisnost narušava svaki aspekt tjelesnog i psihološkog zdravlja bolesne osobe, a istovremeno i sve vidove socijalnog funkcionisanja, kako ovisnika samog, tako i svih onih koji su mu bliski, pa i šireg okruženja. Stoga je potrebno uraditi sve da se ova bolest uspješno liječi. Liječenje heroinskih ovisnika je dugotrajan i neizvjestan proces, jer se moraju istovremeno obuhvatiti tri segmenta: psihološke osobine ovisnika, socijalna podrška koju primaju i njihova motivacija za tretman. Teorijski cilj istraživanja bio je uvidjeti postoji li veza između socijalne podrške i motivacije za liječenje ovisnosti, a praktični cilj je omogućiti unapređenje motivacionog aspekta tretmana heroinskih ovisnika i odrediti ulogu socijalne podrške u procjeni ishoda tretmana. Istraživanje je provedeno na uzorku od 227 heroinskih ovisnika na liječenju. Pokazalo se da heroinski ovisnici najvišom vrednuju socijalnu podršku porodice, a nađena je pozitivna veza između istrajnosti u liječenju i percipirane socijalne podrške porodice.

Ključne riječi: ovisnost o heroinu; percepcija socijalne podrške; istrajnost u liječenju

1. UVOD

Prema Međunarodnoj statističkoj klasifikaciji bolesti i srodnih zdravstvenih problema (World Health Organization 2010) heroinska ovisnost smještena je u grupu duševnih poremećaja i poremećaja ponašanja uzrokovanih uzimanjem psihoaktivnih supstanci. Procjenjuje se da je u svijetu 11 miliona ljudi ovisno o heroinu. Najveći broj istraživanja bolesti ovisnosti, a time i heroinske ovisnosti, na našem području su

epidemiološkog tipa, pa ipak potpuno preciznih podataka o raširenosti heroinske ovisnosti nema (Sinanović 2001). Prema izvještaju Europskog centra za prevenciju i nadzor bolesti (2011), procijenjeno je da je 2010. godine u Bosni i Hercegovini bilo oko 7.500 intravenoznih uživalaca heroina.

Ovisnost o heroinu uključuje jaku želju da se heroin konzumira, poteškoće u kontroli uzimanja količine heroina, te stanje sindroma apstinencije koje se javlja kad se količina heroina smanji ili se ne uzme i koje se evidentira ili tipičnim znakovima ustezanja ili novim uzimanjem heroina radi izbjegavanja apstinencijalne krize (Američka psihijatrijska udruga 2014). Uobičajen je rast tolerancije koji se ogleda u potrebi povećanja doze heroina radi istog efekta. Zanimljivo je da se alternativna zadovoljstva ili interesovanja zbog korištenja heroina, povećava se vrijeme utrošeno da se nabavi, uzme heroin ili oporavi od njegovog efekta, a uzimanje heroina se nastavlja uprkos jasnim dokazima postojanja psihičkih i fizičkih štetnih posljedica kao što su: depresija, oštećenje jetre, slabljenje kognitivnih funkcija i mnoge druge (Mujčinović 2020).

Iako se, uglavnom, radi o mlađim ljudima, kod ovih pacijenata dolazi do opšteg tjelesnog propadanja, neuroloških i psihijatrijskih poremećaja, te čestih zaraznih bolesti (hepatitis, tuberkuloz, HIV). Stopa samoubistava kod ovisnika o heroinu je trinaest do sedamnaest puta veća u odnosu na njihove vršnjake iz normativne kategorije (Darke i sur. 1999). Smrt je često i posljedica predoziranja, raznih nezgoda i povreda koje se ponekad dešavaju u situacijama kriminalnog okruženja u kojem se kreću za vrijeme kupovine i korištenja heroina.

Etiološki faktori vezani za nastanak heroinske ovisnosti su grupisani u tri velike skupine: biološke, sociološke i psihološke faktore (Kecmanović 1990). Njihova međusobna interakcija, na načine karakteristične za pojedinca, može dovesti do heroinske ovisnosti.

Biološki faktori se odnose na genetsku i metaboličku dispoziciju da se na konzumaciju heroina odgovori kroz ovisnost. Ujedno, u ovu grupu faktora spada i naša biološka vulnerabilnost da heroin uopšte uzmemo iz bilo kojeg razloga ili pod bilo čijim uticajem. Volkov i suradnici (2004) zaključuju da je neuropsihološki za pojavu ovisnosti važno postojanje smanjene osjetljivosti na nagradu. Biološki faktori utiču na stvaranje fiziološke adaptacije na supstancu, a zatim i pojavu apstinencijalnog sindroma kada nje nema. Iz ove adaptacije nastaju psihobiološki poremećaji i tada bolest ovisnosti prerasta u bolest centralnog nervnog sistema (Nastasić 2011, 2012). Ovisnost je bolest mozga, a posljedica bolesti mozga je poremećaj ponašanja (Gazdek 2011).

Psihološki faktori uključuju specifične osobine ličnosti, eventualnu psihopatologiju unutar ličnosti, specifični psihološki odgovor na nepovoljne okolnosti, kao i nedostatke u razvoju određenih psiholoških vještina koje posljedično mogu uticati na očuvanje zdravlja ličnosti. Mnogobrojne teorijske i empirijske postavke pokazuju da bolest ovisnosti može biti u direktnoj vezi sa trajnim osobinama ličnosti (Gerrai sur. 2004), što znači da su pojedine osobine ličnosti riziko-faktori za pojavu bolesti ovisnosti (Swendsen i sur. 2002). Ako, s druge strane, gledamo na poremećaje koji se vide kroz ponašajnu sferu, onda možemo da utvrdimo postojanje patologije u učenju, pamćenju, motivaciji, a sve to kroz kompulzivno uzimanje psihoaktivne supstance, uprkos očiglednim ogromnim posljedicama (Robinson i Berridge 1993).

Sociološki faktori uključuju uticaje društva, okruženja i primarne porodice ovisnika koji su, udruženi sa drugim faktorima, doveli do bolesti. Prema istraživanju koje je proveo Williams (2003) za potrebe projekta Američkog nacionalnog instituta za upotrebe psihoaktivnih supstanci, kao bazični socijalni faktori pojave ovisnosti mogu se identifikovati kapaciteti pojedinca za socijalno prilagođavanje tj. socijalna adaptibilnost. Socijalna neprilagođenost dovodi do povišenja nivoa stresa koji dalje utiče na početak konzumacije narkotika i pojavu bolesti ovisnosti (Chilcoat i Breslau 1998, prema Ivandić Zimić 2011). Adolescenti koji u stresnim situacijama nemaju adekvatnu socijalnu podršku, pogotovo u porodici, mogu da posegnu za različitim sredstvima ovisnosti koje koriste kao nekakav oblik suočavanja sa problemima (Vulić-Prtorić i Macuka 2015).

Liječenje heroinske ovisnosti treba započeti što je moguće ranije, te identifikovati psihosocijalne aspekte koji su u osnovi kompleksne kliničke slike ciljne grupe. To je dugotrajan i neizvjestan proces, jer se moraju istovremeno obuhvatiti tri segmenta: psihološke osobine ovisnika, socijalna podrška koju primaju i njihova motivacija za tretman. U svijetu i kod nas, tretman je kombinacija farmakoloških i psihosocijalnih intervencija čiji je cilj smanjenje ili potpuni prestanak upotrebe heroina, a time istovremeno dolazi do smanjenja štete koja je povezana sa korištenjem heroina (Orlini sur. 2004). Od stepena motivacije za liječenje, zavisi uspjeh cjelokupnog terapijskog toka (Petrović 2003).

Najveći problem u toku liječenja heroinskih ovisnika je što veliki broj svojevoljno napušta tretman i odustaju od liječenja (De Weert-Van Oenei sur. 2002; Dimitrijević 2004; Melnicki sur. 2014). Kliničari i istraživači koji su proučavali oblast motivacionih tehnika u radu sa ovisnicima došli su do zaključka da se efekat tehnika pojačava uključivanjem bliskih i važnih osoba iz pacijentovog života koji mu pružaju socijalnu podršku u liječenju (O'Farrell 1993, prema Strausner 2004).

Socijalna podrška je važno obilježje interpersonalnih odnosa, a razlog interesa za ovu oblast su zapažanja o pozitivnom uticaju socijalne podrške na zdravlje i prilagođavanje pojedinca. Nalazi istraživanja pokazuju da su ljudi koji žive u porodičnom okruženju, u braku, koji imaju prijatelje od kojih mogu očekivati psihološku i konkretnu materijalnu podršku, boljeg zdravlja od ljudi s manje kontakata i podrške (Broadhed i sur.1983; Leavy 1983; Mitchell i sur. 1982; Cohen i Wills 1985, prema Vrućinić 2012; Cohen 2004; Šincek i Vuletić 2011). Socijalna podrška može pozitivno uticati na prihvatanje saopštene dijagnoze, subjektivni doživljaj bolesti, te tok i krajnji rezultat liječenja, kao i na sve psihološke reakcije na bolest, a socijalna podrška porodice pomaže u kvalitetnijem liječenju hroničnih bolesti (Christensen i sur. 1992). Ona je povezana i sa manjom stopom mortaliteta kod hronično oboljelih pacijenata (Christensen i sur. 1994; Vaselić Letić i sur. 2013). Najvažnije određenje socijalne podrške je doživljaj da se neko za nas brine, da nas neko voli i cijeni, a samim tim da smo dio komunikacijske mreže u kojoj postoje uzajamne obaveze (Baumeister i Leary 1995).

U sklopu šireg konstrukta socijalne podrške je i percepcija socijalne podrške. Većina istraživanja objašnjava da je percepcija socijalne podrške subjektivna procjena o pruženoj podršci. Mjere percipirane socijalne podrške se odnose na stepen u kojem je pojedinac prihvaćen, voljen i uključen u odnose otvorene komunikacije, a time i svjestan svog položaja (Sarason i sar. 1987, prema Vrućinić 2012). Mnoga istraživanja su pokazala da percipirana socijalna podrška ima važniji uticaj na reakcije osobe na stresnu situaciju nego što je uticaj dostupne ili pružene podrške (Barrera i Ainlay 1983; Sarason i sur. 1983; Robins i Block 1989; Parker i sur. 1990; Watt i sur. 1990; Vaux i sur. 1986; prema Živčić-Bećirević 1995/96).

Pojam percipirane socijalne podrške u sebi neminovno sadrži subjektivnu komponentu. Zbog toga se u razmatranju ovog pojma često postavlja pitanje da li socijalna podrška odražava osobine ličnosti ili stvarno socijalno okruženje (Mujčinović 2020). Većina istraživača smatra da moramo uzeti u obzir i ličnost, kao i situaciju, te da oboje utiče na percepciju socijalne podrške (Wills i Shinar 2004). Koncept percipirane socijalne podrške mora uključivati interakcije između individualnih i socijalnih varijabli.

Prema Rappaport i Seidman (1999), kvalitet socijalne podrške ne raste proporcionalno broju socijalnih kontakata, ali veći broj socijalnih kontakata znači poboljšanje u strukturi socijalne mreže.

Dobra socijalna podrška može biti vezana za uspješnost liječenja heroinskih ovisnika (McLellan 1983). Dugotrajnom bolesti njihovo socijalno funkcionisanje

trajno je ugroženo, a ponekad i potpuno uništeno, pa su prisiljeni pomiriti se sa malim brojem socijalnih kontakata, najčešće nedovoljno kvalitetnim, u uskom krugu ljudi koji su, najčešće, i sami ovisnici. S druge strane, porodice u kojima je neko od članova heroinski ovisnik, suočavaju se sa nerazumijevanjem okoline i odbacivanjem, prvo ovisnika, a posljedično i cijele porodice. Ove porodice bore se na dva fronta: da svog člana motivišu za liječenje i da u liječenju istraje, te da, kao porodica, egzistencijalno opstanu i vode koliko-toliko funkcionalan život. Nezaustavljiva želja heroinskih ovisnika da nabave heroin u trenutku kada počinje apstinencijalna kriza dovodi do mnogih pogrešnih odluka i radnji koje, i od premorbidno moralnih i savjesnih ljudi, stvaraju kriminalce, a time se odbacivanje društva dodatno pojačava. Razvod i nezaposlenost povezani su sa bolešću ovisnosti o heroinu, i to bez obzira na socio-ekonomski status (Mujčinović 2020). Manji broj heroinskih ovisnika ima očuvanu sposobnost da uspostavi duboke i adekvatne, empatijske, altruističke odnose sa drugima (Vučković 2009, prema Martinović Mitrović 2015).

Glavni cilj ovog rada je bio istražiti vezu između percepcije socijalne podrške heroinskim ovisnicima i njihove motivacije za liječenje ovisnosti. Da bismo ostvarili ovaj cilj ispitana je percepcija socijalne podrške kod heroinskih ovisnika za tri kategorije koje su izvori socijalne podrške: porodica, prijatelji i voljena osoba. Nakon toga je ispitana motivacija za liječenje definirana kroz četiri stavke: ukupnost vanjskih uticaja za početak liječenja i ostajanje u tretmanu heroinskih ovisnika, unutarne faktore za napuštanje tretmana, motivaciju za mijenjanjem, te istrajnost u liječenju uz spremnost za liječenje.

Praktični cilj istraživanja je unapređenje motivacionog aspekta tretmana ovisnika o heroinu i određenje uloge socijalne podrške u procjeni ishoda tretmana.

METODA

Ispitanici

Uzorkom su obuhvaćeni heroinski ovisnici sa medicinskom dijagnozom ovisnosti o heroinu, a koji su na dobrovoljnom liječenju u Zavodu za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona, u ambulantom ili stacionarnom dijelu. Najveći broj pacijenata je iz Zenice, zatim iz Visokog, Kaknja, Breze, Tešnja, Maglaja i Doboja. Osim ovih pacijenata, u liječenje su uključeni pojedini pacijenti izvan Zeničko-dobojskog kantona, konkretno iz Bugojna, Travnika i Novog Travnika, koji se stalno i kontinuirano liječe u ovoj ustanovi.

Uzorak je prigodni, jer su odabrani dostupni pacijenti na liječenju, te zbog toga nema osobine statističkog slučajnog uzorka koji se ponaša u skladu sa teorijom vjerovatnosti i u kojem se može uspješno kontrolisati pogreška. Dodatni nedostatak odabira uzorka je da su obuhvaćeni isključivo pacijenti koji su dobrovoljno prihvatili testiranje, te time dodatno pokazali svoju motiviranost za saradnju i liječenje.

Početni uzorak činilo je 249 ispitanika, ali u obradu rezultata uzeto je ukupno 227 pacijenata koji su u potpunosti uradili sve potrebne skale i upitnike, a 22 pacijenta, koji su odustali od testiranja u toku samog rada, isključeni su iz dalje obrade i razmatranja.

Od 227 ispitanika, njih 206 je muškog, te 21 ženskog spola. Prosječna dob je $M=34,89$ godina ($SD=7,05$).

Ukupno 106 ispitanika, ili 46,69%, živi sa svojim roditeljima, a sa suprugom ili sa djecom i suprugom živi njih 44, ili 19,38 %. U kući ili stanu živi njih 87,63%, kao podstanari 20, a da su beskućnici izjasnilo se 6. Svi beskućnici su muškarci. Više od polovine su samci, a razvedenih je 23,79%. Najveći broj nema vlastito potomstvo (156 ili 68,72%).

Problem sa ovisnošću imaju, u prosjeku, petnaest godina.

Srednjoškolsko obrazovanje ima 73,25% ispitanika. Daleko najveći broj ovisnika izjasnio se da su nezaposleni (76,21%). Zaposlenih je 42, penzionera 7, a samo je jedan student.

Gotovo polovina nema nijedan dan staža, a trećina ostalih ima manje od pet godina staža. Neredovne prihode ima tri četvrtine ispitanika, a prihode nedovoljne za život 83,74%. Svega 37 izjasnilo se da su im mjesečni prihodi (po bilo kojem osnovu) dovoljni za život.

Od ukupnog broja, njih 151 je do sada osuđivano, što predstavlja otprilike dvije trećine ispitanika. Njih 46 su osuđivani višestruki povratnici u vršenju krivičnih djela (20,26%), a 81, ili 35,68%, boravilo je u zatvoru. Jedna trećina, njih 76, nikada do sada nije osuđivana.

Mjerni instrumenti

U istraživanju su korišteni podaci pohranjeni u bazi podataka Javne zdravstvene ustanove Kantonalni zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona (elektro-niske i papirne forme, anamneze, psihološki nalazi, socijalne anamneze, medicinski kartoni, Pompidu upitnik, analiza testiranja urina na psihoaktivne supstance), Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške (Zimet G. D., Dahlem, Zimet, S. G.

i Farley 1988) i Skala CMRS za ovisnike u liječenju (De Leon, Melnick, Kressel i Jainchill 1994). Korištene skale su u javnom domenu i slobodne su za naučnu, nekomercijalnu upotrebu, pod uslovom da se navedu originalni autor i izvor.

Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške – MSPSS (Zimet, G. D., Dahlem, Zimet, S. G. i Farley 1988) ima ukupno 12 čestica. U istraživanjima (Canty-Mitchell i Zimet 2000; Medvedev i Keresteš 2009) pokazalo se da ima trofaktorsku strukturu, što je korespondentno izvorima socijalne podrške. Za svaki izvor socijalne podrške (porodica, prijatelji i voljena osoba), kreirane su po četiri čestice, te grupirane u tri podskale. Zadatak ispitanika je da se na ljestvici Likertovog tipa od 1 (uopšte se ne slažem) do 7 (potpuno se slažem) označi stepen slaganja sa svakom tvrdnjom. Bodovanje se vrši sabiranjem, a veći zbirni rezultat označava veći nivo percipirane socijalne podrške. Preporuka autora je da se rezultat svake supskale podijeli brojem čestica (4), a rezultat ukupne skale sa brojem čestica skale (12), te da se u daljoj obradi rezultata koriste ovako dobijeni podaci. Ovim načinom se dobijaju kategorije niskih (1-2,9), srednjih (3-4,9) i visokih rezultata (5-7) za svaku od podskala, te za cijelu skalu (Zimet i sur. 1988). Skala je prevedena sa engleskog jezika tehnikom duplo slijepog prevoda, kako bi se došlo do prevoda koji odgovara našem govornom području, te primijenjena u pilot-studiji (N=32) da bi se provjerila njena razumljivost. Primjeri čestica su: „Kada stvari krenu loše, mogu da računam na svoje prijatelje“, „Moja porodica mi rado pomaže da donesem odluke“, „Postoji voljena osoba koja je tu kada mi je teško“. Dosadašnja istraživanja pokazuju da skala ima dobre psihometrijske karakteristike, a unutrašnji koeficijent pouzdanosti pojedinih supskala (Zimet i sur. 1988) Cronbach's α iznosi 0.85 za supskalu prijatelja, do 0.91 za supskalu porodice, a za cijelu skalu 0.88. U istraživanju Canty-Mitchell i Zimet (2000), $\alpha = 0.93$. U našem istraživanju, Cronbach's α je 0.85.

Skala za mjerenje okolnosti, motivacije, spremnosti i istrajnosti ovisnika u liječenju – CMRS (De Leon i sur. 1994) mjeri motivaciju i spremnost za liječenje, te zadržavanje u liječenju heroinskih ovisnika. Skala je prevedena sa engleskog jezika tehnikom duplo slijepog prevoda, kako bi se došlo do prevoda koji odgovara našem govornom području, te primijenjena u pilot-studiji (N=32) da bi se provjerila njena razumljivost i sadržajnost. Skala CMRS za ovisnike u liječenju mjeri četiri faktora koji zajednički čine motivaciju za liječenje heroinskih ovisnika, a to su: vanjske okolnosti za početak liječenja i ostajanje u tretmanu (primjer: „Sigurno bih završio u zatvoru da nisam započeo liječenje“), unutarne okolnosti za napuštanje tretmana (primjer: „Imam previše problema u životu za koje mislim da će mi smetati da bih se potpuno izliječio“), unutrašnja spoznaja o potrebi za promjenom (primjer: „Osjećam

da će moj život biti sve gori ako se ne promijenim“), spremnost za liječenje i stabilnost te spremnosti (primjer: „Uradiću sve što treba da moj život vratim na pravi put“). Skala sadrži 18 čestica, a zadatak ispitanika je da na skali Likertovog tipa zaokruži vrijednost koja ga najbolje opisuje, od 1 (u potpunosti se ne slažem), do 5 (potpuno se slažem). Skala ima visoku prediktivnu validnost kada se radi o predviđanju ostajanja u terapijskom procesu ovisnika (Peterson, Callahan i Jason 2016), te dobre psihometrijske karakteristike $\alpha = 0.86$ (De Leon i sur. 1994). Na našem uzorku, Cronbach's $\alpha = 0.74$.

Postupak

Postupak istraživanja sistematizovan je u četiri faze. Prva faza je podrazumijevala potpisivanje formulara za dobrovoljni pristanak na istraživanje heroinskih ovisnika u liječenju. Prije toga su usmeno objašnjeni ciljevi i svrha provođenja istraživanja. Naglašeno je da za participiranje u istraživanju neće imati nikakvu materijalnu naknadu u bilo kojem smislu. Osim što im je garantovana anonimnost, imali su potpunu slobodu da u bilo kojem momentu, bez ikakvih posljedica, odustanu od istraživanja. Njihov informisani pristanak dokumentovan je pismenim putem, potpisivanjem formulara. Odmah nakon toga započelo se sa prikupljanjem i selektiranjem podataka o pacijentima na osnovu baze podataka JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona (elektronske i papirne forme, anamneze, socijalne anamneze, medicinski karton, Pompidu upitnik, analiza testiranja urina na psihoaktivne supstance). Treća faza podrazumijevala je popunjavanje skala samoprocjene od strane pacijenata (Skala percipirane socijalne podrške i Skala CMRS za ovisnike u liječenju). U četvrtoj fazi se pristupilo obradi svih prikupljenih podataka, te izvođenju zaključaka.

S obzirom na metodološki pristup, istraživanje je kvantitativno. To je prospektivna studija koja, manjim dijelom, ima retrospektivni osvrt, a u cijelosti je provedena u Javnoj zdravstvenoj ustanovi Kantonalni zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona, Zenica.

REZULTATI

Po preporuci autora smo za interpretaciju rezultata dobijenih na Multidimenzionalnoj skali percipirane socijalne podrške rezultate svake supskale podijelili sa brojem čestica (4), a rezultat ukupne skale sa brojem čestica skale (12) (Zimet i sur. 1988).

Tabela 1. Deskriptivni podaci za Multidimenzionalnu skalu percipirane socijalne podrške

	M	SD	Min	Max	K-S	p
MSPSS voljena osoba	3.50	1.96	1	7	0.11	0.00
MSPSS porodica	4.63	1.70	1	7	0.11	0.00
MSPSS prijatelji	3.14	1.51	1	7	0.08	0.00
MSPSS ukupno	3.76	1.22	1	7	0.07	0.00

Legenda: M – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; K-S – Kolmogorov-Smirnov test; MSPSS – Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške.

Kao što iz Tabele 1 vidimo, najviši skor ostvaren je na supskali percepcije socijalne podrške porodice, a najniži za supskalu prijatelja. Aritmetičke sredine za sve supskale i za cijelu skalu nalaze se u kategoriji srednje percepcije socijalne podrške. Samo jedan ispitanik je na svim česticama skale zaokružio maksimalni broj poena, a 11 pacijenata se izjasnilo da nema apsolutno nikakvu socijalnu podršku. Od ukupnog broja pacijenata, njih 65, ili 28,63% na ukupnoj skali, ostvaruju rezultate koji spadaju u kategoriju niske socijalne podrške, a svega 37, ili 16,29% percipira socijalnu podršku koju prima kao visoku. Najveći broj, 55,06%, ostaje u kategoriji srednjih rezultata. Grafikon rezultata pokazuje asimetričnu raspodjelu, sa skretanjem prema nižim rezultatima.

Na supskali voljenih osoba, njih 38 izjasnilo se da uopšte nisu u emotivnoj vezi, tj. da uopšte ne percipiraju nikakvu podršku voljene osobe. Kod 116 ispitanih, ili 51,10%, percepcija te podrške je niska. Njih 15, ili 6,61%, odgovorilo je sa maksimalnim brojem bodova u prilog jakoj percepciji socijalne podrške od emotivno bliske, voljene osobe u životu, a 59 ukupno nalazi se u kategoriji visokih rezultata. Na supskali prijatelja kod većeg broja pacijenata percipirana socijalna podrška je niska, pa je njih 123, ili 54,18%, imalo rezultat u kategoriji niske socijalne podrške, a 27 ispitanih se izjasnilo da od strane prijatelja ne percipiraju apsolutno nikakvu socijalnu podršku. Za ovu supskalu se samo 13,21% pacijenata izjasnilo sa visokim rezultatima.

Na supskali porodice dobili smo najviše rezultate. U potpunosti bez podrške porodice je 20 pacijenata koji su na ovoj skali izabrali minimalni mogući rezultat, a 96 ispitanih, ili 42,29%, dalo je odgovore kojima su se izjasnili da osjećaju visoku socijalnu podršku od strane porodice.

Tabela 2. Deskriptivni podaci Skale za mjerenje okolnosti, motivacije, spremnosti i istrajnosti ovisnika u liječenju

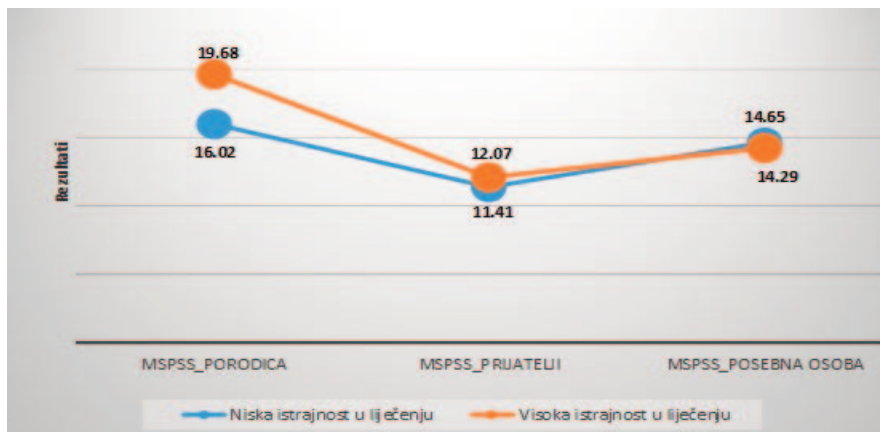
	M	SD	Min	Max	K-S	p
CMRS_ Vanjske okolnosti	3.36	0.70	1.33	4.67	0.16	0.00
CMRS_ Unutrašnje okolnosti	3.33	0.74	1.67	5.00	0.14	0.00
CMRS_ Motivacija	4.40	0.74	1.20	5.00	0.28	0.00
CMRS_ Istrajnost	4.19	0.57	1.43	5.00	0.14	0.00
CMRS_ ukupno	3.97	0.43	2.17	4.78	0.13	0.00

Legenda: M – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; K-S – Kolmogorov-Smirnovtest; CMRS – Skala za mjerenje okolnosti, motivacije, spremnosti i istrajnosti ovisnika u liječenju.

Rezultati Skale za mjerenje okolnosti, motivacije, spremnosti i istrajnosti ovisnika u liječenju su dati u Tabeli 2, a da bismo lakše poredili rezultate na supskalama, oni su transformisani podjelom sa brojem uključenih čestica.

U cilju ispitivanja međusobne povezanosti između rezultata na Skali za mjerenje okolnosti, motivacije, spremnosti i istrajnosti ovisnika u liječenju CMRS i skale MSPSS primijenili smo Spearmanov koeficijent korelacije gdje se statistički značajnom pokazala negativna korelacija Skale CMRS sa supskalom Percepcija socijalne podrške prijatelja skale MSPSS ($r_s = -0.177$, $p < 0.01$), a testiranjem značajnosti razlika između grupe niske i grupe visoke istrajnosti u liječenju na Skali percipirane socijalne podrške MSPSS, utvrđena je statistički značajna razlika za supskalu percipirane socijalne podrške porodice ($U = 1800$, $p < 0.008$).

Slika 1. Grafički prikaz rezultata na supskalama MSPSS između grupa visoke i niske istrajnosti u liječenju

DISKUSIJA

Distribucija ukupnih rezultata koje postižu heroinski ovisnici na skali percipirane socijalne podrške, pokazuje grupisanje oko srednjih vrijednosti, sa blagim skretanjem prema nižim rezultatima. Trećina naših pacijenata ima nisku socijalnu podršku, a upola manje njih (16,29%) percipira socijalnu podršku visokom. Supskala percepcije socijalne podrške porodice ima najviše rezultate, a najniži su zabilježeni na supskali prijatelja. Jedna šestina heroinskih ovisnika izjasnila se da uopšte nisu u emotivnoj vezi, a za polovinu njih percepcija te podrške je niska.

Heroinski ovisnici su kroz skalu CMRS verbalizirali želju za liječenjem i promjenom. Najviši rezultati dobijaju se na supskali Motivacije, kojom se mjeri unutrašnja spoznaja o potrebi za promjenom, i na supskali Spremnosti za liječenje, koja mjeri nivo spremnosti za liječenje i provjerava stabilnost te spremnosti.

Na supskali prijatelja, kod više od polovine pacijenata percipirana socijalna podrška je niska. Skoro 12% ispitanih heroinskih ovisnika izjasnilo se da od strane prijatelja ne percipiraju apsolutno nikakvu socijalnu podršku, što je potpuno isti rezultat kao u velikom longitudinalnom australskom istraživanju na preko 1.500 heroinskih ovisnika (Ross i sur. 2002). Heroinski ovisnici vrijeme uglavnom provode u zatvorenoj populaciji drugih ovisnika, dilera i kriminalaca. Statistički značajna negativna korelacija Skale CMRS sa supskalom Percepcija socijalne podrške prijatelja nam ukazuje da što je percepcija veća, to je niža motivacija i spremnost za

liječenje kod heroinskih ovisnika. Drugim riječima, što su heroinski ovisnici u boljim odnosima sa svojim prijateljima, to manje žele da se liječe. Pretpostavljamo da razlog za to ponovno leži u činjenici da je većina prijatelja heroinskih ovisnika i sama ovisna, pa jedni na druge stalno vrše negativan uticaj kroz direktnu upotrebu heroina, ili indirektno, kroz pogrešna savjetovanja. Od ranije je poznato da socijalna mreža može imati i negativan uticaj na pojedinca, postati izvor stresa i konflikata, te dovesti do povećanja psihosimptomatike, a ne njenog smanjenja (Barrera 1981; Fiori i sur. 1983; Rook 1984, prema Karačić 2012). Williams (2003) je u istraživanju mladih pod pojačanim rizikom od neprilagođenih oblika ponašanja, u koja spadaju i konzumacije psihoaktivnih supstanci, došao do zaključka da stalno druženje i boravak unutar grupe mladih koji imaju probleme ponašanja kod pojedinca dovodi do pojačavanja vlastitih neprilagođenih ponašanja, čak i onda kada su kao grupa zajednički uključeni u neke oblike psiho-socijalnih intervencija. Dishion i saradnici (prema Williams 2003), koji su rukovodili programima pomoći ovim mladima, nazivaju to tzv. treningom devijantnosti. Slično se dešava sa socijalnom mrežom heroinskih ovisnika koja je gotovo redovno sužena i zatvorena. Najveći broj njihovih kontakata je sa osobama koje su takođe ovisnici ili sa osobama kriminalnog miljea od kojih nabavljaju heroin ili s kojima dolaze do novca za heroin (Mujčinović 2020).

Na supskali porodice dobili smo najviše rezultate. Skoro polovina ispitanih heroinskih ovisnika osjeća visoku socijalnu podršku od strane svoje porodice. Postoje razni izvori socijalne podrške, ali većina ljudi najčešće prima najveći dio emocionalne podrške, topline, pripadanja, materijalne i instrumentalne podrške, u svojoj vlastitoj porodici. Za razliku od drugih izvora socijalne podrške za pojedinca, karakteristično za porodicu jeste da će ona obično sama prepoznati kada je neko od njenih članova ugrožen, a zatim će sama ponuditi pomoć i u situaciji kada je član ne traži (Vručinić 2012). Roditelji i najuža porodica pokazuju uvijek najviše želje da ostanu uz svog oboljelog člana, uprkos činjenici da odnos prema vlastitoj porodici, kod ovisnika o heroinu koji su hronično bolesni, vremenom postaje sve više odbacujući ili ambivalentan (Vučković 2009, prema Martinović Mitrović 2015).

Odvajanjem grupe heroinskih ovisnika koji su visoko motivirani za liječenje od grupe sa niskom motivacijom, pokazalo se da visoko motivirani pacijenti osjećaju veću podršku svoje porodice. Poznato je da se konzumiranje psihoaktivnih supstanci povezuje sa porodičnim okruženjem, gdje je malo roditeljske podrške i razumijevanja i gdje je slaba zainteresovanost roditelja za osobe s kojima se njihovo dijete druži (Galić 2002). Uticaj odnosa unutar porodice na konzumaciju psihoaktivnih supstanci opisuje Sakoman (2002), te kao rizične faktore navodi poremećene odnose sa

roditeljima, nepoštovanje roditelja i poremećene odnose između roditelja. Uključenje kompletne porodice u tretman i liječenje ovisnika dovodi do duže apstinencije, povoljnijeg socijalnog statusa pacijenta i do češće odluke o nastavku socio-rehabilitacionog tretmana u nekoj od komuna (Serdarević i Maričić 2007).

Veza između percepcije socijalne podrške heroinskih ovisnika i njihove motivacije za liječenje ovisnosti postoji ali je značajno različita kada govorimo o dvije kategorije koje su izvori socijalne podrške: porodica i prijatelji.

Rad sa porodicama i njihovo uključivanje u tok liječenja heroinskog ovisnika može unaprijediti motivacioni aspekt tretmana ovisnika o heroinu. Sa druge strane, uticaj prijatelja koji su najčešće i sami ovisnici smanjuje motivaciju za liječenjem, te je potrebno reducirati ove kontakte ili ih, kroz boravak u nekoj od zatvorenih terapijskih zajednica, potpuno prekinuti.

LITERATURA

1. Američka psihijatrijska udruga (2014), *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje – peto izdanje – DSM-5*, Međunarodna verzija, Naklada Slap, Jastrebarsko
2. Baumeister, Roy, Mark Leary (1995), "The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation", *Psychological bulletin*, 117, 497-529.
3. Brlas, Siniša (2010), *Važno je ne započeti: neki temeljni pojmovi psihologije zavisnosti*, Zavod za javno zdravstvo „Sveti Rok“ Virovitičko-podravske županije, Virovitica.
4. Cauty-Mitchell, Janie, Gregory Zimet (2000), "Psychometric properties of the Multidimensional Scale of Perceived Social Support in urban adolescents", *American journal of community psychology*, 28, 391-400.
5. Christensen, Alan, Timothy Smith, Charles Turner, John Holman, Martin Gregory, Martina Rich (1992), "Family support, physical impairment and adherence in hemodialysis: An investigation of main and buffering effects", *Journal of behavioral medicine*, 15, 313-325.
6. Christensen, Alan, John Wiebe, Timothy Smith, Charles Turner (1994), "Predictors of survival among hemodialysis patients: effects of perceived family support", *Health psychology*, 13, 521-525.
7. Cohen, Sheldon (2004), "Social relationships and health", *American Psychologist*, 2, 676-684.

8. Darke, Shane, Wayne Hall, Don Weatherburn, Bronwyn Lind (1999), "Fluctuations in heroin purity and the incidence of fatal heroin overdose", *Drug Alcohol Depend*, 54, 155-161.
9. De Leon, George, Gerald Melnick, David Kressel, Nancy Jainchill (1994), "Circumstances, motivation readiness, and suitability (The CMRS scales): Predicting retention in therapeutic community treatment", *Drug and alcohol abuse*, 20(4), 495-515.
10. De Weert-Van Oene, Gerdien, Gerald Schippers, Cor De Jong, Guus Schrijvers (2002), "Motivation for treatment in substance dependent patients", *European addiction research*, 8, 2-9.
11. Dimitrijević, Ivan (2004), *Bolesti zavisnosti – dijagnostika, liječenje, prevencija*, KIZ Centar, Beograd
12. Europski centar za prevenciju i nadzor bolesti (2011), *Godišnji izvještaj o stanju zloupotrebe opojnih droga u Bosni i Hercegovini za 2010. godinu*; Izrađeno u okviru projekta EMCDDA — IPA3, septembar 2011. godine; Preuzeto sa: http://www.msb.gov.ba/dokumenti/ANNUAL%20REPORT%20BIH_final_BOS.doc
13. Galić, Jadranko (2002), *Zloporaba droga među adolescentima*, Medicinska naklada, Zagreb
14. Gazdek, Davorka (2011), *Informirani pristanak u liječenju zavisnosti o opijatinama*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu. Medicinski fakultet
15. Gerra, Gilberto, Laura Angioni, Amir Zaimovic, Gabriele Moi, Monica Bussandri, Simone Bertacca, Giovanna Santoro, Simona Gardini, Rocco Caccavari, Augusta Nicoli, (2004), "Substance use among high-school students: relationships with temperament, personality traits, and parental care perception", *Substance use and misuse*, 39(2), 345-367.
16. Ivandić Zimić, Jadranka (2011), Rizični čimbenici za pojavu ovisnosti o drogama s naglaskom na čimbenike u obiteljskom okruženju, *Kriminologija i socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 19(1), 65-80.
17. Karačić, Silvana (2012), "Socijalna podrška kod adolescenata s tjelesnim oštećenjem", *Jahr: Europski časopis za bioetiku*, 3(5), 219-243.
18. Martinović Mitrović, Slađana (2015), *Uticaj dužine ekspozicije heroinu na egzekutivne funkcije opijatskih zavisnika*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Medicinski fakultet

19. McLellan, Thomas (1983), "Patient characteristics associated with outcome", u: Cooper, J. R., F. Altman, B. S. Brown, D. Czechowicz (ur.), *Research on the treatment of narcotic addiction*, State of the art Rockville, National Institute on Drug Abuse, MD, 500-529.
20. Medvedev, Ankica, Gordana Keresteš (2009), "Usamljenost u ranoj adolescenciji: spolne i dobne razlike te povezanost sa socijalnim odnosima", *Društvena istraživanja*, 20(2), 457-478.
21. Melnick, Gerald, Josephine Hawke, George De Leon (2014), "Motivation and readiness for drug treatment: differences by modality and special populations", *Journal of addictive diseases*, 33(2), 134-147.
22. Mujčinović, Nermana (2014), "Zuckermanov model ličnosti kao objašnjenje ovisnosti", *Bilten broj 13*, JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona
23. Mujčinović, Nermana (2015), "Psihoterapijski značaj Jutarnjeg raporta na Deox-odjelu", *Bilten broj 16*, JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona
24. Mujčinović, Nermana, Samir Kasper, Eduard Ubiparip (2009), "Rad sa ovisnicima o opijatima na Odjelu stacionarnog detoksa", *Knjiga sažetaka*, Prvi kongres psihologa BiH sa međunarodnim učešćem
25. Mujčinović, Nermana, Samir Kasper, Emina Babić, Adila Softić (2015), "Kognitivne sposobnosti ovisnika o opijatima različite dobi liječenih na odjelu za stacionarni detoks", *Knjiga sažetaka*, Četvrti kongres psihologa BiH sa međunarodnim učešćem.
26. Mujčinović, Nermana (2020), *Profili ličnosti, sklonost prema samohendikepiranju i percepcija socijalne podrške zavisnika o heroinu kao prediktori istrajnosti u liječenju*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Banjoj Luci
27. Nastasić, Petar (2011), *Bolesti zavisnosti u adolescenciji*, Publikum, Beograd
28. Nastasić, Petar (2011), "Principi dijagnostikovanja i farmakoterapije alkoholizma", *Zbornik saopštenja: Medicinske i socijalne mere u tretmanu bolesti zavisnosti: XXVI Simpozijum o bolestima zavisnosti sa međunarodnim učešćem*, Zajednica klubova lečenih alkoholičara Srbije, Beograd, 135-143.
29. Nastasić Petar (2012), "Bolesti zavisnosti – terapijske mogućnosti i klinička realnost", *Arhiv za farmaciju*, vol. 62, br. 2, 165-178.
30. Oetting, Eugene R., Joseph Donnermeyer (1998), "Primary socialization theory: The etiology of drug use and deviance", *Substance use and misuse*, 33, 995-1026.

31. Orlin, Lois, Margaret O'Neill, Jennifer Davis (2004), "Assessment and intervention with drug abusing clients in psychiatric settings", u: Straussner, Shulamith Lala Ashenberg (ur.), *Clinical social work with substance abusing clients* (rev.ed.) Guilford Press, NY
32. Peterson, Andrew, Sarah Callahan, Leonard Jason (2016), "Motivation for Change in Heroin and Opiate Users", *De Paul Discoveries*, 5, 7, 1-7.
33. Petrović, Stevan (1988). *Ličnost narkomana*, Dečje novine, Gornji Milanovac
34. Petrović, Stevan (2003), *Droga i ljudsko ponašanje*, Partenon, Beograd
35. Radetić Lovrić, Sanja (2011). *Zavisnost od droga mladih: Socijalno-psihološki pristup i istraživanja*, Grafomark, Laktaši
36. Rappaport, Julian, Edward Seidman (1999), *Handbook of community psychology*, Kluwer/Plenum Publishers, New York
37. Robinson, Terry E., Kent. C. Berridge (1993), "The neural basis of drug craving: An incentive-sensitization theory of addiction", *Brain research reviews*, 18(3), 247-291.
38. Ross, Joanne, Maree Teesson, Shane Darke, Michael Lynskey, Kate Hetherington, Kath Mills, Anna Williamson, Sandra Fairbairn (2002), "Characteristics of heroin users entering three treatment modalities in New South Wales: Baseline findings from the Australian treatment outcome study (ATOS)", National drug and alcohol research centre University of New South Wales Sydney, Australia
39. Sakoman, Slavko (2002), *Obitelj i prevencija zavisnosti*, Sysprint, Zagreb
40. Serdarević, Ilinka, Ivona Maričić (2007), "Uključenost obitelji u tretman zavisnosti: Mobilizirati obiteljsku snagu", *Bilten Rizik*, Godina III, br. 4., Nastavni zavod za javno zdravstvo Primorsko-Goranske županije, Rijeka, 4-6.
41. Sinanović, Osman (2001), *Ovisnost o drogama – uzroci i posljedice, prevencija i liječenje – Multidisciplinarn pristup*, Harfograf, Tuzla
42. Swendsen, Joel, Kevin Conway, Bruce Rounsaville, Kathleen Merikangas (2002), "Are personality traits familial risk factors for substance use disorders? Results of a controlled family study", *American journal of psychiatry*, 159(10), 1760-1766.
43. Svetska zdravstvena organizacija – SZO (1998), *MKB 10 – klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja – dijagnostički kriterijumi za istraživanje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
44. Straussner, Shulamith Lala Ashenberg (2004), *Clinical work with substance-abusing clients* (revidirano izdanje), Guilford Press, NY

45. Šincek, Daniela, Gorka Vuletić (2011), "Važnost socijalne podrške za kvalitetu života: Istraživanje kvalitete života emigranata i osoba koje žive u vlastitoj domovini", u: *Kvaliteta života i zdravlje*, Hrvatska zaklada za znanost - Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku, 52-72.
46. UNDP, Federacija BiH, Global Fund (2014), *Opioidna supstitucijska terapija (OST) – Vodič za osoblje kazneno-popravnih ustanova*, Sarajevo
47. UNICEF Bosna i Hercegovina (2010), *Izvještaj o biološko-bihevioralnom istraživanju među injekcionim korisnicima droge u Bosni i Hercegovini, 2009: Istraživanje na ispitanicima-definiranog uzorka*, UNICEF/UNDP, Sarajevo/Banja Luka
48. United Nations Office on Drugs and Crime – UNODC (2010), *World Drug Report 2010*, UNODC, Vienna:
49. United Nations Office on Drugs and Crime – UNODC (2018), *Executive summary conclusions and policy implications*, World Drug Report 2018, United Nations publication, Sales No. E.18. XI. 9.
50. Vaselić Letić, Nada, Dragica Jojić, Siniša Lakić (2013), "Porodična afektivna vezanost, socijalna podrška i modaliteti suočavanja sa perinatalnom patologijom", *Psihološka razmatranja i perspektive, tematski zbornik radova*, Univerzitet u Nišu, Departman za psihologiju, 5-18.
51. Volkow, Nora D., Joanna S. Fowler, Gene-Jack Wang, James M. Swanson (2004), "Dopamine in drug abuse and addiction: results from imaging studies and treatment implications", *Molecular psychiatry*, 9(6), 557-569.
52. Vručinić, Žana (2012), "Socijalna podrška i nezaposlenost", *Defendologija: Teorijsko-stručni časopis za pitanja zaštite, bezbjednosti, odbrane, obrazovanja, obuke i osposobljavanja*. 31(15), 76-82.
53. Vulić-Prtorić, Anita, Ivana Macuka (2005), "Stresni životni događaji i depresivnost u adolescenciji u odnosu na konzumiranje sredstava ovisnosti", u: Mirela Miharija i sur. (ur.), *Borba protiv ovisnosti – borba za zdravu obitelj*, Zbornik radova, Vlada RH, Ured za suzbijanje zlouporabe opojnih droga, Zagreb, 437-444.
54. Williams, Jill Schlabig (2003), *NIDA Research – Grouping high-risk youths for prevention may harm more than help*, NIH Publikacion January, 03-3478.
55. Wills, Thomas, Ori Shinar (2004), "Measuring perceived and received social support", u: Sheldon Cohen, Lynn Underwood, Benjamin Gotlieb (ur.), *Social support measurement and intervention*, Oxford University Press, New York, 86-136.

56. World Health Organisation – WHO (1994), *Lexicon of alcohol and drug terms*, WHO, Geneva
57. World Health Organisation – WHO (2004), *Neuroscience of psychoactive substance use and dependence*, WHO, Geneva
58. World Health Organization – WHO (2006), *Disease control priorities related to mental, neurological, Developmental and substance abuse disorders*, WHO, Geneva
59. World Health Organisation – WHO (2009). *Guidelines for the psychosocially assisted pharmacological treatment of opioid dependence*, WHO, Geneva
60. World Health Organisation – WHO (2010), *Međunarodna statistička klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema*, deseta revizija, Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut”, Beograd
61. Zimet, Gregory, Nancy Dahlem, Sara Zimet, Gordon Farley (1988), “The Multidimensional Scale of perceived social support”, *Journal of personality assessment*, 52, 30-41.
62. Živčić-Bećirević, Ivanka (1995/96), “Konstrukcija skale percipirane socijalne podrške za djecu”, *Godišnjak Zavoda za Psihologiju*, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Rijeci, 91-98.

SOCIAL SUPPORT IN THE TREATMENT OF HEROIN ADDICTS

Summary:

Heroin addiction impairs every aspect of physical and psychological health of the addict, and at the same time, it impairs all forms of social functioning of the addict, as well as of everyone who loves him/her and of society as a whole, so it's necessary to put a lot of effort into treating this disease successfully. Working with heroin addicts shows that the treatment is a long and uncertain process, as the treatment must simultaneously cover three segments: psychological traits of heroin addicts, the degree of social support they have, and their motivation for this treatment. The theoretical goal of this research was to find out whether there is a link between social support and motivation for addiction treatment. The practical goal is to provide the improvement of the motivational aspect of treating heroin addicts, as well as to determine the role of social support in evaluating treatment outcomes. The research was conducted on a sample of 227 heroin addicts under treatment. The perception of social support for heroin addicts is the greatest when it comes to their families. A positive correlation was found between persistence in treatment and perceived social support from family members.

Keywords: heroin addiction; perception of social support; persistence in treatment

Adrese autorica
Authors' address

Nermana Mujčinović
JZU Zavod za bolesti ovisnosti Zeničko-dobojskog kantona
nermanam@yahoo.com

Nada Vaselić
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet
nada.vaselic@ff.unibl.org

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Šejn Husejnefendić

PRISUTNOST FOMO-a KOD STUDENATA FILOZOFSKOG FAKULTETA
U TUZLI – (BEZ)OPASNI FENOMEN? / FOMO PRESENCE AMONG
STUDENTS OF FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
IN TUZLA –(NON)DANGEROUS PHENOMENON? 441

Mirko Jakovljević

MEDIJI U RAZVOJU EKOLOŠKE SVESTI ZAŠTITE BIODIVERZITETA
(PRIMER BOTANIČKA BAŠTA DULOVINE KOLAŠIN) / THE
IMPORTANCE OF THE MASS MEDIA IN THE DEVELOPMENT
OF ECOLOGICAL AWARENESS OF BIODIVERSITY PROTECTION
(EXAMPLE BOTANICAL GARDEN “DULOVINE” KOLAŠIN) 459

Tahani Komarica

ZAMKE MREŽE – RAZLOZI ZA DOPUNU DEFINICIJE MEDIJSKE
PISMENOSTI / NET TRAPS – REASONS FOR COMPLETING THE
DEFINITION OF MEDIA LITERACY 477

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.441

UDK 159.922.27:316.774

Primljeno: 13. 09. 2021.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Šejn Husejnefendić

PRISUTNOST FOMO-a KOD STUDENATA FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI – (BEZ)OPASNI FENOMEN?

Rad razmatra fenomen prekomjerne upotrebe smartphonea s fokusom na društvene mreže – prije svega Facebook i Instagram. Istraživanje je provedeno sa studentima Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, svih studijskih usmjerenja i sva tri ciklusa studija. Rad je teoretski fokusiran na sindrom, kako ga prepoznaje recentna akademska literatura, FOMO-a odnosno „straha od propuštanja (sadržaja)“ te jednim dijelom na nomofobiju (izvorno „nomophobia“ –NO MOBILEPHONEPHOBIA) kao novu podvrstu „ovisnosti“ (oko toga da li je u pitanju ovisnost ili ne akademska zajednica je još uvijek podijeljena).

Rad pruža teoretski uvod i opis FOMO sindroma i nomofobije u razvijenim demokratskim društvima sa korpusom dostupnih statističkih podataka o provedenim recentnim istraživanjima koja u fokusu, uglavnom, imaju mlade osobe odnosno pripadnike demografske skupine ne starije od 35 godina. Na osnovu dostupnih istraživanja definiran je FOMO, indikatori ispoljavanja koji su blisko povezani sa nomofobijom te je pronađen priličan broj indikatora koji upućuju na postojanje FOMO-a i nomofobije kod studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli.

Empirijski dio fokusiran je na mlađu populaciju i podatke dobijene online anketom u kojoj je participiralo 110 studenata. Utvrđeni su kvantitativni pokazatelji koji upućuju na opravdanu pretpostavku postojanja FOMO fenomena i nomofobije među studentima Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. 25% ih osjeti naglu potrebu provjeriti smartphone ako to nisu učinili u posljednjih sat, a 21% kaže kako im se nikad ne dešava da ne provjere društvene mreže duže od pola sata ili sat. 46% studenata ne bi moglo apstinirati od društvenih medija a sličan postotak bilježi probleme sa snom. Značajan broj anketiranih priznaje da provodi previše vremena na

društvenim medijima ali, kako subjektivno ocjenjuju, ne priznaju da je u pitanju „digitalna ovisnost“ već navika.

Ključne riječi: FOMO; studenti; društveni mediji; nomofobija; smartphone; trend

TEORIJSKI OKVIR - POZADINA POJAVE FOMO

Mladi rođeni između 1997. i 2015. godine – popularno zvani generacija Z¹ – s pravom se smatraju generacijom digitalnog doba. Većinom neovisni od mainstream algoritama komunikacije, neopterećeni tradicionalnom ulogom i modusom operandi masovnih medija, tj. jednosmjernom medijskom komunikacijom svojstvenom generaciji prije generacije Z, odrastali su, educirani i kulturalno-medijski oblikovani u svijetu gdje dominiraju mediji koje su komunikolozi do nedavno zvali „novim“. Policentričnost WWW komunikacije, društveni mediji, hiper-brze internet konekcije te proliferacija novih platformi, aplikacija i vidova kreiranja, dijeljenja, preuzimanja i manipulacije (medijskim) sadržajima, informacijska kakofonija i *infodemiologija* samo su neke od značajki koje ovdje treba istaći. Besplatni i uvijek dostupni pristupi izvorima informacija (ovaj put bez fokusa na to koliko su zapravo web-izvori valjani) imaju i svoje negativne strane. Iako je svaka inovacija na polju digitalnih medija, poput npr. slobodnog kreiranja sadržaja iliti user-generated content, prihvaćena kao olakšica ili unapređenje, generacije koje najviše koriste ove medije i platforme sve češće pate od novih poremećaja, fobija i vidova ponašanja koji odstupaju od onoga što bi se moglo nazvati normalnim ili *optimalnim*. *Nomofobija*, *FOMO* („Fear Of Missing Out“ odnosno strah od propuštanja), *digitalna demencija* (Rutović 2016: 184), porast broja mladih sa ADHD poremećajem, introvertiranost u uzlaznoj putanji, te zamjena stvarnog virtuelnim², samo su neke od pojava koje se mjerenjima potvrđuju ne kao iznimke već kao realan problem savremenog društva.

Neka istraživanja (Elhai, Levin, Dvorak, Hall 2016; Beyens, Frison, Eggermont 2016) potvrđuju da postoji korelacija između broja depresivnih adolescenata i broja sati koje provedu na Facebooku. Fotografije napravljene uz pomoć jednostavnih digitalnih filtera „za uljepšavanje“, nerealni prikaz stvarnosti i nedostižni (te uz to i

¹ Prema Pewresearchu, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/01/17/where-millennials-end-and-generation-z-begins/>; pristup ostvaren 24.6.2021.

² Ono što američki novinar Richard Love naziva „poremećaj nedostatka prirode“ zbog sve manje izloženosti djece vanjskim podražajima a sve većeg gravitiranja svijetu ekrana – bilo video-igara ili www-a. Vidjeti Rutović (2016: 155)

neistinito prikazani!) standardi života, imidž manje aktivne ili manje snalažljive korisnike društvenih medija često potiskuju u pasivnost, apatiju, zavist a nerijetko i depresiju³. Mediji koji nas povezuju ubrzavaju prekid naših veza, ističe Dean opisujući novomedijsko okruženje koje uz svoje prednosti nosi i destruktivnu moć (2013: 71).

U fokusu ovoga rada je zaseban fenomen koji je dobio i akronim FOMO – ponašanje koje je sve više prisutno kod konzumenata novih medijskih platformi (uglavnom socijalnih mreža) i trenutno je definirano kao „društveno-anksiozni kompulsivni poremećaj“ (Larry 2014: 69). Poremećaj je zapravo veoma jednostavan i lako uočljiv: osoba koja „pati“ od FOMO-a obično više puta tokom sata, nekad i u intervalima od nekoliko minuta (gotovo kompulsivno) provjerava svoj smartphone i/ili osvježava stranice na društvenim medijima u strahu da ne propusti neku novu objavu, link, komentar, reakciju ili bilo koje *digitalno dešavanje* za koje jeste ili nije vezan/a. U hiper-turbulentnoj medijskoj realnosti s velikim brojem posjeta, koju je lako polarizovati cyber-raspravama, ovo je fenomen koji vrlo brzo može postati dio nečije svakodnevice. Obično oni koji imaju neke od indikatora sindroma FOMO u pozadini imaju i (još jedan) poremećaj novijeg doba, a to je *nomofobija*. Nomophobia (NO MobilePhonefoBIA) je neologizam koji se još nije ustalio u akademskom žargonu⁴, a njome možemo nazvati „strah od ostajanja bez signala, baterije, vaučera, zaboravljanje mobilnog telefona“ (Rutović 2016: 154), ili jednostavno strah od nedostupnosti (kao primaoca informacije ili drugog sadržaja i nemogućnosti da se pristupi world wide webu odnosno aplikacijama koje su bazirane na istom). Dakle, pogodnosti „informacija na dlanu“ ubrzo su pokazale i lošu stranu; već postoje klinike za odvikavanje od ovisnosti o smartphoneima⁵

Nomophobia se u širem smislu uklapa u opću definiciju ovisnosti kao pretjeranog konzumiranja proizvoda, hrane, pića, supstanci ili aktivnosti koje dovode do ozbiljnog narušavanja ostalih životnih funkcija ili zdravlja⁶. Digitalna ovisnost pak podrazumijeva problematičnu upotrebu digitalnih uređaja čije žrtve se karakteriziraju kao kompulsivne, impulsivne, ekscesivne u ponašanju i sklone afektiranju. „Digitalna

³ „Naše samopouzdanje se smanjuje a povećavaju osjećaji neugode pa čak i zavist prema onima koji, kako se čini, vode „izvanredne živote“ (Luca et al. 2020: 39).

⁴ Prema pisanju Daily telegrapha, jedna od osam osoba je žrtva nomofobije: <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2977879/One-eight-people-addicted-smartphone-use-worse-gets-study-claims.html>; pristup ostvaren 24.6.2021.

⁵ Među prvima je otvorena klinika u Šenzenu a slijedile su klinike u Južnoj Koreji, Singapuru, Hong-Kongu, SAD i mnogim drugim zemljama – prema pisanju BBC-a, <https://www.bbc.com/news/world-asia-33130567>; pristup ostvaren 24. 6.2021.

⁶ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/addiction> ; pristup ostvaren 10. 10. 2021.

adikcija obuhvata više tipova ponašanja kao što su ovisnost o internetu, video-igrama, cyber-vezama i informacijskim preopterećenjem“ (Alutaybi 2020: 12). Ovakva komprehenzija digitalne ovisnosti uključuje i poremećaj FOMO kao posljedicu pretjerane upotrebe smartphonea (posebno društvenih medija). Zahvaljujući većoj pažnji akademske zajednice u posljednje vrijeme producirano je na stotine radova o FOMO-u i njegovim reperkusije na mentalno zdravlje korisnika kao i na porast anksiozno-depresivnih poremećaja (deprivacija sna, poremećaji pažnje ili problemi s ishranom...). O ekspanziji istraživanja upotrebe društvenih mreža i FOMO-a svjedoči tendencija rasta radova s s fokusom na ovu tematiku na Google Scholaru⁷.

RECENTNA ISTRAŽIVANJA O FOMO POREMEĆAJU

Postoji više definicija FOMO-a, od polazne: „strah od propuštanja (nečega)“ preko definicije kako je FOMO „želja da se permanentno bude konektovan s onime šta drugi rade“ (Rafael, Veruska 2021: 129) pa do onih koje dublje zalaze u domen psihijatrije, kao npr. „strah i anksioznost ljudi koji su obično konektovani preko društvenih medija a koja se manifestira onda kada im je pristup istim uskraćen“ (Luca et al. 2020: 39). Podsjetimo kako je prvi put ovaj „sindrom“ pomenut 1996. godine (Ibid.) a definirao ga je 2004. harvardski profesor Patrick James McGinnis. Teoretičari se uglavnom slažu u tome da je FOMO „društveno orijentiran poremećaj koji u fokusu ima strah, anksioznost i nemir usljed propuštanja informacija posredovanih novomedijskim platformama komuniciranja s fokusom na društvenim medijima. S jedne strane, moderna tehnologija (poput mobilnih/pametnih telefona i usluga društvenih medija) nudi priliku za jedinstveno iskustvo sudjelovanja u društvenom okruženju uz prihvatljiv trošak dok s druge strane posredovana komunikacija povećava ovisnost o virtualnoj društvenoj mreži“ (Ibid. 41).

Jedno istraživanje je koristeći upitnik na grupi od 205 osoba starosti 21-45 godina, koje su prosječno provodile tri do pet sati online (predominantno koristeći Instagram), potvrdilo prisustvo afektivnih reakcija poput nesigurnosti, anksioznosti ali i indiferentnosti, dok su dvije trećine ispitanika kazale kako su kreirali profil na društvenoj mreži „zbog želje da konstantno budu konektovani sa dešavanjima kod drugih osoba“ (Ibid. 43). Drugo istraživanje (Vaidya et al. 2015: 97) navodi kako je najveći rizik potpadanja pod FOMO poremećaj kod mlađih – konkretno srednjoškolaca i studenata. Istraživanja koja potvrđuju negativan učinak sve više prisutnog FOMO-a ističu kako su glavne manifestacije problema vezanosti za

⁷ Samo od januara 2020. do juna 2021. Google Scholar bilježi više od 1.300 istraživanja s fokusom na FOMO.

društvene medije povezane s nizom negativnih životnih iskustava i osjećaja. Oni uključuju nedostatak sna, smanjenu životnu sposobnost, emocionalnu napetost, negativne učinke, tjelesnu dobrobit, tjeskobu i nedostatak emocionalne kontrole (Alutaybi, Al-Thani, McAlaney, Ali 2020). Anksioznost i kompulzivni poremećaji su, kako pregled recentne literature potvrđuje, skoro nezaobilazni kod onih koji pate od FOMO poremećaja (Alutaybi 2020: 171). *Ne želim propustiti ništa* poruka je još jedne studije iz 2016. godine na uzorku od 402 ispitanika adolescentske dobi koja navodi i da „nepopularni ispitanici odnosno njihovi profili na Facebooku bilježe više stresa“ (Beyens, Frison, Eggermont 2016: 7).

Među pionirima u polju akademskog izučavanja negativnih posljedica FoMO-a su Beyens i saradnici (2016), Alt (2015), Elhai i saradnici (2016), Hetz i saradnici (2015) i drugi. Istraživanja koja su proveli sugeriraju da oni koji pate od „digitalne adikcije“ (u koju se ubraja i FOMO) mogu imati niz psiholoških poremećaja, uključujući: depresiju i negativna osjećanja (Baker 2016: 275); nesanicu i poremećaje prehrane (Beyens 2016: 1-8); nisku životnu kompetenciju (Elhai et al. 2016: 510); emocionalne tenzije (James et al. 2017: 591-596); negativni efekti na fizičku dobrobit (Alt 2015:119); anksioznost (Oberst 2017: 60); nedostatak emocionalne kontrole (Wolniewicz 2018: 618-623) te nedovoljno spavanja – deprivacija sna (Adams 2017: 337-348).

PROBLEM I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Fokus ovog rada jeste prisustvo sindroma FOMO-a kod studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Na osnovu uvida u teorijskom dijelu, gdje je ukratko pojašnjen trend u savremenim društvima vezano za utjecaj društvenih medija i prekomjernu upotrebu smartphonea, nameće se opravdana pretpostavka da i u Bosni i Hercegovini kod generacije Z tj. studentske populacije i mlađih osoba postoji tendencija porasta broja onih koji pokazuju simptome FOMO-a. Podaci o trenutnoj upotrebi Interneta u govore u prilog ovoj pretpostavci te je korisno sagledati dostupne podatke o internet populaciji u BiH:

- Internet pristup (prema procjenama Regulatorne agencije za komunikacije) ima 94,49% populacije Bosne i Hercegovine.⁸

⁸ Prema <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/u-prosloj-godini-u-bih-je-bilo-33-miliona-korisnika-interneta/419976> ; pristup ostvaren 20. 7. 2021.

- Broj Facebook profila porijeklom iz BiH se kreće između 1.688.000⁹ (gdje najveći udio čini skupina 25-34 godine starosti) i 1.809.000¹⁰ (procjene za prvu polovinu 2021.).
- Instagram bilježi više od milion korisnika u BiH (više od četvrtine populacije) od čega ih je 34,1% u životnoj dobi 25-34¹¹. Drugi izvor¹² navodi (za 2020. godinu) da je najviše Instagram korisnika u dobi 18-34 godine (67% od ukupnog broja korisnika).

Podaci, iako aproksimativne prirode, potvrđuju hipotezu kako su Facebook i Instagram dominantni društveni mediji u Bosni i Hercegovini sa približno 95% stanovništva online. Ciljeve rada podržava i činjenica da su uglavnom mlađoj populaciji (18-34 godine) najzanimljivije ove mreže jer je broj korisnika Facebooka, a još više Instagrama, najčešće u dobi 18-34.¹³

S priloženim općim podacima možemo definirati i problem našeg empirijskog istraživanja koje nastoji, barem kvantitativno, pružiti neke podatke o pomenutom fenomenu na studiji slučaja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. S tim u vezi postavljeni su i sljedeći ciljevi istraživanja:

- 1) ispitati koliko studenata Filozofskog fakulteta UNTZ prosječno koriste smartphone za aktivnosti na društvenim medijima;
- 2) postoji li (subjektivnom samoprocjenom) anksioznost ili nemir ukoliko su spriječeni određeni period koristiti smartphone;
- 3) koja je frekvencija njihove provjere dešavanja na društvenim medijima koje koriste;
- 4) da li studenti imaju probleme sa snom (da li dovoljno spavaju i koliko kvalitetno);
- 5) koliko prema dobijenim podacima anketirani studenti odstupaju od njihovih vršnjaka u empirijskim radovima akademskih zajednica Zapada;

⁹ Prema [https://napoleoncat.com/stats/facebook-users-in-bosnia_and_herzegovina/2020/02#:~:text=There%20we%20re%201%20668%20000,user%20group%20\(480%20000\)](https://napoleoncat.com/stats/facebook-users-in-bosnia_and_herzegovina/2020/02#:~:text=There%20we%20re%201%20668%20000,user%20group%20(480%20000).). pristup ostvaren 20. 7. 2021.

¹⁰ Prema <https://www.statista.com/statistics/1029891/facebook-users-bosnia-and-herzegovina/#statisticContainer>; pristup ostvaren 20. 7. 2021.

¹¹ Prema <https://www.statista.com/statistics/1022051/instagram-users-bosnia-and-herzegovina/>; pristup ostvaren 20. 7. 2021.

¹² https://napoleoncat.com/stats/instagram-users-in-bosnia_and_herzegovina/2020/04; pristup ostvaren 20. 7. 2021.

¹³ Podaci su vjerovatno mnogo više raznoliki od dostupnih online budući da obje mreže traže da su njihovi korisnici stariji od 13 godina. Opravdano je pretpostaviti kako veliki broj maloljetnika pri registraciji namjerno daje netačne podatke o svojoj starosti kako bi koristilo društvene mreže.

- 6) da li studenti smatraju (samoprocjena) da imaju problem internet-ovisnosti;
- 7) koliko studenata priznaje da može provesti određeni period bez smartphona ili to već praktikuju („digitalni detox“).

HIPOTETSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

U vezi sa navedenim empirijskim ciljevima postavljene su sljedeće hipoteze:

Generalna hipoteza: *Kod studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli postoje indicije porasta simptoma FOMO.*

Pomoćna hipoteza 1: *Studenti Filozofskog fakulteta UNTZ često koriste smartphone u svrhu provjere društvenih medija duže od tri sata dnevno.*

Pomoćna hipoteza 2: *Studenti Filozofskog fakulteta UNTZ provjeravaju najmanje svaki sat svoje profile i aktivnosti na društvenim medijima.*

Pomoćna hipoteza 3: *Studenti Filozofskog fakulteta UNTZ nastoje uvijek biti dostupni, što podrazumijeva da su online (stalni pristup internetu) te da ne ostaju bez energije (baterije) na smartphonu.*

Pomoćna hipoteza 4: *Neki studenti Filozofskog fakulteta UNTZ subjektivno osjećaju nemir ili anksioznost kada nisu provjerali (ili nisu u mogućnosti provjeriti) svoj smartphone određeni period te sumnjaju u vlastitu digitalnu ovisnost koju racionaliziraju navikom ili drugim odgovorom.*

Sistem hipoteza je postavljen tako da, s obzirom na složenost teme i sindroma FOMO koji zahtjeva interdisciplinarni pristup, ispita i indikatore nomofobije koja je problem šireg opsega i nešto starijeg datuma a direktno je povezana sa FOMO sindromom. Namjera je, koristeći usporedbu dobijenih podataka, potvrditi barem neke od indikatora o prisustvu sindroma FOMO među studentima Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli.

METODE, PROCES I UZORAK ISTRAŽIVANJA

Metode korištene za provjeru postavljenih hipoteza su: hipotetsko-deduktivna metoda, analitičko-komparativna metoda usporedbe empirijskih podataka inozemnih teoretičara i praktičara koji su se bavili ovim fenomenom, studija slučaja s fokusom na studente Filozofskog fakulteta UNTZ (zbog dobi ispitanika koja je i najzastupljenija kad je u pitanju fokus dostupne recentne akademske literature) te kao pomoćna metoda anketa u formi online upitnika.

Analizom dostupne akademske literature komparirali smo aktualne trendove u zapadnim društvima sa podacima dobijenim u ovom radu. Cilj jeste kvantifikacija upotrebe smartphonea za pristup društvenim mrežama, uočavanje problema sa spavanjem tj. ukupna količina i kvalitet sna kod studenata kao i samoprocjena anksioznosti odnosno indikatora anksioznosti kod studenata Filozofskog fakulteta. Namjenski sačinjen anonimn online upitnik od 17 pitanja je trebao ispitati sljedeće:

- koji su primarni izvori informacija (rangirani od najčešće ka najrjeđe korištenih: društveni mediji, linkovi prosljeđeni od prijatelja, direktna posjeta web-stranicama itd.)
- vrijeme provedeno online kumulativno (na svim uređajima koje koriste) u rasponu od manje od 3 do više od 9 sati;
- broj profila koje studenti imaju na društvenim mrežama;
- upotrebu notifikacija za obavijesti sa društvenih medija te za koje medije primarno;
- postoje li periodi kada studenti ne provjeravaju društvene mreže (offline period u toku dana, sedmice ili mjeseca poput digitalne detoksikacije);
- osjete li potrebu (odmah) reagovati na pristiglu notifikaciju sa društvenih medija;
- percipiraju li naglu potrebu provjere smartphone-a i društvenih medija ukoliko to nisu uradili u posljednjih 60 minuta;
- ostaju li često prazne baterije ili bez pristupa internetu na smartphoneu;
- da li imaju problema sa snom te koliko dugo u prosjeku spavaju;
- osjećaju li nemir ili anksioznost ukoliko redovno ne provjeravaju društvene mreže;
- da li smatraju kako nemaju problem tzv. internet zavisnosti odnosno neobjašnjivu potrebu za stalnom online dostupnosti i provjerom sadržaja;
- zapažaju li da koriste društvene medije (samoprocjena) više nego bi trebali;
- mogu li svojevrijedno apstinirati od društvenih mreža puna 24h.

Pored općenaučnih metoda u svrhu prikupljanja podataka od ispitanika korištena je online anketa <https://freeonlinesurveys.com>. Period provođenja istraživanja je mjesec juli 2021. godine. Anketom su obuhvaćeni studenti sva tri ciklusa studija svih 13 studijskih odsjeka, a odazvalo se ukupno $N=110$ studenata. Nakon tri sedmice link za online anketu je deaktiviran budući da je u prvih 14 dana registrovano 110 odgovora na online anketu, a poslije nije bilo novih inputa odnosno novih ispitanika.

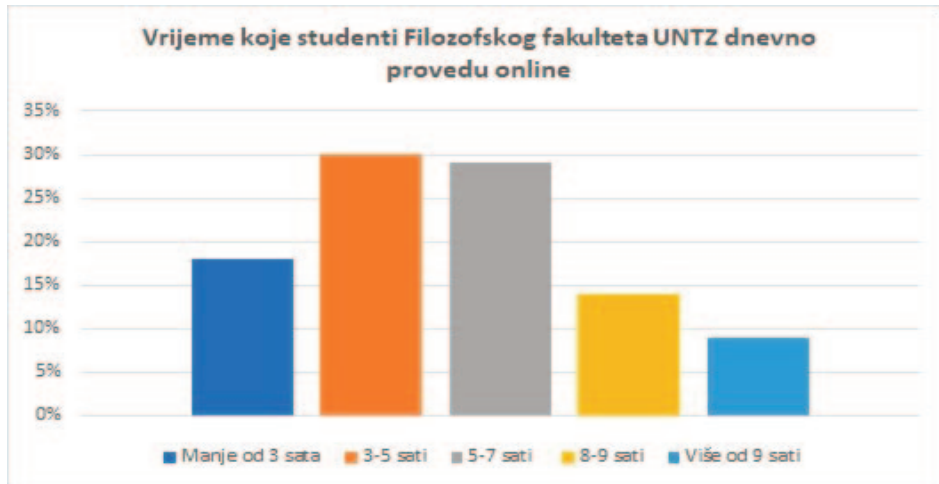
REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Od 110 studenata obuhvaćenih anketom 21% (23 ispitanika) su bili muškog pola a 79% (87 ispitanica) ženskog pola. Većina spada u dobnu skupinu 20-23 godine (77% ispitanika), 8% ispitanika su starosti 24-25 godina, 6% je starosti 18-19 godina dok je 9% u rasponu od 26 do 45 godina starosti.

Na pitanje „koji su vaši primarni izvori informacija“ (ponuđeni odgovori: društvene mreže – newsfeed sa Facebooka, Twitter, LinkedIn, direktna posjeta online portalima, linkovi koji su im proslijeđeni od prijatelja preko društvenih mreža i messenger-a te televizija i štampa kao tradicionalni masovni mediji) rezultati su sljedeći, poredano prema frekventnosti upotrebe izvora informacija:

- Društvene mreže newsfeed sa Facebooka, Twitter, LinkedIn... zauzimaju prvo mjesto sa 69 anketiranih – 62,72%.
- Online portali (direktna posjeta portalima) zauzimaju drugo mjesto – 30 anketiranih ili 27,27%.
- Linkovi koje im prosljede prijatelji (na društvenim mrežama ili putem instant-messenger-a (Viber, Whatsapp, FB messenger, Signal...) su na trećem mjestu sa 9 ispitanika – 8.18%.
- Televizija na pretposljednem mjestu ima svega 2 (dva) ispitanika dok je štampa na posljednjem mjestu jer nijedan od anketiranih studenata nije stavio štampu na prvo mjesto.

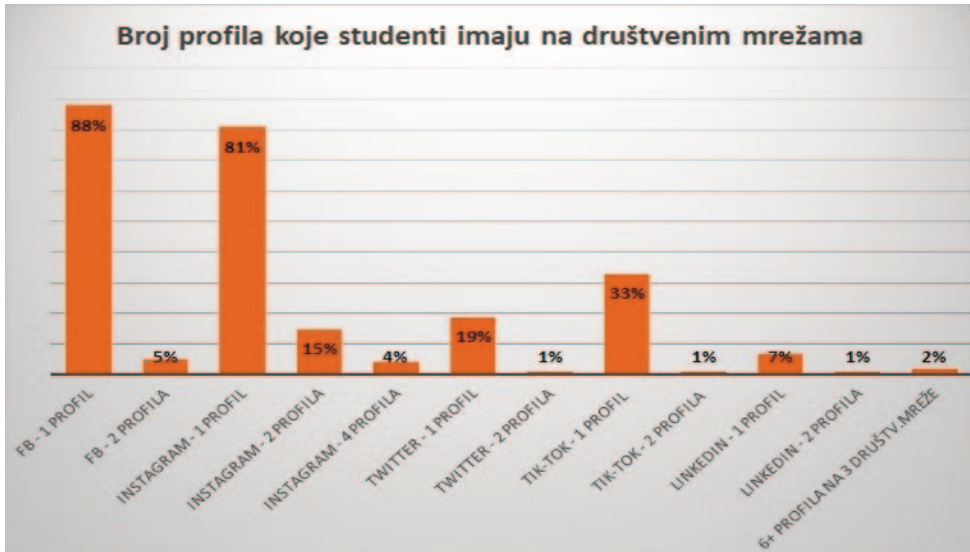
Sljedeće pitanje u anketi kvantificiralo je upotrebu mobitela i vrijeme provedeno online. Podaci upućuju na to da 30% –skoro trećina anketiranih vrijeme provedeno online ograničava na 3-5 sati; 29% je studenata koji online „potroše“ 5-7h. 14% anketiranih priznaje da online provedu 8-9 sati. Duže od 9 (devet) sati online dnevno priznalo je 9% anketiranih. Do tri sata dnevno online provede 18% anketiranih. Odgovori prikazani u Grafici 1:

Grafika 1: Studenti FF UNTZ uglavnom provode između 3 i 7 sati online

U jednom od pitanja tražio se odgovor na to koji društveni mediji su najpopularniji među studentima te koliko profila imaju (uz mogućnost posjedovanja dva ili više profila na istoj društvenoj mreži). Facebook i Instagram dominiraju – 93% anketiranih ima profile na Facebooku a 92% profile na Instagramu (ne računajući ostale društvene medije). Twitter bilježi značajan broj profila – 20% anketiranih ima profil, dok Tik-Tok (relativno mlada mreža) čak i više – 35%. Većina anketiranih studenata obično ima jedan profil na svakom od društvenih medija i prilično su rijetki slučajevi dvostrukih ili trostrukih profila. Svega 5% posjeduje dva Facebook profila i po 1% anketiranih posjeduje dva profila na Tik-Toku, Twitteru i LinkedInu.

Izdvajamo podatak da 15% anketiranih posjeduje dva profila na Instagramu, a 4% otvorilo je tri ili više profila na ovoj društvenoj mreži što može biti indikator kako je ova mreža nešto „zanimljivija“ studentima Filozofskog fakulteta UNTZ. Više informacija na Grafikonu br. 2:

Grafikon2: Studenti uglavnom imaju po jedan profil na društvenim medijima s izuzetkom Instagrama

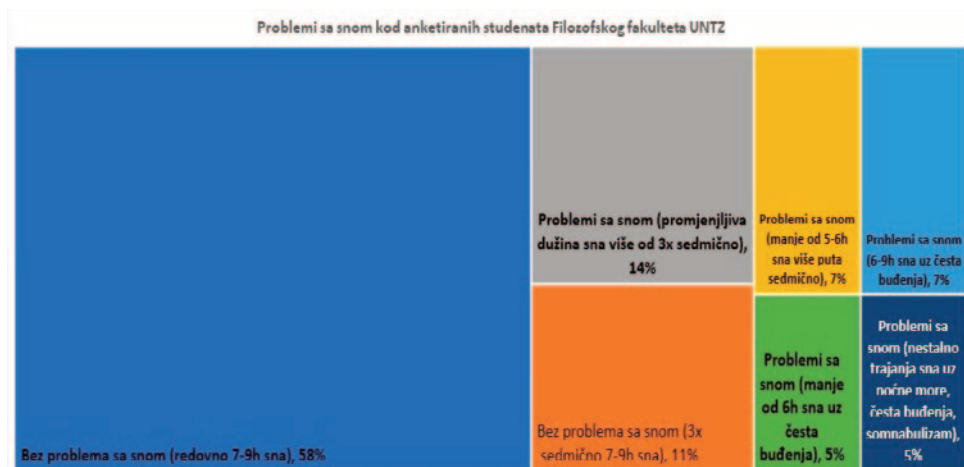
Sljedeći odgovor koji smo tražili je bio o korištenju notifikacije sa društvenih medija i o reagiranju na iste. Više od trećine anketiranih ima uključene notifikacije za većinu društvenih medija (35%), 16% samo za Facebook i Instagram (obje istovremeno) dok najveći postotak – 37% anketiranih – „provjerava društvene mreže kad ima vremena“. 6% koristi notifikacije samo za Instagram, 3% samo za Facebook a 3% nije odgovorilo na pitanje. Sljedeće pitanje „Imate li potrebu reagovati na notifikacije s društvenih mreža?“ pokazalo je kako 14% anketiranih odgovara da „odmah reaguju i odgovaraju trenutno ili čim je moguće prije“ dok najveći postotak – njih 39%, „odmah provjeri kakva je notifikacija u pitanju ali ne pristupa odgovaranju odmah osim ako notifikacija ne traži trenutnu pažnju“. 17% uglavnom „ne provjerava notifikacije više od 2-3 puta dnevno“ a oko 14% je odgovorilo sa „kako kad“. Na pitanje „da li osjete naglu potrebu provjeriti smartphone ukoliko to nisu učinili u proteklih 60 minuta“ 24% anketiranih je odgovorilo potvrdno, 21% je kazalo kako im se „ne dešava da ne provjere smartphone u periodu dužem od pola sata“ (9%) ili u periodu dužem od sat (12%). 55% „ne osjeti potrebu provjeriti smartphona ukoliko je okupiran/a poslom, hobbijem ili druženjem“.

Sljedećim anketnim pitanjem tražio se odgovor na pitanje da li studenti imaju periode kada samovoljno ne koriste društvene mreže u toku dana, sedmice ili mjeseca.

13% anketiranih nema takve periode a njima možemo dodati i 17% onih koji su izabrali opciju „Ne provjeravam društvene mreže samo kad spavam“. 46% anketiranih tvrdi kako imaju period jednom dnevno u trajanju od sat do dva kada zbog treninga, hobija, druženja s prijateljima ili porodicom odluči biti offline. Svega 9% ima periode „digitalnog detoxa“ u periodu 5-6 sati jednom sedmično; 8% apstinira od weba 12 sati jednom u 30 dana.

Odgovori na pitanje o tome koliko često ostaju prazne baterije na svom smartphoneu te koliko često su bez internet-konekcije su pokazali kako u 40% slučajeva „skoro nikad ili nikad ne ostaju bez baterije na smartphonu“ te u 57% slučajeva „nikad ne ostaju bez internet konekcije ili se to desi veoma rijetko“.

Nakon pitanja o notifikacijama, apstinenciji od društvenih medija te učestalosti ostajanja bez energije ili pristupa webu na svom smartphoneu postavljena su pitanja koja su se ticala kvalitete sna. 37% priznaje da ima problema – varijacije u trajanju sna, česta buđenja, noćne more i slično. Na pitanje „koliko dugo spavate“ odgovori su bili da 21% anketiranih studenata spava manje od 6 sati dok je na prihvatljivoj granici dužine sna (6-7 sati) 27% anketiranih. Ohrabruju podaci kako 47% anketiranih spava optimalnih 7-9 sati dok je i 6% onih koji spavaju duže od 9 sati. Detalji o odgovorima na ova pitanja dostupni u grafikonu br. 3:

Grafikon 3: Većina studenata nema problema sa snom, ali 38% priznaje neredovan ili isprekidan san

Sljedeća kategorija pitanja iz ankete tiče se subjektivne procjene vlastitog stanja kada je riječ o ponašanju pri (ne)upotrebi smartphonea odnosno društvenih medija.

Na pitanje „Da li osjećate anksioznost ili nemir ukoliko ne provjeravate redovno društvene mreže na kojima imate profile“ negativan odgovor dalo je 58% anketiranih. Svega 5% priznaje da im se to desilo. Zanimljivo je svakako da 38% anketiranih bira odgovor „katkad ali to ne bi nazvao anksioznošću već navikom“.

Subjektivna samoprocjena anketiranih na pitanje „da li misle da imaju problem s internet ovisnosti“ otkriva kako 41% „smatra da nema internet zavisnost“. Samoprocjenu izraženu u vidu odgovora „mišljenja sam da dobro kontroliram korištenje interneta i vrijeme provedeno na društvenim mrežama“ dalo je 28% studenata. 13% smatra kako bi „mogli razviti ovisnost o internetu“, 11% „katkad pomisle kako jesu već ovisni o društvenim mrežama“, a 6% kaže kako su „prilično sigurni da su ovisnici o internetu i društvenim mrežama“. 1 od 110 studenata priznaje da je ovisnik o internetu i društvenim mrežama.

Na pitanje „smatrate li da koristite društvene mreže više nego biste trebali“ 45% priznaje da provodi više vremena na društvenim mrežama nego bi trebalo, 10% također priznaje ali „ne vidi problem u tome“, a 22% je odgovorilo sa „katkad da katkad ne“. 18% anketiranih smatra kako „društvene mreže koristi racionalno i sa mjerom“.

Posljednje pitanje u anketi glasil je „da li biste mogli svojevolumno biti offline na društvenim medijima 24 sata“. Kumulativno, 46% ne bi bili offline samovoljno; 4% mišljenja je da ne bi uspelo provesti 24h bez društvenih medija, 6% ne bi ni pokušavalo, a 5% bi to uradilo samo za finansijsku ili neki drugi tip nagrade. 14% anketiranih „nije sigurno ali bi voljelo pokušati“. Detalji u grafikonu br. 5:

Grafika 5: 10% studenata mišljenja je da ne bi mogli biti offline na društvenim mrežama

ANALIZA REZULTATA I ZAKLJUČCI

Rezultati dobijeni anketiranjem 110 studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli definitivno upućuju da kod značajnog broja njih postoje indikatori FOMO-sindroma ali i nomofobije. Studenti koji su participirali u anketi uglavnom su (ako ne računamo vrijeme za san/odmor) veći dio dana na društvenim mrežama koje su za većinu (62%) i primarni izvor informacija. Zbirno posmatrano svaki peti anketirani student ima najmanje jedan dvostruki profil na nekoj od mreža (npr. dva na Instagramu i jedan na Facebooku ili obratno), a nisu usamljeni ni slučajevi trostrukih ili četverostrukih profila na nekoj od mreža (češće slučaj s Instagramom). Više od polovine anketiranih odmah reaguje na notifikaciju sa društvenih mreža na svom smartphoneu dok ih 14% (ili svaki sedmi anketirani) odmah i odgovori na neki način. Četvrtina anketiranih priznaje kako osjeti naglu potrebu provjeriti smartphone i društvene mreže ako to nisu neko vrijeme učinili, a nešto više od petine (oko 21%) studenata kažu kako im se ne dešava da ne provjere društvene mreže duže od 30 do 60 minuta. Na samoinicijativni „digitalni 24-satni detoks“ se trećina anketiranih ne bi mogla odlučiti jer misle da ne bi mogli izdržati, ili ne žele to uraditi dok bi svega njih pet procenata „pokušalo ali za finansijsku ili drugu nagradu“. Navedeni podaci definitivno potvrđuju hipotezu kako većina studenata pokazuje indicije sindroma FOMO. To je u skladu i sa teorijskim nalazima iz akademske literature novijeg datuma o fenomenu FOMO u zapadnim zemljama. Ohrabruje podatak da 54% anketiranih smatra kako bi mogli 24h bez korištenja društvenih mreža odnosno da su to već ranije i izveli. Također, studenti su rijetko „offline“ odnosno bez pristupa internetu te skoro nikad „bez baterije“ odnosno ne dovode se u situaciju da isprazne smartphone toliko da ga ne mogu koristiti što također mogu biti indikatori nomofobije.

Uprkos svim indikatorima skoro polovina anketiranih studenata (41%) ne smatra kako imaju naznake ovisnosti o internetu (stoga i o društvenim mrežama) a svega 17% (kumulativno) katkad pomisli ili već sumnja da je ovisno o društvenim mrežama. Također, više od trećine anketiranih, 38% , je na pitanje da li osjete anksioznost kada duže vrijeme ne provjere svoje profile na društvenim mrežama odgovorilo potvrdno racionalizirajući to priznanje formulacijom „katkad, ali to ne bi nazvao/la anksioznošću već navikom“. Većina smatra kako ne osjeća anksioznost kada ne provjeravaju duže vrijeme društvene mreže. Dodat ćemo još kako i 5% priznaje da je anksioznosti bilo. Budući da je riječ o samoevaluaciji i iznimno subjektivnoj ocjeni i percepciji vlastitog ponašanja ovo nije pouzdan indikator o stvarnom prisustvu

FOMO sindroma kod anketiranih studenata budući da, uslijed manjkavosti istraživačkih metoda te odsustva nužnog udjela drugih nauka (psihologije i bihevioralnih studija prije svega) egzaktne ne možemo utvrditi koliko je FOMO zastupljen kod studenata. Ipak, početni indikatori daju prilično pouzdanu sliku o navikama i patternima studenata kad je riječ o frekvenciji i kvantitetu upotrebe društvenih medija na dnevnoj bazi a podaci se podudaraju sa nalazima recentnijih studija (Luca et al. 2020: 39).

Navedeni podaci o upotrebi društvenih mreža, non-stop dostupnosti, skoro promptnom reagiranju na notifikaciju ne mogu se dovesti u kauzalni odnos sa zabilježenim problemima studenata u vezi s trajanjem sna i njegovom kvalitetom. Korelacija postoji (što ne znači i kauzalnost budući da na kvalitet sna utiču i mnogi drugi faktori) ali brojevi iza ovog ad-hoc istraživanja daju podatke kako anketirani studenti (uglavnom) ne spavaju dovoljno ili optimalno (skoro 25% njih), imaju problema sa snom (njih 37%) te potvrđuju nalaze drugih autora (Wolniewicz 2018: 618-623; Adams et al. 2017: 337-348). Usporedba također pokazuje korelaciju većeg broja sati provedenih onlinesa nedostatkom motivacije i kvalitetom sna kao što je ranije navedeno u teorijskom dijelu rada.

IZVORI I REFERENCE:

1. Adams, Sue K., Desireé N. Williford, Annemarie Vaccaro, Tiffani S. Kisler, Alyssa Francis, Barbara Newman (2017), "The young and the restless: Socializing trumps sleep, fear of missing out, and technological distractions in first-year college students", *International Journal of Adolescence and Youth*, 22(3), 337-348.
2. Alutaybi, Aarif (2020), *Engineering Social Media to Combat the Fear of Missing Out (FoMO)*, Bournemouth University, Faculty of Science and Technology
3. Alutaybi, Aarif, Dena Al-Thani, John McAlaney, Raian Ali (2020), "Combating Fear of Missing Out (FoMO) on Social Media: The FoMO-R Method", *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(17), 1-28.
4. Alt, Dorit (2015), "College students' academic motivation, media engagement and fear of missing out", *Computers in Human Behavior*, 49, 111-119.
5. Alt, Dorit (2018.), "Students' wellbeing, fear of missing out, and social media engagement for leisure in higher education learning environments", *Current Psychology*, 37, 128-138.

6. Baker, Zachary G., Heather Krieger, Angie S. LeRoy (2016), "Fear of missing out: Relationships with depression, mind fullness, and physical symptoms", *Translational Issues in Psychological Science*, 2(3), 275-282.
7. Beyens, Ine, Eline Frison, Steven Eggermont (2016), "I don't want to miss a thing: Adolescents' fear of missing out and its relationship to adolescents' social needs, Facebook use, and Facebook related stress", *Computers in Human Behavior*, 64,1-8.
8. Dean, Jody (2009), *Democracy and Other neoliberal Fantasies: Communicative Capitalism and Left Politics*, Duke University Press, Durham, NC
9. Dossey, Larry (2014), "FOMO, Digital Dementia and our Dangerous Experiment", *Explore: The Journal of Science and Healing*, 10(2), 69-73.
10. Elhai, Jon D., Jason C. Levine, Robert D. Dvorak, Brian J. Hall (2016), "Fear of missing out, need for touch, anxiety and depression are related to problematic smartphone use", *Computers in Human Behaviour*, 63, 509-516.
11. Herman Dan (2000) „Introducing short-term brands: A new branding tool for a new consumerreality“, *Journal of Brand Management*, 7(5), 330-340.
12. Hetz, Patricia R., Christi L. Dawson, Theresa A. Cullen (2015), "Social media use and the fear of missing out (FoMO) while studying abroad", *Journal of Research on Technology in Education*, 47(4), 259-272.
13. James, Tabitha L., Paul Benjamin Lowry, Linda Wallace, Merrill Warkentin (2017), "The effect of belongingness on obsessive-compulsive disorder in the use of online social networks", *Journal of Management Information Systems*, 34(2), 560-596.
14. McGinnis, James Patrick (2020), *Fear of Missing Out: Practical Decision-Making in a World of Overwhelming Choice*, Source Books
15. Vaidya, Naren, Jaiganesh Sobana, Krishnan Jaiganesh (2015), "Prevalence of Internet addiction and its impact on the physiological balance of mental health", *National Journal of Physiology, Pharmacy and Pharmacology* 6(1), 97-100.
16. Oberst, Ursula, Elisa Wegmann, Benjamin Stodt, Matthias Brand, Andrés Chamarro (2017), "Negative consequences from heavy social networking in adolescents: The mediating role of fear of missing out", *Journal of adolescence*, 55, 51-60.

17. Luca, Liliana, Stefan Lucian Burlea, Ana-Catalina Chiroasca, Ioana Maria Marin, Alexandru Bogdan Ciubara, Anamaria Ciubara (2020), "The FOMO syndrome and the perception of Personal Needs in Contemporary Society", *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 11(1), 38-46.
18. Rutović, Željko (2016), *Homo mašina*, Forin, Novi Sad
19. Freire, Rafael C., Veruska A. Santos (2021), "Features shared between fear of missing out on rewarding experiences (FOMO) and internet gaming disorder", *Brasilian Journal of Psychiatry*, 43(2), 129-130.
20. Wolniewicz, Claire A., Mojisola F. Tihamiyu, Justin W. Weeks, Jon D. Elhai (2018), "Problematic smartphone use and relations with negative affect, fear of missing out, and fear of negative and positive evaluation", *Psychiatry Research*, 262, 618-623.

Web izvori:

1. <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-2977879/One-eight-people-addicted-smartphone-use-worse-gets-study-claims.html>
2. <https://www.bbc.com/news/world-asia-33130567>
3. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/01/17/where-millennials-end-and-generation-z-begins/>
4. https://www.researchgate.net/publication/283903299_Prevalence_of_Internet_addiction_and_its_impact_on_the_physiological_balance_of_mental_health
5. <https://jordanparis.com/ep201/>
6. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33053071/>
7. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/addiction>

FOMO PRESENCE AMONG STUDENTS OF FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES IN TUZLA – (NON)DANGEROUS PHENOMENON?

Summary:

The present paper discusses the phenomenon of excessive use of smartphones focusing on social networks – primarily Facebook and Instagram. Subjects in focus were students of the Faculty of Philosophy of the University of Tuzla from all study fields, undergraduates and postgraduates. Paper is theoretically focused on the phenomenon, recognized by recent academic literature, as FOMO or "fear of missing out" and also partially investigates nomophobia ("NO MOBILEPHONEPHOBIA) as a new subtype of "addiction" (whether it is an addiction or not, the academic community is still divided). It also includes a theoretical introduction and description of FOMO syndrome and nomophobia in developed democracies with available statistics and data on recent research that focuses – mainly – on young people (not older than 35 years). Based on the available research, FOMO was defined and also indicators that can be interpreted or related to nomophobia.

A considerable number of indicators were found which confirm the possible wide existence of FOMO and nomophobia among students of the Faculty of Philosophy, University of Tuzla. The empirical part consists of a theoretical analysis of the phenomenon in modern democratic societies (with a focus on the younger population) and a comparison with the data obtained from an online survey in which 110 students participated.

Quantitative indicators point to a justified assumption of the existence of FOMO phenomena and nomophobia among students of the Faculty of Philosophy, University of Tuzla. 25% of them feel a sudden need to check their smartphones if they haven't done so in the last hour; 21% say that it never happens to them that they don't check social networks for more than an hour. 46% of students would not be able to abstain from social media and a similar percentage said they have problems related to sleep. A significant number of respondents admit that they spend too much time on social media, but, as they subjectively assess, they do not feel that it's a "digital addiction" but a habit

Keywords: FOMO; nomophobia; students; social networks; Facebook; Instagram

Adresa autora

Authors' address

Šejn Husejnefendić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

sejn.husejnefentic@untz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.459

UDK 316.774:574

Primljeno: 22. 05. 2021..

Pregledni rad

Review paper

Mirko Jakovljević

ZNAČAJ MAŠOVNIH MEDIJA U RAZVOJU EKOLOŠKE SVESTI I ZAŠTITI BIODIVERZITETA (PRIMER BOTANIČKA BAŠTA "DULOVINE" KOLAŠIN)

Masovni mediji u delokrugu rada sadrže proizvodnju informacija, komunikaciju i kreiranje javnog mnjenja u svim oblastima društvenog života pa i oblastima koje pripadaju društvenim i prirodnim naukama uključujući i ekologiju. Postali su osnova za pokretanje društvene akcije na planu zaštite životne sredine i izgradnju ekološke svesti koja se izražava i kroz saznanja o ugroženosti ravnoteže u biodiverzitetu i prirodi. Zaštita i očuvanje biodiverziteta kao značajnog dela životne sredine zaslužuje veću pažnju masovnih medija, ali i članova jedne društvene zajednice. Izgradnja ekološke svesti usko je u vezi sa povećanjem uticaja masovnih medija na javnost. Savremeni čovek živi u eri obilja informacija. Njihova preobilnost u mnogim prilikama modernog konzumenta dezorijentiše. Iz tih razloga čoveku koji već živi u svojevrsnom "novom medijskom poretku" preporučuje se usvajanje fundamentalnih znanja o medijskoj pismenosti i kada je zaštita biodiverziteta u pitanju. U radu se promišlja na koji način masovni mediji treba da utiču na sticanje ekološke svesti u oblasti očuvanja biodiverziteta uzimajući u obzir svu dinamiku i dramatiku informaciono-tehnološkog razvoja i pojava oblika ugrožavanja životne sredine i biodiverziteta.

Ključne reči: mediji; životna sredina; biodiverzitet; ekologija; ekološka svest

1. UVOD

Ekološki osvešćeni mediji, odnosno masovni mediji koji u programskoj orijentaciji imaju emisije posvećene zdravoj životnoj sredini i ekologiji, veoma su značajan agens koji doprinosi da se pojedinci i grupe aktiviraju i uključe u ekološke akcije, da ispravno deluju u skladu sa usvojenim ekološkim znanjima i utvrđenim ekološkim vrednostima. Delovanje takvih medija može biti preventivno, u smislu upoznavanja primalaca poruka sa potencijalnim zagađivačima, stanjem u lokalnoj, regionalnoj i globalnoj ekološkoj sredini, opasnostima od ekoloških zagađenja i narušavanja prirodne ravnoteže. Upravo je delovanje medija u direktnoj vezi sa društveno (ne)prihvatljivim ekološkim ponašanjem. Značaj ovog rada je što će istražiti i objasniti delovanja masovnih medija, metodom analize sadržaja, u zaštiti biodiverziteta na primeru Botaničke bašte u Dulovinama kod Kolašina. Takođe, cilj rada je da ukaže koliko masovni mediji mogu primenom osnovnih novinarskih postulata izveštavanja da doprinesu u ovoj zahtevnoj oblasti, važnoj za zdrav život članova određene društvene zajednice. Postojanje svesti o uzajamnoj povezanosti prirodne i društvene sredine, ali i znanja o uzrocima narušavanja i zagađivanja, kao i o uticaju njihove zagađenosti na čoveka je neophodno. U izgrađivanju odnosa društva prema ekološkim problemima, iako je odnos čoveka prema prirodi posredovan političkim sistemom, značajno mesto pripada ekološkoj svesti (Marković 2001:14).

U radu je predmet istraživanja obrađen kroz ekstenzivno proučavanje dostupne literature, kroz uporedno proučavanje statističkih podataka, metodama analize i sinteze dobijenih informacija. U istraživačkom radu nastojali smo pojasniti kako su mediji uticali na razvoj ekološke svesti u očuvanju biodiverziteta, na primeru poseta Botaničkoj bašti „Dulovine“ kod Kolašina i na izveštavanju medija o tim posetama. U radu ćemo dati pregled i analizirati medijsko praćenje poseta učenika i studenata, kao i određenih poznatih ličnosti Bašti, sa osvrtom na izveštavanje i objavljivanje vesti o tim događajima u određenim štampanim i elektronskim medijima. Rukovodili smo se time da upravo empirijska istraživanja mogu ukazati na međuzavisnost sredstava masovne komunikacije i vaspitanja i obrazovanja za razvoj ekološke svesti i očuvanje biodiverziteta, kao i zdrave životne sredine. Mediji masovne komunikacije mogu doprineti zadovoljavanju obrazovnih potreba i interesa u ovoj oblasti, ali i motivisati i podstaći na angažovanje u rešavanju određenih ekoloških problema (Klemenović 2005).

2. EKOLOŠKA SVEST - CIVILIZACIJSKA VREDNOST

Ekološka svest je mentalna dimenzija ekološke kulture u koju su uključene i pozitivne i negativne pojave. Ekološka svest može na najjednostavniji način da se opiše kao način na koji čovek poima prirodu oko sebe, stanište i okruženje i koliko razume značaj očuvanja prirodnih resursa i prirodnih procesa. Da bismo kod građana postigli visok nivo ekološke svesti moramo da posedujemo i određena znanja iz oblasti u vezi sa ekologijom i zaštitom životne sredine. Prvo moramo da znamo koji su nam resursi neophodni za naš život, kako se oni racionalno koriste i koji su to obrasci našeg ponašanja poželjni, a koji ne. Na primer ako znamo da bacanje otpada na javnim površinama ili u prirodi izaziva negativne posledice razvićemo obrazac ponašanja da otpad bacamo na mesta koja su predviđena za to. Ovo je jedan stepen ekološke svesti koji je poželjan da razvije većina stanovništva posebno u mestima koja su jako naseljena. Postoji i napredniji stepen svesti koji često zahteva postojanje i dodatnih znanja koja proizilaze iz interesovanja za ovu temu. Tako će ljudi koji imaju nešto razvijeniju ekološku svest otpad reciklirati ili bacati u specijalne kontejnere koji razdvajaju karton od plastike i mešovitog otpada. Dakle, ekološku svest čine ekološko znanje i ponašanje, a tome mogu da se dodaju i ekološki stavovi i ekološke vrednosti. Vrednosti i stavovi su nešto što u velikoj meri stičemo iskustveno i što usvajamo od drugih ljudi iz našeg okruženja. Na temeljima toga šta čini ekološku svest možemo kreirati i načine da se ona podstiče kod ljudi i da se usvoje stavovi i vrednosti koji će naposljetku rezultirati određenim ponašanjem (Andrić 2020).

Ekološka svest egzistira u različitim vrednosnim sistemima i vremenima, i isticala se kroz utvrđeni sistem vrednosti koji je definisao odnos prema prirodi. Sistem vrednosti je često bio ugrađen i u religijska verovanja, lokalne kultove, legende, i verovanja u onostrano. Poštovani su npr. "zapisi" ili stari hrastovi oko kojih su obavljani religijski obredi. Skoro da nema naroda bez nekog od kultova, poštovanja neke biljne ili životinjske vrste, ili vode, pojedinih brda i planina za koje se vezuju magijske radnje. To doba karakterisalo je i postojanje određenog nivoa svesti ljudi o potrebi očuvanja prirodne sredine (Jakovljević 2015: 35).

Čovek koji se udaljio od prirodne sredine udaljio se i od svoje prirode. Taj jaz stalno se produbljuje. Utisak je da je sve više na delu Rusoovo mišljenje da civilizacija poništava prirodu. Ruso napredovanje u kulturi vidi kao negaciju prirode i svojevrstu ekološku ali i etičku dramu, dramu ljudskog postojanja na relaciji čovek – svet. Kada je bezrazložno uništavao prirodne resurse čovek je pokazao da ništa i ne zna o prirodi i prizvao osvetu prirode, a može se završiti gigantskom tišinom, kako najavljuju

ekolozi-pesimisti a još više ekolozi-nihilisti koji veruju da tamo neće biti ljudi (Božović 2016: 15-17).

Životna sredina, prirodna sredina, biodiverzitet i njihova zaštita i očuvanje sastavni su delovi svakog Ustava jedne zemlje. O tim temama govori se na naučnim konferencijama, piše u specijalizovanim naučnim časopisima i ukazuje studentima u obrazovno-naučnim ustanovama, učenicima u školama. Utisak je da se ovome u masovnim medijima, osim u onima u kojima postoje specijalizovane emisije na temu ekologije i zaštite životne sredine i biodiverziteta, posvećuje nedovoljna pažnja. Ovdje treba pomenuti i da postoje mediji koji deluju u suprotnosti sa "ekološki ispravnim" standardima, primera radi Fox News ili Wall Street Journal.

Vrednosni sistem o tome šta je poželjno, vredno poštovanja, manje vredno, ili nebitno, ispravno ili neispravno, izgrađuje se u procesu socijalizacije, kroz koji prolazi svaka ljudska jedinka, bez obzira u kome vremenu ili na kojem prostoru planete živi. Vrednosni sistem čini skup opštih uverenja, mišljenja i stavova i sadrži tri najvažnije komponente: saznavnu (vrednost kao koncepciju), afektivnu (vrednost kao nešto što je poželjno) i konotativnu (vrednost kao kriterijum za selekciju onoga što se smatra važnim za neku zajednicu, grupu, životnu sredinu...) (Jakovljević 2015: 34).

Ekološke vrednosti su usmerene na uspostavljanje ravnoteže između kulture i prirode, odnosno sistema koji je izgradio čovek i prirodnog sistema u okviru kojeg egzistiramo. Prenosenje ekoloških vrednosti na konkretnu socijalnu zajednicu mogli bismo nazvati ekološkom orijentacijom (Cifrić, Čulig 1987: 22-23). Ovakav stav o vrednosnoj komponenti, kao sastavnom delu ekološke svesti, bilo da su te vrednosti ugrađene neposrednim saopštavanjem u okviru porodice tokom socijalizacije pojedinca, u školi, ili usvojene putem masovnih medija, što je za ovaj rad od naročitog značaja, objašnjava konkretna ponašanja pojedinaca i grupa u vezi sa preventivnom ekološkom zaštitom od potencijalnih izvora ugrožavanja životne sredine, u rešavanju lokalnih, regionalnih i globalnih ekoloških kriza, ali i u svakodnevnom delovanju u radnoj i životnoj sredini. Ekološki problemi mogu i moraju se rešavati kao kulturni, odnosno civilizacijski problemi (Jakovljević 2015: 36).

3. UTICAJ MEDIJA NA EKOLOŠKO PONAŠANJE

Ekološko ponašanje, kao činilac ekološke svesti, nakon elementa vrednovanja ekološke situacije, procenjivanja i kritičkog posmatranja životne sredine, izgrađivanja vrednosnih stavova proizilazi iz usvojenih znanja i formiranih ekoloških vrednosti, koje su uslovljene (preo)vladajućim društvenim vrednostima u konkretnoj socijalnoj

sredini. Ekološka svest, sama za sebe, bila bi samo slovo na papiru, ako ne bi izazvala i konkretno ponašanje čoveka u odnosu prema biodiverzitetu. Čovek se u skladu sa usvojenim ekološkim vrednostima, a na bazi znanja koja ima o životnoj sredini i njenom značaju za pojedinca, užu i širu zajednicu, ponaša tako da doprinosi zaštiti životne sredine i podizanju kvaliteta života. Moguće je i suprotno ponašanje usled nedovoljno izgrađene ekološke svesti: da neodgovornim postupcima ugrožava životnu sredinu, svrstavajući se u grupu onih ljudi koji doprinose ekološkim krizama većih i manjih obima.

Masovni mediji posebnu ulogu i značaj imaju u vreme ekoloških kriza, velikih prirodnih nepogoda, zemljotresa, poplava i dr. kada je *pravovremeno, tačno i sadržajno emitovanje poruka* od neprocenjive važnosti. Kada je uloga medija u razvoju ekološke svesti u pitanju, mediji imaju, između ostalih i ulogu mobilizatora, ali i katalizatora određenih društvenih procesa u vezi sa ekološkom situacijom. Mediji moraju podsticati građane da kritički promišljaju ekološko okruženje, aktivno učestvuju u njegovom vrednovanju, kritički ocenjuju stepen ugroženosti sredine i potencijalne opasnosti koje prete njihovoj životnoj sredini. Posebno, mediji treba da omoguće "javnu debatu", sučeljavanjem mišljenja o konkretnim i potencijalnim ekološkim problemima (Jakovljević 2015: 40-41).

Masovni mediji (engl. Mass media, masovni mediji) je pojam koji je ušao u upotrebu dvadesetih godina dvadesetog veka, sa pojavom radija, štampe i kasnije TV-a. Pod njim se podrazumevaju svi mediji koji su dizajnirani tako da ih "konzumira" široka publika. Njihove osnovne odlike su da snažno utiču na formiranje "masovnog konzumentskog društva". Danas se u masovne medije ubrajaju radio, TV, muzika i video zapisi, film, štampani mediji, internet i softver (Radenković 2004). Društveni mediji označavaju sredstva interakcije između ljudi koja im omogućavaju da stvaraju, dele i razmenjuju informacije i ideje u okviru virtuelnih zajednica i mreža. Oni zavise od mobilnih i web-tehnologija, odnosno interaktivnih platformi preko kojih pojedinci i zajednice dele, razmenjuju, diskutuju, modifikuju sadržaje stvorene od strane korisnika. Unose i sveobuhvatnu promenu u način na koji se odvija komunikacija između organizacija, zajednica i pojedinaca (Crnobrnja 2014).

Pod ekološkom svešću i ekološkim ponašanjem podrazumeva se način ponašanja i delovanja čoveka koji se odnosi na uznemiravanje zbog buke u gradovima, na zagađenje vazduha, vode i zemljišta, otrovnih materija u hrani, ali takođe i na ograničenje sirovina poput zemnog gasa i povezanih problema sa energijom. Ekološka svest se sastoji iz stavova pojedinaca vezanih za ekologiju i ponašanje koje mora biti konzistentno sa očuvanjem ekološkog sistema. Namera da razvijemo

ekološku svest iziskuje normiranje ponašanja u određenom pravcu. Ovakav postupak obuhvata pozitivan stav u odnosu na opažanje okoline (Andrevski 1997).

Uređivačkom politikom i programskom orijentacijom ekološki osvećeni mediji mogu da utiču i na političke predstavnike društvene zajednice. Ako u programskim šemama imaju specijalizovane emisije posvećene očuvanju biodiverziteta i zaštiti čovekove životne sredine mediji istovremeno predstavljaju komunikacioni kanal putem koga mogu da vrše pritisak na potencijalne ili stvarne zagađivače prirode, ili na korporacije koje uništavaju ili nedomaćinski iskorišćavaju prirodne resurse, posebno neobnovljive izvore energije, ili uništavaju biljni i životinjski svet.

U javnosti se borba za prirodnu sredinu dugo smatrala metafizikom koja se bavi očuvanjem zelenila, vode i zemlje kao jedinstvene celine (Drakulić 1983: 333). Promene su moguće, samo ako čovek promeni svest i svoja ubeđenja, i praksu dovede u sklad sa "realnošću" koju želi da doživi. Ako želimo čistije gradove, moramo se pobrinuti za njihovu čistoću, konkretno, doprineti svojim ponašanjem, proizašlim iz našeg ubeđenja (Prodanović 1987: 396). Ili, kako promišlja i poručuje Hans Jonas: „Deluj tako da učinci tvog delovanja nisu razorni po buduću mogućnost tvog života“ (1990:193). Pitanje etike ovde je ključno. Etika i mediji su u stalnom preispitivanju šta je štetno a šta korisno. Profesionalni novinari, ali i brojni drugi komunikatori koji nisu hijerarhijski i strukturno organizovani na istom su zadatku kada treba da odrede barem zajedničke ciljeve. Zadatak medija i novinara je, čak i u digitalnom okruženju, da:

- obaveštavaju o događajima i trendovima o razvoju u društvu (pa i u oblasti zaštite životne sredine), pri čemu prikupljanje podataka treba da bude na najbolji mogući način poštujući ključnu misiju novinarstva a to je traganje za istinom i prenošenje istine do javnosti i to upornim, nespутanim i neustrašivim radom novinara;
- poštuju ljude kao izvore i aktere u događajima, ali i kao publiku, što podrazumeva odgovornost prema drugome te najviši mogući stepen empatije za tuđe probleme, potrebe i patnju (pa i u oblasti zaštite životne sredine) i
- poštuju razvoj demokratskih procesa u društvu (pa i u oblasti razvoja ekološke svesti, zaštite životne sredine jer je pravo na zdravu životnu sredinu jedno od prava čoveka garantovano najvišim državnim aktima (Baraković 2019: 130)

Ideje kosmopolitizma mogu se primeniti i u zahtevnoj oblasti izgradnje ekološke svesti i očuvanja biodiverziteta. Zajedničko svim ljudima je da su racionalni i moralni subjekti, te iz takvih osobina sledi da imaju ista prava (Prelević 2008: 4). Čovek može

da bude dobar i loš, ali čovek želi da živi u zdravoj životnoj sredini. Deontološki moralni sistem zahteva strogo poštovanje moralnih pravila i dužnosti. Tačni moralni izbori zahtevaju i moralne dužnosti i pravila za njihovo regulisanje. Kada se prati naša dužnost, posmatramo je moralno. I tu je osnov za prihvatanje čoveka kao bića koje želi da živi u zdravoj životnoj sredini, da ima razvijenu ekološku svest. Ekološki svestan čovek je moralan čovek koji prihvata moralnu dužnost da razvija ekološku svest i čuva biodiverzitet.

Mediji se prema razvoju ekološke svesti trebaju odnositi uvažavajući teorijski okvir, zajedničke vrednosti i načela *kosmopolitizma* i *deontološke* teorije vrednosti (dužnost, vrlinu i brigu), što podrazumeva pravovremeno i istinito izveštavanje o stanju životne sredine ukazivanjem na sve promene koje se događaju na terenu. Činjenica je da se načelo *minimiziranja štete* u duhu deontološkog pristupa redefiniše odnosom prema zajednici. Uzimajući u obzir životnu sredinu, tu nikako ne sme biti popuštanja, prećutkivanja i propusta kada se plasiraju informacije. Lična odgovornost zaposlenih u medijima, pogotovo novinara u lancu produkcije i distribucije informacija je od velike važnosti. Ne samo zbog poštovanja novinarskog kodeksa već i zbog brige svih za očuvanje biodiverziteta i zdrave životne sredine (Baraković 2019: 136).

Osvajanje novih tehnologija je brz, ali sa druge strane mučan proces jer su prirodni resursi ograničeni. Ambicija čoveka da iz prirode izvuče korist za svoj veštački svet i za profit vodi civilizaciju na put bez povratka. Još je Šiler tvrdio da tamo gde vlada „gola priroda“ ljudski rod mora nestati (Kosović 2011: 156). Ekološku svest prati ekološka akcija i delovanje, postupci i radnje koje pojedinci i grupe stvarno preduzimaju u očuvanju, poboljšanju i stvaranju zdrave prirodne i društvene sredine. Iz ekološke svesti ne moraju uvek proizaći adekvatni obrasci delovanja i ponašanja. Tada se kaže da pojedinac nema izgrađenu ekološku kulturu (Kundačina 1998: 22). Ekološko ponašanje je jedna od komponenti ekološke svesti. S tim u vezi uputno je pozvati se na dostupna istraživanja.

U istraživanju Andevske (1997) ispitivan je razvoj svesti kod odraslih. Autorka je istražila ekološku informisanost praćenjem masovnih medija kod 330 ispitanika starosne dobi od 15 do 55 i više godina. Pokazalo se da je kod ispitanika prisutno neselektivno gledanje televizijskih kanala i slušanje radija, ispod 50 % ispitanih. Od 330 ispitanika čak 204 ne čitaju redovno nikakve novine. Od ukupnog broja ispitanika, 69% misle da je u sredstvima javnog informisanja premalo sadržaja o ekološkim problemima. Više od polovine ispitanika na neke ekološke sadržaje u masovnim medijima obraća pažnju, a na neke ne, dok 23% njih to obavezno čini.

Međutim, 77% ispitanika u godini pre istraživanja nije pročitalo neku knjigu o problemima okoline. Takođe, u tom periodu 80% ispitanika nije posetilo ni jednu javnu manifestaciju o problemima okoline. Kada je reč o uticaju masovnih medija na trenutni stav ispitanika prema prirodi i problemima okoline, došlo se do saznanja da veliki imaju TV, radio i knjige, ali tek kod 21% ispitanika. Teme koje su praćene u nekim masovnim medijima su divlje životinje u okruženju (41%), ugroženi biljni i životinjski svet (23%) i poljoprivreda, ishrana i zdravlje (21%). Autorka zaključuje da masovni mediji vrše značajan uticaj na razvoj ekološke svesti, samim tim i ekološkog ponašanja pojedinca, neretko čak i više od same škole kao vaspitno-obrazovne institucije.

Istraživanje Jop (2015) za potrebe završnog rada bavilo se utvrđivanjem uticaja medija na ekološku pismenost ispitanika. Veliki procent anketiranih je upoznat sa pojmom održivog razvoja (74%), a njih 77% se smatra ekološki pismenom osobom. Mediji imaju uticaja na 40% ispitanika. Svi ispitanici su složni u tome da bi mediji trebali više pisati o ekološkim problemima u društvu. Ispitanici ne čitaju često članke o ekologiji u štampanim medijima. Ispitanici smatraju da najveći uticaj na stavove o ekologiji ima internet (70%), potom novine (18%), televizija (7%) i najmanje časopisi (3%). Na pitanje da li bi učestvovali na seminarima u vezi sa ekologijom bilo je ispitanika koji su odgovorili sa ne, bez obzira što su u nekom od prethodnih pitanja imali stav da je potrebno više ekološkog obrazovanja u društvu.

Istraživanje Šarković (2016) za potrebe doktorske disertacije odnosilo se na uticaj televizije kao mas-medijskog sredstva na ekološku svest i ponašanje stanovnika ruralnih područja u Srbiji. Došlo se do saznanja da su radio i televizija najvažniji izvor informisanja o pitanjima životne sredine (42%). Ispitanici su zainteresovani za emisije o poljoprivredi i ekološkim pitanjima koje se emituju na televiziji. Ukupan auditorijum analiziranih emisija koje se emituju na programima s nacionalnom pokrivenošću se kreće između 70,7% i 87,6%, ali treba podsetiti da se radi o ciljnoj grupi (stanovništvo ruralnih oblasti), a ne opšti auditorijum u zemlji (Toprek 2019: 12-13).

Izneti podaci pokazuju da je korišćenje masovnih medija i komunikacionih tehnologija važno u razvoju ekološke svesti.

4. BOTANIČKA BAŠTA DULOVINE-KOLAŠIN U MEDIJSKOM DISKURSU

Botanička bašta planinske flore u Dulovinama predstavlja jedinstveni simbol Kolašina i države Crne Gore.¹

Primer:

Ekološka svest danas je, između ostalog, uslovljena "digitalizacijom društva". Njen razvoj zavisi od medija čiji se rad zasniva na razvijenim digitalnim tehnologijama, umreženim uređajima koji i omogućavaju telekomunikacione veze. Antenski sistemi postavljeni su na najvišim planinskim vrhovima. I to je gledano iz ugla tehničkih rešenja neophodno. Nadležne institucije, poštujući zakonske odredbe koje i uslovljavaju šta tehnički elaborati treba da sadrže, izdaju dozvole za postavljanje telekomunikacionih uređaja na tim lokacijama. Svakako da su određenim ispitivanjima ustanovljene dozvoljene doze zračenja koje ne bi smele da utiču na devastaciju prirodne sredine. Ima, međutim, primera gde je ugroženost biodiverziteta očigledna. Na planini Vrsuta koja se izdiže iznad Bara u Crnoj Gori na 1400 m/nm je prirodno stanište biljke *Gymnospermium shipiterum*. Zahvaljujući planinarima sačuvana je od uništenja, jer da biljka nije prenetu u Botaničku baštu zračenje postavljenih uređaja uticalo bi da njeni listovi sagore i tako dođe do izumiranja biljke. (Vincek 2017)

Primer koji smo naveli pokazuje da je svest planinara i botaničara, kada je u pitanju zaštita biodiverziteta na visokom nivou. Ipak, da li je ova značajna informacija, kada se ima u vidu uloga medija u stvaranju ekološke kulture, prezentovana javnosti tako da utiče na svest ljudi, da ne dolazi do takvih pojava ugrožavanja biodiverziteta? O tom događaju znaju botaničari koji izučavaju biljni svet Bašte u Dulovinama, posetioци koji su to čuli od Daniela Vinceka, utemeljitelja Bašte. Međutim, masovni mediji, pogotovo „osvešćeni“ su ti koji moraju da redovno tragaju za takvim primerima i izveštavaju javnost. Takođe, moraju da pripremaju i emituju

¹ Botanička bašta "Dulovine" u Kolašinu, u Crnoj Gori, osnovana je 1981. god. zahvaljujući Danielu Vinceku. To je jedinstvena "naučna oaza" koja ima osim prirodne vrednosti i veliki naučni, kulturni i edukativni značaj. Spada u retke botaničke bašte planinske flore. Kategorisana je kao spomenik prirode i zakonom zaštićena od 1994. godine. 2018. baštu je državi Crnoj Gori poklonio Daniel Vincek. Bašta je na površini od 646 kvadratnih metara sa više od 420 vrsta biljaka crnogorske planinske flore koje su donete sa planina Bjelasice, Sinjavine, Komova, Moračkih planina, Durmitora, Prokletija, Hajle. Uz autohtone vrste tu su i brojne endemične vrste, retke, ugrožene, ali i zakonom zaštićene biljke a mnoge spadaju u grupu lekovitih biljaka. (Šilić 2005)

emisije o novim naučnim, teorijskim i praktičkim saznanjima. Jedino tako mediji kao jedni od nosilaca ekološke kulture doprinose usvajanju efikasne ekološke politike u cilju očuvanja biodiverziteta, prirodne i životne sredine.

METODOLOGIJA

Predmet istraživanja

Botanička bašta „Dulovine“ u Kolašinu jedinstvena je prirodna oaza, kapitalna nastavno-naučna baza crnogorske planinske flore. Godišnje radi četiri meseca i poseti je oko 500 učenika, studenata, botaničara, naučnika iz zemalja regiona i sveta kao i zaljubljenika u floru odnosno jedinstveni crnogorski biodiverzitet. Koliko su posete Bašti „propraćene“ medijskim izveštavanjem? Zato je predmet istraživanja značaj medija u razvoju ekološke svesti o biodiverzitetu na primeru Botaničke bašte Dulovine u Kolašinu.

Problem istraživanja

Istraživanjem ćemo pokazati da li mediji utiču na podizanje ekološke svesti u koju spada i očuvanje biodiverziteta, s posebnim akcentom na ulogu koju u tome imaju masovni mediji pogotovo oni „osvešćeni mediji“ koji izveštavaju iz kolašinske Botaničke bašte?

Cilj istraživanja

Cilj je da se pokaže koliki uticaj na izgradnju ekološke svesti i očuvanju biodiverziteta imaju masovni mediji na primeru izveštavanja iz Botaničke bašte u Kolašinu.

Zadaci istraživanja

Prvi zadatak je pokazati da li emitovanje priloga sa ekološkim temama na elektronskim medijima utiču na izgradnju ekološke svesti i očuvanje zaštite biodiverziteta.

Drugi zadatak je utvrditi da li objavljivanje priloga sa ekološkom tematikom u štampanim glasilima utiče na izgradnju ekološke svesti i zaštitu biodiverziteta.

Treći je da se pokaže da li postoji uticaj na razvoj ekološke svesti i očuvanje biodiverziteta objavljivanjem sadržaja nakon poseta Bašti učenika i studenata koje su u skladu sa školskim i univerzitetskim obrazovnim programom.

Četvrti je utvrditi koliko emitovani sadržaji nakon poseta Bašti utiču na izgradnju ekološke svesti i očuvanje biodiverziteta ali i na promociju Bašte i Crne Gore u zemljama regiona i sveta.

Hipoteze:

Glavna hipoteza: Izveštavanje masovnih medija utiče na povećanje ekološke svesti i očuvanje biodiverziteta.

Pomoćna hipoteza: Objavljivanje informacija o posetama učenika, studenata i drugih Bašti je nedovoljno zastupljeno u istraživanim masovnim medijima.

Metode i tehnike

U istraživanju će se koristiti deskriptivno-naučna metoda, kao tehnika upotrebiće se skaliranje, a obrada rezultata biće data grafički.

Istraživanje:

Istraživanje je sprovedeno na osnovu dobijenih podataka o posetama Bašti u 2017. god. Do njih smo došli na osnovu Knjige posetilaca Bašti, koja se uredno ažurira svakodnevno kada Bašta radi:

RTV Stanice

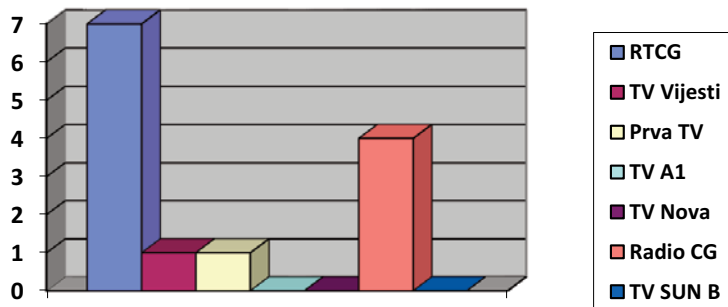

Tabela: 1 Izveštavanje elektronskih medija iz Bašte

Podaci u Tabeli: 1 pokazuju da je ubedljivo najviše izveštaja iz Botaničke bašte plasirao javni servis Crne Gore RTCG. Time se taj medij svrstao u "osvešćene medije" kada je u pitanju zaštita biodiverziteta i ekologija. Imajući u vidu da Bašta radi od 1. maja do 1. septembra vidimo da su gotovo petnaestodnevno gledaoci tog

elektronskog medija bili u prilici da se informišu o radu i posetama Botaničkoj bašti. Mediji u privatnom vlasništvu jednom su posetili Baštu ili nisu ni jednom. Iako je radio medij koji opstaje zahvaljujući informisanju, reporter je mesečno jednom izveštavao iz Bašte što je na neki način potvrda da su sadržaji koji afirmišu botaniku i turističku ponudu Kolašina “pokriveni”, ali bi to moglo biti i češće s obzirom na to da Radio Crne Gore ima i dopisnika u Kolašinu.

Štampani mediji

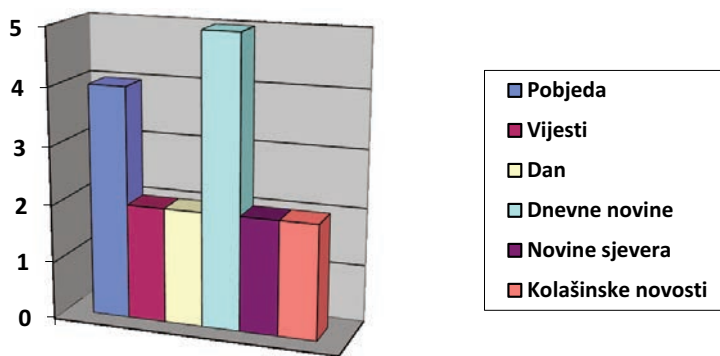

Tabela: 2 Izveštavanje novinara štampanih medija

U Tabeli: 2 su podaci koji pokazuju da su štampani mediji Pobjeda i Dnevne novine dali najviše informacija o radu Bašte. Zanimljivo je da su to uradili mediji koji po većini istraživanja imaju manji tiraž a samim tim i manju čitanost, dok su mediji sa daleko većim tiražom imali duplo manje izveštaja. Lokalni i regionalni štampani mediji, imajući u vidu činjenicu da izlaze periodično, posvetili su dovoljno pažnje Bašti.

Podaci koje smo analizirali pokazuju da štampani mediji nisu dovoljno prostora i pažnje posvetili sadržajima koji utiču na razvoj ekološke svesti, očuvanje biodiverziteta i ekološki zdravu životnu sredinu.

Jedna od važnih funkcija medija svakako je ostvarivanje obrazovne funkcije u izgradnji ekološke svesti. Upravo “u sagledavanju uloge medija u stvaranju, uobličavanju i izgradnji ekološke kulture, moramo ukazati na edukativnu funkciju masovnih medija” (Radojković, Miletić 2005: 103-104). Učenici osnovnih i srednjih škola u obrazovnim programima imaju predmete koji se odnose na izučavanje prirode, biljnog i životinjskog sveta i životne sredine. Prema podacima dobijenim u Botaničkoj bašti od 1. maja do 15. jula 2018. Baštu su posetili učenici osnovnih i srednjih škola i studenti Biotehničkog fakulteta iz Bijelog Polja i Podgorice.

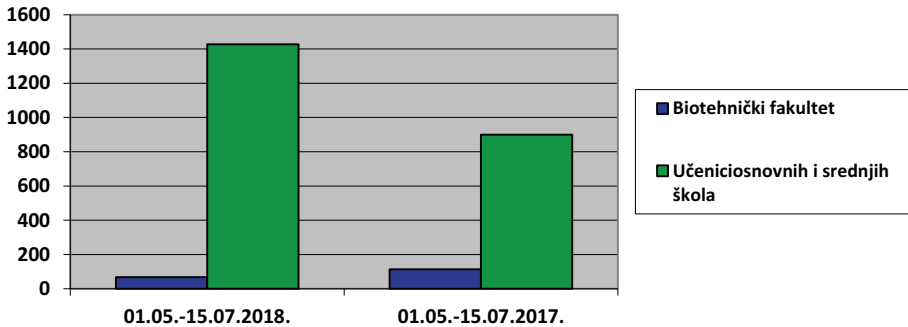

Tabela: 3

Analizirani podaci u Tabeli 3 pokazuju da je u posmatranom periodu u 2018. godini bilo gotovo duplo manje poseta studenata u odnosu na prethodnu 2017. što se može opravdati brojem studenata koji su položili ispite iz oblasti koje se proučavaju uzorcima biljaka iz Botaničke bašte. Učenici osnovnih i srednjih škola u daleko većem broju posetili su Baštu naredne, posmatrane 2018. godine. Nije bilo izveštavanja o tim događajima u programima istraživanih medija. Jedini izveštaji bili su o posetama sa manifestacije Dani nauke 2018, koju je organizovalo Ministarstvo nauke Crne Gore.

Imajući u vidu ulogu medija u društvu, njihovo područje vidljivosti, gledanost, brzinu plasiranja informacija očekuje se da pravovremeno budu objavljene i informacije koje se odnose na zaštitu i očuvanje biodiverziteta. Emisije koje se bave ekološkom problematikom kao i štampani mediji objavljivanjem analitičkih tekstova iz te oblasti značajni su za razvoj ekološke svesti i očuvanje biodiverziteta.

Naučnici iz zemalja

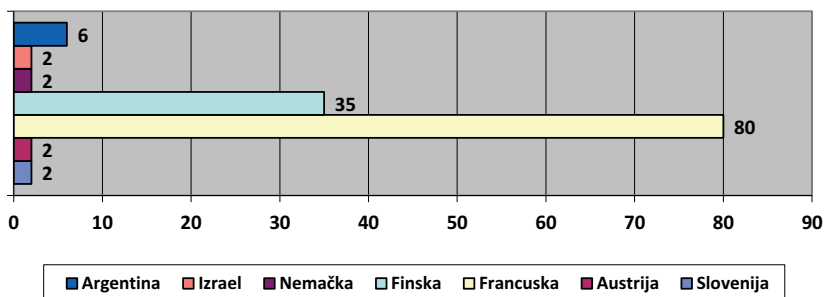

Tabela: 4

Naučni radnici i stručnjaci iz oblasti botanike i zaštite životne sredine redovno posećuju crnogorsku Botaničku baštu u Dulovinama (Akademik Slobodan Milosavljević, Prof. dr Vukić Pulević, Prof. dr Nebojša Menković, Prof. dr Snežana Dragičević, dr Daniela Fišer). Botaničku baštu posećuju i naučnici iz evropskih i zemalja okruženja. Podatke smo preuzeli iz *Knjige utisaka gostiju Bašte*. Za potrebe naučnih istraživanja biljne vrste crnogorske flore izučavaju naučnici iz više zemalja. Imajući u vidu da je najviše naučnih radnika u oblasti botanike, čak 80 iz Francuske i Finske 35, pa i prekookeanske Argentine 6 posetilo Botaničku baštu u Crnoj Gori vlasnici mogu biti zadovoljni. To govori koliko je i interesovanje za botaniku u tim zemljama i koliko je razvijena ekološka svest, ekološka kultura i briga da se sačuva i unapredi biodiverzitet.

Svi oni zabeležili su video kamerama, "pametnim telefonima", foto aparatima snimke i fotografije koje su poneli u svoje zemlje i koje će prezentovati zainteresovanoj javnosti. Sa druge strane, podaci iz tabela 1 i 2 pokazuju da u redakcijama domaćih, crnogorskih medija nije postojalo interesovanje da se snime i emituju televizijske i radio emisije, kao i novinske reportaže i drugi informativni sadržaji o naučnicima iz tih zemalja i šta ih je to dovelo u Crnu Goru i kolašinsku Baštu. Svakako da posete takvih ličnosti doprinose podizanju ugleda Botaničke bašte. Istovremeno, takve ličnosti posetom ne samo da nastavljaju da afirmišu "oazu" prirode u Kolašinu već propagiraju neophodnost života u zdravoj životnoj sredini koji i može da se odvija ako je očuvan biodiverzitet. Redovnim izveštavanjem sa takvih dešavanja u Bašti masovni mediji doprineće razvoju ekološke svesti.

ZAKLJUČAK

Kako je na osnovu istraživanjem dobijenih podataka ubedljivo najviše izveštaja iz Botaničke bašte plasirao javni servis Crne Gore odnosno RTCG potvrđeno je da se taj medij svrstao u "osvešćene medije" kada je u pitanju zaštita biodiverziteta i ekologija. Gotovo petnaestodnevno gledaoci tog elektronskog medija informisani su o radu i posetama Botaničkoj bašti i time je taj elektronski medij značajno uticao na razvoj ekološke svesti i očuvanje biodiverziteta.

U štampanim glasilima na republičkom nivou objavljivanje priloga sa ekološkom tematikom takođe utiče na izgradnju ekološke svesti i očuvanje zaštite biodiverziteta. Lokalni štampani mediji u domenu svojih mogućnosti doprinose razvoju ekološke svesti i zaštite biodiverziteta. Masovni mediji koji su u privatnom vlasništvu i radio,

medij koji opstaje zahvaljujući informisanju, nedovoljnu pažnju posvećuju razvoju ekološke svesti i očuvanju biodiverziteta

Podaci o posetama Bašti učenika i studenata kao i značajnijih naučnih radnika, kako iz zemlje, tako i inostranstva, pokazali su da u redakcijama domaćih, crnogorskih medija nije postojalo interesovanje da se snime i emituju televizijske i radio emisije, kao i novinske reportaže i drugi informativni sadržaji. Pogotovo o naučnicima iz raznih zemalja. Izostaje odgovor šta ih je to dovelo u Crnu Goru i kolašinsku Baštu? Zaključak je da masovni mediji svojom nezainteresovanošću za plasman takvih informacija ne utiču na razvoj ekološke svesti i očuvanje biodiverziteta. Time je potvrđena pomoćna hipoteza: Objavljivanje informacija o posetama učenika, studenata i drugih Bašti je nedovoljno u istraživanim masovnim medijima. To bi u narednom periodu trebalo da se promeni i da se u programima nađu i sadržaji o poseti takvih ličnosti jer one doprinose podizanju ugleda Bašte i nastavljaju da afirmišu "oazu" prirode u Kolašinu.

Čovečanstvu je potrebna visoko razvijena ekološka svest o očuvanju biodiverziteta. Da bi se to ostvarilo neophodna je veća usklađenost između čovekovih stvaralačkih aktivnosti pri unapređenju društvenog razvoja. Neophodno je i da se u toku takvog razvoja priroda očuva i unapredi. Izgradnja ekološke svesti, pa i u oblasti očuvanja biodiverziteta, usko je vezana za povećanje uticaja medija na javnost. Iz tih razloga, čoveku koji već živi u svojevrsnom "novom medijskom poretku" preporučuje se usvajanje fundamentalnih znanja o medijskoj pismenosti da bi se dobila kompletnija slika diskursa u kojem se nalazi savremeni čovek, jasnija definicija njegovog odnosa prema medijima, ali i prema ekološkim problemima i izazovima. Mediji treba da stvaraju uslove za izgradnju sveta boljeg od ovoga u kome se svakodnevno suočavamo sa opasnim razmerama ugrožavanja životne sredine.

LITERATURA

1. Andevski, Milica (1997), *Uvod u ekološko obrazovanje*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad
2. Andrić, Jasmina (2020), "Da li smo ekološki svesni", <https://odbrana.i.bezbednost.rs/2020/08/06/da-li-smo-ekoloski-svesni/>
3. Baraković, Vedada (2019), *Etika digitalnog doba – Postnovinarstvo*, Medijska kultura, Nikšić

4. Berberović, Ljubomir, Kemal Hanjalić, Taib Šarić (1984), "Univerzitet i ekološki izazov", *Zbornik radova 32. sesije Međunarodnog seminara "Univerzitet danas"*, Dubrovnik
5. Božović, Ratko (2016), *Molitva osame*, Čigoja štampa, Beograd
6. Cifrić, Ivan, Benjamin Čulig (1987), *Ekološka svijest mladih*, CDD – Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb
7. Crnobrnja, Stanko (2014), *Novi mediji i društvene mreže: pojmovnik*, Fakultet za medije i komunikacije, Beograd
8. Henslin, Jim M. (2005), *Sociology: A down-to-earth approach*, (7th international edition), Pearson Allyn & Bacon, San Francisco
9. Jakovljević, Mirko (2015), *Uloga medija u razvoju ekološke svesti*, Pegaz, Bijelo Polje
10. Jonas, Hans (1990), *Princip odgovornosti - pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju*, Veselin Masleša, Sarajevo
11. Klemenović, Jasmina (2005), "Savremene strategije ekološkog obrazovanja utemeljene na vrednostima održivog razvoja. Ekologizacija sistema vaspitanja i obrazovanja", u: Kamenov, E. i sar (ur.), *Reforma školskog sistema u uslovima tranzicije*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 213-228.
12. Kosović, Dušan (2011), *Na obali nade*, Čigoja štampa, Beograd
13. Marković, Danilo Ž. (2001), *Socijalna ekologija*, Prosveta - Savremena administracija, Niš - Beograd
14. Prelević, Duško (2008), "Ideja klasičnog kosmopolitizma: Argumenti u prilog svetske vlade", *Filozofija i društvo*, 2, 161-189.
15. Prodanović, Tomislav (1987), "Uloga nauke i obrazovanja u razvoju ekološke svesti", *Zbornik radova Međunarodnog seminara "Univerzitet danas"*, Dubrovnik
16. Radenković, Božidar (2004), *Internet tehnologije*, CD – specijalističke studije, FON, Beograd
17. Radojković, Miroljub, Mirko Miletić (2005), *Komuniciranje, mediji i društvo*, Stilos art, Novi Sad
18. Šilić, Čedomil (2005), *Botanička bašta planinske flore Crne Gore*, Valjevac, Valjevo
19. Toprek, Dijana (2019), *Uloga masovnih medija u oblikovanju ekološkog ponašanja*, Master rad, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
20. Vincek, Daniel (2017), Privatna arhiva, sveska

THE IMPORTANCE OF THE MASS MEDIA IN THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL AWARENESS OF BIODIVERSITY PROTECTION (EXAMPLE: THE BOTANICAL GARDEN "DULOVINE" KOLAŠIN)

Summary

The mass media in the sphere of work include the production of information, communication, and the creation of public opinion in all areas of social life, including the areas that belong to the social and natural sciences, where ecology also belongs. They have become the basis for initiating social action in the field of environmental protection, which is necessary for the existence of raised ecological awareness, which is also expressed through knowledge about the threat to the balance in biodiversity and nature. The protection and preservation of biodiversity, as a significant part of the human environment, deserves more attention from the mass media, but also from the members of a social community. A modern man lives in an era of information abundance. It on many occasions disorients the modern consumer. For these reasons, a person, who already lives in a kind of "new media order", is recommended to adopt fundamental knowledge about the so-called media literacy, as well as biodiversity protection. This paper considers how the mass media should influence the raising of environmental awareness in the field of biodiversity conservation, taking into account all the dynamics and drama of information technology development and emerging forms of environmental and biodiversity threats.

Keywords: media; environment; biodiversity; ecology; ecological awareness

Adrese autora
Autors' address

Mirko Jakovljević
Visoka škola za komunikacije
mirko.jakovljevic@viskom.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.477

UDK 316.774

Primljeno: 05. 07. 2021.

Pregledni rad

Review paper

Tahani Komarica

ZAMKE MREŽE- RAZLOZI ZA DOPUNU DEFINICIJE MEDIJSKE PISMENOSTI

U ovom radu su kroz prizmu pobornika i skeptika predstavljene karakteristike mreže. U tom rasponu ukazano je na zamke mreže na društvenoj i individualnoj ravni kroz krizu demokratije kao uvod u netokratiju. Poseban problem koji proističe iz toga su određenja medijske pismenosti. U tom smislu daje se dopuna definicije medijske pismenosti pojmom „isključivanje“ sve u cilju opismenjavanja za život sa medijima.

Ključne riječi: mreža; medijska pismenost; zamke mreže; netokratija; isključivanje

Funkcioniranje čovjeka 21. vijeka nužno podrazumijeva upotrebu mreže. Entuzijazam upotrebe mreže i njene prednosti potiskuju u drugi plan zamke koje ona sa sobom nosi. Trenutno živimo u vremenu koegzistencije dva društvena uređenja, starog, koje je na izmaku i novog, netokratskog, koje je u procesu stvaranja. Za efikasnu upotrebu mreže i snalaženje u novom dobu potrebno je savladati nove dimenzije pismenosti. Definicija medijske pismenosti koju nauka koristi posljednjih devetnaest godina a koja podrazumijeva pismenost za život u medijima, pokazuje se nedovoljnom u kontekstu zamki mreže. Potreba za dopunom definicije medijske pismenosti proizlazi iz karakteristika same mreže, te iz promjena koje se dešavaju na društvenom i individualnom planu našeg života sa medijima.

1. KARAKTERISTIKE MREŽE

Za nauku je pitanje veze „... čovjek – svijet, bilo je čas na jednom, čas na drugom polu ovog odnosa“ (Vuksanović 2016: 10). Okruženje u kojem živimo danas je bitno različito od okruženja 20. vijeka koje još mnogi pamte. Razvojem mreže čovjek se seli u cyber prostor. Virilio o cyber prostoru govori kao o „virtuelnom gradu, tom deterritorijalizovanom metagrađu“ (2000: 15) koji čovjeka preobražava iz konzumenta u robu, iz tjelesnosti u „post ili transhumanog hibrida“ (Vuksanović 2016: 17). Za Virilia je pitanje cyber prostora pitanje vremena: „Što se više ukidaju vremenske razlike to se više širi slika prostora (...) umjesto kraju Istorije, prisustvujemo kraju geografije“ (2000: 14, 17), jer novo cyber okruženje ne prepoznaje vrijeme koje ima tok prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Vrijeme ograničeno sadašnjim trenutkom dokida svaku transmisiju.

Virilio govori o dromologiji kao o interakciji na uštrb akcije, koja podrazumijava „automatsku obradu znanja, što predstavlja generalizaciju amnezije koja će biti posljednje ostvarenje industrije zaborava“ (2000: 122). Usmjerenost na sadašnji trenutak ono sada lišava onog ovdje pri čemu „... se sve događa a da nije potrebno nigdje poći“ (Ibid. 125). Za Vuksanović ovi transformirajući procesi „... ontološku razliku smanjuju sve više na štetu stvari, a u korist svijeta čistih i empirijskih pojava“ (2008: 22). Posrijedi je pervertiran odnos u kojem vanjsko ne ulazi unutra, već unutrašnje izlazi van u medij interneta kao „avangardni medij“ (Virilio 2000: 60). Nismo (još uvijek) sa sebe pogulili kožu, slikovito prikazanu izložbom „Svjetovi tijela“ (Ibid. 53), ali jesmo koprene svake intimnosti.

Negroponte (1998: 159) kao jedan od pobornika mreže u djelu *Biti digitalan* iskazuje neskriveno oduševljenje internetom koje se ogleda u olakšavanju komunikacije „van realnog vremena“. Postavlja novi koncept adrese, deterritorijalizovne i lične kao matični broj. Kao prednost navodi i personalizaciju informacija na lični zahtjev. Mreži pripisuje poticaj zajedništva: „Istinska vrijednost mreža manje leži u informacijama, a više u zajednici“ (1998: 174). Entuzijastičan je i po pitanju odsustva društvenog poretka: „Niko nije šef i svi dijelovi se do sada zadivljujuće prilagođavaju“ (1998: 172). Njegov entuzijizam bezgraničan je koliko i cyber prostor. Ozbiljnije zamjerke Negroponteu odnose se na poimanje učenja i čovjekovih sposobnosti: „Mogli bismo biti društvo sa mnogo manjim brojem djece koja nisu u stanju da uče i sa mnogo više sredina koje bi podučavale nesposobne, nego što je sada slučaj. Ovo se mijenja zahvaljujući kompjuterima, koji nas čine sposobnijim da pridemo djeci uz pomoć različitih stilova učenja i razvijanja saznanja“

(1998: 187). Nesposobnost je relativan pojam. Čovjek osposobljen za život u cyber prostoru ima male šanse za preživljavanjem u šumama Tanzanije, dok je dječak iz plemena u Tanzaniji osposobljen za snalaženje u teritorijalizovanoj šumi. Čovjek ne uči samo čitajući tuđa znanja, prikupljajući informacije i reprodukujući ih. Učenje podrazumijeva složene misaone procese, indukcije i dedukcije, generalizacije i apstrakcije, posmatranja i pounutrenja. Reproductivno znanje bez pounutrenja je jednako pseudoakciji i osjećaju koji daje klik lajka na društvenim mrežama.

Manovič (2015) uočava da novi mediji koriste binarni kod (računar ima mogućnost obrade podataka starih medija prevodeći ih u binarni kod). Definira potom principe novih medija: 1. numeričke predstave – individualna prilagođenosti, a ne masovne standardizacije, 2. Modularnost – neovisno funkcionisanje dijelova, 3. automatizacija – omogućava isključivanje ljudske namjere, 4. promjenjivost – u svim aspektima komunikacije i stvaranje dividue umjesto individue, 5. transkodiranje – koje omogućava prebacivanja u drugi format.

Tok informacija u mreži je fluidan, „jamstvo slobode, kreativnosti i vječne sreće nalazi se u nezaustavljivom, ekstatičkom tijeku informacija“ (Bard i Sonderqvist 2003: 88). Sama mreža je zapravo fluid jer fluidi „za razliku od čvrstih tijela, teško zadržavaju svoj oblik. Fluidi (...) ne fiksiraju prostor niti vezuju vrijeme (...) njih nije lako zaustaviti“ (Bauman 2011: 10). Fluidni mrežni tokovi održavaju infostaj koji se ogleda u „nemjerljivom višku“ (Bard i Sonderqvist 2003: 32) informacija. Infostaj ima parališući efekat potpuno sukladan „epohi neangažiranja, neuhvatljivosti, lakog bijega i beznadne potjere“ (Bauman 2011: 119).

Neupitno je da internet kao digitalni, kontinualni, avangardni medij ne možemo izbjeći, čak i da u nas implantiraju čip koji bi omogućio „neposredno, telepatško komuniciranje među ljudima bez posredovanja, odnosno jedno takvo „umrežavanje“ ljudskih umova, koje je na djelu bez mrežnog posredovanja ...“ (Vuksanović 2016: 18). Izbjegavanje medija, pa i mreže, je Sizifov posao, ali ono što možemo jeste naučiti živjeti sa medijima, a ne u medijima.

2. ZAMKE MREŽE

Mreža, osim prednosti koje navodi Negroponte, ima i svoje zamke. Svaki tehnološki progres dovodi do strukturalnih izmjena na društvenom i individualnom nivou ili, rečeno jezikom novih medija, na društvenoj i individualnoj platformi.

2.1. Društvena platforma

Za razumijevanje promjena na društvenoj platformi važno je da shvatimo promjene načina kontrole. Autokratska društva imaju za cilj kontrolisanje djela, demokratska prenose težište na misli: „Propaganda za demokratiju je ono što je toljaga za totalitarnu državu“ (Chomsky 2008: 16). Internet je od pobornika doživljen kao renesansa demokratije jer će „... dokinuti monopol nad informacijama i centraliziranu kontrolu nad komunikacijama“ (McChesney 2014: 28). Internet ne možemo posmatrati van odnosa demokratije i kapitalizma. U skladu sa osnovnim principom po kojem kapitalizam funkcioniše, McChesney (2014) razmatra i njegove posljedice na društvenoj platformi. U kapitalizmu radnici prodaju svoj rad, a kapitalisti ostvaruju profit i dohodak. Iz toga proizlazi osnovni princip koji uvijek vrijedi za kapitaliste: „Što su troškovi manji, to je veća dobit“ (Ibid. 53). Kapitalizam ne nudi garancije zadržavanja društvenog statusa, premda takva mogućnost postoji, ali rijetko se dešava. Internet olakšava smanjenje troškova i premještanje proizvodnje u zemlje sa niskom nadnicom. To je u demokratskim zemljama zapada dovelo do rasta nezaposlenosti a globalno do veće ekonomske nejednakosti. Kapitalisti osiguravaju pozicije koristeći svoj politički utjecaj kako bi otežali ili onemogućili organiziranje radničkih sindikata. Uloga države je nerijetko koruptivna i prilagođava se „interesima bogatstva“ (McChesney 2014: 66). Osiguravanje položaja u odnosu na konkurenciju kapitalisti ostvaruju monopolom koji onemogućava ulazak manjih igrača. Produkt monopola je tržište jednakih proizvoda jednake cijene. Uvećanje prodaje se ostvaruje oglašavanjem u kojem se koristi utjecaj na emocije. Internet je izmijenio način oglašavanja, te se ostvaruje u „povezivanju brendova s osjećajima ljudi i dubljim psihološkim ustrojem“ (McChesney 2014: 71). Internet kao „zelena demokratska socijalistička utopija“ (Ibid. 37) doprinio je krizi demokratije i uvod u netokratiju.

Demokratski „imperativ slobode prelazi na kategorički imperativ oslobađanja“ (Bodrijar 2009: 31), koji kulminira u samoograničavanju slobode ekraničkim fisisom visokog infostaja. Njegov cilj je nametanje trendova u cilju postizanja unificiranog društvenog identiteta (Bard i Sonderqvist 2003: 220). Netokratsko društvo izrasta na demokratskom imperativu slobode, maksimaliziranju zarade i monopolu koji omogućava mreža. Netokratija u svrhu kontrole koristi visok infostaj, koji nas drži fiksirane za ekrane u pseudoaktivnosti klikanja koja ne promišlja, ne razmjenjuje misli i ne organizuje se. Tako mi postajemo „taoci informacija“ (Bodrijar 2009: 61). U za netokratiju „karakterističnom nastojanju na univerzalnoj otvorenosti, dostupnosti“ (Bard i Sonderqvist 2003: 110), fluidnost se miješa sa lakoćom i

slobodom dok smo nesvjesni „zidova koji se postavljaju između čovjeka i njegovih mogućnosti“ (Alić 2016: 100).

Između tradicionalnog kapitaliste i netokrate postoje bitne razlike. Netokrata po Bard i Sonderqvist (2003) ima mogućnost izbora između impleatacije, u čijem fokusu su znanja, veze i ekskluzivne informacije, i eksploatacije fokusirane na novac. Impleatacijska potrošnja ima važnu karakteristiku koja do sada nije našla mjesto u definiciji medijske pismenosti, a to je „... izbjegavanje nepotrebnih informacija“ (Bard i Sonderqvist 2003: 203). Odnos između netokrata i niže klase novog društva, konzumarijata, takav je da „... netokracija upravlja svojom proizvodnjom želja, dok konzumarijat postupa prema zapovjedima netokracije“ (Ibid. 121). Tu smo već pred zamkama mreže koje postoje za individuu.

2.2. Individualna platforma

Mreža je virtualna scena na kojoj se režiraju i odigravaju predstave za javnost nepostojećeg snivanog savršenstva „Spektakl je čuvar tog sna“ (Debor 2006: 8). Slika je zamijenila riječ. Na mreži slika kulminira, tako da „ljudi više nisu žrtve slike: sami se pretvaraju u slike“ (Bodrijar 2009: 70). Problem identiteta, opisan kao prelaz iz individue u dividuu, sa stalnim dijeljenjem i promjenjivosti, odražava unutarnji ustroj mreže. Identitet sa aspekta mreže Bard i Sonderqvist (2003: 188) razumijevaju kao „mogućnost izbora između nekoliko različitih identiteta (...) čiji se stil prilagođava situaciji i kontekstu“. Cilj nove ličnosti „neće biti u tome da nešto dovrši (...) već da se brojne mogućnosti što duže održe na životu“ (Ibid. 189). Nova ličnost će pod utjecajem mreže biti prisiljena na „prihvatanje mobilističkog identiteta...“ (Ibid.), što je u skladu sa Manovičevim (2015) principima novih medija.

Proizvodnja želja konzumarijata je uvod u proizvodnju životnog stila, baza za kreiranje identiteta na mreži „Stil života nadomješta život“ (Bard i Sonderqvist 2003: 143). Identiteti bazirani na životnim stilovima zabave su upravo one Negroponteove zamjene zamagljivanjem i pervertiranjem vrijednosti, jer: „Etika će sve više postajati pitanje estetike“ (Bard i Sonderqvist 2003: 194). Ova promjena je očita. Prostitutka postaje elita, političar cirkusant, meteorolog glumac, top-model uzor estetike bez jezika.

Pluralizacija medija je dovela do fragmentacije publike. Stari zahtjev – kontrola pažnje – postavlja se u novom ruhu. Netokrati se i tu odlično snalaze anestezirajući i odvlačeći pozornosti heterogene potklase (Bard i Sonderqvist 2003: 143). U svrhu kontrole pažnje mreža je pretvorena u luna park ogromnih razmjera: „vremenska

prognoza, vijesti, politički žurnalizam i izborni izvještaji“ (Ibid.). Ona kreira novu verziju narkomana ovisnih o novoj dozi, a mi joj se prepuštamo blaženo sretni prodajući svoju pažnju za badava u pokušaju da izgradimo svoje „jesam“ van sebe. Ljudsko pamćenje se svodi na zapamćivanje mjesta gdje se nalaze podaci, ali ne i pamćenje podataka. Stvaranje logičkih veza između različitih podataka nije više potrebno, te tehnološka revolucija vodi do „tragedije znanja“ (Virilio 2000: 106). Uvezivanje sadržaja obavljaju hyperlinkovi, „... mreža usmjerava naše životne živčane putove i umanjuje našu sposobnost kontemplacije, ona mijenja i dubinu naših emocija, ne samo naših misli“ (Carr 2011: 277) osujećujući čovjekovu percepciju i kreaciju. Carr (2011: 224-248) pojašnjava važnost pažnje za konsolidaciju eksplicitnog pamćenja. Upotrebom mreže „uvježbavamo svoj mozak da bude ometen – da obrađuje informacije veoma brzo i veoma efikasno, ali bez održavanja pažnje“ (Carr 2011: 244), čime smo u začaranom krugu, ili, jezikom mreže rečeno, u petlji, uskraćeni za eksplicitno pamćenje i u ovisničkom odnosu prema mreži. U eksperimentu sa ELIZOM¹, koji opisuje Carr (2011), zaprepašćuje činjenica plastičnosti mozga koja uključuje i empatiju sa mašinom, mijenjanje naših mentalnih obrazaca tako da postajemo nesposobni za trajne, tople relacije i sve se više oblikujemo prema formi i funkciji mašine (Carr 2011: 262).

Nerealni bijeg od smrti ili čak „pokušaj izbacivanja smrti iz naših života“ (Castells 2000: 476) nametnut je spektaklom. Predvorje smrti su starost, u kojoj se gubi ljepota, i bolest. Mreža uprizoruje ljepotu i „vječnu“ mladost. Spektakl je estetska zamka povezana sa „kulturom individualizma ili narcizma“ (Castells 2000: 477). Održanje iluzije vječne mladosti je u prošlosti bilo dostupno „zvijezdama“ tv ekrana. Danas su svi „zvijezde“ mreže. Hijaluron, botoksi i zahvati plastične hirurgije cijenom su sve dostupniji, a i za one sa nižom platežnom moći postoji dostupno rješenje, filteri i aplikacije koji čovjeka pretvaraju u slike. I medicinske nauke su usmjerene na trendove zdravog životnog stila i „opsesivne prevencije i borbe do kraja“ (Castells

¹ Carr (2011) u poglavlju „Stvar kao ja“ opisuje eksperiment u kojem Joseph Weizenbaum programira računar tako da prirodni pisani jezik raščlanjuje, te slijedeći pravila gramatike engleskog jezika identificira značajnu riječ ili frazu, zatim koristeći skup pravila odnosno algoritam, pretvara je u novu rečenicu. Svoj program je nazvao ELIZA, po liku Elize iz Pigmalion Džordža Bernarda Šoa. U jednom eksperimentu programu ELIZA daje ulogu psihoterapeuta koji izjave pacijenta pretvara u jednostavna pitanja. ELIZA je ubrzo postala slavna i van MIT-a, te je dospjela u medije. Sam Weizenbaum je bio iznenađen brzinom i dubinom kojom su ljudi prihvatili program i služili se njime, te su, bez obzira na njegova objašnjenja šta se stvarno dešava, postajali „emocionalno angažirani“ nakon nekog vremena upotrebe. Weizenbaumova sekretarica je svjedočila njegovom programiranju ELIZE, ali je to nije spriječilo da razvije emocionalnu angažiranost. Nakon što je neko vrijeme koristila ELIZU zamolila je profesora da izađe, jer njegovo prisustvo narušava intimnost njenog razgovora s ELIZOM iz čega Joseph Weizenbaum zaključuje da „već izuzetno kratko izlaganje relativno jednostavnom programu posve normalne ljude može navesti na izrazito deluzivno razmišljanje.“

2000: 476). Iluzije ljepote, zabave i zdravog životnog stila su dijelovi industrije odgađanja i poricanja smrti.

Spektakl je zamka i time što „... parališe sjećanje i suzbija svaku istoriju koja proističe iz istorijskog vremena“ (Debor 2006: 44). Paralisanje historije i sjećanja ima za posljedicu pražnjenje kulturnog identiteta, jer kultura je uvijek historijski, grupni, stvaralački i transgeneracijski fenomen. Spektakl gradi globalnu kulturu istosti, brišući kulturi historijski i transgeneracijski karakter. Kultura kao stvaralački fenomen supstituirana je nametanjem potreba i želja i njihovim istovremenim zadovoljenjem. Ne ostavlja se ni vrijeme ni prostor za prošlost, pamćenje i sjećanje. Globalna kultura je „Frankenštajn“ novog doba, uprizorena iluzija savršenstva istosti, prostor u kome vlada osakaćeni engleski jezik kao *lingua franca* mreže, amputacija identiteta.

Optimista Negroponte (1998) spoznaju svodi na reprodukciju, a harmonizaciju presvlači saradnjom. Navodi npr. argument da „upotreba kompjutera pri učenju muzike – u vrlo mladom dobu je savršen primjer koristi koju računari pružaju, nudeći potpun opseg ulaznih tačaka“ (1998: 210). Ne svodi li se upravo u tom primjeru čovjek na „sakati“ oblik tehniciziranog muziciranja koje mu oduzima mogućnost specifičnog razvoja obje polutke mozga koje se istovremeno koriste pri muziciranju dvjema rukama kada sinhronizovano rade različite stvari.

I dok Negroponte vidi u mreži zajedništvo, „... skeptici dokazuju da se pojava Facebooka i društvenih medija (...) podudara s primjetnim povećanjem usamljenosti“ (McChesney 2014:32). Konekcija nudi osjećaj pseudozajedništva. Spektakl pak ima funkciju „porobljavanja svakodnevnice i slobodnog vremena posredstvom svijeta totalne zabave“ (Vuksanović 2008:14). Pervertiran je sam pojam slobodnog vremena koje ispunjava „... skup aktivnosti kojima se pojedinac po svojoj volji može potpuno predati, bilo da se odmara ili zabavlja, bilo da povećava razinu svoje obaviještenosti ili svoje naobrazbe, bilo da se dragovoljno društveno angažira, ili da ostvaruje svoju slobodnu stvaralačku sposobnost, nakon što se oslobodi svojih profesionalnih, obiteljskih i društvenih obveza“ (Božović 1975: 59), dok ga Marks (1974: 274) definira kao „vrijeme za slobodan razvitak“. Provođenjem slobodnog vremena na mreži čovjek postaje „biće osuđeno na to da do samorealizacije može doći samo posredstvom drugobivstva, dakle nečega u čemu se kao u zrcalu ogleda, čovjek je uvijek iznova osuđen na tehnološka posredovanja vlastitih ili tuđih ideja, želja, namjera, ideja, stavova, orijentacija“ (Alić 2019: 144). Stoga bi za vrijeme na mreži preciznije bilo reći da je sužanjsko, a ne slobodno.

U zamkama mreže najranjiviji su oni najmlađeg naraštaja koji su „zaliježpljeni za ekran (...) već oboljeli od hiperkinetičkih poremećaja nastalih usljed disfunkcionisanja mozga koji stvara nesuvislu aktivnost, teške poremećaje pažnje, nagla nekontrolisana motorna pražnjenja“ (Virilio 2000: 41). Zamke mreže su evidentne, dakle, na obje platforme. Posrijedi su promjene koje vode zabrinjavajućem otuđenju čovjeka od samog sebe.

3. MEDIJSKA PISMENOST

Polazna definicija medijske pismenosti ustanovljena je na Konferenciji o medijskoj pismenosti kao „spособnost pristupa, analize i odašiljanja poruka posredstvom medija“.² Ova definicija se odnosi na tehnički aspekt rukovanja medijima (informatičku), ali i informacijsku pismenost. Na ovu definiciju nailazimo u različitim varijacijama, npr: „Medijska pismenost (...) podrazumijeva sposobnost korisnika da „plovi“ morem dostupnih informacija“ i uspješno razlikuje bitno od nebitnog, istinito od neistinitog, stvarno od imaginarnog u medijima“ (Turčilo 2014: 81). U istom tekstu ove autorice „... medijska pismenost dio je opće informacijske pismenosti i baš kao i informacijska pismenost, polazi od pitanja: kakve informacije trebam i kako da ih u najkraćem vremenu i uz minimalne resurse dobijem?“ (Ibid. 83). Dizdar i Rašidović (2014: 19) definiraju različite vrste pismenosti:

„Medijska pismenost odnosi se na sposobnost prihvatanja i kritičkog razmišljanja o informacijama dobivenim putem medija. Računarska ili informatička pismenost ostvaruje se putem definiranja nivoa upotrebe i operiranja kompjuterskim sistemima, mrežama i programima. Dok se informacijska pismenost bavi sadržajem, informatička se odnosi na tehnologiju, infrastrukturu i tehnološki „know-how“. Digitalna pismenost odnosi se na sposobnost čitanja i razumijevanja hiper teksta ili multimedijjskih tekstova, a uključuje razumijevanje slika, zvuka i teksta dinamičkog i nesekvencionalnog hiperteksta. Vizuelna pismenost prema Fergusonu je skup vještina za skeptično, kritičko i uopćeno propitivanje vizuelnih i audio-vizuelnih materijala, što je važno za život pojedinca, s obzirom na to da se on odvija u vizuelnom društvu. Definirana na taj način, informacijska pismenost u kontekstu modernog društva znanja postaje vrstom funkcionalne pismenosti, metakompetencija, koja omogućava usvajanje novih vještina i znanja, a pojam savremene pismenosti dodatno se proširuje, pa obuhvata: medijsku, bibliotečku,

² The National Leadership Conference on Media Literacy, The Aspen institute Wye Center, Queenstown, Maryland, održana 07-09.12.1992. Izvorni tekst: „Definition. The groups' representatives settled on a basic definition of media literacy: it is the ability of a citizen to access, analyze, and produce information for specific outcomes.“ Dostupno na: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED365294.pdf> Preuzeto: 06. 08. 2021.

informatičku, digitalnu, te vizuelnu pismenost, a moguće je ovom skupu pismenosti dodati i neke druge vrste pismenosti neophodnih za stjecanje znanja.“

Autorice Turčilo i Tajić (2015) uvode i pojam kompjuterske pismenosti koji podrazumijeva tehničku upotrebu računara.

Lazić, Špiranec i Banek Zorica informacijsku pismenost definiraju kao vještinu korištenja različitih izvora informacija (knjižnice, online baze podataka itd.). Uvažavajući različite koncepte i definicije, autorice zaključuju da je okvir informacijske pismenosti definiran traženjem, pristupom, evaluacijom i korištenjem informacija (prema Kanižaj, Car 2018: 24). U radu autorice Vulić (2018: 353-370) nalazimo i sljedeće definicije:

„Prema Kovačević, medijska pismenost podrazumeva sposobnost konzumiranja i kritičkog razmišljanja o informacijama dobijenim putem mas medija kao i stečena teorijska znanja o medijima i masovnim komunikacijama i osposobljenost za razumevanje i analizu medijskih poruka, njihove istorijske, političke, sociološke i kulturne implikacije, kao i spoznaju o mogućnostima upotrebe i zloupotrebe medija. James Potter u delu “Medijska pismenost” ovaj pojam definiše kao “skup gledišta koja u korišćenju medija aktivno primenjujemo da bismo protumačili značenje poruka koje primamo”. Potter naglašava da je to višestruki pojam sa brojnim aspektima i nije kategorija, već stalni proces. Takođe, daje i pregled različitih aspekata medija i pri tom se pretežno bavi njihovim uticajem i našim mogućnostima da se zaštitimo. Prema navodima ovog autora uporišta medijske pismenosti prepoznaju se u: ličnom položaju (ciljevi i želje), raspoloživom znanju (informacijske nauke) i u vještinama (analiza, evaluacija, grupisanje, indukcija, dedukcija, sinteza, apstrakcija).“

Evidentno je da je funkcionalna pismenost za digitalno doba opterećena jednom disperzijom pojmova, šaroliko definiranih i obimom i sadržajem, ali sve se definicije na onaj ili ovaj način uklapaju u polaznu definiciju medijske pismenosti. Inkonzistentnost je posebno naglašena u obimu pojma, te je kod jednih autora medijska pismenost subordiniran pojam informacijskoj pismenosti, a kod drugih je informacijska subordinirana medijskoj pismenosti. Kod nekih autora nalazimo uključene i druge vrste pismenosti, nedovoljno određene spram definicije medijske pismenosti. Ipak, budući da se sve definicije na neki način oslanjaju na polaznu definiciju iz 1992. godine važno je podsjetiti da ona sadrži tri radnje koje su obuhvaćene pojmom medijske pismenosti: **pristup** (tehnička upotreba medija: računarska, informatička, kompjuterska pismenost), **analiza** (odnos prema sadržaju: informacijske, digitalne, vizuelne, pismenosti) i **odašiljanje** (proizvodnju sadržaja i

diseminaciju drugim korisnicima, te objedinjuje ove dvije ranije radnje mijenjajući im smjer).

U ovom radu za pojam medijska pismenost podrazumijevat ćemo njenu njenu polaznu definiciju koja obuhvata tri navedene akcije koje se odnose na život u medijima: pristup, analizu i odašiljanje poruke, ali i razloge zašto je, po našem mišljenju, potrebno definiciju medijske pismenosti upotpuniti četvrtom akcijom **isključivanje** koja također ima cilj opismenjavanje za život sa medijima.

U kontekstu polazne definicije razlikujemo tri kategorije korisnika mreže:

1. Digitalni imigranti, doseljenici iz preddigitalnog doba koji su uglavnom ovladali kritičkim osvrtom na sadržaj.
2. Digitalni urođenici, domoroci, koji u pravilu vladaju pristupom i slanjem, tj. tehničkom upotrebom mreže.
3. Hibridna generacija koja je ovlada sa sve tri akcije polazne definicije medijske pismenosti: pristupom, analizom i odašiljanjem.

Medijska pismenost, po svojoj polaznoj definiciji, odnosi se na sve tri akcije, te bi bilo jednostavno zaključiti da se u cyber prostoru samo hibridna generacija smatra pismenom. Proširivanjem polazne definicije medijske pismenosti pitanje medijske pismenosti se usložnjava.

4. ISKLJUČIVANJE

Mrežu je nužno posmatrati iz njenog unutarnjeg ustroja i rada, ... na temelju binarne logike uključivanja/isključivanja, gdje granice se mijenjaju s vremenom, kako s promjenama u mrežnim programima, tako i sa uslovima izvođenja ovih programa“ (Castells 2004: 23)³. Definicija medijske pismenosti do sada je bila okrenuta samo jednoj strani te binarne opreke „uključivanju“, dok je izostala druga strana „isključivanje“, premda jedino obje odražavaju binarnu logiku mreže.

Skeptici uočavaju fenomen „da je tehnologija jednako sposobna biti i destruktivna i progresivna“ (McChesney 2014: 31). Zamku očitovanu u Virilioovoj dromologiji Metcalfe donosi u formulaciji: „... korisnost mreže sa svakim novim korisnikom raste sve većom brzinom“ (prema McChesney 2014: 169). Druga strana medalje je da „oni koji su isključeni iz mreže suočavaju se sa rastućom cijenom isključenja. Ovisno o

³ Izvorni tekst: „The network society works on the basis of a binary logic of inclusion/exclusion, whose boundaries change over time, both with the changes in the network’s programs and with the conditions of performance of these programs.“ (Castells 2004: 23)

važnosti mreže, posljedice isključenosti mogu biti jednake tome da ne postojite kao osoba“ (McChesney 2014: 170). Iza mobilističkog dividualnog identiteta, ili krize identiteta, postoji mnogo ozbiljnija promjena eshatološke postavke odnosa bivanja i postojanja.

„U industrijskom društvu, organiziranom oko ideje napretka i razvoja proizvodnih snaga postajanje strukturira bivanje, vrijeme potvrđuje prostor. U mrežnom društvu, prostor toka rastvara vrijeme narušavanjem niza događaja čineći ih simultanim, to uvodi društvo u strukturu efemernost: bivanje poništava postojanje“ (Castells 2004: 37)⁴.

Takvo bivanje poništava eshatologiju i postavlja novu ontologiju. Na mrežu se zapravo i,... ne može primijeniti ontološki kriterijum istinitosti, a da se ne zapadne u ozbiljne teškoće logičkog i epistemološkog karaktera (...) o ovoj simuliranoj realnosti možemo reći samo to da je ona u svojoj osnovi estetična, (dakle, čulna po svom porijeklu), ali i prividna (tj. da nema saznajni značaj u tradicionalnom značenju pojma) (...) svoje postojanje potvrđuje kao kontinuirani niz percepcija – egzistencija“ (Vuksanović 2008: 12). Fokus se, dakle, prebacuje sa onoga „što jest“ u ono što „izgleda da jest“. Uvođenje pojma „isključenja“ čovjeka s mreže u definiciju medijske pismenosti stoga ima svoje opravdanje kako u binarnoj logici mreže, tako i u oslobađanju vremena, koje ima svoju stvaralačku i oslobodajuću funkciju.

Zamke mreže očituju se, kako smo vidjeli, i na društvenoj i na individualnoj platformi, te je nakon devetnaest godina od usvajanja definicije medijske pismenosti neophodno razmisliti o njenoj dopuni. Definicija medijske pismenosti kao „sposobnost pristupa, analize i odašiljanja poruka posredstvom medija“ bez uključenja medijskog „isključivanja“ je torzična i ne uvažava puninu strukturirane kompleksnosti savremenog bivanja koje je sve manje mentalno, fizičko i duhovno iskustvo individue u slijedu vremena i prostora.

5. ZAKLJUČAK

Stavovi i skeptika i pobornika mreže ukazuju da je mrežu nemoguće izbjeći. Osim njenih kvaliteta postoje i brojne njene zamke na društvenoj i individualnoj platformi. Internet kao alat za širenje demokratije već se pokazao neučinkovit, ali istovremeno je vrlo umiješan u dromologiju, krizu demokratije i kreiranje novog društvenog

⁴ Izvorni tekst: „In industrial society, organized around the idea of progress and the development of productive forces, becoming structured being, time conformed to space. In the network society, the space of flows dissolves time by disordering the sequence of events and making them simultaneous, thus installing society in structural ephemerality: being cancels becoming“.

uređenja – netokratije. Korisnici mreže koji su sposobni uspostavljati kritički odmak postaju masa odnosno nova niža klasa – konzumtarijat.

Kontinuirana uključenost na mrežu proizvodi krizu identiteta, usamljenost, ovisnost, poremećaje pažnje, disfunkcionalnost mozga, umanjuje sposobnost kontemplacije. Medijska pismenost ima obavezu naučiti čovjeka kako da oslobodi slobodno vrijeme i osposobiti ga da živi sa medijima, a ne u medijima. Dosadašnja definicija medijske pismenosti utemeljena na funkciji uključivanja (pristup, analiza i odašiljanje poruke) zanemaruje binarnu logiku mreže i svrhu slobodnog vremena. Dromologija mreže ne dozvoljava intelektualnu „sporost“, te je potrebno dopuniti definiciju medijske pismenosti „isključivanjem“.

LITERATURA

1. Alić, Sead (2016), "Globalni ekran", *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, Vol. 4, br.1, 95-118.
2. Alić, Sead (2019), "Fotošopiranje svijesti", *Eidos: časopis za filozofiju i društveno-humanistička istraživanja*, Godina III, Br. 3, 137-145.
3. Bard, Alexander, Jan Sonderqvist (2003), *Netokracija*, Differo, Zagreb
4. Bauman, Zygmunt (2011), *Tekuća modernost*, Pelago, Zagreb
5. Bodrijar, Žan (2009), *Pakt o lucidnosti ili inteligencija zla*, Arhipelag, Beograd
6. Božović, Ratko (1975), *Iskušenja slobodnog vremena*, Mala edicija ideja, Beograd
7. Car, Viktorija, Lejla Turčilo, Marijana Matović (ur.) (2015), *Medijska pismenost -preduvjet za odgovorne medije*, Fakultet političkih nauka u Sarajevu, Sarajevo
8. Carr, Nicholas (2011), *Plitko: Šta internet čini našem mozgu*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
9. Castells, Manuel (2000), *Uspon umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb
10. Castells, Manuel (2004), *The Network Society*, Eward Elgar Publishing, Cheltenham
11. Chomsky, Noam (2008), *Kontrola medija*, Rubikon, Novi Sad
12. Debor, Gi (2006), *Društvo spektakla*, Porodična biblioteka, Beograd
13. Dizdar, Senada, Ešrefa Beba Rašidović (2014), "Informacijska pismenost", u: *Informacijska pismenost – smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 5-24.

14. Dizdar, Senada, Lejla Turčilo, Ešrefa Beba Rašidović, Lejla Hajdarpašić (ur.) (2014), *Informacijska pismenost – smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
15. Kanižaj, Igor, Viktorija Car (2008), "Hrvatska: Nove prilike za sustavni pristup medijskoj pismenosti", u: *Medijska pismenost - preduvjet za odgovorne medije*, Fakultet političkih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 19-38.
16. Manović, Lev (2015), *Jezik novih medija*, Clio, Beograd
17. Marks, Karl (1974), *Temelji slobode*, Naprijed, Zagreb
18. McChesney, Robert W. (2014), *Digitalna isključenost: Kako kapitalizam okreće internet protiv demokracije*, Multimedijalni institut, Zagreb
19. Negroponte, Nikolas (1998), *Biti digitalan*, Clio, Beograd
20. Turčilo, Lejla (2014), "Medijska pismenost kao dio informacijske pismenosti", u: *Informacijska pismenost – smjernice za razvoj inovativnih mrežnih modula*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 79-96.
21. Turčilo, Lejla, Lea Tajić (2015), "Bosna i Hercegovina: Nepostojanje strategije kompenzirano individualnim naporima u razvijanju medijske pismenosti", u: *Medijska pismenost-preduvjet za odgovorne medije*, Fakultet političkih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 7-18.
22. Virilio, Pol (2000), *Informatička bomba*, Svetovi, Novi Sad
23. Vuksanović, Divna (2008), *Filozofija medija: ontologija, estetika, kritika*, Čigoja štampa, Beograd
24. Vuksanović, Divna (2016), "Konsekvence medijskog posredovanja na savremenog čovjeka, telo i njegov svet", *Medijski dijalozi: časopis za istraživanja medija i društva*, godina IX, br. 23, 9-20.
25. Vulić, Tatjana (2018), "Medijska pismenost u vremenu digitalnih platformi: Stavovi srednjoškolaca", *DHS – Društvene i humanističke studije: časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, 1(4), 353-370.

Web izvori

1. The National Leadership Conference on Media Literacy, The Aspen institute Wye Center, Queenstown, Maryland, [online]. Dostupno na <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED365294.pdf> [06.08.2021.]

NET TRAPS – REASONS FOR COMPLETING THE DEFINITION OF MEDIA LITERACY

Summary:

The paper aims to present the characteristics of the net given through the prism of supporters and skeptics. That range reveals net traps at social platforms through the crisis of democracy as an introduction to netocracy, and at the individual platform. A particular problem that arises from this is the definitions of media literacy that are focused on life in the media. The paper presents completing the definition of media literacy with the term „exclusion“, which leads to life with media.

Keywords: net; media literacy; net traps; netocracy; exclusion

Adrese autorice
Authors' address

Tahani Komarica
Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju borbe protiv korupcije Sarajevo
tahani.kolar@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA

Jasmina Stošić

INKLUZIJA IZ PERSPEKTIVE UČENIKA S AUTIZMOM /

INCLUSION FROM THE PERSPECTIVE OF PUPILS WITH AUTISM 493

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.493

UDK 376:616.89

Primljeno: 05. 09. 2021.

Pregledni rad
Review paper

Jasmina Stošić

INKLUZIJA IZ PERSPEKTIVE UČENIKA S AUTIZMOM

Koncept inkluzije i dalje je tema mnogih rasprava među stručnjacima i istraživačima, a s druge strane sve više djece s autizmom uključuje se u redovne škole, u odjeljenja sa svojim neurotipičnim vršnjacima. Nažalost, rezultati mnogih istraživanja ukazuju da djeca s autizmom u takvom okruženju ostaju socijalno isključena i obrazovno zanemarena. Cilj ovog rada je prikazati istraživanja koja su uključivala perspektivu učenika s autizmom o iskustvima u inkluzivnom obrazovanju. Najvažniji nalazi tih istraživanja grupirani su kroz teme: odnos s vršnjacima, odnos s učiteljima, okolina i senzorni podražaji, interesi i što učenicima s autizmom treba u redovnoj školi. Ovaj kratki pregled istraživanja ukazuje da iz perspektive učenika s autizmom kvalitetna obrazovna inkluzija još uvijek nije osigurana.

Ključne riječi: autizam; inkluzija; vršnjaci; senzorni podražaji; interesi; učitelji

1. UVOD

Autizam, odnosno poremećaj iz spektra autizma se prema Dijagnostičkom i statističkom priručniku za mentalne poremećaje DSM-5 (APA 2013) definira kao poremećaj obilježen deficitima u komunikaciji i socijalnoj interakciji te restriktivnim i repetitivnim obrascima ponašanja, interesa i aktivnosti. Takva definicija ukorijenjena je u medicinskom, odnosno modelu usmjerenom na deficit. Nasuprot toj perspektivi, kroz pokret neurorazličitosti (Kapp i sur. 2013) razvio se koncept prema kojem se autizam promatra kao neurološko stanje različito od onog prisutnog u neurotipičnih pojedinaца, kao prirodna raznolikost među ljudima koja utječe na međusobne individualne razlike. Na taj se način usmjerenost na deficit, poremećaj, odnosno nešto što treba

popraviti ili izliječiti prebacuje na društveno kreiran invaliditet (van den Bosch i sur. 2018). U okviru ovog rada koristit će se termin osobe ili učenici s autizmom jer su termin osobe s poremećajem iz spektra autizma, koji se još uvijek najčešće koristi u literaturi na hrvatskom jeziku, samozastupnici s autizmom i roditelji djece s autizmom procijenili kao najmanje prihvatljiv (Kenny i sur. 2016; Bury i sur. 2020).

Uključivanje ili inkluzija svih učenika smatra se vodećim principom obrazovanja učenika s teškoćama u razvoju. Terzi (2005) navodi da medicinski model u okviru obrazovanja podrazumijeva naglasak na ograničenjima pojedinaca, a ne na način obrazovanja, organizacije i dizajna škole koji kreiraju ta ograničenja. Koncept inkluzije mora uključivati prilagodbu socijalnog i obrazovnog okruženja prema potrebama svakog učenika bez obzira na njegov razvojni profil i obrasce učenja (Liasidou 2012). Konvencija UN podržava pravo svakog učenika, tako i učenika s autizmom na pristup inkluzivnom, kvalitetnom, besplatnom obrazovanju u svojoj zajednici uz podršku koja im je potrebna za ostvarivanje svojeg potencijala. Mnogi stručnjaci zagovaraju trenutni dosta jednoobrazni pristup inkluziji, pri tom podrazumijevajući da „prava“ inkluzija ima samo jedan oblik – uključivanje djeteta s teškoćama u razvoju u postojeće redovne razrede, s učenicima bez teškoća u razvoju te da ih podučavaju nastavnici koji podučavaju svu djecu (a koji su primarno educirani za podučavanje djece bez teškoća u razvoju). Unatoč tome što mnogi na taj način operacionaliziraju inkluziju, sam koncept inkluzije i dalje je tema mnogih rasprava među stručnjacima i istraživačima (vidjeti Imray and Colley 2017; Wood 2019; Kaufman 2020).

Na svakodnevnoj, praktičnoj razini sve više djece s autizmom uključuje se u redovne škole, u odjeljenja sa svojim neurotipičnim vršnjacima. Nažalost, rezultati mnogih istraživanja ukazuju da djeca s autizmom u takvom okruženju ostaju socijalno isključena i obrazovno zanemarena. Između ostalog, istraživanja su pokazala da su učenici s autizmom manje prihvaćeni od svojih vršnjaka, razvijaju manje prijateljskih odnosa u školi, a kad su uključeni u interakciju u skupini vršnjaka, veća je vjerojatnost da budu izolirani, na „periferiji“ (Chamberlain i sur. 2007; Kasari i sur. 2011). Nadalje, istraživanja s roditeljima, učiteljima i samim učenicima ukazuju da učenici s autizmom doživljavaju više zlostavljanja od strane vršnjaka nego neurotipični učenici ili učenici s drugim teškoćama u razvoju (Brede i sur. 2017; Humphrey i Hebron 2015; Schroeder i sur. 2014, Sofronoff i sur. 2011; Rowley i sur. 2012). Također, za djecu s autizmom postoji puno veća vjerojatnost isključivanja iz škole, nego za djecu s drugim teškoćama u razvoju (Department for Education 2010), a dolazi i do takozvanog samoisključivanja, odnosno samo dijete odbija ići u školu (Goodall 2018). Isto tako, unatoč tome što se učitelji i drugi stručnjaci koji rade s djecom s autizmom

slažu s konceptom i principima inkluzije, mnogi smatraju da nemaju dovoljno znanja i vještina za podučavanje ovih učenika (McGregor i Campbell 2001; Robertson i sur. 2003; Marshall i Goodall 2015). Nedostaci inkluzivnog obrazovanja i smanjen osjećaj kompetencije učitelja za obrazovanje djece s teškoćama u razvoju vidljivi su i u istraživanjima s područja Jugoistočne Europe (Bukvić 2014; Sekušak-Galeševi sur. 2015; Starczewskai sur. 2011; Trajkovski 2017).

Uz perspektivu roditelja i učitelja, perspektiva učenika s autizmom ključna je u razumijevanju i analizi trenutne situacije inkluzivnog obrazovanja. Uvidi o inkluzivnom obrazovanju dobiveni od samih učenika trebaju biti temelj za promjenu sustava, ali i promjenu stavova i odnosa roditelja, stručnjaka i neurotipičnih vršnjaka prema osobama s autizmom.

Cilj ovog rada je prikazati istraživanja koja su uključivala perspektivu učenika s autizmom o iskustvima u inkluzivnom obrazovanju. U radu je korištena metodologija narativnog preglednog rada sa sljedećim kriterijima za uključivanje radova:

- radovi koji uključuju perspektivu osoba s autizmom o iskustvima u redovnoj školi;
- sudionici su verbalne osobe s autizmom bez intelektualnih teškoća koje su imale iskustvo obrazovanja u redovnoj školi;
- istraživanja koja koriste kvantitativnu i kvalitativnu metodologiju.

U nastavku teksta su izdvojeni najvažniji nalazi istraživanja grupirani kroz teme koje su u njima najčešće zastupljene: odnos s vršnjacima, odnos s učiteljima, okolina i senzorni podražaji, interesi te što učenicima s autizmom treba u redovnoj školi.

2. OBRAZOVNA INKLUZIJA - PERSPEKTIVA UČENIKA S AUTIZMOM

2.1. Odnos s vršnjacima

Odnosi s vršnjacima mogu biti prepreka, ali također mogu biti i ključni u stvaranju uspješne inkluzije (Istuaný i Wood 2020). Osobe s autizmom izvještavaju o osjećajima izolacije i usamljenosti u školi (Humphrey i Lewis 2008; Goodall 2018) te o anksioznosti povezanoj sa socijalnim interakcijama (Myles i sur. 2019). Nošenje sa situacijama rada u grupi navedeno je kao jedan od većih izazova te učenici također navode da se osjećaju kao da su izvan socijalnih grupa, da nemaju razumijevanje svojih vršnjaka te da se njihov doprinos ne uvažava (Myles i sur. 2019; MacMillan i sur. 2018; Falkmer i sur. 2012). Nažalost, osobe s autizmom u velikom broju istraživanja

izvještavaju i o fizičkom i verbalnom zlostavljanju od strane vršnjaka (Carringtoni sur. 2003; Humphrey i Lewis 2008; Falkmer i sur. 2012; Hebron i Humphrey 2014; Parsons 2014; Goodall 2018). U nekim istraživanjima sudionici smatraju da su žrtve jer ih drugi vide kao drugačije i zbog toga što drugi znaju za njihov autizam (Humphrey i Lewis 2008; Hebron i Humphrey 2014).

S druge strane, u okviru istraživanja sudionici također naglašavaju da su im prijatelji izvor podrške i da ih štite od zlostavljanja (Carrington i sur. 2003; Humphrey i Lewis 2008; Humphrey i Symes 2010; Istuany i Wood 2019). Također navode da ih prijatelji prihvaćaju takvima kakvi jesu, čine da imaju pozitivan odnos prema sebi (Humphrey i Lewis 2008; Hebron i Humphrey 2014; Istuany i Wood 2019) te također doprinose da se osjećaju manje tjeskobno u školi (Humphrey i Symes 2010).

Poznato je kako osobe s autizmom koriste različite kompenzacijske strategije kako bi prikrili osobitosti u ponašanju koje proizlaze iz autizma i činili se više neurotipičnima (Hull i sur. 2019). Takve strategije mogu doprinijeti uspješnijim socijalnim interakcijama s neurotipičnim vršnjacima, ali zahtijevaju veliki napor i stresne su za osobe s autizmom (Hull i sur. 2017). Također treba uzeti u obzir da su istraživanja pokazala povezanost između korištenja kompenzacijskih strategija i lošijeg mentalnog zdravlja (Cassidy i sur. 2018).

Sinclair (2010) navodi da bi vršnjački odnosi za djecu s autizmom bili pozitivniji da ona imaju i mogućnost interakcije s drugim autističnim vršnjacima. Novija istraživanja pokazuju da neurotipične osobe imaju teškoća u prepoznavanju i interpretaciji mentalnih stanja, emocija, gesti i izraza lica osoba s autizmom (Sheppard i sur. 2016) i da osobe s autizmom bolje razumiju mentalna stanja drugih osoba s autizmom (Crompton i sur. 2019). Interakcija s drugim učenicima s autizmom mogla bi pridonijeti većem zadovoljstvu u školi i kvalitetnijim i pozitivnijim vršnjačkim odnosima. U manjem kvalitativnom istraživanju Jones i suradnika (2013) učenici su naveli da ih samo drugi učenici s autizmom mogu razumjeti i to je pridonijelo njihovom osjećaju pripadanja. U istraživanju u kojem su koristili kombinaciju kvantitativnih i kvalitativnih metoda, MacMillan i suradnici (2018) ustanovili su da su osobe s autizmom u školi osjećale veće razumijevanje od strane učenika s autizmom, nego od neurotipičnih učenika i učitelja. Odrasle osobe su se također nakon dobivanja dijagnoze osjećale bolje shvaćene od strane drugih osoba s autizmom (Jones i sur. 2014; Rosqvist 2012). Važno je pritom naglasiti kako većina autora tih istraživanja naglašava da to nikako ne podrazumijeva izdvajanje djece s autizmom od svojih neurotipičnih vršnjaka, nego veću usmjerenost na edukacije i prilagodbu okoline te podizanje svjesnosti vršnjaka i nastavnika o različitostima osoba s autizmom.

2.2 Odnos s učiteljima

Većina istraživanja koja su uključivala perspektivu učenika s autizmom fokusirana su na teme vezane za osjećaj prihvaćenosti i razumijevanja od strane učitelja (Humphrey i Lewis 2008; 2008a; MacMillan i sur. 2018), a manje su bila usmjerena na specifične strategije te kvalitete prilagodbi u obrazovanju (Goodall 2018). Povratna informacija učitelja i stručnjaka u školi utječe na to kako učenici doživljavaju svoju različitost, pozitivna povratna informacija potiče pozitivnu samoprocjenu i obrnuto (Humphrey i Lewis 2008; Humphrey i Symes 2010). Učenici su naveli da ih učitelji ne podržavaju i ne razumiju te da se ne prilagođavaju karakteristikama njihovog mišljenja i funkcioniranja (Humphrey i Lewis 2008; Goodall 2018). Također su se osjećali manje prihvaćenima i shvaćenima od strane učitelja (MacMillan 2018; Falkmer i sur. 2012), manje su razumjeli upute učitelja i rjeđe navodili da dobivaju pomoć od strane učitelja nego neurotipični učenici (Falkmer i sur. 2012). Učenici su također naveli da učitelji i školsko osoblje svojim pristupom i načinom pružanja podrške mogu umanjiti osjećaj stigmatizacije. Suptilni pristup u pružanju podrške koji je organiziran i prezentiran na način da je omogućen po potrebi svim učenicima pomaže učenicima s autizmom da se bolje „uklope“ (Humphrey i Lewis 2008, Istuany i Wood 2020).

2.3 Okolina i senzorni podražaji

Neuobičajene reakcije na senzorne podražaje i potreba za redom i predvidljivošću karakteristike su većine učenika s autizmom. Osoba s autizmom može biti preosjetljiva ili premalo osjetljiva na senzorne podražaje. Međutim, također se može desiti da ista osoba bude i preosjetljiva i premalo osjetljiva, a to može ovisiti o različitim čimbenicima koji proizlaze iz same osobe i njezine okoline (Bogdashina 2016). Školska okolina, uz nepredvidljive, kontinuirane promjene u okviru socijalnih odnosa, izvor je i mnogih senzornih podražaja koji mogu biti preplavljujući za učenike s autizmom. Neki učenici navode svoju osjetljivost na buku i gužvu kao velik izvor stresa i tjeskobe u školskom okruženju (Hebron i Humphrey 2014; Hill 2014; Humphrey i Lewis 2008; Goodall 2018). Mjesta koja su im najstresnija uključuju ulaze i izlaze iz škole, školsku kantinu, hodnike i igrališta. To su obično i mjesta na kojima se odvija socijalna interakcija koja je najmanje strukturirana, ali također i mjesta koja su najbucnija i u kojima je najveća gužva (Hebron i Humphrey 2014; Hill 2014; Humphrey i Lewis 2008; Penney 2013). Broj učenika u odjeljenju i veličina odjeljenja također utječe na kvalitetu uključenosti učenika s autizmom (Hill 2014; Wood 2018). Neki

učenici navode da su im red i predvidljivost važni za funkcioniranje u školskom okruženju (Humphrey i Lewis 2008a, Istuany i Wood 2020). Preosjetljivost na podražaje i potreba za redom može udaljiti učenike s autizmom od vršnjaka ako izbjegavaju mjesta na kojima se oni neformalno okupljaju tijekom odmora (Humphrey i Lewis 2008; Saggarsi sur. 2011). Neki učenici također navode da senzorne teškoće mogu utjecati na njihovo učenje, s tim da najviše izdvajaju buku koja ih onemogućava u koncentraciji na rad ili interakciji s vršnjacima (Hill 2014; Humphrey i Lewis 2008; Penney 2013; Saggarsi sur. 2011). Buka u školi povezana je s visokim stupnjem stresa, problemima u ponašanju, ali i isključivanjem djece iz redovne škole (Sainsbury 2009; Wood 2020). Buka se također povezuje i s teškoćama u obradi jezika kod djece s teškoćama u razvoju (Klatte i sur. 2013). U okviru više istraživanja učenici su izražavali potrebu za mirnim mjestom na kojem se mogu opustiti i odmaknuti od buke i gužve (Istuany i Wood 2020; Myles i sur. 2019; Wood 2018; Goodall 2018; Humphrey i Lewis 2008; 2008a).

2.4. Interesi

Podučavanje će za svu djecu biti više motivirajuće ukoliko ono uključuje njihove interese, međutim kod učenika s autizmom različito je to što se radi vrlo intenzivnom fokusu na manje tema, što se naziva takozvanim monotropskim stilom mišljenja (Murray 2014). Iako većina pregledanih istraživanja nije bila usmjerena na ulogu interesa u inkluziji učenika s autizmom, ona koja jesu naglašavaju njihovu važnost. Interesi su navedeni kao izvor teškoća s vršnjacima kod nekih sudionika (Mac Millan 2018; Wood 2018), no drugi sudionici su navodili da su oni bili ključni za njihovu socijalnu uključenost i prihvaćenost od strane vršnjaka (Mac Millan 2018; Wood 2018). Nadalje je važnost interesa vidljiva i u strategijama podučavanja, gdje su sudionici bili više angažirani i uključeni ukoliko se uzeo u obzir i njihov interes (Goodall i sur. 2018; Wood 2018). Uključivanje interesa u nastavni proces može imati pozitivan utjecaj na socijalno uključivanje, učenje i ponašanje učenika s autizmom u školi (Gunki Delafield-Butt 2016; Wood 2019).

2.5. Što učenicima s autizmom treba u redovnoj školi

Učenici navode da bi željeli da nastavnici imaju više razumijevanja za njih, da imaju znanja o autizmu i njihovim potrebama za prilagodbom. Neke od korisnih strategija koje su učenici naveli u okviru istraživanja Goodall i suradnika (2018) su rastavljanje

zadataka i ostalih aktivnosti na manje korake, vizualna podrška u podučavanju, korištenje tehnologije, alternative isključivo auditivnoj obradi informacija, uključivanje djetetovih interesa, odvajanje vremena za interakciju s vršnjacima, fleksibilnost u količini i vrsti domaće zadaće koja se zadaje itd. Međutim, sudionici naglašavaju važnost uvođenja fleksibilnog pedagoškog pristupa i strategija te uzimanja u obzir situacije i karakteristika svakog djeteta (Sciutto i sur. 2012; Sproston i sur. 2017; Goodall i sur. 2018), a ne da ih se gleda kao dio homogene grupe koja ima istu dijagnozu i za koju se koriste točno određene strategije (Goodall i sur. 2018). Nadalje, u mnogim istraživanjima učenici navode potrebu za strukturom, redom i predvidljivošću te također potrebu za lako dostupnim, izdvojenim, mirnim prostorom koji bi smanjio njihovu anksioznost i stres (Istuanj i Wood 2020; Myles i sur. 2019; Wood 2018; Goodall 2018; Humphrey i Lewis 2008; 2008a). Manji broj učenika u odjeljenju i bolji omjer između osoblja i stručnjaka omogućili bi kvalitetniju podršku svakom učeniku i također smanjili socijalnu anksioznost i senzornu preplavljenost (Sproston 2017; Goodall i sur. 2018).

RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Gljučni elementi inkluzije za učenike s autizmom trebaju uključivati: stvaranje pozitivnog odnosa, prilagodbu socijalne i fizičke okoline, edukaciju nastavnika i stručnjaka, fleksibilnost pedagoških procesa, edukaciju i podizanje svjesnosti vršnjaka, razvoj politika na temelju praktične primjene te pružanje neposredne podrške samim učenicima (Morewood i sur. 2011). Pellicano (2014: 386) u svojem komentaru u okviru uredničkog teksta „Trenutna iluzija obrazovne inkluzije“ u uvodu časopisa *Autism* tvrdi:

„Kako god da se postavimo prema konceptu inkluzije, jedno je sigurno: većina zemalja ne uspijeva uspješno uključiti djecu i mlade s autizmom po bilo kojoj razumnoj definiciji tog termina. Trenutni podaci pokazuju da su formalne preporuke i regulative daleko ispred stavova i prakse u cijelom svijetu.“

Ovaj kratki pregled istraživanja perspektive učenika s autizmom u skladu je s izjavom te autorice. Važno je napomenuti da istraživanja koja su uključena u ovaj pregled uključuju perspektivu verbalnih osoba s autizmom bez intelektualnih teškoća koji su uključeni ili su bili uključeni u redovnu školu. Većina uključenih istraživanja koristi kvalitativne metode i uključuje manji broj sudionika. Također uključuje osobe u dobi od 11 godina nadalje. Općenito nedostaju istraživanja s djecom koja su manje verbalna ili neverbalna, djecom s intelektualnim teškoćama i niže kronološke dobi.

Nužno je uzeti u obzir perspektivu učenika s autizmom pri kreiranju uvjeta za inkluzivno obrazovanje, u skladu s principom „Ništa o nama bez nas“. Istraživanja s osobama s autizmom, njihovim roditeljima i stručnjacima o prioritetima za istraživanja na području autizma jasno ukazuju da oni uključuju područja koja čine razliku u svakodnevnom životu osoba s autizmom – između ostalog u obrazovanju i zapošljavanju (Pellicano i sur. 2014; Roche i sur. 2020). U Hrvatskoj ne postoje istraživanja koja uključuju perspektivu učenika s autizmom. Također nema istraživanja u okviru kojih se procjenjuje kvaliteta inkluzije učenika s autizmom kroz objedinjavanje različitih perspektiva – učenika, roditelja, nastavnika i vršnjaka – unatoč tome što se oni sve češće uključuju u redovne škole. Postavlja se pitanje, jesmo li pobornici vrijednosti „inkluzije za sve“ nauštrb prikupljanja podataka o tome kako zaista „inkluzija“ kojoj svjedočimo funkcionira? Norwich (2005) naglašava potrebu stvaranja konstruktivne sinteze vrijednosti, konceptualnih i empirijskih komponenti kad se bavimo pitanjem inkluzije. Uvjeti i čimbenici inkluzije trebaju uključivati prvenstveno perspektivu učenika na spektru, ali također i njihovih roditelja, stručnjaka na području autizma i na području obrazovanja (Merry 2019). Moramo se odmaknuti od postojećeg jednoobraznog razumijevanja inkluzije i rasprave o njenom značenju i vrijednosti te usmjeriti se na stvarna iskustva učenika s autizmom u redovnoj školi. Istraživanja kvalitete inkluzije djece s autizmom ključna su za nužne promjene u sustavu obrazovanja ovih učenika.

LITERATURA

1. American Psychiatric Association [APA] (2013), *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.)*, American Psychiatric Publishing, Arlington
2. Bogdashina, Olga (2016), *Sensory Perceptual Issues in Autism and Asperger Syndrome, Second Edition: Different Sensory Experiences - Different Perceptual Worlds*, Jessica Kingsley Publishers, London
3. Bölte, Sven (2019), "Hey autism researcher, what's on your mind today about inclusion?" *Autism*, 23(7), 1611-1613.
4. Brede, Janina, Anna Remington, Lorcan Kenny (2017), "Excluded from school: examining the educational experiences of students on the autism spectrum", *Autism & Developmental Language Impairments*, 2, 1-20.
5. Bukvić, Zlatko (2014), "Teachers competency for inclusive education", *European Journal of Social and Behavioural Sciences*, 11(4), 1585-1590.

6. Bury, Simon M., Rachel Jellett, Jennifer R. Spoor, Darren Hedley (2020), "It Defines Who I Am" or "It's Something I Have": What Language Do [Autistic] Australian Adults [on the Autism Spectrum] Prefer?", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 1-11.
7. Carrington, Suzanne, Lorraine Graham (2001), "Perceptions of school by two teenage boys with Asperger syndrome and their mothers: a qualitative study", *Autism*, 5(1), 37-47.
8. Carrington, Suzanne, Elizabeth Templeton, Tracey Papinczak (2003), "Adolescents with Asperger syndrome and perceptions of friendship", *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 18(4), 211-218.
9. Cassidy, Sarah, Louise Bradley, Rebecca Shaw, Simon Baron-Cohen (2018), "Risk markers for suicidality in autistic adults", *Molecular Autism*, 9(1), 42-53.
10. Cassidy, Sarah, Peter Mitchell, Peter Chapman, Danielle Ropar (2015), "Processing of spontaneous emotional responses in adolescents and adults with autism spectrum disorders: Effect of stimulus type", *Autism Research*, 8(5), 534-544.
11. Chamberlain, Brandt, Connie Kasari, Erin Rotheram-Fuller (2007), "Involvement or isolation? The social networks of children with autism in regular classrooms", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37(2), 230-242.
12. Crompton Catherine J., Danielle Ropar, Claire V. M. Evans-Williams, Emma G. Flynn, Sue Fletcher-Watson (2019), "Autistic peer-to-peer information transfer is highly effective", *Autism*, 24(7), 1704-1712.
13. Department for Education (2010), *Children with special educational needs: An analysis*, DFE Publications, Nottingham
14. Eguiguren Istuany, Olivia, Rebecca Wood (2020), "Perspectives on Educational Inclusion from a Small Sample of Autistic Pupils in Santiago, Chile", *Scandinavian Journal of Disability Research*, 22(1), 210-220.
15. Falkmer, Marita, Mats Granlund, Claes Nilholm, Torbjörn Falkmer (2012), "From my perspective – Perceived participation in mainstream schools in students with autism spectrum conditions", *Developmental Neurorehabilitation*, 15(3), 191-201.
16. Goodall, Craig (2018), "I felt closed in and like I couldn't breathe': A qualitative study exploring the mainstream educational experiences of autistic young people", *Autism & Developmental Language Impairments*, 1, 1-16.

17. Gunn, Kerry, Jonathan Delafield-Butt (2016), "Teaching children with autism spectrum disorder with restricted interests: A review of evidence for best practice", *Review of Educational Research*, 86(2), 408-430.
18. Hebron, Judith, Neil Humphrey (2014), "Mental health difficulties among young people on the autistic spectrum in mainstream secondary schools: A comparative study", *Journal of Research in Special Educational Needs*, 14(1), 22-32.
19. Hull, Laura, William Mandy, Meng-Chuan Lai, Simon Baron-Cohen, Carrie Allison, Paula Smith, K. V. Petrides (2019), "Development and validation of the camouflaging autistic traits questionnaire (CAT-Q)", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 49, 819-833.
20. Hull, Laura, K. V. Petrides, Carrie Allison, Paula Smith, Simon Baron-Cohen, Meng-Chuan Lai, William Mandy (2017), "Putting on my best normal": Social camouflaging in adults with autism spectrum conditions", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 47, 2519-2534.
21. Humphrey, Neil, Judith Hebron (2015), "Bullying of children and adolescents with autism spectrum conditions: a 'state of the art review'", *International Journal of Inclusive Education*, 19(8), 845-862.
22. Humphrey, Neil, Sarah Lewis (2008), "Make me normal": The views and experiences of pupils on the autistic spectrum in mainstream secondary schools", *Autism*, 12(1), 23-46.
23. Humphrey, Neil, Sarah Lewis (2008a), "What does 'inclusion' mean for pupils on the autistic spectrum in mainstream secondary schools?", *Journal of Research in Special Educational Needs*, 8(3), 132-140.
24. Humphrey, Neil, Wendy Symes (2010), "Perceptions of social support and experience of bullying among pupils with autistic spectrum disorders in mainstream secondary schools", *European Journal of Special Needs Education*, 25(1), 77-91.
25. Imray, Peter, Andrew Coley (2017), *Inclusion is dead-long live inclusion*, Routledge, London
26. Kapp, Steven K., Kristen Gillespie-Lynch, Lauren E. Sherman, Ted Hutman (2013), "Deficit, difference, or both? Autism and neurodiversity", *Developmental Psychology*, 49(1), 59-71.
27. Kasari, Connie, Jill Locke, Amanda Gulsrud, Erin Rotheram-Fuller (2011), "Social networks and friendships at school: comparing children with and without ASD", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 41(5), 533-544.

28. Kaufman, James M. (2020), *On educational inclusion: Meanings, history, issues and international perspectives*, Routledge, London
29. Kenny, Lorcan, Caroline Hattersley, Bonnie Molins, Carole Buckley, Carol Povey, Elizabeth Pellicano (2016), "Which terms should be used to describe autism? Perspectives from the UK autism community", *Autism*, 20(4), 442-462.
30. Liasidau, Anastazia (2012), *Inclusive Education, Politics and Policymaking (Contemporary Issues in Education Studies)*, 1st Edition, Continuum
31. Lisak Šegota, Natalija, Ivana Lessner Lištiaková, Jasmina Stošić, Joanna Kossewska, Jasmina Troshanska, Ana Petkovska Nikolovska, Tamara Cierpiełowska, David Preece (2020), "Teacher education and confidence regarding autism of specialist primary school teachers", *European Journal of Special Needs Education*, online first, 1-14. Dostupno na: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08856257.2020.1829865>
32. Macmillan, Katherine, Craig Goodall, Sue Fletcher-Watson (2018), "Do autistic individuals experience understanding in school?", *OEFf reprints*, 1-20.
33. Marshall, David, Craig Goodall (2015), "The right to appropriate and meaningful education for children with ASD", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45(10), 3159-3167.
34. McGregor, Evelyn, Elaine Campbell (2001), "The Attitudes of Teachers in Scotland to the Integration of Children with Autism into Mainstream Schools", *Autism*, 5(2), 189-207.
35. Merry, Michael S. (2020), "Do Inclusion Policies Deliver Educational Justice for Children with Autism? An Ethical Analysis", *Journal of School Choice*, 14, 9-25.
36. Mitchell, Peter, Elizabeth Sheppard, Sarah Cassidy (2021), "Autism and the double empathy problem: Implications for development and mental health", *British Journal of Developmental Psychology*, 39, 1-18. _
37. Morewood, Gareth, Neil Humphrey, Wendy Symes (2011), "Mainstreaming autism: Making it work", *Good Autism Practice*, 12(2), 62-68.
38. Murray, Dinah (2018), "Monotropism: An interest-based account of autism", u: Fred Volkmar (ur.), *Encyclopedia of Autism Spectrum Disorders*, Springer, New York
39. Myles, Olivia, Christopher Boyle, Andrew Richards (2019), "The social experiences and sense of belonging in adolescent females with Autism in mainstream school", *Educational and Child Psychology*, 36(4), 8-21.

40. Parsons, Sarah (2015), "‘Why are we an ignored group?’ Mainstream educational experiences and current life satisfaction of adults on the autism spectrum from an online survey", *International Journal of Inclusive Education*, 19, 397-421.
41. Pellicano, Elizabeth, Adam Dinsmore, Tony Charman, (2014), "What should autism research focus upon? Community views and priorities from the United Kingdom", *Autism*, 18(7), 756-770.
42. Pellicano, Liz, Sven Bölte, Aubyn Stahmer (2018), "The current illusion of educational inclusion", *Autism*, 22(4), 386-387.
43. Ralph, Sue, Julie Marshall, Sue Palmer (2002), "‘I Wasn’t Trained to Work with Them’: Mainstream Teachers’ Attitudes to Children with Speech and Language Difficulties", *International Journal of Inclusive Education*, 6, 199-215.
44. Robertson, Kristen , Brandt Chamberlain, Connie Kasari (2003), "General Education Teachers’ Relationships with Included Students with Autism", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 33, 123-130.
45. Roche, Laura, Dawn Adams, Megan Clark (2020), "Research priorities of the autism community: A systematic review of key stakeholder perspectives", *Autism*, 25(2), 336-348.
46. Rowley, Emma, Susie Chandler, Gillian Baird, Emily Simonoff, Andrew Pickles, Tom Loucas, Tony Charman (2012), "The experience of friendship, victimization and bullying in children with an autism spectrum disorder: Associations with child characteristics and school placement", *Research in Autism Spectrum Disorders*, 6(3), 1126-1134.
47. Schroeder, Jessica H., M. Catherine Cappadocia, James M. Bebko, Debra J. Pepler, Jonathan A. Weiss (2014), "Shedding light on a pervasive problem: a review of research on bullying experiences among children with autism spectrum disorders", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 44(7), 520-534.
48. Sciuotto, Mark, Sally Richwine, Janelle Mentrkoski, Kathryn Niedzwiecki (2012), "A qualitative analysis of school experience of students with autism spectrum disorders", *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 27, 177-188.
49. Sekušak-Galešev, Snježana, Jasmina Frey Škrinjar, Lea Masnjak (2015), *Examining social inclusion and quality of support in preschool, elementary and secondary educational institutions for children and students with Autism*

- Spectrum Disorder (ASD) and Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD)*, Faculty of Education and Rehabilitation Sciences University of Zagreb, Zagreb
50. Sheppard, Elizabeth , Dhanya Pillai, Genevieve Tze-Lynn Wong, Danielle Ropar, Peter Mitchell (2016), "How easy is it to read the minds of people with Autism Spectrum Disorder?", *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46, 1247-1254.
 51. Sinclair, Jim (2010), "Being autistic together", *Disability Studies Quarterly*, 30(1), 24-39.
 52. Sofronoff, Kate, Elizabeth Dark, Valerie Stone (2011), "Social vulnerability and bullying in children with Asperger syndrome", *Autism*, 15(3), 355-372.
 53. Sproston, Kelda, Felicity Sedgewick, Laura Crane (2017), "Autistic girls and school exclusion: Perspectives of students and their parents", *Autism and Developmental Language Impairments*, 2, 1-14.
 54. Starczewska, Ania, Alan Hodkinson, Gill Adams (2011), "Conceptions of inclusion and inclusive education: A critical examination of the perspectives and practices of teachers in Poland", *Journal of Research in Special Educational Needs*, 12(3), 162-169.
 55. Terzi, Lorella (2005), "Beyond the Dilemma of Difference: The Capability Approach to Disability and Special Educational Needs", *Journal of Philosophy of Education*, 39, 443-459.
 56. Trajkovski, Vladimir (2017), "Macedonia and Autism", u: Fred Volkmar (ur.), *Encyclopedia of Autism Spectrum Disorders*, Springer, New York
 57. Van den Bosch, Karin E., Anna Krzeminska, Eun Young Song, Lineke B. E. Van Hal, Mitzi M. Waltz, Hannah Ebben, Alice P. Schippers (2018), "Nothing about us, without us: A case study of a consumer-run organization by and for people on the autism spectrum in the Netherlands", *Journal of Management & Organization*, 25(4), 464-480.
 58. Williams, Emma I., Kate Gleeson, Bridget E. Jones (2019), "How pupils on the autism spectrum make sense of themselves in the context of their experiences in a mainstream school setting: A qualitative metasynthesis", *Autism*, 23(1), 8-28.
 59. Wood, Rebecca (2018), *The inclusion of autistic children in the curriculum and assessment in mainstream primary schools*, doctoral thesis, Education College of Social Sciences University of Birmingham, Birmingham

60. Wood, Rebecca (2019), "Autism, intense interests and support in school: from wasted efforts to shared understandings", *Educational Review*, 73, 1-21.

INCLUSION FROM THE PERSPECTIVE OF PUPILS WITH AUTISM

Summary

The concept of inclusion remains a topic of many discussions between professionals and researchers. At the same time, many children with autism are included in mainstream school with their neurotypical peers. Research has shown that many children with autism are socially excluded in mainstream schools. This review paper aims to explore the perspective of pupils with autism on inclusive education. The main results were grouped by the following themes: relationship with peers, relationship with teachers, environment and sensory issues, interests, and what children need in mainstream schools. This narrative review has shown that from the perspective of pupils with autism educational inclusion is still not achieved.

Keywords: autism; inclusion; peers; sensory stimuli; interests; teachers

Adresa autorice
Authors' address

Jasmina Stošić
Sveučilišta u Zagreb
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet
jasmina.stosic@erf.unizg.hr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANTROPOGEOGRAFIJA

Šime Vukman, Karlo Mak

ČIMBENICI ZADOVOLJSTVA MLADIH KAFIĆIMA I NOĆNIM
KLUBOVIMA U ZAGREBU / FACTORS OF YOUTH SATISFACTION
WITH CAFÉ BARS AND NIGHT CLUBS IN ZAGREB

509

DOI 10.51558/2490-3647.2021.6.4.509

UDK 159.922.8

Primljeno: 15. 09. 2021

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Šime Vukman, Karlo Mak

ČIMBENICI ZADOVOLJSTVA MLADIH KAFIĆIMA I NOĆNIM KLUBOVIMA U ZAGREBU

Rad se bavi ekonomsko-geografskim činiteljima zadovoljstva studenata Sveučilišta u Zagrebu zagrebačkim klubovima i kafićima. U svrhu dobivanja uvida u regionalne razlike, a vodeći se načelima neprobabilističkog uzorkovanja tehnikom snježne grude, provedeno je online anketno istraživanje (N = 319). Detektirane su značajne prostorne razlike u zadovoljstvu cijenama u zagrebačkim kafićima i noćnim klubovima. One nisu uzrokovane samo makroekonomskim pokazateljima (prosječne neto plaće), odnosno materijalnim sredstvima kojima studenti raspolažu (džeparac i ostali prihodi), nego su u mnogo većoj mjeri relacijske prirode. Drugim riječima, iznimno se važnom pokazala percepcija o cjenovnoj razlici između Zagreba i županije iz koje ispitanici dolaze. Konačno, lokacija se pokazala za studente ključnim faktorom pri odabiru kafića koji će posjetiti.

Ključne riječi: kafići; noćni klubovi; zadovoljstvo potrošača; studenti; Zagreb

1. UVOD

U postsocijalističkih društvima je 1990-ih i 2000-ih godina, usljed porasta životnog standarda, stupnja obrazovanja, količine slobodnog vremena i rastućeg tržišta naglo porasla važnost mladih kao potrošača (Wilska 2017). Mladi raspolažu s razmjerno više slobodnog vremena u odnosu prema populaciji u radno aktivnoj dobi.¹ Istovremeno, to znači veću participaciju u dokoličarskim aktivnostima (Ilišin 1999). Doko-

¹ Ipak, uvjerljivo najviše vremena na raspolaganju imaju umirovljenici (U.S. Bureau of Labor Statistics 2021).

lica osigurava postojanje različitih mogućnosti za potrošačke, iskustvene i rekreacijske aktivnosti (Öner i Klaesson 2017). U ovom radu se fokusiramo na potrošačke aktivnosti. Geografsko proučavanje potrošnje dobiva zamah 1980-ih godina (Gregory i sur. 2009), a temelji se na četiri osnovna tipa potrošačkih aktivnosti – kupovini, zabavi, kulturi i prehrani (Jakovčić 2011). Pobljiže ćemo proučiti provođenje slobodnog vremena mladih u prostorima zabave – kafićima i noćnim klubovima. Naime, Ilišin (1999) je još krajem 1990-ih ustvrdila kako aktivnosti čija je primarna funkcija zabava dominiraju u slobodnom vremenu mladih. Pritom veoma važno mjesto zauzima zabava u noćnim klubovima (Relja i Leburčić 2001) i kafićima (Ruscello 2000; Ilišin 2007; Manetti i sur. 2007; Zasina 2020).

Polazeći s ekonomsko-geografskog stajališta, cilj nam je utvrditi geografski uvjetovane razlike u zadovoljstvu studenata Sveučilišta u Zagrebu zagrebačkim kafićima i noćnim klubovima. Ta je skupina mladih odabrana s mišlju da se radi o specifičnoj socioekonomskoj skupini čija se razmišljanja, načini i mjesta provođenja slobodnog vremena poveznog s aktivnostima potrošnje znatno razlikuju od ostalih skupina stanovništva (Jakovčić 2011). Važnost mladih potrošača u suvremenom društvu leži i u samoj činjenici da su oni postali komodificirana društvena skupina, a mladost i mladolikost su prepoznate kao norme idealnoga životnoga stila. Bez obzira na limitirane materijalne resurse s kojima raspolažu, kao i često nepovoljnu situaciju na tržištu rada, mladi su, bez dvojbe, važna potrošačka skupina (Wilska 2017), a njihove potrošačke navike vrijedne znanstveno-istraživačke pažnje.

1.1. Zadovoljstvo potrošača: pregled prethodnih istraživanja

Zadovoljstvo potrošača podrazumijeva procjenu potrošačkog iskustva (Anderson i sur. 1994), pri čemu je ta evaluacija naknadna (Aslam i sur. 2018). Teorijski se najčešće naslanja na C/D paradigmu (engl. *confirmation/disconfirmation paradigm*), što znači da je zadovoljstvo rezultat usporedbe između očekivanja koja potrošač ima te realiziranog potrošačkog iskustva (Szymanski i Henard 2001; Radman i sur. 2002). Ukoliko očekivanja nisu ispunjena, potrošač će biti razočaran. Ispunjena očekivanja podrazumijevaju zadovoljstvo, a potrošačka iskustva koja su znatno iznad očekivanja rezultirat će oduševljenjem (Szymanski i Henard 2001; Kraljević i sur. 2017). Ponajviše su dokumentirani faktori zadovoljstva mjestima potrošnje u sistemu kupovine. Uglavnom se navode prediktori poput kvalitete roba i/ili usluga, širine i/ili dubine asortimana, cijene (Radman i sur. 2002; Pavlić i sur. 2021) i lokacije (Kraljević 2017). Međuovisnost cijene i zadovoljstva potrošača pokazala se dominantnim faktorom

(Suhud i sur. 2020). S druge strane, o zadovoljstvu prostorima zabave postoji manji broj radova i svi su oni novijeg datuma. Primjerice, Kusumawati i Rahayu (2020) nastoje povezati zadovoljstvo potrošača s njihovom vjernošću određenom kafiću. Silalahi i sur. (2020) raspravljaju o utjecaju *zelenog* uređenja kafića na zadržavanje posjetitelja, dok Fauzia i sur. (2020) istražuju obilježja važna korisnicima *co-working* kafića (engl. *co-working space cafés*). Tek je nekoliko istraživanja u obzir uzelo zadovoljstvo mladih potrošača. Vodeći se primjerom Starbucksa, Akgun i Yalim (2015) raspravljaju zašto mladi preferiraju lance kafića naspram klasičnih kafića te dolaze do zaključka da je ključ u njihovom imidžu. Chang i sur. (2014) raspravljaju o međudnosu kvalitete hrane, cijene, uslužnosti osoblja i ugodaja sa zadovoljstvom studenata studentskim kantinama. Pritom su cijena i kvaliteta hrane najvažniji faktori zadovoljstva. Slično tome, Shaka i Taylor (2005) ističu važnost cijene, kvalitete hrane i usluge. Nadalje, Zasina (2020) je proučavao dokoličarske prakse studenata u poljskom gradu Lodzu i u talijanskom Torinu, među kojima se bavio i provođenjem slobodnog vremena u kafićima i noćnim klubovima. Pritom se dotiče i prostornih pitanja te ističe da se lokacije kafića koje posjećuju studenti smještaju u središtu grada (Lodz, Poljska) ili nedaleko od mjesta u kojima studenti stanuju (Torino, Italija). Važnošću lokacije za odabir kafića bavili su se i Skočir i Šakaja (2017), ali suprotno od Zasina, zaključuju da je mladima važna blizina kafića od obrazovne ustanove, a starijoj populaciji blizina kafića mjestu stanovanja.

1.2. Ciljevi istraživanja i hipoteze

Cilj ovog rada je utvrditi regionalne razlike u zadovoljstvu studenata Sveučilišta u Zagrebu kafićima i noćnim klubovima u glavnome gradu, pri čemu, zbog specifičnosti odabrane društvene skupine, fokus stavljamo na cijene. Zanima nas postoji li veza između zadovoljstva cijenama te specifičnih ekonomsko-geografskih pokazatelja područja iz kojih studenti dolaze. S tim u vidu, oblikovane su sljedeće hipoteze:

- H1. studenti koji dolaze iz regija s nižim prosječnim plaćama manje su zadovoljni cijenama u kafićima i noćnim klubovima Grada Zagreba, a vrijedi i obratno,
- H2. studenti koji dolaze iz regija s višim cijenama pića u kafićima i u noćnim klubovima zadovoljniji su cijenama u Zagrebu od ostalih studenata, a vrijedi i obratno,
- H3. lokacija je važniji faktor za studentski odabir kafića nego za odabir noćnih klubova, štoviše, najvažniji je faktor koji studenti razmatraju pri odabiru kafića.

2. METODOLOGIJA

U svrhu prikupljanja podataka na osnovu kojih smo testirali postavljene hipoteze, provedeno je anketno istraživanje. Anketni upitnik oblikovan je s pomoću Google Formsa, a anketiranje je, zbog jednostavnosti, brzine i ekonomičnosti, provedeno u online okruženju u razdoblju od 25. studenog do 2. prosinca 2019. godine. Takav način istraživanja ohrabren je radom Galešić (2003) koja tvrdi da online anketiranje, provede li se sistematično i metodološki ispravno, ima u najmanju ruku podjednaka svojstva kao anketiranje licem u lice. Kako su ciljana populacija studenti Sveučilišta u Zagrebu, kao najefikasnija metoda prikupljanja ispitanika odabrana je neprobabilistička metoda uzrokovanja tehnikom snježne grude. Inicijalni ispitanici bili su studenti geografije Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu. Uzorak se u konačnici sastojao od 319 ispitanika, pri čemu podatci dobiveni od jednog sudionika nisu uključeni u analizu zbog nejasnoće odgovora.

U svrhu što preciznije elaboracije rezultata anketnog istraživanja, korišteni su i sekundarni statistički podatci (npr. prosječne neto plaće), a provedeno je i terensko istraživanje kojim smo nastojali istražiti prosječne cijene u kafićima u tri odabrane jedinice regionalne samouprave (Grad Zagreb, Splitsko-dalmatinska županija te Vukovarsko-srijemska županija), od kojih je svaka poslužila kao reprezentant određene regije. Terensko istraživanje provedeno je u siječnju 2020. godine na ukupno 142 kafića iz 20 jedinica lokalne samouprave (JLS). Nastojali smo u obzir uzeti kafiće iz različitih naselja, tj. one koje posjećuje stanovništvo različitog socioekonomskog statusa. Ipak, s obzirom na nešto manji broj kafića iz Dalmatinske zagore, kao i onih iz šire okolice Zagreba, valja pretpostaviti da su dobiveni podatci o prosječnim cijenama vjerojatno nešto većih vrijednosti nego u stvarnosti.

Podatci dobiveni anketiranjem i terenskim istraživanjem analizirani su s pomoću Microsoft Excela i ArcMapa. Provedena je univarijantna statistička analiza podataka. Odabrani elementi procjene zadovoljstva studenata zagrebačkim klubovima i kafićima podvrgnuti su korelacijskoj (Spearmanov koeficijent korelacije) i hi-kvadrat analizi, a metodom kartiranja vizualizirana je frekvencija odlazaka studenata u zagrebačke kafiće.

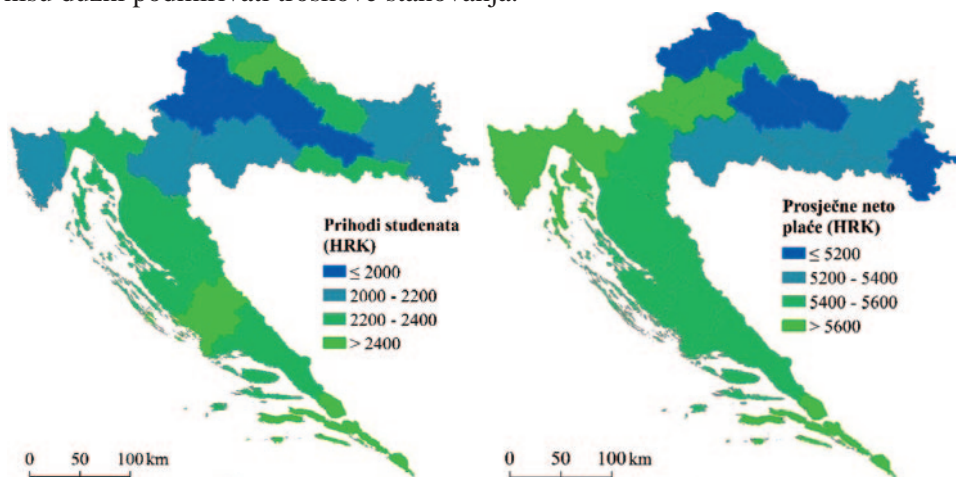
3. REZULTATI I RASPRAVA

Anketni upitnik valjano je ispunilo 318 studenata iz ukupno 89 jedinica lokalne samouprave. Najveći udio ispitanika dolazi iz Grada Zagreba (28,9 %) i Splitsko-dal-

matinske županije (11,9 %), a s obzirom na spol, većinu čine djevojke (61,3 %). Medijska starost ispitanika iznosila je 20 godina (detaljnije u Tab. 1 u Prilozima).

3.1. *Prihodi i učestalost posjete studenata kafićima i noćnim klubovima*

Struktura prihoda studenata pokazala je da čak 85 % njih ovisi od džeparca koji dobiva od roditelja ili skrbnika, 40,8 % svoj mjesečni budžet upotpunjuje zaradom od studentskih poslova, njih 30,1 % prima stipendiju, dok svega 4,7 % navodi druge izvore (Anketno istraživanje 2019). Što se tiče prostornih razlika, najviše novca na raspolaganju imaju studenti Šibensko-kninske i Dubrovačko-neretvanske županije. S druge strane, najmanje mjesečne prihode imaju studenti Zagrebačke županije i Grada Zagreba (Sl. 1), što je vjerojatno posljedica toga što ih većina živi s roditeljima pa nisu dužni podmirivati troškove stanovanja.

Sl. 1. Prosječni mjesečni prihodi studenata Sveučilišta u Zagrebu (lijevo) te prosječne neto plaće 2017. godine (desno) po hrvatskim županijama

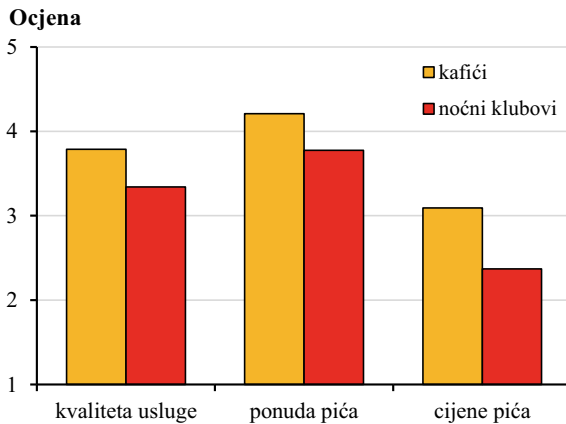
Izvor: Anketno istraživanje; DZS, 2019, prilagodili autori

Interpretacija zadovoljstva studenata cijenama zasigurno je u vezi i s ekonomskim razlikama u među županijama. S obzirom da je 85 % studenata navelo da prima džeparac od roditelja, prosječne plaće su relativno dobar pokazatelj sredstava s kojima bi studenti mogli raspolagati. Izražena je polarizacija između Istočne i Sjeverne Hrvatske, s jedne strane (niži prihodi), te Jadranske Hrvatske i glavnoga grada, s druge strane (viši prihodi) (Sl. 1.).

Studenti su česti posjetitelji kafića. Njih čak 87,5 % kafiće posjećuje barem jednom tjedno, a 55,5 % studenata tri ili više puta tjedno. Noćne klubove posjećuju rjeđe. Usporedba učestalosti posjete mladih noćnim klubovima između našeg istraživanja te rada Relje i Leburić (2001) nije posve opravdana s obzirom na drugačiju definiciju mladih, ali i s obzirom na drugačiji prostorni obuhvat istraživanja.² Ipak, indikativni mogu biti podatci da se smanjio broj mladih koji najmanje jednom tjedno posjećuju noćne klubove (s 38,3 % na 14,1 %), a znatno povećao broj onih koji noćne klubove posjećuju jednom mjesečno (s 29,6 % na čak 69,6 %). Rjeđe od toga izlazi otprilike podjednak broj mladih; krajem 1990-ih 32,1 % mladih, a u našem istraživanju 25,1 % studenata. Preostalih 5,3 % studenata uopće ne posjećuje noćne klubove.

3.2. *Zadovoljstvo kafićima i noćnim klubovima: geografski i makroekonomski faktori*

Studenti su izuzetno zadovoljni ponudom pića (4,21) u zagrebačkim kafićima, a nešto manje kvalitetom usluge (3,89). Očekivano, te u suglasju s rezultatima Pavlić i sur. (2021), pokazalo se da su studenti najmanje zadovoljni cijenama (3,09). Istovremeno, općenito su zadovoljniji kafićima, nego noćnim klubovima (Sl. 2).

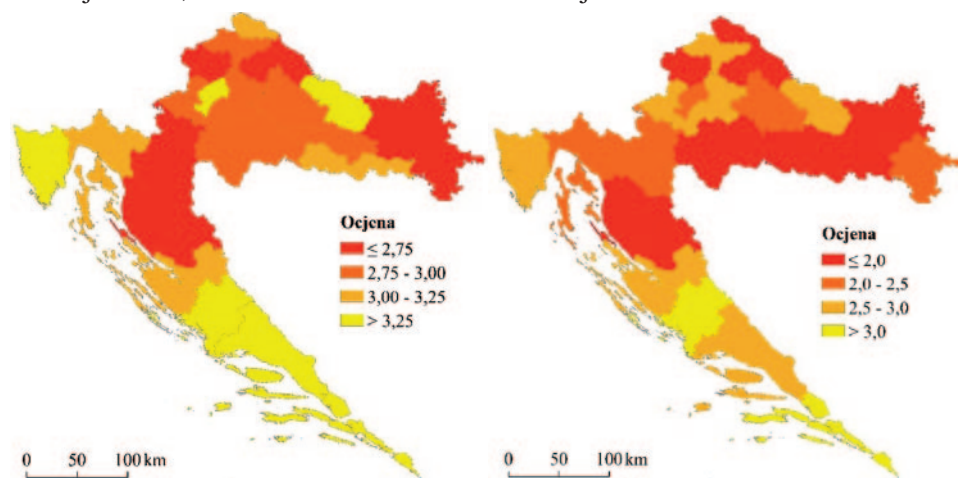
Sl. 2. Prosječne ocjene zadovoljstva ispitanika kafićima i noćnim klubovima u Zagrebu

Izvor: Anketno istraživanje, 2019

² Relja i Leburić (2001) su kao mlade definirale osobe od 15. do 39. godine života, a prostorni obuhvat njihova istraživanja ograničen je na županije Jadranske Hrvatske.

Proučavanjem regionalnih razlika u zadovoljstvu studenata ponudom pića i kvalitetom usluga u kafićima nije uočena značajna prostorna pravilnost. Dok se pokazalo da zadovoljstvo kvalitetom usluge ne ovisi o županiji iz koje ispitanik dolazi ($\chi^2 = 106,7$; $df = 80$; $p < 0,01$), zadovoljstvo cijenama je itekako geografski uvjetovano ($\chi^2 = 345,8$; $df = 80$; $p < 0,01$) pa je zamijećena određena prostorna pravilnost (Sl. 3). Najzadovoljniji cijenama u zagrebačkim kafićima su studenti iz četiri dalmatinske županije, Istarske županije, Grada Zagreba i Virovitičko-podravске županije. Nasuprot tome, najmanje su zadovoljni studenti iz ekonomski slabije razvijenih županija, odnosno iz županija istočne i središnje Hrvatske, izuzev Grada Zagreba. Visoka prosječna ocjena u Virovitičko-podravskoj županiji može se pripisati najmanjem broju ispitanika (tek četiri) iz te županije pa su za nju dobiveni podatci slabo reprezentativni.

Kad je riječ o zadovoljstvu zagrebačkim noćnim klubovima, studenti iz čak osam županija vrednovali su cijene prosječnom ocjenom manjom od dva, pri čemu se većina tih županija nalazi u kontinentalnoj Hrvatskoj (Sl. 3). K tome, nitko od ispitanika iz osme, Ličko-senjske županije, nije bio iz primorske jedinice lokalne samouprave. Uspoređujući zadovoljstvo studenata cijenama u noćnim klubovima i cijenama u kafićima, uočava se slična prostorna pravilnost. Najmanje su zadovoljni studenti iz kontinentalne Hrvatske, s naglaskom na Slavoniju, a najzadovoljniji su studenti iz Dalmacije i Istre, uz nekoliko izuzetaka u unutrašnjosti.

Sl. 3. Prosječne ocjene zadovoljstva cijenama u zagrebačkim kafićima (lijevo) i noćnim klubovima (desno) po hrvatskim županijama

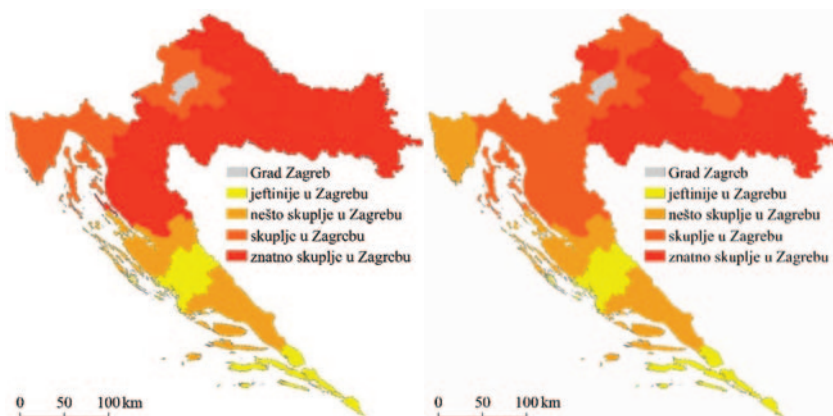
Izvor: Anketno istraživanje, 2019

Ispitanici iz županija s višim prosječnim neto plaćama ujedno su i zadovoljniji cijenama pića u kafićima ($p = 0,001$; $r = 0,218$). Drugim riječima, što su prosječne neto plaće po županijama više, to će studenti iz tih županija biti zadovoljniji cijenama kafića u Zagrebu. S druge strane, korelacija između zadovoljstva cijenama i prihoda studenata nije se pokazala statistički značajnom, a to treba pripisati već navedenom problemu niskih prihoda studenata zagrebačke regije. Konačno, iako veza nije naročito jaka ($p = 0,02$; $r = 0,139$), studenti iz županija s višim prosječnim plaćama, ujedno su i zadovoljniji cijenama pića u noćnim klubovima.

3.3. Usporedba cijena „doma“ i u Zagrebu

3.3.1. Percepcija studenata na razini Hrvatske

Valja pretpostaviti da zadovoljstvo cijenama dobrano ovisi o cjenovnoj razlici između zagrebačkih kafića i noćnih klubova te kafića i klubova u jedinicama lokalne samouprave iz kojih ispitanici dolaze. Potonje cijene možemo shvatiti kao one koje studenti očekuju, a ispunjenje tih očekivanja (zadovoljstvo) bit će rezultat usporedbe tih cijena s onima koje su zatekli u Zagrebu. Dobiveni su slični rezultati za oba proučavana mjesta zabave (Sl. 4). Zanimljivo, iako su ispitanici procijenili da je razlika u cijenama u kafićima između Zagreba i njihovih županija veća od razlike cijena u klubovima, manje su zadovoljni cijenama u zagrebačkim klubovima nego u kafićima. Kao potencijalno objašnjenje navodimo niže ocijenjeno zadovoljstvo ostalim faktorima odabira klubova u odnosu na kafiće (Sl. 2), kao i generalno više cijene pića u noćnim klubovima. Studenti iz Šibensko-kninske i Dubrovačko-neretvanske županije percipiraju cijene u kafićima i klubovima u mjestima iz kojih dolaze višima od zagrebačkih. U preostale dvije dalmatinske županije cijene su tek neznatno niže. To posredno ukazuje na više cijene u Dalmaciji u odnosu na ostatak Hrvatske.

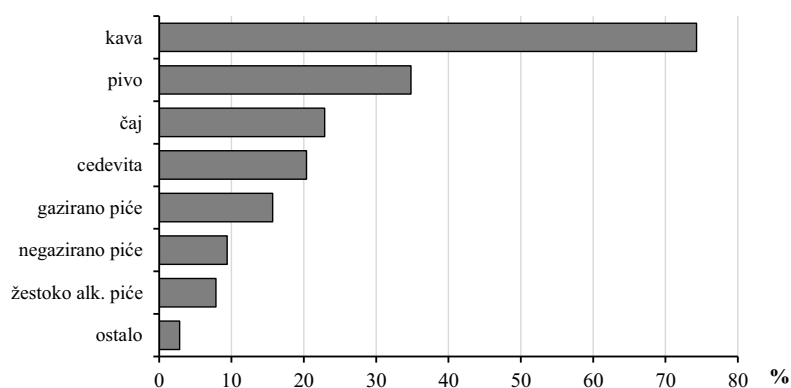

Sl. 4. Procjena razlike u cijenama u kafićima (lijevo) i noćnim klubovima (desno) između županije odakle ispitanici dolaze i Grada Zagreba

Izvor: Anketno istraživanje, 2019

3.3.2. Stvarne razlike u cijenama na razini Hrvatske

Mladi u kafićima uvjerljivo najčešće naručuju kavu (74,3 %), slijedi pivo, zatim čaj, cedevita i gazirano piće (Sl. 5). Te su nam informacije neobično važne s obzirom da su poslužile kao temelj na osnovu kojeg smo proveli terenski dio istraživanja cijena u kafićima.

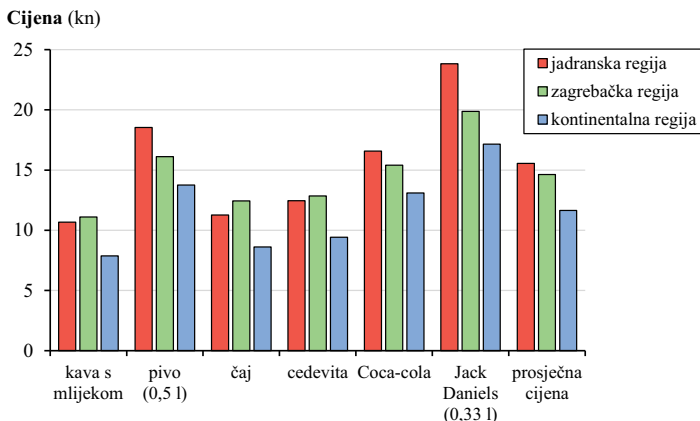

Sl. 5. Pića koja zagrebački studenti najčešće naručuju u kafićima.

Izvor: Anketno istraživanje, 2019

Prvo, izvršena je regionalizacija Hrvatske na tri cjeline s relativno homogenim obilježjima – zagrebačku, kontinentalnu i jadransku regiju. Zagrebačku regiju čine Grad Zagreb i Zagrebačka županija budući da je njezino gospodarstvo uvelike ovisno o Zagrebu. Kriterij za razdvajanje drugih dviju regija bio izlazak županije na more, što direktno vezujemo s ovisnošću o ljetnoj sezoni za koju držimo da znatno utječe na formiranje cijena u kafićima. Ličko-senjska županija svrstana je u kontinentalnu regiju budući su svi ispitanici bili iz kontinentalnog dijela županije. Zatim su odabrane tri jedinice regionalne samouprave koje će biti predstavnik svake od pojedinih regija (Grad Zagreb, Splitsko-dalmatinska županija i Vukovarsko-srijemska županija) te je unutar njih provedeno ispitivanje cijena pića koje studenti najčešće naručuju. Popisane su cijene ukupno 142 kafića.

Pokazalo se da postoji zamjetna razlika u cijenama pića između kontinentalne i druge dvije promatrane regije (Sl. 6).³ Prosječna cijena najčešće naručivanog pića, kave s mlijekom, u kontinentalnoj je regiji iznosila 7,87 kuna, što je za 26,2 % manje nego jadranskoj, odnosno 29 % manje u odnosu na zagrebačku regiju. Ukupno gledano, cijene u kafićima u kontinentalnoj su regiji oko 25,6 % niže nego u Zagrebu. Uspoređujući zagrebačku i jadransku regiju, cijene variraju, pa je tako čaj u prosjeku 10,4 % skuplji u Zagrebu, a žestoka alkoholna pića 19,9 % skuplja u jadranskoj regiji. Uzme li se u obzir prosječna cijena odabranih šest pića, pokazuje se da se najskuplji kafići nalaze upravo u jadranskoj regiji (15,56 kn), slijedi zagrebačka regija (14,63 kn), dok je kontinentalna regija na začelju (11,65 kn).

Sl. 6. Prosječne cijene pića u kafićima po regijama Hrvatske

Izvor: Terensko istraživanje, 2019

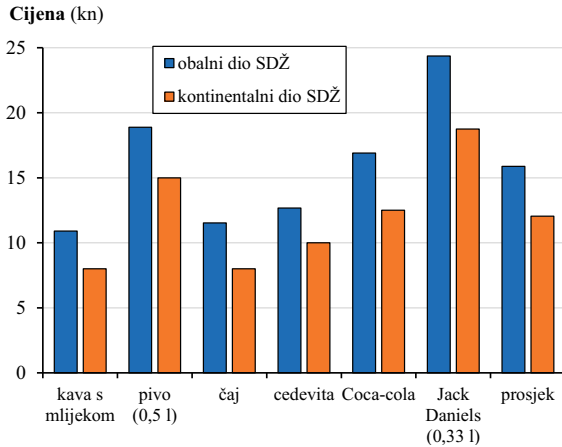
³ Percepcija ispitanika o cjenovnoj razlici podudara se s podacima dobivenima na terenu ($p = 0,000$; $r = 0,582$).

Znatno niže cijene u kafićima u kontinentalnoj Hrvatskoj od onih u Zagrebu koincidiraju s niskim stupnjem zadovoljstva cijenama u zagrebačkim kafićima kod ispitanika iz pripadajućih županija. S druge strane, studenti iz jadranske regije dolaskom u Zagreb nisu osjetili značajnije promjene u cijenama u odnosu na svoju županiju pa je i njihovo zadovoljstvo znatno veće od studenata kontinentalne regije kojima je, dolaskom u Zagreb, životni standard znatno pao. Korelacijska analiza pokazuje da su zadovoljniji cijenama kafića u Zagrebu oni studenti koji dolaze iz regija s višim cijenama pića u kafićima ($p = 0,000$; $r = 0,293$). Time je dobivena nešto jača veza od one između prosječnih plaća i zadovoljstva cijenama kafića. Isto tako, ako pretpostavimo da je omjer cijena alkohola u kafićima sličan onome u klubovima, onda ne čudi da su studenti jadranske regije zadovoljniji cijenama u zagrebačkim klubovima čak i od samih Zagrepčana (Sl. 3). Osim toga, zadovoljstvo studenata cijenama pića u klubovima veće je što su veće cijene alkohola u kafićima regija iz kojih dolaze ($p = 0,000$; $r = 0,340$). S obzirom na to da korelacija između prosječnih plaća i zadovoljstva cijenama pića u klubovima nije bila statistički značajna, može se reći da zadovoljstvo studenata ne ovisi samo o njihovim prihodima (prosječne plaće su znatno niže u jadranskoj regiji nego li u Gradu Zagrebu) već mnogo više o usporedbi cijena „tu i tamo“. Drugim riječima, uzimajući u obzir samo prosječne prihode, prosječni student jadranske regije teže će si priuštiti alkoholno piće u Zagrebu od studenta iz Grada Zagreba. Ipak, alkoholno piće bit će mu cjenovno dostupnije nego u županiji iz koje dolazi, tj. cijena tog pića bit će povoljnija od one koju student očekuje (C/D paradigma). Stoga će biti zadovoljniji od prosječnog studenta iz Grada Zagreba koji tu cijenu ne može ni sa čime usporediti.

3.3.3. Dalmacija i unutarregionalne razlike

S obzirom da percepcija ispitanika o cijenama u kafićima dalmatinskih županija u odnosu na zagrebačke cijene znatno odudara od ostatka Hrvatske, kao i s obzirom na to da su se cijene u kafićima jadranske regije pokazale višima od ostatka Hrvatske, zanimale su nas i unutarregionalne razlike. Stoga su analizirane cijene u obalnom dijelu i u unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije kako bi se utvrdio utjecaj turizma i pratećih faktora na njihovo formiranje. Naime, kako je turizam koncentriran uglavnom na obali, valja pretpostaviti da su cijene u kafićima obalnih naselja više od onih u unutrašnjosti. Rezultati su pokazali da su sva pića u primorskim općinama i gradovima skuplja za između 25,9 % (pivo) i 44,1 % (čaj) u odnosu na one u unutrašnjosti

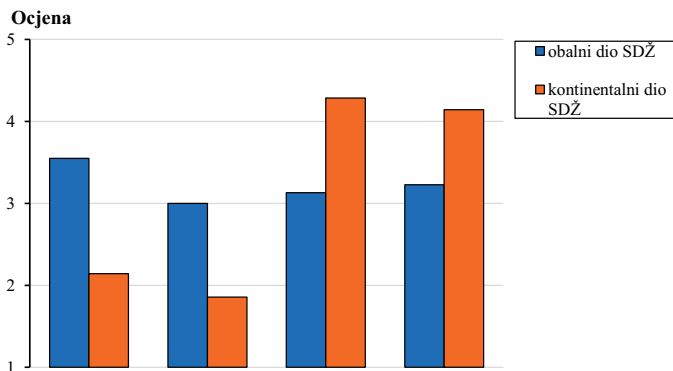
(Sl. 7.). Prosječna cijena odabranih pića u kontinentalnim općinama i gradovima iznosila je 12,04 kn što je za samo 0,39 kn više od prosjeka kontinentalne regije.

Sl. 7. Prosječna cijena odabranih pića u kafićima Splitsko-dalmatinske županije

Izvor: Terensko istraživanje, 2020

Nadalje, pokazalo se da je zadovoljstvo studenata iz unutrašnjosti Splitsko-dalmatinske županije cijenama u zagrebačkim kafićima i noćnim klubovima znatno niže od zadovoljstva studenata s obale ($p = 0,000$; $r = 522$). Istovremeno, studenti s obale zadovoljniji su zagrebačkim cijenama jer su naviknuti na slične cijene kod kuće (sl. 8).

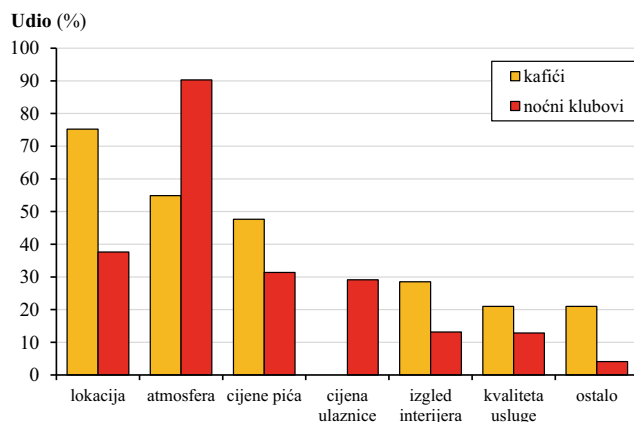

Sl. 8. Zadovoljstvo i usporedba cijena u zagrebačkim kafićima i klubovima od strane studenata iz unutrašnjosti i obalnih dijelova Splitsko-dalmatinske županije

Izvor: Anketno istraživanje, 2019

3.4. Utjecaj lokacije na studentski odabir kafića i noćnih klubova

Pokazalo se kako je lokacija u čak 75,2 % slučajeva presudan faktor pri odabiru kafića, slijedi atmosfera s 54,9 %, a nešto manje od polovice (47,6 %) ispitanika navelo je cijenu pića. Faktori koje studenti razmatraju pri odabiru noćnih klubova dobrano se razlikuju (Sl. 9).

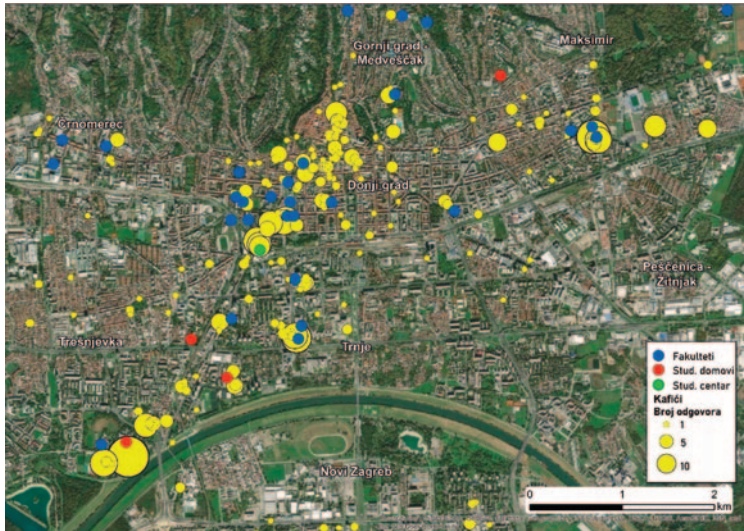

.Sl. 9. Faktori koji utječu na odabir kafića i noćnih klubova⁴

Izvor: Anketni upitnik, 2019

Kako bi se detaljnije protumačio utjecaj lokacije na odabir kafića, ispitanici su zamoljeni da navedu do tri kafića koja najčešće posjećuju, čime je dobiven je skup od ukupno 236 takvih ugostiteljskih objekata.

⁴ Kao mogući faktor odabira omiljenog kafića nije razmatrana „cijena ulaznice“ budući da se ona ne naplaćuje.

Sl. 10. Zagrebački kafići s obzirom na učestalost posjeta zagrebačkih studenata

Izvor: Anketno istraživanje, 2019

Kafići koje studenti najčešće posjećuju koncentriraju se u nekoliko dijelova grada (Sl. 10). Prvo, velika je koncentracija detektirana uz sjeverni dio Savske ceste, gdje se, osim velikog broja fakulteta, nalazi i Studentski centar, kao i brojne studentske menze. Druga veća koncentracija kafića je uz Studentski dom (dalje SD) Stjepan Radić, najveći studentski dom u Zagrebu. U toj se zoni posjetom ističe „Roko“, kafić (ujedno i noćni klub) kojeg ispitanici najčešće posjećuju, često njih čak 14,4 % (Anketno istraživanje 2019). Manju koncentraciju kafića moguće je opaziti oko SD Cvjetno naselje. Istovremeno, uz SD Ante Starčević i SD Laščina, u kojima boravi znatno manje studenata, nema ni po posjećenosti značajnijih studentskih kafića. Kao sljedeću lokaciju s većom koncentracijom kafića koje studenti posjećuju ističemo prostor oko Trga Johna F. Kennedyja. Ti su kafići posjećeni ponajviše zahvaljujući studentima Ekonomskog fakulteta. Nadalje, nešto manje koncentracije kafića uočene su uz Filozofski fakultet i Fakultet strojarstva i brodogradnje, zatim Fakultet elektrotehnike i računarstva, Učiteljski fakultet, Fakultet političkih znanosti, Farmaceutsko-bioke-mijski fakultet, Stomatološki fakultet te Hrvatsko katoličko sveučilište. Takvi rezultati u skladu su s istraživanjem Skočira i Šakaje (2017) u kojem se tvrdi da mladi navode blizinu mjesta obrazovanja glavnim faktorom pri odabiru kafića. Moguće je primijetiti i znatnu koncentraciju kafića u samom središtu grada (Bogovićeve i Tkalčičeva ulica,

Trg bana Jelačića). To ne čudi budući da mladi preferiraju kafiće čija se lokacija smatra centralnom, odnosno mjesta koja su dinamičnija, vidljivija i sigurnija (Skočir i Šakaja 2017). Tome u prilog govori teza da je upravo „... Donji grad žila kucavica društvenog života metropole“ (Štefek 2014: 2). S druge strane, na jugoistoku Zagreba, gdje nema fakulteta, nema ni kafića u koje u većoj mjeri odlaze zagrebački studenti.

Za razliku od kafića, kod odabira noćnog kluba koji će najčešće posjetiti, studentima je uvjerljivo najvažniji faktor atmosfera (Sl. 9). To je istaknulo čak 90,8% ispitanika. Leburčić i Relja (2001) također ističu da je atmosfera u noćnim klubovima posebno važna, kao i da njoj uvelike doprinosi odabir glazbe. Prema Aresi (2014), atmosfera je ključan faktor za uspješan rad noćnog kluba te služi kao poticaj razvoju neverbalne komunikacije među posjetiteljima. Drugim riječima, dobra atmosfera, koja se prvenstveno realizira kroz glazbu, znači da će se posjetitelji dobro zabaviti.

Slijedi lokacija noćnog kluba kao naredni važan faktor na osnovu kojeg studenti biraju koji će klub posjetiti – navodi je 37,2 % ispitanika. U usporedbi s kafićima (75,2 %), to je znatno manji postotak pa tako lokacije najposjećenijih noćnih klubova ne koincidiraju lokacijama fakulteta i ostalih studentskih mjesta. Zanimljivo, najposjećeniji noćni klub je već spomenuti Roko, ujedno najposjećeniji kafić. Navodi ga čak 57,7 % ispitanika. Pritom je uočena značajna razlika između studenata iz Grada Zagreba, od kojih tek 7,6 % često posjećuje taj klub, i ostalih studenata čiji udio iznosi velikih 78 %. Kao validan argument kojim bi se ta razlika mogla objasniti, ponovo ćemo navesti položaj kluba neposredno uz SD Stjepan Radić.

Treći faktor koji studenti razmatraju kad biraju klub koji će posjetiti su cijene pića (31,3 %). Naime, neka su mjesta poželjnija od drugih upravo zbog niskih cijena, što podrazumijeva i veću dostupnost alkohola. Smatra se da konzumacija alkohola doživljava vrhunac između 18. i 22. godine života (Aresi 2014). Medijalna dob naših ispitanika iznosi 20 godina. Dakle, u dobi su kada se konzumira najviše alkohola. K tomu, raspolažu s manjim prihodima od odraslih pa ne čudi da se cijena pića pokazala prilično važnim faktorom.

4. ZAKLJUČAK

Utvrđene su značajne regionalne razlike u zadovoljstvu studenata Sveučilišta u Zagrebu cijenama u zagrebačkim kafićima i noćnim klubovima. Te razlike nisu uzrokovane samo ekonomskim pokazateljima, odnosno materijalnim sredstvima s kojima studenti raspolažu, nego su u mnogo većoj mjeri relacijske prirode. Drugim riječima, sukladno C/D paradigmi, iznimno se važnom pokazala percepcija o cjenovnoj razlici

između Zagreba i županije iz koje ispitanici dolaze, odnosno razlika između očekivanog i doživljenog iskustva.

Prva hipoteza, da će studenti iz krajeva s višim prosječnim prihodima biti zadovoljniji cijenama pića u Zagrebu, potvrđena je, pri čemu je ta veza jača kod cijena u kafićima ($p = 0,001$; $r = 0,218$) u odnosu na cijene u noćnim klubovima ($p = 0,02$; $r = 0,139$). Drugim riječima, studenti iz županija s nižim prosječnim plaćama ujedno su i manje zadovoljni cijenama pića u zagrebačkim kafićima i noćnim klubovima, dok su oni iz županija s višim plaćama ujedno zadovoljniji cijenama pića u Zagrebu. S druge strane, nije uočena statistički značajna veza između zadovoljstva studenata cijenama i studentskih prihoda. Kao glavni razlog za to nameću se niži prihodi studenata Grada Zagreba i Zagrebačke županije, a koji proizlaze iz činjenice da ih većina živi s roditeljima i ne mora podmirivati troškove stanovanja.

Prema drugoj hipotezi, zadovoljstvo cijenama povezano je s usporedbom cijena u mjestu iz kojeg studenti dolaze i cijena u Zagrebu. Potvrđena je korelacijskom analizom ($p = 0,000$; $r = 0,293$). Dakle, zadovoljniji će biti oni studenti koji su dolaskom na studij u Zagreb zatekli niže cijene u odnosu na one u regiji iz koje dolaze, dok će manje zadovoljni biti oni kojima su zagrebačke cijene više od onih „kod kuće“. Uz to, te su se korelacije pokazale jačima od onih između prosječnih neto plaća i zadovoljstva cijenama. Drugim riječima, na zadovoljstvo mladih cijenama u Zagrebu više utječe njihova usporedba cijena između vlastitog mjesta i Zagreba, nego prosječne plaće. Osim toga, dokazane su i razlike unutar jadranske regije, tj. uočena je povezanost između zadovoljstva cijenama pića u Zagrebu i cijena u kafićima unutar regije u ovisnosti o njihovom položaju (na obali ili u unutrašnjosti).

Treća hipoteza odnosila se na važnost lokacije za odabir kafića, a dokazana je kako odgovorima studenata, tako i na temelju podudaranja lokacije kafića koje su studenti naveli kao najposjećenije te fakulteta koje pohađaju, studentskih domova te Studentskog centra. S druge strane, sukladno hipotezi, lokacija nije toliko važan faktor pri studentskom odabiru noćnih klubova – znatno je važnija atmosfera.

Kao potencijalne nedostatke istraživanja ističemo pragmatičnost provedene regionalizacije, kao i limitiranu pokrivenost kafića u terenskom dijelu istraživanja, napose u slučaju Dalmacije (četiri kafića u unutrašnjosti naprama 50 u priobalju).

Buduća bi se istraživanja trebala detaljnije pozabaviti unutarregionalnim razlikama u zadovoljstvu potrošačkim mjestima zabave, ali i demografskim obilježjima potrošača koje potencijalno rezultiraju različitim iskustvima i stupnjem zadovoljstva. Ističemo potencijal bavljenja mjestima potrošnje i slobodnim vremenom starije populacije budući da upravo umirovljenici provode najveći dio vremena u dokoli-

čarskim aktivnostima. Konačno, ovo se istraživanje provodilo u vremenu prije pandemije koronavirusa pa bi korisno bilo dobiti uvid u potencijalne promjene i nove obrasce prostornog ponašanja studenata u okviru sistema zabave.

Prilozi

Tab. 1. Demogeografska struktura ispitanika

Županija	Ukupno		Muškarci		Žene		Medijalna dob	Prosječna dob
	N	%	N	%	N	%		
I. Zagrebačka	12	3,8	4	33,3	8	66,7	19	19,58
II. Krapinsko-zagorska	9	2,8	4	44,4	5	55,6	20	19,67
III. Sisačko-moslavačka	8	2,5	6	75,0	2	25,0	19	19,88
IV. Karlovačka	16	5,0	6	37,5	10	62,5	19	19,69
V. Varaždinska	5	1,6	2	40,0	3	60,0	20	19,80
VI. Koprivničko-križevačka	5	1,6	0	0,0	5	100,0	20	20,40
VII. Bjelovarsko-bilogorska	8	2,5	3	37,5	5	62,5	21	20,50
VIII. Primorsko-goranska	8	2,5	4	50,0	4	50,0	20	20,00
IX. Ličko-senjska	6	1,9	3	50,0	3	50,0	19,5	21,00
X. Virovitičko-podravska	4	1,3	2	50,0	2	50,0	20,5	20,50
XI. Požeško-slavonska	5	1,6	2	40,0	3	60,0	22	21,80
XII. Brodsko-posavska	11	3,5	6	54,5	5	45,5	21	20,64
XIII. Zadarska	8	2,5	2	25,0	6	75,0	19,5	19,50
XIV. Osječko-baranjska	10	3,1	5	50,0	5	50,0	20	20,00
XV. Šibensko-kninska	6	1,9	5	83,3	1	16,7	20	20,50
XVI. Vukovarsko-srijemska	19	6,0	6	31,6	13	68,4	20	20,26
XVII. Splitsko-dalmatinska	38	11,9	7	18,4	31	81,6	20	19,76

Izvor: Anketno istraživanje, 2019

LITERATURA

1. Akgün, Serkan, Funda Yalim (2015), "The reasons of young consumers' choice on chain café stores: A research on Starbucks", *International Review of Management and Marketing*, 5 (3), 129-134.
2. Anderson, Eugene, Claes Fornell, Donald Lehman (1994), "Customer Satisfaction, Market Share and Profitability: Findings from Sweden", *Journal of Marketing*, 58, 53-66.
3. Anketno istraživanje (2019), Zadovoljstvo studenata Sveučilišta u Zagrebu kafićima i noćnim klubovima, <https://forms.gle/8wQdUDwAVmGkpDTM9> (3. 12. 2019.).
4. Aresi, Giovanni (2014), *Giovani, alcol e divertimento notturno. Dallo studio del fenomeno ad un'indagine-intervento in un quartiere ad alta concentrazione di locali*, Tesi di dottorato, Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano
5. Aslam, Wajeeha, Imtiaz Arif, Kashif Farhat, Mariam Khursheed (2018), "The role of customer trust, service quality and value dimensions in determining satisfaction and loyalty: An empirical study of mobile telecommunication industry in Pakistan", *Market-Tržište*, 30 (2), 177-194.
6. Chang, Mui Ling Dyana, Norazah Mohd Suki, A. Nalini (2014), "A structural approach on students' satisfaction level with university cafeteria", *Asian Social Science* 10(18), 202-209.
7. Državni zavod za statistiku (DZS) (2019), *Zaposlenost i plaće u 2018: prosječne mjesečne isplaćene plaće*, https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2019/SI-1648.pdf (10. 4. 2020.).
8. Fauzia, Almira Suharno, Adi Djoko Guritno (2020), "Consumer needs and consumer satisfaction in the creation of co-working space café business concept", *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 425, 1-7.
9. Galešić, Mirta (2003), "Anketna istraživanja putem interneta: Mogući izvori pogrešaka", *Društvena istraživanja* 14 (1-2), 297-320.
10. Gregory, Derek, Ron Johnston, Geraldine Pratt, Michael Watts, Sarah Whatmore (ur.) (2009), *The Dictionary of Human Geography*, Wiley-Blackwell, Oxford.
11. Ilišin, Vesna (1999), "Slobodno vrijeme mladih s posebnim osvrtom na ruralno-urbani kontinuum", *Sociologija sela*, 37, 21-44.
12. Ilišin, Vesna (2007), "Slobodno vrijeme i interesi mladih", u: Vesna Ilišin, Furio Radin (ur.), *Mladi: problem ili resurs*, IDIZ, Zagreb, 179-201.

13. Jakovčić, Martina (2011), "Geografija slobodnog vremena mladih – kako izabrati svoj najdraži trgovački centar", *Hrvatski geografski glasnik* 73, 51-69.
14. Kraljević, Radojka, Zrinka Filipović, Milanka Zuber (2017), "Zadovoljstvo kupaca programima vjernosti u maloprodaji", *Acta Economica et Turistica*, 3(2), 147-159.
15. Kusumawati, Andriani, Karisma Rahayu (2019), "The role of experience quality and customer-perceived value on customer satisfaction and customer loyalty: A case study of Indonesian outdoor cafés", *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 8(9), 143-159.
16. Leburić, Anči, Renata Relja (2001), "U potrazi za dobrom zabavom: Istraživanje noćnoga života mladih u disko klubovima na području primorskih županija", *Društvena istraživanja*, 10(6), 1083-1107.
17. Manetti, Mara, Nadia Rania, Anna Zunino (2007), "Percezioni, significati e gestione del tempo libero ingiovani adolescenti", *Turismo e psicologia*, 1, 78-90.
18. Öner, Özge, Johan Klaesson (2017) "Location of Leisure: The New Economic Geography of Leisure Services", *Leisure studies*, 36(2), 203-219.
19. Pavlić, Ivana, Katija Vojvodić, Barbara Puh (2021), "Zadovoljstvo potrošača obilježjima prodavaonice: nalazi iz hrvatske maloprodaje hranom", *Ekonomski misao i praksa*, 30, 57-76.
20. Radman, Marija, Damir Kovačić, Ante Kolega (2002), "Zadovoljstvo potrošača tržnicama na malo u Hrvatskoj", *Agriculturae Conspectus Scientificus*, 67, 33-39.
21. Relja, Renata, Anči Leburić (1999), "Putovanje mladih u tamu noći: Prinosi sociologiji zabave", *Sociologija i prostor*, 144/145, 249-263.
22. Ruscello, Michele (2000), *I giovani tra scuola, sport e tempo libero. Studio sul la condizione giovanile in provincia di Benevento*, Tesi di dottorato, Studi di Benevento, Benevento
23. Shaka, Tekle, Ruth Taylor (2005), "Assessment of university campus café service: The students' perceptions", *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 10(3), 329-340.
24. Silalahi, N. I., Ova Candra Dewi, Nanda Widyarta (2020), "The Influence of Biophilic Design Applications to Visitor's Duration of Stay in Café", *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* 425, 1-7.
25. Skočir, Dinko, Laura Šakaja, (2017), "Prostorni aspekti posjećenosti kafića u Zagrebu: Dobne i rodne razlike", *Acta Geographica Croatica*, 43/44, 37-58.

26. Suhud, Usup, Mamoon Allan, Setyo Wibowo, Elke Sabrina, Greg Willson (2020), "Measuring customer satisfaction of a café and coffee shop colony at a traditional market", *Journal of Foodservice Business Research*, 23, 78-94.
27. Szymanski, David, David Henard (2001), "Customer Satisfaction: A Meta-Analysis of the Empirical Evidence", *Journal of the Academy of Marketing Science* 29, 16-25.
28. Štefek, Tea (2014), *Fenomen zagrebačke subotnje špice kao dio javnog života u očima korisnika prostora Bogovićeve ulice*, Diplomski rad, Filozofski fakultet, Zagreb
29. U. S. Bureau of Labor Statistics (2021), *Average hours per day spent in selected leisure and sports activities*, <https://www.bls.gov/charts/american-time-use/activity-leisure.htm> (10. 8. 2021.)
30. Wilska, Terhi-Anna (2017), "Youth and Generations in Consumption", u: Margit Keller, Bente Halkier, Terhi-Anna Wilska, Monica Truninger (eds.), *Routledge Handbook on Consumption*, Routledge, London, 314-325.
31. Zasina, Jakub (2020), "Students' leisure consumption patterns in cities: Threedimensional pictures from Lodz and Turin", *Miscellanea Geographica* 24(4), 253-262.

FACTORS OF YOUTH SATISFACTION WITH CAFÉ BARS AND NIGHTCLUBS IN ZAGREB

Summary:

This paper deals with economic-geographical factors of student satisfaction with café bars and nightclubs in Zagreb. To gain insight into regional differences in student satisfaction and guided by the principles of non-probabilistic sampling using the snowball technique, an online survey was conducted (N = 319). Significant spatial differences in consumer satisfaction were detected. They are not only caused by macroeconomic indicators (average salaries), nor by material resources that students have at their disposal (pocket money and other income) but are greatly relational. In other words, the perception of the price difference between Zagreb and the county from which the respondents come proved to be extremely important. Finally, the location was the most important factor when students choose which café bar they are going to visit.

Keywords: café bars; night clubs; consumer satisfaction; students; Zagreb

Adrese autora

Authors' address

Šime Vukman

Sveučilište u Zagrebu

Prirodoslovno-matematički fakultet

sime.vukman@student.geog.pmf.hr

Karlo Mak

Gimnazija Antuna Gustava Matoša, Samobor

karlo.mak2@skole.hr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Haris Dervišević

ZABORAVLJENA DOSTIGNUĆA ISLAMSKE CIVILIZACIJE (AHMED
ESSA I OTHMAN ALI, *STUDIJE O ISLAMSKOJ CIVILIZACIJI:
MUSLIMANSKI DOPRINOS RENESANSI*, PREVEO MUNIR DRKIĆ,
CENTAR ZA NAPREDNE STUDIJE, SARAJEVO, 2016) 535

Jasmina Omerkić

U SREDIŠTU BIOETIČKOG PROMIŠLJANJA ŽIVOTA I SVIJETA
[EVANGELOS D. PROTOPAPADAKIS, *FROM DAWN TILL DUSK:
BIOETHICAL INSIGHTS INTO THE BEGINNING AND THE END OF
LIFE (OD ZORE DO SUMRAKA: BIOETIČKI UVIDI U POČETAK
I KRAJ ŽIVOTA)*, LOGOS VERLAG GMBH, BERLIN, 2019] 541

Halil Mehanović

RJEČNIK ŠIROKOG JEZIČKO-KULTUROLOŠKOG OBZORA I
IZNIMNE KORISTI ZA ISTRAŽIVAČE [MUNIR MUJIĆ, *RJEČNIK
KLASIČNIH ARAPSKIH TERMINA (GRAMATIKA, KNJIŽEVNOST,
STILISTIKA, METRIKA): ARAPSKO-BOSANSKI*, CENTAR ZA
NAPREDNE STUDIJE, SARAJEVO 2019] 547

Dženan Dautović

SOLIDNA UPUTA U PROŠLOST GRADA SREBRENIKA (EDIN MUTAPČIĆ, RUSMIR DJEDOVIĆ, KEMAL NURKIĆ, *GRAD SREBRENIK DO SREDINE XIX. STOLJEĆA*, JU ZAVOD ZA ZAŠTITU I KORIŠTENJE KULTURNO-HISTORIJSKOG I PRIRODNOG NASLIJEĐA TUZLANSKOG KANTONA, TUZLA, 2019) 551

Jelena Ilić Plauc

KA POSTIZANJU I ODRŽANJU VITALNOG MODELA UČENJA STRANOG JEZIKA (MIRJANA MATEA KOVAČ, *GOVORNA FLUENTNOST U STRANOME JEZIKU*, SVEUČILIŠTE U SPLITU, FILOZOFSKI FAKULTET, SPLIT, 2020) 557

Amila Kasumović

ARHIV KAO SUBJEKT U POSTKOLONIJALNOM ČITANJU NASTANKA GRADA I FORMIRANJA GRAĐANSTVA VAREŠA (MARIO KATIĆ, *DOMORODCI I GOSPODARI: HISTORIJSKO-ANTROPOLOŠKA STUDIJA STVARANJA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG GRADA VAREŠA*, BUYBOOK, SARAJEVO – ZAGREB, 2020) 563

Indira Šabić

KAKO JE HUMO DIVANITI ZNAO – KNJIŽEVNOJEZIČNA I JEZIČNOHISTORIJSKA STUDIJA (ENISA GOLOŠ, *EKSPRESIVNA LEKSIKA U HUMINOM DJELU*, UNIVERZITET „DŽEMAL BIJEDIĆ“, MOSTAR, 2020) 567

Lejla Muratović

OD POUČAVANJA KA UČENJU (SANELA MERJEM RUSTEMPAŠIĆ, *PROJEKTNASTAVA BAZIRANA NA ISHODIMA UČENJA*, PEDAGOŠKI FAKULTET U SARAJEVU I BOSANSKA KNJIGA, SARAJEVO, 2020) 571

Meysun Gharaibeh Simonović

„NOVA POEZIJA” PESNIKA TEMUZZA: TRANZICIJA IZ RECEPTIVNOG U PERCEPTIVNI KONTEKST (MIRZA SARAJKIĆ, *PJESNICI TEMMUZZA: UVOD U SAVREMENU ARAPSKU POEZIJU*, CENTAR ZA NAPREDNE STUDIJE, SARAJEVO, 2020) 577

Edina Murtić

O RATU, SMIJEHU I GRANIČNIM PITANJIMA U KNJIŽEVNOSTI I ŽIVOTU (ALMIR BAŠOVIĆ, *KALEMI I BILJEZI: O SJENKAMA RATA, SMIJEHA I GRANICE U BOSANSKOJ I HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI*, KULTURNO DRUŠTVO BOŠNJAKA HRVATSKE „PREPOROD“, ZAGREB, 2020) 583

UDK 930.85:28(049.3

Primljeno: 04. 10. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Haris Dervišević

ZABORAVLJENA DOSTIGNUĆA ISLAMSKJE CIVILIZACIJE

(Ahmed Essa i Othman Ali, *Studije o islamskoj civilizaciji: muslimanski doprinos renesansi*, preveo Munir Drkić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2016)

Danas se pod pojmom renesansa skoro isključivo podrazumijeva period evropske kulture 15. i 16. stoljeća tokom kojeg dolazi do procvata nauke, kulture, umjetnosti, tehnologije *et cetera*. Insistiranje na renesansi kao svojevrsnom samoniklom evropskom fenomenu produkt je evrocentrizma, pri čemu se, između ostalog, zaboravlja doprinos islamske civilizacije. Čini se da je Protagorina misao *čovjek je mjera svih stvari*, u Evropi zamijenjena s *Evropa je mjera svih stvari*, pa stoga nije čudno što je zanemarena uloga islama i muslimana u rađanju renesanse. U vremenu u kojem živimo islam se povezuje skoro isključivo s terorizmom, ekstremizmom i nazadnošću, te iz tog razloga knjiga *Studije o islamskoj civilizaciji: muslimanski doprinos renesansi*, odnosno njezin prijevod na bosanski, dolazi u pravom trenutku. Ahmed Essa, autor ove studije i nekadašnji profesor Univerzitetu u Nevadi, je nažalost preminuo prije njenog publikovanja. Ulogu uređivanja rukopisa preuzeo je Othman Ali, nekadašnji predavač na Ryerson Univerzitetu i istraživač na Institutu za Bliski istok pri Sakarya Univerzitetu.

Oni koji nisu upućeni u ovu tematiku biće iznenađeni utjecajem islamske civilizacije na Evropu, dok će čitateljstvo kojem je ova tematika bliska biti obogaćeno novim informacijama. Kroz petnaest poglavlja predstavljen je na polju prava, trgovine, poljoprivrede, obrazovanja, nauke, medicine, književnosti, filozofije, umjetnosti doprinos islama i utjecaj islama na evropsku renesansu.

“Uloga islama u historiji” je prvo poglavlje knjige, a njegova lapidarnost od svega nekoliko stranica upućuje na činjenicu da ga je Ahmed Essa zamislio kao *ouverture* svoje studije. Na samom početku otkriva da je *cilj ove knjige popuniti golemu prazninu između pada Rima i „čudesnog“ procvata evropske civilizacije*. Ono što se želi akcentirati jeste višestoljetnost dominacije islamske civilizacije na polju nauke i kulture, te da su nesretnim slijedom historijskih zbivanja ti doprinosi zanemareni. Islamska civilizacija ima mnogo zahvaliti islamu kao konceptu i načinu života, koji je najvažniji faktor njezina stvaranja.

U drugom poglavlju “Stjecanja znanja i islamska civilizacija” naglašava se mjesto znanja u islamskom društvu. Prve riječi koje je uzvišeni Bog uputio Muhammedu a. s. bile su *Ikre!* (*Uči!*), pa su muslimani traganje za znanjem razumjeli kao imperativ. U islamskoj tradiciji *‘ilm* se koristi kao termin za znanje, ali on u biti nadilazi pojam „znanje“ jer podrazumijeva uvid u suštinu stvari. Traganje za suštinom počelo je iščitavanjem *Kur’ana*, a nastavljeno u drugim disciplinama.

Jedan od najboljih primjera utjecaja islama na ljudsko društvo jeste onaj tokom “Uspostave prve muslimanske zajednice”, kako je naslovljeno treće poglavlje. Uzor muslimanima za sve sfere života bio je i ostao Poslanik, koji im je ponudio viziju zajedništva. Premda je bio uglednog roda nije to isticao i nije se ustezao od težih posla, a njegova supruga Aiša je kazala „da se kod kuće ponašao sasvim normalno“. Riječi koje je izgovorio na svom oproštajnom govoru da *Arapima nemaju prednost nad nearapima niti nearapi nad Arapima, bijelci nad crncima niti crnci nad bijelcima*, najbolje svjedoče težnju ka jednakosti. Njegova ljudskost ogleda se i u tome da se nije libio upitati za savjet. Još za Poslanikovog života džamija se pojavila kao mjesto molitve, ali i kao mjesto razmjene mišljenja. Insistiranje na ravnopravnosti uočljivo je uvođenjem prakse *obaveznog plaćanja poreza na blagostanje*, čime je stavljena obaveza imućnijim članovima zajednice da se staraju o siromašnim. Prva zajednica pored toga što je uzor odnosa muslimana prema muslimanu, ona je uzor i za odnos muslimana prema nemuslimanima, putniku, okolini i životinjama (Ahmed Essa navodi primjer kada Muhammed a. s. *nije dopustio vjernicima da sklone jednu mačku i njeno leglo iz džamije*).

Uzusi i način života muslimanske zajednice okupljene oko Muhammeda a. s. nastavljene su i u potonjim generacijama, o čemu se piše u četvrtom poglavlju “Islamski svjetski poredak”. Još uvijek ostavlja bez daha brzina kojom su muslimani zauzimali susjedne zemlje, što nikako ne bi bilo moguće da su isključivo to činili silom. Oni *su bili dosljedni u svojoj nakani da ne uništavaju mjesta koja su zauzeli*, na što su starosjedioci bili veoma zahvalni poput egipatskih i sirijskih monofizita koji

su im izrazili naročitu dobrodošlicu. Osim toga što su osvajali, muslimani su osnivali nove gradove, a najpoznatiji je Bagdad koji je ubrzo postao svjetska prijestolnica, središte obrazovanja i umjetnosti. Na osvojenim teritorijama nije se insistiralo na prihvatanju islama, što potvrđuje činjenica da su muslimani činili oko deset procenata stanovništva u 8. stoljeću. Historijska vrela impresioniraju položajem nemuslimana u islamskim društvima, a *civilizirano ponašanje muslimana najjasnije se očituje u njihovom odnosu prema Jevrejima*, koji su postigli neka od svojih najviših dostignuća pod muslimanskom vlašću.

Islamsko društvo je otvoreno društvo zbog čega ima zahvaliti svoj brzi uspon. Ono je uspjelo povezati tradicije Istoka i tradicije Zapada, što je tema petog poglavlja "Islamska civilizacija u Evropi i Zapadnoj Aziji". Miješanjem kultura na ogromnom prostoru od rijeke Ind na istoku pa do Andaluzije na zapadu iznikli su briljantni umovi, vođeni krilaticom *tražite znanje pa makar i u Kini*. Takva atmosfera omogućila je el-Biruniju, polihistoru, filozofu, književniku i prema nekima prvom antropologu, da putuje u Indiju i upozna muslimane s učenjima Indije. Na osnovu predstavljenih činjenica potkrepljenih nedvojbenim argumentima shvatamo da je islam *stvorio ozračje civiliziranog života i izgradio pozitivan odnos prema civilizacijskim vrijednostima*.

Šesto poglavlje upoznaje nas s činjenicom da muslimani nisu Istok i Zapad povezali samo naukom, nego i *trgovinom*. Ovde se nužno vratiti na samog Muhammeda a. s., koji je bio uspješan trgovac. Prema tumačenju Ahmeda Essa, predvodnik karavane nosio je titulu „imam“. Kasnije se ta riječ počela koristiti da označi predvodnika molitve, a prvi „imam“ bio je Poslanik a. s.. Značajni trgovački putevi prolazili su od Crvenog mora prema unutrašnjosti Afrike, od Kine prema zapadu (*Put svile*), od Damaska do Kordobe, a zahvaljujući trgovini Španija je *postala najrazvijenija regija u Evropi*. Jedna od bitnih karika uzleta trgovine bio je islamski princip „iskrenosti“, koji je naročito isticao Poslanik islama.

"Poljoprivreda i tehnologija", kako je naslovljeno sedmo poglavlje, govori o uzajamnoj povezanosti trgovine, poljoprivrede i tehnologije. Muslimani su zaslužni za širenje određenih poljoprivrednih kultura na ona mjesta gdje su bila nepoznanica, kao što su lubenica, špinat, patlidžan, artičoka i šećerna trska. Naravno da su pojedini poljoprivredni proizvodi bili poznati u Aziji, Africi i Evropi prije širenja islama, ali je uslijed dinamičnosti i otvorenosti postignut do tada nezapamćen prosperitet njihovog uzgoja. Razvoj poljoprivrede usko je povezan s otkrićem novih tehnologija u navodnjavanju, destilaciji alkohola, te proizvodnji stakla, parfema, tkanina, tepiha ...

Osmo, deveto i deseto poglavlje – “Procvat islamskog obrazovanja”, “Prirodne nauke” i “Medicina” – čine logičan slijed. Preporod nauke i obrazovanja u islamu ima jednim dijelom zahvaliti opsežnom prevodilačkom pokretu u 7. stoljeću. Naime, muslimani su u želji za širenjem znanja pristupili prevođenju djela napisanih na grčkom, sirijskom, perzijskom i sanskritu. Ovo je razlogom da su pojedina djela spašena i nakon što je izgubljen izvornik, jer su sačuvana u arapskom prijevodu. Upravo s prevođenjem stasavala je nauka. Bavljenje naukom nije bilo ograničeno samo na muškarce, već su se i brojne muslimanke istakle u stjecanju znanja. Koliko su intelektualci bili „pohlepni za znanjem“ najbolje svjedoči jedan historijski izvor iz 10. stoljeća u kojem se navodi primjer trojice bagdaskih učenjaka: *El-Džahiz je pročitao knjigu od početka do kraja ubrzo nakon što ju je dobio. El-Feth je uvijek imao knjigu uza se [...]. Ibn Ishak je uvijek čitao neku knjigu.* Na putu nauke muslimanima je pomoglo konstantno preispitivanje, kao što je to činio čuveni Ebu Hamid el-Gazali, kritikujući od strane filantropa, sociologa, teologa i vladara iskrivljena učenja islama. Ulogu *Kur’ana* kao poticatelja nauke svjedoči mnoštvo ajeta poput primjera 91. kur’anskoe sure u kojoj se traži promatranje sunca i mjeseca – što je dovelo do razvoja prirodnih nauka. Trgovina i putovanja bili su uskoj vezi s unapređenjem astronomije, odnosno usavršavanjem astrolaba koji je *bio* najkompleksniji instrument korišten od strane muslimana u njihovim astronomskim mjerenjima. Tokom zlatnog perioda islamske civilizacije značajno mjesto zauzimala je hemija, u kojoj se istakao Džabir ibn Hajjan bez koga se ne može pojmiti ni razvoj evropske hemije. Također je neosporan utjecaj muslimana u oblasti matematike, gdje valja spomenuti astronoma i pjesnika Omera Hajjama. Muslimani su se istakli i u izučavanju fizike, biologije, historije, geografije, a naročito su se pokazali na polju medicine. Postati ljekar značilo je proći školovanje, odnosno položiti ispit koji je uključivao određivanje *dijagnoze, patologiju, dijetetiku i higijenu.* Najpoznatija imena muslimanskih učenjaka koji su se bavili medicinom su el-Razi, el-Medžusi, Ibn Sina i el-Zahravi.

„U islamskoj civilizaciji postojale su dvije značajne i hvalevrijedne konstante. Jedna je književnost, a druga umjetnost“ – ovom rečenicom naznačena je središnja tema tri naredna poglavlja, jedanaestog, dvanaestog i trinaestog. Iako odvojena kao zasebne cjeline, ona su suštinski povezana. Predislamska arapska tradicija bila je naklonjena pjesništvu, što je donekle razlogom da i sam *Kur’an* ima elemente poezije. Ljubav prema poeziji nije presahla dolaskom islama, a kako Ahmed Essa tvrdi, i sam „Poslanik je tražio od muslimana da i oni pišu poeziju“. Ništa manji značaj nema proza na arapskom jeziku, a najpoznatije djelo je *Hiljadu i jedna noć.* Naročit oblik

proze koji je doživio uspjeh je *mekame*. Uz arapski jezik i arapsku književnost neupitno mjesto zauzima perzijski i njegova književnost. Neki od najvećih pjesnika na perzijskom – Rumi, Sadi, Hafiz, Hajjam – prevedeni su na skoro sve svjetske jezike. Od svih spomenutih Essa izdvaja Rumija kao najvećeg islamskog autora s čime se slaže većina naučnika diljem svijeta. Ne umanjujući mjesto i ulogu Dželaludina Rumija, ovakav iskaz Ahmeda Essa je donekle populistički. Pored Rumija, posvećena su zasebna poglavlja Sadiju, Hafizu i Džamiju. Likovna umjetnost se tematizira kroz trinaesto poglavlje, odnosno predstavljena je iluminacija, knjiško slikarstvo, ćilimarstvo, keramika, muzika, kaligrafija i arhitektura džamija. „Muslimani vjeruju da naziv islamske zaslužuju samo „svete umjetnosti“,“ piše Essa i malo potom nastavlja da su se „svete umjetnosti“ počele razvijati ubrzo nakon širenja prve muslimanske zajednice“. Iako u studiji ove vrste nije očekivati širu elaboraciju šta je to sveta umjetnost, a šta ne, autor latentno implicira podjelu unutar islamske umjetnosti na profanu (minijatura i muzika) i sakralnu (kaligrafija i arhitektura džamija).

Pored toga što je Othman Ali pripremio knjigu za štampanje, on je i napisao jedno poglavlje ove knjige. Iako se u naslovu *Doprinos Osmanlija islamskoj civilizaciji* očekuje širi pregled, pravi cilj ovog poglavlja je „baciti svjetlo na osmansku arhitekturu džamija i interakciju Osmanlija s Bizantom i evropskom renesansom u umjetnosti i arhitekturi“. Posebnu pažnju Ali posvećuje pitanju koje je zaokupljalo i koje još uvijek zaokuplja brojne istraživače, a to je debata o obimu utjecaja velikog bizantskog spomenika Aja Sofija na osmanske džamije. Akribičnost autora i njegov akademski diskurs ogleda se u činjenici da ne spori utjecaj bizantske arhitekture na osmansku, već govori afirmativno, navodeći konkretne primjere. Ono što je razvidno i na što upućuje autor jeste da Osmanlije nisu puki imitatori zatečene bizantske arhitekture, već su njome bili inspirisani, a kao primjer tome donosi komparativnu analizu crkve Aja Sofija i džamije sultana Ahmeta, gdje su očigledne osmanske inovacije.

Posljednje poglavlje „Islamski utjecaj na renesansu“ treba se shvatiti kao rekapitulaciju svega prethodnog. Jedan od najvećih doprinosa islamske civilizacije renesansi jeste na polju medicine. Naučnici poput el-Razija, Ibn Sine, el-Zehravija, Ibn Zuhra i Ibn Rušda promijenili su tok evropske medicine kroz prijevode njihovih djela na evropske jezike. Osim toga, muslimani su na polju filozofije znatno utjecali na razvoj evropske misli, što se ogleda na primjeru Tome Akvinskog koji se mnogo okoristio djelima el-Farabija i koga je ponekad citirao od riječi do riječi. Islamska civilizacija je ostavila neizbrisiv trag na književnost Zapada, naročito tokom

srednjovjekovlja i renesanse. „Historija je puna ironija“, zaključuje Ahmed Essa i dodaje da „evropski kršćani, koji su najviše željeli uništiti islam i muslimanski svijet, bili su isti oni ljudi koji su najviše profitirali od dostignuća islamske civilizacije“.

Knjiga *Studije o islamskoj civilizaciji: muslimanski doprinos renesansi* znatan je iskorak u razumijevanju uloge islama i muslimana u pojavi evopske renesanse. Ova knjiga je neiscrpan izvor informacija od kojih će profitirati širi auditorij. Kako bi potkrijepili sve izneseno autori su posegnuli za brojnom literaturom koja potvrđuje njihovu namjeru afirmiranja islama i islamske civilizacije. Tekst knjige ima sve odlike naučnog rada, a živim citatima je razbijena monotonija i ostvarena dinamika nalik književnom tekstu. Ukoliko je cilj ove studije bio dati opći pregled muslimanskog doprinosa evropskoj renesansi, onda je opravdala nakane njezinih autora.

Adresa autora
Author's address

Haris Dervišević
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
d.haris@hotmail.com

UDK 179(049.3)

Primljeno: 14. 06. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Jasmina Omerkić

U SREDIŠTU BIOETIČKOG PROMIŠLJANJA ŽIVOTA I SVIJETA

[Evangelos D. Protopapadakis: *From Dawn till Dusk: Bioethical Insights into the Beginning and the End of Life (Od zore do sumraka: Bioetički uvidi u početak i kraj života)*, Logos Verlag Berlin GmbH, Berlin, 2019]

Knjiga Evangelosa Protopapadakisa *From Dawn till Dusk* u svojih osam poglavlja bavi se danas najkontraverznijim ali i najbitnijim pitanjima bioetike. Autor nastoji dati vjerodostojne odgovore na koji način su se ta pitanja razumijevala kroz historiju, ali i kakav kontekst poprimaju u današnjici. Knjigu sačinjava i predgovor koji je napisala Stacy Gallin, uvod napisan od samog autora te dio sa bibliografskim referencama, kao i kazalo imena.

U prvom poglavlju *Abortus i infanticid: filozofska pozadina* autor unutar tri podnaslova prikazuje kako se i u kojim se krajnostima kroz historiju odgovaralo na etičko pitanje statusa fetusa i novorođenčeta i njegova prava na život. Rasprava započinje razmatranjem pitagorejske tačke gledišta, koju Derek Parfit povezuje sa principom *sve ili ništa*. U takvom okviru se podrazumijeva da ne postoji stepenovanje tj. da oplodena jajna ćelija, embrij, fetus, novorođenče i odrasla osoba imaju jednak status. Osobom se postaje od samog začeća pa samim tim svaki oblik abortusa i infanticida biva jednak ubistvu. Šta, međutim, ako samo začeće nije početak života? S tim u vezi Platon i Aristotel dijele stanovište. Platonovo učenje o duši ne podrazumijeva da do "oduševljenja" dolazi u tako ranim fazama. Granica se pomjera do trenutka rađanja. Aristotel prihvata ideju utjelovljenja duše, ali liniju razgraničenja povlači na jednom

drugom mjestu. Za Aristotela dokaz početka života jeste pokrenutost fetusa u maternici, kada je očito da je tijelo zadobilo dušu koja mu omogućuje kretanje. Sve do tog trenutka, do tog dana gestacije, abortus se smatra moralno opravdanim.

Premda je postavljena granica između živog i neživog, postoje i određene situacije u kojima infanticid nalazi svoje opravdanje. To su slučajevi u kojima novorođenčad predstavljaju opasnost i opterećenje za državu i zajednicu. Tumačeći slučaj na ovaj način i postavljajući interese polisa na prvo mjesto, moralan čin bi bio sve ono što koristi očuvanju zajednice. Ako se u ovoj diskusiji osvrnemo i na mišljenje stoika, kao što to čini autor u trećem podnaslovu poglavlja, fokus rasprave postaje samosvijest. Učenje se temelji na ideji hegemonikona, najdominantnijeg dijela duše koji do izražaja dolazi kod racionalnih i samosvjesnih osoba, i postavlja jednu posve novu distinkciju. Riječ je o liniji razgraničenja između čovjeka u biološkom smislu i čovjeka u moralnom smislu. Praveći oštru razliku između ljudskog bića i osobe, što na tragu stoika čine i određeni mislioci skorijeg vremena, na moralnu neopravdanost nailazi samo ono ubistvo koje nanosi štetu organizmu koji ima samosvijest. S tim u vezi, izvodi se zaključak da ovaj koncept opravdava u jasno razgraničenim slučajevima čin abortusa kao i sam infanticid.

Debate na ovu temu obiluju dovitljivim argumentima i misaonim eksperimentima. U drugom poglavlju knjige koje se bavi *odbranom prava na abortus naspram prava na život* autor referira na Judith Jarvis Thomson koja nizom argumenata izvedenih iz analogije sa violonistom nastoji ukazati da život fetusa nije vredniji ili superiorniji, te da ne nadmašuje pravo trudne žene da odlučuje o svom tijelu i životu. Na tragu ovoga, fetus ne može nametati obaveze i odgovornosti trudnici ili na bilo koji način ugroziti njenu autonomiju. Prekid trudnoće ne znači isto što i ubijanje, te nužno ne povlači sa sobom moralnu osudu. Ovim argumentima težište rasprave zapravo biva prebačeno na drugo mjesto. Nastoji se prevazići stara polarizacija – *za život i za izbor* – te se sada govori o nepravednim i pravednim prekidima trudnoće. Činjenica je da pod različitim okolnostima često dolazi i do neželjene trudnoće, te se ne može praviti generalizacija u tom smislu da svaku trudnoću posmatramo na isti način. Argumenti Judith Thomson stoje na strani tih neželjenih situacija. Autor u ovom poglavlju iznosi i kritike na račun ovog argumenta, odnosno analogije. Prigovor se odnosi na to da je analogija samo jedno pomoćno sredstvo pri donošenju zaključaka. U trećem podnaslovu ovog poglavlja daju se na uvid i drugi primjeri, koji su zapravo korigovane verzije spomenute analogije, a cilj je da se uklone nedostaci prvog primjera, te da se na trudnoću ne gleda kao na supererogativan čin.

Nastavljajući dalje sa bioetičkim temama, u trećem poglavlju *CRISPR/CAS 9: Obećanja i opasnosti genetskog inženjeringa*, Protopapadakis promišlja kako nas mogućnosti manipulacije i uređivanja gena mogu dovesti do jedne posve nove stvarnosti. Na jednoj strani stoje pozitivna obećanja koja bi našu vrstu vodila budućnosti bez mentalnih i tjelesnih bolesti, gdje bi bio riješen problem prirodne nepravde te omogućen jednak i zdrav život ljudima. Nasuprot tome je teza da će genetski inženjering donijeti više štete nego koristi iscrpljujući genofond i čineći na taj način buduće generacije osuđene na suočenje sa novim velikim problemima. Šta bi onda bilo moralno činiti? Baveći se problemom prirodne nepravde, autor naznačuje da bismo korištenjem ovog alata i mogućnosti koje imamo na jedan način vratili određenu slobodu onim ljudima koji su na nepravedan način ostali bez nje. S tim u vezi u prvi plan izbija aspekt solidarnosti, tj. dužnosti da se pomogne onima kojima je pomoć potrebna. Međutim, ova debata ne tiče se samo prava i dužnosti u konkretnim situacijama, nego se mora imati na umu dugoročno opće dobro. Postoji opasnost da će manipulacija gena dovesti do iscrpljivanja genofonda, što će vrstu u budućnosti dovesti do sve težeg prilagođavanja okolini. Prvi korak pri upotrebi ovog alata nije nužno nemoralan čin, ali njegove konsekvence mogu dovesti do nepravednih pa i pogubnih situacija za buduće naraštaje.

Geni i tehnologija koja otvara nove mogućnosti, ali i nova pitanja, u fokusu su četvrtog poglavlja *Ljudsko reproduktivno kloniranje i pravo na jedinstveni identitet*. Promišljanje je koncentrirano na dva pitanja: pitanje individualnosti i pitanje jedinstvenog identiteta. Pravo na jedinstveni identitet aktualizirano je pojavom ideje kloniranja. Pretpostavka je da će klonirana osoba biti sjena originala, pa samim tim nužno živjeti pod otežanim okolnostima. Situacija nije nepogodna samo za klona, nego i za prototip. Kloniranje, dakle, uskraćuje pravo na jedinstven identitet. Pozivajući se na Lajbnica, autor elaborira zamisao identičnih genoma, dolazeći do zaključka da takvo što nije logički moguće. Pored logičke, javlja se i problem tehničke neizvodivosti, jer ne mogu postojati dvije apsolutno identične osobe. Protopapadakis napominje da ne smijemo zaboraviti na fenotip, ono što se ne može kontrolisati, čak ni u striktno regulisanim uslovima.

Pitanje smrti je uvijek iznova fasciniralo ljudski rod jer koliko god mislili da se približavamo odgovoru, isti nam uvijek izmiče. Ove tema sagledava se u petom poglavlju *O strahu od smrti: Epikurovo naslijeđe*. Kao što se iz samog naziva da zaključiti, autor se poziva na Epikura i njegov stav o strhu od smrti, te ideju o bolovima tijela i duše. Na taj način čitaocu se predočava jedna vrsta genealogije straha. Činjenica da će čovjek u jednom momentu biti mrtav zastrašujuća je sama po sebi. Ono

što je intencija Epikura, ali i Spinoze, na kojeg se autor jednako poziva, jeste da se taj događaj pokuša racionalizovati i da se na taj način dođe do oslobođenja od najteže boli duše – straha. Takvo razumijevanje smrti je zapravo fokusiranje na život. Sa druge strane, jednako je nemoguće ne misliti o konačnosti našeg života i anticipirati kraj. Ljudska stanja, koja se odlikuju svojom kompleksnošću, teško da mogu biti objašnjena i riješena na jednostavan način.

Da li je u historiji postojalo mišljenje koje je na svojevrijedno okončanje života gledalo kao na opciju koja je data čovjeku? Na tom tragu u šestom poglavlju pod naslovom *O racionalnom samoubistvu: Stoici i argument "otvorenih vrata"* autor eksplicira na koji način se najčešće posmatra čin samoubistva u današnjem vremenu, ali i kako su o tome razmišljali rani filozofi. Protopapadakis analizira Epiktetovu metaforu odaje, odnosno argument otvorenih vrata, koje antički filozof koristi u svom zalaganju za ideju da do namjernog okončanja vlastitog života može doći i pod racionalnim uslovima. Ono što ovu temu čini intrigantnom jeste zamisao da se, pod sticajem nekih okolnosti, odabire smrt iznad opcije življenja. Na tragu mišljenja stoika, posebice Epikteta i Seneke, argument koji ide u prilog ovoj raspravi jeste da samoubistvo predstavlja garant ljudske slobode. Čitalac ima priliku sagledati i drugačije uvide u ovu temu.

Neizostavnu bioetičku temu predstavlja i pitanje eutanazije. Poglavlje *O aktivnoj i pasivnoj eutanaziji* s tim u vezi obrazlaže različita stanovišta koja se u osnovi svode na pitanja autonomnosti i dostojanstva pacijenta. Autor se pita o tome da li eutanaziju treba razumijevati kao ubistvo, asistirano samoubistvo, ili o njoj uopće ne treba razmišljati kao o nekoj vrsti ubistva. Povlačeći razlike između aktivne i pasivne eutanazije, autor ukazuje na različite perspektive moralne procjene ovog čina – libertarijansku i utilitarističku, kao i na argumente koje iznose kantovci, odnosno bioetičari koji su na tragu Kantovske tradicije. Pored moralnog procjenjivanja samog čina, neophodno je obratiti pozornost na to koja opcija se odabire, aktivna ili pasivna. Obje, iako dovode do iste stvari, u pojedinim segmentima nadmašuju jedna drugu. Protopapadakis zaključuje da ćemo u skorije vrijeme teško doći do kraja ove debate, upravo zbog kompleksnosti same materije i velikog broja čionilaca koje uključuje moralno procjenjivanje.

Završni segment ove knjige govori *O pravu na umiranje*. Zsigurno da se ovo pravo po mnogo čemu razlikuje od svih ostalih. Implicira se teza da život nekih ljudi može biti nesvrhovit, te da se opozit istog doima kao bolja opcija. Naime, ovo pravo označava mogućnost odabira vremena i okolnosti umiranja. Razmatranje ovoga problema je ključno u diskusijama o eutanaziji. Naslanjajući se na Kantovo tumačenje

moralnih prava i dužnosti, autor pokazuje zbog čega se ovo pravo ne može prihvatiti kao druga standardna moralna ovlašćenja. Skreće se pažnja i na ponovna promišljanja ove teme, s obzirom da je smrt postala kompleksaniji problem nego što je to bio slučaj ranije. U rezimeu poglavlja Protopapadakis napominje da ovdje nije riječ o nekom novom ozakonjenju koje bi imao univerzalni karakter, te da odluka o biranju vremena i okolnosti umiranja nije nužno nerazumna, te ne bi trebala imati negativan predznak sama po sebi.

Pred čitaocem se nalazi knjiga čija suština nije u tome da ponudi krajnje odgovore na brojne moralne dileme. Uvidi koje donosi predstavljaju argumente za debate koje vjerovatno nikada neće biti završene. Cilj i nije da se dođe do konačnih istina. Namjera se ogleda u prezentiranju kompleksnosti i dinamičnosti života čovjeka te opomeni na oprezno postupanje.

Adresa autorice
Authors' address

Jasmina Omerkić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
jasmina.omerkić@gmail.com

UDK: 811.411.21'374.22=163.4*3(049.3)

Primljeno:

Stručni rad
Professional paper

Halil Mehanović

RJEČNIK ŠIROKOG JEZIČKO-KULTUROLOŠKOG OBZORA I IZNIMNE KORISTI ZA ISTRAŽIVAČE

[Munir Mujić, *Rječnik klasičnih arapskih termina (gramatika, književnost, stilistika, metrika): arapsko-bosanski*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2019]

Kolika je važnost i uloga nekog rječnika najbolje znaju oni koji se bave lingvističkim istraživačkim radom u jeziku kojem dotični rječnik pripada. Da bismo u potpunosti razumjeli i svoj jezik, upućeni smo na korištenje rječnika stranih ili manje poznatih riječi i izraza u različitom intenzitetu, shodno intelektualnom nivou i dobu osobe koja ispoljava određeni lingvistički interes. Oni pak, ovisniji o korištenju rječnika stranog jezika koji izučavaju ili se njime permanentno bave zbog studija ili prirode svoga posla, znaju kolika je olakšica i ušteda vremena postojanje adekvatnog rječnika. Bošnjaci kao narod koji nije mnogobrojan mogu biti ponosni činjenicom da su u oblasti leksikografije dali mjerljiv doprinos radeći na riječnicima orjentalnih jezika i ne zaostajući u tome za drugim narodima u dugom historijskom periodu od Bosansko-turskog rječnika Muhameda Hevajja Uskufija iz 1631. godine do Arapsko-bosanskog rječnika Teufika Muftića (*Arapsko srpsko-hrvatski rječnik*, 1973), koji je kapitalno leksikografsko ostvarenje kakvo nisu imali ni mnogi kudikamo brojniji narodi islamskog svijeta koji su se morali služiti engleskim ili francuskim rječnicima.

Rječnik klasičnih arapskih termina Munira Mujića je rječnik užeg stručnog tipa budući da se ograničava samo na stručne termine iz oblasti gramatike, književnosti, stilistike i metrike. Leksikografija poznaje ove tipove rječnika budući da postoje riječnici koji sadrže riječi isključivo iz oblasti medicine, poljoprivrede, muzike,

psihologije itd. Jezici južnosčavenskih naroda su u čvrstoj vezi sa arapskim jezikom. Prema nekim istraživanjima samo u bosanskom jeziku postoji oko 3.000 riječi porijeklom iz arapskog jezika, koje manje upućeni u ovu tematiku često svrstavaju u turcizme zbog činjenice da su se u našem jeziku udomaćile sa osmanskim osvajanjem ovih prostora. Arapski se kod nas vijekovima izučavao, a sa njim zajedno i arapsko-islamske znanosti među kojima su arapska književnost, stilistika i metrika zauzimali važno mjesto. Značajan je broj onih koji su svoja autorska djela pisali na arapskom jeziku kao i komentare nekih djela, što kao spisateljska praksa traje do današnjih dana, budući da su u novije vrijeme nastali rječnici arapskog jezika, gramatike, kao i niz različitih studija i naučnih radova.

Mujićev Rječnik na oko 180 strana sadrži termine iz oblasti gramatike, književnosti, stilistike i metrike sa njihovim prijevodnim ekvivalentima ili opisnim prijevodom na bosanski jezik. Opći rječnici ne sadrže stručne termine, ili ih sadrže u malom broju, pa su autori prijevoda iz različitih stručnih oblasti u nedostatku specijalističkih rječnika morali pribjegavati korištenju improviziranih prijevodnih rješenja koja su ranije korištena ili do kojih su sami došli. U tu svrhu Mujić je zahvatio širok jezičko-kulturološki obzor koristeći prijevode termina na zapadnoevropske jezike, što mu je bilo od velike pomoći prilikom iznalazjenja najprikladnijih prijevodnih rješenja na bosanski jezik. Ipak dobar broj termina koji su uključeni u ovaj Rječnik autor nije našao u literaturi na evropskim jezicima (ili su navedeni u dotičnoj literaturi ali samo u formi transkripcije bez prijevoda) te je za njih iznalazio vlastita prijevodna rješenja.

Autor ističe da je „rječnik namijenjen prije svega onima koji se bave proučavanjem klasične arapske gramatike, odnosno klasične morfologije (*sarf*) i sintakse (*al-nahv*), zatim klasične arapske stilistike, odnosno retorike (*im al-balaga*) klasične arapske književnosti, književne kritike (*al-naqd*), metrike i znanosti o rimi (*'ilm al-'arud wa al-qafiya*) te svima koji se bave proučavanjem klasičnih arapskih tekstova iz različitih oblasti. Svakako, kazano ne znači da se ovaj rječnik ne može koristiti prilikom obrađivanja novijih tekstova iz navedenih oblasti, a pogotovo u slučajevima kada se radi o tekstovima koji su nastali kao rezultat tradicionalnih pristupa“. (Uvod, str. IX) Iako je uložio ogroman trud kako bi ovo djelo u konačnoj formi ugledalo svjetlo dana i bilo dostupno svima onima koji se bave arapskim jezikom i njegovim naukama te olakšalo istraživački rad i prevođenje, autor na kraju skromno, kao što je vrlina svih istinskih učenjaka, izražava svoju bojazan da rječnik može imati nedostatke i da je daleko od savršenog. Imajući u vidu veliku pomoć korisnicima ovog rječnika onda kada u općim rječnicima ne budu mogli naći prijevod željenog

termina, možemo štaviše reći da će u takvim prilikama biti zlata vrijedan baš kao što se zlato nalazi u malim količinama i u rukama malog broja ljudi.

Adresa autora
Authors' address

Halil Mehanović
Behram-begova medresa u Tuzli
halil.mehanovic@bbm.edu.ba

UDK 94(497.6 Srebrenik)“.../18“(049.3)

Primljeno: 20. 09. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Dženan Dautović

SOLIDNA UPUTA U PROŠLOST GRADA SREBRENIKA

(Edin Mutapčić, Rusmir Djedović, Kemal Nurkić, *Grad Srebrenik do sredine XIX. stoljeća*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2019)

Bosanski grad Srebrenik, u široj javnosti ponajviše poznat po jednom od najljepših srednjovjekovnih utvrđenja, dobio je 2019. godine sebi posvećenu historijsku monografiju u autorstvu trojca Mutapčić – Djedović – Nurkić. Nije u pitanju monografija koja bi ispratila cijelokupnu povijest Srebrenika, nego njene starije periode, prvenstveno srednjovjekovni i osmanski. Zapravo kostur ove knjige i glavni motiv njenog publikovanja jeste prijevod za Srebrenik važnih dijelova „Detaljnog popisa stanovništva Bosanskog ejaleta iz 1266/67. hidžretske, odnosno 1850/51. kalendarske godine“. Knjiga je podijeljena u četiri veća poglavlja, prva dva posvećena historijatu Srebrenika u srednjem vijeku, odnosno osmanskom periodu, treće sadrži preglednu analizu naselja, porodica i stanovništva Srebrenika i okoline polovinom 19. stoljeća, te četvrto koje zapravo predstavlja prijevod spomenutog Detaljnog popisa stanovništva. Od tehničkih dijelova rukopisa, priloženi su Predgovor (koji je zapravo recenzija prof. dr. Mithada Kozličića), Uvod i Zaključak se nalaze na krajevima poglavlja, a prisutni su i popis literature i izvora.

Prvo poglavlje naslovljeno „Srebrenik u srednjem vijeku“ (11-94) nam je sadržajno najzanimljivije, pa smo mu i posvetili najviše prostora u ovom prikazu. Autor ovog dijela knjige je Edin Mutapčić. Na samom početku nailazimo na jednu manju metodološku nelogičnost – iako je poglavlje nosi navedeni naslov, ipak nas,

nakon sagledavanja mogućih značenja imena grada Srebrenika i pregleda njegovih prirodno-geografskih odlika, dočekuje potpoglavlje sa naslovom „Srebrenik i okolina u prethistorijsko i u antičko doba“. Bez obzira na njihovu kratkoću, ova su se tri početna poglavlja mogla i trebala izdvojiti u posebnu cjelinu. Srednjovjekovnom periodu je posvećenom 50-ak stranica, te čini glavninu teorijskog dijela knjige, što je zapravo i logično s obzirom na značaj srebreničkog utvrđenja u ovom periodu. Korišteni obim literature za ovo poglavlje je solidan, ne sveobuhvatan, na momente previše oslonjen na već zastarjele naslove, a ponegdje i pomalo subjektivan, no, ipak prihvatljiv. Nije jasno zašto je period 12. i 13. stoljeća, odnosno vremena vladavine banova Borića, Kulina i Mateja Ninoslava, svrstan u “ranosrednjovjekovno doba”, jer hronološki tu sigurno ne pripadaju. U ovom dijelu se nalazi i jedna poprilično krupna materijalna greška, tj. vezivanje prvog spomena Usore u pisanim izvorima sa djelovanjem Crkve bosanske, koja još nije bila formirana u tom periodu. S pravom je dosta prostora posvećeno vremenu vladavine bana Stjepana II tokom prve polovine 14. stoljeća, vremenu kada se po prvi put spominje i grad Srebrenik (1333). Autor je dosta solidno prikupio podatke rasute u literaturi, mada pomalo nekritički preuzima npr. tvrdnje Nade Klaić kako je “Usora predstavljala samostalan banat”, a potpuno je nepotrebno korištenje suvremenih termina i shvatanja državnog uređenja poput “glavnog grada” i sl. Očekivano je malo prenaplašen značaj dešavanja pod Srebrenikom iz 1363. godine i čuveni gubitak ugarskog kraljevskog pečata, u čemu se ipak nije pretjerivalo do momenta kada je napisana izjava kako je to predstavljalo “vitešku degradaciju za ugarsko kraljevstvo”.

Prilikom opisa vjerskih prilika na području zemlje Usore, autor se svrstao među poklonike historiografske teorije o dualističkom karakteru bosanskih heretika, koja se nalazi u priličnoj defanzivi u današnje vrijeme. To je pak manji problem u odnosu na često spominjanje danas u medievistici potpuno odbačenih termina bogumili ili kriptobogumili, ili pak donošenje značajnih zaključaka baziranih na nazivima sela Katare ili Babunovići. Toponimija može biti veoma sklisko tlo kada se koristi kao argument za određena razmišljanja o srednjovjekovnom periodu, a naročito je često bila korištena od strane pseudohistoričara. Termin katari nikada nije tokom srednjeg vijeka bio upotrebljen za imenovanje bosanskih krstjana, dok su termin babuni koristili isključivo u Srbiji, u krajnje negativnoj konotaciji, a potpuno je upitno da li je i to spominjanje imalo veze sa Bosnom. Tako da je zaista malo vjerovatno da bi bosansko stanovništvo tim terminima nazvalo svoja naselja. Potpuno isti nivo zaključivanja bi bio, da karikiramo, kada bismo izjavili da je selo Huremi, koje se spominje u ovoj knjizi, dobilo ime po Hurem-sultaniji – Rokselani, supruzi Sulejmana

Kanunija. Također, jako se dvojbenim čini razmišljanje kako na području Usore nema mnogo tragova postojanja pripadnika dualističkih sljedbi jer su ugarske vlasti represivnim mjerama u vremenu nakon pada Bosanskog kraljevstva 1463. godine, naročito uništavanjem stećaka, uspješno uništile svako sjećanje na njih. Najprije, nemoguće je postojanje stećaka povezivati isključivo sa djelovanjem Crkve bosanske, pogotovo jer su brojni od njih podignuti u desetljećima nakon osmanskog osvajanja, uslijed naseljavanja vlaškog stanovništva. Osim toga, srednji vijek nije poznavao takve nivoe destrukcije, niti ima pokazatelja da su groblja bilo gdje uništavana iz bilo kojeg razloga. Daleko je kvalitetniji dio rukopisa posvećen opisu srebreničke tvrđave, kao i političkim događajima iz 15. stoljeća, pogotovo u turbulentnim vremenima aspiracija kralja Sigismunda prema Bosni, kada je Srebrenik nekoliko puta mijenjao gospodare i države u čije teritorije je bio uključen.

Poglavlje posvećeno historiji Srebrenika pod osmanskom upravom, čiji su zajednički autori Mutapčić i Djedović, nešto je obimnije po broju stranica, no, ne i po kvaliteti informacija. Uglavnom se prezentuju podaci o selima i posjedima koji se mogu pronaći u osmanskim popisima, dok nemamo mnogo dešavanja na ovom prostoru, kako je to bilo u prethodnom periodu. Razlog tome je svakako jasan, Srebrenik i njegovo područje su nakon osmanskog širenja na sjeverozapad prestali da budu granična zona, nego su postali unutrašnjost u kojoj se odvijao mnogo sporiji i mirniji život. Istaknuti su podaci o bržem odvijanju procesa širenja islama na sjeveru nego na jugu Bosne, što je svakako interesantna informacija, a također je značajno što autori na osnovu sistema osmanskih nahija, pokušavaju, vjerovatno uspješno, da razrješe i administrativno uređenje ovog područja i u srednjovjekovnom periodu, o čemu nam inače hronično nedostaju informacije. Tek nakon Karlovačkog mira iz 1699. godine, kada je Osmansko carstvo na zapadu svedeno uglavnom na današnje bosanskohercegovačke granice, Srebrenik ponovo obnavlja svoju zaštitnu ulogu, kada je tvrđava postala dio sistema kapetanija, koje su kontrolirale gotovo cijelu granicu. Vjerovatno se i ovaj dio knjige mogao proširiti sagledavanjem konteksta dešavanja tokom pet stoljeća osmanske uprave, naročito sa izbijanjima brojnih buna i ustanaka u Bosanskom ejaletu krajem 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća, no, moguće je i da su autori bili ograničeni dostupnim prostorom.

Treće poglavlje je naslovljeno „Naselja, familije i stanovništvo okoline Srebrenika sredinom XIX. stoljeća“ i autorstvo je Rusmira Djedovića. Ono zapravo predstavlja historijsku analizu prijevoda Popisa stanovništva koji će biti donesen u završnom dijelu knjige. Na pedesetak stranica (169-215) se donose informacije koje će na neki način biti uskoro i ponovljene, pa se može steći dojam da se moglo i sažetije pristupiti

ovoj temi. Kako u našim istraživanjima još uvijek nisu zaživjele statističke i kvantitativne historiografske metode, teško je bilo očekivati da i ovdje budu posve dosljedno primjenjene, no, ipak se uspjelo doći do određenih, iako sažetih zaključaka. Tako autor navodi kako je već polovinom 19. stoljeća zaživjela praksa upotrebe prezimena koja su se mahom završavala na –ić; zatim je uočen kontinuitet brojnih od tih prezimena do danas; ustanovljena je i veza prezimena sa funkcijom koja se obavljala unutar određene porodice, pa i postojanje određenih porodica koje su trajno njegovale alimsku ili svećeničku ulogu.

Četrto poglavlje je svakako sadržajno najvrednije jer donosi direktni prijevod Detaljnog popisa stanovništva iz 1850/51. godine, koji je priredio Kemal Nurkić. Ovaj je popis tek odnedavno počeo da se koristi u nauci, te predstavlja jako značajan izvor za posljednju fazu osmanske vladavine bosanskohercegovačkim područjem. Proces popisivanja građana vodila su vjerska lica, imami i svećenici, a odnosio se na muško stanovništvo, u tri kategorije: muslimani, nemuslimani i Romi. Popisivani su svi muški članovi porodice, bez obzira na godine, a za razliku od prethodnih popisa, nije navođeno samo ime i ime oca, nego i prezime, pa čak i fizičke karakteristike osobe. Nažalost i ovaj popis je potpuno zanemario ženske osobe, pa nemamo niti jedan njihov spomen, čime je naše poznavanje ovog perioda ipak značajno okrnjeno. Prijevod se proteže na preko 150 stranica (224-378). Popisano je preko 20 sela sa brojnim mahalama i hiljadama ljudi. Kako je već rečeno, osim prezimena i imena, ovaj popis donosi i kratki fizički opis, pa tako nailazimo na slijedeće primjere: “visokog rasta i smeđih brkova”, “poljoprivrednik, srednjeg rasta i žutih brkova”, “srednjeg rasta i sijede brade” itd. Također, uz svakog pojedinca je navedena i godina njegovog rođenja. Ovi podaci će svakako dobro doći budućim istraživačima genealoških veza stanovništva ovog kraja.

O tehničkom dijelu knjige, mogu reći samo da bi knjizi defintivno pomoglo angažiranje urednika koji zna proces uređivanja historijskih monografija. Izbjegle bi se neke stilske nepreciznosti, ponavljanja (ponekada čak i cijelih pasusa), te bi se ostvarila bolja povezanost između dijelova knjige. Također, lektorski posao je trebao biti bolje urađen, dosta je grešaka u kucanju i pravopisu. Osim toga, treba istaći i da izbor recenzenata nije baš najadekvatniji za ovu vrstu historijske monografije, koja se bavi pretežno srednjovjekovnim i osmanskim periodom bosanske historije.

U zaključnom osvrtu na knjigu *Grad Srebrenik do sredine XIX. stoljeća*, možemo reći da je ona vrijedan doprinos poznavanju ovog dijela naše zemlje. Svakako je spomenuta objava za Srebrenik važnih dijelova popisnih deftera iz 1850. godine njen najznačajniji aspekt, međutim i ostala će poglavlja, i pored navedenih nedostataka,

zainteresiranog čitaoca dosta solidno uputiti u prošlost i nekadašnji značaj ovog danas pomalo i zaboravljenog grada na sjeveru Bosne i Hercegovine.

Adresa autora
Authors' address

Dženan Dautović
Zavičajni muzej Travnik
dzenandautovic@gmail.com

UDK 81'243(049.3)

Primljeno: 22. 07. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Jelena Ilić Plauc

KA POSTIZANJU I ODRŽANJU VITALNOSTI MODELA UČENJA STRANOG JEZIKA

**(Mirjana Matea Kovač, *Govorna fluentnost u stranome jeziku*,
Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Split, 2020)**

Kako ovladati nekim stranim jezikom (J2) i kako ga naučiti upotrebljavati tečno prirodna su i spontana pitanja svakog ko promišlja o podučavanju jezika ili pak kreće sa učenjem nekog stranog jezika. Kako se postaje kompetentan govornik stranoga jezika i kako adekvatno naučiti ali znati i nesmetano ispoljiti znanje o stranom jeziku u komunikaciji pitanja su koja susrećemo više od pedeset godina u domeni lingvistike, a naročito primijenjene lingvistike i metodike nastave stranih jezika. Kako bismo odgovorili na pitanja o uspješnom modelu učenja jezika moramo se osvrnuti na dosadašnja istraživanja koja su doprinijela otkrivanju i razumijevanju jezične kompetencije. Tako je i knjiga Mirjane Matee Kovač *Govorna fluentnost u stranome jeziku* jedan od značajnih projekata koji se bavi fenomenom fluentnosti kao sposobnosti i vještine aktiviranja znanja o jeziku u samome komunikacijskom činu. A činjenica jeste da je fluentnost, uz točnost i kompleksnost, jedna od temeljnih varijabli u procjeni govorne izvedbe u stranome jeziku.

Govorna fluentnost u stranome jeziku započinje jasnim definiranjem pojma fluentnosti, kao vrlo važnog faktora koji se koristi za određivanje razine komunikacijske kompetencije u okvirima formalnog obrazovanja. Fluentnost je, kako autorica navodi, „metafora kojom se želi opisati lakoća govorne izvedbe” (str. 12), te navodi niz pridjeva koji se vezuju uz dati pojam, kao što su *brzo, tečno, nedvosmisleno, učinkovito*, što su zapravo primarni ciljevi svakoga ko želi ovladati

bilo kojim stranim jezikom (J2). Autorica navodi istraživanja autora koji su pratili fluentnost najprije u maternjem jeziku (Fillmore 1979) opisujući taksonomiju kroz četiri vrste fluentnosti u maternjem jeziku (J1). No, kod podučavanja stranog jezika u formalnom okruženju, sa naglaskom na stvarnu i autentičnu komunikaciju, taksonomija koja je usvojena i koja se koristi u lingvističkim istraživanjima razlikuje tri vrste fluentnosti: *izričajnu fluentnost* (fluentnost na razini izričaja u vidu brzine i lakoće izvedbe, na nižu pojavu i duljinu stanki i strategije samonadgledanja i samoispravljanja), *kognitivnu fluentnost* (fluentnost kao učinkovito mobiliziranje i integriranje postojećih kognitivnih resursa za proizvodnju izričaja), te *percipiranu fluentnost* (koja je zapravo subjektivne prirode, te pokazuje sugovornikovu percepciju fluentnosti same govorne izvedbe). Kako bi se razvila i razumjela fluentnost neophodno je istovremeno uzeti u obzir sve relevantne parametre govorne izvedbe: dob govornika koji usvaja strani jezik, utjecaj formalnog obrazovanja, individualne razlike govornika i slično. Dakle, fluentnost, uz kompleksnost i točnost, neodvojivi je dio modela učenja jezika i ne može se pratiti individualno, već uvijek paralelno i zajednički sa ostalim dvjema varijablama.

Kako bi razvili fluentnost, neophodno je, kako Kovač primjećuje u drugom poglavlju, da istinski razumijemo produkciju govora kao složenog i kompleksnog procesa koji podrazumijeva različite faze kroz koje predverbalni oblik iskaza prolazi kako bi se artikulirala razumljiva, koherentna i adekvatna poruka. Po Leveltovom modelu proizvodnje govora (1983) govornikov iskaz nastaje procesom makroplaniranja u kojem se planiranom iskazu dodjeljuju semantičke i sintaksičke osobine, a procesom mikroplaniranja koji slijedi podrazumijeva se izbor odgovarajućih lema iz mentalnog leksikona te njihovo morfološko i fonološko oblikovanje. Parametri govorne fluentnosti se itekako mogu pratiti kroz ovaj Leveltov model govorne proizvodnje koji se zapravo pokazao i kao empirijski najbolje potvrđen model i u J1 i u prilagođenom modelu u J2. Ovo je itekako bitna činjenica koju treba uzeti u obzir kada se pripremaju različite vrste govornih zadataka s ciljem razvoja fluentnosti, te možemo istaći da veliku korist od iste mogu imati istovremeno i pedagozi, psiholozi, metodičari, lingvisti, ali i svi oni koji žele više saznati o modelu učenja stranog jezika.

Kovač stavlja poseban akcenat na govorne pogreške i na samoispravljanja, kao jedne od načina za razumijevanje proizvodnje govora i u J1 i u J2. Zbog grešaka u govoru bitno je shvatiti da se ne smije kritizirati niti omalovažavati govornik prilikom komunikacijskog čina, naročito ako samostalno spazi i ispravi pogrešku. Samostalno primjećivanje grešaka i samokorekcija, kako autorica naglašava, „potvrda su postojanja govornikova unutarnjeg mehanizma samonadzora vlastitog govora koji

mu omogućuje da pogrešku uoči, a zatim ispravi“ (str. 45). Na svakoj razini govorne proizvodnje govornik, pri samonadgledanju, odnosno monitoringu svog izričaja, uveliko utječe na kvalitet govorne izvedbe te na opći napredak u savladavanju stranog jezika.

Najvažniji doprinos složenoj temi govorne fluentnosti u stranome jeziku ogleda se u glavnom dijelu knjige gdje autorica predstavlja rezultate dvaju sprovedenih istraživanja. Najprije su predstavljeni rezultati istraživanja prediktora percipirane fluentnosti uzevši u obzir sedam prediktora, kao što su brzina govora, brzina artikulacije, srednje trajanje sloga, srednje trajanje tihe stanke, broj tihih stanki u jedinici vremena, omjer vremena fonacije i ukupnog vremena govora i srednja duljina izričaja, odnosno broj slogova između dviju stanki. Autorica potvrđuje da su prediktori percipitivne fluentnosti kao što su brzina artikulacije, srednje trajanje tihih stanki te broj tihih stanki u jedinici vremena doista nepouzdana parametri. Naime, parametrom brzina artikulacije nisu obuhvaćene informacije o trajanju stanki u govoru, a parametar srednjeg trajanja tihih stanki koji upućuje na sklonost prekidima izričaja kao i njihov broj nije se pokazao kao učinkovit i kredibilan u odnosu na druge parametre relevantne za ovo empirijsko istraživanje. Ovakva saznanja i rezultati itekako mnogo znače, naročito u primijenjenoj lingvistici gdje se nastoji sustavno ispitati govorna fluentnost, te formirati zadaci za ispitivanje i usavršavanje govorne fluentnosti.

S tim u vezi, Kovač govori o značaju podučavanja i učenja formulaičnih izraza i diskursnih oznaka pri učenju stranog jezika, što općenito pridonosi brzini govora i bržem procesiranju jezika. Poznavanje i upotreba formulaičkih i diskursnih segmenata u jeziku istinski pridonosi automatizaciji govornog procesa, odnosno govornoj fluentnosti jer se takvi segmenti preuzimaju kao cjelina iz mentalnog leksikona, a time se značajno umanjuje potreba ponovne konceptualizacije ovakvih segmenata. Takav govor, potom, biva višestruko brži i lakši po govornika stranog jezika, odnosno govornik postaje tečniji i učinkovitiji u komunikacijskom činu. Precizno govoreći, kolokacije (Eng. *rotten eggs, vain hope, red wine, hectic pace of life*, etc.), frazalni glagoli (Eng. *to put up with, to make up, to do without*), idiomi (Eng. *to put your foot down; to lose heart; to get off on the wrong foot*), leksičke fraze (Eng. *how do you do; for example; talk to you soon*), kao i diskursni markeri (Eng. *right, you see, well, you know*) utječu na tečno govorno izražavanje u J2, naročito u usmenom vidu komunikacije.

O ulozi ovog pragmatičkog aspekta na govornu fluentnost u stranome jeziku, odnosno u nastavi stranog jezika, govori se u narednom, šestom poglavlju, gdje

autorica naglašava podučavanje pragmatičke, uz sociolingvističku kompetenciju. Istina je da nastavnici stranih jezika trebaju konstantno raditi na podučavanju pragmatičke kompetencije, a i na nadogradnji osobne pragmatičke kompetencije. Na taj način povećava se automatizacija i brže procesiranje u J2. No, s druge strane, autorica primjećuje da se u okviru formalnog podučavanja vrlo malo pozornosti posvećuje podučavanju i konstantnom ponavljanju pragmatičkog i sociolingvističkog inputa. Primarni zadatak nastavnika stranog jezika jeste da podigne kako učeničku tako i osobnu svijest o praćenju govora, samokorekciji, te uvježbavanju i ponavljanju formulaičnih i diskursnih segmenata u stranom jeziku.

Na opći dojam govorne fluentnosti utječu i neleksikalizirane poštapalice koje govornici koriste i u J1 i u J2, a koje mogu funkcionirati i kao strategija prevladavanja govornikovih poteškoća u oblikovanju izričaja, kao i strategija planiranja kojim se prevladavaju poteškoće prilikom proizvodnje govora. Zbog ove posljednje funkcije neki autori (Tottie 2011) su ih imenovali planerima (Eng. *planners*). U posljednja dva poglavlja autorica navodi da planiranje daje govornicima slobodu da iskušaju svoje mogućnosti i posegnu za ne tako čestim lingvističkim repertoarom koji posjeduju u svom općem znanju. No, prekomjerna učestalost neleksikaliziranih poštapalica može se smanjiti implementacijom različitih govornih zadataka, ali i njihovim ponavljanjem u sklopu formalne nastave stranog jezika. Na taj način se nedvojbeno utječe na brzinu govorne proizvodnje i instantnog uspostavljanja veze između konceptualnog plana i leksičko-gramatičkih oblika. Pedagoška važnost ponavljanja govornih zadataka kao i važnost monitoringa govorne izvedbe još su jednom apostrofirani, ovaj put kao rezultat drugog istraživanja utjecaja ponovljene izvedbe na pojavu neleksikaliziranih poštapalica na početku i unutar izričaja.

Govorna fluentnost u stranom jeziku jedno je od važnih djela koje akcentuje vitalnost modela učenja stranog jezika i ostvarivanja govorne fluentnosti u J2. Poznato je da se proces govorne proizvodnje u J2 odvija pod svjesnom kognitivnom kontrolom za razliku od procesa govorne proizvodnje u J1, gdje se najčešće ne podrazumijeva potpuna svjesna kontrola. Dakle, učenje stranog jezika prvo se javlja kao neautomatizovano i eksplicitno znanje koje se pohranjuje u deklarativnoj memoriji, dok naprednija uporaba stranog jezika predstavlja automatiziranu i implicitnu sposobnost koja koristi proceduralnu memoriju. Kako bi se automatizacija govora na stranom jeziku povećala, formalna nastava stranog jezika morala bi uključivati veću kreativnost u pristupu nastavi i učenicima koji trebaju savladati govorne vještine u J2, odnosno u oblikovanju istinski komunikativnih zadataka koji bi vodili višoj automatizaciji znanja. Dakle, učenje i uvježbavanje formulaičnih segmenata i

diskursnih oznaka te podučavanje i konstantno ponavljanje pragmatičkog i sociolingvističkog inputa uvelike pridonose automatizaciji znanja u J2. Istovremeno, učenička svijest o praćenju govora i samokorekciji trebala bi također biti podignuta na visoku razinu u formalnoj nastavi stranog jezika. Adekvatna i kontinuirana pedagoška intervencija pri kreiranju komunikativnih zadataka presudna je za razvitak visokoautomatizirane motoričke vještine.

Knjiga autorice Mirjane Matee Kovač *Govorna fluentnost u stranome jeziku* predstavlja izvrstan izvor informacija značajnih u pedagogiji, psihologiji, metodici stranih jezika, lingvistici, ali i za svakoga ko želi više saznati o modelu učenja stranog jezika i ostvarivanju govorne fluentnosti u J2. Kao takva ima izraziti znanstveni značaj, te daje odlične osnove za moguća kontrastivno-kontaktna lingvistička i metodička istraživanja.

Adresa autorice

Authors' address

Jelena Ilić Plauc

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

jelena.ilic.plauc@gmail.com

UDK 316.728(497.6 Vareš)(048)

Primljeno: 17. 08. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Amila Kasumović

ARHIV KAO SUBJEKT U POSTKOLONIJALNOM ČITANJU NASTANKA GRADA I FORMIRANJA GRAĐANSTVA VAREŠA

(Mario Katić, *Domorodci i gospodari: Historijsko-antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša*, Buybook, Sarajevo / Zagreb, 2020)

Prošlo je više od trideset godina od objavljivanja utjecajnog eseja „Can the Subaltern Speak?“ autorice Gayatri Spivak koji je značio dodatnu afirmaciju postkolonijalne teorije. Pod postkolonijalnom teorijom se podrazumijeva širok dijapazon vrlo heterogenih teorijskih pristupa koji izučavaju *kolonijalno iskustvo* marginaliziranih dijelova svijeta te pronalaze jaku vezu između povijesti imperijalizma i suvremenih društava. Prefiks *post* ne implicira da su različiti oblici kolonijalizma okončani. Dapače, globalizacijski procesi značajno doprinose uspostavljanju novih hegemonija i centara moći koji nastoje, manje ili više vidljivo, uspostaviti dominaciju nad Drugim. I dok se odrednicama kao što su vrijeme i prošlost u teorijskim promišljanjima poklanjala puna pažnja, pitanje prostora ostajalo je prilično zanemareno čak i unutar postkolonijalne teorije, baš kao što je to prepoznato kao problem i unutar koncepta kulture sjećanja, budući da se sjećanje često doživljava kao isključivo temporalni fenomen. Upravo knjiga *Domorodci i gospodari: Historijsko-antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša*, čiji je autor Mario Katić, docent na Odjelu za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru, nastoji pomiriti polazišta postkolonijalne teorije i transformaciju urbane morfologije malog bosanskohercegovačkog mjesta u kontekstu promjene upravne paradigme, odnosno, smjene osmanske i austrougarske vlasti.

Kako saznajemo iz uvodnih razmatranja (11-27), u fokusu studije je sagledavanje nastanka grada i formiranje građanstva u kontekstu austrougarske kulturne misije praćene procesom industrijalizacije i modernizacije bosanskohercegovačkog društva. No, autora intrigira *insajderska perspektiva običnog čovjeka* koji svjedoči metamorfozi zajednice kojoj pripada. U tom smislu, ishodište studije su dva etnografska uratka vareških *domorodaca*, Mije Žuljića i Josipa Tokmačića, nastala u različitim kontekstima (austrougarskom i socijalističkom), pri čemu se Tokmačićev rad može promatrati i kao *intertekst* jer sadrži elemente Žuljićeva nasljeđa. Insajdersku percepciju autor sagledava unutar austrougarskog kolonijalnog diskursa, pozicija moći i suprotstavljenih pozicija *domorodaca i gospodara*.

Metodološki pristup Katić detaljnije pojašnjava u poglavlju *Etnografija, historijska antropologija te arhivski obrat* (27-43). Još je Foucault ukazao na ulogu arhiva u proizvodnji znanja. Autor se referira na koncept *arhivskog obrata* koji podrazumijeva arhiv kao subjekt umjesto arhiva kao izvora. Arhiv kao subjekt postaje mjesto osporavanja i raskrinkavanja centara moći i izvrstan je alat za pristupe svojstvene postkolonijalnoj teoriji. No, budući da rukopisi na čijoj analizi jeste nastala studija *Domorodci i gospodari* do sada nisu bili publicirani i interpretirani, te s obzirom na to da oni nisu nastali kao rezultati *proizvodnje kolonijalnog znanja u službi politike*, autor ih promatra kao izvore, odnosno kao arhivsku građu. Kako je riječ o etnografskim studijama nastalim u prošlosti, koje opisuju svakodnevnicu nepovratno izgubljenog svijeta, autor upućuje na pristup koji je usko vezan uz historijsku antropologiju, kao i na važnost etnografskog pristupa i antropologije za historiografiju i obratno. Rukopis Mije Žuljića pohranjen je u Etnološkom odjelu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i uskoro će biti objavljen zahvaljujući naporima Marija Katića, dok rukopis Josipa Tokmačića nije u cijelosti sačuvan a nalazi se u knjižnici Franjevačkog samostana u Visokom. Jasno, autor je svjestan da Žuljić i Tokmačić *stvaraju fiksirani, parcijalni i selektivan opis jednog burnog razdoblja*, te da je riječ o subjektivnim pogledima.

Nakon sažetog skiciranja povijesti razvoja gradova u poglavlju *Bosanskohercegovački gradovi krajem 19. i početkom 20. st.: političko-društveni kontekst* (43-53), koje je temeljeno uglavnom na dosadašnjim rezultatima bosanskohercegovačke historiografije, autor nas u narednom poglavlju uvodi u svijet *Starog Vareša Mije Žuljića* (53-73). Iako Spivak smatra da *kolonizirani subjekt* ne može progovoriti jer mu (zapadnjački) intelektualac uvijek želi posuditi svoj glas, čime alterira njegov izričaj, u ovoj knjizi to nije slučaj budući da Katić donosi odlomke iz Žuljićeve etnografske studije čime autentični *podređeni* progovara sam za sebe. Istina, Žuljićev tekst nastao je prema *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* koju je za po-

trebe JAZU sastavio Antun Radić 1897. godine. No, iako postoji intelektualni *gospodar* koji nameće modalitet prikupljanja informacija na terenu (*epistemološko nasilje*), Žuljić piše na sebi svojstven način o broju stanovnika i njihovoj konfesionalnoj pripadnosti, životu radnika, trgovaca i žena koje su u kolonijalnom diskursu, treba to naglasiti, dvostruko potlačene – od strane kolonizatora i koloniziranih zemljaka. Tako je Žuljić opisao i sačuvao uspomenu na promjenu jedne urbane sredine iako je Radićeva zamisao bila da se fokus stavi na život i običaje seoskog stanovništva.

Stari Vareš Josipa Tokmačića (73-95) poglavlje je u kojem autor donosi nekoliko odabranih odlomaka iz vrlo obimnog rukopisa još jednog Varešaka, koji o rodnom mjestu piše iz ljubavi, oslobođen teorijsko-metodoloških odrednica u koje se morao uklapati Mijo Žuljić te koji je vremenski distanciran od kolonijalne zbilje kojoj je njegov prethodnik svjedočio. Dakako, ni Tokmačić nije bio oslobođen *oka gospodara* budući da je tajna služba Jugoslavije pozorno pratila njegov rad plašeći se da piše *crkvenu povijest*. Katić se odlučio donijeti odlomke Tokmačićeva teksta koji su više fokusirani na kontekst i progovaraju o starom Varešu, njegovim zanatima, podizanju visoke peći (1890) i industriji koja je uništila domaći obrt, doseljavanju stranaca, gradnji osnovnih škola, nastajanju različitih društava, odnosu *gospodara* prema lokalnim radnicima i štrajku iz 1906. godine. Upravo je Tokmačićeva konstatacija da su *domorodci* samo mijenjali *gospodara* bila vrlo inspirativna autoru budući da je htio pokazati kako je promjena vlasti nužno utjecala i na izmjenu fizionomije grada, ali i na ljude koji u njemu žive.

U poglavlju *Domorodci i gospodari: analiza (95-133)* Katić otvara prostor za interpretaciju Žuljićevih i Tokmačićevih etnografskih zapisa. Izborom odlomaka iz navedenih rukopisa i ponuđenom interpretacijom autor je zadovoljio dva vrlo važna uvjeta: ponudio je čitateljima autentični glas podređenog subjekta, a budući da analizirane etnografske rukopise promatra kao arhivske izvore, opredjeljuje se i za njihovu interpretaciju ne želeći upasti u staru rankeovsku zamku ideje da izvori govore sami za sebe. Autor je svjestan da korištena građa, baš kao ni bilo koji drugi povijesni izvori, ne nudi objektivnu sliku određenih procesa ili pojava. Tako njegov cilj nije prikazati *objektivnu i faktografski točnu povijest starog Vareša*, nego želi ukazati na vrlo važan proces transformacije bosanskohercegovačkog društva i gradova koji je uhvaćen okom i perom dva *domorodca*. Dakle, u fokusu njegova istraživačkog pregnuća je subjektivni diskurs dvaju stanovnika Vareša koji djeluju u različitim vremenskim kontekstima ali koje povezuje ideja očuvanja slike starog Vareša.

Postoji nekoliko vrlo važnih odrednica koje knjigu *Domorodci i gospodari: Historijsko-antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša*, au-

tora Marija Katića, preporučuju za čitanje. Kao prvo, autor u duhu modernih znanstvenih stremljenja nastoji biti angažirani znanstvenik, angažirani antropolog koji, kako sam navodi, *nastoji balansirati između struke i "vraćanja" zajednici*. Potvrđuje to njegova predanost terenskom istraživanju Vareša i okolice koja su započeta još 2015. godine, a koja su produbljena pronalaskom rukopisa etnografskih studija dvojice Varešaka – Mije Žuljića i Josipa Tokmačića. Katićev stil pisanja je vrlo prozračan i pristupačan. Treba cijeniti želju da se radi na narativima koje se tretira kao da je u pitanju arhivska građa, ostavljajući prostora i da autentični glas sastavljača etnografskih studija dopre do čitatelja.

Osim toga, Katić se odlučio za vrlo kreativan teorijski okvir unutar kojeg se kreće otvarajući pitanja odnosa centra i periferije, odnosa nadređenog i podređenog subjekta, transplantacije stranih kulturalnih praksi na bosanskohercegovačke zajednice, a sve to na osnovu subjektivnih narativnih priloga dvojice vareških *domorodaca* koji ne pate od kompleksa podređenih zajednica kakve prepoznaje F. Fanon u svom glasovitom djelu *Black Skin, White Masks*. Upravo oslanjanje na *povijest odozdo*, kojom se nastoji izbjeći esencijalističko poimanje lokalnih zajednica i njihova iskustva, predstavlja osvježenje u istraživanju razvoja gradova u periodu transformacije društva inicirane dolaskom kolonizatora. Time je Katić pokazao da je određene dijelove postkolonijalne teorije moguće koristiti kao metodološki obrazac ne samo kod istraživanja društvene zbilje afričkih i azijskih zajednica, nego i kod izučavanja balkanskih društava opterećenih kolonijalnim iskustvom.

Adresa autorice
Authors' address

Amila Kasumović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
amila.kasumovic@ff.unsa.ba

UDK 821.163.4(497.6).09(048)

Primljeno: 24. 05. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Indira Šabić

KAKO JE HUMO DIVANITI ZNAO – KNJIŽEVNOJEZIČNA I JEZIČNOHISTORIJSKA STUDIJA

**(Enisa Gološ, *Ekspresivna leksika u Huminom djelu, Univerzitet
„Džemal Bijedić“ u Mostaru, Mostar, 2020*)**

Knjiga „Ekspresivna leksika u Huminom djelu“ autorice dr. Enise Gološ je djelimično izmijenjena magistarska radnja istoimenoga naslova odbranjena 2007. godine na Fakultetu humanističkih nauka u Mostaru. Knjiga predstavlja riznicu bosnizama, specifičnih dijalektizama, lokalizama i regionalizama koje autorica naziva *hercegovinizmima*, skladišenih u statusu leksičkoga blaga: leksema, frazema iekspresiva, izdvojenih i grupisanih po određenim principima na osnovu široke lepeze književnoga stvaralaštva Hamze Hume. Leksička analiza je zasnovana na leksičko-semantičkom aspektu proučavanja, a autorica polazi od leksike kao jezičnog sistema preko lekseme kao vrijednosti u jeziku. Neke od tih leksema dijelom su standardnog jezika, neke pripadaju dijalektu, a neke su specifične do te mjere da su tipične samo za područje Hercegovine. Tako one postaju svjedocima jednoga vremena, u ovom slučaju vremena Humina Mostara. Takva leksika historizmima i arhaizmima (npr. *cugsfirer* ili *ađutant*) i studijama ovakve vrste otima se i prkosi vremenu. S tim u vezi, jedan od ciljeva ove knjige je bio da se kroz analizu karakterističnih leksema stvori slika o razmjerama upotrebe leksičkog sloja nazvanog “hercegovinizmi”.

O hercegovinizmima a kroz teritorijalno raslojavanje leksika, progovara autorica u prvome poglavlju koje je naslovljeno *Leksička slojevitost ekspresivnosti u književnom djelu Hamze Hume* (str. 9–21). Iako je Humo najveći broj stranica posvetio Mostaru, moglo bi se pomisliti da je u temelju njegova djela upravo govor Mostara.

Međutim, Humo je vezan za cijelu mostarsku kotlinu, istočno i zapadno od rijeke Neretve, što upućuje na govore Hercegovine. Zbog toga lekseme koje nose obilježje podneblja Hercegovine autorica s pravom naziva regionalizmima i leksičkim “hercegovinizmima”, a takvi su posvjedočeni u općem leksiku u statusu fitonima npr. smokve su *petrovače*, *zelenke* i *tenice*, šipci su *granati*, dok je *šira* pripravak – sok od zrelog grožđa, ili u toponimima: Mrgudnjak, Mrkulja, Kobilovača i sl. Na taj način autorica progovara kroz *Govor mostarskih mahala u Huminom književnomdjelu* (str. 23–30) tačnije kroz nazive tih mahala, kroz *Pašinovinu*, *Kantarevac*, *Mazoljice*, *Raljevine*, *Cernicu*, *Zahum*, ili kroz specifična imena njihovih stanovnika npr. *Dronjak*, *Vrtikapa*, *Rnjev*, *Roda*, *Hršum* i dr., kroz *Avlije i bašte Humina Mostara* (str. 25–27) i *Divljinu mediteranskih pejzaža* (str. 27–30).

U poglavlju *Slojevitost ekspresiva u Huminom proznom djelu* (str. 30–37) autorica kroz ekscerpirani korpus ukazuje na raznovrsne fenomene ekspresiva, a pažnja je usmjerna na one slojeve leksema koji imaju notu umanjivanja tipa *kasabica*, *grupica*; uvećavanja tipa *potočina*, *orlušina* ili imaju hipokoristično značenje tipa *prozorče*, *kamičak*, odnosno pejorativno značenje tipa *odapeti*, *straćara* ili su, pak, okarakterisani kao frazemi tipa *svrta mu se suza u oku*, *stoji na milosti božjoj*. I najzad poseban, a ne tako mali sloj, čine uzvici tipa: *ah*, *eh*, *uh*, *heej*, *kuku*, i sl. Ono što je zajedničko izdvojenim primjerima jest prisutnost emocionalne obojenosti, odnosno emocionalnosti koja se smatra neodvojivim dijelom ekspresivnosti. Poglavlje se završava osvrtom na ekspresivnu vrijednost jedinica višeg ranga – frazema, npr.: *udariti kao grom iz vedra neba*, *imati pogled iza leđa*, *biti vilen / blijed kao krpa / sitan kao makovo zrno* i sl.

Emocionalnost – komponenta ekspresivnosti i konotacije (str. 39–48) četvrto je poglavlje u kojem se govori o pozitivnoj i negativnoj vrijednosti emocije koja utječe na razvoj odgovarajuće ekspresije. Tako autorica piše o samoizražavajućoj i inficirajućoj emocionalnosti, i o razlozima koji pobuđuju jaku emocionalnost (kajanje, savjest, strah, zahvalnost i sl.) a iste je oprimjerila citatnošću, npr.: „*Jadna majko moja, kako ćeš me prežaliti!*“, „*A, jadan ti sam ja nesrećnik!*“, „*Moćni bože, moćni bože!*“, i sl.

U odabranim pripovijetkama Hamze Hume u funkciji ekspresiva nalazi se napredna upotreba ekspresiva pozitivnih i negativnih asocijacija o kojima autorica piše u poglavlju *Konotacijska komponenta značenja* (str. 48–55). Tako se, primjerice, javljaju napredni imenički ekspresivi: *hršum* i *prznica*, *haramija* i *lopov*, glagolski ekspresivi: *cikti*, *cvili*, *pišti*, *mori*, pridjevski ekspresivi: *veziljski bijela ruka*, *samohrani* vjetrovi, ili priložni ekspresivi: *sunovratce* sustizati, *svileno* šumiti. Ukazujući na konotativnost hercegovačkih vlastitih imena autorica izdvaja primjere: Alaga Proho, Mate Vrtikapa, Baban Taslak, Jovan Kuna, Ante Dronjak, Mare Prega-

čuše, Paša Roda, Bego Trkljo.

Poglavlje *Slikovitost u pripovijeci* Sevdalijina ljubav *Hamze Hume* (str. 55–70) predstavlja stilska sredstva za izražavanje slikovitosti, pa je tako upotrebom poređenja ukazano na značaj afektivnosti koja obuhvata raznovrsne pojmove i različita psihološka stanja junaka Huminog djela, dok trope podrazumijevaju odstupanje od uobičajene, neutralne upotrebe jezika, odnosno upotrebe riječi u prenesenom značenju. Govori se i o metafori i metonimiji – semantičkim figurama koje pokazuju odstupanje/zamjenu na semantičkom planu. Budući da se radi o više značenja vezanih za jednu leksemu govori se o pojmu višeznačnosti ili polisemije.

Posljednje poglavlje *Pragmatički aspekti ekspresivnosti* (str. 70–76) uz prikaz i objašnjenje nazivlja tipa *ekspresoid, ekspresiv, ekspresema*, u fokusu ima pragmatički aspekt ekspresivnosti te su prema tipu ekspresije utvrđene lekseme s pozitivnom (*duša, dobri, vila, šehertija, nebojša*) i negativnom ekspresijom (*sihirbaz, kasapin, čudak, prznica, bekrija*), a prema stepenu ekspresije podgrupe sa visokom, povišenom i sniženom ekspresivnošću. Pored imeničkih, govori se i o glagolskim ekspresivima. Razvrstavanje je izvršeno po parametru odobravanja koje je karakteristično za glagole stanja (raspoloženja) i radnje npr. *opijati* i *pljusnuti*.

Na kraju je knjige Zaključak (donosi se i u prijevodu na engleski jezik), prilog *Rječnik karakterističnih leksema u Huminom književnom djelu* (str. 82–93), popis (19) izvora i literature, uz *Indeks imena i pojmova, Recenzije* i *Bilješku o autorici*.

Knjiga *Ekspresivna leksika u Huminom djelu* autorice dr. Enise Gološ je prikaz jednoga prostora, u ovom slučaju pojedinih mostarskih mahala, i mozaična jezična slika Mostara. Studija je zasnovana na relevantnim izvorima, što čini posebno vrijedan aspekt analize ekspresivnosti, pri čemu je posve jasno da su određeni društveno-politički odnosi ostavili značajnog traga ne samo u ideološkoj pozadini djela, nego i u domenu upotrebe samog jezika i njegove zasnovanosti na određenom varijetetu toga standarda. Knjiga će svojom tematikom ponajprije privući pažnju bosnistima te lingvistima općenito, a za njom će nesumnjivo posegnuti i šire čitateljstvo u htijenju istraživanja hercegovačke kulture.

Adresa autorice
Authors' address
Indira Šabić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
indira.sabic@unitz.ba

UDK 371.3(049.3)

Primljeno: 21. 09. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Lejla Muratović

OD POUČAVANJA KA UČENJU

(Sanela Merjem Rustempašić, *Projektna nastava bazirana na ishodima učenja*, Pedagoški fakultet u Sarajevu i Bosanska knjiga, Sarajevo, 2020)

Knjiga *Projektna nastava bazirana na ishodima učenja* autorice Sanele Merjem Rustempašić objavljena je 2020. godine u izdanju Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i Bosanske knjige. Uvidom u biografiju autorice evidentan je fokus njenog istraživačkog interesa na pitanja unapređenja nastavne prakse primjenom savremenih strategija poučavanja, aktivnog i cjeloživotnog učenja. Stoga, knjiga sa jasno iskazanim nastojanjem autorice da poveže teoriju i praksu, te iz svoje stručne vizure ukaže na mogućnosti unapređenja kvalitete nastavnog procesa i učiteljima ponudi materijal za kontinuirani profesionalni razvoj, samo je čekala svjetlo dana. Na 219 stranica knjige sadržan je predgovor, 16 naslovljenih odjeljaka, literatura, registar imena, registar pojmova, te bilješka o autorici. Knjiga nije konvencionalno strukturirana u dijelove i poglavlja, ali tematika, sadržaj i pristup razmatranoj problematici nude naznake tri koherentne i logički zaokružene cjeline.

Prva cjelina predstavlja okvir za kritičko promišljanje teorijskih saznanja o projektnoj nastavi. Čine ju odjeljci: *Uvod*, *Historijski pregled učenja projekt metodom*, *Definiranje učenja projekt metodom*, *Benefiti projektne nastave* i odjeljak naslovljen *Može li se projektna nastava primijeniti u mom razredu*. Kroz uvodno razmatranje autorica daje kratak pregled cjelokupnog sadržaja knjige te ukazuje na temeljne intencije koje su je potakle da ponudi jedan ovakav rukopis. Ističući pozitivne efekte projektne nastave, na jednoj strani, i njenu nedovoljnu zastupljenost

u nastavnoj praksi, na drugoj strani, autorica izražava nadu da će knjiga biti podstrek učiteljima za planiranje, kreiranje, sprovedbu i evaluaciju projektne nastave temeljene na ishodima učenja. Dalje, knjiga čitateljima nudi uvid u genezu ideje projektne nastave i učenja projekt metodom, sa posebnim osvrtom na učenja Johna Deweya i Williama Kilpatricka te njihov doprinos naučnom utemeljenju i popularizaciji ovog modela učenja u nastavi. Odjeljak *Definiranje učenja projekt metodom* predstavlja uranjanje u kompleksnost definicije ovog pojma. Autorica nudi pregled najvažnijih definicija, te ukazuje na temeljne karakteristike planiranih i učinkovitih projekata. Posebno naglašava razliku među konceptima *učenje projekt metodom* i *učenje projekt metodom fokusiranom na standarde*, ističući važnost nastavnih standarda, pažljivo osmišljenih scenarija koji učenike vode ka setu propisanih ishoda uz harmonizirane procjene za određivanje onoga što su učenici naučili. U odjeljku nazvanom *Benefiti projektne nastave* autorica nudi pregled nekoliko istraživanja sprovedenih u svijetu i kod nas, a koja su potvrdila pozitivan utjecaj projekt metode na više kognitivne funkcije učenika, primjenu stečenih znanja, angažiranost učenika, odgovornost prema vlastitom učenju, komunikaciju i saradničke odnose među učenicima, te razvoju strategija za rješavanje problema. Odgovor učiteljima na pitanje *Može li se projektna nastava primijeniti u mom razredu* autorica pokušava dati ukazujući na značaj faktora poput uzrasta učenika, prethodnih iskustava i osposobljenosti za primjenu projekt metode, godišnjeg doba, raspoloživog vremena za planiranje, organizaciju i sprovedbu projektne nastave.

Druga cjelina knjige posebno će biti od koristi učiteljima, nastavnicima i profesorima u praksi, jer razmatra pitanja planiranja, kreiranja, organizacije, sprovedbe i evaluiranja projektne nastave. Obuhvata osam međusobno povezanih odjeljaka. Započinje odjeljkom koji detaljno opisuje sedam koraka koje je potrebno poduzeti prilikom planiranja i kreiranja uspješnih projekata: razvijanje ideje projekta, odlučivanje o trajanju i vrsti projekta, odabir jasnih standarda, simultano uključivanje ishoda učenja, rad na kriterijima osmišljavanja projekta, kreiranje rubrika za osmišljavanje projekata, te kreiranje optimalnog okruženja za učenje. Sa posebnom pažnjom autorica razmatra pitanje definiranja jasnih, preciznih i mjerljivih ishoda učenja, osvrćući se na vještine i mentalne navike koje je pogodno razvijati i usavršavati primjenom projektne nastave. U odjeljku *Faze projektne nastave*, kako naslov najavljuje, ukazano je na korake kojima treba hoditi u sprovedbi projektne nastave. Ti koraci idu od postavljanja cilja, planiranja, izvedbe do evaluacije učinjenog i aplikacije naučenog u svakodnevnom životu. Autorica naglašava da u projektnoj nastavi učitelj mora imati na umu završetak projekta, prije nego počne

planirati njegov početak. Projektna nastava ne trpi improvizacije i djelimična rješenja. Što je organiziranje projekta detaljnije, sam projekat bi trebao biti uspješniji. *Put do izrade projektne mape* naslov je koji će učiteljima ponuditi konkretne upute i olakšati primjenu projektne nastave u učionici. U projektnoj mapi moraju biti jasno naznačene aktivnosti, definirani ishodi učenja, proizvodi koje učenici trebaju napraviti i navedeni potrebni resursi. Izradi mape projekta prethodi izrada ključnog dijagrama za projekt koji treba da sadrži rokove, glavne aktivnosti i ključne značajke. Da bi učiteljima dodatno olakšala sprovedbu projektne nastave i dobrim primjerima motivisala ih na promjenu perspektive i načina rada, na kraju odjeljka autorica nudi konkretan primjer razrađenog projektog dijagrama i projektne mape. U odjeljku *Publika za projekt* istaknut je značaj učešća roditelja u sprovedbi projektne nastave. Roditelji ne trebaju biti samo publika za projekt, već i njegovi aktivni sudionici koji svojim učešćem djeci pružaju potrebnu podršku, a sa učiteljima grade partnerske odnose. *Kreiranje poticajnih pitanja* naslov je u kojem autorica tematizira ulogu i značaj unaprijed osmišljenog usmjeravanja učenika prema ciljevima i zadacima projekta. Ukazano je na nekoliko vrsta poticajnih pitanja s obzirom na efekte koje treba ostvariti. Na kraju odjeljka autorica naglašava da je od izuzetne važnosti naučiti učenike da i sami postavljaju pitanja i tragaju za istinama. Projektna nastava pred učitelje nameće nove uloge i očekivanja. Upravo je to tematika odjeljka knjige koji nosi naslov *Uloga učitelja u projektnoj nastavi*. Da bi uspješno upravljao projektom, učitelj treba učenike kontinuirano usmjeravati na ciljeve projekta, prikladno grupirati, jasno ih voditi i pružati im povratnu informaciju, postaviti i kontrolirati rokove, kontrolirati upotrebu resursa, uspostaviti poticajno ozračje za rad, upravljati tokom rada, evaluirati uspjeh projekta. U odjeljcima *Planiranje ocjenjivanja* i *Rubrike za ocjenjivanje* ukazano je na specifičnosti evaluiranja projektne nastave. Proces ocjenjivanja projektnih zadataka i ishoda učenja kompleksan je posao i zahtijeva precizno planiranje. S obzirom da je projektni rad usmjeren ka mjerenju aspekata poput saradnje, komunikacije, rješavanja problema, timskog rada itd., ocjenjivanje bazirano na postignućima raznovrsnije je od tradicionalnog ocjenjivanja, te obuhvata proces učenja i krajnji rezultat. Kako navodi autorica, plan izbalansiranog ocjenjivanja treba obuhvatati različite ocjene usko vezane za ishode projekta: standarde sadržaja, vještine, mentalne navike. Ovakvi multipli indikatori postignuća pružaju priliku učenicima različitih sposobnosti. Za jasno diferenciranje razine učeničkih postignuća, autorica predlaže izradu rubrike za ocjenjivanje. Rubrike sadrže jasno utvrđene kriterije i služe kao vodič učenicima u dostizanju standardnih postignuća. U ovom dijelu knjige autorica opisuje temeljne karakteristike efikasnih rubrika za ocjenjivanje,

nudi uputstva za pisanje rubrika i konkretne primjere koji će učiteljima u praksi biti od posebne koristi prilikom evaluiranja efekata projektne nastave.

Treća cjelina knjige fokusira se na metodičke upute učiteljima pri korištenju projektne nastave kao modela u kojem učenici istražuju i uče sadržaj na autentičan način i obuhvata odjeljke *Upravljanje nastavnim procesom u primjeni projekt metode*, *Metodičke teškoće projektne nastave* i *Planski obrasci za projekt*. U njima autorica ukazuje na specifičnosti nastavnog procesa pri organizaciji učenja projekt metodom, metodičke teškoće koje se mogu javiti pri primjeni projektne nastave, nudi savjete kako te teškoće izbjeći ili minimizirati, te konkretne obrasce za pomoć učiteljima pri planiranju, upravljanju, evaluaciji i samoevaluaciji projektnih aktivnosti. Napominje da se ponuđeni obrasci mogu dopunjavati i prilagođavati u skladu sa specifičnostima i potrebama projekta.

Knjiga *Projektna nastava bazirana na ishodima učenja*, kao što se može uočiti na osnovu izloženog sažetog prikaza, zanimljivo je i u teorijskom i praktičnom smislu korisno štivo. Izrasla iz potreba nastavnog procesa, nudi sistematičan pregled relevantne literature, brojnih istraživanja, ali i praktičnih uputstava koja se odnose na mogućnosti korištenja projektne nastave. Kao takva predstavlja vrijedan doprinos u stručnoj literaturi iz područja didaktike i metodike. Pisana je jasno i jezgrovito te predstavlja metodološki konzistentnu analizu pitanja planiranja, organizacije, sprovedbe i evaluacije projektne nastave bazirane na ishodima učenja. Ukazujući na potrebu da se obrazovanje prilagodi svijetu koji se neprestano mijenja, autorica knjigom skreće pažnju na mogućnosti projektne nastave da podstakne učenikovu aktivnost i angažiranost u procesu konstruiranja vlastitog znanja. U prikazu najvažnijih odrednica projektne nastave, autorica integrira pitanje obrazovnih standarda te jasnih i mjerljivih ishoda učenja. Pri tome gradi teorijski okvir za svoja razmatranja unutar kurikulumskog pristupa obrazovanju, te na nov i originalan način aktualizira pitanje projektne nastave kao adekvatnog didaktičkog rješenja za ostvarivanje ciljeva nastave. Slijedeći didaktičku paradigmu označenu sintagmom *nastava usmjerena na učenika* knjiga nudi uputstva učiteljima kako kod učenika podsticati kooperativnost, samostalnost, upornost, kreativnost, kao i razvoj istraživačkih, organizacijskih, komunikacijskih i kritičkih sposobnosti. Knjiga, dakle, obiluje korisnim informacijama i uputstvima, te svjedoči o profesionalnoj posvećenosti autorice da doprinese sveobuhvatnom razumijevanju projektne nastave kao specifičnog didaktičkog sistema.

Stil izlaganja, izbor sadržaja, način njegove interperetacije i argumentacije, te fragmentirana struktura ponuđena kroz naslovljene odjeljke, ukazuju na intenciju

autorice da knjigu učini prihvatljivom i za širu čitalačku publiku. Od posebne će koristi biti učiteljima, nastavnicima, profesorima u srednjim školama i univerzitetskim profesorima, jer nudi obrasce koji će obogatiti njihove metodičke postupke i ohrabriti ih da sami pruže novu dimenziju i didaktički dizajniraju podsticajnu okolinu za učenje. Kao vrijedan izvor informacija knjiga će koristiti i studentima nastavničkih fakulteta, stručnim saradnicima u školi, odgajateljima, ali i široj javnosti zainteresiranoj za pitanja nastave i učenja.

Adresa autorice

Authors' address

Lejla Muratović

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

lejlamuratovic81@gmail.com

UDK 821.411.21.09-1(049.3)

Priljeno: 30. 09. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Meysun Gharaibeh Simonović

„NOVA POEZIJA” PESNIKA TEMUZZA: TRANZICIJA IZ RECEPTIVNOG U PERCEPTIVNI KONTEKST

(Mirza Sarajkić, *Pjesnici Temmuza: Uvod u savremenu arapsku poeziju*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2020)

Kada se sagledaju sve dosadašnje studije iz oblasti književne arabistike na prostorima bivše Jugoslavije, tačnije Bosne i Srbije, gde se ona primarno i izučava(la), postaje očevidno u kojoj meri je izučavanje moderne arapske poezije, za razliku od klasične, zauzelo manje prostora. Ipak, poslednjih godina, nemalo zasluga u postizanju srazmernosti u proučavanju klasičnih i modernih poetičkih nazora pripada Mirzi Sarajkiću. Nizu svojih pređašnjih prevodilačkih i kritičkih obrada moderne arapske poezije Sarajkić, 2020. godine, pridružuje studiju *Pjesnici Temmuza*, koju je objavio Centar za napredne studije iz Sarajeva. Podnaslov knjige *Uvod u savremenu arapsku poeziju* upućuje na prevratničku formu poezije kroz tzv. *slobodni stih* (ar. al-šīʿr al-ḥurr), suprotstavljen u receptivnom usklađivanju teme s formom kaside, koja je zbog svoje „matematičke” zahtevnosti (u pogledu metričkih formula i jednoličnosti rime) postavljala smisao na perceptivnu marginu.

Urušavanje klasicističkog bedema u arapskoj poeziji, bezbrižno i nekritički otegnutog na najmanje petnaest vekova, započeto je u prvim decenijama XX veka pod uticajem romantizma, posebno izraženog kod *pesnika imigracije* (ar. šuʿarāʾ al-mah ġar), ali i kod drugih pesničkih grupa, poput al-Divana i Apola. Tek tri decenije, od početka tridesetih do kraja pedesetih godina XX veka, bilo je dovoljno

da se na mestu nekadašnjih „ruševina” (ar. aṭlāl)¹ izgradi sasvim novi poetski hram, što je upravo bila misija pesničke grupe kojom se Sarajkić bavi u svojoj monografiji.

Sintagmom „pesnici Temmuza” (ar. al-šu‘arā’ al-Tammūziyyūn) okupljeni su (bliskoistočni) književnici arapskog izraza, oformljeni krajem pedesetih godina XX veka, koji su kroz poeziju i poetiku pružili „otpor nametnutom i uniformnom stanju svijeta i svijesti” (13), boreći se protiv dehumanizacije i beskompromisnog materijalizma. Naziv *al-šu‘arā’ al-Tammūziyyūn* prvi je pomenuo Džebra Ibrahim Džebra (Ġabrā Ibrahim Ġabrā, 1919-1994), i to 1957. godine u uglednom časopisu *Ši‘r*, inače teorijskom i stvaralačkom minaretu avangardne arapske poezije.

Uz izvojevanu formalnu slobodu, koja je jedna od njihovih glavnih i prepoznatljivih inovacija, pesnici Temmuza semantičko bogatstvo prvenstveno pronalaze u zametnutom arhivu bliskoistočne mitologije. Centralni junak njihove poezije je Temmuz – semitsko božanstvo iz područja Vavilona i antičke Sirije, pandan starogrčkog božanstva Adonisa. Prema mitološkom predanju, Temmuz svake godine umire i odlazi u podzemni svet, zbog čega bi na površini Zemlje, utom, nastupilo „vrijeme golgote, nasilja i beznada” – duhovni krajolik u kojem su zatočeni i arapski pesnici u drugoj polovini XX veka. U iščekivanju uskrsnuća, temuzijanski pesnici ispevavaju apokaliptične rekvijeme, verujući u poredak koji bi, kao i u mitu, iznova nastupio. U ovoj novoj poetičkoj paradigmi koju su izgrađivali pesnici Temmuza, rezimira Sarajkić u svom *Predgovoru*, stopili su se „divergentni fenomeni narcisoidnog i orfejskog, odnosno autoteličke i autoreferencijalne poezije, s jedne strane, te pjesničkog pamćenja i ideološke subverzivnosti, s druge strane” (16). Produkt njihovog truda jeste *nova poezija* (ar. šī‘r al-ġadīd).

Iako na prvi pogled destruktivni prema tradiciji, pesnici Temmuza zapravo ustaju protiv tradicionalizma, oslonjeni na mitološko vrelo i ukupno književno nasleđe. U potonjem slučaju, radi se o revalorizaciji pesničke zaostavštine na arapskom jeziku, podstaknute vesnikom novog pogleda na književnu tradiciju, poemom *Pusta zemlja* T. S. Eliota. S obzirom na to da su u toj pesmi evocirani „brojni mitovi u nadi da će biti putokaz u spaljenom svetu nakon Prvog svetskog rata”, arapski pesnici sada, nakon Drugog svetskog rata, otkrivaju „bogati semantički potencijal mitskog i legendarnog”, kako bi se osvrnuli na „duhovnu i egzistencijalnu pustinju koja se morala menjati” (14). Sarajkić ukazuje da je upoznavanje s važnošću *Puste zemlje* prvi

¹ Reč „ruševine” aludira na uvodni deo arabljanskih kasida u kojima je bilo uobičajeno zastajkivanje kraj napuštenog logora plemena pesnikove drage. Ovaj ustaljen prolog (ar. nasīb) vremenom se izdvojio kao zasebni pesnički žanr – gazel (ar. ġazal), koji je i u potonjim vekovima, u nemalo slučajeva, zadržavao atmosferu i okoštale pesničke metafore prvobitnog nesiba, primerenijeg beduinskom načinu života negoli urbanom pesniku koji ih je podražavao, sve do XX veka.

nametnuo Džebra, da bi, zatim, u svojim studijama izneo „potankosti o nužnom dekonstruiranju klasične poetske forme, favorizovanju slobodnog stiha i naglašavanju mitološkog u poeziji” (113). Na taj način, odigrao je „presudnu ulogu u poetološkom uokviravanju pjesnika Temmuza” (113), ali i u ostvarivanju dijaloške ili pak polifonijske spone sa zapadnim književnim nasleđem.

Poetičke smernice i poetska praksa koja je proistekla iz suživota mita o Temmuzu, revalorizacije arapske pesničke tradicije, književnog nasleđa Zapada i stanja (arapskog) sveta obrađene su kroz pet kritičkih ogleda. Naime, kroz prevod i pažljivo čitanje, Sarajkić prikazuje pesnička dela i teorijska promišljanja pet prepoznatljivih pesnika: Jusufa al-Hala (Yūsuf al-Ḥāl, 1917-1987), Halila Havija (Ḥalīl Ḥāwī, 1919-1982), Badra Šakira al-Sajaba (Badr Šakir al-Sayyāb, 1926-1964), već pomenutog Dž. I. Džebri i Alija Ahmeda Saida (‘Alī Aīmad S‘īd, r. 1930), poznatijeg pod pseudonimom Adonis (Adūnīs). Svako poglavlje ukazuje na neposredni doprinos viziji temuzijanstva i proročko-poetsku misiju navedenih književnih ličnosti, čiji poziv nalikuje onom koji su imali preislamski arablanski laureati i pesnici mahdžera u prvim decenijama XX veka. Pojedine pesme ili čitave zbirke ovih pesnika predstavljene su kao manifesti temuzijanstva, čije stihove Sarajkić pojašnjava i izdvaja kao poetičke putokaze, izvrsno ih prevodeći.

Prvi u nizu predstavljenih Temuzijanaca, u okviru prvog poglavlja (17-42), jeste libanski pesnik Jusuf al-Hal, promoter novog (avangardnog) pesništva i pokretač časopisa *Ši’r*, na čijim se stranicama utiskivala eksperimentalna poezija i progresivna književnoteorijska misao. Nakon stvaralačke faze u duhu simbolizma, al-Hal se posvećuje novoj poeziji i raskida s „pesničkim pseudomodernitetom”. Kao i drugi temuzijanski pesnici, iz tradicije favorizuje mit, legende i sakralne tekstove, posebno biblijske, u kojima nalazi glavni semantički korpus za svoje pesme. Uz ove osobenosti, Sarajkić utvrđuje i ostala poetička načela kojima se al-Hal vodio u svom pesništvu, među kojima je i odbacivanje forme kaside i klasične retorike u korist slobodne poezije u svakom smislu, oslobođene „okoštalog verbalizma”. Sve pomenute osobenosti ilustrovane su delovima iz nekoliko pesama, među kojima “Napušteni bunar”, “Tamna kuća”, “Nakon petoga juna”, “Putnici prolaznici” i “Vječni Kajin”. Nadahnuće koje se u njima otelotvoruje jeste stanje savremenog arapskog čoveka koje je „krivo u fizičkom i duhovnom smislu jer je *iskrivljena* njegova samopercepcija” (38). Kod al-Hala, a to će provejavati i kod ostala četiri pesnika, uočljivo je „džubranovsko” shvatanje poezije kao posebnog sakramenta, a pesnika kao „vjesnika duhovnog proljeća” (25, sl. 31).

U fokusu sledećeg, drugog poglavlja (43-76) je sirijski pesnik Halil Havi, još jedan od utemeljivača nove poezije. Manifest njegovog temuzijanstva bila je zbirka pesama *Reka pepela* (1957), odakle potiču pesme bogate simbolima i bliskoistočnim legendama, stilski prepoznatljive po tome što pesnik „zadržava poetsku sugestivnost i otežanu prohodnost kroz jezik i njegova značenja”, premda neretko „nudi izravne denotacije i jasne reference” (46). Prilog upotpunjavanju predstave o Havijevoj temuzijanskoj poetici, uz isticanje njegovih osobenosti po kojima je prepoznatljiv, Sarajkić daje kroz delove brojnih pesmama, među kojima su "Nakon leda", "Lazar", "Moreplovac i derviš", "Most" i "Pećina". Analizirajući ih, autor pojašnjava Havijevu posvećenost aporiji savremene arapske kulture, pri čemu zapaža slično jezgro kao i kod ostalih temuzijanskih pesnika, koji se uz pomoć poezije suočavaju sa savremenim besmisлом, suprotstavljajući tome nadu u uskrsnuće (45, sl. 74-75). No iako se grčevito drži vere u preporod arapske civilizacije, negujući utopističku viziju da će podmladak dovesti do takve prekretnice, Havi doživljava slom usled izraelske okupacije Bejruta 1982, nakon koje se ubio, samo dva dana kasnije.

Pesnički portret Badra Šakira al-Sejaba tema je trećeg poglavlja (77-110). Ovaj pesnik, koji je prešao put „od gorljivog marksiste do zagovornika panarabizma”, znan je, od 1947. godine, kao jedan od pionira slobodnog stiha, zagovarajući ga stvaralački i teorijski, na štetu arablanske metrike. Temuzijanstvo je u njegovoj poeziji nastupilo kasnije, nakon prve romantičarske faze, sa zbirkom pesama *Himna kiše*, izdate 1954. godine. Istoimena poema iz zbirke, objašnjava Sarajkić, proglašena je od strane pojedinih kritičara za arapsku verziju Eliotove *Puste zemlje*, s tim što se kod al-Sejaba motiv kiše, za razliku od njenog značenja u *Pustoj zemlji*, ukazuje kao sasvim suprotna asocijacija od plodnosti i obnavljanja, što, između ostalog, potvrđuju sledeći stihovi u poemi (91):

*Neprekidna – poput krvi prolivene, poput naroda gladna,
Poput ljubavi, poput djece, poput umrlih – takva je kiša!*

Analizi poeme "Himna kiše", toj sumarnoj istoriji Iraka odnosno arapskog sveta, Sarajkić pridružuje poemu "Na arapskom zapadu", koja iznova sažima, u sumornom i melanholičnom tonu, duhovno potonuće arapskog čoveka. Uprkos izraženom pesimizmu, po kojem je al-Sejabova poezija poznata, na obodima njegovih pesama a posebno u kulminacijama, utkana je nada u „mogućnost ili, pak, nužnost otpora bez obzira koliko silan neprijatelj bio” (103). Kroz ove i druge pesme, Sarajkić takođe ukazuje na al-Sejabovo potenciranje simbola iz islamske kosmologije i prekretnih

dogadaja iz arapske istorije. Njegova svrha nije glorifikovanje prošlosti, već dokazivanje temuzijanskog „poriva za slobodom ili instinkta životnosti” koji „ponire i ponovo se javlja u velikanima ljudskog roda i najvećim revolucionarima” (103).

Četvrto poglavlje (111-138) posvećeno je Džebri, palestinskom pesniku i žitelju Iraka nakon izraelske okupacije 1948. Njegove tri zbirke pesama, *Temmuz u gradu*, *Zatvorena orbita* i *Agonija sunca* predstavljaju „zaglavni kamen savremene poetske avangarde u arapskom svijetu” (112). Uza sve do sada istaknute (opšte) osobenosti temuzijanske poetike koju je i teorijski utemeljio, prepoznatljivost Džebrinih pesničkih slika autor nalazi u utiskivanju „zavičajne simbolike”, odnosno sagledavanju palestinske tragedije kao „simboličke rane i lijeka savremenog svijeta u isto vreme” (119). Sarajkić zastaje kod pesme koja saobraća sa *Četiri kvarteta* T. S. Eliota, odnosno kod *Letnjeg kvinteta* iz zbirke *Agonija sunca* (1978), kao pesme koja ima „kanonski status”, te predstavlja „upečatljiv lirski dokument u kojem je jezgrovito saobražena poetika pjesnika Temmuza” (121). Džebra u ovoj pesmi pristupa obradi svog doživljaja civilizacijskog ambisa, šaljući dve poruke: da je on svedok tog ponora i pred njim se ne povlači, i „da se pjesnik, sin Temmuza i Palestine, nada da ponor nije istovjetan očaju te da je zadatak poezije, kao endemske brane od postmodernog hiperrelativizma, iznaći put povratka” (123). Svoju temeljnu analizu Džebrinog kvinteta, popraćenu, kao i obično, umešnim prevodom odabranih stihova, Sarajkić završava ocenom da se „na ograničenom poetsko/tekstualnom prostoru uspješno kondenziraju složena simfonijska struktura, filozofske aporije u vremenu, životu i smrti, mitološka referencija te aktuelnost pjesnikove zbilje i označiteljsko-egzistencijalna genealogija” (137).

U posljednjem, petom poglavlju, ujedno i najdužem (139-181), sažima se pesničko delovanje pesnika Adonisa, koji je i u svojoj desetoj deceniji aktivan na planu književnosti. Stoga je očekivano da je, u odnosu na svoje prethodnike, s kojima deli pionirsko mesto u pokretanju časopisa *Ši'r* i afirmaciji avangardne poezije, Adonisov književni opus i najobimniji, te broji preko 20 zbirki pesama i 15 književnoteorijskih studija, koje objedinjuje samo odanost ideji „da se ničemu ne smije biti u potpunosti vjeran” (143). Sarajkić zastaje kod Adonisovog odnosa prema tradiciji i njegovog zalaganja za otvoreno stvaralaštvo, ali i pesničkog korpusa koji je bio presudan za oblikovanje temuzijanske poetike. U pitanju su poema *”Zemlja je kazala”*, zbirke *Pesme Mihjara Damašćanina* (1960) i *Pozornica i ogledala* (1968), zatim pojedinačne pesme ili lirski ciklusi kao što su *”Tragam za Odisejem”*, *”Tužbalica za al-Hallādžom”*, *”Pjesma Gilgamešu koji se vraća u Uruk”* i *”Doba kamena”*. U svim uključenim pesničkim celinama očevidno je neprestano bežanje „od jednoličja i unificiranosti

izvorne miteme" (179), zbog čega se mit o Temmuzu reinkarnira i resemantizuje u mnoštvu drugih lica i pojava (Mihjar, Poslanikov unuk Husein, Odisej, feniks, sufijski pesnik al-Haladž, Gilgameš itd.) – junaka čiji je imperativ nepokoravanje i revolucija duha u opštem smislu.

U zaključku studije, naslovljenom *Epilog: Ka poetici preobražavanja* (183-190), Sarajkić vrlo sažeto predstavlja svoju monografiju, njen sadržaj i cilj, ali i motivaciju da se zadrži na temuzijanskoj pesničkoj grupi. On sabira sve njihove inovacije i renovacije o kojima je prethodno bilo reči: prozodijski prevrat i sistemsko uvođenje mitopoetičkog elementa u arapsku poeziju, dodajući tome njihove zasluge za izbavljenje jezika/reči iz okova jednoznačja i ustaljenog konteksta (reaktualizacija reči), ali i dijaloško povezivanje sa zapadnom književnom tradicijom.

Na kraju treba ponovo istaći da je Sarajkićeva studija među retkim monografijama na našim prostorima u kojoj se sagledava zaokružena poetika neke moderne pesničke grupe/generacije arapskog izraza i predstavlja pouzdan izvor, ali i polazište i nada-hnuće za dalje proučavanje savremene arapske poezije. Uostalom, sagledavanje stanja arapskog duha i njegove interakcije sa svetom koji se otelotvoruju u arapskoj poeziji danas ukazuje da je predočena slika temuzijanskih pesnika ostala skoro ista, samo su, da se poslužimo utiskom samog autora, „jarke boje posrnuća još izraženije” (75).

Adresa autorice
Authors' address

Meysun Gharaibeh Simonović
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet
meysun.gharaibeh@fil.bg.ac.rs

UDK 821.163.4(497.6).09(049.3)

Primljeno: 02. 10. 2021.

Stručni rad
Professional paper

Edina Murtić

O RATU, SMIJEHU I GRANIČNIM PITANJIMA U KNJIŽEVNOSTI I ŽIVOTU

(Almir Bašović, *Kalemi i biljezi: O sjenkama rata, smijeha i granice u bosanskoj i hrvatskoj književnosti*, Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske "Preporod", Zagreb, 2020)

Knjiga Almira Bašovića započinje uvodnim obraćanjem autora u kojem nas na upečatljiv i autoru svojstven način uvodi, ili ako sebi mogu dozvoliti slobodu u interpretaciji, „zavodi“ u teme kojima će se baviti u narednim poglavljima. *Kalemi i biljezi* se sastoje iz tri tematske cjeline: „Duge sjenke ratova“, „Smijeh i njegove sjenke“ i „Sjenke i granice“. Sam autor je prvom rečenicom otvorio polje u kojem će nas voditi kroz čitanje: „Ova knjiga se bavi sjenkama rata, smijeha i granice u bosanskoj i hrvatskoj književnosti“ (str. 7). Bašović ne krije vlastitu ostrašćenost prema odabranim temama, a čitajući redove njegove knjige saznajemo kako je autobiografija, kao i u mnogim drugim vrijednim knjigama, odredila i njegove tematske preokupacije, povezane sa temeljnim životnim usmjerenjem. Ono što se ne navodi jeste da je autor i sam pisac, i to dramski, ali će revnosni čitatelji primijetiti njegovu sklonost da iz tema koje bi mogle ostati na pukoj teorijskoj razradi, ili interpretaciji na akademskoj razini usmjerenoj ka ciljanoj čitateljskoj skupini, Bašović svaki put iznova, manirom vještog pripovjedača želi čitatelja empatički uvući unutar tekstova o kojima piše i tema o kojima promišlja.

Nerijetko autor komparira primjere iz bosanskohercegovačke književnosti, na samo sa hrvatskom književnosti, kako to stoji u naslovu, već i sa temeljnim tekstovima antičke književnosti, kao i ostalim spomenicima svjetske literature. U tom

smislu knjiga je poticajna, jer kod pažljivih čitatelja osim brojnih književnih saznanja o važnim autorima iz hrvatske književnosti i bosanskohercegovačke književnosti, provocira znatiželju da se i nepročitani spomenuti tekstovi pročitaju, jer su predstavljeni intrigirajućim komparativnim interpretacijama, koje vrlo spontano, jednostavno, razotkrivaju bit uočenih povezanih književnih činjenica i uvjerljivo, sa teorijskim utemeljenim poveznicama, otvaraju nove mogućnosti čitanja. U tome je možda i najveći doprinos Bašovićeve knjige. Svjedoci smo da je nemali broj akademskih autora ostao u uskom krugu recepcije naučne i stručne javnosti, a Bašovićeve knjiga gotovo jednako uključuje i tu čitateljsku skupinu, ali i sve one koji u literaturi pokušavaju pronaći odgovore za sve što im život nameće kao nepoznanice.

Kalemi i biljezi se može čitati i kao udžbenik koji donosi pregled nekih od najznačajnijih autora iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, ali i kao presjek najznačajnijih tema iz svjetske literature, i na mnoge druge načine. Ova knjiga „vraća na crtu“ i svjedoči o svestranom autoru koji, uz to što kao univerzitetski profesor tumači studentima šta su drugi prije njega napisali, ili šta pišu njegovi savremenici, objavljuje naučne tekstove, eseje, ali i vlastite dramske tekste. Čitatelji Bašovićeve knjige se mogu uvjeriti koliko je važno da naučnik/profesor nije ugrozio vlastitu sklonost, da kao pisac/čitatelj doživljava svijet. U interpretacijama književnih tekstova, uz oslanjanje na brojne mislioce i teoretičare književnosti od Platona, Mihaila Bahtina, Borisa Senkera, Vladana Švacova, Northropa Fryea, Vladimira Proppa. Nesvakidašnja literarna informiranost i ostrašćenost prema književnosti polučila je knjigom koja nudi novi ugao gledanja, ali i iznesenim stavovima ostavlja mogućnost za slobodu i kreativnost čitateljeva doživljaja i vlastitog promišljanja.

DUGE SJENKE RATOVA

Baveći se temom rata u književnim tekstovima nekih od najpoznatijih južnoslavenskih autora Bašović se istovremeno osvrće na prošlost, sadašnjost i budućnost, kao što to čine i autori čija nam djela predstavlja. On u knjizi obuhvata, ne slučajno, najznačajnije historijske događaje u dvadesetom vijeku, kao i vrijeme kojem svjedočimo poslije toga. Na primjer, osvrćući se na književni lik Gavrila Principa on istražuje i analizira film *Atentat u Sarajevu* reditelja Veljka Bulajića, Sidranove dvije pjesme iz *Sarajevske zbirke*, dramu *Princip G.* Duška Anđića i pripovijetku *Princip Gabriel* Dževada Karahasana. Čitajući između redova o bitnom suodnosu individue i kolektiva Bašović zaključuje povodom ovih traumatičnih likova i događaja:

„Od takvih događaja, sugerira nam Karahasan, može nas spasiti samo neka dobra umjetnost, a sudbina Viktora Ullmanna kao da upozorava na još jednu implikaciju proizašlu iz Prvog svjetskog rata. Kao duboki rez u kolektivnom doživljaju vremena, a u skladu s ovdje razmatranom vezom između događaja kojim je počeo i arhetipskih sižea, Prvi svjetski rat nije promijenio samo sliku ovog nego i onog svijeta.“ (str. 46)

Bašović prepričava, uvodi, podsjeća na sami sadržaj, kontekstualizira teme dajući okvir za ono što će izreći u vlastitom osvrtu na tekstove: Dževada Karahasana, Miroslava Krleže, Miroslava Feldmana, Abdulaha Sidrana, Nedžada Ibrišimovića, Zlatka Hadžidedića i Tvrтка Kulenovića itd..

U njegovoj nakani se prepoznaje (nesvjesna) nastavnička intencija da se tekstovi ili film Veljka Bulajića, koji također kontekstualizira prema historijskim događanjima i Karahasanovoj pripovijeci *Princip Gabrijel*, približe i objasne, da za nas dobiju smisao posredstvom Bašovićevog postavljenog okvira. O tom pripremanju za ono što će uslijediti na osnovu njegovog zapažanja o filmskom scenariju ili književnom tekstu, sam promišlja na slijedeći način:

„Nazvati nešto lirskom pjesmom, pripovijetkom, dramom ili filmom, znači preuzeti na sebe obavezu da se događaj kojim se te forme bave, naprimjer, Sarajevski atentat, uredi u skladu s nekom logikom te da se on isključi iz beskonačne i neuređene stvarnosti. **Okvir** (Istaknula E. M.) književnog djela izdvajajući priču iz stvarnosti narušava mehanički redosljed događaja, jer se upravo preko okvira uspostavlja unutrašnja logika književnog djela koja proističe iz njegovog konstrukcijskog principa. Pri razmatranju djela koja se bave Sarajevskim atentatom kao stvarnim historijskim događajem, u obzir će se uzimati važnost okvira kao fenomena kojim se književno ili filmsko djelo odvaja od beskonačne stvarnosti, a to se tiče i načina na koji se konkretno djelo uspostavlja kao cjelina.“(str. 11-12)

SMIJEH I NJEGOVE SJENKE

Baveći se smijehom, tačnije „gorkim smijehom“, u Čopićevim romanima *Magareće godine* i *Orlovi rano lete*, te Sušićevom dramom *Baja i njegovi drugovi*, Bašović se koncentrira na jednu bitnu temu – odrastanje u ratu, koja je jedna od najprisutnijih tema u književnosti za djecu i omladinu. Bašović primjećuje da ova dva autora u skladu sa sopstvenim poetikama bol, rat i stradanja predstavljaju i formiraju likove na način koji je povezan sa Bahtinovim opisom karnevaleskog preobražaja i odnosom prema smrti. Sve najuzvišenije je podložno i komičnom, pa se ironija koja izaziva smijeh upliće kao oslobađajući element u jednom vremenu koje diktira idejnost u

umjetnosti, koristeći pri tome materijano-tjelesno unižavanje od *gore* prema *dolje*. Bašović se zapravo priklanja Bahtinovom tumačenju smijeha kao “životodavnog principa“ (str. 127). Ženski smijeh pak u Huminom *Grozdaninom kikotu* Bašovića asocira na obrednu svrsishodnost eleuzinskih misterija. Široka lepeza nijansi različitih ljubavnih odnosa u ovom lirskom romanu posmatra se najviše kroz rezonance ženskih likova, Grlice, Ivanke, ali i smijeha koji može biti tragičan nagovještaj, kao što je to bio Jurin smijeh upućen Ozrenu i Grlici. Životnost likova metonija je biljnoga svijeta i svekolike prirode. Iako se u samom naslovu spominje smijeh koji bismo uvjetno mogli izjednačiti sa životom, u ovom dijelu knjige provlače se i neke druge velike teme književnosti. Pišući o dramama Abdulaha Sidrana *Dječja bolest: otac na službenom putu* i Karahasanovoj *Rasti u širinu*, Bašović već ističe različitost u stilskim tendencijama promatranih djela što sugerira sam naslov njegovog teksta “Otvorena drama o bolesti i zatvorena drama o smrti”.

„Smijeh kroz suze će se razmatrati na primjerima dviju drama koje se po svojim stilskim tendencijama u značajnoj mjeri razlikuju, što bi moglo značiti da naslijeđe jednog tipa smiješnog koje počinje s Gogoljevim *Revizorom* jeste šire od pojma stila i da možda postoji mogućnost da se u radu ambicioznijem nego što je ovaj to naslijeđe opiše kao žanr.“ (str. 153)

U nastavku Bašović zaključuje kako su se autori dotakli istih tema: porodični odnosi, smrt, ali i sam uviđa da su društveni obredi, rituali, kojima se obilježava smrt pokušaj da se nekako i tome zada okvir, koji vidi kao „težnju za bilo kakvom dovršenošću...“ (str. 165).

Tema porodice, tačnije propasti jedne porodice, razmatrana je u tekstu “Mamino srce” Janka Polića Kamova, na način da također naglašava Bahtinov tjelesni princip spuštanja, kao i smijeh, kojim „Kamov ruši principe melodrame i svega onoga što srce do ove scene predstavlja“ (str. 183).

SJENKE I GRANICE

U tekstu “Tijelo graničara” Bašović analizira i upoređuje književne likove Budaline Tala, Alije Đerzeleza i Ivana Franju Jukića. Tale iz Sušičeve pripovijetke, Đerzelez iz Andrićeve pripovijetke i Jukić iz romana Ivana Lovrenovića imaju Bosnu kao ishodišnu tačku, ali i kao neku vrstu graničnog prostora, koji ih određuje, formira u duhovnom i književnom smislu. Kao i u prethodnim poglavljima interpretaciji se prilazi oprezno, sa naučnim argumentima, teorijskim uporištima, opet na bahtinovskom tragu markira se tijelo kao dio „materijalno-tjelesnog“ principa kojim

se junaci detroniziraju. S druge strane, poseže se za likovima iz svjetske književnosti, od Gilgameša do Don Juana. U intertekstualnoj mreži unutar koje se, na primjer, Alija Đerzelez komparira sa likom Don Juana zanimljivo je kako odnos prema ženi utiče na identitet književnih likova.

Naše čitanje knjige *Kalemi i biljezi* zaključit ćemo Baševićevim opažanjem izvedenim posredstvom spomenutih istaknutih likova/ličnosti a koje se tiče pozicije književnosti i njenog mjesta danas:

„Za razliku od Don Juana, Alija Đerzelez (Andrićev Alija Đerzelez!) živi u svijetu u kojem se do žena ne može *kao ni do Boga!* Može li se možda Andrićev *Put Alije Đerzeleza* čitati kao pokušaj svodenja svega što je više od čovjeka, a epski junak to jeste, na ljudsku mjeru? Nije li to postupak demitologizacije koji, osim u kasnijim obradama motiva Don Juana, možemo prepoznati i u velikoj književnosti Pära Lagerkvista (*Ahasverova smrt, Sibila...*), Leonida Andrejeva (*Juda Iskariotski, Elezar...*), Jamesa Joycea (*Ulysses*), Nedžada Ibrišimovića (Vječnik)... Ne svjedoči li taj postupak, možda, i o tužnoj činjenici da su ljudi dvadesetog stoljeća vezu s metafizičkim u potpunosti izgubili, a da književnost na ovaj način tu vezu pokušava nadoknaditi?“ (str. 215)

ZA KRAJ

Bašović knjigu *Kalemi i biljezi* završava riječima zahvale profesorima, kolegama, prijateljima i svima koji su mu pomogli da formira ono što je u mišljenju i tekstu došlo do nas čitatelja. Gesta vrijedna pažnje, u vremenu svopćeg ignoriranja naučnih autoriteta, onih od kojih smo učili i saznavali, jeste spominjanje Nirman Moranjak-Bamburać, Dževada Karahasana i Tvrka Kulenovića, koji su vlastitim primjerom, predanošću i umijećem oblikovali književno-naučnu misao bosanskohercegovačkih prostora, kao i generacije studentica i studenata ne samo Filozofskog fakulteta u Sarajevu, već u mnogo širem opsegu. Raduje nas činjenica da smo čitajući ovu knjigu prepoznavali i veličinu učitelja, ono što je od njih u naučnoj akribičnosti i strasti prema književnom tekstu, kao i njegovoj interpretaciji, prešlo na „učenika“, profesora Almira Bašovića.

Adresa autorice
Authors' address

Edina Murtić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
edina.murtic@ff.unsa.ba

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

- 1. Masnim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)**
 - 1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

